

शार्ङ्गधरसंहिता ।

दामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण
विरचिता

आढमल्लेन विरचितया
दौपिकाख्यटीकया समन्विता च ।

पण्डित-श्री-आशुबोध-विद्याभूषणेन
तथा
पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्नेन च
विविधटिप्पण्या समलङ्कता
संशोधिता प्रकाशिता च ।

प्रथमसंस्करणम् ।

कलिकाता महानगर्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १८३१ ।

सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
पूर्वखण्डः ।	
प्रथमोऽध्यायः ।	
अथ परिभाषाध्यायः ...	१
यस्य क्रमवत्त्वलापरणम् ...	"
यस्यस्य प्रामाण्यकत्वनिर्देशः...	२
वैदिकस्य कर्षण्यनिर्देशः ...	३
यस्यस्य चाक्षधेयः ...	५
पूर्वखण्डानुक्रमणिका ...	६
मध्यखण्डानुक्रमणिका ...	७
उत्तरखण्डानुक्रमणिका ...	"
श्लोकानां सङ्ग्राहसमितिः ...	"
मानपरिभाषायाः प्रयोगनिर्देशः ...	"
भागधीयं मानम् ...	"
गुह्यादिद्रव्यवान्तमानस्य समतानिर्देशः	१२
हेगुह्यपरिभाषायाः विषयनिर्देशः	१२
द्रव्यमितद्रवद्रव्यमानार्थं पात्रविशेष-	
...निर्देशः ...	१३
योगानां नामकरणविधिः ...	"
अथ कालिकपरिभाषा ...	"
शौचधानां समाख्यरीकरणविधिः	"
कालिकनामोक्तौ हेतुः ...	१४
अथ कालिकमानम् ...	"
कालिकान्नामधमानस्य	
श्रेष्ठतानिर्देशः ...	१५

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
युक्तायुक्तविचारः ...	१५
गुह्यद्रव्ययज्ञस्य हेगुह्यपरिभाषाया-	
चापवादः ...	१६
अनुक्तविषयिणी परिभाषा ...	"
द्विकृतद्रव्ये कर्षण्योपदेशः ...	१७
द्विविधचन्दनयोः प्रथमस्य लम्	"
शौचधानां गुह्यस्थितौ गुह्यदानौ	
च कालनिर्देशः ...	"
युक्तायुक्तद्रव्ययोः साक्षात्पश्यत्वनिर्देशः	१८
शौचध्याकरणीययोगनिर्देशनिर्देशः	"
शौचध्याकरणीविधिः ...	"
शौचध्याकरणे अनुपयोगिनिर्देशः	२०
प्रयोगविशेषे शौचध्याकरणीयकालः	"
प्रयोगविशेषे साक्षात्पश्यत्वनिर्देशः ...	२१

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ भेषज्याख्यानकाध्यायः	२२
शौचधमन्त्रणे पञ्चविधकालनिर्देशः	"
तत्र प्रथमकालः ...	२३
.. द्वितीयकालः ...	"
.. तृतीयकालः ...	२४
.. चतुर्थकालः ...	"
.. पञ्चमकालः ...	२५
द्रव्ये रसादिपञ्चकानां सत्वत्वनिर्देशः	"

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
सङ्ख्याः	२६
भूतविशेषसंयोगे रसविशेषोत्पत्तिः	२७
भूतविशेषाधिक्ये गुणविशेषः...	२७
बोध्यम्	२७
रसविशेषे विपाकविशेषः ...	२७
वसाना विपाकविशेषे दोष- विशेषोत्पत्तिः	२८
प्रभावः	२८
वसादिपञ्चकानां पृथक् पृथक् कार्यकारिता	२८
दोषाणां चयादौ ऋतुषट्कानां हेतुता	२८
रात्रिविशेषे ऋतुविशेषः ...	२९
ऋतुविशेषे दोषाणां चयकोपप्रशमाः	२९
यमदंष्ट्रा	२९
दोषाणां चयादौ विद्वाराद्वारादीना- मपि हेतुता	२९
बायोः प्रकोपे प्रशमे च कारणानि	३२
पित्तस्य	३२
कफस्य	३२

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ नाडोपरोक्षादिविधि-

रध्यायः ... ३४

नाडोपरोक्तास्थानम्	३४
वातकोपे पित्तकोपे च नाडोलक्षणम्	३५
श्लेष्मकोपे विदोषकोपे	३५
द्विदोषकोपे	३५
असाध्य	३६

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
ज्वररोगे कामकोषादौ च नाडोलक्षणम्	३६
मन्दाग्नि-वातुक्षीणादौ	३७
दोषान्ध्यादौ	३७
दूतलक्षणम्	३७
शकुनम्	३८
चिकित्सेरोगिलक्षणम्	४०
स्वप्नलक्षणम्	४१
तत्र दुःस्वप्नानि	४१
दुःस्वप्नप्रतीकारः	४२
सुस्वप्नानि	४४

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दीपनपाचनाध्यायः ४५

दीपनं पाचनं दीपनपाचनञ्च	४५
शसनम्	४६
अनुलोमनम्	४६
संजनम्	४७
भेदनम्	४७
रेचनम्	४७
वसनम्	४८
शोधनम्	४८
क्षेदनम्	४८
लेखनम्	४८
यादि	५०
क्षामनम्	५०
रसायनम्	५१
वाजीकरणम्	५१
पृक्तयम्	५१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
शुक्लस्य प्रवर्तनं जनकस्य ...	५१	दोषाणां पथ्यायाः ...	६३
,, प्रवर्तन-रेचन-सन्धन-शोधन-		दोषादीनां निरुक्तिः ...	६३
कारकाणि ...	५२	दोषेषु बाधोः प्रभावः ...	६३
सूत्रम् ...	,,	बाधोः स्वरूपम् ...	६४
व्यवायि ...	,,	,, पञ्चस्थानानि ...	६४
विकाराणि ...	५३	पञ्चबाधोः नामानि ...	६४
मदकारि ...	,,	पित्तस्य स्वरूपम् ...	६५
जौषित्करम् ...	५४	पञ्चानां पित्तानां स्थानानि	
प्रमाद्यि ...	,,	कार्याणि च ...	६५
अभिष्यन्ति ...	५५	पञ्चानां पित्तानां नामानि ...	६६

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ कलाटिकाख्या-

नाध्यायः	...	५५	अस्था मर्मणाञ्च स्वरूपम् ...	६८
कलास्वरूपम् ...	...	,,	शिराणां धमनीनाञ्च स्वरूपम्	६८
कलादीनां सङ्गानिर्देशः ...	...	,,	नासपेशीनां कण्ठराणाञ्च स्वरूपम्	६९
कलानां विवरणम् ...	५७		रन्ध्राणां विवरणम् ...	७०
आशयानां ,, ...	५८		फुफ्फुस-श्लेष्म यकृतानां स्थाननिरूपणम्	७०
धातूनां ,, ...	५९		फुफ्फुसस्य श्लेष्म स्वरूपम् ...	७१
पूर्वपूर्वधातुभ्यः उत्तरोत्तरधातूना-			यकृतः तिलस्य (क्लोसः) च स्वरूपम्	७१
मुत्पत्तिः ...	...	,,	वृक्कयोः वृषणयोश्च स्वरूपम् ...	७१
सङ्गानां विवरणम् ...	६०		लिङ्गस्य हृदयस्य च ,, ...	७१
,, अन्वविधिविवरणम् ...	...	,,	शिराधमनीनां शरीरधीवकत्वम्	७२
उपधातूनां विवरणम् ...	६१		प्राणवायोः कार्याविशेषः ...	७३
धातुः स्वरूपम् ...	६२		आयुषः पञ्चवत्स्य च लक्षणम् ...	७४
लघ्नां विवरणम् ...	६२		जीवानां मरणसमितीतिः ...	७४

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
रोगप्रतीकारे दोषोक्तिः ...	७४
रोगप्रतीकारे गुणोक्तिः ...	७५
धात्वादीनां वैषम्ये साम्ये च दोषगुणौ	७५
अथ उट्टिक्रमः ...	७६
अन्यक्रमः ...	७६
महान् ...	७७
अच्छदारः ...	७७
एकादशीन्द्रियाणि ...	७७
बुद्धोन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च	७८
पञ्चतन्मात्रम् ...	७८
पञ्चभूतम् ...	७९
इन्द्रियाणां ...	७९
बुद्धोन्द्रियाणां विषयाः ...	७९
कर्मेन्द्रियाणां ,, ...	७९
प्रकृतः पर्यायाः ...	८०
अतुर्विश्रतितत्त्वानि ...	८०
जीवात्मनो विवरणम् ...	८०
,, बन्धनकारणानि ...	८१
,, बन्ध-मुक्ति-दुःख-सुखद्वैतवः	८२

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ आहारादिगतिरध्यायः ८३	
आहारपरिपाके प्रथमक्रमः	८३
,, ,, द्वितीयतृतीयक्रमद्वयम्	८३
यद्बन्धोनिर्देशः ...	८४
सुपक्वापक्वाच्छारयोः क्रिया ...	८४
सुम्यक्पक्करसस्य ,, ...	८४

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
असम्यक् पक्करसस्य क्रिया ...	८५
आहारस्य सारमलयोनिर्देशः	
मूलस्वरूपञ्च ...	८५
मलस्य स्वरूपम् ...	८५
बलिमयस्य नामानि ...	८५
रक्तोत्पत्तिक्रमः ...	८६
रक्तस्य विवरणम् ...	८६
शुक्तस्य रजसस्य उत्पत्तिविवरणम्	८७
गर्भस्य ,, ,,	८८
कन्या-पुत्र-नपुंसकोत्पत्तौ हेतुः	८८
बाले शौषधप्रयोगनिश्चयः ...	८८
,, अज्ञानादीनामपि कर्तव्यता- निर्देशः ...	९०
,, कबलादीनां कालनिर्देशः	९०
वयोऽनुसारेण बाल्यादीनां ऋतुनिर्देशः	९१
वातप्रकृतेः लक्षणम् ...	९१
पित्तप्रकृतेः लक्षणम् ...	९२
श्लेष्मप्रकृतेः लक्षणम् ...	९२
हृन्वसन्निपातप्रकृत्योः लक्षणम्	९१
वयसः प्रकृतेषु वैविध्यनिर्देशः	९३
वयोऽनुसारेण बाल्यादीनां सौमनिर्देशः ...	९३
निटामूर्च्छाधानितन्द्राणां दोषनिर्देशः	९३
ग्लानेरासस्यस्य च लक्षणम्	९४
जन्धावा लक्षणम् ...	९४
अवस्य लक्षणम् ...	९५
उद्गारस्य लक्षणम् ...	९५

सप्तमोऽध्यायः ।

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
अथ रोगगणनाध्यायः	८६
रोगगणनायाः प्रतिज्ञा ...	८६
पञ्चविंशतिज्वराणां विवरणम्	८६
षड्तीमारणाः विवरणम् ...	८८
पञ्चपङ्क्तोना विवरणम् ...	८९
चतुर्विधप्रवाहिकाणां विवरणम्	९९
चतुर्विधाशोथानां विवरणम् ...	९९
द्विविधालसकानां विवरणम्	१००
द्विविधविमृचोना विवरणम् ...	१००
एकविधदण्डकालसकस्य विवरणम्	१०१
एकविधबिलम्बिकाया विवरणम्	१०१
षडग्रंथानां	१०१
द्विविधचर्मकीलानां	१०२
एकविंशतिक्रिभोषां	१०३
पञ्चपाण्डूनां	१०४
एकेककामला-कुम्भकामला- हृत्सीमकानां विवरणम्...	१०५
त्रिविधरक्तपित्तानां विवरणम्	१०५
पञ्चकासानां विवरणम् ...	१०५
पञ्चजयाणां विवरणम् ...	१०६
षट्शोषाणां विवरणम् ...	१०६
पञ्चश्यासानां विवरणम् ...	१०७
पञ्चहृत्कानां विवरणम् ...	१०७
चतुर्विधाग्निविकाराणां विवरणम्	१०८
पञ्चरोचकानां विवरणम् ...	१०८
सप्तच्छदीनां विवरणम् ...	१०९
षट्स्रभेदानां विवरणम् ...	१०९

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
षट्प्रेषणाणां विवरणम् ...	१०९
चतुर्विधमूर्च्छाणां विवरणम् ...	११०
एकेकभ्रमानद्रातन्द्रासन्नासम्बानोनां विवरणम् ...	११०
सप्तमटानां विवरणम् ...	१११
चतुर्विधमदाभ्यानां विवरणम्	१११
एकेकपरमद-पानानोर्ष-पानविधम्- पानान्ययानां विवरणम्...	१११
सप्तदाहानां विवरणम् ...	११२
षडुन्मादानां विवरणम् ...	११२
विगतभ्रूतोन्मादानां विवरणम्	११३
चतुर्विधापम्पाराणां विवरणम्	११३
चतुर्विधामवातानां विवरणम्	११४
षट्शूलानां विवरणम् ...	११४
षट्परिणामशूलानां विवरणम्	११४
एकेकस्रव-अरन्ध्रशूलयोः विवरणम्	११५
अथोदशोदावतानां	११५
द्विविधानाहस्य	११६
एकविधोरोयहस्य	११६
पञ्चद्वंद्वोमाणां	११६
अष्टोदराणां	११७
अष्टगुन्धानां	११८
अथोदशमूदाघातानां	११९
अष्टमूदकृष्णाणां	१२०
चतुर्विधाग्रसरोषां	१२०
विंशतिसेह्येषु दशश्लेष्महेदानां	१२१
तत्र षट्पिचमेदानां	१२१
चतुर्विधवातमेदानां	१२२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
एकसोमरोगस्य विवरणम्	१२२	त्रिविधास्त्रपित्तानी विवरणम्	१४८
दशप्रमेहपिडकानां	१२२	अष्टविधवातरक्तानां	१४९
एकमेदीरोगस्य	१२४	अग्नीतिवातरोगाणां	१४९
नवशोथानां	१२४	अल्पाविंशत्-पित्तरोगाणां	१५०
सप्तप्रकीर्णा	१२५	विंशतिकफरोगाणां	१५९
एकविधास्त्ररुद्धेः	१२५	दशवक्त्ररोगाणां	१६०
एकगण्डमालायाः	१२५	चतुःसप्ततिसुखरोगाणां	१६०
एकगण्डालज्या	१२५	तत्र एकादशोष्ठरोगाणां	१६०
नवयथीना	१२६	,, दशदन्तरोगाणां	१६१
षडर्बुदानां	१२७	,, त्रयोदशदन्तमूलरोगाणां	१६३
त्रिविधश्लोषदानां	१२७	,, षट्त्रिंशद्द्वारोगाणां	१६४
षड्ब्रह्मरोगाणां	१२८	,, अष्टतालु रोगाणां	१६५
पञ्चदशत्रयानां	१२८	,, अष्टादशगन्धरोगाणां	१६५
अष्टभयत्रयानां	१३०	,, अष्टमर्मरसुखरोगाणां	१६८
द्विविधकोष्ठभेदस्य	१३१	अष्टादशकर्णरोगाणां	१६९
अष्टास्यभङ्गानां	१३१	सप्तकर्णपालौगत रोगाणां	१७२
अतुर्विंशतिदशत्रयानां	१३३	पञ्चकर्णमूलगत रोगाणां	१७३
पञ्चनाडीत्रयानां	१३३	अष्टादशनासारी रोगाणां	१७३
अष्टभगस्त्राणां	१३४	दशाक्षरारोगाणां	१७६
पञ्चापदशानां	१३५	नवकपालरोगाणां	१७९
अतुर्विंशतिशकटीषाणां	१३६	अतुर्नवातनदरोगाणां	१८०
अष्टादशकुष्ठानां	१३८	तत्र अतुर्विंशतिनेत्रवस्त्रगत- रोगाणां विवरणम्	१८१
त्रिविधश्लेष्माणां	१४०	तत्र नवनेत्रसन्धिमतरोगाणां विवरणम्	१८६
षष्टिदुद्ररोगाणां	१४०	तत्र त्रयोदशनेत्रशुक्लमतरोगाणां विवरणम्	१८८
तत्र अतुर्विंशत्यङ्गानां	१४५	तत्र पञ्चनेत्रकृष्णगत रोगाणां	१८९
,, अष्टविस्फोटानां	१४६	तत्र सप्तविंशतिनेत्रदृष्टिगत- रोगाणां विवरणम्	१९१
,, अतुर्दशमसुरिकाणां	१४६		
नवविस्फोषाणां	१४७		
एकैकोद्दर्शनीतपित्तयोः	१४८		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
तत्र षोडशसर्वनैवगतरीगाणां		स्वरसानुकल्पः	... २२३
विवरणम्	१८६	..	... २२३
पञ्चविधलैल्यानां	१८८	स्वरसप्तश्याणां भाषा	... २२३
अष्टविधकृटीभाषाणां	२००	स्वरे मध्यादीनां प्रक्षेपमात्रा	२२४
अष्टविधार्चवटीभाषाणां	२००	प्रमेदि स्वरसप्तश्यम्	... २२४
अतुर्विधरक्तप्रदराणां	२०१	रक्तपित्तादौ स्वरसः	... २२५
विंशतिशोनिव्यापटः	२०१	कामलायां स्वरसाः	... २२५
अतुर्विधकन्दरीगाणां	२०४	विषमज्वरेषु स्वरसप्तश्यम्	... २२५
अष्टविधगर्भरीगाणां	२०५	रक्तातीसारौ स्वरसः	... २२५
पञ्चकनरीगाणां	२०८	चतीसारौ स्वरसाः	... २२६
पञ्चकान्ठरीगाणां	२०८	हृदिश्यानादौ स्वरसः	... २२६
द्विविधस्त्रीटीगाणां	२०८	पार्श्वयुलादौ स्वरसः	... २२६
स्तित्कारोगीगाणां	२०८	पित्तयुलग्रीहादौ स्वरसौ	... २२७
द्वाविंशतिबाल्करीगाणां	२०८	बपञ्च्यादौ स्वरसः	... २२७
हाटशबाल्कशुद्धाणां	२१२	सूर्यावर्तादौ स्वरसः	... २२७
द्विचत्वारिंशत्पाटरीगाणां		उन्मादे स्वरसाः	... २२८
निर्देशः	... २१४	कीटवमर्दे स्वरसः	... २२८
द्विषष्टिदोषभेदानां निर्देशः	... २१४	क्षिप्रत्रये स्वरसः	... २२८
पञ्चदशपञ्चकर्मरोगीगाणां निर्देशः	२१६	पुटपाकस्वरसर्वाधिः	... २२८
अष्टादशस्नेहादिजन्यापदां	२१७	पुटपाकस्वरसस्य तत्र प्रक्षेपस्य	
अतुर्विधश्रीताद्युपद्रवाणां	२१७	च मात्रा ...	... २२९
विविधविषाणां	विवरणम् २१८	कुटजपुटपाकः	... २२९
विषोपमविविधमदरीगाणां	२१९	तखुल्मीदकविधिः	... २३०
		अरलपुटपाकः	... २३०
		तित्तिरिपुटपाकः	... २३०
		दाहिनीपुटपाकः	... २३१
		बीजपूरादिपुटपाकः	... २३१
		वासापुटपाकः	... २३२
		कण्टकारीपञ्चाङ्गपुटपाकः	... २३२
—			
मध्यखण्डः ।			
प्रथमोऽध्यायः ।			
स्वरसादिकल्पना	... २२२		
पञ्चकषायाः	... २२२		
स्वरसप्तश्यम्	... २२३		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
विभोतकपुटपाकः	... २३२
शुण्ठीपुटपाकः	... २३२
द्वितीयशुण्ठीपुटपाकः	... २३३
शूरणपुटपाकः	... २३३
सृग्मसृग्पुटपाकः	... २३३

द्वितीयोऽध्यायः ।

काथकव्यना	... २३४
काथविधिः	... २३४
काथस्य पर्यायः	... २३५
काथसेवने कालो माता च	... २३५
काथे प्रसेव्याणां माननिर्देशः	२३५
अनाहतमुखपात्रे काथकरणे	
दोषनिर्देशः	... २३६
सर्वज्वरे गुडूच्यादिः	... २३६
वातज्वरे	... २३७
„ शालपत्र्यादिः	... २३७
„ काशमर्द्यादिः	... २३८
पित्तज्वरे कटुफलादिः	... २३८
„ पर्पटादिः	... २३८
„ द्राक्षादिः	... २३९
„ पर्पटादिः	... २३९
कफज्वरे बीजपूरमूलादिः	... २३९
„ भूनिम्बादिः	... २३९
„ पटोलादिः	... २४०
वातापणज्वरे पञ्चभद्रम्	... २४०
वातकफज्वरे लवण्टादिः	... २४०
„ आरम्बधादिः	... २४१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
पित्तकफज्वरे अस्तित्वाष्टकम्	... २४१
„ पटोलादिः	... २४१
सर्वज्वरे कण्टकाद्यादिः	... २४१
वातश्लेष्मज्वरे टण्डुलम्	... २४२
सन्निपातज्वरे षडधादिः	... २४२
„ पिप्पल्यादिः	... २४३
„ षष्टादशाङ्गः	... २४४
वातश्लेष्मज्वरे कटुफलादिः	... २४४
कोशज्वरे गुडूचोक्तायः	... २४४
पित्तज्वरे पर्पटादिः	... २४४
जीर्णज्वरे निदिग्धिकादिः	... २४५
सूतिकाज्वरे देवदावादिः	... २४५
जीर्णज्वरे ब्रह्मन् क्षयादिः	... २४५
विषमज्वरे मूलादिः	... २४६
„ पटोलादिः	... २४६
ऐकाङ्गिके	... २४६
तृतीयक गुडूच्यादिः	... २४६
जातुषेके देवदावादिः	... २४७
ज्वरातीसारे ब्रह्मन् गुडूच्यादिः	२४७
„ नागरादिः	... २४७
आमशूले धान्यपत्रकम्	... २४८
आमवाते धान्यनागराकायः	... २४८
सामरक्तातीसारे वक्षकादिः	२४८
„ कृत्वाष्टकम्	... २४९
अतीसारे ज्वांभरादिः	... २४९
वालातीसारे धातुकादिः	... २४९
पृथग्या शालपत्र्यादिः	... २५०
„ गुडूच्यादिः	... २५०

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
अतोसारे यवादिः	... २५०	प्यौल्ये विस्वादिपञ्चमूलम्	... २५८
किमिरागे विफलादिः	... २५०	” विफलाकाशः उष्णानु-	
” फलविभादिः	... २५१	योगश्च	... २५८
पाण्डुशोथे पुनर्नवादिः	... २५१	उदरे चव्यादिः	... २५८
रक्तपित्त वासादिः	... २५१	शोथोदरे पुनर्नवादिः	... २६०
रक्तपित्तादौ वासाकाशः	... २५१	यकदादौ पथ्यादिः	... २६०
कासे वासादिः	... २५२	शोथे पुनर्नवादिः	... २६०
” क्षुद्रादिः	... २५२	हृदिरोगे विफलाकाशः	... २६०
चिक्लाया रेणुकादिः	... २५२	अन्तब्रह्मी रासादिः	... २६०
हृद्यो योगवधम्	... २५२	गण्डमालाया काञ्चनारवरुणकाशौ	२६१
गृध्रस्य दशमूलकाशः निर्गुण्डो-		श्रीपद्मे शाखोटवल्कलकाशः	२६१
काशश्च	... २५३	अन्तर्विद्रधी पुनर्नवादिः शिशुकाशश्च	२६१
आमवाते रासापञ्चकम्	... २५३	” बरुणादिः	... २६१
” रासासप्तकम्	... २५३	बरुणादिगणः	... २६१
वातव्याधौ महासाक्षादः	... २५४	भगन्दरे खदिरादिः	... २६२
स्तनादिगतयूले परण्डसप्तकम्	२५४	उपदंशे पटोल्लादिः	... २६३
वातयूले नागरादिः इन्द्रियवकाशश्च	२५५	वातरक्ते अमृतादिः	... २६३
पित्तयूले विफलादिः	... २५५	” पटोल्लादिः	... २६३
कफयूले परण्डमूलकाशः	... २५५	श्विते धात्रादिः	... २६३
हृत्तागादौ दशमूलकाशः	... २५६	वातरक्ते स्वल्पमज्जिहादिः	... २६४
मूत्रकृच्छ्रे हरीतक्यादिः	... २५६	कुष्ठादौ वृद्धमज्जिहादिः	... २६४
अग्निश्या वीरतरादिः	... २५६	शिरोगेगादौ पथ्यादिः	... २६५
” पलादिः	... २५७	नेत्ररोगे वासादिः	... २६५
मूत्रकृच्छ्रे गोचुरमूलकाशः	... २५७	” अमृतादिः	... २६६
प्रमेहे वरादिवेत्सकादिश्च	... २५७	त्रयादौ पञ्चवल्कलम्	... २६६
प्रमेहे फलनिकादिः	... २५८	पमथ्यालक्षणम्	... २६६
प्रदरे दास्यादिः	... २५८	रक्तातोसारे मुस्तादिप्रमथ्या	२६७
त्रणरोगे न्यधीधादिः	... २५८	यवागुसाधनविधः	... २६७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
चङ्गुलाम आम्बादिशवायुः ...	२६८
घृषसाधनविधिः ...	२६८
त्रिदोषज्वर समुत्पत्तिकघृषः ...	२६८
पानोद्यसाधनविधिः ...	२६९
पिपासाज्वर चङ्गुलपानोद्यम्	२७०
अर्थादकांवाधः ...	२७०
रादौ अर्थादकरूपानस्य मुष्णाः	२७१
खोरसाधनांवाधः ...	२७१
कीर्णज्वरं पञ्चमूलोखोरम् ...	२७२
„ त्रिकण्टकादखोरम्	२७२
शवागुणशरयोः साधनविधिः	२७२
शवागुणयोः ...	२७४
विलेप्याः साधनविधिमेषास्य...	२७४
पेशाद्युषयोः „	२७४
„ मुष्णाः ...	२७५
भक्तस्य साधनविधिः गुणस्य ...	२७५
मण्डस्य „ „	२७६
अष्टगुणमण्डस्य „ „	२७६
वायुमण्डस्य „ „	२७७
आगमण्डस्य „ „	२७७

तृतीयोऽध्यायः ।

फाण्टकल्पना ...	२७८
फाण्टस्य साधनविधिमांवाविधिश्च	२७८
धातपित्तज्वरं मधुऋषुष्यादिः	२७९
पित्तज्वरं आम्बादिः ...	२८०
दाहदृश्यादौ मधुऋषुष्यादि ..	„
फाण्टभेदमन्वस्य साधनविधिः	
मांवा च ...	२८०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
मन्दास्ये खर्जूरदिः ...	२८१
कृशां मन्त्रप्रयोगः ...	„
दृशादौ यक्षप्रयोगः ...	„

चतुर्थोऽध्यायः ।

हिमकल्पना ...	२८२
श्रीतस्य साधनविधिः मांवाविधिश्च	२८२
रक्तापिप्पे आम्बादिः ...	२८३
दृशादौ मरिचादिः ...	„
धातपित्तज्वरं गोक्षान्त्यादिः	„
कीर्णज्वरं गुडचोपयोगः ...	२८४
कामादौ वामाप्रयोगः ...	„
अन्तर्दाहादौ धन्याकप्रयोगः	„
रक्तपित्तादौ धन्याकादिः ...	„

पञ्चमोऽध्यायः ।

कल्ककल्पना ...	२८५
कल्कस्य साधनविधिः पर्यायो	
मांवा च ...	२८५
कल्कं प्रत्येषाणां मांवा ...	„
पाण्डुगंगादौ पिप्पलीबहुमान- प्रयोगः ...	२८६
त्रयादौ निम्बप्रयोगः ...	„
गृध्रस्य मन्दास्यप्रयोगः ...	२८७
वातव्याधौ रसोनप्रयोगः ...	„
वातव्याधौ रसोनपिण्डः ...	२८७
रसोनप्रयोगे अपथ्यानि ...	२८८
„ पथ्यानि ...	२८९

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
ऊरुशस्त्रे पिप्पल्यादिः	२८८
परिणामशुद्धि अपराजिताप्रयोगः	२८९
परिणामशुद्धौ शुष्कादिः...	२९०
रक्तार्शःसु अपरामागप्रयोगः	२९०
रक्तातीसारं वदध्यादिः	२९१
रक्तपित्तादौ लाक्षाप्रयोगः	२९१
रक्तप्रदरे तण्डुलीयप्रयोगः	२९१
अतीसारदो अक्षीठप्रयोगः	२९१
विषे बस्याकर्कोटकादिप्रयोगत्वग्रम्	२९१
सन्निपाते अमघादिः	२९१
अग्निमान्दादौ पथ्यादिः	२९१
किमिरीगे विह्वदादिः	२९२
रक्तार्शःसु तिलप्रयोग नामकेशरप्रयोगौ	२९२
यद्वर्णां शुष्कादिः हृत्तीप्रयोगश्च	२९२

षष्ठीऽध्यायः ।

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
चूर्णकल्पना	२९३
चूर्णलक्षणं तस्य पर्यायी माता च	२९३
चूर्णे गृह्यादीनां द्रवाणाञ्च मात्रानिर्देशः	२९४
दोषभेदेन अनुपादानां	२९४
अनुपातस्य गुणः	२९४
भावनाद्यै द्वयपरिमाणनिर्देशः	२९५
सर्वांशज्वरे चामलक्यादिः	२९५
कासज्वरादौ पिप्पलीप्रयोगः	२९५
मेहादौ विफलः	२९६
अग्निमान्दादौ विकटः	२९६
अरुच्यादौ पञ्चकोलम्	२९७

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
त्रिजातकचातुर्जातकौ	२९७
जीवनीयगणः	२९८
अष्टवर्गः	२९८
पञ्चलवणम्	२९९
सारहयम्	३००
सर्वांशज्वरे सुदृग्मचूर्णम्	३००
कासादौ विकट्यादि	३०२
कटफलादि	३०२
द्वितीयकटफलादि	३०२
तृतीयकटफलादि	३०२
बालस्य कासादौ शृङ्गादि	३०३
कासे यवचारादि	३०३
चामातीसारं शुष्कादि	३०३
हृत्तीक्यादि	३०४
अतीसारं स्वल्पगङ्गाधरचूर्णम्	३०४
हृद्दग्गङ्गाधरचूर्णम्	३०४
अग्निमान्दादिचूर्णम्	३०५
शुष्कां मरिचादि चूर्णम्	३०५
कपित्थाद्यै	३०५
अरुच्यादौ टाडिमाष्टकम्	३०६
अतीसारदौ हृदन टाडिमाष्टकम्	३०७
वातशुष्कां पिप्पल्यादिचूर्णम्	३०७
अरोचकादौ लवङ्गादि	३०७
यद्वर्णां कातीफलादि	३०८
अरुच्यादौ मद्गाघाडवम्	३१०
उदरादौ नारायणचूर्णम्	३११
अजीर्णादौ हृत्तीक्यादि	३१४
शुक्लादौ पञ्चसमं	३१४

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
आशानादौ नाराच चूर्णम् ...	३१४
यकच्छुलादौ लवणवितयायं चूर्णम्	३१५
गुलादौ तुम्बुर्वादि चूर्णम् ...	३१६
यङ्ग्यां चिन्नकादि ...	३१७
अग्निमान्द्ये बडवानलचूर्णम् ...	॥
आमवातादौ अजमोदादिचूर्णम्	३१८
भ्रामादौ गुण्डादि	॥
गुल्यादौ ङङ्गादि	३१९
अरोचकादौ यमामोषाडवः ...	३२०
कासादौ तालीशादिचूर्णम् ...	॥
अध्यादौ नितीपलादिचूर्णम्...	३२१
गुल्यादौ भान्करावणम् ...	३२२
क्रूर्याम् पलादिचूर्णम् ...	३२३
कूर्हवातादौ व्याघ्रादि चूर्णम्	३२४
कुष्ठादौ पञ्चनिख्वादि	॥
वाञ्जीकरणे शतावध्यादि	३२५
॥ अश्वगन्धादि ॥ ...	३२६
॥ मुमल्यादि ॥ ...	॥
पाण्डुरोगादौ नवायस	॥
क्षयने आकारकरभादि	३२७

सप्तमोऽध्यायः ।

घटकादिकल्पना	३२८
वटकपर्यायाः	॥
वटकादीनां प्रसूतविधिः	॥
वटकादिषु शर्करादीनां भावा	॥
वटकादीनां	३२९
अशःप्रभृतिषु शीघ्राङ्गशाखी गुहः	॥

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
कासे मरिचादिचूर्णम् ...	३३०
आसकासे गुडादिबटिका ...	३३१
टण्यायाम् आमलक्यादिगुडिका	॥
अजीर्णादौ सञ्जीवनीवटी ...	॥
पीनसादौ व्योषादिगुडिका...	३३२
आमादौ गुडगुण्डादिद्योगचतुष्टयम्	॥
अशःसु तडदारकादिमोदकः	३३३
॥ शरणापिण्डो ...	॥
॥ शरणवटकः ...	॥
कामलादौ मङ्गुरवटकः ...	३३४
विषमज्वरादौ पिप्लोमोदकः	३३५
प्रमेहादौ अन्तप्रभाग्गुलुः ...	३३६
गुल्यादौ काङ्गायनगुडिका ...	३३७
आमवाते योगराजगुगुलुः ...	३३८
बाह्यरक्तादौ कैशोरगुगुलुः ...	३४१
भगन्दरादौ त्रिफला	३४२
प्रमेहादौ शीघ्रादि	३४४
कुष्ठादौ त्रिफलामोदकः	॥
गण्डमालादौ काञ्चनारगुगुलुः	३४६
पुष्टौ भाषादिमोदकः	॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अवलेहकल्पना	३४७
अवलेहस्य स्वरूपं पर्यायो भावा	॥
अवलेहे द्वितागुडद्रवाणां भावा	३४८
सस्यकूपकावलेहकल्पनम्	॥
अवलेहे अतृपानम्	३४९
कासे कण्टकायवलेहः	॥

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
स्यस्योपादौ च्यवनप्राज्ञः ...	३५०
रक्तपित्तं कृष्णश्लेष्मिणः ...	३५३
अशरीरोगे खण्डयूरणावलेहः	३५४
कासे अगस्त्यहरीतकवलेहः	३५५
अशरीरोगादौ कृटजावलेहः...	३५६
रक्तातीसारादौ कृटजाटकम्	३५७

नवमोऽध्यायः ।

अथ स्नेहपरिभाषा ...	३५७
स्नेहस्य पाकविधिः माता च	३५८
स्नेहपाकाथे काथमाधनविधिः	३५८
काथस्य सृष्टमप्यादिभेदेन	
जलपरिमाणम्	३५९
काथद्वयस्य परिमाणभेदेन	
जलपरिमाणम्	३६०
स्नेहपाके जलादिद्रवभेदेन	
कल्कस्य परिमाणम्	३६०
पञ्चादिद्वेष स्नेहपाके द्रवपरिमाणम्	३६०
केवलकल्कमात्रस्नेहपाकपरिभाषा	३६१
कल्कालेखविरहितस्नेहपाकपरिभाषा	३६१
अकल्कस्नेहपाकपरिभाषा ...	३६१
पृथक्कल्कस्नेहपाकपरिभाषा ...	३६२
स्नेहपाकसिद्धिलक्षणम् ...	३६२
स्नेहस्य श्लिष्यपाकलक्षणम् ...	३६३
दग्धानपक्वस्नेहयोः दीवः ...	३६३
पाकविज्ञेयेण स्नेहस्य उपयोगिता	३६३
ऋष्य ऋष्य पक्ववृतादीनां गुणाधिक्यम्	३६३
विषमज्वरादौ क्षीरघटप्लवृत्तम्	३६३

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
घटप्लवादी चाङ्गेरी वृत्तम् ...	३६४
" मसूर " ...	३६४
रक्तपित्तादौ कामदेव " ...	३६५
उन्मादादौ पानीयकल्याणक वृत्तम्	३६७
वातरक्ते पञ्चता वृत्तम् ...	३६८
कुष्ठादौ महातिक्रमं " ...	३६८
" काशीशाखं " ...	३६८
त्रयशोथे जाल्पादि " ...	३७०
उदरं विन्दु " ...	३७१
नेत्ररोगे विफला " ...	३७२
त्रयशोथे गौराद्य " ...	३७३
शिररीरोगे मासूर " ...	३७३
शृगिल्यापक्वु हृत्तफलवृत्तम्	३७४
" स्वल्पफलवृत्तम् ...	३७५
विषमज्वरादौ पञ्चतिक्रमं वृत्तम्	३७६

दशमोऽध्यायः ।

तैलकल्पना ...	३७७
विषमज्वरादौ लाक्षादि तैलम्	३७७
कीर्णज्वरे अङ्गारक " ...	३७७
वातव्याधौ नारायण " ...	३७८
वेपथुवाते बाहयो " ...	३८०
वातव्याधौ बला " ...	३८०
" प्रसारणी " ...	३८१
" माष " ...	३८२
" शतावरी " ...	३८३
अर्जःसु काशीशाखं " ...	३८५
वातरक्ते पिच्छ " ...	३८६

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
पानादौ चर्कं तैलम् ...	३८६	वासवारिष्ठयोः भेदो मात्रा च	३८८
कुष्ठे मरिचाद्यं ,, ...	,,	चतुक्तमानारिष्टादौ गुडचौद्रादीनां	
अहविक्वायां विफलाद्यं तैलम्	३८७	मात्रा ...	३८९
पलिते निम्बबीजं ,,	,,	श्रीतरस-पकरममीधुनीः लक्षणम्	,,
,, यष्टिमधुकाद्यं ,,	३८८	विविधसुराभेदानां ,,	४००
इन्द्रलेपं करंजाद्यं ,,	,,	वारुणी ,,	,,
पलिते नीलिकाद्यं ,,	,,	शुक्त ,,	,,
पलित्वादौ भृङ्गराजं ,,	३८९	चुक्र ,,	४०१
मुखरागे हरिमेदाद्यं ,,	३९०	गुडशुक्त ,,	,,
नाडीत्रयादौ ग्राथ्याद्यं ,,	,,	इक्षुयुक्तं सहीकाशुक्तञ्च ...	,,
कण्ठयूर्णं द्विद्वयाद्यं ,,	३९१	तुषाम्बु मौरीरकयोः लक्षणम्	४०२
बाधिर्यं विन्द्वं ,,	,,	कार्ष्णिक्कलक्षणम्	,,
कर्णरोगे चारं ,,	३९२	शिशुकाकीलक्षणम्	,,
सधुगक्तम् ...	३९३	रक्तपित्ते सश्रीरासवः	,,
घोमसे पाठाद्यं तैलम् ...	,,	परिणामशूलादौ क्रमाध्यांसवः	४०३
पूतनासायां व्यघ्नराद्यं तैलम्	,,	अथादौ पिप्पल्यावासवः ...	४०४
चतुर्थी कुष्ठाद्यं ,,	३९४	पाण्डुरोगादौ क्षौद्रासवः ...	४०५
नासाग्रं सु गृह्णन्माद्यं ,,	,,	यक्ष्णयादौ सहीकारिष्ठः ...	,,
कुष्ठे बज्जोषोराद्यं ,,	,,	ज्वरे कृटकारिष्ठः ...	४०६
श्लेष्मशतने करवीराद्यं ,,	३९५	विटप्यादौ विडङ्गारिष्ठः ...	,,
अथ अन्दनाद्यं ,,	,,	प्रमेहादौ देवदार्याद्यरिष्ठः ...	४०७
गण्डमालाया बचाद्यं ,,	३९६	कुष्ठादौ खट्विरारिष्ठः ...	४०८
,, लाङ्गली ,,	,,	अथादौ बन्धुकारिष्ठः ...	४०९
बातव्याध्यादौ धुल्लूराद्यं ,,	,,	,, द्राचारिष्ठः ...	,,
		प्लीहादौ रोहोतकारिष्ठः ...	४१०
		वातोत्तरणादौ दशमूलारिष्ठः	,,

एकादशोऽध्यायः ।

सन्धानकल्पना ... ३९८

वासवारिष्टादीनां सामान्यलक्षणम् ,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
द्वादशोऽध्यायः ।		स्वर्णमाखिकशोधनम्	... ४२५
धातूनां शोधनमारणा-		,, मारणम्	... ,,
धिकारः ... ४१३		रौप्यमाखिकशोधनम्	... ,,
सप्तधातुनिर्देशः ... ,,		तुल्यक शोधनम्	... ४२६
स्वर्णादिधातुपञ्चकानां शोधनम्	,,	अशक्त ,,	... ,,
नागवङ्गयोः शोधनम्	... ४१४	,, मारणम्	... ४२७
स्वर्णमारणम्	... ,,	सुताभस्य प्रयोगार्हताकरणम्	... ,,
मतान्तरे स्वर्णमारणम्	... ४१५	,, गुणाः	... ,,
,, ,,	... ,,	मतान्तरे अश्वमारणम्	... ४२८
,, ,,	... ४१६	,, ,,	... ,,
,, ,,	... ,,	नीलाञ्जन शोधनम्	... ,,
,, ,,	... ,,	गैरिकादि ,,	... ४२९
कृतस्वर्णस्य गुणाः	... ४१७	मनःशिला ,,	... ,,
रौप्यमारणम्	... ,,	हरिताल ,,	... ४३०
मतान्तरे रौप्यमारणम्	... ,,	खर्पर ,,	... ,,
पित्तलमारणम्	... ४१८	सर्वधातूनां मत्त्वपातनम्	... ,,
कांठ्य ,,	... ,,	होरक शोधनम्	... ४३१
ताम्रपित्तलकांठ्यमारणानि	... ,,	,, मारणम्	... ४३२
ताम्र मारणम्	... ,,	मतान्तरे होरकमारणम्	... ,,
सोसक ,,	... ४२०	,, ,, ,,	... ,,
मतान्तरे सोसकमारणम्	... ,,	वेक्रान्त शोधनम्	... ४३३
वङ्गमारणम्	... ४२१	.. मारणम्	... ,,
लोह ,,	... ४२२	सर्वरत्नां शोधनम्	... ,,
मतान्तरे लोहमारणम्	... ४२३	,, मारणम्	... ,,
,, ,, ,,	... ,,	मतान्तरे सर्वरत्नां शोधनमारणम्	४३५
,, ,, ,,	... ४२४	शिलाजतुशोधनम्	... ,,
सर्वधातूनां ,,	... ,,	मतान्तरे शिलाजतुशोधनम्	४३६
सप्तधातुनिर्देशः	... ४२५	मण्डूव शोधनम्	... ४३७
		आरप्रसूतविधिः	... ४३८

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
तयोद्देशोऽध्यायः ।	
रसगन्धकशोधनमारणा-	
धिकारः	... ४३८
पारदप्रशंसा	... ,,
पारदपर्यायाः	... ४४०
नर्वावधधातूनां नवयष्टसंज्ञकत्वम्	४४१
पारद शोधनम्	... ,,
गन्धक ,,	... ४४६
दिङ्मूल ,,	... ४४७
दिङ्मूलान् रसाकर्षणविधिः	... ,,
शुद्धसस्य मुखकरणविधिः	... ४४८
सतान्तरं शुद्धसस्य मुखकरणविधिः	४४९
.. ..	.. ..
गन्धककारणम्	... ,,
पारदमारणम्	... ४५०
सतान्तरं पारदमारणम्	... ४५१
.. ..	... ४५२
.. ..	... ४५३

चतुर्दशोऽध्यायः ।

रसकल्पना	... ४५३
सर्वज्वरं ज्वराद्गुण रसः	... ,,
विषमज्वरं ज्वरादि ,,	... ४५४
.. शीतज्वरादि रसः	४५५
सर्वज्वरं ज्वरघ्नो गुणिका	... ४५६
अथादौ लीकनाथ रसः	... ४५७
.. मृगाहपोदलि ,,	... ४६०

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
अथादौ मृगामर्षपोदलि रसः	... ४६२
.. ..	... ४६३
विषमज्वरं ज्वराद्गुणो ,,	... ४६४
अतिसारं आनन्दभैरवो ,,	... ४६५
सन्निपातज्वरं लघ्नसृष्टिकाभरथो	
रसः	... ४६६
.. कालवन्धुः रसः	४६७
.. पञ्चवक्त्रः ,,	..
.. सन्ध्यात ,,	... ४६८
.. अञ्जनम्	... ,,
उदावर्तं नाराचो रसः	... ४६९
विरंचने इच्छामेदो ,,	... ,,
सर्वमेहे बसन्तकुसुमाकरो रसः	..
चये राजस्रगाडो रसः	... ४७०
अथकासे अथमात्र रसः	... ४७१
आसे अमृतार्थवो रसः	... ४७२
श्रासे सूर्योवर्तो रसः	... ,,
वातव्याधौ स्वच्छन्दभैरवो रसः	४७३
यद्यथा हसपोदलो रसः	... ,,
अमृश्यां विविक्तमो रसः	... ४७४
कुष्ठे महातालेश्वरो रसः	... ,,
.. कुष्ठकुठारो रसः	... ४७५
कुष्ठे श्विषे उदयादित्यो रसः	४७६
सप्तिकुष्ठे सर्वेश्वरो रसः	... ४७८
.. स्वर्णक्षीरो रसः	... ४७९
प्रमेहे मेहबद्धो ,,	... ,,
उदररोगे महावक्त्रः ,,	... ४८०
गुल्फोद्घातो विद्याधरो रसः	४८१
परिणामशुक्ले दिनेवो ,,	..

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
शुक्ले शुक्लगन्धकैश्वरी रसः ...	४८२
अग्निमान्दे अग्निप्रतुष्ठीवटी रसः	॥
अजीर्ण अजीर्णकण्टकी रसः	४८३
कफे मन्थानभैरवी रसः ...	॥
वातव्याघ्री वातनाशभो रसः	४८४
सन्निपातादौ कनकसुन्दरी रसः	॥
सन्निपाते सन्निपातभैरवी रसः	४८५
शङ्ख्या शङ्खीकपाटी रसः ...	४८६
॥ शङ्खीवज्रकपाटीः ...	४८७
वाजीकरणे मदनकामदेवी रसः	४८८
॥ कन्दर्पसुन्दरी रसः	४८९
रसायने श्रीहरशायनम् ...	४९१
नेपालशीघनम् ...	४९३
विष ॥	॥

उत्तरखण्डः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ स्नेहपानविधिः ...	४९४
अतुविधिः स्नेहः स्नेहपानकालस्य	॥
स्नेहस्य द्विविधयोनिः तयोः	
अष्टनिर्देशश्च ...	४९५
मिश्रस्नेहानां नामानि ...	॥
स्नेहपाने तस्य सात्त्विकीवने च	
कालनियमः ...	॥
दोषादीनां त्रलावलानुपारण	
पानीयस्नेहस्य मात्रा ...	४९६
अमावादिबिहितस्य स्नेहस्य	
अपकारिता ...	॥

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
अग्निबलभेदेन पानीयस्नेहस्य मात्रा	४९७
मतान्तरे " " "	॥
मात्राभेदेन स्नेहस्य गुणविशेषः	४९८
दोषभेदेन स्नेहप्रयोगनियमः	४९९
घृतपानाङ्काः ...	॥
तेलपानाङ्काः ...	५००
वसापानाङ्काः ...	॥
मज्जापानाङ्काः ...	५०१
ऋतुभेदेन दोषभेदेन च स्नेहपान-	
कालः ...	॥
नस्यादिषु प्रयोगस्नेहनियमः	॥
स्नेहविधिः तस्य प्रयोगविशेषः ...	५०२
स्नेहाद्युक्तस्य स्नेहप्रयोगविधयः	॥
तस्य स्नेहप्रयोगस्य योग्यता ...	५०३
स्नेहादीनां प्रयोगविधयः ...	५०४
स्नेहपानानाङ्काः ...	५०५
स्नेहपानाङ्काः ...	॥
सस्यक्त्वात्स्नेहस्य तथा रुचस्य च	
लक्षणम् ...	॥
अतिस्नेहस्य लक्षणम् ...	५०६
रुचातिस्नेहयोः चिकित्सा ...	॥
स्नेहमेविलः लक्षणम् ...	५०७
॥ अपक्षयम् ...	॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ स्नेहविधिः ...	५०८
-------------------	-----

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
चतुर्विधस्वेदानां नामानि ...	५०८	मंशोधनस्य कालनिर्देशः ...	५२१
दोषविशेषे स्वेदविशेषः ...	५०९	वमनाङ्गाः ...	५२२
प्रथमावरमध्यस्वेदस्य विषयः	५०९	वमनसाध्या रोगाः ...	५२३
दोषविशेषे ऋक्षादिस्वेदनियमः	५१०	वमनानङ्गाः ...	५२३
प्राक् स्वेदाङ्गाः ...	५१०	वमनानङ्गाणामवस्थाविशेषे	
पश्चात् " ...	५११	वमनविधिः ...	५२४
पूर्वं पश्चाच्च " ...	५११	सुकुमारादीनां वमनविधिः ...	५२४
सर्वावधस्वेदस्य सामान्यकाल-		वमनस्य पूर्वकर्तव्यनिर्देशः ...	५२४
नियमः ...	५१२	वामकद्रव्ये अवश्यदेयद्रव्यनिर्देशः	५२४
स्वेदस्य फलम् ...	५१२	वमनविरेचनीपत्रागिद्रव्यनिर्देशः	५२५
स्वेदनाले हृत्प्रेषधोः रक्षाविधिः	५१२	वमनाणैः क्रायविधिः ...	५२५
स्वेदानङ्गाः ...	५१३	५२५, क्रायपानस्य उत्तमादिमात्रा	५२५
अतिस्वेदनः रोगाः तेषां सामान्य-		५२५, कल्कादीनाम् " " ५२६	५२६
नियमः ...	५१३	उत्तमादिभेदेन वमनस्य वैगिष्णविक-	
तापस्वेदस्य नियमः ...	५१४	सानानर्देशः ...	५२६
ऊष्णस्वेदस्य " ...	५१४	वमनादौ प्रख्यमानस्य पारिभाषिकार्थः	५२६
" अन्वविधिनियमः ...	५१५	दोषभेदेन वमनद्रव्यस्य भेदनिर्देशः	५२७
" " ...	५१५	वमनविधिः ...	५२७
सपनाहस्वेदस्य नियमः ...	५१६	दर्शनात् लक्षणम् ...	५२८
अज्ञाशान्त्वणस्वेदस्य नियमः ...	५१६	अतिवातस्य " ...	५२८
द्रवस्वेदस्य नियमः ...	५१८	वमनातिशये चिकित्सा ...	५२८
द्रवस्वेदाद्यैः द्रवस्य परिमाणम्	५१८	सस्यक् वमनलक्षणम् ...	५२९
स्वेदाद्यैः द्रवावगाहने कालनियमः	५१८	५२९, वमने पथ्यम् ...	५२९
" सेदावगाहने फलम्	५१९	५२९, वमनस्य फलम् ...	५२९
सस्यक् स्विन्नस्य लक्षणम् ...	५२०	वमने अपथ्यम् ...	५२९
" " आचारनिर्देशः	५२१		

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ वमनावधिः ... ५२१

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ विरेचनविधिः ... ५३३

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
विरचनात् पूर्वकर्त्तव्यनिर्देशः ...	५३३
,, पूर्व वसने षकते दोषनिर्देशः ..	५३४
,, ,, कर्त्तव्यान्तरनिर्देशः ,,	५३४
वैरचनिक-सूत्रनिर्देशः ...	५३४
विरचनाङ्करोगनिर्देशः ...	५३५
संशोधनस्य गणाः ...	५३५
विरचनानङ्काः ...	५३६
विरचनाङ्काः ...	५३७
दोषभेदेन कोष्ठभेदनिर्देशः ...	५३७
सूत्रादिकोष्ठभेदेन सूत्रादिमात्रा- निर्देशः ...	५३८
सूत्रमध्यतोष्ठाविरचनद्रव्यनिर्देशः	५३८
उत्तमादिभेदेन वेगिकौ चान्तिकौ च मात्रा ...	५३८
,, सानिकी मात्रा	५३९
दोषभेदेन विरचनद्रव्यनिर्देशः	५४०
एरण्डतैलप्रयोगः ...	५४१
वर्षासु विह्वत्प्रयोगः ...	५४१
शरादि ,, ...	५४१
श्राशरवसन्तथीः ,, ...	५४१
शोषे ,, ...	५४१
अभयामोदकः ...	५४२
विरचकपानानन्तरं कर्त्तव्यनिर्देशः	५४३
सम्यक् वसनविरचनयोः लक्षणम्	५४४
विरचनायोगस्य ,, ,,	५४४
,, चिकित्सा ...	५४४
विरचनायोगस्य लक्षणम् ...	५४५
,, चिकित्सा ...	५४५
सम्यक् विरक्तस्य लक्षणं तत्र कासव्यञ्ज ...	५४६

विषयः	पृष्ठाङ्काः
विरचनस्य गणाः ...	५४६
विरक्तस्य लक्षणम् ...	५४७
,, पथ्यम् ...	५४७
सम्यक् विरचनाभावे कर्त्तव्यनिर्देशः ,,	५४७

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ वस्तिविधिः ...	५४८
वस्तेः द्विविध्यं निर्दिशतः ...	५४८
द्विविधवस्तेः लक्षणम् ...	५४८
द्विविधवस्तेः कर्मावधिः ...	५४८
अनुवासनस्य भेदः भेदस्य तस्य मात्रा च ...	५४९
अनुवासनाङ्काः ...	५४९
अनुवासनानङ्काः ...	५५०
वस्तिनेत्रप्रस्तुतविधिः ...	५५१
त्रयो वस्तिनेत्रप्रस्तुतविधिः ...	५५३
वस्तिप्रयोगस्य गणाः ...	५५३
सूत्रभेदे सूत्रवास्तप्रयोगस्य कालः	५५४
सूत्रवस्तिप्रयोगे भोजनविधिः	५५४
अधोगातयोगयुक्तवस्तेः निष्फलता	५५४
उत्तमादिभेदेन वस्तेर्मात्रा ...	५५५
अनुवासने प्रचल्यद्रव्यस्य उत्तमादि- भेदेन मात्रा ...	५५५
अनुवासनपर्यागविधिः ...	५५५
सम्यगनुवासनस्य लक्षणम् ...	५५६
सूत्रे प्रत्यागते कर्त्तव्यनिर्देशः ...	५५६
अनुवासनव्यापकौ चिकित्सा ...	५५६
वस्तिदानस्य सूत्रानिर्देशः ...	५५६

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
अष्टादशवारद्वेषवस्त्रैः प्रत्येकस्य फलम् ५६०	
अनुवासनस्यै हे सद्यःप्रत्यागते पुनर्दान-	
विधिः ... ५६१	
स्येहे अनागते दोषनिर्देशः ब्रह्मिण्या च ..	
,, अनागतेऽपि अनुपद्रव्ये कर्त्तव्य-	
निर्देशः ... ५६२	
अनागते स्येहे कर्त्तव्यनिर्देश	
अनुवासनः शं गुरुच्यादि तैलम् ... ५६३	
बालिव्यापदः सङ्ग्राह	
अनुवासने पथ्यविधिः ... ५६४	

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ निरुहविधिः ... ५६४	
कारणभेदेन निरुहस्य भेदीतिः ..	
निरुहस्य पर्यायी निरुक्तिय ... ५६५	
,, उत्तमादिमात्रा	
निरुहानर्हाः ... ५६६	
निरुहार्हाः	
निरुहस्य स्थानकालावस्थानिर्देशः ५६७	
निरुहदानविधिः	
सम्यक् निरुहस्य लक्षणम् ... ५६८	
असम्यक् ,, ,, ...	
निरुहस्य अनुवासनवत् द्वेषतानिर्देशः ५६९	
निरुहे दोषभेदेन भोजनादिविधिः ..	
सुकुमारारौ तोल्यवस्त्रिदानि दोष-	
निर्देशः ... ५७०	
वस्त्रिदानकर्मः	
उत्तरवस्त्रिदानः	

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
दोषहर वस्त्रिः ... ५७०	
संशमन ,, ...	
सशोधन ,, ... ५७१	
लौहम् ,, ...	
वृंढणम् ,, ...	
पिच्छिलम् ,, ...	
निरुहपथ्यनिर्देशार्था परिमाण-	
विधिः ... ५७२	
निरुहे दोषभेदेन औद्रस्येदयोर्मात्रा-	
भेदः ... ५७३	
माधुतैलिकर्षात्मः	
धापना ,, ...	
धुक्तरम् ,, ... ५७४	
सिद्धम् ,, ...	
निरुहे पथ्यापथ्यविधिः	

सप्तमोऽध्यायः ।

अथ उत्तरवस्त्रिविधिः ५७५	
उत्तरवस्त्र्यर्थे नेत्रस्वरूपम्	
वर्धोभेदेन द्वेषस्येहस्य मात्रानिर्देशः ..	
उत्तरवस्त्रिप्रयोगविधिः ... ५७६	
स्त्रीणां नेत्रस्वरूपम् ... ५७७	
बालानां ,, ...	
स्त्रीबालयोर्द्वेषस्येहस्य मात्रानिर्देशः ..	
स्त्रीषु वस्त्रिप्रयोगविधिः	
वस्त्रिदाहे प्रतीकारः ... ५७८	
उत्तरवस्त्रेर्गुणः	
अतिदेशेन उत्तरवस्त्रेर्निष्कादि-	
निर्देशः ... ५७९	

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
फलवर्तैः स्वरूपं प्रयोगविधिश्च	५७९	खेडननखाङ्करीगाः	... ५८८
—			
अष्टमोऽध्यायः ।			
अथ नख्यविधिः	... ५८०	सुधांशुर्वादी कुडुमादि नखम्	..
नखस्य निरुक्तः पर्यायश्च	..	.. अणुतैलादि	.. ५८९
द्विविधं नखं तयोः कार्यञ्च	..	दोषभेदेन नख्ये खेडभेदनिर्देशः	..
नखप्रयोगस्य अवस्था कालश्च	५८१	पक्षाघातादौ नावादिनखम्	... ..
नखानर्हाः	..	प्रतिमशंस्य मावानिर्देशः	... ५९०
नखाङ्करीनिर्देशः	... ५८२	विन्दुमात्रायाः परिमाणनिर्देशः	..
वेरेचननखस्य द्रव्यनिर्देशः	..	मशंसस्ये शाखस्य	.. ..
.. मावा	.. ५८३	प्रतिमशंसस्य कालः	... ..
नखाङ्करीत्याणां परिमाणम्	..	प्रतिमशंस्य मात्रान्तरनिर्देशः	... ..
वेरेचननखस्य द्वौ भेदौ	..	.. गुणाः	... ५९१
अवपीडय स्वरूपम्	... ५८४	पलिते खेडनखानि	... ..
प्रथमनख	..	नखप्रयोगविधिः	... ..
वेरेचननखाङ्करीगाः	..	नखयष्टयानन्तरम् आचारनिर्देशः	५९२
खेडननखाङ्काः	..	नख्ये सम्यग्भोगाधीगतियोगनिर्देशः	..
अवपीडनखाङ्काः	... ५८५	.. सम्यग्भोगलक्षणम्	... ..
प्रथमननखाङ्काः	..	.. हीनयोग	.. ५९३
गुडादि-पिपल्यादिनख्ये	..	नख्ये अतियोग	.. ..
संज्ञापथोधने मधुकसांरदि नखम्	५८६	.. हीनातिमस्यगथीमे क्रियासुखम्	..
तन्द्रायां मैत्रवादि	..	नखातियोगे लक्षणान्तरं	
.. भावितमैत्रवादि	..	चिकित्सान्तरञ्च	... ..
खेडननखस्य भेदद्वयनिर्देशः	..	पञ्चसंख्या सन्धाननिर्देशः	... ५९४
खेडनभेदमशंस्य मात्रा	.. ५८७	—	
मशंसप्रयोगस्य अवधि	..	नवमोऽध्यायः ।	
मशंसप्रयोगे विविधस्यापनिर्देशः	५८८	अथ धूमपानविधिः	५९४
मशंस्यापदः चिकित्सा	..	षड्विधधूमानां नामानिर्देशः	..
		मसनादिद्रवाणां पर्यायकथनम्	५९५
		धूमपानानर्हाः	.. ..

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
अविधिपौतधूमस्य टीषनिर्देशः	
प्रतीकारनिर्देशश्च ...	५८६
धूमयोग्यस्थाननिर्देशः ...	५८७
सम्यग्युक्तस्य धूमस्य गणाः ...	५८८
सामान्यता धूमनेत्रस्य स्वरूपनिर्देशः	५८९
धूमनेत्रस्य जननादविशेषतः	
स्वरूपनिर्देशः ...	५९०
धूमनेत्रविधिः धूमपानविधिश्च	५९१
त्रयधूपनविधिः ...	५९२
जमनादधूनानां पृथक् टस्यनिर्देशः	५९३
बालगृहादौ अपराजितो धूपः	५९४
धूमप्रयोगे अपष्यनिर्देशे धूम- नेत्रस्य उपादाननिर्देशश्च	५९५

दशमोऽध्यायः ।

अथ गण्डूष-कवल-प्रति- सारणविधिः ... ६०३	
अतर्विधगण्डूषकवलयोः नामान्तरदेशः	६०४
दोषभेदेन तत्रा प्रथोगनिर्देशः	६०५
द्रव्यनिर्देशश्च ...	६०६
गण्डूषकवलयोर्भेदः ...	६०७
,, द्रव्याणां परिमाणनिर्देशः	६०८
,, वयानिर्देशः ...	६०९
गण्डूषस्य क्षतिवारकत्वात्तानिर्देशः	६१०
सौहार्दकगण्डूषस्य द्रव्यम् ...	६११
जमुवक्त्रदाहं गण्डूषः ...	६१२
मुखत्रयादौ ...	६१३
विषादो दन्तचाले च गण्डूषौ	६१४

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
मुखशोषे कफे च गण्डूषौ ...	६०६
कफे रक्तपित्ते च गण्डूषः ...	६०७
सखपात्रे ,, ...	६०८
कवलपरिमारणथोद्रव्यनिर्देशः	६०९
मुखग्राह्यादौ कवलः ...	६१०
प्रतिसारणस्य वैविध्यनिर्देशः	६११
दन्तमूलात् रक्तलावादौ कुष्ठदि- प्रतिसारणम् ...	६१२
हीनातियोगयुक्तगण्डूषादिलक्षणम्	६१३
सम्यग्योगयुक्तं ,, ,,	६१४

एकादशोऽध्यायः ।

अथ प्रलेपमूर्द्धनैलकर्ण- पूरणविधिः ... ६०९	
प्रलेपस्य पद्यांश भेदश्च ...	६१०
लेपस्य प्रमाणान्तरदेशः चार्द्रयुक्तयोः	६११
गुणनिर्देशश्च ...	६१२
शोथे पुनर्नवादिर्लेपः ...	६१३
दाहे विभोतकमज्जालेपः ...	६१४
विसर्पादौ दशाङ्गलेपः ...	६१५
भङ्गातकशोथे अजादुग्धादिर्लेपद्वयम्	६१६
कौटर्णविस्फोटे लाङ्गुलादिर्लेपः	६१७
व्यङ्गे रक्तचन्दनादिर्लेपः ...	६१८
मुखपिडकादौ मातुलङ्गमृतादिर्लेपः	६१९
तारुखण्डपिडकायां क्षौद्रादिर्लेप- वयम् ...	६२०
व्यङ्गे अर्जुनत्वगादिर्लेपवयम् ...	६२१
मुखकार्पाशं चर्कबीरादिर्लेपः ...	६२२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।
तारुण्यपिडकादौ बटपत्रादिलेपः	६१३	पानादौ हेमचौध्यादिलेपः ...	६२०
अरुषिकायां पुराणपिण्याकादिलेपः	"	कण्डूदो दूर्वादिलेपः ...	६२१
" खदिरादिलेपः	"	" " ...	"
दारुणे पिथालबीजादि "	६१४	दद्रुरोगे सिद्धायादिलेपः ...	"
" खाखलसबीज "	"	वातविषर्पे रास्नादिलेपः ...	"
" आसवीजादि "	"	पित्तविषर्पे स्ववायादिलेपः	"
इन्द्रलस तिलपटोलरस "	"	श्लश्विषर्पे विकलादिलेपः ...	६२२
" हृदयोरसादिलेपद्वयम्	"	वातरक्त-रक्तपित्तयोः माष्यादिलेपः	"
" गोक्षुरादिलेपः ...	६१५	नासासुतरक्ते आमलकौलेपः	"
" उक्षितन्तमष्यादिलेपः	"	वातांशरारोगे कुष्ठादिलेपद्वयम्	"
" यष्ट्यादिलेपः ...	"	" देवटावादिलेपः	६२३
रोमसञ्जनने अतप्यमानां त्वगादि- भस्मलेपः ...	"	रक्तपित्तज्वरारोगे चन्दनादिलेपः	"
पलिते इन्द्रवारुणीबीजतेलाभ्यङ्गः	६१६	पित्तशिरारोगादौ धात्र्यादिलेपः	"
" अयश्चूर्णादिलेपः ...	"	कफशिरारोगे हरण्वादिलेपः	"
" दिक्लादिलेपः ...	"	" शुण्ठादिलेपः	६२४
" " ...	"	सूत्र्यावर्णाङ्गावभेदकयोः शारिवादि- लेपः ...	"
" " ...	६१७	शङ्खकान्तवातयोः शतावर्ष्यादिलेपः	"
रोमशतने शङ्खचूर्णादिलेपः	"	प्रलेपस्य हेविष्यनिर्देशः ...	"
" तालकादिलेपः ...	६१८	द्विविधयोस्तथोर्लक्षणयोः	६२५
श्विते सुवर्णपुष्पादिलेपः ...	"	तयोः प्रयोगविधिः ...	"
" वायस्यादिलेपः ...	"	अवस्थावशेषे रासौ प्रलेपदानस्य कार्तव्यतानिर्देशः ...	६२६
" तालकादिलेपः ...	"	ब्रणस्य समविधोपक्रमाः ...	"
" वाकृच्युादिलेपः ...	६१९	वातजत्रणशोथे बीजपूरजटादिलेपः	६२७
मिश्रे धात्र्यादिलेपः ...	"	पित्तजत्रणशोथे रुध्रकादिलेपः	"
" टाव्यादिलेपः ...	"	कफजत्रणशोथे कृष्णादिलेपः ...	"
नेवरीये हरीतक्यादिलेपः ...	६२०	रक्तजान्मुजत्रणशोथयोः निम्बादि- लेपः ...	६२८
अम्रनामिकाया रसाश्रनादिलेपः	"		
दद्रुादौ म्रपत्राङ्गुलीजादिलेपः	"		

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
प्रथमोपे पावनः शण्डीनादिलेपः	६२८	शिविलयोनी पलाशफलादिलेपः	६३५
„ दारुणी दन्त्यादिलेपः	„	„ माकन्दफलादिलेपः	„
„ „ चिरविल्लादि- लेपः ...	६२९	लिङ्गहृष्टादौ मरिचादिलेपः ...	„
„ „ स्वजिंकादिलेपद्वयम् ..	„	लिङ्गहृष्टौ शितादिलेपः ...	„
„ शोधनः तिलादिलेपः	„	योनिटावणे इन्द्रवायुिकादिलेपः	„
„ शोधनरापणः निम्ब- पत्रादिलेपः ...	६३०	गावदौर्गन्धे ताम्बूलपत्रादिलेपः	६३६
„ क्रिमिनाः करन्नादिलेपः	„	„ कुलत्याद्यवधूलनम्	„
दूषितत्रण्णोपे शोधनरापणः निम्ब- पत्रादिलेपः ...	„	वश्रीकरणे वषादिलेपः ...	„
शूलं मदनफलादिलेपः ...	„	मूर्हतैलस्य चतुर्विधत्वनिर्देशः ...	„
वातशविदधौ शयुमूलादिलेपः	„	अभ्यङ्गादौना विधिः ...	„
पित्तशविदधौ लाजाटलेपद्वयम्	६३१	शिरोवलिटानस्य दिनमङ्गा ...	६३८
कफज्वदधौ इष्टकादिलेपः ...	„	शिरोवस्तेरजन्तरं कर्षयनिर्देशः	„
रक्तजागन्तुशविदधौ रक्तचन्दनादि- लेपः ...	„	वस्तेर्गुणः ...	„
वातजगन्तुगण्डे निचलादिलेपः	„	कर्णपूरणविधिः ...	६३९
कफजगन्तुगण्डे टैवदारुादिलेपः	६३२	कर्णपूरणधारणार्थे मासानिर्देशः	„
गण्डभालादौ निचलादिलेपः	„	सावालक्षणम् ...	„
अवसाहकादौ गुग्गाफललेपः	„	कर्णपूरणार्हद्वयभेदात् कालभेदः	६४०
श्लोषट्टे धुल्लूरादिलेपः ...	६३३	कर्णशुले अर्कपत्रसंपूरणम् ...	„
क्षुरण्डे अजात्यादिलेपः	„	„ कागमूवादपूरणम् ...	„
ज्वपदंशे करवीरमूललेपः	„	„ शङ्खवरादपूरणम् ...	„
„ विफलाधारलेपः ...	„	„ कपित्थादिपूरणम् ...	६४१
„ रसाञ्जनादिलेपः ...	„	„ पुटपकाकरसंपूरणम् ...	„
काश्रिदग्धे तुगाशोण्यादिलेपः	६३४	„ दीपिकातेलम् ...	„
„ त्रिन्दुकत्वग्लेपः	„	„ श्योनाकतेलम् ...	६४२
„ श्वश्र्मखलेपः	„	कर्णनादे याष्टमधुकादिसंज्ञः	„
		कर्णनादादौ स्वार्जकादितैलम्	„
		श्याध्यादौ अपानार्गचारतेलम्	„
		कर्णनाद्या शम्बुकतेलम् ...	६४३
		कर्णस्रावि पञ्चकषायादपूरणम्	„

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
पञ्चमवायाः	... ६४३
कर्णखावाहो बीजपूरसपूरणम्	”
पुतिवर्णे आस्तादितैवम् ...	”
कर्णकोटे गोमूवहरितास्तादि- पूरणदयम्	... ६४४
कर्णकोटे शिग्रसटिपूरणम्	”

द्वादशोऽध्यायः ।

अथ शोणितसावविधिः	६४५
साव्यरक्तस्य सावानिर्देशः	... ”
रक्तसावणार्द्धः ऋतुः रक्तसावणस्य गुणश्च	... ”
रक्तस्य स्वरूपम्	... ६४६
रक्ते पाञ्चभौतिकगुणाः	... ”
दृष्टितरक्तस्य लक्षणम्	... ६४७
प्रवृद्धतरक्तस्य	” ... ”
शोणितरक्तस्य	” ... ”
वातेन दृष्टतरक्तस्य लक्षणम्	... ६४८
पित्तेन	” ... ”
कफेन	” ... ”
द्वित्रिदोषेषु	” ... ”
विषेषु	” ... ६४९
प्रकृतिस्वरक्तस्य	” ... ”
रक्तसावणार्द्धरोगाः	... ”
रक्तसावणोपायाः	... ६५०
शिरानोचेः रक्तसावणार्द्धाः	”
रक्तसावणार्द्धाणां लक्षणविशेषे सावणविधिः	... ६५१
वासादिदृष्टितरक्तस्य सावणोपायाः	६५२

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
द्वित्रिदोषदृष्टितरक्तस्य सावणोपायः	६५२
रक्तसावणोपायानां शक्तिनिर्देशः	”
प्रयुक्तोऽपि सावणोपाये तद्व्यथताहेतुः	६५३
अप्रवृत्तितरक्ते तन्प्रवृत्तगुणविधिः	”
रक्तसावणस्य कालावस्थादिनिर्देशः	”
रक्तस्य अतिथोगे हेतुः	... ६५४
अतिप्रवृत्तितरक्ते चिकित्सा	... ”
” अतुर्विधप्रयोगस्य फलम्	”
मुष्कशोषे शिरादाहविधिः	... ६५५
विभूषिकायां	” ... ”
यक्ततप्तौद्धरुद्धौ	” ... ”
अतिरक्तसावणविषेधः	... ”
अतिरक्तसावणे दोषाः	... ६५६
रक्तसावणार्द्धाणां हेतुनिर्देशः	... ”
रक्तसावणजनितवातकांषे प्रतिकारः	”
शोणितरक्तस्य प्रतिकारः	... ”
सम्यक् सुतरक्तस्य लक्षणम्	... ६५७
रक्तमीक्षणे अपथ्यम्	... ”

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ नेत्रकर्मविधिः	... ६५७
नेत्रप्रसादनकर्मविधि	... ”
सेकविधिः	... ६५८
दोषभेदेन सेकस्य वैविध्यनिर्देशः	”
सेकप्रयोगस्य कालमात्रा	... ६५९
” कालः	... ”
वासाभिष्यन्दे परण्डादिशीरसेवः	६६०
” दुग्धादिसेकदयम्	”

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
मारुतपर्याय-युक्तादिपाकयोः सेकः	६६१	सर्वांश्रुिरोगे यथादिविडालकः	६६६
पित्तरक्ताभिम्यन्दे मावरादिसेकः	"	" रसाञ्जनानादिविडालकाः	६६७
रक्ताभिम्यन्दे त्रिफलादिसेकः ...	"	" सेम्बनादिविडालकः	"
" लालादिसेकः ...	"	" निम्बुकादिविडालकः	"
अभिम्यन्दे जगूने श्वेतलोत्रसेकः	६६२	अर्सेचि सरिचविडालकः ...	६६८
आश्रयोतनविधिः	...	अञ्जनानामिकायां शिलादिविडालकः	"
लेखनादिभेदेन विविधाश्रयोतनस्य	"	तर्पणाहंरोगाः	...
विन्दुनामानिर्देशः	...	तर्पणानहं कालादयः	६६८
श्रीतीक्ष्णभेदेन तस्य प्रयोगविधिः	"	तर्पणप्रयोगविधिः	६७०
दोषभेदेन आश्रयोतने तित्तरसादि-	"	वत्सादिगतरोगे तर्पणधारणस्य काल-	"
प्रयोगविधिः	६६३	परिमाणम्	६७१
आश्रयोतनधारणस्य कालमावा	"	तर्पणजनितरङ्गकफपतीकारः	६७२
वाताभिम्यन्दे विन्वाद्याश्रयोतनम्	"	तर्पणप्रयोगस्य दिननियमः	"
वाताश्रिम्यन्दे लोत्राश्रयोतनम्	"	सस्यक् तर्पणस्य लिङ्गानि	"
सर्वाभिम्यन्दे त्रिफलाश्रयोतनम्	६६४	अतितर्पण-होनतर्पणयोः लिङ्गानि	६७३
रक्ताश्रिम्यन्दे सन्धाश्रयोतनम्	"	" " चिकित्सा	"
वातरक्ताभिम्यन्दे क्षौरघृताद्या-	"	पुटपाकविधिः	...
श्रयोतनम्	...	दिविधपुटपाकानां नामानि	६७४
पिण्डौविधिः	...	" " प्रयोगविषयः	"
अभिम्यन्दादौ क्रियाविशेषः	६६५	क्षेपणपुटपाकस्य द्रव्याणि धारणस्य	"
वाताभिम्यन्दे परम्णादिपिण्डौ	"	कालपरिमाणञ्च	...
पिताभिम्यन्दे धात्रीपिण्डो महा-	"	लेखनपुटपाकस्य द्रव्याणि धारणस्य	"
निम्बपिण्डौ च	...	कालपरिमाणञ्च	...
श्लेष्माभिम्यन्दे श्लेष्मपिण्डौ	...	रोपणपुटपाकस्य द्रव्याणि धारणस्य	"
पित्तश्लेष्माभिम्यन्दे निम्बादि-	"	कालपरिमाणञ्च	६७५
पिण्डौद्वयम्	...	पुटपाकन्यापत्तौ चिकित्सा	...
रक्ताभिम्यन्दे क्षौद्रपिण्डौ	६६६	ऋतुभेदे अञ्जनप्रयोगस्य समयः	६७६
अक्षुःशोषादौ शुष्कादिपिण्डौ	"	द्विविधाञ्जनानां नामानि तेषां	"
विडालकविधिः	...	द्रव्याणि च	...

विषयः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयः	पृष्ठाङ्काः ।
त्रिविधाज्ञानान्तरं तेषां श्रेष्ठत्वादि- निर्देशश्च ...	६७६	प्रकृतिप्रवर्त्मनि रसाञ्जनादि रसक्रिया	६८४
अञ्जनानर्थाः ...	६७७	पित्तादौ गुडश्चीस्वरसादि " "	" "
तोष्णाद्यञ्जनवर्त्तनीनां मात्रा ...	"	नेत्रकण्डूदौ पुनर्नवास्वरस	" ६८५
रसक्रियाया उत्तमादिमात्रा	"	नेत्रस्त्रावे बञ्जुल	" "
नेत्रवैरेचनिकचूर्णानां तोष्णादिमात्रा	६७८	" द्विज्जल	" "
अञ्जनशलाकायाः स्वरूपम् ...	"	नेत्रप्रसादने कतक	" "
लेखनाद्यञ्जनशलाकानां द्रव्याणि	"	शिरोत्याते रसाञ्जन	" "
अञ्जनप्रयोगस्य कालः ...	६७९	आस्यं कृष्णसर्पवसादि	" ६८६
" " स्थानम् ...	"	नेत्रपुष्पादौ कृकटाच्छादि चूर्णाञ्जनम्	" "
तिमिरादौ अन्द्रोदया वर्त्तिः ...	"	नक्तास्ये पिप्पलीमरिचाञ्जनद्वयम्	" "
नेत्रपुये करञ्जबीजवर्त्तिः ...	६८०	नेत्रकण्डूदौ मरिचादि चूर्णाञ्जनम्	६८७
नेत्रगुक्तादौ समुद्रफेतादिवर्त्तिः	"	सर्वनेत्रगतरोगे रसकादि	" "
नेत्रयुक्ते दन्तादिवर्त्तिः ...	"	" " सौवीर	" ६८८
अतिनिद्रायां नीलोत्पलादिवर्त्तिः	६८१	" " नागशलाका ...	" "
तिमिरादौ कुमुदिका वर्त्तिः ...	"	प्रत्यञ्जनविधिः ...	६८९
नक्तास्ये रसाञ्जनादिवर्त्तिः ...	"	सर्वनेत्रगतरोगे नयनामृताञ्जनम्	" "
नेत्रस्त्रावे धात्रादिवर्त्तिः ...	६८२	सर्पावधे सञ्जीवनाञ्जनम् ...	" "
वर्त्मरोगादौ तुल्यादि रसक्रिया	"	तिमिरे मुष्टियोगः ...	६९०
नेत्रपुये कर्पूर	"	" " ...	" "
अतिनिद्रायां मरिच	६८३	चक्षूरन्वाया आवश्यकता ...	" "
तन्त्राया जातोपुष्पादि	"	यस्यकृत्स्निवेदनम् ...	" "
"संज्ञाज्ञानने शिरोषवीजादिरसक्रिया	"	शार्ङ्गधरसंज्ञिताया उपयोगिता	६९१
नेत्रदाह्यादौ दाह्यादिरसक्रिया	"	शार्ङ्गधरपाठस्य " ...	६९२

सटीक-

शार्ङ्गधरसंहिता ।

[पूर्वखण्डः] ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ परिभाषाध्यायः ।

यन्मन्त्रमङ्गलाचरणम् ।—

श्रियं स दद्याद्भवतां पुरारिर्यदङ्गतेजःप्रमरे भवानो ।

विराजते निर्मलचन्द्रिकायां महौषधोव ज्वलिता हिमाद्री ॥१॥

टीकाकमङ्गलाचरणम् ।—

करशिरसाऽच्युतमौशं भवभवपटिच्चयालमुपायम् । स्वर्गापवर्गयोरपि तापव्य-
नाशार्थमभिवन्दे ॥१॥ सगणगणेशं मतिदं विघ्नसमूहांश्च हन्ति यः । स्वरणे
तदनु गुरोरपि चरणं गदहीन(दौन)मनुजानाम् ॥२॥ ये दुर्जनाः परगुणाननु-
सूचयन्ति तेऽपि स्वभाववशगाः किमु वारणोद्याः । ये शास्त्रबोधगुणदोषविचार-
दबासे सज्जनाः प्रशुतिभिः खलु वन्दनीयाः ॥३॥ श्रीवास्यकुलप्रकाशमणयो ये
पूर्वेणा विभ्रुताः श्रीहर्म्योरपुरे महान्नतते धेषां स्थितिः कथ्यते । ये कामं मद-
विह्वलामिव रवेः श्रीरात्रिपारङ्गतामत्याश्रय्येषुचान्द्रकान्तिविततां प्रख्यातकीर्तिं
गताः ॥४॥ तदन्वये किं बहुना प्रसिद्धः श्रीचक्रपाणिः कुलकैरवेन्दुः । नानागुणा-
लोचमभूच्च यस्य समस्तवैदोद्दटनादिरूपा ॥५॥ तस्य बुद्धिमुभयस्य तनूजो भावांसिद्ध
इति भूपतिमान्यः । सुश्रुतादिकरहस्यविधिज्ञो यो यशामि विपुलानि च क्षेमं ॥६॥
तस्यात्मजो दीर्घमतिः प्रहृष्टो नाम्नाऽऽदुर्मन्त्रोऽल्पनिबन्धदर्शी । तेन स्वगर्वचर्चनतत्परं
विधास्यते शार्ङ्गधरप्रकाशः ॥७॥ केविच्छास्त्रावशारदाः कतिपये दिव्यौषधीकोविदाः
नानाव्याधिपरौक्षणेषु चतुराः कर्मोत्सुकाद्यापरे । कामं तानधिकर्तुमुत्सुकमना
नाहं समर्थो यतस्तेषां सन्निधिमेष्य चात्र राचितं यत्किञ्चिदेव मुनम् ॥८॥ हस्तीकान्तपुरी
पुरा पुरजिता काशीव विद्वज्जनेर्व्याप्ता यत्र सरः सरिद्गणवरा चर्मण्वती पापहा ।
स्रष्टां हृद्गतवासुदेवचरणहन्त्याम्बुजः आपतिः ख्यातो धूमं इवास्ति धर्मगतियु

यस्यस्य प्रामाणिकत्वविद्वेषः ।—

प्रसिद्ध-योगा मुनिभिः प्रयुक्ताश्चिकित्सकैर्ये बहुशोऽनुभूताः ।

विधोयते शार्ङ्गधरेण तेषां सुसङ्ग्रहः सज्जनरञ्जनाय ॥ २ ॥

श्रीजैवसिंहः प्रभुः ॥२॥ तस्यां शार्ङ्गधरोक्तानां योगानाम् प्रकाशिवी । क्रियते साऽऽटमन्त्रेण संहितायाः प्रदीपिका ॥१०॥ अभिनवनिबन्धरचनां श्रोतुं कः कोऽन लोसुपो भवति । यः कृपया परकाव्यं पश्यति सर्वं स वै धीरः ॥११॥

अथेह पृथतरद्वरषिगमायुर्वेदतत्त्वाङ्कितसङ्ग्रहपरिसमाप्तार्थं श्रोतृणामपि प्रत्यह-
ज्यपीडार्थं मनसि विशिष्टेष्टदेवताप्रणामपूर्वकमाशीर्षत्तमादौ निबद्धवान् यत्यकारः ;
तद्यथा, श्रियमित्यादि ।—यदङ्कतेजःप्रसरे भवानी विराजते स पुरारिर्भवतां श्रियं
दद्यादित्यन्वयः । यथा हिमाद्रौ ज्वलिता महीषधी राजते ; क ? सत्या निर्मल-
चन्द्रिकाया निर्मला या चन्द्रिका ज्योत्स्ना तस्यामित्यर्थः । “निर्मलचन्द्रिकायाम्”
इत्यस्य स्थाने “निर्मलचन्द्रिकातः” इति केषित पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । पुरारिः
पुरनामा देवविशेषः स एवारिर्ग्रन्थः, यद्वा—पुरस्वारिः पुरारिः शिव इत्यर्थः । श्रिय-
मित्ति कल्याणं लक्ष्मीं वा । भवतामित्यत्र यस्मै दिव्या रोचते धारयते वा तत् सम्प्रदान-
मित्यनेन चतुर्थी न स्यादित्यत्र आह—“विद्ययातः कारकाणि भवन्ति” इति न्यायादिह
दिव्यार्थे षष्ठ्यापि भवतीत्यर्थः । यदङ्कतेजःप्रसरे तेजःसमूहे अङ्गीर्षे इति सम्बन्धः । एतेन
विभक्त्यलिप्राङ्गस्यापि शुभत्वाददिसाम्यम् । + “भवानी पार्वती चण्डी” इत्यमरः ।
अनेनाशीर्षदर्थं कथितवानाचार्यः ; यतः,—“आशीर्षमस्त्रिया वस्तु-निर्देशो वाऽपि
तन्मुखम्” इति विविधं प्रबन्धमुखलक्षणं भवति । आशीर्षेणमत्र टुक्तादौना
विपाकजन्यदुःखस्वरूपपरीगमिहन्त्यर्थं, तन्निरूप्या मुखश्रियः प्राप्तिरिति भावः ॥ १ ॥

अथ यस्याऽर्थं सकलजनोपकारार्थं भवतु इति मत्वा सङ्ग्रहस्य सम्बन्धः कथनीयः ;
नदयथा—“सिद्धिः श्रोत्रप्रवृत्तीनां सम्बन्धकथनात् यतः । तस्मात् सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः
पूर्वमुच्यते ॥” इति । अनेन तावत् पूर्वं तमाह, प्रसिद्धयोगा इत्यादि ।—ये प्रसिद्ध-
योगाः सन्ति तेषां सुसङ्ग्रहः सज्जनरञ्जनाय मया शार्ङ्गधरेण विधीयते विशिष्य क्रियते
इत्यभिप्रायः, न तु क्रियते (?) , यतश्चरन्सुसुतादिमुनिभिरितकतो विस्तृता, मया
अंशस्य प्रकारान्तरेण क्लिष्यते (?) इति भावः । एतेन यत्यस्य विशिष्टत्वं दर्शितम् ।

* “युज्यते इति योगः क्वाणचूर्णादिगणः” इति गूढार्थदीपिकाकारः ।

+ अमरकोषे तु “शिवा भवानी रुद्राणी सर्वाणी सर्वमङ्गला । अपर्णा पार्वती
दुर्गा वृङ्गानी चण्डिकाऽम्बिका ॥” इति पाठः ।

वेद्यस्य कर्तव्यनिर्देशः ।—

हेत्वादिरूपाकृतिसात्त्व्यजातिभेदेः समीच्यात्तुरसर्वरोगान् ।

चिकित्सितं कर्षणवृंहणाख्यं कुर्वीत वैद्यो विधिवत् सुयोगैः ॥३॥

कीटशा योगाः ? मुनिभिः प्रयुक्ताः रति—वैकालिकदशीं पुरुधातिशयो हि मुनि-
रच्यते ; तेः पूर्वं कथिता इत्यर्थः । एतेन यन्त्यस्य प्रामाण्यं कथितम् । पुनः कीटशाः ?
चिकित्सकेर्वैद्यवृंहणो वारं वारं मनभृता नामरूपयोजनादिभिर्दृष्टप्रत्यया इत्यर्थः ।
एतेनात्र सज्जनानां दर्शनाद्युत्कृष्टां स्थादित्यभिधायः ॥ ३ ॥

इदानीं “रोगमादौ परोक्षेत् ततोऽनन्तरमौषधम्” इत्यादिमतमाक्षीप्य शार्ङ्गधरी-
ऽप्याह, हेत्विति ।—वेद्य आतुरसर्वरोगान् समीक्ष्य पश्चात् चिकित्सितं विधिवत्
कुर्वीतति, अन्वया दीर्घः स्यात् । तथा श्रुतं—“यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते
भिषक् । न स निद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥” इति । कैः कृत्वा समीक्ष्यं-
त्याह—हेतुनिदानम्, आदिरूपम् पुर्वरूपम्, आकृतिः स्वरूपं, सात्त्व्यम् उपशयः,
जातिः सम्प्राप्तिरिति, एषां भेदेः नानाभाकत्वेन एते व्यक्ताः समस्ताश्च व्याधिषीधना
ज्ञेया इत्यर्थः ; यदा—हेतुरादिर्येषां ते हेत्वादयः, ते च रूपादयश्च तैरित्यर्थः ; एतेन
हेत्वादिरूपस्यैः रूपादिभिश्च आतुररोगान् परीक्ष्येति भावः । तथा हि वाग्भटे—
“दर्शनस्यंशं प्रश्नैः परीक्षेताथ रोगिणम् । रोगं निदानप्राप्त्युपलक्षणोपशयातिभिः ॥”
(सू० १ म ४०) इति । हेत्वादिरूपस्यैः पूर्वं व्याख्यातमेव । रूपादिभ्यं यथा—रूप-
मिति चानुषं, तेन शरीरस्य स्थूलसूक्ष्मावयवविकारादयः, एतेन दर्शनज्ञानमलङ्करोति ।
आकृतिरिति आ समस्तादेव कृतिः कृतिकारणमिति समुचितकौशल्यानेव नाद्यादिभिः
श्रीतोषादिकज्ञानरूपमित्यर्थः, एतेन स्वर्शनज्ञानमलङ्करोति । सात्त्व्येन हितं कथ्यते,
भवता किं सात्त्व्यम् ? इत्यादिवाक्येन प्रश्नज्ञानमलङ्करोति ; अथवा—सात्त्व्यमभि-
लषितं वदन्त्यन्ते, यतो येन यत् वाञ्छितं भवति तस्य तेनैव दीर्घादीनां शीघ्रवृत्तं
ज्ञायते, इति दर्शनादिकं त्वयं कथितम् । जातिशब्देन विशिष्टेन्द्रियज्ञानमभिधायते ;
यतः सुसुते—“षड्विधो हि रोगाणां विज्ञानोपायः, तद्व्यथा—पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः
प्रश्नेन च” (सू० १० म ४०) इति । अतो दर्शनादयश्च एवादौ व्याख्याताः, शेषाः
श्रोत्रादयो जातिभेदेन कथिताः । तदुक्तं सुश्रुताचार्येण—“तत्र श्रीनेन्द्रियविज्ञेया
विशेषा रोगेषु प्रणष्टश्लेष्मविज्ञानीयादिषु बल्लवन्ते सफेनं रक्तमौरयन्नमिलः सशब्दो
निर्गच्छतीत्येवमादयः । स्वर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः श्रीतोषाश्लेष्मकर्मशब्दकठिनत्वादयः
अर्शावशेषा ज्वरशोषादिषु । अक्षुरिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुल्लक्षणबलवर्ण-

दिव्यौषधीनां बहवः प्रभेदा हृन्दारकाणामिव विस्फुरन्ति ।

ज्ञात्वेति सन्देहमपास्य धीरैः सम्भावनीया विविधप्रभावाः ॥४॥

स्वाभाविकागन्तुककायिकान्तरा रोगा भवेयुः किल कर्मदोषजाः ।

तच्छेदनार्थं दुरितापहारिणः श्रेयोमयान् योगवरान्वियोजयेत् ॥५॥

विकारदयः । रमनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रभेदादिषु रसविशेषाः । गन्धेन्द्रियविज्ञेयाः परिष्ट-
लिङ्गादिषु त्रणानामत्रणानाञ्च गन्धविशेषाः” (सूत्र० १० म अ०) इति हेत्वादयो
व्याख्याताः । तदाद्यः पर्त्वा व्यवहारसिद्धः, द्वितीयस्तु कल्पितोऽपि साधुः । समीच्येति
सम्यक्प्रकारेण विचार्य, एतद्गृहणं तज्ज्ञानविच्छेदार्थं, यतः “मिथ्यादृष्टा विकारा
हि दुराख्यातान्त्यैव च । तथा दुष्यरिदृष्टाञ्च नीहयेयुश्चिकित्सकम् ॥” इति ।
चिकित्सा रोगापनयनं कर्म व्याधिप्रतोकारः धातुसास्यार्था क्रिया खेत्यादिपर्याय-
वाचकैः शब्दैश्चिकित्सा कथिता । तथा चोक्तं—“चतुर्था भिषगादीनां शस्त्रानां धातु-
वैकृते । प्रवृत्तिर्धातुसास्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥” (अ० सूत्र० १ म अ०) इति ।
तच्चैव द्विविधं कर्म—कर्षणं वृद्धणाव्यमिति । कर्षणमिति प्रवृद्धदोषाणां, वृद्धणमिति
शौणानाम् ; तथा च—“क्षौणा वर्द्धयितव्याः” (सु० चि० ३३ अ०) इत्यादि । तथा—
“रोगस्तु दोषवेषस्यं दोषसास्यमरोगता” (वा० सूत्र० १ म अ०) इति वचनात् । सुधीरै-
रिति शोभनद्रव्यरूपतप्रयोगैः शीघ्रमारोग्योत्पादकैरित्यर्थः । इदानीं द्रव्याणां विविध-
प्रभावाः सन्ति तेषां हेतुभिः परीक्षां निराकर्षुमाह, दिव्यौषधीनामिति ।—दिव्यौ-
षधीना बहवः प्रभेदा हृन्दारकाणामिव विस्फुरन्ति प्रकटीभवन्ति इत्यर्थः, इति ज्ञात्वा
विचार्य तदा (?) सन्देहमपास्य दूरीकृत्य विविधप्रभावा अपरिमितशक्तयोऽविच्छिन्न-
शक्तयो वा सम्भावनीयाः तेषां सम्भावना कर्त्तव्येत्यर्थः, धीरैरिति ज्ञेयम् । एतेनाचिन्त्यो
हि मथिमन्तौषधीनां प्रभाव इति तात्पर्यार्थः । दिव्यौषधीनामिति—दिव्यग्रहणमत्र
द्रव्याणां विशिष्टत्वज्ञानार्थम् । हृन्दारकाणामिति—यथा देवानां भेदा अपरिमितास्त्यैव
द्रव्यभेदा इत्यभिप्रायः । प्रभावाखेत्यचिन्तनीयाः । धीरैरिति गन्धौरकुडिभिः, धीरा हि
बाह्याख्यात्सिकानां हिताहितपरिच्छेदकारिणो भवन्ति, अतो धीरवृद्धणमवानिश्चयार्थ-
ज्ञापकत्वव्यवच्छेदार्थम् । अथ प्रयोजनमपि सर्वस्यैव स्यात्, तथा हि—“सर्वस्यैव
हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् । यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् केन न
गृह्यते ॥” इति । अत एव तदधिकृत्याह, स्वाभाविकेति ।—स्वाभाविकाद्यो रोगाः
कर्मदोषजा भवेयुः । किलेत्यागमनिश्चयार्थम् । तच्छेदनार्थं तेषामुपशमनिमित्तम् ।
योगवरान् प्रयोगश्रेष्ठान् नियोजयेत् ; एतेन समन्तार्पतन्माभ्यन्तरस्त्रान् योगान्

यस्य अभिधेयः ।—

प्रयोगानागमात् सिद्धान् प्रत्यक्षादनुमानतः ।

सर्वलोकहितार्थाय वक्ष्याम्यनतिविस्तरान् ॥ ६ ॥

विचिन्त्य चाचार्य्येणात्र ते बुज्यन्त इति भावः । स्वाभाविका इति—स्वभावेन भवाः स्वाभाविकाः, ते क्षुत्पिपासागराद्युनिद्राप्रभृतयः । आगन्तुका इति अभिघात-निमित्ताः, ते व्याघ्रादिकेताश्च । कायिकान्तरा इति शरीरा अन्तर्जाताश्च, शरीरास्तेऽन्नपानमूत्राः वातादिदोषहाराऽऽसृक्पित्तकासादयः । अन्तःशब्देन मनो-ऽभिधीयते, तद्गुणा मानसा इत्यर्थः, ते कामक्रोधादिनिमित्ता मदमूर्च्छासव्याम-यहृभृतीत्यादादय इति । सुप्तं स्वाभाविकादयो दर्शिताः । कर्मदोषजा इति—एके कर्मजाः, एके दोषजाः, अपरं कर्मदोषजाश्च । तथा चोक्तं—“कर्मप्रक्रोपेण कदाचित्के दोषप्रक्रोपेण भवन्ति चान्ये । तथाऽपरे प्राणिषु कर्मदोष-प्रक्रोपजाः कायमनोविकाराः ॥” इति । कर्मजादीनां मंजा केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं लिख्यते यथा—“यं चामथाः स्युपरद्रविणापहाराद्भवद्गुणमनविप्रवधादभिये । दुष्कर्मभि-ल्लनुभृतामिह कर्मजास्ते नोपक्रमेण भिषजासुपयान्ति शान्तिम् ॥” किञ्च—“दानैर्दंशादिभिरतिषिद्धिजदेषतानां सर्वेषामप्रणतिभिश्च जपेक्षपीभिः । इत्युक्तपुण्य-निचयैरुपचौयमानाः प्राक्कर्मजा यदि रुजः प्रशमं प्रयान्ति ॥” इति । अथ दोषजा यथा—“बह्वेनुदुष्टैरनिलादिदोषैरुपप्लुतैः खेष परिस्त्रनाइः । भवन्ति ये प्राणभृता विकारास्ते दोषजा भेषजमिहमाध्याः ॥” उभयोपपन्ना यथा—“दानादिभिः कर्मभिरौषधैश्च कर्मचये दोषपरिचये च । सिध्यन्ति ये यत्रवता कदाचित् ते कर्मदोषप्रभवा विकाराः ॥” इति । दुरितापहाराण्य इति—दुरितशब्देन दुःख-मभिधीयते, तत्संयोगा व्याधय इत्युक्तत्वात् । श्रेयोमथानिति पुण्यस्वरूपान् । यैऽन्येऽपि पुण्यमथास्ते दुःखच्छेदनाय सम्भवन्ति, सच्यते—“परदुःखविनाशार्थं महानो निज-शक्तिभिः । कर्म कुर्यन्ति यत् पुण्यं तेन पुण्यमथाः स्मृताः ॥” इति ॥ ३—५ ॥

इदानीं प्रत्यक्षसिद्धयोगानां कथनेन सङ्क्षेपकरणेन च निजयस्य माहात्म्य-माह, प्रयोगानिति ।—आगमादिसिद्धान् प्रयोगान् सर्वलोकहितार्थाय अनति-विस्तरान् वक्ष्यामि कथयिष्यामीत्यर्थः । “अनतिविस्तरं यथा श्यात्” इत्येके पठन्ति । आगमादीनां लक्षणान्तु जंजडादिभिराचार्य्यैरुक्तं, तदेव सुबोधार्थं लिख्यते ; यथा—आगमो वेदः, आमानां शास्त्रं वा । तथा हि—“सिद्धं सिद्धैः प्रमाद्यैस्तु हितञ्चात्र परत्र च । आगमः शास्त्रमासानामासाः सत्यार्थवेदिनः ॥” इति । आगमात् सिद्धाः

अथानुक्रमणिका ।—

पूर्वखण्डानुक्रमणिका ।—

प्रथमं परिभाषा स्याद्वैषज्याख्यानकं तथा ।

नाडीपरीक्षादिविधिस्ततो दीपनपाचनम् ॥ ७ ॥

ततः कलादिकाख्यानमाहारादिगतस्तथा ।

रोगाणां गणना चेति पूर्वखण्डोऽयमोरितः ॥ ८ ॥

श्रूयन्ते, यथा—“जीवेद्वर्षसहस्राणि योगव्यास्य प्रभावतः । इडा च शतवर्षीया भवेत् षोडशवार्षिकी ॥” इत्यादि । प्रत्यक्षादिति—यत्किञ्चिदंबाध्यं साक्षात्कारि ज्ञानं तदेव प्रत्यक्ष, तथा हि—“मनोऽधिगतमभ्रान्तं वस्तु प्रत्यक्षमुच्यते । इन्द्रियाणामभ्रज्ञानं वस्तु तदे भ्रमः स्मृतः ॥” इति । तस्मिन्ना यथा—वमनवैरचनानादिकयोगाः प्रत्यक्षफलाः । अनुमानत इति—अनु पश्चादव्यभिचारिणलङ्कारिणो ज्ञायते येन तदनुमानम् । तत्-निहा यथा—सृष्ट्याख्यरीगेण सृष्ट्यणमनुमीयते, कुर्या सञ्चिकादिभक्षणं, त्वक्परि-पाटनादिभिः पक्वामव्रणमिति । केन हेतुना तथा क्रियते इति विवक्षाया सर्वलोक-हितार्थायेति यद्व्युत्पन्नं । सर्वलोक इति—लोकौ हि द्विविधः स्यात्परमेश्वरमात्मक-भेदेन, अत्र पुरुषप्राधान्यात् जना एव लोकशब्देन गृह्यन्ते । आर्षेणापि यत्नेन ज्ञान-भविष्यति किमनेन तदपुत्रौविना यत्नेनेत्याशङ्क्य अनतिविस्तारमिति यद्व्युत्पन्नं । अतिशयेन विस्तरो यत्र तानिति । यतो बहुप्रपञ्चरचितानि ऊहापोहपूर्वपक्ष-ममाधानादिना तन्नाणि मोहेगकराणि भवन्ति तस्मात् सङ्क्षिप्यामन्निवृत्तौत्यर्थः ॥६॥

* अथानुक्रमणिकाभाष्ये, अर्थेति ।—अथ शब्दः आनन्त्यार्थे मङ्गलार्थे वा । अनुक्रमणिका इति अध्यायानामनुक्रमणं त्रिखण्डानामित्यर्थः । इदानीं तामनु-क्रमणिका दर्शयितुमाह, प्रथममित्यादि ।—परिभाषादिभोगगणनात्तैः सप्तभिरध्यायैः क्त्वा पूर्वखण्डोऽयमोरितः कथित इत्यर्थः, आचार्य्येण इति शेषः । ते-के अध्याया इत्याह, प्रथममिति—प्रथममादौ परिभाषा तुलनादिकम् । द्वितीये भेषज्याख्यानकम् ; भेषज्याख्यानकमित्यौषधप्रभक्षणविधिः । तथेति यद्व्युत्पन्नात् द्रव्य-वसगणविपाकादौना कथनम् ऋषट्ककथनञ्च । नाडीपरीक्षादिविधिरिति तृतीयम् ; आदियद्व्यादिह स्वप्नादौना कथनम् । ततोऽनन्तरं दीपनपाचनादिलक्षणकथनं

* टीकाकारकृतव्याख्यादर्शानात् “अथानुक्रमणिका” इति पाठो मूलग्रन्थे आसीदित्यनुमीयते, अन्यथा “अथेति” इत्यारभ्य “त्रिखण्डानामित्यर्थः” इत्यन्तो यत्तः टीकाकारस्य उन्मत्तप्रलाप इत्याशङ्क्य दूरपनेया इति ।

मध्यखण्डानुक्रमणिका ।—

स्वरसः क्वाथफागट्टौ च हिमः कल्कश्च चूर्णकम् ।

तथैव गुटिकालिङ्गी स्नेहः सन्धानमेव च ।

धातुशुद्धी रसाश्चैव खण्डोऽयं मध्यमः स्मृतः ॥ ९ ॥

उत्तरखण्डानुक्रमणिका ।—

स्नेहपानं स्नेदविधिर्वमनञ्च विरेचनम् ।

ततस्तु स्नेहवस्तिः स्यात्ततश्चापि निरूहणम् ।

ततश्चाप्युत्तरो वस्तिस्ततो नस्यविधिर्मतः ॥ १० ॥

चतुर्थम् ; * आदिशब्दात् संसन-भेदनागुलीभन-वमन-लेखन-स्तम्भनादिकथनम् । ततोऽनन्तरं कलाटिकाख्यानमिति पञ्चमम्, आदिशब्दनात् सृष्टकमशागीरादिकथनम् । तथेत्यनन्तरं आहारादिगतिरिति षष्ठम् ; आदिशब्दात् गर्भोत्पत्तिक्रमरूपीषणप्रकृत्यादि-लक्षणकथनञ्च । रोगाणां गणना चेति—इतिशब्देनावशिष्टं सप्तममित्यर्थः, एतेन साध्या ये उक्ता रोगा न्वरादयः तेषां गणना मह्याकथनमिति पूर्वखण्डाध्यायानु-क्रमः कथितः ॥ ७८ ॥

अथ मध्यमखण्डानुक्रमणिकां दर्शयिष्यामि, स्वरस इत्यादि ।—स्वरसादिरसान्ते-दीपनभिरध्यायैर्मध्यमः खण्डः स्मृतः कथित इत्यर्थः । स्वरसादयो विख्याता एव, ते चाग्रे बल्यमाणाः सन्ति । तत्र अरसेषु पृष्टपाकविधिकथनम् । क्राधे प्रमथ्याद्युष्णीटक-क्षीरपाकान्नक्रियाविधिकथनम् । फाण्टे मस्यविधिकथनम् । स्नेहशब्दनात् घृतकल्पना-तेलकल्पना च । सन्धानमित्यनेन मद्यभेदकथनम् । धातुशुद्धिरित्यत्र समकधातुप-धातुनां शोधनभारणादिकथनम् । रसा इति बहुवचनेन सर्वेषां रसोपरसादीनां शोधनभारणादिकथनम् । इति मध्यमखण्डाध्यायानुक्रमो व्याख्यातः ॥ ९ ॥

इदानीमुत्तरखण्डानुक्रममाह, स्नेहपानमिति ।—स्नेहपानादिनेवकर्मप्रकारान्ते-

* “दीपनपाचनम्” इति मूलोक्तपाठे ‘आदि’शब्दाभावात् टीकाकारस्य “आदिशब्दात्” इत्यादियर्थः स्तोक्तस्य “दीपनपाचनादिलक्षणकथनम्” इत्यस्त्वेव व्याख्या न वा तत् सुधीभिः स्वयमेव विशारथ्यमिति । वस्तुतस्तु, चतुर्थे दीपनपाचनाध्याये संसनादीनां लक्षणसत्त्वात्, “नाडीपरीक्षादि” “कलादि” इति पूर्वापरयोः आदि-शब्दसहावाच्च दीपनपाचनमित्यत्र अनुक्तीऽपि आदिशब्दः सन्दर्शयति तन्वायेन पूर्वा-परत आकृष्य योज्य इति ।

धूमपानविधिश्चैव गरुडूषादिविधिस्तथा ।

लेपादीनां विधिः ख्यातस्तथा शोणितविस्मृतिः ।

नेत्रकर्मप्रकारश्च खण्डः स्यादुत्तरस्त्वयम् ॥ ११ ॥

श्लोकानां सङ्ग्राहमाहः ।—

द्वाविंशत्सम्प्रिताध्यायैर्युक्तैयं संहिता स्मृता ।

षड्विंशतिशतान्यत्र श्लोकानां गणितानि च ॥ १२ ॥

मानपरिभाषायाः प्रयोजननिर्देशः ।—

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमचोच्यते मया ॥ १३ ॥

सागधीयं मानम् ।—

त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना * ध्वंसो निगद्यते ॥ १४ ॥

स्त्रयोदशभिरध्यायेरुत्तरः खण्डः स्यात् । तत्र धूमपाने त्रणधूपनं गृहधूपनञ्च । गरुडूषं कबलादीनां लक्षणग्रहणात् कवलप्रतिमारणकथनम् । लेपिन्याः टियङ्गणात् मूर्हतैलकण्ठ-पूरणविधिकथनम् । शेषं सुबोधम् । इत्युत्तरखण्डाध्यायानुक्रमः कथितः ॥ १०।११ ॥

इदानीं संहितानिरुक्तिपूर्वकं श्लोकसङ्ग्रहमाह, द्वाविंशदिति ।—यतः पूर्वाश्लोकानां विखण्डानां द्वाविंशदध्यायैर्युक्तैयं, तस्मात् संहिता कथिता । “सम्प्रिता” स्थाने “संहिता” इति केचित् पठन्ति ; तत्रापि स एवाश्रयः । अत्र संहितायाः श्लोकानां गणितानि गणनानि षड्विंशतिशतानि, भवन्तीत्यध्याहाय्यम् । अध्याय इति—पदसमूहो वाक्यं, वाक्यसमूहः प्रकरणं, प्रकरणसमूहोऽध्याय इति ॥ १२ ॥

अथेदानीं तावत् पूर्वं परिभाषा दर्शयितुमाह, न मानेनेति ।—मानेन परिमाणेन विना द्रव्याणां युक्तिः कर्त्तव्यविधिः क्वचित् क्वापि न जायते नोत्पद्यते, अत इत्यस्मात् प्रयोगकार्यार्थं प्रयोगाणां योगानां कार्यार्थं कर्त्तव्यविधिनिमित्तं मानं तुलनादि अत्र संहितायां मया आचार्येण उच्यते कथ्यते इत्यर्थः । भक्त्यमान-व्यवच्छेदार्थमुक्ते, तद्व्य-मानं वक्ष्यमाणमप्यस्ति ॥ १३ ॥

इदानीं परमाण्वादिसंज्ञा-मानार्थं लक्षणान्याह, त्रसरेणुरिति ।—परमाणुभिर्यः

* “वंशो” इति गूढार्थदीपिकासम्प्रतः पाठः । “दशरब्धं प्रविष्टं यत् रजः, तत् वंशो, तस्याः त्रिंशता परमाणुना या सङ्ख्या सा वंशीत्यर्थः” इति गूढार्थदीपिकाकारः ।

(जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स कथ्यते ॥
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्ध्वंसी विलोक्यते ॥)
 षड्ध्वंसीभिमरोचिः स्यात्ताभिः षड्भिस्तु राजिका ।
 तिसृभौ राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ॥१५॥
 यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
 षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यकौ ॥१६॥
 माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दरणः स निगद्यते ।
 टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ॥१७॥
 क्षुद्रमोरटकश्चैव द्रङ्गणं तन्नगद्यते ।

* (क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्गणः स निगद्यते ॥)

कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका ॥१८॥

त्रिंशता स एव वसरणः प्रोक्तः कथितो बुधैस्तदेदिभिः पुरुषैः । “परमाणुः सूक्ष्मः स्वभावतो याज्ञो न चक्षुषा चक्षुमानेन च” इति क्वचित् । तथा हि—“जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥” इति । त्रिंशतेति—परमाणुना दशत्रिसहस्रैरित्यर्थः । वसरणुरेव पर्यायनाम्ना एकार्यवाचक-शब्देन कृत्वा ध्वंसीति निगद्यते कथ्यते, यत्र समानार्थकता शब्दानां तत्र ते पर्याया उच्यन्ते इत्यर्थः । ध्वंसीनक्षत्रन्तु एतस्याये क्वचित् पठन्ति, यथा—“जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्ध्वंसी विलोक्यते” इति । सूर्यकरैरादित्यरश्मिभिः । अथ मरोचिप्रभृतीनां परम्परामाह, षड्ध्वंसीभिरिति ।—षड्ध्वंसीभिरिका मरोचिर्भवेदिति । मरोचिभि-मानसञ्चकाभिर्मरोचिभिः षड्भिः सहस्राभिरिका राजिका, कथिता इत्यध्याहारः, राजिका सर्षपभेदः । तिसृभौ राजिकाभिरिति—राजिकाद्वितयेनैकः सर्षपः प्रोच्यते कथ्यते बुधैरिति, सर्षपयङ्गणेनात्र गौरसर्षपो ज्ञेय इति । अष्टसर्षपैः कृत्वा एका यवः कथितः, यवोऽन्नविशेषः । गुञ्जामाह—तच्चतुष्टयमित्यनेन गुञ्जा स्यात्, तेन एका गुञ्जा कथिता इत्यभिप्रायः, गुञ्जा रक्तिका वाच्या । अथ माषकमाह—षड्भिः षट्सङ्काभिः रक्तिकाभिः गुञ्जाभिरैको माष इति ख्यातः, स एव हेमधान्यकपर्याय-नाम्ना कथित इति स्वमते, क्वचित् सप्तभिः क्वचित् पञ्चभिर्दशभिर्वा गुञ्जाभिः कृत्वा

* पाठोऽयं गूढाथदीपिकाकारसम्मतः ।

अक्षः पितुः पाणितलं किञ्चित्पाणिञ्च तिन्दुकम् ।
 विडालपदकञ्चैव तथा षोडशिका मता ॥१८॥
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलप्रहः ।
 उड्ब्वरञ्च पर्यायैः कर्ष एव मिगद्यते ॥२०॥
 स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।
 शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिरान्नं चतुर्थिका ॥२१॥
 प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कोर्त्त्यते ।
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च मिगद्यते ॥२२॥
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवीऽर्द्धगरावकः ।
 अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका ॥२३॥

माषकः कथितः, स एव माषको मरोत्थादिभिर्विषाद्येभाष्योऽन विकृष्टः, तत्र
 विश्वरभ्यान्न लिख्यते । इदानीं शायपरिमाणं कोलपरिमाणञ्च वक्तुमाह, माषैरिति ।
 —अर्धुर्भिर्माषकैरेकः शायी घरणः टङ्कञ्च कथितः । माषोऽत्र षड्भिर्गुणाभिस्तुलित
 इति सर्वत्र । तद्वयमिति—शायद्वयेनैकः कोलः । “कोलो बदरसंज्ञः” इति
 केषित् । तस्य पर्यायवाचकाः चुद्र-मौरटक-द्रङ्गणादयः, तेषु टङ्कवयमानसंज्ञका
 बोद्धव्याः । कर्षमाह, कोलवयमिति ।—कोलवितयमेव कर्षः स्यात्, स चतुःशाय
 इत्यर्थः । तस्य पर्यायसंज्ञकाः पाणिमानिकादयः, पाणिमानिका करतलं विदुरित
 भावः । अक्ष इति विभौतकफलं, तच्च कर्षमानसंज्ञम् । तिन्दुकं तिन्दुकफलम् ।
 विडालपदकम् अजुलितययाह्नं चूर्णद्रव्यं, तत् कर्षसंज्ञमित्यर्थः । षोडशिका षोडश-
 माषकपरिमितेत्यर्थः । शेषं सुगमम् । अर्द्धपलं पलमानञ्चाह, स्यात् कर्षाभ्यामिति ।
 —कर्षद्वयेनार्द्धपलं कथितं, तदेव शुक्तिः । अष्टमिका च शुक्तिः प्रसिद्धा, अष्टमिका
 अष्टशायसंज्ञानविशेषः । पलमप्याह, शुक्तिभ्यामिति ।—शुक्तिद्वयेनैव पलं बोद्धव्यं,
 पलं प्रसिद्धम् । एतस्यापि मुष्ट्यादयः पर्यायवाचका ज्ञेयाः । अत्र मुष्ट्यादिषु पलमेव
 कोर्त्त्यते नात्यत् । मुष्टिः नखान्मृष्टिः । आसं फलम् । चतुर्थिकेति चतुःकर्ष इति
 भावः । षोडशी षोडशशायमिता, शायीऽवैबोक्तो ज्ञातव्यः न तु व्यावहारिकः । बिल्वं
 बिल्वफलम्, एतत्संज्ञा पले बोद्धव्या । इदानीं प्रसृतिपूर्वकं मानिकान्तं मानमाह,
 पलाभ्यामिति ।—पलद्वयेनैका प्रसृतिज्ञेया, प्रसारिताङ्गुलिकरतलं प्रसृतिः, सेव
 द्वाभिर्गुणाणामिता । प्रसृतिभ्यामिति—प्रसृतिद्वयेनैकाञ्जलिः, अञ्जलिस्तु करद्वय-

शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्यमत्र त्रिचक्षणेः ।
 शरावाभ्यां भवेत् प्रस्यसतुःप्रस्थैस्तथाढकम् ॥२४॥
 भाजनं कंसपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च तत् ।
 चतुर्भिराढकैर्द्वीणः कलशो नखणोऽर्धणः ॥२५॥
 लम्भानञ्च घटो राशि-द्वीणपर्यायमञ्जकाः ।
 द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ॥२६॥
 शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता ।
 द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥२७॥
 चतुःसहस्रपलिका षष्ठवत्यधिका च सा ।
 पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः ॥
 तुला पलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥२८॥

मिलितसम्पुटकाकारः प्रसिद्धः, स एव कुडवः अर्द्धशरावकश्च कथितः, कुडवः प्रसिद्ध-
 यत्पलपरिमितः अर्द्धशरावकश्चतुःषष्टिशाणसंज्ञः । कुडवाभ्यामिति—कुडवद्वयेनैका
 मानिका, सैव शरावः, अष्टपलञ्च शरावः, स तु साष्टाविंशतिशतसहस्राकशाणेः
 कथितः । अथ प्रस्थाऽऽढके दृशयितुमाह, शरावाभ्यामिति—शरावद्वयेन एकः प्रस्थः,
 स च षोडशपलपरिमितो भवति । चतुःप्रस्थैः कृत्वा षाढकमेकं, तच्च भाजनं कंसं
 पात्रञ्च कथितं, भाजनादयोऽप्याढकस्यैव पर्याया इत्यर्थः, एतश्चतुःषष्टिपलपरिमितं
 बोद्धव्यम् । अथ द्रोणप्रभृति द्रोणीपर्यन्तमानमाह, चतुर्भिरिति—चतुर्भि-
 यत्सहस्राकैः षाढकैः कृत्वा एको द्रोणः, स च कलशादिपर्यायनामभिरुपलक्षितो
 द्वाविंशच्छरावतुलितो ज्ञेयः । द्रोणाभ्यामिति—द्रोणद्वयेन शूर्पकुम्भौ कथितौ, शूर्पश्च
 कुम्भश्चेति । शूर्पश्चतुःषष्टिशरावको ज्ञेयः । शूर्पाभ्यामिति—शूर्पद्वयेन एका द्रोणी, सैव
 वाही गोणी च कथिता, अत्र चतुःषष्टिप्रस्था भवतीति तात्पर्याद्यः । इदानीं खारी-
 परिमाणमाह, द्रोणीचतुष्टयमिति ।—द्रोणीचतुष्टयं सन्नाशं तत्र खारीशब्दवाच्यं, तेन
 षष्ठवत्यधिकचतुःसहस्रपलमानेन सा ज्ञातव्या, अत एव सूक्ष्मबुद्धिभिरिति गृह्यम् ।
 अथ भारपरिमाणं तुलापरिमाणमप्याह, पलानामिति ।—पलानां पूर्वप्रतिपादितानां
 यत्र सहस्रद्वयं तेन एको भारः प्रकीर्तितः कथितः ; एतेन विंशतितुलाभिः परिमितो
 भवति । तुला च पलशतपरिमिता ज्ञेया । तथा शोकं—“तुला पलशतं तासां विंशति-

माषटङ्गाच्चबिल्वानि कुडुवः प्रस्थ आटुकम् ।

राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥२८॥

गुञ्जादि कुडुवान्तमानस्य समतानिर्देशः ।—

गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडुवस्थितिः ।

द्रवादृशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥३०॥

द्वैगुण्यपरिभाषाया विषयनिर्देशः ।—

प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तत् द्रवादृशोः ।

मानं तथा तुलायाश्च द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम् ॥३१॥

भार उच्यते । खारी भारद्वयेनैव स्मृता षड्भाजनाधिका ॥” इति । एष निश्चयः सर्वत्रैव सर्वदेशेष्वेव प्रयोगेषु वा ज्ञेय इत्यर्थः, न तु केवलं मगधदेशे । एवेति निश्चयार्थ-
बोधकः । इदानीं सकलमानज्ञापनायै श्रीकैनेकेन मानमाह, माषेत्यादि ।—माषादि-
खाद्यैश्चाना यथोत्तरं चतुर्गुणा ज्ञेयाः । यो यस्मादुत्तरो यथोत्तरम् ; एतेन किमुक्तं
भवति ? “माषाच्चतुर्गुणः शाणः शशात् कर्षश्चतुर्गुणः । कर्षाच्चतुर्गुणं बिल्वमित्याद्या
अपरे मिताः ॥” इति । बिल्वमत्र पलं, राशिर्द्रीणसंज्ञः, गोषीत्यनेन द्रीणी
कथिता ॥१४—२८॥

इदानीं द्रवादृशुष्कद्रव्याणामनुक्तानां मानं निर्देष्टुमाह, गुञ्जादीति ।—गुञ्जाप्रभृति-
मानमारभ्य यावत् कुडुवस्थितिः स्यात् तावद्द्रवादीनां मानं समं ज्ञेयम् । गुञ्जा
आदिर्येषां ते माषक-कीलाच-शुक्ति-प्रसृताः कुडुवपर्यन्ताः । द्रवं तोयादि, आटु
तत्त्वणोद्धृतं, शुष्कं मूर्ध्नाशुभिः शोषितं चिरकालं धृतञ्च । एके “यावन्न कुडुवस्थितिः”
इति पठन्ति, तत्र—कुडुवादृशोः सममिति । तथा हि—“रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न
कुडुवो भवेत् । शुष्के द्रवादृशोस्तावत् तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् ॥” इति । एतदपि
तन्त्रान्तरे यथा—“प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणश्च द्रवादृशोः । * कुडुवोऽपि क्वचिद्दृष्टो
यथा दन्तीष्टने मतम् ॥” इति ॥ ३० ॥

प्रस्थादिमानमिति ।—प्रस्थादिपरिमाणमारभ्य यावत् तुला पूर्यते, तावद्द्रवादृशो-
द्विगुणपरिमाणं ज्ञेयम् । द्विगुणन्तु शुष्कद्रव्यादित्यर्थः ; तथा च—“शुष्कद्रव्यस्य
या मात्रा त्वादृश्व द्विगुणा द्वि सा । शुष्कस्य गुणतोष्णत्वात्तस्मादहं प्रथोजयेत् ॥”

* इतीतिः कुडुवस्यापि द्वैगुण्यमाह, तथा च—“आद्रद्रव्यस्य कुडुवः पलैरष्टभि-
रुक्तु च । शुष्कद्रव्यचतुर्गुण कुडुवः समुदाहृतः ॥” इति ।

कुडवमितद्रवद्रव्यमानार्थे पात्रविशेषनिर्देशः ।—

सृष्टृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।

विस्तोर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुड्वं वदेत् ॥३२॥

योगानां नामकरणविधिः ।—

यदौषधन्तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ।

तन्नाम्नैव स योगो हि कथ्यंतेऽत्र विनिश्चयः ॥३३॥

अथ कालिङ्गपरिभाषा ।—

षोषधानां मातास्थिरीकरणविधिः ।—

स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयो वनम् ।

प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥३४॥

प्रस्थादिमानमित्यादिशब्दात् परंङ्गपलमारभ्य यावत् पलशतं पृथ्यते तावदित्यर्थः । मानं तथा तुलायाः तुलाया उपरि मानं क्वचित् क्वापि द्विगुणं न, तत्कार्यं द्वादशैरिति शेषः । उपरि मानमिति द्रोणादिकम् । तथा च—“द्वेगुणं न तुलामानादिति मानविदो विदुः । यतो द्वादशैकादेः प्रासादस्याव लोकतः ॥” एतदभिप्राय स्नेहपात्रविषये प्रायशो मन्यन्ते केचित् ॥ ३१ ॥

इदानीं द्रवमानार्थे कुडवपात्रनिर्माणमाह, सूदति ।—सृष्टादिबस्तुभिर्निर्मितं यत् भाण्डं भवति तत्परिमितं द्रवद्रव्यं कुडवसंज्ञितं वर्देत । कथंभूतम् ? आधाम परिणाहाभ्यां चतुरङ्गुलप्रमाण, तथा उच्चैर्नापि (१) चतुरङ्गुलम् । वेणुः वंश, लोहमष्टविधं, तच्च सुवर्ण-रजत ताम्बार-षोष-त्रपु सौसक लोहभञ्जम् ; आदि-पदशास्त्रम-शुद्ध दन्तोपलादयः । अङ्गुलशब्देनायाङ्गुलनखतलभागं गृह्णाति । केचित् मध्यमाङ्गुलिकायास्तु मध्यमपरिमिताङ्गुलमिति । यद्वा—चतुर्भिरङ्गुलिभिः परिमितं चतुरङ्गुलम् इति प्रसिद्धम् । एतत् परिमाणं द्रवद्रव्यार्थं बोद्धव्यम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रयोगाणामादिद्रव्याङ्कितसजा निर्देशुमाह, यदिति ।—यस्य योगस्य गण स्वरूपस्य प्रथममादिपाठतं यदौषध भवति तन्नाम्नैव स योग, कथ्यते इत्यत्र विनिश्चयी ज्ञातव्यः । यद्वा—सृष्टादि, गुडूच्यादीन् तात्पर्यायः । मगधदेशं प्रायशः प्रचरतीत्यतो मगधपरिभाषा कथ्यते ॥ ३३ ॥

इदानीं कालिङ्गपरिभाषां दर्शयितुमाह—अथेति । तत्रादौ माताव्यवच्छेदाद्यं श्लोकमेकं पठन्ति केचित्, तमाह, स्थितिरिति ।—मात्रायाः परिमाणस्य स्थितिः व्यवस्था नास्ति, यतः कालादिकमवश्यं परिमाणं शुद्धादिभिरप्रायः । कालः

कालिकमानोक्तौ हेतुः ।—

यतो मन्दाग््नयो ऋखा हीनसत्त्वा नराः कलौ ।
अतस्तु मात्रा तदुद्योग्या प्रोच्यते सुश्रसम्पता ॥३५॥

अथ कालिकमानम् ।—

यवी द्वादशभिर्गौरैर-सर्षपैः प्रोच्यते बुधैः ।
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जी वल्ल उच्यते ॥३६॥
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् ।
स्याच्चतुर्माषकैः श्राणः स निष्कष्टञ्ज एव च ॥३७॥
गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषकः ।
चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशश्राणमितं बुधैः ॥
चतुःपलैश्च कुडवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥३८॥

श्रीतीक्ष्णवर्षालक्षणः, भेषजग्रहणकालो वा । अग्निरपि चतुर्विधो मन्दाग्नीच्छविषम-
समभेदेन । वयोऽपि त्रिविधमादिमध्यान्तम् । बलमपि हीनोत्तममध्यमम् ।
प्रकृतिरपि त्रिधा हीनमध्योत्तमा, अथवा देशजातशरीरादिभिः प्रकृतेर्बन्धु भेदाः ।
दाषोऽपि त्रिविधो वातादिभेदेन । देशोऽपि द्विविधो भूमिर्देहप्रभेदेन । भूमिर्देशस्तु
त्रिधा जाङ्गलानूपसाधारणभेदेन, देहदेशोऽपि त्रिधैव पूर्वोक्तः ॥ ३४ ॥

अथ भक्षणाथे प्रागुक्ता कालिकपरिभाषाऽस्ति अतस्त्वामपि दर्शयन्नाह, यत इति ।
—यतः कारणात् कलौ कलिधुगे ईदृशा नराः सन्ति, अतः स्थितिहेतोः तदुद्योग्येषा
नराणां विहिता मात्रा भक्षणद्रव्यपरिमाणं प्रोच्यते कथ्यते इत्यर्थः । कथन्मृता ?
सुश्रसम्पता इति मानवेदिभिः पुरुषैर्विचार्यमाणा इत्यर्थः । कौटशास्त्रे नराः ? मन्दाग्नेय
इति खल्याहारिणः । ऋखाद्येत्यल्पकायाः । हीनसत्त्वा इति स्वल्पबलाः ॥३५॥

इदानीं तत्तुलनमाह, यव इत्यादि ।—द्वादशभिर्वा दशसङ्काकैर्गौरैरसर्षपैरेको यवः,
गौरग्रहणं तद्व्यजातित्ववच्छेदाद्यम् । ईदृशेन यवद्वयेन एका गुञ्जा स्याद्वेत् ।
त्रिगुञ्जा गुञ्जात्रयः एको वल्लसंज्ञः, वल्लः प्रसिद्धः परिमाणः । अष्टाभिरष्टसङ्काभिः
गुञ्जाभिः कृत्वा एको माषः कथितः, माषोऽत्र टञ्जश्चतुष्टयः । क्वचिदिति कुदापि
सप्तभिर्गुञ्जाभिः कृत्वा माषको ज्ञेय इति तन्मान्तरौघमतं, तच्च विषकल्पे प्रचरित-
मितं वदन्ति केषुचित् सर्वेषामसिद्धत्वान् । गुञ्जाऽप्यत्रैवोक्ता ज्ञेया । चतुर्माषकैः

कालिङ्गान्मागधमानस्य श्रेष्ठतानिर्देशः ।—

कालिङ्गं मागधञ्चेति द्विविधं मानमुच्यते ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठं मानं मानविदो विदुः ॥३६॥

युक्तायुक्तविचारः ।—

नवान्धेव हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।

विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुडधान्याऽऽज्यमात्तिकैः ॥४०॥

कृत्वा एकः श्रावः, स पत्र निष्कः टङ्गश्च पर्यायनाम्ना कथितः । षड्भिः सह्याकैः माषकैः कृत्वा एको गद्यावः, स च सार्द्धटङ्गैकेन परिमितो भवति । गद्याव इति परिमाणसंज्ञाशब्दः । दशमाषकोरेव एकः कर्षः स्यात्, कर्षोऽस्यः कथितः, स च सार्द्धद्विश्रावमितः । चतुःकर्षैः कृत्वा पलमेकं प्रीक्तं कथितम् ; पलं प्रसिद्ध कर्षेणैव उक्तं, मानतस्तत् पलं दशश्रावमितं बोद्धव्यम् । ईदृशेषुतर्भिः पलैः कृत्वा कुडवमेकं, तच्चत्वारिंशच्छ्रावपरितुलितं भवति । प्रस्थाद्याः पूर्ववत् मताः इति प्रस्थाद्यव-
शिष्टं मागधपरिभाषावत् ज्ञेयमनुक्तमथेत्यर्थः, न तु तत्तल्लयमानम् ; एतेन कुडवाच्छेष-
मानमप्यवैव प्रतिपादितपलेन परिमितं बोद्धव्यम् ; न तु मागधपरिभाषोक्तपलनेति
तात्पर्याशेषः ॥ ३६—३८ ॥

यद्यपि देशान्तरं बहूनि मानानि सन्ति तथाऽपि हे परिमाणे प्रसिद्धे इति विचार्याह, कालिङ्गमिति ।—“कालिङ्गम्” इति केषिच् पठन्ति । कालिङ्गदेशे प्रचुरं प्रसिद्धं यत् तत् कालिङ्गम् । मागधदेशे प्रायशः प्रचरतीति मागधमानम् । इति द्रव्याणां परिमाणमिति द्विविधं द्विप्रकारमुच्यते मानवेदिभिः कथ्यते इत्यर्थः । इति कालिङ्गपरिभाषा ॥ ३६ ॥

इदानीं द्रव्याणां युक्तायुक्तविचारमाह, नबानीति ।—अखिलकर्मस्त्विति दशधा द्रव्यकल्पनाविषयेषु नूतनद्रव्याणि योज्यानीति भावः, यत “सर्वेषु चौरवहोर्ध्व-युक्तं भवति भेषजम् । तेषामन्नाभे गृह्णीयादनतिक्रान्तवत्परम् ॥” इति । विडङ्गादिद्रव्यं विना, तेन विडङ्गप्रभृतिकं पुरातनं गुणस्वरमिति तात्पर्यार्थः । पुरातनत्वं संवत्सरा-
दुपरि भवति । तत्र धान्यं धान्यकर्म, आण्यं घृतं, तदन्नापकं ज्ञेयं, पक्कन्तु
हीनबीर्यं स्यात् । तथा हि—“घृतमन्दात् परं पक्कं हीनबीर्यं प्रजायते ।
तेलं पक्कमपक्कं वा चिरस्त्रावि गुणाधिकम् ॥” इति । पुरातं क्वादिगुण-
संयुक्तत्वात् ॥ ४० ॥

Uttara Jankrishna Public Library
Acce. No. 2605-2 Date 7.2.68

शष्कद्रव्यगृहणस्य हेतुस्यपरिभाषायाश्चापवादः ।—

गुडूचो कुटजो वासा कुष्माण्डश्च शतावरी ।
 अश्वगन्धा सहचरः शतपुष्पा प्रसारिणी ॥
 प्रयोक्तव्याः मटैवाद्राः द्विगुणान् नैव कारयेत् ॥४१॥
 (शष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ।
 आर्द्रंश्च द्विगुणं युञ्ज्यादेष सर्वत्र निश्चयः ॥)

अनुक्तविषयिणी परिभाषा ।—

कालेऽनुक्ते प्रभातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा भवेत् ।
 भागेऽनुक्ते तु मास्यं स्यात् पात्रेऽनुक्ते च सृन्मयम् ॥४२॥
 (द्रवेऽनुक्ते जलं ग्राह्यं तैलेऽनुक्ते तिलोद्भवम् ॥)

इदानीं ये सर्वकालेष्वद्रा अधिगुणा द्रव्यविशेषा योज्यास्तानाह, गुडूचीति ।—
 गुडूचोपूर्वकप्रसारिणीपर्यन्ता अधिष्यः मटैव सर्वस्मिन् काले ऋतौ वा तात्कालीने-
 ङ्गता. प्रयोक्तव्याः, एते च द्रव्यविशेषा द्विगुणा न कार्या बीर्योत्कृष्टत्वात् । गुडूचो
 भ्रमिद्धा । कुटजो त्वविशेषः स च कौरुयाशब्दवाच्यः । वासा षाट्शकः । सहचरः
 करणकः, पिशावासा इति ख्यातः । प्रसारिणी स्वनामख्याता । एतस्याग्रे “शष्कं
 नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु । आर्द्रंश्च द्विगुणं युञ्ज्यादेष सर्वत्र निश्चयः ॥”
 इति श्लोकं पठन्ति केचित्, स चोक्तमेवाथे द्रव्यति, अतो न दोषः पौनरुक्त्या ।
 द्विगुणमत्र एकद्रव्यभागपेक्षया, तत् पूर्वमुक्तं, न त सकलमानात् । सर्वत्रेति
 कल्पनासु ॥ ४१ ॥

इदानीमनुक्तप्रयोगे तद्वर्णकालादिकमाह, काले इत्यादि ।—काले भेषजभक्षण-
 समयेऽनुक्ते अप्रकाशिते सति प्रभातं प्रातःकालमेव स्यात् । तथा अङ्गे द्रव्यावयवेऽनुक्ते
 सति जटा मूलं स्यादित्यर्थः । भागे द्रव्याणां परिमाणेऽनुक्ते सति मास्यं स्यात्
 सर्वेषां समता भवतीत्यर्थः । पात्रे इति द्रव्यस्य कारणार्थे स्थापनार्थश्च भाजनेऽनुक्ते
 सति तदा सृन्मयं सृत्पातं याञ्छम् । अकारात् द्रवानुक्तविषये पानीयं, तथा चोक्तं
 —“द्रवेऽप्यनुक्ते जलमेव देयं भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया । अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितम्
 मूलं कालेऽप्यनुक्ते दिक्मस्य पूर्वम् ॥” इति ॥ ४२ ॥

द्विरुक्तद्रव्ये कर्तव्योपदेशः ।—

एकमप्यौषधं योगे यस्मिन् यत् पुनरुच्यते ।

मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्व्यं तत्त्वदर्शिभिः ॥४३॥

द्विविधचन्दनयोः प्रयोगव्यञ्जम् ।—

चूर्णस्त्रेहासवा लेहाः प्रायश्चन्दनान्विताः ।

कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ॥४४॥

शौषधानां गुणस्थितौ गुणदानौ च कालनिर्देशः ।—

गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ।

मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ॥४५॥

अथ योगेषु पुनरुक्तद्रव्यस्य मानमाह, एकमिति ।—यद्य योगे एकं वाऽपि द्रव्यं द्विपर्यायनाम्ना कथितं तदेवौषधं मानतः परिभाषात् द्विगुणं कार्यं. द्विगुणिता च एकद्रव्यभागापेक्षया इति तत्त्वदर्शभिरायुर्वेदरक्षस्यज्ञापकैः प्रोक्तमित्यर्थः । तथा हि —“घृते तैले च योगे च यद्व्यं पुनरुच्यते । तत् ज्ञातव्यमिहाय्यंण मानतो द्विगुणं भवेत् ॥” इति ॥ ४३ ॥

इदानीं सामान्यचन्दनग्रहणं योगविधिषु विभजनाह, चूर्णति ।—चूर्णादयः कल्पनाः चन्दनग्रहणेन चेत्यन्वितान्विता ज्ञेयाः ; आसवग्रहणेन सर्वे सस्वानकाश्च, लेहग्रहणेन गुटिकाग्रहणं, यथा—खवङ्गादिचूर्णं लाक्षादितैले क्षिफलाघृते दाक्षामवे चवनप्राशावलेहे द्रव्यम् । कषायलेपयोस्तु चन्दनग्रहणेन रक्तचन्दनं युज्यमित्यर्थः । कषायः स्वरसादिपञ्चकः, तेन स्वरसकाथफाण्टहिमकल्कादयः । लेपो दशाङ्गप्रभृतयः । प्राय इति ग्रहणात् कुदापि व्याध्यगुरूपं बोद्धव्यम् । न चात्र नियमायं, प्रायःशब्दो यतो न्यूनमाचष्टे कश्चित् । तथा हि—“प्रायःशब्दो विशेषाथ कश्चिद्गुणेऽपि दृश्यते” इति । कर्तव्यमेलादिचूर्णं रक्तचन्दनान्वितमिति प्रसिद्धं, व्याधिविहितत्वात् । तथा चोक्तं—“रक्तं शीतं गुरु स्वादु कर्दित्वाऽस्वपित्तजित् । तित्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरघ्नविषापहम् ॥” इति ॥ ४४ ॥

इदानीं प्रसिद्धद्रव्याणां कालातिक्रमेण हीनगुणत्वमाह, गुणहीनमिति ।—वर्षादूर्ध्वं संवत्सरादुपरि तद्रूपमौषधं गुणहीनं भवेत् स्वकार्यकरं न भवतीत्यर्थः । तद्रूपमिति यादृशं द्रव्यस्वरूपं तादृशमेव तद्रूपं कथितं न तु चूर्णादि कल्पितम् । तथा च—“धातुद्रव्यवर्जं न श्रेष्ठं वत्सरोषधम्” इति । तथा चूर्णे तालीशायादिकं, मास-

हीनत्वं गुटिकालेहौ लभते वत्सरात् परम् ।

हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकान्तथा ॥४६॥

श्रोत्रध्वो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात् परम् ।

पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ॥४७॥

इत्यादुपरि हीनवीर्यस्य भावः हीनवीर्यत्वमाप्नुयात्, वीर्यहानिरप्यत्र भावमात्रं, न तु सर्वथा वीर्यरहितत्वम् ; यतस्तन्नान्तरं दृश्यते हि लक्षणभास्करादीनां बहुपरिमाणं चिरकालसेवनार्थम् । तदुक्तं—“पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्याककण्णश्रीरकम् । सेन्धवञ्च बिडश्चैव पत्रं तालीशकेशरम् ॥ एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च । मरिचाजानिशुषठीनामैकैकस्य पलं पलम् ॥ त्वगेले चाहंभागे च सामुद्रात् कुडवद्वयम् । दाडिमात् कुडवचैव द्वे पलं चास्त्रवेतसात् ॥” इति । एतत् सन्धारं बहुकालीप-
योगिकम्, अन्यथा व्यर्थमेतत्, तस्मात् भावमात्रं चूर्णस्य मासत्रयादुपरि हीनं स्यादित्य-
भिप्रायः । गुटिका विजयादिगुटिका, लेहा स्तब्धखाद्यावलीहप्रभृतयश्चिरकालस्थिता अपि स्वगुणं न परित्यजन्ति, किन्तु किञ्चिद्गुणरहिता इति भावः । तथा तैलघृताद्याश्चत-
र्मासाधिकादपि वत्सरात् परं स्वगुणं न परित्यजन्ति, किन्तु किञ्चिद्गुणरहिता इति भावः, चतुर्मासाधिकात् वत्सरात् परं षोडशमासादुपरि इत्यर्थः । एके “चतुर्मासा-
धिकास्तथा” इति पठन्ति ; तत्र—चतुर्मासयुद्धेन वर्षाकालं मन्वन्ते, “वर्षायामुषित-
स्त्रेहः पका हीनत्वमाप्नुयात्” इति वचनात् । तथेति युद्धेणात् अत्रापि भावमात्रं, किन्तु
अस्यसमूहपाकजन्यं नृण्यश्चानिर्न तु प्रकृतिगुणहानिः । तथा च “लेहः सिद्धो गृहादीनां
गुणहानो भवेद्द्रवम् । स्नेहाद्याः पूर्णवीर्याः स्युक्ते चतुर्मासतत्तथा” इति । केचित्
“हीनत्वं स्यात् घृते पक्के तैले वा वत्सरात् परम्” इति केषाञ्चिन्मतमवलोक्य पठन्ति ;
तत्र सर्वसम्मतं, यतः सर्वसम्मतं वाक्यामिदं दृश्यते, “घृतमब्दात् परं किञ्चिद्धीनवीर्यत्व-
माप्नुयात् । तैलं पक्कमपक्कं वा चिरस्थायि गुणार्धिकम् ॥” इति । लघुपाका श्रोत्रध्वो,
वधादुपरि निर्वीर्याः निःशेषिण्य वीर्यरहिता इत्यर्थः, स्युः, न तु हीनत्वम् ; ताश्च
यवमीधूनप्रमुखाः ; तथा च—“एतेषु यवमीधूनतिलमाषा नवा द्विताः । रुटाः
पुराणा विरसा न तथा गुणकारिणः ॥” इति । अथ चिरकालस्थिता ये उत्कृष्टगुणाः
सुस्मानाह, पुराणा इत्यादि ।—पुराणाश्चिरकालस्थिताः, बहुसंवत्सरोविता अपीत्यर्थः,
गुणैर्युक्ता इति ।—ते आसवादयो विशिष्टगुणान्विताः, भवन्तीत्यध्याहार्यम् । आसवा
मद्यभेदाः, आसवा इति बहुवचनेन सर्वे सन्धानकाश्च त्रियाः । धातव इति
रजसादयः, बहुवचनञ्च संसिद्धमाहादयोऽपि बोद्धव्याः ॥४५—४७॥

युक्तायुक्तद्रव्ययोः बाह्यवर्ज्यत्वनिर्देशः ।—

व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत् त्यजेत् ।

अनुक्तमपि यद्युक्तं योजयेत्तत्र तद्बुधः ॥४८॥

शोषध्याहरणोपयोगिर्देशनिर्देशः ।—

आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिर्मतः ।

अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः ॥

अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ॥४९॥

शोषध्याहरणविधिः ।—

गृह्णीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे ।

आदित्यसम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि ॥

साधारणधराद्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् ॥५०॥

इदानीं रोगाणामुक्तानुक्तद्रव्यविशेषमाह, व्याधेरिति ।—यस्य व्याधेरयुक्तमसात्म्यं यत् द्रव्यं गणेषुक्तमपि तत् त्याज्यम् ; यथा—अतीसारे पथ्या । यत् गणेषुक्तमपि व्याधिः सात्म्यं तत्र तत् योज्यामिति व्यवहारः । यथा—अतीसारे क्षामनार्थं बसक-पाठादि । तथा चोक्तं—“गणोक्तमपि यत् द्रव्यं भवेत् व्याधायौगिकम् । तद्हरितं यौगिकत्वं प्रक्षिपेदप्यकौचित्तम् ॥” (सु० वि० १५०) इति ॥ ४८ ॥

इदानीं द्रव्याहरणार्थं देशादिकथनमाह, आग्नेया इति ।—यती विन्ध्य-शैलाद्या आग्नेयाः अग्निगणभूयिष्ठाः ; आदित्यदृष्टान्मलयसह्यपरियाता(पर्वता)दयः । हिमगिरिर्भू सौम्यो मतः सौम्यगणभूयिष्ठ इत्यर्थः, अती हेतोस्तदुद्भवानि द्रव्याणि तद्रूपाणि स्युरणुश्रीतवीर्याणि भवन्तीत्यर्थः । न केवलं शैलजातानि, अन्येष्वपि वनेषूप-वनेषु च यानि प्ररोहन्ति तान्यापि हेतुभिः कृत्वा श्रौतीणवीर्याणि भवन्तीति तात्पर्यार्थः । हेतुरपि ऋतुस्वरूपमिति, एतेन यादृशम् ऋतुषुषं श्रौतीणादिकं भवति तादृशमेव तज्जातद्रव्यस्य वीर्यमित्यर्थः । आग्नेयाः अपि “अग्नीषोमीयत्वाज्जगतः” इति । वनसुद्यानम् । उपवनं पुरुषस्यापारकृतं पूर्वमुक्तम् ॥ ४९ ॥

इदानीं द्रव्याणामाहरणक्रममाह, गृह्णीयादिति ।—सुमनाः शोभनचित्तः, पुरुष इति शेषः, तानि पूर्वोक्तानि द्रव्याणि भातरक्षणेदये गृह्णीयादुत्पाद्य धारयेदिति भावः । कथम्भूतः ? शुचिरिति बाह्याभ्यन्तरेण । आदित्यमुख इति पूर्वाभिसुखः । मौनीत्यजस्रः । सुवासरे इति विशिष्टनक्षत्रादिसंयुक्ते दिने । किं कृत्वा ? चित्ते ।

शोषध्याहरणे अन्नपयोगिटेशः ।—

वल्मीककुक्षितानूप-श्मशानोषरमार्गजाः ।

जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्यसाधिकाः ॥५१॥

प्रयोगविशेषे शोषध्याहरणकालः ।—

शरद्यखिलकार्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् ।

विरेकवमनार्थञ्च वमन्तान्ते समाहरेत् ॥५२॥

इन्द्रं नमस्कृत्य । * साधारणधराद्रव्यमिति साधारणधरा जाङ्गलानूपमिश्रिता पृथ्वी तदीत्यन्नद्रव्यम् । उत्तराश्रितमिति उत्तरदिग्बिभागास्थितं, मुलं द्रव्यमिति शंषः । एतेन द्रव्याणां सवीर्यत्वं दर्शितम् । केचित्त “उत्तराश्रितः” इति पुरुषविशेषणं पठन्ति ; स च उत्तराभिमुखो भूत्वा च गृह्णीयादिति । गृह्णीयादिति हिरुक्तिः निश्चयाशंसापनार्थं, नान्यथा गृह्णीयादित्यस्य तात्पर्यार्थः । एके तु गृह्णीयादिति पदं पूर्वश्लोकेन योजनीयमिति वदन्ति ॥ ५० ॥

इदानीं कुक्षितस्थानजातद्रव्यस्य परित्यागमाह, वल्मीकेति ।—वल्मीकादिषु स्थानेषु जाता उत्पन्ना शोषध्या न कार्यकराः । तथा जन्तुवह्निहिमव्याप्ताश्च, अत्र व्याप्तशब्दो जन्तादिभिः प्रत्येकमभिमन्व्यते । कुक्षितं बीभत्सस्थानम् । आनूपं जल-प्रायस्थानं, जलव्याप्तमित्यर्थः । जन्तुव्याप्ता इति क्षिभिजग्धाः, वह्निव्याप्ता टावाग्नि-दग्धाः, हिमव्याप्तास्तृषाराभिव्याप्ताः । शोषध्य इति बहुवचनेन अत्र पुष्पफलमूल-त्वक्सारनिघ्नांसादयो बोद्धव्याः ॥ ५१ ॥

इदानीं मृतुविशेषेण विरेकवमनार्थमपि द्रव्याहरणकालमाह, शरदिति ।—शरदि शरत्काले अखिलकार्यार्थं सकलप्रयोगनिमित्तं ग्राह्यम् । वमन्तान्ते शीघ्रकाले समाहरेत् गृह्णीयादित्यर्थः । यद्यपि अखिलकार्येणैव विरेकवमनमपि प्राप्तमेव, तथापि वाक्यानां हेतुधेन सामान्यविशेषत्वं दर्शितमिति न दोषोऽखिल-

* “यस्यान्तरात् भूमिर्लक्षणमाह—‘गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते’ (सु० सू० ३७५०) तत्र समां गौरीं कृष्णां लोहितान् हृषत्तौ बहुजलां कटिनाश्च भूमिभोषधयश्च परीक्षित । तत्र साधारणा भूमिः श्रेष्ठा । सुस्रुतः साधारणां भूमि-माह—‘सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणा स्रुता । द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः ॥’ (सु० सू० ३७५०) इति” इति गृहार्थदी० ।

द्रव्यविशेषे यास्याङ्गनिर्देशः ।—

अतिस्थूलजटा याः स्युस्तामां यास्यास्त्वचो ध्रुवम् ।
 गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥५३॥
 न्ययोधाटेस्त्वचो यास्याः सारः स्याद्बीजकादितः ।
 तालीमादेश्च पत्राणि फलं स्यान्नफलादितः ॥
 धातव्यादेश्च पुष्पाणि स्रग्ध्रादेः क्षीरमाहरेत् ॥५४॥

इति श्रीदामोदरमुनना श्रीशाङ्गधरेण विरचितायां शाङ्गधरसंज्ञितायां

पूर्वखण्डे परिभाषा नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यद्येन । तथा च—“धीमं मञ्जरिकायषु वर्षासु दक्षचर्मणि । वसन्ते मूलमाश्रित्य
 व्रजाणाञ्च रसस्य च ॥” ॥ ५२ ॥

अथानुक्तावयवानां द्रव्याणामङ्गयद्यथाह, अतिस्थूलेति ।—या शेषध्वः अति-
 स्थूलजटाः पृथुतरमूलाः, तामामीषधानां त्वचो वस्त्रना यास्याः, ताश्च वटनिम्बाम्ब-
 प्रभृतयः । ध्रुवमिति निश्चयेन । यानि सूक्ष्ममूलानि द्रव्याणि तानि सकलान्यपि
 गृह्णीयात्, बुद्धिमानिति सूक्ष्मः । सूक्ष्ममूलानि गीसुरकण्टकारिप्रभृतीनि । सकला-
 नीति मूलपत्रपुष्पशाखान्वितानि इत्यर्थः । “अतिस्थूलजटायाः स्युः” इति केचित्
 पठन्ति ; तत्र अतिस्थूलजटानां त्वचो यास्या इति दशमूलपत्रे प्रचारः । अथ द्रव्याणां
 प्रसिद्धाङ्गाहरणत्वेन विशेषमाह, न्ययोधाटेरिति ।—न्ययोधाटेरित्यनेन विशेषो
 दर्शितः ; न्ययोधो वटवृक्षतदादेर्द्रव्यस्यानुक्तत्वात् त्वचो वस्त्रना यास्याः, आदिशब्दान्
 प्रक्षास्रजम्बुकपीतनकाश्रत्यप्रभृतयः । बीजकादित इति बीजको विजयासारी
 वृक्षविशेषस्तदादितस्तत्प्रभृतेः सारी मध्यस्थितः काष्ठविशेषो यास्याः, आदिशब्दान्
 खटिगामनवम्बुकवष्पुनादीनां यद्यथम् । तालीमादेश्च पत्राणि फलं स्यान्नफलादितः
 तदादेश्चत्पूर्वकान् पत्राणि फलाण्यनि यास्याणि ; आदिशब्दान् पत्रककौसारीनाम्-
 बङ्गीपत्रशाकादयः । चिकलादित इति चिकला प्रसिद्धा, तदादितस्तत्प्रभृतेः फलं
 यास्याम् ; आदिशब्दान् प्रियङ्गुकङ्कोलमदनफलादयः । तालीमादेश्चेति चकारादनुक्ता-
 न्यपि पुष्पनिर्व्यासगुह्यादीन्वनुमानतो बोद्धव्यानि ॥ ५३५४ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिंहसिंहनाम्नोऽहमेन

विरचितायां शाङ्गधरदीपिकायां प्रथमखण्डे

परिभाषानाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ भैषज्याख्यानकाध्यायः ।

शौषधभक्षणो पञ्चविधकालनिर्देशः ।—

भैषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः ।

कषायांश्च विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥ १ ॥

ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।

किञ्चित् सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने ॥

सायन्तने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ॥२॥

पूर्वमुक्तं “भैषज्याख्यानकं तथा” इति, इदानीं तद्दर्शयन्नाह, अथेति ।—भैषज्यस्य
आख्यानकं भक्षणकालादिकथनम् । तदधिकृत्याह, भैषज्यमिति ।—बुधो भैषज्यं
प्रायशो वाह्येन प्रभाते अभ्यवहरेत् भक्षयेदित्यर्थः । भिषजा भंस्तुतं द्रव्यं भैषज्यम् ।
बुध इत्यनेन शौषधकालान् वीक्ष्य स्वयुक्ता शीलयेदित्यर्थः । नात्र प्रभातमेव सर्वेषां
नियतकालम् ; अत एव वक्ष्यते अत्रैव विशेषाः, यथा—कषायांश्च विशेषेति ।
विशेषग्रहणेन कषायान् प्रातरभाभ्यवहरेत् नान्यत्र । कषायानिति बहुवचनेन
स्वरमादयः पञ्च कषायसंज्ञका ज्ञातव्याः, तदृश्या—“स्वरसः कल्कनिर्युद्धौ
हिमफाण्टौ च विभ्रुताः” इति । तत्र शौषधभक्षणे भेदः काश्चभेदः दर्शितः कथित
इत्यर्थः, वक्ष्यमाण इति शेषः । इदानीं तद्देमाह, ज्ञेय इति ।—भैषज्यग्रहणे
शौषधभक्षणनिमित्ते नृणां पञ्चविधः पञ्चप्रकारः कालः समथो ज्ञेयः । एतच्चति-
पातिव्याधिषु न कालनियम इत्येके भाषन्ते, यतः “चतिपातिषु रोगेषु नैच्छेद्विधिममं
भिषक् । प्रदीप्तागारबष्ठीप्रं तत्र कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥” (सु० सू० ५५०) इति ।
सत्यं, तथाऽपि कर्त्तव्यमेतत् । अथ पञ्चप्रकारान् तानाह, किञ्चिदिति ।—तत्र
किञ्चित् सूर्योदये जाते सति एकः कालः, स तु प्रायशः कषायार्थमादौ प्रतिपादितः,
“कषायांश्च विशेषेण” इति वचनात् । द्वितीयस्तु दिवसभोजने भैषज्यकालः,
स पञ्चविधो भवति । भोजनाद्ये यथा—खवणार्द्रकं, भोजनमिश्रं यथा—हिङ्गु-
घृतादिकं, भोजनमध्ये यथा—पानीयभृतिकं, भोजनान्ते यथा—खवणहरीतक्यादि,
भोजनपूर्वान्ते चेति यथा—धात्रीलोहमन्त्रपिते । तृतीयकालस्तु सन्ध्यासमयभोजने

तत्र प्रथमकालः ।—

प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः ।

लेखनार्थञ्च भैषज्यं प्रभाते तत् समाहरेत् ॥

एवं स्यात् प्रथमः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥३॥

तत्र द्वितीयकालः ।—

भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।

अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥ ४ ॥

समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावग्निदीपनम् ।

दद्याद्भोजनमध्ये च भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥ ५ ॥

उच्यते. सोऽपि त्रिविधः. यासे यासान्तरं भुक्तान्ते चेति ; स चानुमानतो (१) बोद्धव्यः । अतुर्थकालस्तु वारंवारं कथितः, स द्विविधः, तत्र द्रव्यं सामं निरन्नचेति । पञ्चमः कालस्तु निशि रात्रौ बोद्धव्यः ॥ १।२ ॥

अथ तेषां प्रत्येकं विशेषविवरणमाह, प्राय इति ।—पित्तकफोद्रेके सति विरेक-
वमनार्थयोः द्रव्यं प्रभाते भक्षयेदित्यभिप्रायः । यथा—पित्तोद्रेके विरेकः कफोद्रेके
वमनम् इति । उद्रेकः दीर्घोक्तः । * अन्यथा अस्मिन् कालेऽपि वमनविरेकयोर्न
निषेधः । तथा हि “सद्योभुक्तस्य वा जाते † ज्वरे सामे विशेषतः । वमनं वमनार्हस्य
शक्तमित्याह वाग्भटः ॥” इत्यादिबचनात् । वमनातिथीगेन विरेकं सद्यः कारयेत्
इत्यपि । न केवलं वमनविरेकनिमित्तं, लेखनार्थञ्च प्रातरंभः ; ‡ लेखनं पत्तलीकरणं
पुरुषाणां दोषाणाञ्च । पुरुषाणां यथा—स्थूलस्य मध्वन्वनी, दीषाणां यथा—
वायोक्तेन, पित्तस्य घृतं, कफस्य मधु इति । एवमिति परिसमाप्तः प्रथमः
कालः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयकालमाह, भैषज्यमिति ।—अपाने गुदस्थिते वाते विगुणे क्रुद्धे
भोजनाय भुक्तादौ, भक्षयेत् भैषज्यमिति शेषः । अरुचौ सत्या चित्रभोज्यैर्भोज्य-
व्यञ्जनादिकैः सद्यः मिश्रं मिलितं रुचिरं रुचिकरं यथा स्यात्तथा, भक्षयेत् भैषज्यमिति

* “अन्यथा अस्मिन्” इत्यत्र “अन्यस्मिन्” इति पाठो युक्तत्वेन प्रतिभाति ।

† “ज्वरे सामे विशेषतः” इत्यत्र “ज्वरे सन्तर्पणीत्यति” इति चक्रपाणिः ।

‡ “लेखनार्थं ऋषीकरणाद्यैर्मेदोरांगादौ दन्तधावनार्थे च” इति गूढाथदी० ।

व्यानकोपे च भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।
 हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥
 एवं द्वितीयकालञ्च प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि ॥६॥

तत्र तृतीयकालः ।—

उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ।
 यासे यासान्तरे देयं भैषज्यं साम्यभोजने ॥ ७ ॥
 प्राणे प्रदुष्टे साम्यस्य भुक्तस्यान्ते च दीयते ।
 औषधं प्रायशो धीरैः कालाऽयं स्यात्तृतीयकः ॥८॥

तत्र चतुर्थकालः ।—

मुहुर्मुहुश्च दृष्ट्वादि-हिक्काश्वासगरेषु च ।
 सान्नाञ्च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ॥९॥

पूर्ववन्मन्त्रव्यम् । समानवाते नाभिस्थिते वायो विगुणे प्रकुपिते सत्यग्निमान्योऽपि च
 अग्निदीपनमग्निकरं द्रव्यं भोजनमध्ये दद्यादित्यर्थः । तथा हिक्काक्षेपककम्पेषु सक्तु
 भोजनस्य पूर्वमन्ते च दद्यात् । आक्षेपको वातरोगे पठितः, कम्पोऽपि
 वातरोगे ॥ ४—६ ॥

अथ तृतीयकालमाह, उदाने इति ।—उदाने कण्ठस्थिते वाते कुपिते,
 कथम्भते ? स्वरभङ्गादिकारिणि, स्वरभङ्गो विकृतस्वरत्वं मूकत्वं वा. आदियङ्गणान
 कण्ठगतरोगाणां ग्रहणम् । साम्यभोजने सन्ध्यासमयभोजनेऽयं यासे क्वलं यासान्तरं
 क्वलथोर्मध्ये भैषज्यं देयमित्यभिप्रायः । तथा प्राणे हृदयस्थिते प्राणवाते प्रदुष्टे
 सति साम्यस्य भुक्तस्याहारस्य अन्ते प्रान्ते औषधं देयमित्यर्थः । धीरैरिति गम्भीरबुद्धिभिः
 पुरुषैः । अयं तृतीयः कालः स्याज्जानीयात् । ननु वायोः प्राणादयः पञ्च भेदा दर्शिताः,
 पिप्लकफयोस्तु कथं नोदाहृताः ? उच्यते—अनिलस्तु दोषधातुमलादीनां प्रधानतमः
 प्रकोपकारणश्च, अत एवास्य प्रकोपेण पित्तकफयोः प्रकोप एव “एकः प्रकुपितो
 दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्” इति वचनात् । अन्यदपि “स्वयन्धूरैष भगवान् वायुरित्यभि-
 शान्दतः । अचिन्त्यवीर्यीं दीषाणां नेता रोगसमूहराट्” ॥ ७८ ॥

अथ चतुर्थकालमाह, मुहुर्मुहुरित्यादि ।—दृष्ट्वादिषु सक्तु मुहुर्मुहुर्बोर्बोर्
 मान्नमिति भक्तमिश्रितं द्रव्यं दद्यात् । अकारात् कृषिन्निरन्नव्यवहारान्न दोषः । दृष्ट्
 दृष्ट्या । गरमव विषम् । इति चतुर्थः कालः ॥ ९ ॥

तत्र पञ्चमकालः ।—

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने बृंहणे तथा ।

याचनं श्मनं देयश्मनकं भेषजं निशि ।

इति पञ्चमकालः स्यात् प्रोक्तो भेषज्यहेतवे ॥१०॥

द्रव्ये रसाद्रिपञ्चकानां सम्बन्धनिर्देशः ।—

द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ।

सम्बन्धेन क्रमादेताः पञ्चावस्थाः प्रकीर्तिताः ॥ ११ ॥

अथ पञ्चमकालमाह, ऊर्ध्वेति ।—रसो पाचनश्मनरूपमौषधं चाक्षरहितं द्रव्यमिति भावः । क्वत्र ? ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु तथा लेखने बृंहणे च । जत्रु यौवामूलं, तदूर्ध्वविकाराः शिरोरोगादयः । तथा च—“ऊर्ध्वजत्रुगोगन्त्री सायं स्याद्वलेष्टिका” इत्यादिबचनात् । लेखनं प्रवृद्धरोगाणाम् । ऋष्यानां बृंहणमिति शीघ्रदीपवर्द्धनमिति भावः । निश्रीति सामान्येन सकलरात्रावित्येके भाषन्ते, सम्प्रदाये तु प्रथमं यामं वरमित्यर्थः । “इति पञ्चमः कालः स्यात्” इत्यस्य स्थाने “इत्येव पञ्चमः कालः” पाठः साधुः । भेषज्यहेतवे द्रव्यभक्षणात्मिते इत्येवं पञ्चमः कालः कथितः ॥ १० ॥

इदानीं द्रव्ये रसादीनां विशेषावस्थामाह, द्रव्ये इति ।—द्रव्ये प्रधानभूते रसादयः पञ्चावस्थाः कथिताः, सम्बन्धेन क्रमादिति ज्ञानक्रमात्, ताश्च रसगुणवीर्यविपाक-प्रभावाद्यः । रसाः षट् मधुरादयः, ते तु मधुरास्त्रुनवणतिक्रोषणकषायाः । गुणा विंशतिः, ते यथा—गुरु-मन्द-हिम-स्निग्ध-श्लक्ष्ण-मान्द-सृष्ट-स्थिर-सूक्ष्म विशदया इति दश । विपर्ययास्तु—लघु-तोष्णीष्ण-रूक्ष-खरु-द्रव-कठिन-मर-स्थूल-पिच्छिलाः ; एवं विशतिगुणाः कथिताः । वीर्यमिति द्विविधं, शीतमृणालेति । केचिदष्टविधमाहुः,— “शीतोष्णस्निग्धरूक्षविशदपिच्छिलसृष्टतीक्ष्णञ्च” इति, यतः,—“वीर्यमञ्जा गुणा स्तौ तेऽपि द्रव्याश्रया मताः” इति बचनात् । विपाकस्तु विविधः, स्वाहस्रकटुकामक इति । केचिद्गुरुलघुवारेण विविधमाहुः । तत्र मधुरः कटुकश्च, यतो मधुराख्यो गुरुः कटु-काख्या लघुवरेति । शक्तिश्चात्स्वप्रभावा द्रव्याणां, यथा—मणिमन्त्रौषधीनां विधिः । एतेऽपि रसादयो द्रव्यश्रिता भवन्ति, तस्मात् द्रव्यं प्रधानमित्याहुः । यदुक्तं—“पाको नास्ति विना वीर्यादीर्ये नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्यात् द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्युतम् ॥” (सु० सू० ४० अ०) इति । द्रव्यमिति सामान्यग्रहणेन मूलत्वक्षारनिर्व्यासादीन्व्यभिधीयते । तत् प्रथा—“मूलत्वक्षारनिर्व्यास-नालस्वरस-प्लवः । क्षारः श्रीरं फलं पुष्यं भक्ष्यं तैर्वाणं कथंकाः ॥

मधुरसाः ।—

मधुरोऽम्लः पटुश्चैव कटुतिक्तकषायकाः ।

इत्येते षड्रसाः ख्याताः नानाद्रव्यसमाश्रिताः ॥ १२ ॥

भूतविशेषसंयोगे रसविशेषोत्पत्तिः ।—

धराऽम्बुध्माऽनलजल-ज्वलनाकाशमारुतेः ।

वायुग्निध्माऽनिलैर्भूत-द्वयैः रसभवः क्रमात् ॥ १३ ॥

भूतविशेषाधिक्ये गुणविशेषः ।—

गुरुः स्निग्धश्च तीक्ष्णश्च रुद्धो लघुरिति क्रमात् ।

धराऽम्बुवह्निपवन-व्योम्नां प्रायो गुणाः मताः ।

एष्वेवान्तर्भवन्त्यन्ये गुणेषु गुणसञ्चयाः ॥ १४ ॥

पत्राणि शुक्राः कन्थाश्च प्ररोहास्तुङ्गिदादयः ॥ (अ० सू० दीर्घश्लो०)
“द्रव्यशब्देन गृह्यन्ते जङ्गमाः पाथिवाक्षया ॥” इति । जङ्गमा अपि यथा—“मधूनि
गौरसाः पित्तं वसा मज्जाऽऽहगामिषम् । विष्कृतचर्मरौतोऽस्थिस्त्रायुश्शङ्खगदाः खुराः ॥
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्तं केशा लोमानि रोचनाः ॥” (अ० सू० दीर्घश्लो०)
इति । पाथिवाश्च यथा—“सुवर्णं समलाः पद्म लोहाः ससिकताः सुषा ।
मनःशिलाले मणयो लवणं गेरिकाष्ठने ॥” (अ० सू० दीर्घश्लो०) इत्यादि ॥ ११ ॥

अथ तेषां रसादीनां स्वरूपमाह, मधुर इति ।—मधुरादयः षड्रसा द्रव्याश्रिताः
स्रक्तोऽपि विख्याता एव । तत्र मधुरी घृतगुडादिः, अम्लः अम्लोक्तानातुलकादिः,
पटुर्लवणपर्यायः स च मैत्रवादिः, कटुकां मरौचादिः, तिक्तो निम्बादिः, कषायो
हरीतक्यादिः ॥ १२ ॥

एतेषां मूर्त्तानाम् (?) उत्पत्तिमाह, धरेत्यादि ।—उत्पत्तिस्तु भूतद्वयेन भवति ।
भूतं पृथिव्यादि । क्रमादिति युक्तक्रमेण ; तत् यथा—धराऽम्बुध्मां मधुरो रसः, तेन
पृथिव्यम्बुवाह्व्येन मधुररसः उत्पद्यते । एवं आऽनलाभ्यामम्लः, जलज्वलनाभ्यां
लवणः, आकाशमरुद्भ्यां कटुकः, वायुग्निभ्यां तिक्तः, आऽनिलाभ्यां कषाय
इति रसः ॥ १३ ॥

अथ गुणाः, गुरुरिति ।—गुरुस्निग्धादयो गुणाः क्रमात् धरादीनां क्वथिताः ।
क्रमो यथा—धरायां गुरुः, अम्बुनः स्निग्धः, वह्नेलीक्ष्णाः, पवनस्य रुद्धः, व्योम्नौ
लघुरिति । प्राय इति प्रायेण एतेऽथ मुख्या गुणा गुणानां तस्यै क्वथिताः ।

वीर्यम् ।—

वीर्यमृणां तथा शीतं प्रायशी द्रव्यसंश्रयम् ।

यत् सर्वमग्निषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम् ।

अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति वीर्याण्यन्यानि यान्यपि ॥१५॥

रसविशेषे विपाकविशेषः ।—

(त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वादुक्लकटुकार्मकः ।)

मिष्ठः पटुश्च मधुरमस्त्रोऽस्त्रं पच्यते रसः ।

कषायकटुतिक्तानां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥१६॥

रसानां विपाकविशेषे दोषविशेषोत्पत्तिः ।—

मधुराज्जायते श्लेष्मा पित्तमस्त्राच्च जायते ।

कटुकाज्जायते वायुः कर्माख्यतानि पाकतः ॥१७॥

पञ्चगुणयुक्तं भुक्तकर्मण कृतम् । एष्वेव पञ्चगुणेषु अन्येऽपि सृष्ट्यामादृष्टदुर्मभृतिगुण-
सञ्चया बोद्धव्याः, ते चाप्यनुमानती निरूपणीयाः । गुणा इति बहुवचनत्वेन व्यवहारी
विकासी चापरो हो हाविंशत्यर्थमिति केचित्, सत्त्वं रजसमश्चेति त्रयो महागुणाः
कायता इति कौश्ल ॥ १४ ॥

अथ वीर्यम् ।—वीर्यमिति शक्तिः । तद्विविधमपि प्रायशी बाहुल्येन द्रव्यसंश्रये
द्रव्याधीनं भवति, द्विविधं शीतोष्णभेदेन, यस्माद्भुवनत्रयमग्न्यात्मकं सोमात्मकञ्च
दृश्यते । अत्रैव शीतोष्णवीर्यं अन्यानि यानि वीर्याणि तान्यन्तर्भविष्यन्ति इति केचित्
वदन्ति न स्वमते, यतः प्रायश इति यद्यथेन शीतोष्णं विशिष्टवीर्यम् ।
अन्यानीति खिग्धरूपविशदपिच्छिलसृष्टीष्णादीनि । महाभूतानि तु स्याद्व्युज्वलना-
काशमाहताः ॥१५॥

अथ विपाकमाह, मिष्ट इति ।—प्रायशी बाहुल्येनात्र विविध एव विपाकः मधुरो-
ऽस्त्रः कटुक इति । विशिष्टो पाको विपाकः । तत्र मिष्टो मधुरः, पटुलंबण
एतयोर्मधुर इति मधुरविपाक इत्यभिप्रायः । अस्त्रोऽस्त्रमिति अस्त्रो रसः अस्त्रमेव
पच्यते । कटुतिक्तकषायाणां रसानां कटुरिति कटुकविपाकः स्यात् । एतदभिप्रायेण
तस्मान्तरे शौक्तं—“त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वादुक्लकटुकार्मकः” (बा० सू० १७०)
इति ॥१६॥

अथ एव विपाकानां विविधं कर्म भवति, तदाह, मधुरादित्यादि ।—मधुरात्

प्रभावः ।—

प्रभावस्तु यथा धात्री लघुरस्ति रसादिभिः ।
समाऽपि कुरुते दोष-त्रितयस्य विनाशनम् ॥ १८ ॥
क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात् प्रभावतः ।
ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवौजटा यथा ॥१९॥

रसादिपञ्चकानां पृथक् पृथक् कार्यकारिता ।—

क्वचिद्रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ।
कर्म स्वं स्वं प्रकुर्वन्ति द्रव्यमाश्रित्य ये स्थिताः ॥२०॥

सधुरविपाकात् श्रेष्ठा प्रजायते प्रकोपमापद्यते इत्यर्थः । अस्त्राच्चैत्यर्काविपाकात्
पित्तमिति । कटुकादिति कटुकविपाकात् वायुरिति । एतानि कर्माणि यत् कुर्वन्ति
तत् कर्म, कर्मशब्देनाव दोषप्रकोपव्यापारलक्षणं धर्म इति ॥ १७ ॥

इदानीं प्रभावमाह, प्रभाव इति ।—विशिष्टो भाव उत्कृष्टा शक्तिरित्यर्थः । यथा
धात्री आमलकौफलं रसादिभिरात रसगुणवीर्यविपाकादिभिः समा समानगुणा
लघुरप्यस्ति, तथाऽपि तटवामलकौफलं प्रभावाद्दोषत्रयनाशनं नियतमेव । इति रसादि-
प्रभावः । केवलं द्रव्यप्रभावमाह, क्वचिदित्यादि ।—कुत्रापि केवलमेकद्रव्यमेव प्रभावतः
कर्म कुर्यात् । यथा सहदेवौजटा शिरोबद्धा सती ज्वरं हन्तीति । अत एवाचिन्त्यो
सखिमन्लोषधीना प्रभाव इति विस्तृतिः । एके—“प्रभावस्तु यथा धात्री * लकुचस्य
रसादिभिः” इति पठन्ति, तत्र—लकुचफलस्य रसादिभिः सह धात्री समानधर्मा,
तथाऽपि धात्री प्रभावादेव दोषत्रयनाशनो भवति । लकुचफलं लकुचः
सुदृपनसः, “नारङ्गफलम्” इत्येके ॥१८।१९॥

अथ द्रव्याश्रितानां रसादीनां निजोत्कृष्टतामाह, क्वचिदिति ।—द्रव्यमाश्रित्य
स्थिता ये रसादयस्तस्त्वं स्वं कर्म प्रकुर्वन्ति । क्वचिद्रस इति, यथा—तित्ता गुडूषो
उष्णवीर्याऽपि पित्तं शमयति । क्वचिद्गुणो यथा—कटुकं मूलकं श्रेष्ठाणञ्च बर्हयति
सिन्धुगुणत्वात् । क्वचिद्वीर्यमिति, यथा—सहत् पञ्चमूलं कर्वायं तित्तामुरसं वातं शमयति
उष्णवीर्यत्वात् । ननु गुणवीर्ययोः की भेदः ? उच्यते—य एव गुणा धात्रीफलं त एव
हरीतक्या सन्ति, वीर्यविशेषोऽस्ति, यतः उष्णवीर्या हरीतकी शीतवीर्यं धात्रीफल-
मिति ; तस्माद्भिन्नत्वं प्रतिपादितमिति न दोषः । क्वचिद्विपाक इति, यद्द्रव्य परिचामकाले

* अथमेव पाठः साधुः ।

दोषाणां चयादौ ऋतुषट्कानां हेतुता ।—

चयकोपशमां यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि ।

ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवे राशिषु सङ्गमात् ॥२१॥

राशिविशेषे ऋतुविशेषः ।—

ग्रीष्मो मेषवृषी प्रौक्तौ प्रावृट् मिथुनकर्कयोः ।

सिंहकन्ये क्षृता वर्षास्तुलावृश्चिकयोः शरत् ॥

धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः ॥२२॥

स्वभाविकं रसं परिच्यञ्च रसान्तरं भजते तत्र विपाक इति संज्ञा, यथा—शुद्धी कटुका-
ऽपि वातं शमयति मधुरपाकंलात् । कृषित शक्तिरिति, यथा—शक्तिः प्रभावतः, यतो
रसयुग्मवीर्यविपाकैर्यत् कर्म कर्तुं न शक्यते तत् कर्म कर्तव्यं प्रभाव इति संज्ञा, यथा—
खेदिरः कृष्टं हन्ति । अत एवाह सुश्रुतः,—“अमोमांथान्यश्चिन्यानि प्रसिद्धानि
श्वभावतः । आगमेनोपवांज्यानि भेषजानि विचक्षणेः ॥” (सु० सू० ४० च०) इति
द्रव्यादिकधनम् ॥२० ॥

अथ दोषोपचयप्रकापीपशमान् दर्शयन्नाह, चयकोपशमा इति ।—दोषाणां
वातादीनां चयकोपशमा इति अथः सचयः, स च संज्ञतिरूपा वृद्धिः, “श्वस्थानवृद्धिः”
इत्यथे । कोपः प्रकोपः, स च प्रविलयरूपा वृद्धिः प्रकोपः । शमं इत्युपरमः,
यथा—वातापत्तकफानां शरहेमन्तग्रीष्मेषु यथामहामुषशमः स्वभावत एव । तत्
ऋतुषट्कं ग्रीष्मप्रावृट्पुष्यशरहेमन्तवसन्ताख्यमित्यर्थः । कुत इत्याह—रवेः राशिषु
सङ्गमादिति * रवे, सूर्यस्य राशिषु मेषादिषु सङ्गमात् प्रवेशादित्यर्थः ॥ २१ ॥

दृष्टानौऋतुषट्कं राशिवयेन दर्शयन्नाह, ग्रीष्म इति ।—मेषसङ्क्रान्तिप्रभृति वष-

* “जीवितमरणे च मनस्याणामाश्रयति स तूष्मार्थाप कलां न लीयते
इति कालः, कलयति उल्पादयति मरणं नयति वा भृतानीति काल ।
तस्य संबन्धरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेण अक्षिप्तमेषिकाकाष्ठाकलामुहूर्त्तौ-
राचपक्षमासुर्वथनसंबन्धरयुगप्रविभागं करोति । तत्र लघुचरगोचाराणमावो-
ऽक्षिप्तमेषः, पञ्चदशाक्षिप्तमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठाः कला, विंशतिकलो मुहूर्त्तः
कलादशभागश्च, त्रिंशद्भूतमहोरात्रं, पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, स च द्विविधः,
युक्तः कृष्णश्च, तौ मासः, तत्र माघादश्री द्वादश मासाः, विनासिकम् ऋतुं
कला षड्ऋतवो भवन्ति” इति गृह्यार्थदीपिका ।

ऋतुविधीये दीपाणां षडकोपप्रथमाः ।—

श्रीषे सञ्चीयते वायुः प्राहृट्काले प्रकुप्यति ।

वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ॥

हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ॥२३॥

सङ्ग्रान्यवसानं श्रीष-ऋतुः प्रोक्तः कश्चित् इत्यर्थः । एवं निष्पुनादिककालं प्राहृट्, सिंहादिककालं वर्षा-ऋतुः, तुलादिद्विदशकालं शरत्, अश्लेषादिषाडशकालं हेमन्तः, षाड्शे मकरः, कुम्भादिमौनकालं वसन्त इति । एतेन शश्विषयेन द्विमासिकमपि ऋतुवट्कं भवति । तद्दोषत्रयादिनिमित्तमभिहितं तत्त्वज्ञानार्थम् । यदुक्तं सुश्रुतेन—“दीपोप-
षयप्रकोपोपप्रथमनिमित्त, ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः” (सु० सू० ६ अ०) वर्षादयो यथासङ्गताः । ये तु तन्नामरे—“मासैर्द्विसङ्घैर्माघाद्यैः” (वा० सू० ३ अ०) इत्यादिनां त्रिंशद्वसन्तशीषवर्षांशरहेमन्ता भवन्ति, ते तु शीतोष्णवर्षलक्षणाद्यन्त्रादित्ययोः कालविभागकरत्वाद्यायननिमित्ताः, यतो “मासराशिस्वरूपाख्यासतो यज्ञक्षयमयम्” इति वचनात् । ननु प्राहृडुर्धयोः को भेदः ? उच्यते—* प्रथमः प्रहृतः कालः प्राहृट् तस्मानुत्तरी वर्षा इत्यत्र भेदः । एवं “त्रिंशद्वे शीतमधिक” (सु० सू० ६ अ०) “रौत्सखादानकालमन्” (वा० सू० ३ अ०) इत्यनेन त्रिंशद्वेमन्तयोरपि भेदोऽस्ति ॥२२॥

पूर्वमुक्तं षयकोपप्रथमा ऋतयो भवन्ति, तयोर्मध्ये चादौ सुश्रुतादिभ्योऽप्युक्तत्वात् केवलप्रकोपि ऋतुमाह—“ते त्रिंशद्वेमन्तशीषवर्षांशरहेमन्ताः, † तेषां माघफाल्गुनी त्रिंशद्वे, चैत्रवैशाखौ वसन्तः, ज्येष्ठाषाढौ श्रीषः, श्रावणभाद्रपदौ वर्षाः, आश्विनकार्तिकौ शरत्, मार्गशीर्षौ हेमन्त इति । ते एते शीतोष्णवर्षलक्षणा-
द्यन्त्रादित्ययोः कालविभागकरत्वाद्यने हे भवतो दक्षिणसुतरश्च ; तयोर्दक्षिणं वर्षांशरहेमन्ताः, तेषु भगवानाख्यायते सोमः, अस्त्रवणमधुराश्च रसाः बलवन्तौ भवन्ति उत्तरोत्तरश्च सर्वपाणिनां बलमभिवर्द्धते । उत्तरश्च त्रिंशद्वेमन्तशीषाक्षेषु भग-
वानाख्यायते अर्कः तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तौ भवन्ति उत्तरोत्तरश्च

* “प्रथमः प्रहृष्टः कालः” (अ० वि० रीमभिवर्ग०) इति पाठः ।

† “तेषां तपस्तपस्यौ त्रिंशद्वे, मधुसाधनौ वसन्तः, शुचियज्ञौ श्रीषः, नभो-
नभस्यौ वर्षाः, इषोर्जी शरत्, सहःसहस्री हेमन्तः इति” सूत्रे “तेषाम्” इत्यादि
“हेमन्त इति” इत्यत्रस्थाने पाठः ।

प्रायेण प्रथमं स्याति सञ्चयनिव समीरणः ।

शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्राण्डट्-कृतो कफः ॥२४॥

सर्वप्राणिनां वसन्तमण्डोद्यते । जघति चान्—श्रीताडः श्लेष्मत्पूर्णे विवस्वान् शोषयत्यपि । ताडुभावाप संश्लिष्य भायुः पाण्डवति प्रजाः ॥” (सु० सू० ६५०) इति । अतस्तानाह, शीघ्रे इति ।—वायुर्गोष्णे सञ्चयते सञ्चयमापद्यते इत्यर्थे । एवं पित्तश्लेष्मावावपि स्वस्व-वर्तुषु सञ्चयीयावापद्यते । सम्यग्-वद्वयं स्वसञ्चयकारणाद्यं बोद्धव्यम्, तत् सञ्चयकारणं तन्मान्तरादवगन्तव्यम् । तदयथा—“ता एवौषधयो निदाघे नि.सारा कथा अतिमात्रं कथ्यो भवत्यापद्य, ता उपयुज्यमानाः सूर्यप्रतापोप-शोषितदेहानां देहिन्यां-रौक्ष्याद्भ्रष्टत्वादेवद्याह वायो, सञ्चयमापादयन्ति” (सु० सू० ६५०) इति । ननु शीतस्य वायोदधौ शीघ्रे सञ्चय कथं सम्भवति ? उच्यते—सर्वेषु वातगुणेषु रौक्ष्यं प्रधानं, तेनौषधीनामन्वयरोक्ष्येण क्लृप्तस्य वायोर्गोष्णे सञ्चय स्यादित्यदोषः । यदेवं सञ्चयज्ञो भवति प्राण्डकालं प्रकृष्यतीति प्राण्डकालं प्राहाय, प्रकृष्यतीति प्रशब्दाश्च प्रकर्षकारणं सूचयति, तदयथा—“न सञ्चयः प्राण्डपि चान्यथे जलोपक्षिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति” (सु० सू० ६५०) । वायुः प्रकोपमापद्यते इत तात्पर्यायं । एवं पित्तमपि वर्षासु सञ्चितं शरत्काले प्रकृष्यति । कफोऽपि हिमन्ते सञ्चयमापद्य वसन्ते प्रकोपं करोतीत्यर्थः । अनयो कारणं तन्मान्तरादव गन्तव्यम् । केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं लिख्यते, यथा—“तत्र वर्षास्त्रौषधयस्तदुपस्थाऽप्य गोर्थां चापस्याप्रसन्नाः श्वित्तमलप्रायाः, ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्षिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टाभताद्यौना ऽवदन्त्यान्, विदाहान् पित्तसञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चय शरदि प्रविरलमद्य विद्यत्यपयुष्यात् पक्षे चर्कैरिच्छप्रविनाशित पेतिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयः कालं परिणामान् परिणतथोव्या वसन्तो हिमन्ते भवन्त्यापद्य प्रसन्ना ऽवस्थां चत्यर्थं मुख्यः, ता उपयुज्यमाना मन्दिक्किरत्वाद्वागो सतुषारपवनीपलाभतदेहानां देहिन्यामविदग्धा कोहान् श्लेष्मात् गौरवादुपनिपाद्य श्लेष्मण सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयो वसन्तेऽर्करिम्भप्रविस्त्राशितः ईषत्सञ्चदेहानां देहिन्यां श्लेष्मिकान् व्याधीन् जनयति” (सु० सू० ६५०) । इत्येवं दोषाणां सञ्चयप्रकोपो दाञ्जती । ननु दोषाणां सञ्चितेषु ऋतुषु कथं न प्रकोपः ? इति । उच्यते—शीतस्य वायोर्गोष्णस्यापि उष्ण-त्वात्कश्चिन्नैव काले न प्रकोपः । सञ्चयवशात्तपि पित्तम् ऋतुशैत्यात् मासम्

यमदंष्ट्रा ।—

*कार्तिकस्य दिनान्यष्टावष्टाग्रहायणस्य च ।

यमदंष्ट्रा समाख्याता स्वल्पभुक् चात्र जीवति ॥

दोषाणां चयादौ विहाराहारादीनामापे ह्येता ।—

चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः ।

समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम् ॥२५॥

काले न प्रकृष्यति ऋत्वादिस्वभावात् । कफस्य मर्चयमानस्य हिमानीवशात् तदानीं न्यानतैव भवति न प्रकोपः । वसन्ते च प्रकृष्यति इति च-कारयङ्गणेनाव सञ्चयादिकमहोरात्रावपि जानीयात् । तद्वयथा—“तत्र पूर्वाह्ने वसन्तस्य लिङ्गं, मध्याह्ने शीघ्रस्य, अपराह्ने प्रातः, प्रदोषे वार्षिकं, शारदमङ्गरात्रे, पत्युषमि हैमन्तस्य-लक्षयेत्” (सु० सू० ६ अ०) । अथ दोषाणामुपशममाह, प्रायेणेत्यादि ।— समीरणो वायुः, शरत्काले स्वयमेव कारणं विना प्रशमं याति प्राप्नोति ; स्वयमेवेति स्वभावतः स्वलक्षणात् इत्यर्थः । स्वलक्षणं पुनरपि शीतोष्णवर्षादि । एवं वसन्तेऽपि पिप्लं, प्रातःकाले कफ इति । अथ यत् शरद्वसन्तप्रातः चयोपशमार्थमुक्तं तद्राशि-परिवर्त्तनात्, अन्यथा तन्त्वान्तरविरोधः । प्रायेणेतियङ्गणात् दोषत्रा अपि व्याधयः प्रशमं यान्ति स्वयमेवेति सूक्ष्मतः । तथा हि—तत्र “पेलिकानां व्याधीनामुपशमो हैमन्ते, श्लेष्मिकाणां निदाघं, वातिकानां शरदि स्वभावत एव” (सु० सू० ६ अ०) । अत्र शीतोष्णवर्षालक्ष्यकालप्रभावादुपशमः ; सन्नात् पूर्वेषु न विरोधः ॥ २३२४ ॥

इदानीं दोषाणामकालेऽपि चयादिनिमित्तं ह्येताह, चयेत्यादि ।—दोषा चातादयः समानैर्विहाराहारसेवनैः कृत्वा चयादौ यानि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । विपरीतै-रसमानैः कृत्वा अकाले अपशम ऋतावपि विपर्ययं नाशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । समानैरिति दोषानुरूपकारणैः ; तद्वयथा—लघुकृत्शीतादयो वातगुणसमानाः, विदाहिकटु-काक्लोणादयः पित्तगुणसमानाः, मधुरस्निग्धशीतादयोऽपि श्लेष्मगुणसमाना इति । एषां विपरीतैर्विपर्ययैः ; यथा—गुरुस्निग्धीणादयो वातगुणविपर्ययाः, अविदाहिक-मधुरशीतादयः पित्तगुणविपरीताः, तिक्तोष्णरूक्षादयः श्लेष्मगुणविपरीताः इति ॥२५॥

* श्लेष्मोऽयं प्रविशति इति कैचिन्न्यन्ते ।

वायोः प्रकोपे प्रशने च कारणाणि ।—

लघ्वरूक्षमिताहारादतिशीताच्छ्रमात्तथा ।

प्रदोषे कामशोकाभ्यां भी-चिन्ता-रात्रिजागरैः ॥२६॥

अभिघातादपां गाहाज्जीर्णोऽन्ने धातुमङ्गयात् ।

वायुः प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥२७॥

पित्तस्य प्रकोपे प्रशने च कारणाणि ।—

विदाहिकटुकाम्लोष्ण-भीज्यैरत्युष्णसेवनात् ।

मध्याह्ने क्षुत्तृषो रोधाज्जीर्यत्यन्नेऽर्द्धरात्रके ॥

पित्तं प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥२८॥

अथ दोषाणां प्रत्येकं प्रकोपशमकारणान्याह, लघ्विद्यादि ।—लघ्नादिभ्रातृसङ्ग-
यान्ते, कारणैर्वायुः प्रकोपं याति प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेषां प्रत्यनीकैर्विपरितेज्ज शाम्यती-
त्यर्थः । आहारशब्दो लघ्नादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते, तेन लघ्वाहारात् रुद्धाहारात् मिता-
हारादित्यर्थः । लघ्नात् पाकतः, मितं स्वल्पं, कृत्स्नमङ्गिभ्रम् । अतिशीतादित्यतिशीतसेव-
नात् । अतिशमादिति अतिशरीरायासात्, अतिशब्दोऽत्रापि बीड्यः । प्रदोषे रजनो-
मुखे । कामशोकाभ्यामिति कामोऽभिलाषः स च स्त्रीसङ्गल्परूपः, अभिमतकामिन्याय-
प्राप्तिरिति भावः, शोको धनवन्दनाशादिना, भीर्भयं, कामशोकभयादायुरिति ।
अभिघातः शस्त्रलग्नादीनाम् । अपां गाहादतिजलावगाहात्, अतिशब्दोऽयं पूर्वादन-
वर्त्तने । जीर्णोऽन्ने आहारे परिपाकं गते सति । धातुमङ्गयादिति रसादिघातूनां
क्षीणत्वात्, यदुक्तं—“धातुष्यथात् क्षुते रक्ते मन्दः सङ्गायतेऽनलः । पवनस्य परं कापं
याति तस्मात् प्रशन्नतः ॥” (स० सू० १४ अ०) इत्यादि । प्रत्यनीकैरिति लघ्नादीनां
विपर्ययेः, तेऽप्यनुमानतोऽवगन्तव्याः ॥२६।२७ ॥

अथ पित्तं—विदाहतीति ।—विदाहिकटुभोज्यादिभिः कारणैः पित्तं प्रकोपं याति ।
एषां प्रत्यनीकैर्विपरितेजः कृत्वा शाम्यतीति । भोज्यशब्दो विदाहादिभिः प्रत्येकमभि-
सम्बध्यते, तेन विदाहिकटुभोज्यैः कटुकभोज्यैरन्नभोज्यैरुष्णभोज्यैरिति । यद्वा—विदाहोति
भिन्नार्थत्वकं ज्ञेयं, तेन विदाहिकं शरीरादि पित्तकरत्वात् । सन्धभोजनञ्च वीर्यात्
अर्थाद्वा । अत्युष्णसेवनादित्यातप्राप्नोताम् । क्षुत्तृषो रोधादिति क्षुत् क्षुधा तला

कफस्य प्रकीपे प्रसूते च कारणाणि ।—

मधुरस्निग्धशोतादि-भोज्यैर्दिवमनिद्रयां ।

मन्देऽग्नीं च प्रभाते च भुक्तमात्रे तथाऽश्रमात् ॥

श्लेष्वा प्रकीपं यात्येभिः प्रत्यनौकैश्च शान्स्यति ॥२६॥

इति श्रीटामोदरसूत्रना श्रीशङ्करेण विरचितायां शङ्करसंहितायां

पूर्वखण्डे भेषज्याख्यानकं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ नाडीपरीक्षादिविधिरध्यायः ।

नाडीपरीक्षास्थानम् ।—

करस्याङ्गुष्ठमूले या धमनी जीवसाक्षिणी ।

तच्चेष्टया सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः ॥१॥

रीषात् टट् टषां तस्या अशरीषात्, अशरीषो विगधारणम् । एके “सुसृषो रीषात्” इति पठन्ति ; तत्र—सुसृषीरतिवेगात्, रीषात् कीषात्, तथा च—“कीषात् पिपं प्रकुप्यति” इति । प्रत्यनीकेरिति विदादिभोज्यादीनां विपरीतेरिति सुगमम् ॥२८॥

अथ कफस्य—मधुरेति ।—मधुरभोज्यादिभिः श्लेष्वा प्रकीपं याति । एषां प्रत्यनौकैः नाशकरैः शान्तिं प्राप्नातीत्यर्थः । भोज्यशब्दोऽत्रापि मधुरादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन मधुरभोज्यैः स्निग्धभोज्यैः शोतादिभोज्यैश्च । चादिशब्दात् शक्यश्लेष्वादीनां यदृश्यम् । दिवसनिद्रया कफवृद्धिः स्यात्, यतः,—“राक्षो जागरणं क्वं स्निग्धं प्रस्वनं दिवा” (च० सू० चष्टौ निन्दितोय०) इति वचनात् । अत्रमादिति अव्यायामात् “व्यायामः कफनाशनम्” इत्युक्तेः ॥२९॥

इति श्रीवाल्म्यव्यायपञ्चाशद्वैद्यश्रीभाषतिङ्गात्मजेनादंमन्त्रेण विरचितायां शङ्कर-

दोपिकायां प्रथमखण्डे भेषज्याख्यानकं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पूर्वमुक्तं नाडीपरीक्षादिविधिरिति अगम्यं नाडीपरीक्षासाह—अथेति । करस्येति । जीवसाक्षिणी वा धमनी वा करस्याङ्गुष्ठमूलेऽस्तीति क्रियापदं बोध्यं, पण्डितैः

वातकोपे पित्तकोपे च नाडीलक्षणम् ।—

नाडी धत्ते मरुत्कोपे जलौकासर्पयोगतिम् ।

कुलिङ्गकाकमण्डूक-गतिं पित्तस्य कोपतः ॥ २ ॥

श्लेष्मकोपे द्विदोषकोपे च नाडीलक्षणम् ।—

हंसपारावतगतिं धत्ते श्लेष्मप्रकोपतः ।

लावतिस्तिरवर्त्तीनां गमनं सन्निपाततः ॥ ३ ॥

द्विदोषकोपे नाडीलक्षणम् ।—

कदाचिन्मन्दगमना कदाचिद्देगवाहिनी ।

द्विदोषकोपतो ज्ञेया—” ॥ ४ ॥

तत्रैतथा कृत्वा कायस्य शरीरस्य सुखं दुःखञ्च ज्ञेयम् इति । धमनीति शब्दवाहिनी नाडी, धमनी जीवनं तनो इत्यतो धमनी जीवसाक्षिणीति प्राणवायोः साक्षिभूता, अत एव कुत्रचिज्जीवनाडीति कथिता । तथा हि—“प्रदर्शयेद्दोषनिजस्वरूपं व्यक्तं समस्तं युगलौकृतञ्च । मूकस्य मुग्धस्य विमोहितस्य द्रौपः पदार्थानिव जीवनाडी ॥” इति । लक्षणमपि च—“अस्यः प्रकोष्ठवाह्यस्य मध्यमानामिकाश्रिता । जीवनाडीति सा प्रोक्ता मन्दिनी तत्त्ववेदना ॥” इति । तत्रैतथा दुःखमिति दाषादिद्वैषम्यधर्मः, यतः “रोगस्तु दोषवैषम्यम्” (वा० सू० १ अ०) इत्यादिवचनात् । पण्डितैरिति प्रवीणैः नाडीयद्वयस्य समयविश्लेषज्ञैरित्यर्थः । यतः,—“सद्यःस्नातस्य मुक्तस्य क्षुत्तृणा-ऽतपशीलिनः । व्यायामशान्मर्देइत्य सम्यङ्नाडी न बुध्यते ॥” इति ॥१॥

इदानीं दोषाणां निजस्वरूपचष्टानाह, नाडीति ।—नाडी मरुत्कोपे वात-प्रकोपे जलौकासर्पयोगति गमनं धत्ते । जलौकासर्पयोगित्येवमित्यभिप्रायः ; तदुदभापि । पित्तप्रकोपतस्तु कुलिङ्गादीनां गतिं धत्ते ; कुलिङ्गो गृह्यचटकः । काकमण्डूकौ प्रसिद्धौ, एतेषामुत्प्लवनगतिरित्यर्थः । एके कुलिङ्गस्थाने “कक्षापी” इति पठन्ते व्याख्यायन्ति च—कक्षापी मयूरः । श्लेष्मप्रकोपात् हंसपारावतगतिं धत्ते, अत्रापि नाडीति सूच्यते । एतेन मन्दगतिवाहिनी भवतीत्यभिप्रायः ; यतो हंसपारावतयोरपि मन्दगतिः स्यात् । अथ सन्निपातसंसर्गयोगीशोचष्टानाह, लावति ।—सन्निपाततस्त्रिदोषकोपात् लावादीनां गमनं नाडी धत्ते इति पूर्वादनु-वर्त्तते । लावतिस्तिरौ प्रसिद्धौ । वर्त्तीति वर्त्तिका “धरधर” शब्दवाच्या । गडूकामि-थानेत्यन्वये । एतेषां सीताला गतिः सूच्यते । द्विदोषकोपादपि नाडी कदाचिन्मन्द-गमिनी कदाचिद्देगवाहिनीति ॥२—४॥

असाध्यनाडीलक्षणम् ।—

“—हन्ति च स्थानविद्युता ।

स्थित्वा स्थित्वा चलति या सा स्मृता प्राणनाशिनो ।
अतिक्षीणा च शीता च जीवितं हन्त्यसंशयम् ॥५॥

ज्वररोमे कामक्रोधादौ च नाडीलक्षणम् ।—

ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।
कामक्रोधाद्देगवहा क्षीणा चिन्ताभयप्लुता ॥६॥

मन्दाग्निश्रातुक्षीणादौ नाडीलक्षणम् ।—

मन्दाग्नेः क्षीणघातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ।
असृक्पूर्णा भवेत् क्षीणा गुर्वी सामा गरीयसी ॥७॥

इदानीमसाध्याया लक्षणमाह, इतीति ।—स्थानविद्युता स्वस्थानाश्चलिता, नडतीति शेषः, इतीति श्रातरनिति शेषः । या स्थित्वा स्थित्वा चलति गच्छति साऽपि प्राणनाशिनो ज्ञेया, एतेन कदाचिद्वदति कदाचिन्न वदतीत्यभिप्रायः । अतिक्षीणा चेति विमलतनुवत्, अतिशीता चेति हिमस्यशैवत् । असंशयं निश्चयेन जीवितं प्राणान् हन्ति, नाडीति शेषः । अकारान् कुटिला शोडीधोगमनशीलाऽपि प्राणनाशिनो बोधव्याः । तथा चोक्तं—“नाडी मध्यवहाऽङ्गुल मूले याऽत्यथमुच्छलेत् । शनैरुर्ध्वधोगमना कुटिला हन्ति मानवम् ॥” इति ॥५॥

अथ ज्वरादीनां धमनीलक्षणमाह, ज्वरकोपेनेति ।—ज्वरकोपेन सामान्यज्वरस्य प्रकोपण कृत्वा धमनी नाडी सोष्णा उष्णयुक्ता भवेत्, ज्वरस्थीणात्मकत्वात् ; न केवलं सोष्णा, वेगवती भवेत्, ज्वरस्य देहन्द्रियमनःसन्नापित्वात् । कामक्रोधादपि वेगा वेगयुक्ता अनौष्ण्येन ज्वरार्द्रता । कामोऽभिमतकामिन्याद्यप्राप्तिः । क्रोधी हिंसात्मकादिरूपः । चिन्ताभयप्लुतेति चिन्ताभययुक्ता नाडी क्षीणा सुप्लुता ज्ञेया । चिन्ता मनोदेगरूपा । भयं शत्रुप्रभृतोनाम् । एके “चिन्ताभयप्रमात्” इति पठन्ति, चिन्ताभयप्रमात्नाडी क्षीणा सुप्लुता ज्ञेया । चिन्ता मानसोदेगरूपा ज्ञेया । तत्र अमात् श्लानैः ॥६॥

मन्दाग्नेः क्षीणघातोश्च पृथक्स्य नाडी मन्दतरा भवेत् अत्यथे मन्दगतिरित्यर्थः । असृक्पूर्णा रुधिरप्रकोपान् पूरिता नाडी क्षीणा गुर्वी च भवेत् । क्षीणा ईषदृष्ट्या गुर्वी गुरुतरा पाषाणवदित्यर्थः । एके “क्षीणा” इति पठन्ति । सामा सामयुक्ता

दीप्तान्वादी नाडीलक्षणम् ।—

लघ्नी वहति दीप्तान्मेस्तथा वेगवती मता ।
 सुखितस्य स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती स्मृता ।
 चपला क्षुधितस्यापि दृप्तस्य वहति स्थिरा ॥८॥

दृप्तलक्षणम् ।—

दृताः स्वजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्मलास्वराः ।
 सुखिनोऽश्वत्थारूढाः शुभ्रपुष्पफलैर्युताः ॥९॥

नाडी गरीयसी स्यात् अत्यर्थं गुर्भो भवतीति भावः । आमेन सह वर्तते इति सामा ; आमोऽपरिपक्वसः, तत् यथा—“जठरानलदीर्घव्यादविपक्वस्त थो रसः । स आमभक्तो टङ्गे सर्वदोषप्रकोपकः ॥” इति । अथवा आमयद्गणेन आमाटिद्वयमन्नजमजीर्णं गृह्यते, तेन तैद्युक्तेत्यर्थः । तच्च आमं विदग्धं विष्टम् चेति । एकं “सामा गरीयसी” (०) इति पठन्ति, आमेन सह वर्तते इति सामा ते च दोषदृष्यतादयः । यतः “आमेन तेन संयुक्ता दोषा दृष्याश्च दूषिताः । सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तद्वद्वा ॥” (बा० सू० १३ अ०) इति । एतेन किमुक्तं भवति, सामदोषान् + सामदृष्यात् सामदूषितात् सामरोगाच्चति । दृष्या रसादर्थो वातव । दूषितानि मन्त्रमुद्रपङ्क्तौनि ॥७॥

दीप्तान्नेः प्रवलाग्नेः पुरुषस्य लघ्नी वेगवती च वहति । लघ्नी तुल्यवत्, मेव वेग-युक्ता ज्ञेया न तु पूर्वोक्ता ज्ञेया । सुखितस्य स्वस्थस्य स्थिरा प्रकृतिस्था भवतीत्यर्थः । न केवलं स्वस्था तथा बलवती बलयुक्ता, न क्षीणेत्यभिप्रायः । क्षुधितस्य बुभुक्षित-स्यापि चपला अक्षला, न मन्तेत्यर्थः ; एतेन प्रकृतिस्थिताद्यैरिति भावः । दृप्तस्य ओजनादिना सन्नुष्टस्य पुरुषस्य स्थिरा निश्चलैव ॥ ८ ॥

इति नाडीपरिचयः ।

पूर्वमुक्तमाटिगणनात् दृप्तान्प्रदादीनां लक्षणकथनम् । अथ दृप्तलक्षणाव्याह, दृता इति ।—एवंविधा दृता यदा भिषजं वैद्यं प्राप्तास्तदा रोगिणश्चान्तरस्य सुखद्वैतवे भवन्तीत्यव्याहार्यम् । वैद्याह्वानाय प्रश्राय आगताः पुरुषा दृताः क्रीडशाकानाह, स्वजातय इति ।—स्वस्था जातो स्वगोत्रे वा जाता-

* दृष्यादयः इति साधुः ।

+ “सामदोषान्” इत्यादि व्याख्यानमसमीचीनम् ।

सुजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशि सङ्गताः ।

भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥१०॥

सुजातयः । एके “सुजातयः” इति पठन्ति, तत्र सपत्न्या इत्यर्थः । यदुक्तं—
 “पाषण्डाश्चमवर्णानां सपत्न्याः कर्मसिद्धये । त एव विपरीताः स्युर्दृताः
 कर्मावपगतम् ॥” (सु० सू० २९ अ०) इति । अथर्ववेद इति ।—व्यङ्गा
 हस्ताद्यवयवहीनाः न व्यङ्गा अथर्ववेद इति प्रतीक्षा ।
 एतेन विश्वकालज्ञाः कथिताः । निर्मलास्वरा इति शुभवस्त्रधारिणः, तेन
 रक्तकण्ठवस्त्रादिरहिता इत्यर्थः । सुखिन इति अदीनाः । अश्वत्थारुढा इति
 अश्वत्थारुढाः, वृषारुढाश्च । आ समन्तात्कारण रुढाः इति यद्गृहणं तन्महिषीष्ट-
 रवरादिथाननिषिधाद्यम् । गन्धपुष्पफलैर्युता इति श्वेतपुष्पैरभिः सारफलेभ्य
 मयुक्ता इत्याभिराधः । एतेन रक्तपीतकण्ठादिभिः सारफलरहिता (१) इत्यर्थः, यत्
 एतेनानि पुष्पफलान्यमङ्गलानि भवन्ति । तथा चोक्तं—“तेलकदर्शनदिग्धाङ्गा
 रक्तस्वगन्धलेपनाः । फलं पङ्कमसारं वा गृहीत्वाऽन्यच्च तद्विषम् ॥ वैद्यं य
 उपमर्षन्ति दृतास्ते चापि गर्हिताः ॥” (सु० सू० २९ अ०) इति । सुजातय इति
 शोभना जातियेषां तं तथाविधाः । एतेनान्यजातिजनिता निषिद्धाः, पाप-
 कृतगर्भोत्पत्तिरहिता इत्यर्थः । यद्वा—विज्ञातजातय इति पिण्डार्थः । सुचेष्टा-
 येति चेष्टाश्च कायकर्ता व्यापारः, शोभनव्यापार इत्यभिप्रायः ; शोभनयद्गुणं
 दृष्टेष्टतयव्यङ्ग्यार्थम् । तथा चोक्तं—“किन्दन्तस्तृणकाष्ठानि मृशन्तो नासिका
 क्षमम् । वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरीमदशास्त्राः ॥ स्तोत्रोऽवरोधच्छङ्खड्मूर्धोरः-
 क्त्विपाणयः । कपालोपलभस्यास्थित्पाङ्गारकराश्च ये ॥ विलखन्तो मर्दो क्त्वि-
 त्पुत्रन्तो लोष्टभेदिनः ॥” (सु० सू० २९ अ०) इत्यादि दुष्टेष्टिता दर्शिताः । सुचेष्टाश्चेति
 चकारयद्गुणात् मृदङ्गनाः सुवेशा चाप गृह्यन्ते, अन्यथा गर्हिताः स्युः । तथा हि—
 “नपुंसकः स्त्री बहुवी नेककार्या असूयकाः । गर्दभीष्टरथप्रासाः प्राप्ता वा स्युः
 परम्परा ॥ पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवाससः ॥ आर्द्रशीर्षापस्यैकमलिन-
 वलवामस्रः । न्यूनाधिकान्ता लहिप्रा विक्रता रौद्ररूपिणः ॥ वैद्यं य उपमर्षन्ति
 दृतास्ते चापि गर्हिताः ॥” (सु० सू० २९ अ०) सजीवदिशि
 सङ्गता इति—जीवनेन प्राणानिल्लिख सङ्ग या दिक् न उी रस्था रङ्गताः प्राप्ता इत्यर्थः ।
 तथा च—“यस्या प्राणमरुदाति सा नाडी जीवसंयुता” इति । नाडी चाव
 नासात्सम्बन्धो ज्ञेया । यद्वा—जीवनं सङ्ग वृत्तं इति या दिक् दिशा

शकुनम् ।—

वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।

न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तञ्च सुखावहम् ॥११॥

चिकित्सां रोगिणः कर्तुं गच्छतो भिषजः शुभम् ।

यात्रेयं सौम्यशकुनं प्रोक्तं प्रदीप्तं न शोभनम् ॥१२॥

तेषामित्यर्थः, तेन ग्राम्यद्विघटितदिशायां प्राप्ता इति तात्पर्यार्थः : यतो ग्राम्यदिक् निविद्धा ; तथा हि—“ग्राम्यां दिशं प्राञ्जल्यो विषमैकपटे स्थिताः । तेषां य उपसर्पन्ति दृनास्ते चापि गर्हिताः ॥” (सु० सू० २८ अ०) इति । समये प्राप्ता इति समये शुभवेलातिथिमन्त्रादियुक्ते काले, अन्यथा अशुभकरा इति भावः । तदुक्तं— “वेद्यस्य पैत्रे देवे वा कार्ये चोत्पातदर्शने । मध्याह्ने चाह्नरात्रे वा मन्ययोः कृत्तिकासु च ॥ चार्द्राग्नेयामघामूलपूर्वासु भरणीषु च । चतुर्थो वा नवम्यां वा षष्ठां मन्थिदिनेषु च ॥ टांशुणाभिमुखं टांशुं त्वगुचौ वा हुताशनम् । त्वलपन्तं पचन्तं वा क्रूरकर्मणि चोद्यतम् ॥ नद्यं समी शयानं वा वेगोत्सर्गेषु वाऽगुचिन् । प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं खिन्नं विक्रवमेव च । वेद्यं यं उपसर्पन्ति दृनास्ते चापि गर्हिताः ॥” (सु० सू० २८ अ०) इति ॥ ८।१० ॥

इति दूतलक्षणं सम्पूर्णम् ।

इदानीं गच्छतो दूतस्य शकुनान्याह, वैद्याह्वानायेति ।—रोगिण आतरस्य कृते निमित्ते वैद्याह्वानाय गच्छतो दूतस्य सौम्यशकुनं भेरीसदृक्कादि न शोभनमित्यर्थः । प्रदीप्तसौम्यं सुखावहं भवति । गच्छत इति मार्गं चक्षितस्य । एतेन विपरीतशकुनान्यत्र शुभकराणि बोद्धव्यानि । उक्तञ्च ज्योतिःशास्त्रे—“सद्यो रणे कर्मणि च प्रवेशे शुक्लगृहे मष्टविलोकने च । व्याधौ च नद्युत्तरणे भयार्त्ते शस्तः प्रयाणाद्विपरीतभावः ॥” ११ ॥

इदानीं गच्छतो वेद्यस्यापि शकुनानि दर्शयन्नाह, चिकित्सांमिति ।—रोगिण आतरस्य चिकित्सां रोगापनयनं कर्म कर्तुं गच्छतो मार्गं चक्षितस्य भिषको वेद्यस्य यात्रेयं सौम्यशकुनं प्रोक्तमितं शुभं कश्चित्, प्रदीप्तसौम्यशकुनं न शोभनमित्यर्थः । यात्रेयं यात्रायोग्यं यथा—“भेरीसदृक्कसदमर्दलशङ्खवेद्यवेद्यनिर्मधुरमङ्गलगीतघोषाः । पुद्गान्विता च युवतिः सुरभिः सबद्धा धौतास्वरश्च रणकोऽभिमुखः प्रशस्तः ॥ अन्यच्च—“शृङ्गाराञ्जनवर्द्धमाननकुलावज्ञेकपश्चात्तपःशङ्खीरशुपाङ्गपूर्णकलशच्छत्राणि सिद्धार्थकाः । वीणाकेतनमीनपङ्कजदक्षिणोद्ग्राह्य-

चिकित्स्यरोगलक्षणम् ।—

निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः मत्त्वेन संयुतः ।

चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ॥१३॥

गोरोचना., कन्याशङ्कामितेक्षस्वसुमनोविप्राश्च रत्नानि च ॥” इति । दीप्त-
मित्यथावेद्यं, तद्व्यथा—“गमनं दक्षिणे वामान् शूलं श्मश्रुगालयोः ॥” “वामं नकुल-
चाषाणां नोभयं श्मश्रुसर्पयोः । भ्रामकौशिकयोश्चैव न प्रशस्तं क्लीभयम् ॥
दर्शनं च कतञ्चापि न गीधककलामयोः । कुलत्वतिलकार्पातमृषपाषाणभयानाम् ॥
पादं नेष्टं तथाऽङ्गारतैलकर्मपूरितम् । प्रमत्ततरमद्यानां पूर्णं वा रक्तसर्षपं ॥
शवकाश्रुपलाशानां शुष्काणां पथि मङ्गमाः । नेष्यन्ति पतितान्मण्ड्यदोगास्व-
रिपवक्षथा ॥” (सु० सू० २९ अ०) इति ॥ १२ ॥

अथ कौटुम्भी रोगी चिकित्स्यस्तद्दर्शयन्नाह, निजप्रकृतौति ।—भिषजा वैद्येन
कुटुम्भी रोगी चिकित्स्यः, चिकित्सा रोगापनयनं कर्म तद्व्योग्यो भवतीत्यभिप्रायः ।
कौटुम्भीः ? तमाह, निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्त इति ।—यादृशौ शूल प्रकृतिवर्णा-
भाः, तादृश्यामेव संयुक्त इत्यर्थः । ननु केयं प्रकृतिः ? कति भेदाः ?
किं कारणं वा अस्या इति ? तदुच्यते—केयं प्रकृतिः स्वभाव इत्यर्थः ।
सा चावालप्रवृत्ता निषेकाहा वातारब्धाद्या चापयाणादनुवर्त्तते । कति भेदा
इति । सम प्रकृतयो भवन्ति पृथग्दाषैर्दन्द्भिः समस्यैश्च । किं कारणमिति तदाह
सञ्चतः,—“गुरुशोणितसंयोगे यो भवेद्विष उल्कटः । प्रकृतिर्जायते तेन तस्या
सं लक्षणं शृणु ॥” (सु० शा० ४ अ०) इति । सा हि प्रकृतिर्जात्यादौन
बहुपाधीनपेक्षते । तदुक्तं चरके—“तत्र प्रकृतिर्हि जातिप्रसक्ता च कुलप्रसक्ता च
दंशानुपातिभ्यो च कालानुपातिनी च वयोऽनुपातिनी च प्रत्यात्मनिधता
च” (अ० ६० वर्षस्वरथो०) इति । तत्र जातिप्रसक्ता नाम तासु तासु
भनूष्यादिजातिषु ते ते करचरणादयो स्वभावविशेषाः, वचनेषु च नानाविधा
एव व्यक्त्यादयो धर्मविशेषाः, मनसि च धर्माधर्ममैथुनाहारप्रभृतयोऽपि
भावाः । कुलप्रसक्ता नाम दिग्गुणैः तपःप्रियतादयो, चन्द्रियकुलैः समर्थाप्रियतादयो
धर्मविशेषा भवन्ति । दंशानुपातिनी नाम लाटकपर्णाटायनाटौनां जाये वाचि
मनसि च ते ते स्वभावविशेषा भवन्ति । कालानुपातिनी नाम देहादिषु
दौर्बल्यादिकमाटायनाद्यपेक्षा मटेषु च टोषाद्यपेक्षणीया । वयोऽनुपातिनी
नाम वाय्वाद्यवस्थासु कालादौ मर्यादादयो धर्माः । प्रत्यात्मनिधता चति

स्वप्नलक्षणम् ।—

तत्र दुःस्वप्नानि ।—

स्वप्नेषु नग्नान् मुग्धान् रक्तकृष्णास्वराहंतान् ।

व्यङ्गान् विकृतान् कृष्णान् सपाशान् सायुधानपि ॥१४॥

आत्मनि निधता प्रतिपुरुषनिधतेत्यर्थः । ते पुनः काये वाचि मनसि च स्वभावविशेषा प्रकृतिपुरुषभेदभिन्ना दृश्यन्ते इति । केचित्तु पाञ्चभौतिकीं प्रकृतिमाहुः । अन्ये तु प्रकृतिं सत्त्वरजस्तमोसयीमाहुः । पूर्वसक्तः प्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः अतस्तावत् प्रकृतिस्तु सङ्गपेणोक्ता । इदानीं वर्णमाह—वर्णशब्देन प्रभा कथ्यते । सेव क्रायाद्यभिमतता । एतेषां भेदीऽप्यस्तीत्येके भावन्ते । स यथा—“वर्णप्रभाभिश्चिता या क्राया सा परिकीर्तिता । वर्णमाक्रामति क्वाथा प्रभाः वर्णप्रकाशनी ॥ आसन्ना लक्ष्यत क्वाथा प्रभा दूरात्तु लक्ष्यते ॥” (वा० शा० ५ अ० ५० पत्ररूपोऽयं) इति । न केवलं वर्णप्रभाक्वाथानां लक्षणभेदः सङ्गामिदोऽप्यस्ति । स यथा चतुर्धा वर्णाः,—गौरः, कृष्णः, श्यामः, गोरश्याम इति । प्रभाः सप्तविधाः—रक्ता, पीता, श्यावा, हरितः, पाण्डुरः, अग्निरेति । क्वाथाऽपि पञ्चविधा—स्निग्धा, विमला, रुक्षा, मलिना, सङ्क्रिप्ताः । पुनः कीदृशो रोगो चिकित्यः ? सत्त्वेन संयुत इति ।—सत्त्वंतु व्यवसानाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वपि कर्मकरम् । यतः,—“सत्त्ववान् सृष्टे सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना । राजमल्लभ्यमानोऽन्यैः सृष्टे नैव तामसः ॥” (सु० सू० ३५ अ०) इति । चक्षुषोपपन्नाद्ये प्रवरावरमध्यमबल सत्त्वं विविधम् । एतेषां लक्षणं न लिख्यते मन्त्रयथाकृत्यात् । पुनः कीदृशः ? वैशभक्त इति वेद्याज्ञादकरः तदाव्यप्यालनेऽनुरक्त इत्यर्थः । यतः “आळो रोगो भिधस्वश्वो ज्ञापकः सत्त्ववानाप” इति वचनान् । पुनः कथमभूतः ? जितेन्द्रियो जितेन्द्रशविषयः, विषयाः तु सक्चन्दनं वनितादयः ॥ १२ ॥

इति आनुरलक्षणम् ।

अथानन्तरं स्वप्नान्वाह, स्वप्नेष्विति ।—एवंविधान् स्वप्नान् स्तोपुरुषयोर्मध्ये थयैकं पश्यति स एव यदि स्वप्नोऽनातुरलक्षं व्यापिं लभते । यदा रोगी पश्यति तदा पञ्चत्वं मरणं याति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशान् स्वप्नान् ? तान्वाह—नघान् वस्त्रादिरहितान् । मुग्धानिति मुग्धितान् । रक्तकृष्णास्वराहंतानिति रक्तकृष्णवस्त्रवेष्टितान् इत्यर्थः । व्यङ्गानिति अवयवादिरहितान् नासाकर्तनार्दिनिरपि व्यङ्गानित्याभि-

बध्नतो निघ्नतश्चापि दक्षिणां दिशमाश्रितान् ।
 महिषोष्ट्रखरारूढान् स्त्रीपुंसोर्यस्तु पश्यति ॥
 स स्वस्थो लभते व्याधिं रोगी यात्येव पञ्चताम् ॥१५॥
 अधो यो निपतत्युच्चाज्जलेऽग्नौ वा विलीयते ॥
 श्वापटैर्हन्वते योऽपि मत्स्याद्यैर्गिलितो भवेत् ॥१६॥
 यस्य नेत्रे विलीयते दीपो निर्वाणतां व्रजेत् ॥
 तैलं सुरां पिबेद्वाऽपि लोहं वा लभते तिलान् ॥१७॥
 पक्वान्नं लभतेऽश्नाति विशिष्टं कुड्याञ्च मातरम् ।
 स स्वस्थो लभते रोगं रोगी यात्येव पञ्चताम् ॥१८॥

प्रायः । विकृतानिति पङ्कजपभृतीन् । कृष्णानिति चित्रकल्पितवत काष्णाम्भिसः ।
 सपाशानिति पाशयुतान्, पाशो दीर्घः पशुना बन्धनरज्जुः । बध्नतो निघ्नत इति
 निघ्नरपह्ननकर्मकारिणः । दक्षिणां दिशमाश्रितानिति एते तु यदा दक्षिणां
 दिशमाश्रिता भवन्ति तदा प्रचुरमनिष्टं स्यादित्यभिप्रायः । तत्र मेकं भाग
 द्येयमिति वदन्ति । महिषोष्ट्रखरारूढानिति महिषादिवाहनेषु चारादिहृतान् इत्यर्थः ;
 न तु यमसुखान्धनशयभकरा इति भावः ॥ १४।१५ ॥

अथापराणि दुःस्वप्नान्याह, अध इति ।—स्वप्नेषु योऽपि एवंविधा भवति
 सोऽप्यनिष्टः । कौटिल्यमाह, अधो यो निपतत्युच्चादित्यादि ।—पुरुष उच्चाद-
 त्युच्छानादधो निम्नस्थाने निपतति स्वल्पतीत्यर्थः । अत्युच्चं पर्वतादिकम् । यो
 जन्मोऽग्नौ वा विलीयते लीनो भवति । एतेन जले बृडति अग्नौ पतङ्गवत्
 पततीत्यभिप्रायः । योऽपि श्वापटैर्हन्वते श्वनशरशैराकृष्यते ॥ इति । एके “श्वापटैः”
 इति पठन्ति, तत्र श्वापटैर्निजबन्धुनाशादिभिरुपहन्वते पीडयति इत्यर्थः । मत्स्याद-
 रिति गिलितो भिञ्जतो यो भवेत् । आदिग्रहणात्मकरनक्रशिशमारप्रभृतीनां
 ग्रहणम् । यस्य पुरुषस्य च नेत्रे विलीयते विलीयतां प्राप्ते इति, स्वप्निति शेषः ;
 एतेन स्वचक्षुषी विगलिते पश्यतीत्यर्थः । दीपो निर्वाणतां व्रजेत् इति । एतेन
 किमुक्तम् ? वः स्वप्नेऽप्यकक्षाद्दीपं विनष्टं पश्यतीत्यभिप्रायः । यद्य तैलं सुरा वा
 पिबेत्, यद्य लोहं लभते, तिलान् वा लभते, यद्य पक्वान्नं सिद्धमन्नं लभते, यद्य

* श्वापटैः व्याघ्रादिभिर्हंसप्राणिभिरित्यर्थः समीचीनः ; न तु श्वनशरशैरिति ;

श्वापदशब्दस्य हिंस्रप्राणिषु कृष्यर्थत्वात् ।

दुःस्वप्नप्रतीकारः ।—

दुःस्वप्नान्येवमादीनि दृष्ट्वा ब्रूयान्न कस्यचित् ।

ज्ञानं कुर्यादुषस्येव दद्याद्धेम तिलानयः ॥ १९ ॥

पठेत् स्तोत्राणि देवानां रात्रौ देवालये वसेत् ।

कृत्वैवं त्रिदिनं मर्त्यो दुःस्वप्नात् परिमुच्यते ॥ २० ॥

तदत्राति भवति च, यो मातरं कुड्यं विशेत् मातृगृहं * प्रविशतीत्यर्थः, एतेषां स्वप्नेष्विति सखन्वः । सुराऽत्र पिष्टमयी न तु मद्यविशेषः; स्वप्ने विशिष्टमद्यपानं प्रशक्तम् । तदुक्तं—“रुधिरं पिबति स्वप्ने मद्यं वाऽपि कथञ्चन । ब्राह्मणो लभते विद्याभितरस्तु धनं लभेत् ॥” इति । “लौहम्” इत्यस्य स्थाने “लौहम्” इति पाठान्तरं, तत्र लौहं लौहमयं यस्यादि । वा गृहणात् कार्पासपिष्ट्याकलवणादीनां गृहणम्; एतेषां लाभेऽप्यनिष्टं भवति । एके “विशितं कुड्यञ्च मातरम्” इत्यत्र कुड्यामुक्त्वा व्याख्यानयन्ति । “जननीं प्रविशन्नरः” इति पठन्ति केषित, तत्र मातृगृहं प्रविशतीत्यर्थः । तत्र माता सद्यः शयनं करोतीत्यर्थे ॥ १९—२० ॥

इदानीं दुःस्वप्नदर्शनीत्यन्नांतर्यामिण्यर्थे किञ्चित् प्रतीकारमाह, दुःस्वप्नानोति ।— एवमादीनि पूर्वोक्तनग्रमुग्धादीनि दुःस्वप्नानि दुःखीत्यादिकानि दृष्ट्वा स्वप्नावस्थाया मालोक्य कस्यचित् पुरतो न ब्रूयात् न प्रकाशयेत् इत्यर्थः, परमुक्त्वा निष्ट-शयणभयात् । तदनं किं कुर्यात् ? तदाह, ज्ञानमिति ।—उषसि प्रातरं व ज्ञानं कुर्यात् हेमतिलानयश्च दद्यात् । हेम सुवर्णैः, तिलान् कृष्णान्, अथो लौहम् । पुनः किं कुर्यादित्याह, पठेदिति ।—देवानां स्तोत्राणि देवानां विष्णु प्रभृतीनां स्तोत्राणि आग्रवयादीनि । यथा—“आग्रवयं वीषि च पुष्कराणि नाम-चयं वीषि पदानि विष्णोः । रुद्रास्त्रिनेत्रास्त्रिपथा च गङ्गा एतानि दुःस्वप्नविनाश-नानि ॥” इति । इति दिनकृत्यं, रात्रादपि देवालये देवमण्डपं वसेत् । तत्र जागरणं कुर्यादिति केषाञ्चित्तम् । अथ दुःस्वप्नसुप्तसंहरणं फलमाह, कृत्वैवमिति ।—एवमुक्तप्रकारेण, प्रकारं तु ज्ञानदानादिकं कर्म कृत्वा सम्याद्य त्रिदिनं दिनत्रयं यथा स्यात् मर्त्यः पुरुषः दुःस्वप्नात् दुःखजनकानामिमाणात् परि-मुच्यते सुखो भवतीत्यर्थः ॥ १९।२० ॥

* कुड्यं भिक्षिं तथा मातरं जननीं विशेत्, गृहभिक्षिं प्रविशेत् जननी-जठरं वा प्रविशेत् इत्यर्थो युक्तः, न तु मातृगृहं, चरकादौ तादृशव्याख्याऽदर्शनादिति ।

सुखप्रानि ।—

स्वप्नेषु यः सुरान् भूपान् जीवतः सुहृदो द्विजान् ।
 गोममिद्वाग्नितीर्थानि पश्येत् सुखमाप्नुयात् ॥ २१ ॥
 तीर्त्वा कलुषनीराणि जित्वा शत्रुगणानपि ।
 आरुह्य मौधगोशैल-करिवाहान् सुखी भवेत् ॥ २२ ॥
 शुभ्रपुष्पाणि वासांसि मांसमत्स्यफलानि च ।
 प्राप्यातुरः सुखी भूयात् स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥
 अगम्यागमनं लेपो विष्ठया रुदितं मृतिः ।
 आमसांसाशनं स्वप्ने धनारोग्याप्तये विदुः ॥ २४ ॥

अथ दुःस्वप्नानि प्रतिपाद्य मम्यति प्रशस्तस्वप्नानि दर्शयन्नाह, स्वप्नोपति ।—
 यः पुरुषः स्वप्नेषु सुरादीन् पश्येत् स सुखमाप्नुयादित्यर्थः । सुरानितीन्द्रप्रभृतिदेवान् ।
 भूपानिति राज्ञः । सुहृदो मित्राणि । द्विजान् ब्राह्मणान् । एतांस्तु जीवत
 इति प्रकृतिप्राणयुतानित्यर्थः । तथाऽन्यानपि । गौः । समिद्धाग्निः प्रज्वलितवह्निः ।
 तीर्थानि प्रयागादीनि ॥ २१ ॥

अपराग्याह, तीर्त्वेति ।—यः पुरुषः स्वप्नेषु एवंविधो भवति स सुखी
 भवेदित्यर्थः । कीदृशशमाह—कलुषनीराणि सकर्तमपानौद्यानि तीर्त्वा उन्नील
 स्थितमिति भावः । शत्रुगणान् रिपुसमूहान् जित्वा आगत इति तात्पर्यार्थः ।
 मौधगोशैलादीनारुह्य प्राप्त इति भावः । मौधो चवलगृहः, गौर्वधमः, शैलः
 पर्वतः, करी इस्ती, वाहानश्चादीन् । कलुषनीराणीति बह्वचनेन नदीनद-
 समुद्रादीनां गृहणम् । तदुक्तं—“नदीनदसमूदांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।
 तरेण कल्याणलाभाय व्याधिरपगमाय च ॥” (सु० सू० २९ अ०) इति ॥ २२ ॥

अन्यान्यप्याह, शुभेति ।—आतुरो रोगी शस्युपादीनि प्राप्य सुखी भूयादनातुरः
 स्यादित्यर्थः । यदा स्वस्थोऽपीदृशः स्यात् तदा धनमाप्नुयादिति भावः । शस
 पुष्पाणीति शुभ्रपुष्पप्रभृतीनि । वासांसि चात्र शुभाणि ज्ञातव्यानि । मांसमत्र आमं
 न तु परिपक्वं, वज्र्यमाणत्वात् । फलानीति आमप्रभृतीनि ॥ २३ ॥

अथेतराख्याह, अगम्येति ।—अगम्यागमनम् अनुचितस्थानगमनम् । विष्टायाः *
 पुरीषस्य लेपः करचरणादिषु । रुदितमिति रोदनम् । आसनः परस्य वा मृति-

* “विष्ठया” इति मूलोक्तपाठः समीचीनः ।

जलौका भ्रमरौ सर्पो मक्षिका वाऽपि यं दृश्येत् ।

रोगो स भूयादरोगः स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥ २४ ॥

इति श्रीटीकोटखण्डे श्रीशार्ङ्गधरं विरचितार्थां शार्ङ्गधरमंहितायां
पूर्वखण्डे नाडीपरीक्षादिविधिनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दीपनपाचनाध्यायः ।

दीपनं पाचनं दीपनपाचनञ्च ।—

पचेन्नामं वङ्गिञ्च दीपनं तत् यथा मिसिः ।

पचत्यामं न वङ्गिञ्च कुर्याद्यत्तद्धि पाचनम् ।

नागकेशरवत् विद्याच्चित्तो दीपनपाचनः ॥ १ ॥

भरस्वम् । “आसमांसाशनम्” इत्यत्र परे “पक्वमांसाशनम्” इति पठन्ति । एतच्च
स्वप्न धनारोग्याप्रये धनपात्रये आरोग्यप्राप्तये च ॥ २४ ॥

जलौकेति—जलौकादयो यं पुरुषं दृश्यन्ति भक्षयन्ति, स्वप्नेऽपि शेषः,
स यदा रोगो भवति तदा रोगः स्यात् । स्वस्थोऽपि धनं प्राप्नोतीत्यादिभाष्यः ।
जलौका प्रसिद्धा । भ्रमरोति कृष्णवर्णमधुमक्षिकाभेदः । सर्पोऽजगरप्रभृतिकः ।
मक्षिकाय स्वल्पाः । वा-यदृष्टान् वरटा-मधुमक्षिका-मशकादीनां यदृश्यम् ॥ २५ ॥

इति स्वप्नलक्षणम् ।

इति श्रीवाल्मीक्यन्यप्रकाशवैद्यर्षीभाषमिंहितात्मजेनाटमज्ञेन विरचितार्थां शार्ङ्गधर-
दीपिकायां प्रथमखण्डे नाडीपरीक्षादिविधिरध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

पूर्वमुक्तं “ततो दीपनपाचनम्” अतो दीपनपाचनादीनां लक्षणान्याह, पचेदिति ।

—यद्व्यमासं न पचेद्वङ्गिञ्च भवति तद्दीपनं जानीयात् । यथा मिसिः

शतपथ्या । तथा चोक्तं द्रव्यगुणवल्यां—“शतपथ्या लघुकीर्णा पित्तकृद्दीपनी कटुः”

इति । दीपनं कठराफः, चाग्निगुणभूयिष्ठत्वात् । ननु कथमेतद्गुणयुक्तमिसिनामन्नो

शमनम् ।—

न शोधयति न हेष्टि समान् दोषान्स्तथोद्धतान् ।
समो करोति विषमान् शमनं तद्व्यथाऽमृता ॥२॥

अनुलोमनम् ।—

कृत्वा पाकं मलानां यद्विच्छ्वा बन्धमधो नयेत् ।
तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥३॥

भवति ? तद्विनाशकत्वेन कथमग्रेः प्रबोधः स्यात् ? उच्यते—द्रव्याणां प्रभावी
विचारणोय इति सूक्ष्मः न हेतुभिर्विचार्यते । तदुक्तं—“नौषधीहेतुभिर्विद्वान्
परोक्षत कथञ्चन । सहस्रेणापि हेतूनां नास्वहादिर्बर्चयेत् ॥” (सु० सु०
४० अ०) इति । आम इत्यपरिपक्वस्य । तद्व्यथा—“जठरानलदौर्बल्यादावपक्वस्त-
थो रसः । स आमसंज्ञको ज्ञेयो देहदोषप्रकाशः ॥” इति ।
अथ पाचनमाह, पचत्याममित्यादि—यद्द्रव्यमासं पचात् वाङ् न कृत्वात्
तत् पाचनं ज्ञेयम् । अत्रापि द्रव्यप्रभावां बोद्धव्यः । तत्र नागकेशरवाहद्याज्जानोयान्,
यतः “नागकेशरकं कृत्स्नमण लक्ष्मामपाचनम्” इति । आमपाचनमिति विद्वत्पणम् ।
सामानां दाषधातुमलानामित्येके । उभयात्मकमाह, चिद्वी टीपनपाचन इति ।—
चिद्वक उभयकार्यकरो भवति, दीपनः पाचनश्च । तदुक्तं—“चिद्वकः कटुकाः
पाके वाङ्कृत्पाचनो लघुः” इति ॥ १ ॥

अथ संशमनमाह, न शोधयतीति ।—यत् किञ्चित् पीतकौटाशितमनिर्घृत्य दोषं
संशमयति तत् संशमनम् । एतेन किमुक्तं यद्द्रव्यं न वामयति न विरचयति । इति
व्याधिना सह एकौभूय तद्व्यमेव व्याधिसुपशमयति तत् शमनमासीति भावः ।
दोषशब्दाऽव दोषेषु कार्यव्याधिष्वपि वर्तते, कार्ये कारणोपचारात् । अममं सम
कराति समो करोति । यथा—अमृता गुडुचो मशमनो प्रसिद्धा । तदुक्तं—“रसायनी
संशमनो दोषाणां ज्वरनाशिनी । गुडुचो कटुका लघ्वी तिक्ताऽप्रदोपनी भता ॥”
इति । केचित्तु—“न शोधयति यद्दोषान् समान् नौदौरयत्यपि । समो करोति
च कृद्धान् तत् संशमनमुच्यते ॥” इति पठन्ति । अत्रापि स एवाभिप्रायः । सम्यक्
शमयतीति संशमनं, सम्यक् दुष्टदोषस्यानिर्हरणपूर्वकं शमनम् अदुष्टस्यानुदौरणश्च,
व्याधिशमने तु प्रसृतव्याधिशमनम्, अप्रसृतव्याधेरनुदौरणमिति स्पष्टार्थज्ञापनाय न
ह्येषः, पुनर्भावकथनात् ॥ २ ॥

अथानुलोमनमाह, कृत्वेति ।—यद्द्रव्यं मलानां दोषाणां पाकं कोपशान्तिं कृत्वा

संसनम् ।—

पक्त्वायं यदपक्त्वावाग्निष्टं कोष्ठे मलादिकम् ।

नयत्यधः संसनं तद्यथा स्यात् कृतमालकः ॥४॥

भेदनम् ।—

मलादिकमवद्धं यत् बद्धं वा पिण्डितं मलैः ।

भित्त्वाऽधः पातयति तद्भेदनं कटुकी यथा ॥५॥

रेचनम् ।—

विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् ।

रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ॥६॥

यत्वं विषयं च भित्त्वा भिन्नता नीत्वा अधो नयेत् अधः करोति वातादिक-
मिति शेषः, तेन पतितोमादनलोम करोतीत्यर्थः । तच्चानलोमनं ज्ञेयम्,
अनलोमनं वातादीनामधःप्रवर्त्तनं मरगुणत्वात् ; यथा हरीतकी ।
मेवानलोमिनी प्रसिद्धैव । बन्धमिति दोषाणां परस्परशब्दितत्वम् । एके
जातमूत्रपुरीषादीनामप्रवृत्तिरूपं विषयमाहः ॥ ३ ॥

अथ संसनमाह, पक्त्वायमिति ।—यद्द्रव्यं मलादिकम् अपक्त्वा तेषां पाकमकृत्वा अधो
नयति अधः पतनं करोति तत्र संसनं स्यात्, यथा कृतमालकः । कीदृशं मलादि-
कम् ? इत्याह, पक्त्वायमिति ।—पचमानम् अत एव कोष्ठे आग्निष्टं, कोष्ठे इति
पाचकस्थाने, आग्निष्टमित्याश्रितम् । केचित् कोष्ठशब्देन हृदयादीन्पि गृह्णन्ति
तथा हि—“स्थानान्यामाद्यपक्वाना मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदयुकः फुफ्फुसश्च
कीर्ण इत्यभिधेयते ॥” इति । एतदभिप्रायेणापि शोधनमस्याहः ॥ ४ ॥

अथ भेदनमाह, मलैः ।—यन्मलादिकमवद्धं मलबद्धं वा, अत एव मलैर्दोषैश्च
कृत्वा पिण्डितं परिपाकात् पिण्डोभूतम्, इदृशं मलादिकं भित्त्वा स्थानात्
सञ्चाल्याधः पातयति तद्भेदनं, ज्ञातव्यमिति शेषः । यथा कटुकी । बद्धं द्विविधं, शुष्कं
शब्दितम् । तत्र शुष्कं पुरीषविषयं शब्दितं दोषादीनाम् । अबद्धमपि द्विविधं,
तथा एकं द्रवरूपं पुरीषविषयं स्वतन्त्रमेकं मलादिकमिति । मलोऽयं दोषः ।
आदिशब्दात् कृत्वा दोषादीनामपि शब्दम् । भित्त्वा ।—तत्पुरीषं भित्त्वा
विदार्याधः पातयति, द्रव्यमिति शेषः ॥ ५ ॥

अथ रेचनमाह, विपक्वमिति ।—यद्द्रव्यं विपक्वमपक्वं वा सञ्चाल्य दोषादिकं

वमनम् ।—

अपक्वं पित्तश्लेष्माणं बलादूर्ध्वं नयेत्, यत् ।

वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ॥७॥

शोधनम् ।—

स्थानाद्दहिनयेदूर्ध्वमधो वा मलमञ्चयम् ।

देहं तच्छोधनं यत् स्याद्देवदालीफलं यथा ॥८॥

द्रवता नयेत् द्रवभावं करोतीत्यर्थः ; न केवलं द्रवतां नयेत् रेषयत्यपि च तद्वेचनं ज्ञेयम् । यथा द्रवता निमीतः । यतो विरेचनद्रव्याणि गर्वस्वगणभृशिष्ठानि तानि गुरुत्वादधो गच्छन्ति । गुरुत्वादिति गुरुत्वं चेद्द प्रभावविशेषाधिष्ठितं विव्रतादिकं ममवेतं यास्तं, न तु गुरुत्वमावम् । अन्यथा मस्यपिष्टान्नमसुरादीनां विरेचकत्वं स्यात् । अस्वगुणभृशिमित्यर्थः, प्रभावात् । मलादिकमिति आदिग्रहणान् दृष्यद्विपतादीनामत्र सङ्घः ॥ ६ ॥

अथ वमनमाह, अपक्वमिति ।—यद्द्रव्यमपक्वं पाकमगच्छन्तं पित्तश्लेष्माणं व्यक्तं मिश्रितं वा बलात् इडात्कारेण ऊर्ध्वे नयेत् मुखे कृत्वा वामयेत् इत्यभिप्रायः, तच्चमनं विज्ञेयं, यथा मदनस्य फलम् । बलादिति प्रभावसूचकशब्दः, यतो वमनद्रव्याणि वायुश्रि गणभृशिष्ठानि, वायुश्री हि लघुत्वाच्च तान्यूर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति । लघुत्वं चेद्द प्रभाव- विशेषाधिष्ठितं मदनफलादिद्रव्यममवेतं यास्तं, न तु लघुत्वमावम्, अन्यथा कपिञ्जल- लाजादीनां च वामनीयत्वं स्यात् । ननु कफस्य वमनं पित्तस्य विरेचनं प्रशस्त- मिति प्रसिद्धिः, तत्र कथं पित्तस्य वमनमिति ? उच्यते—अपक्वपित्तस्य वमनादेव निवर्द्धणं बोद्धव्यम् । तच्च दृश्यते हि कटुतिक्तहरित्योतास्त्रवमनत्वेन, यतः पित्तं दग्धमस्त्रनामुपेतोति । अत एवास्त्रपित्तचिकित्सायामादौ वमनमित्यदीशः ॥ ७ ॥

अथ शोधनमाह, स्थानादिति ।—बद्ध्य स्थानान् प्रकुपितस्थानान् मलमञ्चयं दीषादीनां स्वस्थानादूर्ध्वमधो वा दहिनयेत् वृद्धिः करोति तद्वेहे शरीरे शोधनं कथितम् । यथा देवदालीफलम् । देवदाली बल्लोसंज्ञा । ऊर्ध्वं मुखनासिकाभ्याम्, अधः पायुसेन्द्रमार्गेण । देहयच्छेन शीणितावसेचनमपि गृह्यत शोधनत्वान् । यतः शोधनं दाहवधमाचक्षते, दाहाराशयमभ्यन्तराशयश्च । तत्र दाहाराशयं शब्द- चाराश्रमलेपादयः । अभ्यन्तराशयं तु अतुःप्रकारं वमनरेचनास्थापनशीणित-

केदनम् ।—

श्लिष्टान् कफादिकान् दोषानुन्मूलयति यद्दलात् ।
 छेदनं तद्वयथा क्षारा मरिचानि शिलाजतु ॥९॥

लेखनम् ।—

धातून् मलान् वा देहस्य विंशोष्योलेखयेच्च यत् ।
 लेखनं तद्वयथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवाः ॥१०॥

भोजणञ्च । एके शिरोविरिचनं मन्यन्ते ; तस्मान्न वनमान्तर्भूतं बोद्धव्यम्, ऊर्ध्वशोधनलात् ॥ ८ ॥

अथ केदनमाह, श्लिष्टानिति ।—यद्द्वयं श्लिष्टान् सञ्चितान्, “परस्परयथितान्” इत्येके, “अन्यथं कुपितान्” इत्यपरे, कफादिकान् दोषान्, आदियद्यथेन वातपित्त-श्लिष्टितकृमियद्वयं, न तु दृष्यदूषितादिकं, यतः दोषानिति पुनर्यद्वयं कृमिश्लिष्टितयोरेपि दोषसंज्ञा । तदुक्तं सुश्रुते—“नर्से देहः कफादीनि न पित्ताच्च च मारुतात् । श्लिष्टितादपि वा अनन्यं दृष्ट एतैस्तु धार्यते ॥” (सु० सु० २१ अ०) इत्यादि प्रति-पादितत्वात् । कृमिस्तु गुग्गुलुकल्पे यथा “पञ्चादि दोषान् शनयेत्” इत्यादिप्रत्ये कृमिदोष-निबर्हणादित्यादिना, तन्मते कृमिस्तु दोषसंज्ञा । बलादिति स्मशक्तितः, उन्मूलयति उच्छेदयति, तच्छेदनं ज्ञेयम् । यथा क्षारा यवक्षारादयः, मरिचानीति बहुवचनत्वेन श्वेतमरिचमपि यास्यम् । ननु वातादिक्रमं पारित्यज्य कफादिक्रमेण श्लोकः कस्मादिदं कृतः ? तदुच्यते—देहस्य ऊर्ध्वमूलत्वमधःशाखत्वं प्रतिपादितं पूर्वाचार्यैः, ऊर्ध्वभागं च कफाश्लिष्टानत्वात्ततोऽनेन कफ एव प्रथमं दर्शितः । तदुक्तम्—“ऊर्ध्वमूलमधःशाखं त्रिष्टूणं पञ्चदैवतम् । चेन्नशाधिष्ठितं त्रिहान् यो वै वेद स वेदवित्” ॥ ९ ॥

अथ लेखनमाह, धातूनि ।—यद्द्वयं धातून् रसादीन् मलान् वा ; अथ “मलान् वा” यद्द्वयं कृतं, तन्मनोदोषव्यवच्छेदायम् ; यतो मनोदोषप्रतीकारमन्य-द्वयस्तीति । तथा हि—“धीर्धृतज्ञानविज्ञानं मनोदोषोषधं परम्” इति । के ते मनोदोषाः ? इत्युत्तरमाह—“रजस्तमस्य मानसौ द्वौ च दोषावुदाहृतौ” (बा० सु० १ अ०) इत्यादि । एके—“लेखनं तद्वयथा क्षौद्रमीरे कोष्णं वचा यवाः” इति पठन्ति । तत्र—क्षौद्रमीरे मध्वस्त्रुनी मिलिते इति योगो लेखनसंज्ञः, कोष्णमित्युष्णपानीयं “कं शिरो जलमाख्यातम्” इति वचनात् । उष्णञ्च तत् कश्चेति कोष्णम्, अस्त्रुत्वात् पूर्व-

याहि ।—

दीपनं पाचनं यत् स्यादुष्णत्वाद्भवशीषकम् ।

याहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ॥११॥

साधनम् ।—

रौच्याच्छैत्यात् कषायत्वात्क्षुपाकाच्च यद्भवेत् ।

वातकृत् स्तम्भनं तत् स्याद्यथा वत्सकटुण्डुकी ॥१२॥

रसायनम् ।—

रसायनञ्च तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम् ।

यथाऽमृता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ॥१३॥

निपातः । अयं पाठः श्वकपोलकल्पनया केनापि लिखितः, यतो बहुपुस्तकेषु न दृश्यते । यथा इति बहुवचनग्रहणेन एवं-गुणविशिष्टा अन्येऽपि बोद्धव्याः ॥ १० ॥

अथ यादिलक्षणमाह, दीपनमिति ।—यद्द्रव्यं दीपनमग्निकरं, पाचनमामादीनां, द्रवशीषकमिति द्रवत्वरूपाणां दीषघातुमलादीनां शीषकमित्यर्थः, सप्यत्वात् लक्ष्णबोध्यत्वात् द्रवशीषकमिति योज्य, दीपनादिकाद्यैकरत्वेन उपलक्षितमिति भावः, तद्ग्राह विज्ञेयम् । यथा शुण्ठी, जीरकं, गजपिप्पली; गजपिप्पली चञ्चलम् । ननु सङ्ग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठं, यतोऽनिलस्य शीषणात्मकत्वात्, तत कथमुष्णत्वादिति ? उच्यते—पक्वामशाहकत्वेन हिाविधं हि सङ्ग्राहकत्वं, तच्च यत् यद्व्यापामं सम्पाद्य वाङ्गं कृत्वा तदस्यं द्रवञ्च शीषयित्वा स्तम्भनं करोति तद्व्याप्राहकं ज्ञेयम् । यद्द्रव्यमतिसारादौ पक्वमलादिकं संस्तभ्य सङ्ग्राहं करोति वच्छीतग्राहकं ज्ञेयम्, एतदनिलगुणभूयिष्ठमित्यदोषः ॥ ११ ॥

अथ च तदेव स्तम्भनमाह, रौच्यादिति ।—यद्द्रव्यं रौच्यात् रुच्यगुणत्वात्, अस्यादिति गीतबोध्यत्वात्, कषायत्वाद्दिति कषायरसत्वात्, क्षुपाकाच्च लघुपरिपाकान् वातकृद्भवति तत् स्तम्भनं स्यात् । वातगुणसाध्यं ह्यनुचतुष्टयम् । अनिलस्य शीषणात्मकत्वेनानिलगुणभूयिष्ठं द्रव्यं स्तम्भनं भवति इत्यभिप्रायः । यथा वत्सक-टुण्डुकी, यथेति दृष्टान्तत्वेनोपदर्शितम् ; वत्सकः कुटजः । टुण्डुकः श्लोनाकः । वातकृदित्यनेन कीलवाधोर्विष्टम्भकः, तस्मान् तद्द्रव्यं स्तम्भनं भवति इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ रसायनमाह, रसायनञ्चेति ।—यद्द्रव्यं जराव्याधिनाशनं भवति तद्रसायनं ज्ञेयं, रसादीनां घातूनामयनमाप्यायनरूपं रसायनम् । यथा—अमृता गुडूची,

वाजीकरणम् ।—

यस्माद्द्रव्याद्भवेत् स्त्रीषु हर्षो वाजीकरणञ्च तत् ।
यथा नागबलाद्याः स्युर्वीजञ्च कपिकच्छुजम् ॥१४॥

शुकलम् ।—

यस्माच्छुकस्य वृद्धिः स्याच्छुकलञ्च तदुच्यते ।
यथाऽश्वगन्धा मुषली शर्करा च शतावरी ॥१५॥

शुकस्य प्रवर्त्तकं जनकञ्च ।—

दुग्धं माषाञ्च भङ्गात-फलमज्जाऽऽमलानि च ।
प्रवर्त्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ॥ १६॥

कटली शाकभेदः पश्चिमे अतीव विख्यातः । गगुलुः * शालनिर्व्यासः प्रसिद्धः ।
इरीतकी प्रसिद्धा । जरा बार्द्धक्यं, व्याधयो ज्वरादयो रोगा यास्याः । ननु
व्याधिपदशेन जरापदशेन, तत् कथमत्र जरा पृथग्भिदिता ? उच्यते—जरा
स्वाभाविकी ज्ञेया, स्वभावकथनत्वेन पृथग्भिधानमित्यदोषः ; यतः सप्ततेरुहे स्वभाव
वद्भवतीति ॥ १३ ॥

अथ वाजीकरणमाह, यस्मादिति ।—यस्माद्द्रव्यात् स्त्रीषु स्त्रीपुरुषयोः (?) हर्ष-
कामप्रान्तिसुरतमुखं भवेत् तद्वाजीकरं ज्ञातव्यम् । यथा नागबलाद्याः स्युरिति
—नागबला गाङ्गेरुकी ; आदिशब्दात् जातिफलादिफेनभङ्गाप्रभृतीनां यदृष्यम् ।
कपिकच्छुबोजमपि वाजीकरणं, कपिकच्छुवानरो । द्विबधट्टष्टान्तेनात्र द्विबधं
वाजीकरणं सूचितम् ; एकं वीर्यसम्भनरूपम्, अपरं वीर्यवर्द्धनमित्यनेन पौन-
रेक्यस्याप्यदोषः ॥ १४ ॥

अथात्र तदेव वीर्यकरणद्रव्यं प्रकटयन्नाह, यस्मादिति ।—शुकलमिति शुक-
वृद्धिकरम् । शेषं सुबोधम् ॥ १५ ॥

अथ शुकस्य प्रवर्त्तकानि जनकानि च द्रव्याण्याह, दुग्धमिति ।—रेतसः शुकस्य
दुग्धादीनि द्रव्याणि प्रवर्त्तकानि कथ्यन्ते, न केवलं प्रवर्त्तकानि, उत्पादकराणि

* शालशब्दीऽत्र सामान्यतया हचवाच्येति ज्ञेयं, न तु शालाख्यविशेष-
हचवाच्ये, तन्निर्यासस्य रालसंज्ञकत्वात् । “शालः पादपमात्रे स्यात् प्राकारे
सर्जपादपे” इति मेदिनी ।

शुक्रस्य प्रवर्त्तनरेचनस्तम्भनशोषणकारकाणि ।—

प्रवर्त्तनो स्त्री शुक्रस्य रेचनं बृहतीफलम् ।

जातीफलं स्तम्भकञ्च शोषणी च हरीतकी ॥१७॥

सूक्ष्मम् ।—

देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशिद्यत् सूक्ष्ममुच्यते ।

तद्यथा सैन्धवं क्षौद्रं निम्बतेलं रुवृद्धवम् ॥१८॥

व्यवायि ।—

पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकञ्च गच्छति ।

व्यवायि तद्यथा भङ्गा फेनञ्चाहिमसुद्धवम् ॥१९॥

च कथ्यन्ते प्रभावात् । माषोऽर्द्रावशेषः । आमलानीति आमलकफलानि । शोषं प्रसिद्धम् ॥ १६ ॥

वाजीकरणामौषधानां विशेषानाह, प्रवर्त्तनीति ।—शुक्रस्य वीर्यस्य प्रवर्त्तनी प्रकटकारिणी स्त्री कथितेत्यर्थः । रेचनं बृहतीफलमिति शुक्रस्येत्यत्रापि सन्धन् । बृहती बृहत्कण्टकारिका तस्याः फलम् । स्तम्भकमवरोधकरं जातीफलं भवति, अत्रापि वीर्यस्येति सन्धन् । शोषणी हीनकारिणी हरीतकी कथिता, चकारादत्रापि शुक्रस्येत्यर्थः । एके “शोषणी च हरीतकी” इत्यस्य स्थाने “कालिङ्ग लयकारि च” इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—“कालिङ्गं फलवर्त्तुलम् इति ॥ १७ ॥

अथ सूक्ष्मद्रव्यमाह, देहस्येति ।—यद्द्रव्यं देहस्य शरीरस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु रोमकूप प्रभृतिषु विशिद्यत् प्रवेशं करोति तत् सूक्ष्ममुच्यते ; यथा सैन्धवादिकम् । सूक्ष्मी गुण-विशेषः, स्त्रीतोऽनुसरणशीलत्वात् । सैन्धवं प्रसिद्धम् । क्षौद्रं मधु । निम्बतेलं निम्ब-तेलञ्च ; यथा—निम्बस्य तेलं रुवृद्धवं तेलञ्च, रुवृद्धवमेरण्डसम्भवम् ॥ १८ ॥

अथ व्यवायिद्रव्यमाह, व्यवायीति ।—व्यवायीति गुणविशेषः अपक्वमेवाखिलं देहं व्याप्नोति पश्चात्पदाविषयवत् * पाकं याति । एवं भङ्गा, अहिफेनञ्च, अहिफेनम् “आफू” शब्दवाच्यम् । अन्ये तु “तदभावाय (?) + कथ्यते” इति पठन्ति । तत्रापि—स्थितये कल्पते मोहमधो वा प्रवर्त्तते इति स एवार्थः । अन्ये पुनर्भावा-

* “मद्याविषयवत्” इत्यत्र “मद्याविषयवत्” इति पाठः सङ्गतः । एवमग्रेऽपि ।

+ अन्ये, प्रमादात् “ततो भावाय” इति पाठस्थले “तदभावाय” इति पाठः, सन्निविष्टोऽभूत्, वक्ष्यमाणव्याख्याऽसङ्गतेरिति ।

विकाशि ।—

सन्धिवन्धांस्तु शिथिलान् यत् करोति विकाशि तत् ।

विश्लेषीजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवाः ॥ २० ॥

मदकारि ।—

बुद्धिं लुम्पति यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ।

तमोगुणप्रधानञ्च यथा मद्यं सुरादिकम् ॥ २१ ॥

शब्दमभिप्रायार्थकमिच्छति ; तत्र—नियतद्रव्यप्रभावेणात्मशक्त्यनुकूलं तद्द्रव्यं मद्य-
विषयवत् (?) विशेषाभिप्रायाय कल्पते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ विकाशिद्रव्यस्यापि किञ्चिद्देहं दर्शयन्नाह, सन्धिवन्धानिति ।—यद्द्रव्यं
सन्धिवन्धान् शिथिलीभूतान् करोति तद्विकाशि बोद्धव्यं, विकाशि इत्यपि
गुणविशेषः ; न केवलं सन्धिवन्धान् शिथिलान् करोति, किन्तु धातुभ्य ओजो बल
विश्लेष्य विभज्य, पाकं गच्छति इत्यप्याहारः, धातुशैथिल्यमपि करोति इत्यभिप्रायः ।
अकारादपक्रमेवेत्यापि सम्बन्धः । क्रमुककोद्रवा इति—क्रमुकं पूगफलं, कोद्रवं
कुधान्यविशेषः ; अतः क्रमुककोद्रवा मदकरा ज्ञेयाः, धातुशैथिल्यात् । ओजो
बलमिति । सुश्रुतेन तदुक्तं—“रसादीनां युक्तान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्
खन्दाजस्तदेव बलमित्युच्यते” (सु० सू० १५ अ०) अतः,—“देहः सावयवस्तन
व्याप्तो भवति देहिनाम्” (सु० सू० १५ अ०) इति । सन्धिप्रसृतौनां शिथिलत्वेन
श्रमाणां (?) * चोत्पद्यते, तेन ओजःक्षयो भवतीत्यभिप्रायः । अत एवाह कश्चिन्
—“अभिघातात् क्षयात् कोपात् ध्यानाच्छोकाच्छमात् क्षुभः । ओजः सङ्गोयने
स्त्रिभ्यो धातुश्लेषणिसृतम् ॥” (सु० सू० १५ अ०) इति । अन्ये तु सविशेषी (?) :
व्यवायी तौच ५शेषा विकाशोति ब्रूवते, तत्र सर्वमतम् ॥ २० ॥

अथ मदकारिद्रव्यस्य लक्षणानि दर्शयन्नाह, बुद्धिमिति ।—यद्द्रव्यं बुद्धिं
ज्ञाननिषयं लुम्पति आच्छादयति तन्मदकारि कथ्यते, अत एव तमोगुणप्रधानं
तमोगुणबहुलमित्यर्थः । यथा सुरादिकं मद्यादिकम् । बुद्धिस्तु मेधाधर्ति-
स्त्वितिप्रतिप्रतिपात्तु वचने । एतेषां लक्षणं प्रसङ्गादुच्यते, तद्वयथा—मेधा

* अनादिकम् इति पाठः सङ्गतः ।

† मन्थे, “सुरविशेषः” इति पाठोऽत्र भाव्यः, “सविशेषः” इत्यस्य
निरर्थकत्वात् ।

जीवितहरम् ।—

व्यवायि च विकाशि स्यात् सूक्ष्मं छेदि मदावहम् ।

आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि स्मृतं विषम् ॥२२॥

प्रमाथि ।—

निजवीर्येण यद्द्रव्यं स्रोतोभ्यो दीषसञ्चयम् ।

निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्दुयथा मरिचं वचा ॥२३॥

यस्याकर्षणसामर्थ्यम् । धृतिः सन्तुष्टिः, अन्ये “निग्रमात्मिका बुद्धिम्” बाहुः । क्षुतिः पूर्वानुभूतस्य स्मरणम्, “अर्थधारणाशक्तिः” इत्यन्ये । मतिरनागतविषयोपदेशः, “विकालविषया बुद्धिः” इत्यन्ये । प्रतिपत्तिरर्थावबोधप्रागल्भ्यमिति । सुरादिकमित्यादि यद्दृष्ट्यात् सर्वे मयाविकारा गृह्यन्ते । ननु, मयानु बुद्धिस्मृतिवाग्विषेष्टादिकरमुत्तमः ; तदुक्तं—“बुद्धिस्मृतिप्रतीतिकरः सुखस्य पानान्ननिद्रारतिवर्द्धनश्च । सम्पाठगीत स्वरवर्द्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि ॥” (मा० नि० मदात्यथ) तत् कथं बुद्धिलोपकरमभिहितम् ? उच्यते—मद्यस्य अतस्रः पानावप्याः कथिताः ; तत्र—प्रथमो मदः बुद्ध्यादिकं करोति, शेषान्स्तु बुद्ध्यादिकं लुप्तनीत्यदोषः । तदुक्तं माधवेन—“अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विषेष्टः क्षीन्मनसोलाकृतिरप्रशान्तः । पालस्य-निद्राभिहतो मुहुष मध्येन मसः पुरुषो मदेन ॥” (मा० नि० मदात्यथ) इत्यादि ॥ २१ ॥

अथ प्राणहरद्रव्यमाह, व्यवायि चेति ।—यद्द्रव्यं व्यवायादिगुणयुक्तं भवति, तज्जीवितहरं प्राणहरं स्मृतं कथितम् ; यथा विषं, तदेव योगवाहि स्मृतमित्यर्थः । व्यवायीति—समसादेहं व्याप्य पचात् पाकं गच्छतीति व्यवायी गुणः । विकाशी गुणश्च सकलादेहं व्याप्य धातुश्लेथिल्यं करोति । सूक्ष्मो गुणस्तु सूक्ष्मात् सूक्ष्मेषु स्रोतःस्वनुसरः क्षुतः । छेदनं मनोदोषधातुमलादीन् बलादुन्मूलयति तच्छेदि कथितम् । मदावहमिति मदकारकम् । आग्नेयमित्याग्नेयगुणसृष्टिम् । योगवाहीति रसादिषु द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

अथ प्रमाथिद्रव्यमाह, निजवीर्येणेति ।—यद्द्रव्यं निजवीर्येण स्वप्रभावेण कृत्वा स्रोतोभ्यः कर्णमुखनासादीनाम् अन्यविषयेभ्यश्च वा दीषवापुष्ट्यं निरस्यति तत् प्रमाथिभञ्जं कथितम् । यथा मरिचं वचा । दीषशब्दोऽत्र व्याधिष्वपि वक्तव्ये कारणकार्योपचारात्, तेन व्याधिसञ्चयमपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अभिष्यन्दि ।—

पैच्छिल्यान्नौरवाद्द्रव्यं रुद्धा रसवहाः शिराः ।

धत्ते यन्नौरवं तत् स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥२४॥

इति श्रीदामोदरमुमुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां

सूत्रस्थाने दौपनपाचनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति सूत्रस्थानम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ कलादिकाख्यानाध्यायः ।

कलास्वरूपम् ।—

* (धात्वाशयान्तरस्थस्तु यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति ।

देहोष्मणा विपक्वो यः सा कलेत्यभिधीयते ॥)

कलादीना सह्यानिर्देशः ।—

कलाः समाशयाः सप्त धातवः सप्त तन्मलाः ।

सप्तोपधातवः सप्त त्वचः सप्त प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

अथाभिष्यन्दि लक्षणमाह, पैच्छिल्यादिति ।—यद्द्रव्यं पैच्छिल्यात् पिच्छिल-
गुणयोगात्, गौरवात् गुरुगुणयोगात्, गुरुपाकस्मावाहा रसवहास्यतुविंशति-
सहस्राकाः शिराः रुद्धा संरुध्य गौरवं गुरुतां धत्ते तदभिष्यन्दि कथितम् । यथा
दधि । अभिष्यन्दीति श्लेषप्रकीर्णोति ङङिः गुणसाधर्म्यात्, श्लेषाऽपि पिच्छिलगौरवादि
गुणयुक्तः ॥ २४ ॥

इति श्रीवासव्यान्वयप्रकाशवेद्यश्रीभावासिंह्यात्मजेनाट्टमञ्जेन विरचितायां शार्ङ्गधर-

दौपिकायां प्रथमखण्डे दौपनपाचनादिविधिरध्यायचतुर्थः ॥ ४ ॥

पूर्वमुक्तं कलादिकाख्याना इति, अतस्मद्दृश्यन्नाह, कला इति ।—कलादि

* एकै श्लोकमिमं प्रचिप्तं वदन्ति ।

त्रयो दीषा नवशतं स्रायूनां सन्धयस्तथा ।
 दशधिकञ्च द्विशतमस्त्राञ्च त्रिशतं मतम् ॥२॥
 सप्तोत्तरं मर्मशतं शिराः सप्तशतानि च ।
 चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसवाहिकाः ॥३॥
 मांसपेष्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
 स्त्रीणाञ्च विंशत्यधिकाः कण्डूराश्चैव षोडश ॥४॥
 नृदेहे दश रन्ध्राणि नारीदेहे त्रयोदश ।
 एतत् समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥५॥

प्रतानानामेतन्नामसङ्ख्याकथनम् । समासतः सङ्क्षेपात्, प्रोक्तं कथितमित्यन्वयः ।
 तद्व्यथा—कलाः सप्तसङ्ख्याकाः, तासु धात्वाश्रयान्तरमन्यादाः । तथा हि—“धात्वा-
 श्रयान्तरस्यस्तु यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति । देहापघ्ना विपक्षस्य सा कलित्वभिधीयते ॥”
 इति । आश्रयाः सप्त, आश्रयाः स्थानानि, तानि कोष्ठशब्देनोपलक्षितानि : तथा हि
 —“स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूवस्य रुधिरस्य च । षट्शुक्रः फुफ्फुसस्य कोष्ठ इत्याभिधी-
 यते ॥” (सु० चि० २ अ०) इति । धातवः सप्त कथिताः, धातवो रसादयः, ते
 “रसाऽऽसृङ्मांसमेदोऽस्त्रिमज्जशुक्राणि धातवः” (वा० सू० १ अ०) इति । सप्त तन्मन्त्रा-
 धातुमन्त्राः, तेषां धातूनां प्रतिपाकतः कफादिषंज्ञा इत्यर्थः । समीपधातव इति—
 धातुसमीपे भवात्पधातवः, यथा गोनशादिभ्योऽश्विकादिसम्भवः, ते कन्वरजःप्रभृतयः ।
 त्वचः सप्त प्रकीर्तिता इति—शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य शीरस्त्रेव सन्तानिकाः सप्त
 त्वचो भवन्ति । त्रयो दीषाः वातपित्तकफसंज्ञाः, धात्वादीन् दूषयन्ति इति ।
 सन्धिरवयवादीनां सन्धानं, यन्धिरिति लोके । अत्र चकारयण्णात् दशोत्तरशत-
 दद्यादपि अधिका बोद्धव्याः । तदुक्तं—“ज्ञेयं चिकित्सकेर्नूनं सन्धीनाञ्च
 शतद्वयम् । दशोत्तरं रुःसे हे निजगादादिनन्दनः ॥” इति । अस्याञ्च त्रिशतं
 मतमिति—अस्थि सारभूतं शरीरस्थाधाररूपञ्च कथितम् । सप्तोत्तरं मर्मशत-
 मिति—मर्माणि जीवस्थाधाररूपाणि, तानि सप्ताधिकशतसङ्ख्याकानि । तथा
 शिराः सप्त शतानि चेति—दीषधातुजलवाहिन्यः शिराः कथिताः । चकारादव
 न च सप्तशतं नियतम् अन्यासु सन्धीत्येके भाषन्ते ; तदुक्तं—“दिसप्ततिसङ्ख्याणि
 नाङ्गीनां तद्विनिर्गताः । ताभ्यो विनिर्गता नाड्यस्ताभ्योऽद्यान्याः पुनः पुनः ॥
 तावन्तो नाङ्गिका देहे यावन्तो रोमकूपकाः । स्थूलमूलाः सूक्ष्मायाः पत्ररेखा-

कलाना विवरणम् ।—

मांसासृष्टेदसां तिस्रो यज्ञत्प्रीङ्गोश्चतुर्थिका ।

पञ्चमी च तथाऽन्धाणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥

रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः ॥६॥

प्रतानवत् ॥” इति । धमन्यो नाडीविशुद्धाश्चतुर्विंशतिसङ्ख्याकाः कथिताः, ताश्च रसवर्षां श्रेयाः, शिरा धमन्यो नाड्यश्च परस्परपर्यायवाचका श्रेयाः, भिन्नत्वमासां कार्यत्वात् । मांसपेय्य इति—नृणां पुरुषाणां मांसपेय्यः पञ्चशतसङ्ख्याकाः समाख्याताः, बुधेरिति शेषः, पेयी दीर्घाकृतिमांसखण्डः । अपरैश्चतुरस्रा पेयीत्युच्यते । तथा चोक्तं—“चतुरस्रा भवेत् पेयी ह्रतः पिण्डो घनः स्युतः । शाकलीमृजुलाकारमर्दुर्दं परिचक्षते ॥” इति । स्त्रीणां विश्वर्याधिका इत्यनेन मांसपेय्यः कथिताः, अधिकाश्च पञ्चशतात्, तेन विश्वर्याधिकपञ्चशतमांसपेय्यः स्त्रीणां भवन्तीत्यभिप्रायः । विश्वर्या-विश्वरण्यामाह—सप्तयोः पञ्च पञ्च, चतस्रश्च योनौ, गर्भमार्गे तिस्रः, गर्भाशये च तिस्र इति । कण्डराश्चैव षोडशिति—कण्डरा महास्त्रायुः षोडशिति षोडश सङ्ख्याकाः ; तद्वयथा—चतस्रः पादयोः, हस्तयोश्चतस्रः, शीवाया चतस्रः, प्रष्ठे चतस्रः । वृद्धे दश रश्माणि नारीदेहे त्रयोदशिति—वृद्धे पुरुषशरीरे दशसङ्ख्याकानि रश्माणि छिद्राणि, सन्तीत्यध्याहार्यम् । नारीदेहे स्त्रीशरीरे त्रयोदश रश्माणीति भावः, तान्ये वक्ष्यमाणानि ज्ञातव्यानि । एतत् सर्वं कलादिकं समासतः सङ्केपात् प्रोक्तं कथितमित्यर्थः ॥ १—५ ॥

अथ “विस्तरैषाधुनोच्यते” इत्युक्तं प्राक्, इदानीं विस्तरमेतेषां दर्शयन्नाह, मांसिति ।—मांसासृष्टेदसा तिस्रः कलाः, तासां संज्ञा यथा—मांसधरा, रक्तधरा, मेदीधरा इति । चतुर्थिका यज्ञत्प्रीङ्गीः सा श्लेष्मधरा यज्ञत्प्रीङ्गीर्मध्ये इत्यभिप्रायः । पञ्चमी कला चान्धाणां, सा पुरीषधरा । षष्ठी चाग्नेः, सा पित्तधरा । सप्तमी कला रेतोधरा इति सप्त कलाः स्मृताः कथिताः । तदुक्तं सुश्रुते—“तासां प्रथमा मांसधरा नाम, यस्यां मासे शिरास्त्रायुधमनौसोतसां प्रताना भवन्ति । यथा विश्वर्यालानि विश्वर्येण समन्ततः । मूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः ॥” (सु० शा० ४ अ०) इति । ननु रसाद्रक्तं ततो मांसमिन्द्रादि क्रमः, तत्कथं प्रागेव मांसधरा कथिता ? उच्यते—शरीरपोषणार्थं रसादिकमोऽयं, न तु धारणः । अत एव मांसधरत्वेन पूर्वं प्रतिपाद्य कला निर्दिष्टाः परस्परानुयुक्ताः । द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतः, तस्यां शीघ्रं विशिष्यतश्च शिरासु यज्ञत्प्रीङ्गीश्च भवति । इत्याम्

आशयानां विवरणम् ।—

श्लेष्माशयः स्यादुरमि तस्मादामाशयस्त्वधः ।

ऊर्ध्वमग्न्याशयो नाभेर्बामभागे व्यवस्थितः ॥७॥

तस्योपरि तिलं ज्ञेयं तदधः पवनाशयः ।

यथाभिप्रदतात् क्षीरिणः क्षीरमावहति । मासादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोषितं सन्निभ्यते ॥” इति । “तृतीया मेदीधरा नाम ; मेदी द्वि सर्वभूतानामुदरस्थ-
मखस्थिषु च, महत्सु च मज्जा भवति । स्थूलास्थिषु भिष्वेषिण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः ।
अधेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते ॥” इति । “चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्वसन्धिषु
प्राणभृतां भवति । श्लेष्माभ्यक्ते यथा त्वचे चक्रं साधु प्रवर्तते । सन्धयः साधु वर्तन्ते
संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥” इति । “पञ्चमी पुरीषधरा नाम याऽन्तःकोष्ठे मलमभि-
विभजते पक्वाशयस्था । यकृत्समन्तात् कोष्ठञ्च तथाऽन्तर्गण समाश्रिता । उरुकस्थं
विभजते मलं मलधरा कला ।” (सु० ब्रा० ४ अ०) इति । “षष्ठी पित्तधरा नाम,
या चतुर्विधमन्नपानमुपयुक्तमानाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति । अश्रितं
खादितं पीतं लीढ कोष्ठगतं नृणाम् । तज्जीर्येति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥”
(सु० ब्रा० ४ अ०) इति । “सप्तमी शुक्रधरा नाम या सर्वप्राणिनां सर्व-
शरीरव्यापिनी । यथा पयसि सर्पिस्तु गुडयंच्चुरसे यथा । शरीरेषु तथा
गन्त नृणां विद्याह्वयवरः ॥ इत्युले दक्षिणे पार्श्वे वाक्साहारस्थ चाप्यधः ।
मूत्रस्वोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते ॥ कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।
स्त्रीषु व्याधकृतश्चापि हृषात् तत् सम्प्रवर्तते ॥” (सु० ब्रा० ४ अ०) ॥ ६ ॥

इदानीं सप्ताऽऽशयानाह, श्लेष्माशय इति—उरसि वचःस्थले श्लेष्माशयः, आशयो-
ऽधिष्ठानं तत्र विशिष्टस्थानं कफस्थेत्यर्थः । तस्मात् श्लेष्माशयादधः चामाशयः, चामो-
ऽपरिपक्वाकारः तस्याऽऽशयः स्थानमित्यर्थः, स एव क्षानन्तरात् किञ्चिदधो ज्ञातव्यः ;
तथा चोक्तं—“नाभिक्षानन्तरं जन्तीरामाशय उदाहृतः ॥” (च० वि० विविधकुक्षीय०)
नाभेरुर्ध्वमग्न्याशयः, स एव यद्विषुस्थानं कथितम् । “अग्न्याधिष्ठानमन्नस्य यद्विषु-
यद्विषु मता । नाभेरुपरि सा ह्याग्निबलोपष्टम्बुद्विता ॥” (च० वि० यद्विषु०) इति
वचनात् । वामभागे व्यवस्थित इति सोऽप्यग्न्याशयस्तु नाभेर्बामभागे आश्रित इत्यर्थः ;
वामभागे पुरुषस्य इति व्याख्यानं वा । तस्योपरि तिलं ज्ञेयं—तिलमित्यनेन
क्लौम कथितं, तत् पिपासास्थानमित्यभिप्रायः । अत एव जलवाङ्मिश्रामूलं तिल-
मित्युक्तनाचार्येण । एके—“तस्योपरि जलं ज्ञेयम्” इत्येवं पठन्ति व्याख्यानमिति च ।

मलाशयस्त्वधस्तस्मात् वस्तिर्मूत्राशयस्त्वधः ॥
 जीवरक्ताशयसुरो ज्ञेयाः सप्ताशयास्त्वधो ॥८॥
 पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः ।
 धरा गर्भाशयः प्रोक्तः स्तनौ स्तन्याशयौ मतौ ॥९॥

धातूनां विवरणम् ।—

रसासृज्जाममेटोऽस्थि-मज्जाशुक्राणि धातवः ।
 जायन्तेऽन्योऽन्यतः सर्वे पाचिताः पित्ततेजसा ॥१०॥
 पूर्वपूर्वधातव्यः उत्तरीत्तरधातूनामुत्पत्तिः ।—

* (रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।

मेदमोऽस्थि ततो मज्जा मज्जायाः शुक्रसम्भवः ॥)

तथा ह्युक्तम्—“अग्नेरुद्धं जलं स्थाप्य तददधच्च जलीपरि । अग्नेरधः स्वयं वायुः
 स्थितोऽग्निं धमते शनैः ॥ वायुना धममानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । तदन्न-
 मुष्णतोऽन्नं समन्तात् पच्यते शनैः ॥” इति । तदधः पवनाशय इति—तत्
 तस्यान्याशयस्थाधः पवनाशयो वायोः स्थानमित्यर्थः, तस्य वायोः समान इति
 संज्ञा । मलाशयस्त्वधस्तस्मादिति—तस्य पवनाशयस्याधो मलाशयः, स च पक्वाशयः
 कथितः । तस्मैकेटेश वा विभक्तः मलाधारः उण्डुको विद्यते; अत एवोण्डुकात्
 पक्वाशयो भिन्नः इति । उण्डुकः पोटलकः इति लोके । चरके तु पुरीषान्त्र
 शब्देनोण्डुकः प्रतिपादितः इति । बलिर्मूत्राशयस्त्वध इति—अर्वापि पवना-
 शयस्थाधः इति सम्भवः । बलिम्बु चर्मखण्डाटकाकारो मूत्राधारः, स च पक्वाशय-
 समीपे स्थितः । जीवरक्ताशय इति—जीवतुल्यं रक्तं, तस्याशयः स्थानं, तच्च
 “ज्ञेया” इति प्रसिद्धं हृदयस्य त्रामसागाश्रितं भवति । अत एव जीवरक्ताशयसुर
 इति प्रतिपादितम् । ज्ञेयाः सप्ताशयास्त्वधोति—अमी पूर्वोक्ताः सप्ताशया बोद्धव्याः । तद्वक्तं
 वाग्भटेन—“दाः सप्त सप्त चाधारा रक्तस्थायाः क्रमात् परं । कफार्मपित्तपक्वानां
 वायोर्भवस्य च स्मृताः ॥” (वा० शा० ३ अ०) इति । नारीणामाशयास्त्रय इति
 —पुरुषाशयेभ्योऽधिकाः स्त्रीणां त्रय एवाशया विज्ञेयाः, एको गर्भाशयः, द्वौ स्तन्याशयौ
 च । गर्भाशयस्य पक्वाशयान्तरे वर्तते । स्तन्याशयौ जीवाशयौ ॥ ७—९ ॥

अथ धातूनां सप्तसङ्ख्याविवरणं दर्शयन्नाह, रसेति ।—रसादयः सर्वे धातवः
 पित्ततेजसा प्रतिधात्वाग्निना पाचिताः परिपाच्यमाना अन्योऽन्यतः परस्परानुपपन्नात्

* क्राचत् श्लोकानि कृ प्रथितं सम्भवे ।

मलानां विवरणम् ।—

जिह्वानेत्रकपोलानां जलं पित्तञ्च रञ्जकम् ।
कर्णविड्मनादन्त-कक्षामेढ्रादिजं मलम् ॥ ११ ॥
नखनेत्रमलं वक्रो स्निग्धत्वं पिण्डिकास्तथा ।
जायन्ते सप्तधातूनां मलान्येतान्यनुक्रमात् ॥ १२ ॥

मलानाम् अन्यविधाविवरणम् ।—

कफः पित्तं मलः खेषु प्रखेदो नखरोम च ।
नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥ १३ ॥

जायन्ते उत्पद्यन्ते इति भावः । तदुक्तं—“रसाद्रक्तं ततो मांसं मासान्धेदः
प्रजायत । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जायाः शुक्रसन्धवः ॥” (सू० सू० १४ अ०)
इति । परिणामस्त्रिविध एव धातूना मलस्थूलाणुभागविशेषेण भवति । तद्यथा—
अत्रात् पच्यमानाद्द्विष्णुं मलः, सारी रसः । रसादग्निपक्वात् मलः कफः, स्थूली
भागो रसः, सूक्ष्मभागे रक्तम् । रक्तादग्निपक्वात् मलः पित्तं, स्थूलाभागः शोणितम्,
अणुभागे मांसमिति । मांसादग्निपच्यमानात् मलः श्रोत्रनासाप्रजननादिस्त्रोतो-
मलः, स्थूली भागे मांसं, सूक्ष्मभागे मेदः । ततोऽपि निजर्वाङ्गपच्यमानान्मलः स्वेदः,
स्थूलांशो मेदः, सूक्ष्मभागेऽस्थि । ततोऽपि पच्यमानात् मलः केशलोभश्लशृणु,
स्थूलांशस्थि, सूक्ष्मस्तु मज्जा । ततो मज्जः पावकपच्यमानादपि मली नयन-
पुरीषत्वचा स्नेहः, स्थूली भागे मज्जा, सूक्ष्मभागः शुक्रम् । ततः पुनः पच्यमानादपि
मली नोत्पद्यते, स हि सहस्रधाऽऽघातसुवर्णवत् स्थूली भागः । शुक्रमेव (?)
स्नेहभागः सूक्ष्मस्त्रोभूतं शोत्र इति ॥ १० ॥

इदानीं मलानाह, जिह्वेति ।—सप्तधातूनां रसादीनाम् एतानि मलान्यनुक्रमात्
जायन्ते; जिह्वानेत्रकपोलानां जलमिति—तेन जिह्वानजलं नेत्रजलम् । जलमद
कफद्रवमेतद्रसस्य मलमिति भावः । रञ्जकं पित्तं रक्तस्य मलं, रञ्जकं रसस्य
रागकरमित्युक्तत्वात् । कर्णविट् मांसस्य मलं, नासामलश्चेत्यन्ये । रसना-
दक्षकक्षामेढ्रादिजं मलं मेदसः । आदियद्व्यात् स्वेदमपि कीचत्, न क्षमत,
यतः स्वेदस्तु उपधातुषु पतित एव । नखा इति अस्या मलम् । नखा इति बहुवचनेन
केशलोभादीनां वृष्टम् । नेत्रमलं वक्रोस्निग्धता च मज्जो मलं, नेत्रमलं नयन-

उपधातूनां विवरणम् ।—

स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।

शुद्धमांसभवः स्नेहः सात्वसा परिकीर्त्तिता ॥१४॥

स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् ।

इति धातूद्भवा ज्ञेयाः एते सप्तोपधातवः ॥१५॥

पुरीषम् । पिण्डिका इति—शुक्रस्य पिण्डिकाऽव यौवनीद्भवा । तलेति यदृशान्
 उभयगुण्यपि गृह्यन्ते, यतः आकृष्टाण्डकोषस्य पंसः उभयुपातात् उभयु शुक्रमलमित्येके ।
 अपरे षडेव मलान् यथाक्रमं कथयन्ति । ते तु नेत्रमलं वक्त्रास्त्रिधत्वं पिण्डिकादिकञ्च
 मज्जो मलमिति व्याख्यानयन्ति । तदुक्तं—“किङ्कमन्नस्य विष्णुवं रसस्य तु कफाऽसृजः ।
 पित्तं मांसस्य तु मलो खेषु स्वेदस्तु मेदसः ॥ नखमस्थुस्तु लोमाद्या मज्जः स्नेहो-
 ऽस्त्रिविट्त्वचः । प्रसादकिङ्के धातूनां पाकादेवंविधः स्रुतः ॥ शुक्रस्यातिप्रसन्नत्वा-
 न्नलाभाव इति स्रुतिः ॥” इति ॥ ११—१३ ॥

इदानीमुपधातूनामपि विवरणं दर्शयन्नाह, स्तन्यमिति ।—स्तन्यादयः सप्तोपधातवो
 धातूद्भवा बोद्धव्याः । स्तन्यं स्त्रीरं रसस्योपधातुः, रजश्यार्त्तवो धातुः, एतद्वयश्च
 स्त्रीणां काले समये भवति गच्छति च । तथा च रोमराज्यादयश्च विशिष्या
 नारीणां कालान्तरेणामित्यक्तं गच्छन्ति इति सम्बन्धः । अर्वादिशब्दात् स्तन्यार्त्तवादेयो
 गृह्यन्ते । आर्त्तवमपि तन्नान्तरे यथा—“रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते ।
 तद्वर्षाद्वाटशादूर्ध्वं याति पश्चाशतः क्षयम् ॥” (सु० न० १४ अ०) इति । शुद्ध-
 मांसभवः स्नेहो मांसस्योपधातुः, एष एव वसा कथिता । शुद्धमांसं स्थूलभावप्राप्तमांस-
 मिति भावः, तवस्थो यः स्नेहः स एव च वसाशब्दवाच्यः, “मांसस्नेहो वसा
 मता” इति वचनात् । स्वेदो मेदस उपधातुः, स्वेदः प्रभेदः । दन्ता चष्टानुपधातुः ।
 केशा मज्जीपधातुः । ओजः शुक्रस्योपधातुः । धातूद्भवा इति धातूपन्नाः, तेषां
 परिपाकविषयत्वात् । क्वचित्कृते तु मलान्तर्भूतत्वेन तदेव गणिताः । एते सप्तोप-
 धातवः इत्यनेन सप्तोपधातवः नियता क्रियाः । अन्ववाप्युक्तं—“रसात् स्तन्यं ततो
 रक्तमसृजः स्रायुक्कण्डराः । मांसादसा त्वचः स्वेदो मेदसः स्रायुसन्धयः ॥”

* अरक्ते तु—“रसात् स्तन्यं ततो रक्तमसृजः कण्डराः शिराः । मांसादसा
 त्वचः षट् च मेदसः स्रायुसन्धयः ॥” इतिभावपाठः परिदृश्यते ।

श्लोकः खडपम् ।—

श्लोकः सर्वशरीरस्थं शीतं स्निग्धं स्थिरं मतम् ।
सोमात्मकं शरीरस्थ बलपुष्टिकरं मतम् ॥१६॥

त्वचां विवरणम् ।—

ज्ञेयाऽवभासिनो पूर्वं सिद्धस्थानञ्च सा मता ।
द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजम्बूः ॥१७॥
श्वेता तृतीया सङ्घाता स्थानं चर्मदलस्य च ।
ताम्बा चतुर्थी विज्ञेया किलासश्वित्रभूमिका ॥१८॥
पञ्चमो वेदिनी ख्याता सर्वकुष्ठोद्भवा ततः ।
विख्याता रोहिणी षष्ठो ग्रन्थिगण्डापचोस्थितिः ॥१९॥
स्थूला त्वक् सप्तमो ख्याता विद्रव्यादः स्थितिश्च सा ।
इति सप्त त्वचः प्रोक्ताः स्थूला ब्रौह्मिदिमात्रया ॥२०॥

अथो दन्ताक्षया मद्ग्नः केशा श्लोकश्च सप्तमात् । धातुभ्यश्चोपजायन्ते तस्मात्ते
उपधातवः ॥* इति ॥ १४/१५ ॥

श्लोकानां लक्षणमेतस्याद्ये पठन्ति केचित्, तद्वदथा—श्लोकद्वयादि ॥१६ ॥

ज्ञेयाऽवभासिनोति ।—इति वक्ष्यमाणप्रकारेण, ब्रौह्मिदिमात्रया यवद्वयपरिमाणेन
स्थूलाः सोमंघाः सप्त त्वचां ज्ञेयाः । कथंमिति तत्प्रकारमाह—तत्र पूर्वम् अवभासिनो
नाम अवभासयति पराजयतीति (?) भाजकारिणा सर्ववर्णान् पञ्चविधाश्च ह्यायां
प्रकाशयति, सैव सिद्धस्थानं कथितम् । चकारात् पञ्चकण्टकाधिष्ठानमपि ज्ञेयं,
सा ब्रौह्मिदिमात्रयादशभागप्रमाणा । द्वितीया लोहिता ज्ञेया इत्यादि—द्वितीया त्वक्
लोहिता नाम कथिता, सा तिलकालकजम्बूज्ञेया । तिलकालकजम्बूज्ञेयेनैव
न्यच्छब्दोद्भवाद्योऽपि गृह्यन्ते । तिलकालकप्रभृतयश्च चतुर्दशैः पठिताः, सैव ब्रौह्मिः
षोडशभागप्रमाणा बोद्धव्या । श्वेता तृतीया सङ्घातेत्यादि—तृतीया त्वक् श्वेता
नाम कथिता, सा चर्मदलस्य स्थानं, चर्मदलः कुष्ठभेदः । चकारान्मषकाजगङ्गो-
प्रभृतौना स्थानं, सा ब्रौह्मिदिमात्रयादशभागप्रमाणा । ताम्बा चतुर्थी विज्ञेयेत्यादि—चतुर्थी
त्वक् ताम्बा नाम विज्ञेया, सा किलासश्वित्रभूमिका कथिता । किलासः कुष्ठभेदः,

* “उपगतः वैकृत्यं प्राप्तः धातुः उपधातुः” इति गू० दी० ।

दोषाणां पर्यायाः ।—

वायुः पित्तं कफो दोषा धातवश्च मला मताः ।

तत्रापि पञ्चधा ख्याताः प्रत्येकं देहधारणात् ॥२१॥

दोषादीनां निरुक्तिः ।—

* (शरीरदूषणाद्दोषा धातवो देहधारणात् ।

वातपित्तकफा ज्ञेयाः मलिनीकरणाम्मलाः ॥ .

दोषेषु वायोः प्रभावः ।—

पित्तं पङ्गुः कफः पङ्गुः पङ्गुवो मलंधातवः ।

वायुना यत्र नोयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥)

शिव प्रसिद्धं. सेव त्रीहृष्टभागप्रमाणा । पञ्चमी त्वक् वेदिनी नाम ख्याता, सा सर्व-
कफोद्भवा ज्ञेया, सर्वकफान्यष्टादशसङ्घातानि । तत इति यद्व्येन विमर्षादीनामधि-
ष्ठानं, सेव त्रीहृष्टः पञ्चभागप्रमाणा विख्याता । रोहिणी षष्ठीति—षष्ठी त्वक् रोहिणी
नाम विख्याता, सा यन्निगण्डापञ्चोस्थितिः कथिता । यन्ध्यादयः कफमेदःप्रधानाः,
अतः साधर्यात् श्लोपदार्बुदादीनामपि स्थानं. सा च त्रीहृष्टप्रमाणा । स्थूला त्वक्
सप्तमौ ख्याता इत्यादि—सप्तमी त्वक् स्थूला + नाम कथिता, सा बिट्प्रकारः
स्थितिर्भवति । आदि यद्व्येणात् भगन्दरार्शनीः यद्व्येणं, सेव त्रीहृष्टप्रमाणां
बोद्धव्या । मांसलेषु मानमिदं न ललाटसूक्ष्माङ्गुल्यादिषु, “यतो वत्तव्युदरेषु
त्रीहृष्टमुखेनाङ्गुलोदरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति” (सु० शा० ४ अ०) ॥ १७—२० ॥

अथ दोषाणां विवरणमाह, वायुरिति ।—वायुः पित्तं कफश्च तयो दोषाः प्रसिद्धाः ।
एते एव देहधारणात् धातवः कथिताः । धातूनां मलिनीकरणात् मलाश्च
मताः कथिताः । तत्रापि देहधारणात् प्रत्येकं पञ्चधा पञ्चप्रकाराः ख्याताः ।
तदुक्तं सुश्रुते—“तत्र प्रत्यन्दोहहनपूरणविवेकधारणलक्षणी वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः
शरीरं धारयति । रागपत्कीजस्तेजीमेषीशक्रतु पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमपि कर्मणाऽनुग्रहं
करोति । सन्निश्लेषणक्षेदनरीपणपूरणवलस्थैर्यैः श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्तः स्रक्-
कर्मणाऽनुग्रहं करोति” (सु० सू० १५ अ०) इति ॥२१॥

* श्लोकादिनां प्रसिद्धाविति केषाञ्चित् मतम् ।

† सुश्रुते इयं “मांसधरा” नाम्ना कथिता ।

बायोः स्वल्पम ।—

पवनस्तेषु बलवान् विभागकरणान्तः ।

रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रुक्षा लघुश्चलः ॥२२॥

बायोः पञ्चस्थानानि ।—

मलाशये चरेत् कोष्ठ-वर्जस्थाने तथा हृदि ।

कण्ठे सर्वाङ्गदेहेषु वायुः पञ्चप्रकारतः ॥२३॥

पञ्चबायोः नामानि ।—

अपानः स्यात् समानश्च प्राणोदानौ तथैव च ।

व्यानश्चेति समीरस्य नामान्युक्तान्यनुक्रमात् ॥२४॥

उदानौ तेषु वातप्रधान्यपूर्वकं तत्स्वरूपमाह, पवन इति ।—तेषु वातादिदोषेषु पवनो वायुः विभागकरणात् पृथकरणात् बलवान् मतः । तदुक्तं—“पित्तं पङ्कः कफः पङ्कः पङ्कवो मलघातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मन्त्रवत् ॥” इति । रजोगुणमय इत्यादि—अनिला रजोगुणमयो रजोगुणभूयिष्ठ इति भावः । सूक्ष्म इति स्वातःप्रवाश्रत्वात् । शीतः शीतस्वभावात् । रुक्षो रुक्षगुणयोगात् । लघुश्चलः । अलो नेकत्र स्थितिशीलः ॥२२॥

स एवांशुस्थानेषु आनुगच्छन् वायुः पञ्चप्रकारो ज्ञेयः । केचित्स्याह, मलाशये इत्यादि ।—मलाशये पक्वाशये । कोष्ठवर्जस्थाने इति—कोष्ठाग्रस्थाने ; कोष्ठवर्जस्थाने धात्वाग्रनिरासार्थम् । हृदि उरःस्थाने । कण्ठे कण्ठदेशे । सर्वाङ्गदेहेषु इति—सर्वाङ्ग-युक्तो देहः ; तान्यङ्गानि षट् प्रसिद्धानि । ननु, देहवर्णनेवाङ्गान्यपि प्राप्यन्तं, तत् कथं पृथक् वदयाम ? उच्यते—अङ्गवर्णनत्र प्रत्यङ्गादीनां निरासार्थं, तेषु प्रत्यङ्गेषु वातस्य विशेषस्थानं न प्रातपादितम् ; तथादिशेषस्थानत्वेन सर्वाङ्गदेहवर्णन-कृतमित्यदोषः ॥२३॥

तथैवांशुक्रमानामानि यथा, अपान इत्यादि ।—अपानी वातविशेषः गुददेशे । समानो नाभिशये स्यात्, समानो वर्जस्थाने । प्राणो हृदि । उदानः कण्ठदेशे । व्यानः सर्वशरीरेष्विति । तदुक्तं—“हृदि प्राणो गुदिऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥” इति । केचिदनिश्चयानामान्यन्यान्वपि पठन्ति, तदयथा—“नागः कुर्मोऽथ कृकलो देवदत्तो धनञ्जयः” इति । एते त्वन्वय-प्रधाननाडीषु शातव्याः ॥२४॥

पित्तस्य स्वरूपम् ।—

पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणीत्तरम् ।

कटुतिक्तसरसं ज्ञेयं विदग्धं चास्त्रतां व्रजेत् ॥२५॥

पद्यानां पित्तानां स्थानानि कार्याणि च ।—

अग्न्याशये भवेत् पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।

त्वचि कान्तिकरं ज्ञेयं लेपाभ्यङ्गादिपाचकम् ॥२६॥

दृश्यं यकृति यत् पित्तं तत् रसं शोणतां नयेत् ।

यत् पित्तं नेत्रयुगले रूपदर्शनकारि तत् ॥

यत् पित्तं हृदये तिष्ठेन्मेधाप्रज्ञाकरञ्च तत् ॥२७॥

इदानीं पित्तविवरणमाह, पित्तमिति।—पित्तमुष्णमित्युष्णयोगात् । द्रवमकठिनम् । पीतं वर्णतः । नीलञ्च तन्नीलवर्णं सामान्यतया भवति पीतं निरामावस्थायाम् । सत्त्वगुणीत्तरं सत्त्वगुणवद्गुणम् । कटुतिक्तसरसं प्रकृतिस्थं प्रसिद्धम् । यदा विदग्धं तदास्त्रतां व्रजेदिति बाङ्गणत्वात्, तदुक्तं—“पित्तं विदग्धमस्त्रतामुपैति चाग्नेयत्वात्” इति । अत एवाह काश्यात्—“विदग्धाग्नीषंसृष्टं पुनरस्त्ररसं भवेत्” इति । विदग्धं पित्तं पुनरस्त्रपित्तमिति रोगविशेषमपरं प्रतिपादयन्ति इति ॥२५॥

तत्स्थानानि यथा—अग्न्याशये पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितञ्च ज्ञेयं, पक्वमाशयमग्ने अग्न्याशयमिति वाच्यं, तदस्थि चतुर्विधमन्नपानं पचति । न केवलं तिलोन्मितमन्यरूपञ्च बदन्येके । तद्वयथा—“स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रं प्रमाणतः । क्रस्वमात्रेषु सत्त्वेषु तिलमात्रं प्रमाणतः ॥ कृमिकोटपतङ्गेषु बालमात्रं हि तिष्ठेति ॥” इति । यत् पित्तं त्वचि तत् कान्तिकरं ज्ञेयं लेपाभ्यङ्गादिपाचकञ्च भवति तदुष्णगुणयोगात् । कृष्ण शरीरस्थोष्णत्वम् । लेपाभ्यङ्गादीत्यादियच्छणात् स्नानावगाहनादीनां यच्छणम् । त्वगत्र अश्वत्थानि नाम ज्ञेया, बाह्यत्वान्यभिप्रायः । यत् पित्तं यकृति कालखण्डे दृश्यं दृष्टिगोचरं तद्रसं शोणतां नयेत् करोतीत्यर्थः । तादृशमात्रं यादृक् प्रोच्चास्थानेऽस्ति तादृक् भवतीति भावः (?) । यत् पित्तं नेत्रयुगलेऽस्ति तद्रूपदर्शनकारि भवति ; रूपं पीतशुक्लादिकम् । यत् पित्तं हृदये चेतनास्थानेऽस्ति तन्मेधाप्रज्ञाकरं बोद्धव्यं, कस्मात् ? हृदयस्थकफतमोऽपनीदनविषयटीकृतत्वात् । मेधा धीधारणावती बुद्धिः, प्रज्ञा अनागतोपदेशरूपा मतिः । चकारादभिप्रायार्थितमनोरथमाधनकृदुक्तम् ॥२६-२७॥

पञ्चानां पित्तानां नामानि ।—

पाचकं भ्राजकञ्चैव रञ्जकालोचके तथा ।

साधकञ्चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ॥२८॥

कफस्य स्वरूपम् ।—

कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।

तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥२९॥

पञ्चानां कफानां स्थानानि कार्याणि च ।—

कफश्चामाशये मूर्द्ध्नि कण्ठे हृदि च सन्धिषु ।

तिष्ठन् करोति देहेषु स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥३०॥

पञ्चानां कफानां नामानि ।—

क्लेदनः स्नेहनञ्चैव रसनश्चावलम्बनः ।

श्लेष्मकञ्चेति नामानि कफस्थोक्तान्यनुक्रमात् ॥३१॥

पित्तनामान्याह, पाचकमित्यादि।—पित्तनामानि अनुक्रमात् पञ्चैव ज्ञातव्यानि ; क्रमो यथा—पाचकमप्राप्त्याने, भ्राजकं तर्वाच, रञ्जक यकृति, आलोचकं नेत्रयोः, साधकं हृदीति ॥ २८ ॥

इदानीं कफस्य विवरणं दर्शयितुमाह, कफ इति ।—कफोऽपि दृष्टशः । कीदृशः ? तमाह, स्निग्ध इति—स्नेहगुणयोगात् । गुरुस्वभावः । श्वेतो वर्णतः । पिच्छिल इति—मृदुमानः सद्रङ्गुलयाहौ । शीतलोऽगुण सौम्यत्वात् । तमोगुणाधिकस्तमोगुणबहुलः । स्वादुर्भ्रंशुरः, मधुरत्वमद्वाविदग्धत्वात् । विदग्धस्तु लवणो भवेदिति, तदुक्तं—“प्रकृतियोंऽविदग्धश्चापदुष्टो मधुरः कफः । विदग्धो विकृतश्च स्यात् प्रदुष्टो लवणकश्चा ॥” इति । यथा—विदग्धः अल्पपाकाङ्गवणः ॥२९॥

स्थानानि यथा, कफ इत्यादि ।—कफोऽप्येतेषु स्थानेषु तिष्ठन् देहेषु स्थैर्यं करोति सर्वाङ्गपाटवं करोति ; कथमित्याह—चामाशये चतुर्विधस्याहारखाद्यारे माधुर्यात् पिच्छिलत्वात् पक्वेदित्वान्मधुरशीतलोऽपि स्वगत्या श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य च उदककर्मणा क्लृप्तोपकारं करोति । मूर्द्ध्नि शिरसि स्थितः स्नेहेन तपण्याधिकतत्वादिन्द्रियाणां स्वकार्यसामर्थ्यं जनयति । कण्ठे जिह्वामूले स्थितः सौम्यत्वाज्जिह्वेन्द्रियस्य रसज्ञानाज्ञानयोर्वर्तते । हृदि उरसि स्थितः शिरोबाहुहृदयसन्धानस्थानस्य सम्भारणं प्राकृतपणेन अन्नरसमहितेन हृदये स्वकार्यसामर्थ्यं करोति । सन्धिषु संस्थितः सर्वसन्धिसंश्लेषादनुगुहं करोति ॥३०॥

अथ भामान्यनुक्रमादुक्तानि ; तानि कानोत्याह—क्लेदन चामाशये, तत्र

स्नायुनां सन्धीनाश्च स्वरूपम् ।—

स्नायवो बन्धनं प्रोक्ता देहे मांसास्थिमेटसाम् ।

सन्धयश्चाङ्गसन्धानात् देहे प्रोक्ताः कफाम्बिताः ॥३२॥

शौटकेरुंघेराहारः प्रक्षिप्तो भिन्नसङ्घातः सुखकरो भवति इति क्लेदनव्याभिप्रायः ।
 खेदो मूर्च्छि भवति, तत्र स्थितस्य खेदविषयस्य सन्धपंथं करोतीति
 तात्पर्यार्थः, खेदगुणसाधव्यात् । रसनः कफपर्यायः (१) कण्ठेऽस्ति, स च
 रसज्ञाने वर्तते । अवलम्बनो हृदि वर्तते, स च हृदयावलम्बनं करोतीत्यर्थः ।
 श्लेष्मकः सन्धिमिति, स च सन्धिभेदेषणक इवति, सन्धिसन्धानं करोतीत्य-
 भिप्रायः ॥३१॥

इदानीं स्नायुनां विवरणं दर्शयन्नाह, स्नायव इति ।—स्नायवो नवशतसङ्घाताः,
 तास्तु प्रतानवन्धो वृत्ताः पृथ्वाः शुषिराश्च देहे मांसास्थिमेटसां बन्धनं प्रोक्ताः
 कथिता इत्यर्थः । तद्वयथा—शाखासु षट्प्रतानि ताः प्रतानवन्धो वृत्ताश्च, विसन्ध्याख-
 सदृशः प्रतानवन्धः वृत्ताः वर्चलाः, महास्नायव इत्यर्थः । हे श्रुते विंशत्य कोष्ठे, ताः
 शुषिराः पृथुलाश्च । यीवां प्रत्युहं सप्ततिः, ता अपि पृथुलाः शुषिराश्च, एवं नवशत-
 सङ्घाताः स्नायवो व्याख्याताः । बन्धनमिति—सर्वशरीरावयवनिबन्धनं, तदङ्गं—
 “नौर्यथा फलकाक्षीर्णा बन्धनैर्वह्मिर्भिर्युता । भारखमा भवेत्पुं नृयुक्ता मुसमाहिता ॥
 एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभिर्वह्मिर्बन्धात्तेन भारसङ्घा-
 नराः ॥” (सु० शा० ५ अ०) इति । सन्धिलक्षणमाह, सन्धय इति ।—अङ्गयद्गुणेन
 प्रत्यङ्गान्यपि गृह्यन्ते । सन्धयो द्विविधाश्चला अचलाश्च । यदङ्गं—“इन्धोः
 कव्याश्च शाखासु सन्धयस्तु चलाः स्मृताः । शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया अचला
 बुधैः ॥” कव्याच्चेति चकारात् यौवायामपि चला ज्ञेयाः । केचिदत्र सन्धिलक्षणपदे
 हयं पठन्ति (१) । तान् सन्धीनस्थ्याश्रिता नव भन्धन्ते * ॥३२॥

* भन्ते “तान् सन्धीनस्थ्याश्रिता नव भन्धन्ते” इत्यत्र “तान् सन्धीनस्थ्याश्रितानेव
 भन्धन्ते” इति पाठो युक्तः, यतः सुश्रुते चलाचलसन्धीनां दशोत्तरशतइत्यत्र तेषां
 विवरणादिकञ्च उक्त्वा “अल्पान् सन्धयो स्मृते केवलाः परिकीर्णताः । पेश्याद्यु-
 शिराणान् सन्धिसङ्घा न विद्यते ॥” इत्युक्तम्, अतश्च टीकाकृता इत्यादिषु ये
 सन्धयः प्रदर्शिताः ते अस्थ्याश्रिता एव, न तु पेश्याद्याश्रिताः इत्येवार्थः
 युज्यते, तान् सन्धीन् अस्थ्याश्रिता नव इति पाठस्य व्याकरणदृष्टत्वात्
 अर्थात्तद्विधेति ।

अस्थीं मर्मेषाञ्च स्वरूपम् ।—

आधारश्च तथा सारः कायेऽस्थीनि बुधा विदुः ।

मर्माणि जीवाधाराणि प्रायेण मुनयो जगुः ॥३३॥

शिराणां धमनौनाञ्च स्वरूपम् ।—

सन्धिवन्धनकारिण्यो दोषधातुवद्वाः शिराः ।

धमन्यो रसवाहिन्यो धमन्ति पवनं तनौ ॥३४॥

अथास्थिलक्षणमाह, आधारश्चेति ।—अस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति कपाल-
रुक्क-बलय-तरुण-नलकसञ्जानि, काये आधारः शरीरधारणविषयः ; तदुक्तं—
“मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभिलथ्या । अस्थीन्थालम्बनं कृत्वा न शीथ्यन्ते
पतन्ति वा ॥” (सु० शा० ५ ५०) इति । तथा सार इति—अस्थीनि
शरीरे सारभूतः कथितः ; यथा—“अथन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठान्त भ्रुकृदाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा प्रियन्ते देहिना भ्रुवम् । तस्माच्चरविनष्टेषु त्वय्यासिषु
शरीरिणाम् । अस्थीनि न विनश्यन्ति साराख्येतानि देहिनाम् ॥” (सु० शा०
५ ५०) इति । इदानीं मर्माणि निदर्शयन्नाह, मर्माणीति ।—मर्माणि सप्तोत्तरशत-
सङ्ख्याकानि प्रायेण बाहुल्येन जीवाधाराणि प्राणाधाराणि मूनयः जगुः, तानि
मर्माणि पञ्च प्रकाराणि भवन्ति ; तद्यथा—मांसमर्माणि तान्येकादशसङ्ख्यानि,
शिरामर्माणि एकचत्वारिंशत्, स्नायुमर्माणि सप्तविंशतः, अस्थिमर्माणि षष्टौ, सान्ध-
मर्माणि विंशतिश्चेति । एतान्यपि सद्यःप्राणहराणि कालान्तरप्राणहराणि
विशल्यघ्नानि वैकल्यकराणि रूजाकराणीति कथितानि । एतेषां स्वरूपं न
लिखितमत्र विस्तरभयात् । जीवाधाराणीति—जीव आत्मा तस्याधाराणोत्वर्थः । तदुक्तं
—“सोममाहृततेजासि रजःसत्त्वतमांसं च । मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा
आवतिष्ठते ॥ मर्मस्वभिहृतास्तस्माद् जीवन्ति शरीरिणः ॥” (सु० शा० ६ ५०)
इति ॥३३॥

इदानीं शिरालक्षणं प्रकटयन्नाह, सन्धीति ।—शिराश्च स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधाः,
तासां नाभिर्मूलं, ततः प्रसरन्त्यूर्ध्वमर्धास्त्यर्थं च । तथा ह्युक्तं—“यावत्यस्तु शिराः काये
सन्धवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्वा निबद्धानाः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥” (सु० शा० ७
५०) इति । तासां विभागोऽप्युक्तः, यथा—“तासां मूलशिराश्चत्वारिंशत्, तासां वात-
वाहिन्यः दश, पित्तवाहिन्यः दश, कफवाहिन्यः दश, दश रक्तवाहिन्यः इति । तासान्तु

मांसपेशीना कण्डराणाञ्च स्वरूपम् ।—

मांसपेश्यो बलाय स्युरवष्टम्भाय देहिनाम् ।

प्रसारणाकुञ्चनयोरङ्गानां कण्डरा मताः ॥३५॥

वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्तत्यधिकशतं भवति । तावन्व एव पित्त-
वाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने, रक्तवाहिन्यश्च यक्रप्लीङ्गीः”
(सु० ग्रा० ७ अ०) । सान्त्वन्मनकारिण्यं इति—आकृत्तनप्रसारणादभि-
र्विशेषैरित्यर्थः । इदानीं धमनीलक्षणमाह, धमन्य इति ।—धमनादनिलपूरणात्
धमन्यः । रसवाहिन्य इति—अनुवैश्रतिसङ्काः । तासाञ्च नाभिप्रभवाद्यामूर्धगा
दश्च, दश आधोगामिन्यश्चतस्रस्त्रिंशत्यङ्गानामण्यो भवन्ति । अधोगतास्तु वातमूत्रपुरीष-
शुक्रासंवातयो वदन्ति । अन्नपानरसवाहिन्यो दशोर्धगाः । * त्रिंशत्याणां
अतस्तृणां धमनीनामेकैका शतधा सङ्ख्यया चोत्तरीत्तरं विभज्यन्ते । तास्व-
सङ्ख्याः ताभिरिदं शरीरं जालकैरिव व्याप्तं, तासान्तु मुखानि रोमकूपप्रतिबन्धानि
यैः स्वेदमभिवदन्ति, रसश्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्वाहिन्यश्च, तैरेव आभ्यङ्गपरिषेकावगाहा-
लेपनवीर्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते ॥ ३४ ॥

अथ पेशीवर्णनमाह, मांसपेश्य इति ।—मांसावयवसङ्घाताः परस्परं विभक्ताः
पेश्य इत्युच्यन्ते । तात् बलाय षोडशेभ्यः कथिताः । अत एवाह कश्चित्—“शिरा-
स्त्रायुस्थिपयोश्च सन्धयश्च शरीरिणाम् । पेशीभिः संहतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥”
(सु० ग्रा० ५ अ०) इति । तासान्तु स्थानविशेषान्नास्वरूपत्वं दर्शितम् । तदयथा—
“बहुलपेलवस्थितान्पृष्ठप्रसङ्गस्वदीर्घस्थिरमृदुंललाककर्मशभावाः” (सु० ग्रा० ५ अ०) ।
प्रत्येकलक्षणमेतेषाञ्च न लिखितमत्र यन्मगौरवभयात् । अथ कण्डराः,—कण्डरा
महास्त्रायवः, अङ्गानां हस्तपादशिरःपृष्ठप्रभृतीनां प्रसारणाकुञ्चने कर्मविशेषौ तयो-
र्यापारौ यासां ताः । कण्डराः षोडश, तासां प्ररोहा यथा—“हस्तपादगतानां
कण्डराणा नखाः प्ररोहाः, यीवाहृदयनिबन्धिनीनाम् अधोभागगताना मंद्गम् ।
शोणित्पृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां विन्धः मूर्द्धोदवन्धीऽर्षापिण्डादीनाञ्च” ।

* चादौ अधोगता उक्ता पश्चात् ऊर्धगाया उक्तिः प्रक्रममङ्गदोषदुष्टा न समीचीना,
तथा “अन्नपानरसवाहिन्यो दशोर्धगाः” इति पाठोऽपि सुसुतरावबुद्धतया न युक्तः ;
तथा च सुसुतः,—“ऊर्धगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोष्णसृजृम्भितच्छुद्धसितकथित-
वद्वितादीन् विशेषानभिवदन्त्यः शरीरं धारयन्ति” इति ।

रन्ध्राणां विवरणम् ।—

नासानयनकर्णानां हे हे रन्ध्रे प्रकीर्त्तिते ।

मेढनापानवक्त्राणामिकैकं रन्ध्रमुच्यते ॥

दशमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति नृणां विदुः ॥३६॥

स्त्रीणां त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः ।

सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मिनाम् ॥३७॥

फुप्फुसप्लीहायुक्ततां स्थाननिरूपणम् ।—

तदामे फुप्फुसप्लीहौ दक्षिणाङ्गे यकृन्मतम् ॥३८॥

(सु० अ० ५ अ०) । षोडशयुग्ममत्र शस्त्रव्यापारनिषेधार्थम् ; तथा हि—“जालानि कण्ठराश्यां पृथक् षोडश निर्दिशन् । षट् कूर्चाः सप्त सेवन्ती मेढ्राजह्वाशिरोगताः ॥ शस्त्रेण ताः परिहरेश्चतस्रो मांसरञ्जवः ॥” इति ॥ ३५ ॥

अथ रन्ध्राग्याह, नासेत्यादि ।—नासादीनां त्रयाणां हे हे रन्ध्रे प्रकीर्त्तिते । तेन हे नासायां, हे नयनयोः, हे कर्णयोरिति । मेढनापानवक्त्राणामिकैकम् । मेढ्रं मेढ्रम्, अपानं गुदसंज्ञं, वक्त्रं मुखकुहरम् । दशमं रन्ध्रं मस्तके चोक्तम् ; तद्ब्रह्मरन्ध्रमित्याहुरेके । एतानि नव स्तोतांसि नराणां बहिर्मुखानि भवन्ति, दशमं मस्तके प्रच्छन्नमिति । स्त्रीणामपराणि च वीणि ; तानि कानि ? इत्याह, स्त्रीणामिति ।—हे जनयोः क्षीरवद्दे, एकं गर्भवर्त्मनः अथलासद्रक्तवद्वमित्यर्थः । अन्यान्यपि स्तोतांसि सन्तीत्याह, सूक्ष्मच्छिद्राणीति ।—जन्मिनां पुरुषाणां त्वचि विषये चान्यानि सूक्ष्मच्छिद्राणि मतानि कथितानीत्यर्थः । तान्यसङ्ख्यायानि, यस्मात् सूक्ष्मत्वात् दृश्यन्ते अतोऽन्तर्मुखानि वदन्त्ये । अकारादन्यान्यपि स्तोतांसि मन्यन्ते केचित् । तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमासमेदीमूत्रपुरीषयुक्तार्त्तववहानि । एतेषां स्वरूपमत्र बाहुल्यात् लिखितम् ॥ ३६।३७ ॥

इदानीं शारीरकथनप्रसङ्गेनान्येषामपि फुप्फुसादीनां स्वरूपं निदर्शयन्नाह, तदामे इति ।—तदामे हृदयस्य वामभागे फुप्फुसप्लीहानी भवतः । फुप्फुसः स्वनामव्यातः शोषितफेनप्रभवी हृदयनाडिकालग्रः, प्लीहा च शोषितजः स्वनाम्ना प्रसिद्धः ; एतद्द्वयञ्च वामपार्श्वे स्थितमिति भावः । दक्षिणाङ्गे दक्षिणपार्श्वे यकृतं कालखण्डं मतम्, एतदपि शोषितजम् ॥३८॥

फुफ्फुसस्य ग्रीह्य स्वरूपम् ।—

उदानवायोराधारः फुफ्फुसः प्रोच्यते बुधैः ।

रक्तवाहिशिरामूलं ग्रीहा ख्याता महर्षिभिः ॥३६॥

यकृतः तिलस्य (क्लोमः) च स्वरूपम् ।—

यकृतं रज्ज्वकपित्तस्य स्थानं रक्तस्य संश्रयः ।

जलवाहिशिरामूलं दृणाच्छादनकं तिलम् ॥४०॥

हृक्कथोः वृषणयोश्च स्वरूपम् ।—

हृक्को पुष्टिकरो प्रोक्तो जठरस्थस्य मेदसः ।

वोर्ध्यवाहिशिराधारी वृषणो पौरुषावह्नी ॥४१॥

लिङ्गस्य हृदयस्य च स्वरूपम् ।—

गर्भाधानकरं लिङ्गमयनं वोर्ध्यमूलयोः ।

हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं मतम् ॥४२॥

अथ तेषां शरीरे व्यापारमाह, उदानवायोरित्यादि ।—फुफ्फुसः उदानवाधोः कण्ठस्थितवायोराधारः आश्रयः बुधैः प्रोच्यते । ग्रीहा रक्तवाहिशिरामूलमाख्यातम् ; प्रोच्यति “वनदवा” शब्दवाच्यः ॥३६॥

यकृतं रज्ज्वकस्य पित्तस्य स्थानं रक्तस्य च स्थानमिति । तिलन्तु शोणितकिट्टप्रभवं दक्षिणाश्रितं यकृतमनीषे क्लोमसंज्ञकं भवति, तच्च जलवाहिशिरामूलं कथितम्, अत एव दृणाच्छादनकं प्रतिपादितं, दृणा पिपासा तस्याः आच्छादनं करोतीत्यर्थः ॥४०॥

वृक्कवृषणयोः स्वरूपमाह,—हृक्को कुक्षिगोलकौ, तो तु रक्तमेदःप्रसादसम्भवो, प्रसादः सारः ; अत एव जठरस्थस्य मेदसः पुष्टिकरो कथितो, तस्यश्रवत्वात् । जठरयष्टणमन्यस्थानाश्रितमेदीनिषेधार्थम् । तस्माद्दि—“स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः । अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते ॥” (सु० शा० ४ अ०) इति । वृषणो अश्लो, तो च मांसाष्टकफमेदःप्रसादसम्भवो वोर्ध्यवाहिनो शिराधामाधारा-वाश्रयावित्यर्थः, अत एव पौरुषावह्नी पुरुषस्य धर्मः पौरुषं तदावह्नी पुरुषार्थकारिणा-वित्यर्थः, यतः “बाहुष्ठाण्डस्य पुंसश्च स्त्रीप्रद्वर्षो न जायते” इति ॥४१॥

गर्भाधानकरमिति ।—लिङ्गं मेदनं, तच्च धीवया सह हृदयनिबन्धनीनां अतमृणां कण्ठराणां प्ररोहमिति ; गर्भाधानकरं गर्भोत्पादकमित्यर्थः । अत एव

हृदयस्य चेतनास्थानमिति

हृदयस्य चेतनास्थानमिति

शिराधमनीनां शरीरपोषकत्वम् ।—

सिरा धमन्यो नाभिस्थाः सर्वां व्याप्य स्थितास्तनुम् ।

पुष्णन्ति चानिर्गं वायोः संयोगात् सर्वधातुभिः ॥४३॥

कीयंमूत्रधोरथं मार्गमिति । तदुक्तं—“इङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बलिदारस्य चाप्यधः ।
मूत्रस्रोतःपथात् शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ॥” (सु० शा० ४ अ०) इति । हृदयं
कमलसुकुलाकारमधोमुखं, तच्च शोणितकफपसादजं, चेतनास्थानमिति—तद्विशेष
चेतन्यास्पदं कथितं, सामान्येन तु सकलशरीरेषु चेतनास्थानम् ; तदुक्तं चरके
—“चेतनानामधिष्ठानं मनो देहस्य सेन्द्रियः । केशलोमनखायात्रमल्लटवगणैर्विना ॥”
(च० शा० कतिधाप०) इति । ओजमश्रायं मनमिति—ओजोऽपि क्लृप्तधातुस्रोहः,
यथा क्लृप्तधीरस्रोहः घृत तथा ओजोऽपि सर्वधातूनां तेजःशब्देनामनति । यदुक्तं
—“रसादीनां शकान्तानां धातूनां यत् परं तेजः तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते”
(सु० सु० १४ अ०) । तन्नान्तरे तु ओजःशब्देन रसोऽप्युच्यते । जीवशोषितमपि
ओजःशब्देन कथयन्ति केचित् । श्लेष्माणमविकृतमोजःशब्देनापरे वदन्तीति ॥४२॥

इदानीं शरीरपोषणव्यापारमाह, सिरा इति—नाभिस्थाः नाभिस्थितमूलाः
सिरा धमन्यः सरणात् सिराः, धमनाद्धमन्यः, सर्वे तनुं सकलशरीरं व्याप्य
स्थिताश्च मताः । अनिशमित्यहर्निशं, तनुं शरीरं पुष्णन्ति पोषयन्ति, चकारादनुगृह्णन्ति
अर्थात् परिपालयन्तीत्यर्थः ; तत्र तरुणानां शरीरं पुष्णन्ति, ब्रह्मनाञ्च पालयन्तीत्य-
भिप्रायः । तदुक्तं—“स एवाशरसो ब्रह्मनां जरापरिपक्वशरीरत्वादपीषणो भवति”
(सु० सू० १४ अ०) इति । कुतः पोषयन्तीत्यत आह, वायोः संयोगादित्यादि ।—
वायीरनिलस्य संयोगात् प्राकृतसहायात् । तथा ऋक्तं—“क्रियाणामप्रतिघातनमोहो
बुद्धिकर्मणाम् । करीत्यन्वान् गुणाश्चापि स्याः सिराः पवनश्वरम् ॥” (सु० शा० ७ अ०)
इति । कैः कृत्वा ? इत्याह, सर्वधातुभिरिति ।—सर्वे धातवो रसाद्याः ।
एतेन सर्वासां सामान्यं कर्म निर्दिष्टम्, तथा च—“धाभिरिटं शरीरमाराम इव
जलहारिणीभिः केदार इव च कृत्वाभिरुपस्त्रिच्छते अनुगृह्यते चाकृत्स्नपसारणादिभि-
र्षिर्षवेः” (सु० शा० ७ अ०) इति । ननु, नाभिस्थाः कथं सकलशरीरं
पुष्णन्तीत्याशङ्क्य तन्नान्तरात् समाधानमाह, तद्वयथा—“व्यापुबन्धुभिर्तो देहं
नाभितः प्रसृताः शिराः । प्रतानाः पश्चिमीकन्दासिहादीना यथा जलम् ॥”
(सु० शा० ७ अ०) इति ॥४३॥

प्राणवायोः कार्यविशेषः ।—

नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् ।

कण्ठादहृदिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ॥४४॥

पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ।

प्रीणयन् देहमखिलं जीवञ्च जठरानलम् * ॥४५॥

अथ प्राणानिलस्य शरीरव्यापारमाह, नाभिस्थ इति ।—प्राणपवनः प्राणानिलः, प्राणाश्रितो वायुरिति ताव्यर्थ्याथः ; प्राणा अग्निमोमादयः, नाभिस्थ इति कारणात् ; नाभौ स्थितः सकलशरीरव्यापकत्वात्, एतेन नाभ्यावरकशिरास्त्वस्त्रित इति भावः । तदन्तं—“नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्युपाश्रिता । शिराभिराहता नाभिर्युक्ताभिरिवारकैः ॥” (सु० शा० ७ अ०) इति । यथा—“ब्रह्मरन्ध्रान्नाभिचक्रं दादशरमवस्थितम् । लुप्तैव तन्नुजालस्या तत्र जीवो भगवत्यम् ॥ सुषुप्तया ब्रह्मरन्ध्रमारोहत्यवरोहति । जीवः प्राणसमाकृढो रक्षकः स्फटिको यथा ॥” इति । तस्य कारणत्वञ्च तन्नाकरेऽपि कथितम् ; यथा—“तेषामुष्णतमः प्राणो नाभिकन्दादधः स्थितः । अरत्यस्ये नासिकायां नाभौ हृदयपङ्कजे ॥ शब्दोच्चारणनिश्वासेच्छ्वासकासादि-कारणम् ॥” इति । एवंविधः प्राणानिलः हृत्कमलान्तरं हृदयकमलस्याभ्यन्तरं स्पृष्ट्वा प्रवीक्ष्य कण्ठादहृदिर्विनिर्याति ; अर्थात् कण्ठमुल्लङ्घ्य शिरसि प्राप्त इति ताव्यर्थ्याथः ; कृत इत्याह—विष्णुपदामृतं पातुं विष्णुपदं ब्रह्मरन्ध्राश्रितं, तदाश्रितममृतं पीयूषम् । अत एवाहुराचार्याः,—“चक्रं सहस्रपदसु ब्रह्मरन्ध्रे सुधाधरम् । तन्सुधासारधाराम्बिरभिवर्द्धयते तनुम ॥” इति । मूलभारतेऽपि—“ब्रह्मरन्ध्रे स्थितो जीवः सुषया ममृतो यदा । तुष्टिगौतादिकार्याणि समकर्षाणि साधयेत् ॥” इति । पीत्वेत्यादि ।—स एवानिलः अम्बरपीयूषं ब्रह्मरन्ध्राश्रितममृतं, पीत्वा अर्थात् समादाय, पुनराति तेनैव पथा, वेगतस्तत्त्वणादिव आयाति, स्वस्थाने इति शेषः । तादृशस्य तस्य कार्यमाह, प्रीणयन्नित्यादि ।—अखिलं देहं प्रीणयन् सन्नासे इति भावः ; अखिलमिति—शिखादिअरण्यपर्वतं, न केवलं देहं पुष्पाति अपि तु जीवं जठरानलञ्च । जीवः पूर्वं व्याख्यातः, स च ब्रह्मरन्ध्रे स्थितः । जठरानलः पाचकाग्निः, तस्य पाचकादिशक्तिं करोतीत्यभिप्रायः । ननु देहयहर्षेण जीवानलादीनां यद्वर्षमेव, तत्कथं पृथगुक्तः ? उच्यते—देहयहर्षात् सामान्येनाङ्गप्रत्यङ्गविभागोऽभिहितः, जीवानलो तु विशेष

* “जीवयन् जठरानलम्” इति गूढार्थदोषिकासम्मतः पाठः ।

आयुषः पञ्चत्वस्य च लक्षणम् ।—

शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुरुच्यते ।

कालेन तद्वियोगाच्च पञ्चत्वं कथ्यते बुधैः ॥ ४६ ॥

जीवानां मरणधर्मलोकात् ।—

न जन्तुः कश्चिदमरः पृथिव्यां जायते क्वचित् ।

अतो मृत्युरवार्यः स्यात् किन्तु रोगान्निवारयेत् ॥ ४७ ॥

रोगाप्रतीकारं दोषोक्तिः ।—

याप्यत्वं याति साध्यस्तु याप्यो गच्छत्यसाध्यताम् ।

जीवितं ह्यन्यसाध्यस्तु नरस्याप्रतिकारिणः ॥ ४८ ॥

तन्मूलौ, अत एव “शरीराद्भिन्नो जीवः” इति श्रुतिः ; तस्मात् पृथगक्तौ न दोषः । यतः,—“आयुर्वर्षो बलं स्वास्थ्यमुक्ताहोपचयी प्रभा । चीजस्तेजोऽग्रयः प्राणाश्लोका देहाग्निहेतुकाः ॥ शान्तेऽग्रौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः । रोगी स्याद्विज्ञते मूलमाग्निस्त्रिभुवः ॥” (च० चि० यदृषी०) इति ॥ ४४।४५ ॥

अथायुर्लक्षणं तद्विपरीतलक्षणञ्चाह, शरीरेति ।—एवं पूर्वोक्ताभिप्रायात् शरीरप्राणयोः संयोगादायुरुच्यते कथ्यते ; आयुरिति—भूतात्मनः शरीरनिधनपर्यन्तं धर्माधर्मनिमित्तकस्यामारिकसुखदुःखीपभोगसाधनम् । तद्विपरीतमाह, कालेनेत्यादि ।—कालोऽपि स्वयम्भुरेव कथितः । तथा च—“कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भुरनाद-मध्यनिधनः” (सु० सू० ६ अ०) इत्यादि ; भूतानि सङ्कलयति संहरणादिति कालः, सुखदुःखाभ्यां भूतानि योजयतीति वा कालः, अथवा—कलप्रति मृत्युसमीपं जयाति इति कालः, ईदृग्विधेनेत्यर्थः, तद्वियोगादिति—तथोः प्राणशरीरयोर्वियोगात् विभ्रमात् बुधैः पञ्चत्वं मरणं कथ्यते । अत एवाह आचार्यः,—न जन्तु-रित्यादि । रोगान् निवारयेत्, वैद्य इति शेषः । तदुक्तं वैद्यलक्षणे—“व्याघ्रिस्तत्त्व-परिज्ञानं वेदनायाश्च निषेधः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥” (हारी० १ म स्था० ३५०) इति । शेषं सुबोधम् ॥ ४६।४७ ॥

इदानीं साध्यस्य व्यापेरप्रतिक्रियमाणत्वादवस्थान्तरप्रतिमाह, याप्यत्वमिति ।—अप्रतिकारिणी नरस्यातुरस्य सुसाध्यो व्याधिर्याप्यत्वं याति, किन्तु उक्तव्याधिः साध्यता प्राप्य पश्चात् याप्यत्वं प्राप्नोतीति भावः । याप्योऽप्यसाध्यतां गच्छति, असाध्योऽपि जीवितं हर्नोति । अप्रतिकारिण इति—रोगापनयनादिकाक्रिया-

रोगप्रतीकारं गुणोक्तः ।—

धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ।

अतो रुग्भास्तनुं रक्षेन्नरः कर्मविपाकवित् ॥ ४९ ॥

धात्वादीनां वैषम्ये माय्ये च दोषगणौ ।—

धातवस्तन्मला दोषा नोशयन्त्यसमास्तनुम् ।

समाः सुखाय विज्ञेयाः बलायोपचयाय च ॥ ५० ॥

रहितस्य ; अत एवीत्यन्नमात्र एव व्याधिः प्रतिकार्यः । तदुक्तं—“जातमाहं
चिकित्स्यस्तु नोपेत्योऽप्यतथा गदः । वङ्गशस्त्रविधैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरौत्यसौ ॥”
इति । याव्य इत्यसाध्यभेदः । तथा च—“असाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याव्यो यथा-
प्रतिक्रियः” इति । तत्र तु—“यापनीयं विज्ञानीयात् क्रिया धारयते तु धम् ।
क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति ॥” (सु० सू० २३ अ०) इति ।
अप्रतिक्रियाशक्तिस्मावर्जितः, नियतप्राणहर इत्यर्थः । साध्योऽपि द्विविधः सुखसाध्यः
ऋच्छसाध्यश्च । तत्रैकदोषोत्पन्ना निरुपद्रवोऽपिरोत्पन्न इत्यादिलक्षणः सुखसाध्यः
शस्त्रादिसाधनः ऋच्छ इति ॥ ४८ ॥

इदानीं देहस्य चतुःपदार्थसाधनभूतस्य रक्षां निर्दिशन्नाह, धर्मेति ।—यतो हेतोः
शरीरं धर्मादीनां साधनमस्ति, अतः कारणात् रुग्भ्यो व्याधिभ्यस्तनुं शरीरं रक्षेत् ;
की रक्षेत् ? इत्याह, नरः कर्मविपाकावदिति—कर्म शुभाशुभं, तस्य विपाकः
फलं, तं जानातोऽतः कर्मविपाकवित्, एतेनादृष्टजन्यफलं सञ्चिन्व्य तत्परो भूत्वा
कृतदानपूर्वकं कर्म कुर्व्यादित्यभिप्रायः । यतः,—“पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरुपेण
तिष्ठति । अतो दानादिकं कुर्यात् प्रसमीक्ष्य विचक्षणः ॥” इति ॥ ४९ ॥

अथ दोषादीनां वैषम्येणावस्थानाह, धातव इति ।—सुखं स्वल्पता, बलमाङ्गिक-
भीमःसंशक्तम्, उपचयः शरीरस्य उद्विद्धपा सन्नतिः । तन्मला इति—धातुमलाः ।
समा इति—स्वपरिमाणस्थिताः, इति यद्विवरणं कृतं तत् तेषां स्वभावपरिमाणञ्च
तन्मानरीयवाक्येन दर्शयन्नाह, तद्वयथा—“यः प्रसादपरोऽन्नस्य परं जीर्णंश्च
सर्वशः । स रसोऽञ्जलयस्तस्य नव देहेषु देहिनः ॥ रक्तस्याञ्जलयस्वष्टौ शकतः सम
सर्वशः । पित्तस्याञ्जलयः पञ्च षट् कफस्य प्रचक्षते ॥ मूत्रस्य विद्याशतारो
वसायाश्चाञ्जलित्रयम् । दावञ्जली मेदसस्तु मवञ्च एकाञ्जलिर्मतः ॥ यक्ष्माश्चाञ्जलिर्ज्ञेयो
नसिक्खसौमसकृपा । चत्वारोऽञ्जलयः स्त्रीणां रजसः प्रकृतिस्त्रितिः ॥ दावञ्जली

अथ सृष्टिक्रमः ।—

अन्यतम ।—

जगद्योनेरनिच्छस्य चिदानन्दैकरूपिणः ।

सा नित्या प्रकृतिरस्ति * प्रतिच्छायेव भास्वतः ॥ ५१ ॥

अचेतनादि चैतन्यं † योगिनं परमात्मनः ।

अकरोत् विश्वमखिलमनित्यं नाटकाकृति ॥ ५२ ॥

प्रमृतायाः कन्यस्यापि हि योषितः । प्रमाणमेतद्वातूनामदृष्टानामुदाहृतम् ॥ हीनाः
स्युक्तप्रमाणान् प्रवृद्धाद्यापि धातवः । योजयन्ति विकारेषु दोषा इद्विचयप्रदाः ॥” इति ।
अत एवाह वाम्भटः,—“रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाध्यमरोगता” (वा० सू० १ च०)
इति । अन्यच्च—“विकृताऽविकृता देहं स्रन्ति ते वर्णयन्ति च” (वा० सू० १ च०) इति ।
तथा च चरकेऽपि—“विकारो धातुवैषम्यं साध्यं प्रकृतिरुच्यते । सुखसंज्ञकमारोग्यं
विकारो दुःखमेव च ॥” (च० सू० खुड्डाकचतु०) इति ॥ ५० ॥

पूर्वमुक्तमादिशब्दान् सृष्टिक्रमशरीरयच्छणम्, अतस्तं दर्शयन्नाह, जगद्योनेरिति ।
—जगद्योनेरित्यादिषु सा नित्या प्रकृतिरस्ति इति विषयः । यथा भास्वतो
मार्त्तण्डस्य प्रतिच्छायेव प्रतिबिम्बमिव सा नित्या अस्तीति श्रुतिः । प्रकृतेः पर्यायः अन्यतमं
नाम कथितम् । कौटशस्य ? तमाह, जगद्योनेरिति ।—अखिलस्य जगतो योगिनः
सम्भवहेतुमस्येति ; यदा—जगच्छब्देन पृथिव्यादयोऽभिधीयन्ते, कार्ये कारणोपचारात्,
तेषां योगिरुत्पत्तिहेतुस्येत्यर्थः ; एतेनाभिव्यक्तिहेतुत्वमुक्तम् । पुनः कौटशस्य ?
अनिच्छस्येति—इच्छा अहङ्कारस्योत्पादनी प्रतिपादिता, तथा रचितस्येत्यर्थः ;
एतेन निर्विकारत्वमुक्तम् । पुनः किञ्चित् ? चिदानन्दैकरूपिण इति—चित्
ज्ञानम्, आनन्दं परब्रह्मावबोधलक्षणं धर्मः, तद्गुणमेवेकं रूपं यस्य ; यदा—
चित्स्वरूपानन्दमेवेकं रूपं यस्य ज्ञानानन्दस्येतिभिर्प्रायः । तथा ह्युक्तम्—
“अस्ति ब्रह्म चिदानन्दं स्वयंज्योतिर्निरञ्जनम् । ईश्वरो लिङ्गमित्युक्तमद्वितीयमयं
विभुः ॥ निर्विकारं निराकारं सर्वेश्वरमभीष्टरम् । सर्वशक्ति च सर्वज्ञं तदंशं
जीवसंज्ञकाः ॥ अनाद्यविद्योपहता यथाप्रेर्विस्मृत्लिङ्गकाः ॥” इति । अतः

* “पुंसोऽस्ति प्रकृतिर्मित्या” इति गूढार्थदोषिकासम्मतः पाठः समीचीनः ।

† “अचेतनादि चैतन्यम्” इत्यत्र “अचेतनाऽपि चैतन्यं” इति गूढार्थ-
दोषिकासम्मतः पाठः समीचीनः ।

महाम् ।—

प्रकृतिर्विश्वंजननी पूर्वं बुद्धिमज्जीजनत् ।

इच्छामयीं महद्रूपाम्—” ॥ ५३ ॥

अहङ्कारः ।—

“—अहङ्कारस्ततोऽभवत् ।

त्रिविधः सोऽपि सञ्जातो रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥ ५४ ॥

एकादशान्द्रियाणि ।—

तस्मात् सत्त्वरजोयुक्तादिन्द्रियाणि दशाभवन् ।

कर्तृत्वनिमित्ततया पूर्वश्रीकेन सम्बन्धः, तेन सा मूलप्रकृतिः परमात्मनी योगेन कृत्वा अखिलं विश्वमकरोदिति तात्पर्यार्थः। अखिलं चराचरात्मकं, कीदृशम् ? तदाह, अचेतनादीति ।—अचेतनमव्यक्तमादिर्यस्य तदचेतनादि। चेतन्यमिति—चेतनान्वितम्। ननु कथमचेतनस्य कारणत्वं प्रवर्त्तने ? तदसङ्गतमिति सत्यं, यथा वक्त्रविबुद्धार्थं चीरमज्जं कारणत्वेन प्रवर्त्तते तर्हादिति। अन्यत् सविकारं विकारभयाच्च लिखितम्। पुनः कीदृशम् ? अनित्यमिति—विनाशि, घटपटादिवत्। पुनः कथम्भूतम् ? नाटककृति नाटकस्वरूपम्, ऐन्द्रजालिकवस्तु वदिति भावः ॥ ५१।५२ ॥

इदानीमेकेन कारणेन सर्वेषां कार्याणामुत्पत्तिक्रममाह, प्रकृतिरिति ।—प्रकृतिरित्यव्यक्तापरपर्याया * पूर्वमादौ बुद्धिं महानिति विकारसंज्ञम् अज्जीजनदत्पादयामास। कीदृशोम् ? इच्छामयीं सत्त्वरजस्तमागुणस्वभावा नानात्मिकामित्यर्थः। पुनः कीदृशोम् ? महद्रूपाम् + इति—महानिति रूपं पश्योयनाम यस्याः सा तथा ताम् ; यथा—निर्मलम्कटिकोपलपर्याया, सत्त्वसमुद्रेकत्वात्। तत इति—बुद्धितत्त्वात्, अहङ्कारोऽभिमानव्यापारलक्षणोऽभवत्। सोऽपि सत्त्वादिगुणैः कृत्वमत्रिविधः सञ्जातः, त्रिविध इति—वैकारिकसौमसी भूतादिरित्यर्थः। तत्र वैकारिकः सात्त्विकः, सौमसी राजसः, भूतादिज्ञानस इति ॥ ५३।५४ ॥

अथ त्रिविधस्यापि तस्य कार्यमाह, तस्मादिति ।—तस्मादिति—अहङ्कारात्

* “प्रकर्षेण क्रियते अनया इति प्रकृतिः, गुणानां साम्यं प्रकृतिः, सत्त्वरजस्तमसां साम्याद्यवस्था प्रकृतिरिति साङ्गे” इति गू० दी० ।

† “महद्रूपीं बहुरूपाम्” इति गू० दी० ।

मनश्च जातं तान्याहुः श्रोत्रत्वङ्मयं तथा ॥

जिह्वा-घ्राण-वचो-हस्त-पादोपस्थ-गुदानि च ॥५५॥

बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च ।—

पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुः प्राक्तनानीतराणि च ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव कथ्यन्ते सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ ५६ ॥

पञ्चतन्मात्रम् ।—

रजःसत्त्वगुणोत्कृष्टादहङ्कारादथाभवत् ।

तन्मात्रपञ्चकं तस्य नामान्युक्तानि सूरिभिः ॥ ५७ ॥

शब्दतन्मात्रकं स्पर्श-तन्मात्रं रूपमात्रकम् ।

रसतन्मात्रकं गन्ध-तन्मात्रञ्चेति तद्विद्ः ॥ ५८ ॥

दृशेन्द्रियाण्यभवन, न केवलं दृशमहङ्कारानि, मनोऽपि इन्द्रियमंजमुत्पन्नम् ।
कौटशादहङ्कारादित्याह, सत्त्वरजोयुक्तादिति ।—सत्त्वरजोयुक्तात् तमोऽपि
प्राप्तमेव, यतः सात्त्विकादहङ्कारात् राजसमसृष्टायात् तमोमात्रयानुविज्ञादहङ्कार-
दृशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते इति भावः । एके “तस्मात्” इत्यस्य स्थाने “अत्र
सत्त्वरजोयुक्तान्” इति पठन्ति व्याख्यानर्यान् च । तानीन्द्रियाणि च साह्य
अहङ्कारकार्याणि कथितानि, वैद्यके तु भौतिकानौत्थभिप्रायः । तत्र पञ्च प्राक्तनानि
श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाण्याहुः, बुद्धेराशयत्वात् । प्राक्तनानि पूर्वपठितानि । इतराण्यव
शिष्टानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि कथ्यन्ते, तेषु कर्मणामाशयत्वात् । पूर्वाणि पञ्च
श्रोत्रत्वङ्मयनिजिह्वाघ्राणानि, इतराणि च पञ्च वचोहस्तपादोपस्थगुदानि ।
सूक्ष्मबुद्धिभिरिति शब्देन मनोऽप्युभयात्मकं नूच्यते, बुद्ध्यात्मकं कर्मात्मकश्चेत्यर्थः,
बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणाञ्च मनोऽधिष्ठानानामेव प्रवृत्तेः ॥ ५५-५६ ॥

त्रिविधाहङ्कारात्तन्मात्रपञ्चकं भवति, अतस्तदाह, रज इत्यादि ।—अथानन्तरम्,
अहङ्कारादिति—अहङ्कारो भूतादिमंजः तस्मादिति तामसृष्टपादित्यभिप्रायः ।
कौटशादित्याह, रजःसत्त्वगुणोत्कृष्टादिति—राजसमसृष्टायात् सत्त्वमात्रयाऽनुविज्ञात्
तामसादहङ्कारादित्यर्थः, ईदृशात्तन्मात्रपञ्चकं भवति इति तात्पर्यार्थः । सा सा
मावा यस्मिन् तत्तन्मात्रं, तच्चागृह्यतवभावं वाङ्मेन्द्रियायाह, वक्ष्यमाणशब्दादीन्वेव
पञ्चतन्मात्राणीति, तत्र योगभिरिव याह्यम् ॥५७॥५८॥

पञ्चभूतम् ।—

तन्मात्रपञ्चकात्तस्मात् सञ्जातं भूतपञ्चकम् ।

व्योमानिलानलजल-क्षीणोरूपञ्च तन्मतम् ॥ ५९ ॥

इन्द्रियार्थाः ।—

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसगन्धावनुक्रमात् ।

तन्मात्राणां विशेषाः स्युः स्थूलभावमुपागताः ॥ ६० ॥

बुद्धीन्द्रियाणां विषयाः ।—

बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चैव शब्दाद्या विषया मताः ॥ ६१ ॥

कर्मेन्द्रियाणां विषयाः ।—

कर्मेन्द्रियाणां विषया भाषाऽऽदानविहारिताः ।

आनन्दोत्सर्गकौ चैव कथितास्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ६२ ॥

तन्मात्रपञ्चकादिति ।—तस्मात् पूर्वोक्तापन्मात्रपञ्चकात् शब्दादेर्भूतपञ्चकं
व्योमादिकं सञ्जातं सम्यक्प्रकारेणोत्पद्यते इति । सम्यक्प्रकारयद्दृष्टेनेकीतर-
परिद्विः सूच्यते, तदुपथा—शब्दतन्मात्राच्छब्दतद्गुणं व्योम, शब्दपन्मात्रसंहितात्
स्पर्शतन्मात्रात् शब्दस्पर्शगुणो वायुः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसंहितात् रूपतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणं
तेजः, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसंहितात्सतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगुणा आपः,
शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसंहितात् गन्धतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी ।
पतञ्जलिमतानुसारिणश्च शब्दादिभ्यो व्योमादीनामुत्पत्तिमिच्छन्ति ॥ ५९ ॥

इदानीं पञ्चकानां तन्मात्रकाणां विशेषा उच्यन्ते, शब्द इति ।—अनुभवयोग्यैः
सुखदुःखमोहरूपधर्मेर्विशिष्यन्ते इति विशेषाः, ते शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तन्मात्राणि
त्वविशेषाणि, यतस्मानि अनुभवयोग्यैः सुखादिभिर्विशेषं कर्तुं न शक्यन्ते सूक्ष्मत्वात् ;
अत एव स्थूलभावमुपागता अभी विशेषा इत्यर्थः । केचिदमुं श्लोकं तन्मात्रपञ्चका-
दनन्तरं पठन्ति, सङ्गतत्वात् ॥ ६० ॥

अथोन्द्रियाणां विशेषाणां विषयान् दर्शयन्नाह, बुद्धीन्द्रियाणामिति—प्रायस्त्वक्-
चक्षुर्जिह्वाप्राणानां, शब्दाद्या इति—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः, एते तु तेषामनुक्रमेण
बोद्धव्याः । कर्मेन्द्रियाणामिति—बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चैव शब्दाद्या विषया मताः, यथाक्रमं भाषाऽऽदान-
विहारानन्दोत्सर्गा विषयाः कथिताः । भाषा वचनम्, आदानं दहणं,
विहारोऽन्न चलनादिकम्, आनन्दो हर्षः, उत्सर्गो मलपरिचयः इति । तत्त्वदर्शिभिः
पुरुषैः पतुर्विशतितत्त्वरहस्यज्ञापकैरित्यर्थः ॥ ६१।६२ ॥

प्रकृतेः पर्यायाः ।—

प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्या चाविकृतिस्तथा ।

एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य या स्थिता ॥६३॥

चतुर्विंशतितत्त्वानि ।—

महानहङ्कृतिः पञ्च-तन्मात्राणि पृथक् पृथक् ।

प्रकृतिर्विकृतिश्चैवं समेतानि बुधा जंगुः ॥ ६४ ॥

दशेन्द्रियाणि चित्तञ्च महाभूतानि पञ्च च ।

विकाराः षोडश ज्ञेयाः सर्वे व्याप्य जगत् स्थिताः ॥६५॥

जीवात्मनो विवरणम् ।—

एवं चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः मिद्रे वपुर्गृहे ।

जीवात्मा नियतं नित्यो वसति स्वान्तदूतवात् ॥६६॥

इदानीं मूलप्रकृतेः पर्यायनामान्याह,—प्रधानमिति । प्रधानं प्रकृतिरिति—
मूलप्रकृतिः, शक्तिरिति—कारणरूपा, नित्या अविनाशिनो, अविकृतिर्निकाररहिता ।
तस्याः प्रकृतेः । शिवमिति—परब्रह्मलक्षणम् आश्रित्य या स्थिता सृष्ट्यै प्रतिसम्बन्धतः,
सा च सत्त्वरजसःस्वरूपा भवति । तदुक्तं—“सर्वभूतानां कारणमकारण सत्त्वरज
सानीलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः सत्त्ववदितुरव्यक्तं नाम” (सु० शा० १ अ०)
इति ॥६३॥

इदानीं चतुर्विंशतिके तत्त्वराशौ प्रकृतित्वं निरख्यन् कथितमुपसंहरन्नाह,
महानिति ।—एतानि सप्त महदादौ चैव प्रकृतिर्विकृतिश्च भवन्तीति पितृवाच्यैः ।
प्रकृतिरित्यपरेषा कारणभूता, विकृतिरिति मूलप्रकृतेः कार्यरूपा । अथ यदव्यक्त
यण्यं न कृतं तत्र विकृतिपदयुक्त्यात्, अव्यक्तस्य केवलं हेतुभावेन प्रकृतिरेव,
महदादयः सप्त कार्यत्वेन विकृतयोऽपि ज्ञेयाः । पञ्चतन्मात्राणीति—शब्दादौ ।
इत्येवं बुधाः पण्डिताः जगुः कथितवन्तः । इदानीं षोडश विकारान् दर्शयन्नाह,
दशेन्द्रियाणीति ।—षोडश विकाराः कार्याणि, ते विकाराः दशेन्द्रियाणीति—
श्रोत्रत्वक्चक्षुर्भ्रूह्नाप्राणवाग्ध्रुवोपस्थपायुपादानि । चित्तञ्चेति—मनोऽपीन्द्रियभूतमिति
भावः । महाभूतानि आकाशपवनदहनतीयभूमय इति । एवं षोडश
विकाराः, एते तु सर्वे अराचरात्मकं जगत् संसारं व्याप्य स्थिता

स देही कथ्यते पाप-पुण्यदुःखसुखादिभिः ।

व्याप्तो बद्धश्च मनसा कृत्रिमैः कर्मबन्धनैः ॥ ६७ ॥

जीवात्मनो बन्धनकारणानि ।—

कामक्रोधी लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः ।

दशेन्द्रियाणि बद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः ॥ ६८ ॥

इत्यर्थः । एवमिति—पूर्वोक्तप्रकारेण, चतुर्विंशतिभक्तत्वेरिति—अव्यक्तं, महान्, अहङ्कारः, अद्भ्यन्मात्रं, स्वश्रुतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रं, शीर्षं, त्वक्, अक्षुः, घ्राणं, रसजा, वाक्, हृत्, पादौ, लपत्यं, पायुः, मनः, पृथिवी, आपः, मेजः, वायुः, आकाशं, चतुर्विंशतितत्त्वानि पृथक् दर्शितानि ; एभिः सह जीवात्मा लिङ्गशरीरं नित्यः आदिनाशौ, नियतं सर्वकालं अपूर्णं स्थूलशरीरे बभूवितिष्ठतीत्यर्थः । कौटुम्भः ? तमाह, स्वान्तदूतवानिति—स्वान्तं मनस्तद्वै दूतो यस्य स तथा मनोदूत इत्यर्थः । “स्वान्तं हन्मानसं मनः” इत्यभिधानात् । स देही कथ्यते इति—स जीवात्मा देही पुरुषव्यक्तिः, देहं महटादिकृतसञ्चालिङ्गशरीरमुच्यते, तदस्यास्तीति देही कथ्यते ; सोऽपि कर्मपुरुषो वाच्यः पञ्चविंशतितमः कथितः ; अत एव पापपुण्यसुखदुःखादिभिर्व्याप्तः ; मनसा कृत्रिमैः कर्मबन्धनैश्च बद्धः, एतेन कर्मपुरुषस्य शरीरात्मनोः संयोगकारकेण मनसा संयोगे पापपुण्यसुखदुःखादयो गुणा उत्पद्यन्ते इति भावः । आदिशब्दात् इच्छाहेषप्रयत्नप्राणापानोन्मेषनिभेषवृद्धिमनःसङ्कल्पविचारणास्मृतिविज्ञानाध्यवसायविषयोपलब्धिगुणा ज्ञातव्याः । मन्वविक्रतो जीवात्मा कथं विकारिवस्तुभिर्व्याप्तः ? सत्यं, निर्दिष्टारस्यापि विकारिवस्तुसंयोगेन विकारित्वं स्यात् ; यथा सभ्यारागिरविकारनिर्करसंयोगादरुणं मगनतलं भवति तद्वदित्यभिप्रायः । तत् लिङ्गशरीरे विकाराः प्रतिविम्बिता इव तिष्ठन्तीत्येके भाषन्ते ; यथा तडागोदके प्रतिविम्बितो द्रुमसङ्कागोदकप्रकम्पेण प्रकम्पात्मकः कथ्यते इति ॥ ६४—६७ ॥

कर्मबन्धनैर्बद्धश्चेति यदुक्तं तादिदानौ तस्य बन्धनान्याह, कामक्रोधाविति ।— तस्य देहिन इति—पूर्वोक्तस्य पुरुषस्य कामादयो बन्धनाय भवन्तीत्यर्थः । कामो मनसः सङ्कल्पविशेषः ; तदुक्तं—“स्त्रीषु जातो मनुष्याणां स्त्रीणाञ्च पुरुषेषु वा । परस्परकृतः स्नेहः काम इत्यभिधीयते ॥” इति । क्रोधस्तु मनसो व्याधिरूपो हिंसात्मकः ; तथा हि—“यद्गूपा हृदयाज्जन्तोः समुत्पिष्ठति वै सज्जत् । पर-हिंसात्मकः क्रोधः क्रोध इत्यभिधीयते ॥” इति । लोभो गर्हः, लप्सा ; तथा

जीवात्मनः बन्ध-मुक्ति-दुःखं-सुखहेतवः ।—

आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते ।

तद्दुःखयोगकृत् व्याधिरागोग्यं तत्सुखावहम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीदानोदरमुनिना शाङ्गधरेण विरचितायां शाङ्गधरसंहितायां

कलादिकाव्यानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धीर्ज्ञ—“परायं परभोगांश्च परसामर्थ्यमेव च । दृष्ट्वा श्रुत्वा च या तृष्णा जायते लोभ एव सः ॥” इति । मोहस्तु मिथ्यावबोधः सर्वपापमूलम् ; यथा—“अश्रेयः-श्रेयसीमंध्ये धनस्य संशयो भवति । मिथ्याज्ञानस्तु तं प्रादुरदिते हितदर्शनम् ॥” इति । अहङ्कारोऽभिमानव्यापारलक्षणः ; यथा—“अहमित्यभिमानेन यः क्रियास्तु प्रवर्तते । कार्यकारणयुक्तस्तु तदहङ्कारलक्षणम् ॥” इति । दर्शन्दिद्याणि प्रसिद्धानि । बुद्धिश्चेति—मनोव्यापारः ॥ ६८ ॥

इदानीं बन्धनहेतुमाह, आप्नोतीति ।—अज्ञानादिति—मोहान् बन्धं ज्ञेय-माप्नोतीति, पुरुष इति शेषः, स एव पुरुषः आत्मज्ञानाद्वर्धमानं विचारणान्मुच्यते बन्धनादेव, कैवल्यं प्राप्नोतीति भावः । अत एव व्याधिस्तद्दुःखयोगकृद्भवति तत्सुखावहमारोग्यमिति । तद्दुःखयोगकृदिति—तत् तयोः शरीरशरीरिणोः, शरीरमनसोरिति केचित्, * दुःखसंयोगकृदिति—दुःखन्तु स्वभावतः प्रतिकूल-वेदनीयम् । सुखन्तु स्वभावतोऽनुकूलवेदनीयम् । आरोग्यं स्वास्थ्यव्यापारलक्षणम् । इति सृष्टिक्रमशरीरम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीवासव्यान्वयप्रकाशवेद्यश्रीभावसिंहात्मजने चाटमल्लिन विरचितायां शाङ्गधर-दीपिकायां प्रथमखण्डे कलादिकाव्यानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

* मैत्र्यं व्याख्या समीचीना ; यतः निबन्धसङ्ग्रहे “तच्छब्देनानन्तरनिर्दिष्टः पुरुषो-ऽधिक्रियते । दुःखं कायवासानसपीडा, विविधदुःखमादधतीति व्याधयः । तस्य पुरुषस्य दुःखाय संयोगे येषामागन्तुपञ्चतीनां ते व्याधयः ; अथवा, तस्य पुरुषस्य येषु सत्सु येषां कारणभूतैः येष्वी वा दुःखं जायते ते व्याधयः । एतौ वाक्यार्थौ व्याख्यौ । अन्ये तु—तस्य पुरुषस्य दुःखानां वेदानानां ये संयोगास्ते व्याधयः । अपरे तु—दुष्टुष्टानि खानि स्तीति दुःखानि, तस्य पुरुषस्य दुःखानां दुष्टस्तीतसां निमित्तं संधीनां येषां ते तथोक्ताः” इति व्याख्या परिदृश्यते ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ आहारादिगतिरध्यायः ।

आहारपरिपाके प्रथमक्रमः ।—

यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः ।

माधुर्यं फेनभावञ्च षड्रसोऽपि लभेत सः ॥१॥

आहारपाके द्वितीयतृतीयक्रमद्वयम् ।—

अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चाम्बतां व्रजेत् ।

ततः समानमृता ग्रहणीमभिनीयते ॥२॥

इदानीमाहारादिगतिरध्यायः पूर्वं दर्शितस्तमाह,—अथेति । यातीत्यादि ।—
आहारः पाचकभौतिकस्वरूपमशनमित्यर्थः, तदुक्तं सुश्रुते—“पञ्चभूतात्मके दृष्टे आहारः
पाचकभौतिकः” (सु० सू० ४६ अ०) इति । एवंविधः स आहारः पूर्वमादौ आमाशयं
याति प्राप्नोतीत्यर्थः । आमाशयञ्च नाभिक्षानान्तरे कौष्ठविशेषमाहः, यथा—“नाभि-
क्षानान्तरं जल्लोराहुरामाशयं युषाः” (अ० वि० त्रिविधकुक्षीय०) इति । कौष्ठशः १
तमाह, प्राणानिलेरित इति—प्राणवायुना प्रेरित इति भावः । “दृष्टिं प्राणानिलो
मतः” इति वचनात् । तत्र षड्रसयुक्तोऽपि स आहारः माधुर्यं मधुररसवाङ्मूलं
फेनभावञ्च लभते प्राप्नोति, कफस्थानगतत्वात् ; कफोऽपि मधुर इति प्रसिद्धः ;
अत एवाह तन्नान्तरं—भुक्त्वादौ कफस्य दृढिरिति, रससाधर्म्यात् अस्वीवामा-
जीर्णमंज्ञा, यतः,—“माधुर्यमन्नं गतमाभसंज्ञम्” (सु० सू० ४६ अ०) इति ॥ १ ॥

अथ स्थानान्तरप्राप्तिमाह,—अथ पाचकेति ।—अथानन्तरं स एवामाशय-
स्थिताहारः पाचकपित्तेन पाचकाग्नितेजसा विदग्धः सन् पच्यमानाभिमुखः सन्नस्त्रतां
व्रजेत्, यतोऽस्मात् पित्तं जायते ; तत्रावस्थाया—“विदग्धसञ्चं गतमन्नभावम्”
(सु० सू० ४६ अ०) इति । आमाशयाच्चलितोऽप्राप्तयदृणीपदो यदा भवति तत्र
स्थानान्तरं बटल्येके, नैवं सर्वमन्तं, किन्तु पाचकाग्निस्थानसमीपवर्षी यदा भवति तदा
विदग्धो भवतीत्येके भाषन्ते । स्वमते तु आमाशयस्थावस्थायामेव पित्तवैदग्धादन्न
एव स्यात्, यतः पित्तं विदग्धमन्नतामुपैति । इदानीं तृतीयावस्थागतस्य कार्यमाह,
तत इत्यादि ।—ततस्तस्मात् स्थानात् समानमृता नाभिगतवायुना कृत्वा यदृणीं
वर्जिस्थानमभिनीयते प्राप्यते, आहार इति शेषः । एतत् स्थानं कलाशब्देन
जायं, यतः,—“षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तता । पक्वामाशयमध्यस्था

ग्रहणीनिर्देशः ।—

(षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणीत्यभिधीयते ॥ *)

सुपक्वापक्वाहारयोः क्रिया ।—

ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठ-वज्जिना जायते कटुः ।
रसो भवति सम्पक्वाद्पक्वादामसम्भवः ॥३॥

सम्यक्पकरसस्य क्रिया ।—

वज्जेर्बलेन माधुर्यं स्निग्धतां याति तद्रसः ।
पुष्पाति धातून्खिलान् सम्यक् पक्वोऽमृतोपमः ॥४॥

ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ॥” (सु० उ० ४० अ०) इति । ग्रहणामपि कोष्ठवज्जिना
कृत्वा पच्यते ; कोष्ठग्रहणं धात्वग्निरासार्थम् ; तस्मात् कटुको जायते इति
तात्पर्यार्थः । यत् “कटुकाज्जायते वायुः” इति तद्विष्टम्बाजीर्णमाहुरित्येके, यदुक्तं—
“भ्रशतोद्गूल विष्टम्बमानइविरुद्धवातम्” (सु० सू० ४६ अ०) इति । अथ तादृश-
स्याहारस्य द्विविधामवस्थां वक्तुमाह, रस इति ।—वाङ्मयाने स्थितस्याहारस्य
सम्यक् पाकाद्रसो भवति, असम्यक् पाकादामः सम्भवति इति । रस इति
—समाग्निपरिपाचितत्वात् सारभूतो यो द्रवाशः स रस इत्युच्यते, आनश्च अपरि-
पाकाद्भवति ; तदुक्तं—“जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आनसंज्ञको
देहं सर्वदोषप्रकोपकः ॥” इति ॥ २।३ ॥

इदानीं तयोः रसामयोर्योपारं दर्शयन्नाह, वज्जेरिति ।—तद्रस इति पूर्वोक्तः,
वज्जेर्बलेनेति—रसगताग्निप्राबल्यात् मधुरतां स्निग्धताञ्च याति प्राप्नोति सप्त
आखिलान् रक्तादीन् धातून् पुष्पाति, तस्मात् सम्यक् पक्वो रसः अमृतोपमः स्यात्,
यथा अमृतं जीवनं मधुरादिगणयुक्तम् इति श्रुतिः, तथा अयमपि जीवनधारण-
तर्पणादिगणयुक्त इत्यभिप्रायः सौम्यत्वात् ; तदुक्तं सुश्रुते—“स खलु द्रवानुसारो
क्लेहनजीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते” (सु० सू० १४ अ०)
इति ॥ ४ ॥

* प्राचमोऽयमिति टोकाकर्णुरभिमतम् ।

अस्यकूपकरसस्य क्रिया ।—

मन्दवह्निविदग्धश्च कटुर्वाऽस्त्री भवेद्द्रुमः ।

विषभावं ब्रजेहाऽपि कुर्याद्वा रोगसङ्करम् ॥५॥

आहारस्य सागमलयोर्निर्देशः सूक्ष्मरूपम् ।—

आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।

शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्ती मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥६॥

मलस्य स्वरूपम् ।—

तत्किदृश्च मलं ज्ञेयं तिष्ठेत् पक्वाशये च तत् ।

बलित्वितयमार्गेण यात्वपानेन नोदितम् ॥७॥

बलितयस्य नामानि ।—

प्रवाहणी सर्जनी च ग्राहिकेति बलितयम् ॥८॥

अथैव स्वरूपान्तरमाह, मन्दवह्निविदग्ध इत्यादि ।—स एव रसो यदा मन्दवह्निविदग्धो भवति अप्रेम्यान्दिनासस्यक् पक्व इति भावः, तदा कटुर्वास्त्री वा भवेत्, विषभावं सारणं सारणात्मकरूपतां ब्रजेत प्राप्नोति वा, यदि सारणात्मकी न भवति अल्पत्वात्, तदा रोगसङ्करं रोगसमूहं कुर्यात् दोषदूषितत्वात् न तु स्वयमेव, यतः खेददग्धव्यपदेशवत्, तदुक्तं—“रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः सम्भवन्ति ये । ते ज्ञायन्त इत्युपचारेण (?) तानाहुर्वृतदग्धवत् ॥” इति ॥५॥

अथाहारस्य रससारत्वं निरूप्य नीरसस्य निःसारत्वं दर्शयन्नाह, आहारस्येति ।—आहारस्य पूर्वप्रतिपादितस्य रसो विदितस्वरूपः स सार इत्यभिहितः, सारो मुख्यत्वेन तर्पणादिकृतत्वात् । सारहीन इति साररहित आहारस्यांशो वर्तते स मलद्रवसंज्ञः, मलं पुरीषं, द्रवं मूत्रम् । तयोर्भिन्नगमनस्थानविशेषमाह, शिराभि-
रित्यादि ।—तच्चलमिति पुरीषनिःसृतः द्रवविशेषः शिराभिर्भूतवाहिनोभिः कृत्वा वस्ती मूत्राधारं नीतं तद्वैव मूत्रत्वमाप्नुयादिति । तत्किदृश्च मलमिति—मूत्रावशिष्टं मलं किदृशं च मलं ज्ञेयं, निर्द्रवत्वात् ; तच्च पक्वाशये तिष्ठेदिति । अथ पक्वाशये स्थितस्य तादृशस्य तस्याधोगमनशीलत्वं दर्शयन्नाह, बलीति ।—अपानेन गुदस्थितवायुना नोदितं प्रेरितं, मलमिति शेषः, तच्च बलितयमार्गेण कृत्वा याति बहिर्निःसरतीत्यर्थः ॥६॥७॥

बलितयनामान्याह, प्रवाहणीत्यादि ।—प्रवाहणी सर्जनी ग्राहिकेति, तावां

रक्तोत्पत्तिक्रमः ।—

रससु हृदयं याति समानमरुतेरितः ।

रञ्चितः पाचितंस्तत्र पित्तेन याति रक्तताम् ॥९॥

रक्तस्य विवरणम् ।—

रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्थाधारमुत्तमम् ।

स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥१०॥

रामभिरैवाकृतयो बाह्व्याः । बलिभु गृहस्थावयवभृता, तालिसी बलय उपर्युपरि व्यवस्थिताः शङ्खावर्त्तनिभा इति ॥८॥

इदानीं मलद्रवं निरूप्य सारभृतस्य रसस्यापि कार्यत्वेन स्थानान्तरप्राप्तिमाह, रसस्त्विति ।—स रसः समानमरुता नाभिगतवायुना कृत्वा ईरितः ऊर्ध्वं प्रेरितो हृदयं याति प्राप्नोति ; एतेन किमुक्तम् ? सारभृतो रसो यद्यथोस्थानात् हृदयमागच्छतीति भावः, सकलशरीरगमनशीलत्वात् । तदुक्तं सुश्रुते—“तस्य च हृदयं स्थानं, स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरेनुप्रविश्याङ्गैर्गा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्त्रियङ्गाः कर्षं शरीरमह्वरह्वस्तपैश्र्यति, वर्द्धयति, धारयति, यापयति, औषयति चाष्टष्टेऽङ्गुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमानात् गतिरूपलक्षयितव्या” (सु० सू० १४ अ०) इति । हृदयशब्देनाह हृदयापलक्षितः प्रदेश उच्यते, न तु सावात् हृदयं, कुतः ? हृदयस्य ओजःस्थानत्वात् । तत्र सोऽपि रसः पित्तेन रञ्जकपित्तेन कृत्वा पाचितः, अत एव रञ्चितः राशं प्राप्तः सन् रक्ततां याति प्राप्नोति, यतो रसाद्रक्तं भवतीति वचनम् । रक्तस्य भावो रक्तता, तेन आदावीषद्रक्तभावं प्राप्य पयात् क्रमेण आरक्तः स्यात् । तदुक्तं—“रसः समाहादवाक् परिवर्त्तमानः श्वेतकपोतहरितहारिद्र-पद्मकिंशुकाकककरसप्रस्थ्यायं यथाक्रमं दिवसपरिवर्त्ताहर्षपरिवर्त्तमापद्यमानः पित्तोष्णोपरागात् शोणितत्वमापद्यते” (हा०) इति ॥९॥

अथ रक्तप्राधान्यं दर्शयन्नाह, रक्तमिति ।—तद्रक्तं सर्वशरीरस्थितं भवति पाचभौतिकत्वात्, यतः,—“विस्त्रता द्रवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा । भृश्यादीनां गुणा स्तेति दृश्यन्ते चात्र शोणिते ॥” (सु० सू० १४ अ०) इति । जीवस्थीतमसाधारश्चेति दृढमूलत्वात् । तदुक्तं—“दृढस्य श्चिरे मूलं रुचिरेष्वैव धार्यते । तस्यात् यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥” (सु० सू० १४ अ०) इति । पुनः कीदृशं तदाह, स्निग्ध-मिन्यादि ।—स्निग्धमरुतम् । गुरु अलघु । चलं नैकत्र स्थितिशीलं द्रवत्वात् । स्वादु मधुरं क्षमात्वात् । यदा विदग्धं तदा पित्तवद्भवेत् इति—यथा विदग्धं पित्तमप्लावतां

शुक्रस्य रजसश्च उत्पत्तिविवरणम् ।—

पाचिताः पित्ततापेन रसाद्या धातवः क्रमात् ।

शुक्रत्वं याति मासेन तथा स्त्रीणां रजो भवेत् ॥११॥

व्रजेत कटुकञ्च भवेत् * तथेदमपीति भावः । उक्तमन्यत्रापि—“अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वर्षतः । शीथिलं गुरु विस्लं स्याद्विटाह्यास्य पित्तघ्नम् ॥” (सु० सू० २१ अ०) इति । कार्यत्वेनापि तस्य लघुता च दर्शिता इति न टीषः ॥१०॥

इदानीं धातूनामुत्पत्तिपरम्परापूर्वकं शुक्रस्यापि विषय दर्शयन्नाह, पाचिता इति।—पित्ततापेन पित्तनेत्रसा पाचिताः पाचिता रसाद्या धातवः क्रमात् शुक्रत्वं मासेन याति प्राप्नोति । रसाद्या इत्यत्र रमयदृष्ट्यात् रस एव शुक्रत्वं प्राप्नोति, अत एव यातीत्येकवचनं कृतम् । आदिग्रहणात् रक्तमांसमेटीमज्जास्थीनीति । एके—रसाद्या धातवो मासेन शुक्रत्वं यातीति । पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । तेषां मने तु कार्य-कारणयोरभेदोपचारात् । न केवलं शुक्रत्वं स्त्रीणामपि रजो भवेत् । तदुक्तं—“रसादिव स्त्रिया रक्तं रजःसञ्चं प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्वाटशरूहं याति पश्चाद्यतः अथम् ॥” (सु० सू० १४ अ०) इति । तथोक्तं ग्रहणात् शुक्रत्वमपि स्त्रीणामेव भवति ; यतो दृश्यते हि तस्मात्स्त्रियादिभः प्रयोगैः, अन्यथा तासां संदर्भः कथं स्यादिति । तदुक्तं—“सौम्यं त्वगाश्रयं स्वच्छं स्निग्धं ध्यानमूर्धाद्गतम् । स्त्रीणां शक्ते न गर्भाय भवेत् गर्भाय चार्त्तवम् ॥” इति । मासेनेति—विंशतिर्नरिति भावः । विंशतिविवरणं सुश्रुताचार्य्योक्तं, तदग्रथा—“म खलु व्रीणि व्रीणि कलामहस्ताणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् धाताभवतिप्रते, एवं मासेन रसः शुक्रो भवति स्त्रीणाञ्चार्त्तवम्” (सु० सू० १४ अ०) इति । उक्तमपि समुच्चयेन दर्शयति—“अष्टादश महस्ताणि सङ्ख्या ह्यस्मिन् समुच्चये । कलानां नवतिः प्रोक्ताः स्वतन्त्ररतन्त्रयोः ॥” (सु० सू० १४ अ०) इति । विंशतिकला मुहूर्त्तः कलादशभागस्थेयादिना साससङ्ख्या ज्ञातव्या । एतेन किमुक्तम् ? रसः किलैकाहनेव सम्यस्यते, अन्ये धे धातवस्ते पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गैः सम्यस्यन्ते इति भावः ॥११॥

* व्याख्येयं न समीचीना, यतः प्रकृतिस्यमेव पिस्सं कटुरसं, न तु विदग्धं, तस्यास्त्वत्वात् ; उक्तञ्च—“पिस्सं तीक्ष्णं द्रवं पूति गोलं पीतं तथैव च । उष्णं कटुरसञ्चैव विदग्धञ्चाम्बमेव च ॥” (सु० सू० २१ अ०) इति । ततश्च—यथा कटुकमपि पिस्सं विदग्धमस्त्वतां व्रजेत्, तथेदमपि इति पाठकत्वेन सङ्गतम् इति ।

† अत्रमेव पाठः साधुः ।

गर्भोत्पत्तिविवरणम् ।—

कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।

गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते ॥१२॥

कन्या-पुत्र-नपुंसकोत्पत्तौ हेतुः ।—

आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत् ।

नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥१३॥

बालि औषधप्रयोगनियमः ।—

बालस्य प्रथमे मासि देया भेषजरक्तिका ।

अवलेहोक्तैकैव चीरचीद्रमिताष्टतैः ॥१४॥

गर्भोत्पत्तिमाह, कामादिति ।—शुद्धशोणितशुक्रजो गर्भो नार्य्याः स्त्रियाः सञ्जायते इति । कुतः ? कामात्, कामोऽभिलाषः ; क ? मिथुनसंयोगे मिथुनं हन्त्वा स्त्रीपुरुषद्वयं तस्य संयोगी मेलनं तस्मिन् सति । शुद्धशोणितशुक्रयोर्लक्षणस्य तन्नाशने यथा—“अशास्त्रकृतं यच्च यथा लाचारसायनम् । तदात्तं प्रशंसन्ति यदासा न विरजयेत् ॥” (सु० शा० २ अ०) “दिनद्वयं प्रशंसन्ति कुरुते शोणितं स्त्रियाः । व्यवायसुतशुक्रण गर्भलस्यासता भवेत् ॥” “तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमवृत्तावपि । असृग्दरं विजानोयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् ॥” (सु० शा० २ अ०) इति । शुद्धं शुक्रं यथा—“स्फाटिकाभिं द्रवं त्र्यंघं मधुरं मधुर्गन्धं च । शुक्रमिच्छन्ति कंचित् तेलचौद्रनिभं तथा ॥” (सु० शा० २ अ०) इति । “वाताददूषितं पूति कुण्ठं र्गान्यरूपि च । चीणं मूत्रपुरीषाभ्यां गन्धि शुक्रन्तु निष्फलम् ॥” इति । गर्भ इति—शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकार-सम्पूर्णं गर्भं इत्युच्यते । स जातो बाल उच्यते इति—स गर्भो यदा जातो बालि सर्जते तदा बाल इत्युच्यते ॥१२॥

बालशब्दः कन्यापुरुषनपुंसकेष्वपि वर्तते ; अत एवाहाचाख्यः, आधिक्ये इति ।—तत्र च गर्भाशये यदा रजस आर्तबल आधिक्यं भवति तदा कन्या भवेत् इत्युच्यते, आर्तबलशुक्रादित्यभिप्रायः । यदि शुक्राधिक्यं पुत्रः, शुक्राधिक्यार्त-वादित्यर्थः । समत्वेनाति—शुक्रशोणितयोः साम्येन समभागेन ज्ञत्वा नपुंसकं स्यात् ; यथा पारमेश्वरीच्छा बलि तथैव भवति, मात्र विचारः कर्तव्य इति भावः । इच्छेत्थनेनेव यमलजातमपि सूचितम् । तद्ग्रथा—“बीजेऽन्तर्बाधुना भिन्ने हो जीवो कुचिमागतौ । यमांभत्यभिधीयते धर्मेतरपुरःसरो ॥” (सु० शा० २ अ०) इति ॥१३॥ इदानीं बालस्य प्रथममासादारभ्य भेषजरक्तियां दर्शयन्माह, बालस्येति ।—बालस्य

वर्द्धयेत्तावदेकैकां यावद्भवति वत्सरः ।

माषैर्वृद्धिस्तदूर्द्ध्वं स्यात् यावत् षोडशवत्सरः ॥१५॥

ततः स्थिरा भवेत्तावत् यावत् वर्षाणि सप्ततिः ।

ततो बालकवन्मात्रा ङ्गासनीया शनैः शनैः ॥

मात्रेयं कल्काचूर्णानां कषायाणां चतुर्गुणा ॥१६॥

प्रथमे मासि भेषजरक्तिका देया । बालोऽत्र चौरादः, यतस्त्रिविधो बाल आषोडश-
वर्षाद्भवति । स च चौरादः, चौरान्नादः अन्नाद इति । अत एव चौरचौर-
मितामृतैरिति बच्चोऽनुपामादयो दर्शिताः यथासम्बन्धोपयोगित्वेन । भेषजसद्व
सुवर्णरजतशिलाजलाटिकम् । रक्तिका गुग्गा तत्परिमाणमित्यर्थः । प्रथमे मासौति
प्रथमगृहणं जातदिनमारभ्य भेषजं दद्यादित्यभिप्रायः । तथा च सुश्रुते—“अथ
कुमारं शीताभिरद्दिग्ग्राश्याव्य जातकर्मणि कृते मधुसर्पिंरन्तासुवर्णचूर्णमिश्रमङ्गुल्या-
ऽनामिकया ल्हेयेत्” (सु० शा० १० अ०) इति । अनन्तमूलचूर्णं सुवर्णचूर्णञ्च ।
भेषजरक्तिकेते—सामान्यभेषजगृहणेन यथालरीक्तमपि योग्यचतुष्टयमत्र बोद्धव्यम् ।
तद्यथा—“मौवर्णं सुकृतं चूर्णं कृष्टं मधु घृतं वचा । मत्स्याचकः शङ्खपुष्पी मधु
सर्पिः सकाञ्चनम् ॥ अर्कपुष्पी घृतं चौरादं चूर्णितं कनकं वचा । हेमचूर्णानि
केटयः श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥ अन्वाराऽभिहिताः प्राशाः श्लोकाङ्गेषु चतुर्नपि ।
कुमाराणां वपुर्भेषजलवृद्धिविवर्द्धना ॥” (सु० शा० १० अ०) इति । एके प्राक्तनां
मावात्मनिच्छन्ति, तन्मते तु विश्वामित्रोक्ता मावा प्रचरति । तद्यथा—“विडङ्ग-
फलमावन्तु जातमावस्य भेषजम् । एतेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्द्धितम् ॥
कीलाश्विमावं चौरादे दद्याद्द्वेषज्यकोविदः । चौरान्नादे कीलमावमन्नादे (उ)
उन्वरोपमम् ॥” इति । अवलेहीकृतेकैवत्यादि—एकेव रक्तिका अवलेहीकृता,
कैः कृत्वेत्याह, चौरचौरमितामृतैरिति—एतेन चौरादिभिव्यक्तैर्यथायोग्यं सम्प्राव्याव-
चारयेदित्यभिप्रायः । चौरं स्त्रीमन्धवम् अर्जं वा । घृतसद्व गव्यम् ।
अथ भेषजस्यास्य वृद्धिज्ञासत्त्वमप्याह, वर्द्धयेत्तावदेकैकामित्यादि—सा भेषज-
रक्तिका तावदेकैकां वर्द्धयेत् यावत् वत्सरो भवति ; एतेन प्रतिमासवृद्धाः द्वादश-
मासेषु द्वादशैव रक्तिका भवन्तीत्यर्थः । अन्यदप्याह, तदूर्ध्वमिति—वत्सरादुपरि
तावन्माषकैर्वृद्धयेत् षोडशवत्सरः स्यात् ; एतेन प्रतिवर्षवृद्धा षोडशमाषका
भवन्तीत्यर्थः । माषोऽत्र मागधपरिभाषोक्तः षड्गुणापरिमितः । तत इति
—षोडशवर्षादुपरि तावत् स्थिरा भवेत् यावत् सप्ततिः वर्षाणि भवन्ति । स्थिरिति

बाले अञ्जनादीनामपि कर्तव्यतानिर्देशः ।—

अञ्जनञ्च तथा लेपः स्नानमभ्यङ्गकर्म च ।

वसनं प्रतिमर्शञ्च जन्मप्रभृति शस्यते ॥१७॥

बाले कवलादीनां कालनिर्देशः ।—

कवलः पञ्चमाहर्षादष्टमाहस्यकर्म च ।

विरिकः षोडशत् वर्षात् विंशतेश्चैव मैथुनम् ॥१८॥

—षोडशमाषका न तु वृद्धिः । तत इति—सप्ततेऽर्द्धे सेव मात्रा बालकवच्छनेः शनैः
ज्ञासनीया, तेन सा मात्रा यथैव पूर्वे वर्द्धिता तथैवापकर्षणोया इत्यभिप्रायः ।
अत एव बालवृद्धयोः साम्याक्रिया कार्थ्येति न तु सर्वेषाम् । कल्कचूर्णादीनामियमेव
मात्रा सम्यता किमुतान्या वा ? तदाह, मातृयमित्यादि ।—इयं पूर्वोक्ता मात्रा
कल्कचूर्णात् तदयोगानाञ्च, कषायाणां चतुर्गुणं विज्ञेया । एतेन किमुक्तम् ?
रक्तिपरिभाषे चतस्रः राक्तजाः कार्याः, माषकपरिभाषे चतुर्माषक इति ॥१४—१६॥

इदानीं तस्य बालकस्याञ्जनादिकं कर्म निदर्शयन्नाह, अञ्जनमिति ।—बालक-
स्याञ्जनादि प्रतिमर्शपर्यन्तं जन्मप्रभृत्सु शस्यते, जन्मदिनादारभ्य यत् यव विहितं
सत् तत्र कुर्यादिति भावः । अञ्जनं सौवीराञ्जनादिकं, लेपः उदत्तनप्रभृतिक,
स्नानं परिषेकः, अभ्यङ्गः अभ्यञ्जनं, वसनं वान्तिः, प्रतिमर्शनं बृंहणम् * इति ॥१७॥

अपराख्याह, कवल इत्यादि ।—कवलौ गण्डूषभेदः, स तु पञ्चमात् वर्षादुपरि
कार्यः न तु तदर्धाक् । नस्यकर्मेति—नासाया यद्दीयते तन्नस्यमिति, तस्य कर्म
क्रिया, चतुर्थे (?), + तस्राष्टमात् वर्षादुपरि कार्ये, षोडशवर्षादुपरि विरेकी देयः,
विशेषेण रेकी विरेक इत्यनेन अपूर्णवीर्यस्य कोष्ठस्य रचनस्य निषेधः षोडश-
वर्षाभ्यन्तरे भवति, न तु सदुररचनस्य निषेधः । तदुक्तम्—“अग्निचारविरेकेस्तु
बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तस्माध्येषु विकारिषु सद्दौ कुर्यात् क्षियां शनैः ॥” (गू० सू०
३५ अ०) इति । विंशतेश्चैव मैथुनमिति—मैथुनं स्त्रीपुरुषसंयोगलक्षणं, तच्च

* प्रतिमर्शनं बृंहणं नस्यं कीध्वमित्यर्थः । “प्रतिमर्शः नस्यभेदः सद्दु न तु
तीक्ष्ण, तीक्ष्णस्य अष्टमाब्दादभिधानात्” इति गू० दौ० । “प्रतिमर्शः खेहनस्यविशेषः”
इत्यन्ये टीकाकारतः ।

+ मन्थे, “चतुर्थे” इत्यत्र “चतुर्विधम्” इति पाठो भविष्यति, पञ्चविधेषु
नस्येषु प्रतिमर्शस्य पूर्वसुकत्वान् ।

वयोऽनुसारेण बाल्यादीनां ऋषनिर्देशः ।—

बाल्यं वृद्धिच्छविर्मेधा त्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।

बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशती ऋसेत् ॥१६॥

वातप्रकृतेः लक्षणम् ।—

अल्पकेशः कृशो रूक्षो वाचालश्चलमानसः ।

आकाशचारो स्वप्नेषु वातप्रकृतिको नरः ॥२०॥

विंशतिवर्षादुपरि समानवोध्यत्वं स्यादित्याह । तथा च—“पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नरो तु षोडशे । समत्वागतवोध्योऽतो जानीयात् कुशलो भिषक् ॥” (सु० सू० ३५ अ०) इति ॥१८॥

अथ बाल्यप्रभृतीनां जीवितावसानानां वर्षसङ्ख्याया ऋषत्वमाह, बाल्यमिति ।— तत् बाल्यप्रभृतिकं दशत इति—दशवर्षादुपरि ऋसेत् ज्ञानं प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन किमुक्तम् ? दशवर्षादुपरि बाल्यावस्था, विंशतिवर्षादुपरि वृद्धिर्वर्द्धनं, विंशतिवर्षादुपरि कृषिः शरीरं, चत्वारिंशद्वर्षादुपरि मेधा, मेधा तु श्रद्धाकर्षणसामर्थ्यरूपा, पञ्चाशद्वर्षादुपरि लक्, सा श्रोत्रल्यरूपा भवतीति भावः ; षष्टिवर्षादुपरि दृष्टिः, सप्ततिवर्षादुपरि शुकम्, अशीतिवर्षादुपरि विक्रमं, तस्य साहसार्थरूपं पराक्रमसंज्ञं, नवतिवर्षादुपरि बुद्धिः, शतवर्षादुपरि कर्मेन्द्रियं, दशाधिकशतवर्षादुपरि चेतस्चेतनास्थानं, विंशत्यधिकशतवर्षादुपरि जीवितं प्रार्थामिति । तेन विंशत्याधिकशतं परमायुर्मनुजानां भवतीति तात्पर्यार्थः । तदुक्तं—“समाः षष्टिर्दृग्गणा मनुजकारिणा पञ्च च निशाः, इयाना इविंशत् खरकरभयोः पञ्चककृतिः । विरूपा सत्यायुर्वृषभद्विषयो-र्हादश युनः स्युतं कामादीनां दशकसद्वितः षट् च परमम् ॥” ॥१९॥

इदानीं प्रकृतिलक्षणमाह, अल्पेत्यादि ।—वातप्रकृतिको नरः * दृष्टशो भवति, कीदृशस्तमाह, अल्पकेश इति—तुच्छकेशः, अदीर्घकेश इत्यन्ते, यतो वातस्यातिरौल्यत्वेन त्वक्पाकण्यादौल्यकेशत्वम् । पुनः कीदृशः ? कृशो दुर्बलः, वातस्य श्लोषकत्वात् । रूक्षः रुच्यगुणत्वादस्निग्धः । वाचाल इति—प्रवचनशीलः । चलमानस इति—चञ्चलचित्तः, वातस्य चलगुणत्वात् । स्वप्नेष्वपि आकाशचारो भवतीति यथा वायुराकाशे चरतीति स्वभावात् । प्रकृतिस्तु स्वभाव एवेत्याहुराचार्याः, यतः,—

* “नरशब्दाऽथ सामान्यमनुष्यवाचकः स्त्रीपुविषयः ; यतः स्त्रीणां भिन्नप्रकृतिर्नात्ता” इति गू० दौ० ।

पित्तप्रकृतेः लक्षणम् ।—

अकालपलितैर्याप्तो धीमान् खेटी च रोषणः ।

स्वप्नेषु ज्योतिषां द्रष्टा पित्तप्रकृतिको नरः ॥ २१ ॥

श्लेष्मप्रकृतेः लक्षणम् ।—

गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः ।

स्वप्ने जलाशयालीको श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥ २२ ॥

“शुकशोषितसंयोगे धी भवेद्दोष उल्काटः । प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं श्रेण ॥” (सु० शा० ४ अ०) इति ॥२०॥

अथ पित्तप्रकृतिमाह, अकालपलितैरिति ।—पित्तप्रकृतिको नर बुद्धिभो भवति, कौटुम्भमाह, अकालपलितैर्याप्त इति—अकाले असमये पलितैर्बौद्धिकैर्याप्तः, पित्तस्थीषगुणत्वात् * । तदुक्तं—“कौटुम्भोऽशुभकृतः शरीरोष्णा शिरोगतः । पित्तश्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥” (सु० नि० १३ अ०) इति । पुनः कौटुम्भः ? धीमान् बुद्धिमान् सत्त्वगुणबाहुल्यात् । खेटीति—प्रसिद्धयुक्तः, पित्तस्थीषमयत्वात् द्रवगुणत्वाच्च । रोषण इति—रोषयुक्तः पित्तस्य तीक्ष्णत्वात् । स्वप्नेष्वपि ज्योतिषामग्न्यादीनां तारकादीनाञ्च द्रष्टा अवलोककः यतः तत् पित्त-मुष्णमुक्तं तद्गुणत्वात् ॥२१॥

अथ कफप्रकृतिको नर बुद्धिभो भवति, कौटुम्भमाह, गम्भीरबुद्धिरिति ।—गम्भीरबुद्धिः गम्भीरा अतलस्पर्शा बुद्धिर्यस्य स तथा सर्वकाय्येद्यमा †, कफस्य तमोगुणाधिकत्वात् । स्थूलाङ्गः स्थूलशरीरः, मेदीऽधिकत्वात्, यतः कफस्तु मेदी-हृद्भ्रमूष एव । स्निग्धकेश इति—तस्य खेदगुणत्वात् । महाबल इति—शोणमा शरीरं कर्मसामर्थ्यं, यतः,—“धातूनां यत परं तेजसात् खलु शोणस्तदेव बलमित्युच्यते”

* ऊष्णगुणत्वात् ऊष्णयो यः गुणः, तदुत्त्वादित्यर्थः, न तु ऊष्ण एव गुणः ऊष्णगुणः इति व्याख्या । तथा च उल्लेखः,—“कौटुम्भादिकृतेन शरीरोष्मणा शिरो-गतेन वैकृतपित्तेन पुनः प्राकृत पलितम्, अन्यथा पित्तोष्णोरभेदात् पुनर्जात-र्योषः स्यात् । पञ्जिकाकारस्तु—शरीरोष्मा पावकः, पित्तं तदाश्रयः, एतौ पित्त-पावको एकीभूय केशान् पचतेः, एतेन केवलीभूतस्य विकृतस्य दोषप्रसङ्गी निराकृत इति मन्यते” इति ।

† “अचक्षुलबुद्धिः” इति गृ० दो० ।

इन्द्रमग्निपातप्रकृत्योः लक्षणम् ।—

ज्ञातव्या मिश्रचिह्नैश्च द्वित्रिदोषोत्पन्ना नराः ॥२३॥

वयमः प्रकृतेश वैविध्यनिर्देशः ।—

* (कौमारं यौवनं वाङ्मै प्राणिनां त्रिविधं वयः ।

कफपित्तानिलप्रायं क्रमतः प्रकृतिस्त्रिधा ॥

वयोऽनुमारेण बाल्यादीना सीमानिर्देशः ।—

आषोडशात् भवेद्बालो वर्षात् क्षीराद्भवर्द्धितः ।

मध्वमं सप्ततिर्यावत्तदूर्ध्वं वृद्ध उच्यते ॥)

निद्रामूर्च्छाभ्रान्तिस्तन्नां दोषनिर्देशः ।—

तमःकफाभ्यां निद्रा स्याद्मूर्च्छा पित्ततमोभवा ।

रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोऽनिलैः ॥२४॥

(सु० सु० १५ अ०) अत एव कफबाहुल्याच्छुक्तं युक्तायत्तं बलनिर्गतं वचनम् । स्वप्ने जलाशयान्तीकोति—जलाशयः नदीनदतडागादिकं कफस्य सौम्यगुणत्वात् ॥२२॥

इदानीं त्रिदोषजत्रिदोषजप्रकृतेर्लक्षणानि दर्शयन्नाह, ज्ञातव्या इति ।— मिश्रचिह्नैर्मिलितलक्षणैः कृत्वा द्वित्रिदोषोत्पन्ना नरा बोद्धव्याः, तेन पूर्वाक्तयोर्दोषयोर्मिलितलक्षणैर्दोषजा प्रकृतिः ज्ञेया इत्यभिप्रायः, त्रयाणां दोषाणां मिलितलक्षणैस्त्रिदोषजा प्रकृतिरवगन्त्येति ॥२३॥

अधुना शरीरप्रसङ्गेन निद्रादीनामपि विश्लेषोत्पत्तिमाह, तम इति ।— निद्रा स्वप्नः, सा तमःकफाभ्यां स्यात् तमोगुणकफसंसर्गेण भवतीत्यर्थः । पित्ततमोभवा मूर्च्छा, मूर्च्छा च रूपाद्यविज्ञानं मोहसंज्ञकम् अचेतनरूपत्वर्थः । यद्यपि वातादिभिस्त्रिदोषैः शोणितेन मद्येन विषेण च मूर्च्छा अभिसता, तथाऽपि तस्याः पित्तप्रधानत्वेन दर्शितत्वात् । तदुक्तं—“वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च । षट्स्वप्नेतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥” (सु० उ० ४६ अ०) इति । रजःपित्तानिलैः कृत्वा भ्रान्तिः धनः, तदुक्तं—“थोऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । धनः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवाधकः + ॥” इति । श्लेष्मतमोऽनिलैः

* प्रक्षिमाविमौ इति केषाञ्चिन्वयतम् ।

+ लक्षणमिदं क्रमस्य, न तु धनस्य, यदुक्तं—“थोऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्रमः स इति विज्ञेयः इन्द्रियार्थप्रवाधकः ॥” (सु० अ० ४ अ०) इति । अत्र चास्य समुद्देशः अपासङ्गिकः प्राणादिकस्य ।

ग्लानेरास्यस्य च लक्षणम् ।—

ग्लानिरोजःक्षयाद्दृखादजीर्णाच्च श्रमाद्भवेत् ।

यः सामर्थ्यं प्यनुत्साहस्तदानस्यमुदीर्यते ॥२५॥

जृम्भाया लक्षणम् ।—

चैतन्यश्रियिलत्वात् यः पीत्वैकं श्वासमुद्धरेत् ।

विदोर्णवदनः श्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ॥२६॥

कृत्वा तन्द्रा स्यात्, तन्द्रा निद्राभ्रमः, तदुक्तम्—“इन्द्रियार्थेष्वंभ्रमामिर्गौरवं जृम्भार्थं क्लमः । निद्रासंख्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दशेत् ॥” (सु० शा० ४ अ०) इति ॥२४॥

अथ ग्लानिसाह, ग्लानिरिति ।—ग्लानिस्तु क्लमापरपर्यायवाचको हृषंस्य इत्यर्थः । स च कारणचतुष्टयाद्भवति । किं तत्र कारणचतुष्टयम् ? शीतः क्षयादित्यादि ।—शीतः शुकम्, अशीवधातुधामाभिशाब्दतमोज इत्येके, तस्य क्षयात् बलक्षयादात् स्यादर्थः । दृःखादिति—मानसोद्देगादकमेणः । तस्य दृखे विवधमिति सुसृतः,—“आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकम्” (सु० सू० २४ अ०) इति । एषां विवरणं न लिखितमत्र विस्तरमथात् । अजीर्णादिति—अपरिपक्वाग्रस्वरूपात् । एतदपि दिवधं चतुर्वधं वा । द्विविधमन्नजं विष्टादादमन्नं चतुर्थं रसशर्षामिति । श्रमादिति—शरीराश्रमजननकर्मणः ; स च व्यायामापरपर्यायवाचकशब्देन कथितः, “शरीराश्रमजननं कर्म व्यायाम उच्यते” इति । ग्लानिलक्षणम् प्रसङ्गात्तन्नालगोक्तम्—“वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्देष्टनं भ्रमः । न चान्नमभिकाङ्क्षेत् ग्लानं तस्य विनिर्दशेत् ॥” (सु० शा० ४ अ०) इति । प्रसङ्गात् तन्नालगोक्तं क्लमलक्षणं यथा—“शोऽनाश्रमः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियाश्रमवाधकः ॥” (सु० शा० ४ अ०) इति । अथाऽऽलस्यसाह, य इति ।—सामर्थ्यं कर्मणि सामर्थ्यं सत्यपि शोऽनुत्साहोऽपहर्षः स आलस्यशब्देन वाच्यः । लक्षणमस्योक्तं यथा—“सुखस्यश्रमसङ्कित्वं दुःखहेतवणलीलता । शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ॥” (सु० शा० ४ अ०) इति ॥२५॥

इदानीं जृम्भालक्षणमप्याह, चैतन्येति ।—पुरुषचैतन्यश्रियिलत्वात् चैतन्यश्रियिलीभावात्, चैतन्यस्य ज्ञानलक्षणस्य श्रियिलीभावं किञ्चिद्गुणतामनुभूय इव स्थितः सन् विदोर्णवदनी व्याप्तमुखो भूत्वा एकं श्वासमूहगतं पीत्वा अपरं श्वासमधोगतं यदुद्धरेत् त्यजेत्, सा बुधैः पण्डितैः सुसुतादिभिर्जृम्भा इति कथ्यते ।

अथस्य लक्षणम् ।—

उदानप्राणयोर्द्वयोर्गाम्भीलिकफस्रवात् ।

शब्दः सञ्जायते तेन क्षुतं तत् कथ्यते बुधैः ॥ २७ ॥

उद्गारस्य लक्षणम् ।

उदानकोपादाहार-स्वस्थितत्वाच्च यद्भवेत् ।

पवनस्योर्द्वैर्गमनं तमुद्गारं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

इति श्रीद्वाभोदरसूनुना श्रीगार्ङ्गवरिण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां शारीरे
आहारादिगतिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

जृम्भाकाले उद्वेष्टनं नेत्राश्रुस्रवणञ्च बोद्धव्यं, यदुक्तं सुश्रुतेन—“पोलैकमनिसोक्कास-
मुद्वेष्टन् विवगाननः । यन्मुञ्चति सनेवास स जृम्भः इति संश्रितः ॥” (सु० शा०
४ अ०) अतस्तस्य विषयान्तरस्यामूर्त्तविनिवृत्तये जृम्भाकाले ह्युद्वेष्टनादानं लौकिकं
सिद्धं, वचनं हि—“क्षुत्पतनजृम्भासु जीव तिष्ठाद्भ्रूलिध्वनिः” इति ॥२६॥

अथ क्लृकालक्षणं दर्शयन्नाह, उदानेति ।—य उदानप्राणयोर्द्वयोर्गाम्भीलिकफस्रवात्
स्त्रोतःपथस्थितात् कफस्रवाच्च यः शब्दः सञ्जायते उत्पद्यते तेन शब्देन बुधैः तत्
क्षुतं क्लृका कथ्यते । “तेन” इति स्थाने “नक्षः” इति पठत्येके, तत्र—नक्षी
नासातः । अन्यत्राप्युक्तं—“प्राणोदानौ च तौ स्यातां मूर्द्ध्नि स्त्रोतःपथस्थितौ ।
नक्षः प्रवर्तते शब्दः क्षुतं तदभिनिर्दिशेत् ॥” इति ॥२७॥

अथोद्गारमाह, उदानकोपादिति ।—आहारस्वस्थितत्वाच्चेति—आहारोऽशनं तस्य
स्वस्थाने यदा स्थितिर्भवति तस्मादत्यर्थः, पवनस्य वायोर्युर्द्वैर्गमनं भवेत्
तमुद्गारं प्रचक्षते इति । उदानवायोरेव प्रकोपः, प्रकोपादेव तस्यैर्द्वैर्गमनमभित्याचक्षते ।
समानवायोर्युर्द्वैर्गमनमित्येके ॥२८॥

इति श्रीवाल्मीक्यप्रकाशवेद्यभाषिण्डात्मजेनाट्टमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-

द्वीपिकायां प्रथमखण्डे आहारादिगतिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

इति शारीरस्थानम् ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ रोगगणनाध्यायः ।

रोगगणनायाः प्रतिज्ञा ।—

रोगाणां गणना पूर्वं मुनिभिर्या प्रकीर्त्तिता ।
मयाऽत्र प्रोच्यते सैव तद्भेदा बहवो मताः ॥१॥

पञ्चविंशतिज्वराणां विवरणम् ।—

पञ्चविंशतिरुद्दिष्टा ज्वरास्तद्भेद उच्यते ।

पृथग्दोषैस्त्रयो हन्धभेदेन त्रिविधः स्मृतः ॥२॥

पूर्वमुक्तं रोगाणां गणना चेति, अतस्त्वनपि दृश्यन्नाह, रोगाणामिति ।—
मुनिभिस्त्रैकालिकज्ञानदर्शिभिः रोगाणां ज्वरादीनां गणना सङ्ग्राहकरणं पूर्वमादौ
या प्रकीर्त्तिता कथिता, सैव गणना मया, आचार्य्येणेति शेषः, अस्मिन् यन्त्रे प्रोच्यते
कथ्यते । तद्भेदा रोगभेदा बहवो मताः कथिताः, अत्रापि मुनिभिरिति शेषः ।
रोगज्ञेन रोगाणां सङ्ग्रहमात्रमत्र याज्ञं नान्यदित्यभिप्रायः । सङ्ग्रहमात्रमपि
प्रधानार्थं, निदानार्थपञ्चकं रोगज्ञापकं दर्शितं, तत्र सम्प्राप्तिस्तु कथिता, तस्याः
सङ्ग्राह पर्यायनामिति * । तदुक्तं—“सङ्ग्राहिकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः । सा
भिद्यते यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥” (वा० नि० १ अ०) इति न्यायात्
सङ्ग्रहमात्रमपि नात्र निरर्थकम् ॥१॥

इदानीं सङ्ग्रहमात्रं प्रकटयन्नाह, पञ्चविंशतिरिति ।—ज्वराः पञ्चविंशतिरुद्दिष्टाः
कथिताः । पञ्चविंशतिरेवात्र हेतुः ज्वरेणैव दर्शिताः । सन्नापलक्षणो ज्वर इति ।
तदुक्तं—“कौधात् पित्तमेवाग्रस्तदृग्ना ज्वरः” इति । अत्र एवाह माधवकरेण
—“दृष्टापमानसंक्रुद्धरुद्रागसम्भवः । ज्वरोऽष्टधा पृथग्दोषैस्त्रयोऽऽगन्तुजः
स्मृतः ॥” (री० वि० ज्वर०) इति । अष्टप्रकारस्यैव पञ्चविंशतिभेदा दर्शिताः ।
अथ पञ्चविंशतिविवरणमाह, पृथग्दोषैरित्यादि ।—पृथग्दोषैः कृत्वा त्रयो
भेदाः, तेन वातेन पित्तेन कफेनेत्यर्थः । हन्धभेदेनापि त्रिविधः, हन्धभेदेन
द्विदोषमिलितेन, तेन वातपित्ताभ्यां, वातश्लेष्माभ्यां, श्लेष्मपित्ताभ्यामिति ।

* सङ्ग्राह न सम्प्राप्तिः पर्यायः, क्लिप्तु भेदविशेषः ।

एकश्च सन्निपातेन तद्भेदा बहवः स्मृताः ।
 प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्युर्विषमज्वराः ॥३॥
 सन्ततः सततश्चैव अन्येद्युष्कस्तृतीयकः ।
 चातुर्थकश्च पञ्चैते कीर्त्तिता विषमज्वराः ॥४॥
 तथाऽऽगन्तुज्वरोऽप्येकस्त्रयोदशविधो मतः ।
 अभिचारग्रहावेश-शापैरागन्तुकस्त्रिधा ॥ ५ ॥
 अमाच्छेदात् क्षताहाहाञ्चतुर्धाऽऽघातजो ज्वरः ।
 कामाङ्गीतेः शुचो रोषाद्विषाटोषधिगन्धतः ॥
 अभिषङ्गज्वराः षट् स्युरेवं ज्वरविनिश्चयः ॥६॥

एको भेदस्तु सन्निपातेन भिन्नतदोषवशेण भवति । तद्भेदा बहवः स्मृता इति—
 तस्य सन्निपातस्य ज्वरस्य बहवां भेदान्त्रयोदशविधाः स्मृताः कथिताः । ते तु
 नाम कथिताः, यतो सन्निपातज्वर एक एव निदानदारण्य पूर्वाचार्यैर्दर्शितः ।
 भेदान् दोषाणां ह्येनमध्याधिकभावेन कथिताः । तथा हि—“द्वान्वयेकोऽन्वयेः षट्
 स्युर्विषमज्वरैश्च षट् । समेयैको विकारास्ते सान्नपातान्त्रयोदश ॥”
 (५० सू० कियन्तःशिरसीय०) इति । पञ्च विषमज्वरास्तु सन्निपातेर्भव स्युः, यदुक्तं—
 “ज्वराश्च विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः” इति वचनात् । ते च—“सन्ततः सतती-
 ऽन्यद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ” (५० चि० ज्वर०) इति । एके “क्षतारः सन्ततं हित्वा
 ज्ञयास्ते विषमज्वराः” (खरनादः) इति वदन्ति, तन्मते तु विवादं सर्वाक्षरं, (१)
 तन्नात्र लिखितं विकारभयात् यतस्तत्रोक्तज्जातव्यसंभवं । आगन्तुकाऽप्यकः, स च
 त्रयोदशविधो भिन्नहेतुत्वात् ; तद्यथा—त्रयोऽभिचारादिजनितानां, चत्वार
 आघातजा, षडभिषङ्गजायेति । अभिचारादीनामापि व्याख्या लिख्यते, यथा—
 अभिचारो मन्त्रादिभिरारण्यप्रयोगः । यद्वायेनां दृष्टयद्वावेशः, अतादीनाञ्च मन्त्रन्वेना-
 वेष्टो वा । शापो ब्राह्मण्यगुरुब्रह्मसिद्धानामनिष्टाभिश्चसनम । अम इति—शरीराशान्
 जननव्यापारलक्षणं कर्म, तत् व्यायामशब्देन वाच्यम् । क्लेशोऽस्त्रप्रभृतिभिः । क्षतः
 प्रहारः, स च लोष्टश्चस्त्रभगुडादिजनितः । दाहोऽग्न्यादिसम्भवः । कानोऽभिलाषः,
 स चाभिमतकामिन्याद्यप्राप्तनिमित्तः । भौतभयं, सा च प्रभूनिमित्तादिका । शुक्र
 शोकः, स च धनवन्मुनाशादिनिमित्तः । रोषः क्रोधः, स तु पराभिद्रोहादिलक्षणः ।
 विषं श्लारभङ्गमादिरूपं, तज्जनित इत्यर्थः । शोषधिगन्धत इति—तीव्रोऽधिगन्ध-

षडतीसाराणां विवरणम् ।—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोकादामाङ्गयादपि ।

अतीसारः सप्तधा स्यात्—”

॥७॥

प्राणादिति भावः । एवमिति—एनेन प्रकारेण, ज्वरविनिश्चयः कथितः ज्वराणां विनिश्चयो ज्ञानं, ज्वरसङ्ख्यायामिव ज्ञानमित्यर्थः, यतः सङ्ख्याविकल्पेत्यादिना । ननु कथमादौ ज्वर एव प्रोक्तो नान्ये रोगाः ? सत्यं, ज्वरस्तु सर्वेषां प्रधानतमः ; तदुक्तं—“देहेन्द्रियमनन्तापो सर्वरोगायज्ञो बली । ज्वरः प्रधानं रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥” (अ० चि० ज्वर०) इति ॥ २—६ ॥

इदानीमतीसारादीनां रोगाणां भेदान् दर्शयन्नाह, पृथगिति ।—अतीव सरतीत्यतीमारो गुट्टेन, स च सप्तप्रकारो भवति ; तद्वयथा, पृथक् टीषैरित्यादि—पृथक् टीषैरित्यनेन वातेन पित्तेन कफेन त्रयः । समस्तैरिति—मित्यतः टीषवयैश्चैः । शोकादिति—इत्यादिविधोगनिमित्तात् । आमादपरिपक्वमान, आमाजीर्णाहा, अजीर्ण-सपक्वञ्च वर्षादिना । भयाद्भेदेः । ननु माधवेन षड्विधोऽतीसारः निर्गदितः, यथा—“एकैकशः सर्वज्ञस्यापि टीषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः” (सु० उ० ४० अ०) इति, तत कथमत्र सप्तविध इति ? उच्यते, निदानान्तु नियतानियतभेदेन द्विविधं, शोकाजीर्णादिभ्योऽपि कदाचिदतीसार उत्पद्यते, भयनिदानेनाप्यावश्यकम् (?) अतीमारो * भवतीत्यदोषः ; यतो दृश्यते हि समयपुरुषस्य तत्त्वणमेव द्रवसरणं

* “भयजस्य सुश्रुते वातिक्रातिसारावरुद्धत्वात् षड्विधः, चरकमते भयजस्य लिखितत्वात् अत्र सप्तविधः कृतः, अतो न दोषः” इति गू० टी० । “ननु चरकादौ टीषेरैकैकशस्त्रयः सन्निपातनैकः भयशोकजौ द्वौ एवं षड्विधः, अत्र त्वन्यथा इति कोऽभिप्रायः ? उच्यते, चरके भयशोकजौ लक्षणभेदात्तज्जाकार्यभेदात् भिद्रावृत्तौ, आमजस्य अमाजीर्णाक्षिपत्तदोषजत्वेन सन्निपातनावरुद्ध इति न सङ्ख्यातिरेकः । सुश्रुते तु हेतुप्रत्ययनौकषिकित्सायै शोकजामजौ पाठितौ वातजत्वसन्निपातजत्वा-भेदोऽपि, यथा वातादित्वाभेदोऽपि सृष्टिक्राजः पाण्डुरोग इति । एवं भय-शोकजावपि चरके हेतुप्रत्ययनौकषिकित्सायै पृथक् पाठितौ, सुश्रुते भयजः केवल-वातिके चवरुद्धः, मानसत्वाविशीवाहा शोकजे चवरुद्धः इति जेम्बड,” इति व्याख्या-समुक्तोपः । संहिताकारोऽयं चरकसुश्रुतयोरेकभयोरेव भूतमवलम्ब्या सप्तविधः अतीसार इति कृतवान् ।

पञ्चयङ्घ्रिणां विवरणम् ।—

“—ग्रहणी पञ्चधा मता ।

पृथग्द्वेषैः सन्निपातान्तथा चामिन पञ्चमी ॥८॥

चतुर्विधप्रवाहिकाया विवरणम् ।—

प्रवाहिका चतुर्धा स्यात् पृथग्द्वेषैस्तथाऽस्रतः ॥९॥

चतुर्विधाजोषाणां विवरणम् ।—

अजीर्णं त्रिविधं प्रोक्तं विष्टब्धं वायुना मतम् ।

पित्ताद्विदग्धं विज्ञेयं कफेनामं तदुच्यते ॥

विषाजोषं रसादेकं— ॥१०॥

गृह्णति । तस्माद्भव नियतकृतुको नाम सप्तमी भयात् प्रतिपादित इत्यर्थः । इति सप्तधा प्रतिपादितः ॥७॥

ग्रहणी पञ्चधा मतेत्यादि ।—ग्रहणी बह्निस्थानं, तदाश्रितो ऋष एव ग्रहणीशब्दवाच्यः, कुत्रचित् ग्रहणीदोष इत्युपदर्शनात् ; तदुक्तं—“षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता । पक्वामाशयमप्यस्यां ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥” (सु० सु० ४० अ०) इति । ग्रहणात् ग्रहणी मतेत्यपि, यतः,—“अग्न्यधिष्ठान-मग्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता” (अ० वि० ग्रहणी०) इति । पञ्चधा पञ्चप्रकारा । तथा चामिन पञ्चमीति—चामिन चामवातेनेत्यर्थः ॥८॥

प्रवाहिका चतुर्धा स्यादित्यादि ।—अशब्दं कण्ठश्लेन वायोरेपानमार्गेण बहि-
निःसारणं प्रवाहिका । अस्याः पर्यायनामानि तन्मान्तरप्रतिपादितानि ; यथा—केचन विस्मृतीति नाम्ना कथयन्ति, एके चान्तर्गन्धिरांत,केऽपि निचार, निवाहिकामित्यपरे । चतुर्हेति—वातपित्तकफैः रक्तगन्ध । अस्र रश्मिरम् । ननु प्रवाहिकाऽतीसारयोः
की भेदः ? यस्याद्भ्रुसरणत्वेनामपक्वत्वव्ययोगात् साधर्म्यम् । उच्यते—नानाद्रवधातु-
सरणमतीसारः, प्रवाहिकायान्तु केवलं कफसरणमिति भेदः ॥९॥

अजाजोषायाह, अजोषांमिति ।—अजोषं त्रिविधं प्रोक्तमिति—अजोषमित्य-
परिपक्वाग्नजनितं, त्रिविधमिति वातादिभेदेन । एके “अजोषं त्रिविधं प्रोक्तम्” इत्यपि
पठन्ति । तन्मतन्तु माधवेनीक्तं यथा—“चामं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
अजोषं केचिद्विष्णुति चतुर्धे रशेषतः ॥” (सु० सु० ४६ अ०) “अजोषं पञ्चमं

त्रिविधालसकानां विवरणम् ।—

“—दोषैः स्यादलसस्त्रिधा ।

त्रिविधविसृचोनां विवरणम् ।—

विसृचो त्रिविधा प्रोक्ता दोषैः सा स्यात् पृथक् पृथक् ॥११॥

केचिन्नदोषं दिनपाकि च । वदन्ति षष्ठ्याजीर्णं प्राक्ततं प्रतिवासरम् ॥” (री० वि० चप्रमान्यादि०) इति । यत् रसादेकमजीर्णं तत् विषाजीर्णमत्र प्रतिपादितं, विषवन्धारणात्मकत्वात्, रोगसङ्करकरमित्यन्ये । ननु आमामीर्णादित्यो रसशेषस्य को भेदः ? उच्यते—आमादिवयमन्नजं रसशेषस्तु चाहाररसजः ॥१०॥

दोषैः स्यादलसस्त्रिधा इति ।—दोषैर्वातादिभिः, अलस इति—विष्टव्या-
कीर्णाद्भवति, * तस्य च दोषश्चिरत्वनिमित्तादलसकसंज्ञः ; यदुक्तं—“प्रयाति
कोष्ठं नाशस्तदाहारी न विपच्यते । आमामयेऽलसोभृतस्तेन चालसकः स्युतः ॥”
(वा० सु० ८ अ०) इति । ननु विष्टव्याजीर्णादलसकोत्पत्तिः ; यदुक्तं—“अजीर्ण-
सामं विष्टव्यं विदग्धञ्च यदीरितम् । विसृच्यलसकौ तज्जाड्वेद्यापि विलम्बिका ॥”
(सु० ८० ५६ अ०) इति ; विष्टव्यस्तु वातेनैव सम्भवति, कथमलसको
वातादिभिस्तन्निर्दोषैः स्यात् ? नैष दोषः, दाषकार्यं दोषान्तरप्रकोप एव,
यथा सामान्यज्वरप्रकोपात् आसाद्यपद्रवाः, अथवा—“एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेक
प्रकोपयेत्” इत्यादिवचनात् । विसृची त्रिविधा प्रोक्तेति ।—दोषैर्वातपित्तकफैः,
पृथक्पृथगिति—व्यक्तानां दोषाणां त्रयो भेदा इत्यभिप्रायः । सा विसृची त्वामामीर्णा-
द्भवति † । विशेषेण सूचीभिरिव मर्मांश्च पीडयति इति विसृची ; तदुक्तं—“सूचीभिरिव
मात्रांश्च तुदन् सन्निष्ठतंऽनिलः । यस्याजीर्णेन सा वैदीर्विसृचीति निगद्यते ॥”
(सु० ८० ५६ अ०) इति ॥११॥

* मतमिदं मधुकोषविरुद्धं, तथा च—“आमविष्टव्यविदग्धेषु विसृच्यलसक-
विलम्बिका यथासङ्गं भवन्तीति कार्तिककुण्डः । तत्रैव वज्रुलकारः,
यथासङ्गं हि सति विदग्धं विलम्बिकां प्राप्नोति, तासु कफवासाभ्यां पठिष्यति,
तज्जात् त्रिविधादजीर्णात् यथासम्भवं विसृचादीनामुत्पाद इति युक्तम्, उक्तं
हि—अजीर्णात् पचनादीनां विषमो बलवान् भवेत्” इति विकररचितः ।

† एषाऽप्याक्तः मधुकोषविरुद्धः ।

एकविधदण्डकालसकस्य विवरणम् ।—

दण्डकालसकस्यैवः—”

एकविधविलम्बिकाया विवरणम् ।—

“—एकैव स्वाहिलम्बिका ॥१२॥

षडर्शां विवरणम् ।—

अर्शांसि षड्विधान्याहुर्वातपित्तकफास्रतः ।

सन्निपाताच्च संसर्गात्तेषां भेदो द्विधा मतः ॥

सहजोत्तरजन्मभ्यां तथा शुष्काद्रभेदतः ॥ १३ ॥

एको दण्डकालसक इति ।—स चालमकभेदः, भिन्नलक्षणत्वेन पृथग्दर्शितः ; तद्वयथा—“तिर्यग्गताक्षरं दोषा दण्डवत् सन्धयन्ति ये । स दण्डकालसकस्यान्यः शीघ्रं दंडविनाशकम् ॥” इति । विलम्बिकाऽप्यका, सा विदग्धागौर्यप्रभवा कथिता, * इयमपि विदोषजनितेत्युक्तत्वात् ; यथा—“दष्टन्तु मुक्तं कफमाकृताभ्यां प्रवर्तते नार्हमधश्च यस्य । विलम्बिकां ता मृगद्विचिक्त्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुगणाः ॥” (सु० उ० पू० अ०) इति । ननु विलम्बिकालसकयोरापि वातकफप्रबलयो-रुद्भांशोऽप्रवर्तनशीलयोस्तु न्यवान् को भेदः ? उच्यते—फलमके तौराः शुष्कादयो भवन्ति, विलम्बिकायां न भवन्तीति भेदः ॥ १२॥

अर्शांतीति ।—परिवत् प्राणान् शरानि हिंसात् इत्यर्शांसि अपाने मांसाङ्कुर-रूपाणीत्यर्थः । षड्विधानीति—दोषभेदेन, तत्रासतो र्वाधरात् । यद्यपि तन्नास्ते इन्द्रजानि प्रकृतिसमसमवायारञ्जत्वात् पृथक् न गण्यतां तथाऽपि दोषद्वयस्य निदान-मेलने लक्षणमेलने च इन्द्राल्लेषानि इन्द्रजानि प्रतिपादितानि, तदुक्तं—“हेतुलक्षण-संसर्गात् विद्याइन्द्रोल्क्षणानि च । सर्वे हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणेः समम् ॥” (च० वि० अर्शः०) इति । इन्द्राल्लेषमित्यनेन सर्वेषामर्शांसा विदोषजन्यत्वमपि केन तु व्यपदेश इति दर्शितम् ; यदाह चरकः,—“अर्शांसि खलु जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः । दोषेर्दोषविशेषात् विशेषः कथ्यतेऽर्शांसाम् ॥” (च० वि० अर्शः०) इति । इन्द्रजाना-

* इदमपि मतं पूर्वपूर्ववत् विरुद्धम् । किञ्च “इयमपि विदोषजनिता” इत्युक्तरपि समनन्तरमेव प्रमाणत्वेन प्रदर्शितश्लोके “कफमाकृताभ्याम्” इत्युक्त्या विरुध्यते इति विद्वाद्दंष्टव्यम् ।

त्रिविधचर्मकौलानां विवरणम् ।—

त्रिधैव चर्मकौलानि वातात् पित्तात् कफादपि ॥ १४ ॥

मत्रैकभेदो जालैकवचनत्वात् । तेषां भेदो द्विधा मत इति—तेषां षड्विधानां, द्विधेति—महजोत्तरजन्मभ्यां सूचितः, सद्यः शरीरेण जातानि गुदबल्यारम्भकवीर्य-भागस्य दोषदूषितत्वात्, कुलजानामित्यर्थः (१) * । उत्तरजन्मेति—जन्मोत्तरसम्बन्धो-न्यशांसि मित्याऽऽहारविहारभ्यामुद्भूतैर्दोषैर्भवन्तीत्युत्तरजन्मानौत्थ्यः । माघवेन तु सद्यःशर्मः षड्विधसङ्काशां पठितमेव ; यदाह—“पृथग्दोषैः समसौष ग्रोणितात् महजानि च । अशांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गदबलिवद्ये ॥” (रो० वि० अ०:०) इति । महजार्शोभिन्नलक्षणोक्तत्वात् प्रसङ्गतोऽपि सद्यःशर्मो लक्षणाव्याहः सुसृतः,— “टर्दशंनानि परुषाणि पाख्णूनि दारुणान्यन्तर्मुखाणि च । तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् शिरामन्तगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेताः चामम्बरः क्रोधनोऽल्पाग्निप्रार्थिशिरोऽलिश्रवण-वीगवान् सततमन्त्रकुजाटोपहृदयोपलेपावोचकप्रभृतिभिः पीड्यते” (सु० नि० २ अ०) इति सद्यजानां लक्षणम् । शेषाणि तूत्तरजन्मशब्दाद्यानि । न केवलं सद्यजोत्तरजन्मभ्यां द्विधा, किन्तु शुष्कार्द्रभेदतोऽपि । दध्वा भवन्ति, तेन तु गुदादुरा एके शुष्काः स्नावरहित्वा भवन्ति अल्पनिलत्वात्, एके चार्द्राः स्नावयुक्ताः पित्तरक्तातिप्रकीपत्वात् ॥१२॥

त्रिधैव चर्मकौलानीति ।—गदौष्ठं परित्यज्य कौलमदृशमशं कथ्यात्, ततः कौलक-र्मिति, तत्राशंसामेवासम्भवत्वादसौ भेदः (१) ; तदन्तं—“व्यानी गृहीत्वा श्लेषाणं करीत्यशंस्त्वेषो वद्विः । कौलीपमं स्थिरखरं चर्मकौलन्तु तद्विदुः ॥” (वा० नि० ७ अ०) इत्यत्रापि त्वेषो वद्विरित्यनेन गुदौष्ठं व्यज्यते इति व्याख्यानयन्ति । स च गुदौष्ठः कथत्परिमाणः इति विवक्षायां सुसृतः,—“पृष्ठपञ्चाङ्गुलपरिमाणं गुदमिति, तस्यावयवभूताभिस्रक्ती बलयः सपर्युपरि व्यवस्थिताः शङ्कावर्तनिभाः प्रवाहणी विमज्जनी संवरणी चेति । तत्र गुदौष्ठः षड्द्विङ्गुलः सार्द्धयवः, एकाङ्गुलीप्रमाणा प्रथमा बालः, द्वितीया सार्द्धैकाङ्गुली तृतीयाऽपि सार्द्धैकाङ्गुली, एवमष्टपञ्चाङ्गुल-मिति । भोजोऽप्यन्तं—“रोमान्नेभ्यो यवाङ्गुलं गुदौष्ठं परिचक्षते । गुदौष्ठादङ्गुलं चैव प्रथमां ता बलिं विदुः ॥ सार्द्धैकाङ्गुलमानेन अन्ये च परिकीर्त्सते ॥” इति ॥१४॥

* कुलजानीत्यर्थः इति पाठः कथञ्चित् सङ्गच्छते, परन्तु सद्यजानि इत्यस्य कुलजानि इत्यर्थः न समीचीनः ।

+ गार्ग्यं ग्रन्थो यथायथं सुसृते परिदृश्यते, दृश्यते च मधुकोषे ।

एकविंशतिक्रिमीणां विवरणम् ।—

एकविंशतिभेदेन क्रमयः स्युर्द्विधा च ते ।

वाच्यास्तथाऽऽभ्यन्तराः स्युस्तेषु यूका वहिश्चराः ॥ १५ ॥

लिख्याश्चान्येऽन्तरचराः कफात्ते हृदयादकाः ।

अन्नादा उदरावेष्टाश्चुरवश्च महागुदाः ॥ १६ ॥

सुगन्धा दर्भकुसुमास्तथो रक्ताश्च मातरः ।

सौरसा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः ॥ १७ ॥

केशादाश्च तथैवान्ये शकृज्जाता मकेरुकाः ।

लेलिहाश्च सशूलाश्च सौसुरादाः ककेरुकाः ॥ १८ ॥

एकविंशतिभेदेनेति ।—क्रमयस्तु एकविंशतिभेदेन विख्याताः, ते तु वाच्या-
भ्यन्तरभेदेन द्विधा भवन्ति । तेषु यूका वहिश्चरा इति—तेषु क्रमिसमूहेषु
यूका लिख्याश्च वहिश्चरा वाच्या वहिःशरीरे जाताः । अन्ये अविश्रितान्तु अन्तरचराः,
जातव्या इति शेषः । अन्तरे कोष्ठे चरन्तीति । ते चाष्टादशप्रकारा भवन्ति ;
तद्यथा—हृदयादकादिककुसुमान्ताः मम । कफादिति—कफपायदोषजाः । एतेषां
स्वरूपमपि तन्नामरे चोक्तं—“पृथुन्नघनिभाः कोचत केषिद्गण्डूपदोषमाः । हृदयान्वा-
कुंराकारासुगुदोषासथाऽणवः ॥ श्वेतास्तास्मावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥” (वा०
नि० १४ अ०) इति । तथा रक्ताश्चेति—षट् क्रमयो भवन्ति, ते च मातरप्रभृतिकेशाद-
पर्यन्ताः । आकारादप्येते यथा—“रक्तवाहिशिरास्थानरक्तजा अन्तर्वाऽणवः ।
अपादा हस्ततास्माश्च सौस्त्रागत केषिददर्शनाः ॥” (वा० नि० १४ अ०) इति । एते
षड्भेदाः कुष्ठेककारका विज्ञेयाः । तथाऽन्ये पञ्च क्रमयः शकृज्जाता भवन्ति,
शकृत पुरोषम् ; तदुक्तं—“पक्काशये पुरोषोत्था जायन्तेऽधो विसर्पिणः” (वा० नि०
१४ अ०) इति । ते तु मकेरुकादिककेरुकान्ताः पञ्च । स्वरूपतो यथा—
“पृथुवृत्ततनुशूलाः श्यावपीतसितामिताः” (वा० नि० १४ अ०) इति । इत्येष-
मैकविंशतिक्रमयो व्याख्याताः * । ननु नाधवेन विंशतिक्रमिभेदा दर्शिताः.

* एकविंशतिः क्रमयः इति टीकाकर्तुर्न्याख्या सर्वतन्त्रविद्वद्वा, स्वस्यैव विवृति-
विरुद्धा च, अकसुश्रुतादिषु सर्वतन्त्रेष्वेव विंशतिविधा एव क्रमयः इति पाठः ।
टीकाकारोऽयमपि “तेषु यूकाः” इत्यादिना “मकेरुकादि-ककेरुकान्ताः पञ्च” इत्यन्तेन
यद्विवरणं कृतं, तेनापि विंशतिमङ्गैव लभ्यते, न तु एकविंशतिरिति सुधोभिर्द्रष्टव्यम् ।]

•

तथाऽन्यः कफरक्ताभ्यां मञ्जातः स्नायुकः स्मृतः ।

ब्रणस्य क्रमयस्थान्ये विषमा वाङ्मयोऽनयः ॥ १९ ॥

पञ्चपाण्डूनां विवरणम् ।—

पाण्डुरोगाश्च पञ्च स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ।

त्रिदोषैर्मृत्तिकाभिश्च—”

॥ २० ॥

“नामतो विंशतिविधाः” (वा० नि० १४ अ०) इत्यादिवचनात्, तत्र कथमेक-
विंशतिर्भेदयते ? उच्यते—साधवेन तु वाङ्मयताः क्रमशो द्विभेदाः कथिताः ; तदयथा
—“तिलप्रमाणसंख्यानवर्णां केशाश्वराशयाः । बहूपादाश्च मूत्राश्च युक्ता लिव्याश्च
नामतः ॥ द्विधा ते कीटपिडकाकण्डगण्डान् पकुर्वते ॥” (वा० नि० १४ अ०)
इति । अत्र तु विंश इति संज्ञावर्गभेदात् प्यानभेदाश्च पृथक् न गणिता (१) इति न
दोषः । अन्यः स्नायुकमंजु क्रमिरेव, स तु कफरक्ताभ्यां मञ्जातः । अत्र यद्येवं तर्हि
त्राविंशतिक्रमयः कथं न गणिताः ? सत्यम्—अयमपि कफजेषु सप्तसु क्रमिषु
ये दीर्घानेषां भेद एव, अत एव “कफरक्ताभ्यां मञ्जातः” इत्युक्तम् : यतः
“कफादाभाशये जाता इडाः संपन्ति सर्वतः” (वा० नि० १४ अ०)
इत्यादिवचनात् । स्नायुकदृष्टिवेनात्र भिन्नचिकित्साार्थदर्शनाच्च पृथक् गणितो न
दोषः ॥ १५—१९ ॥

पाण्डुरोगाशेति ।—पाण्डुरवर्णत्वमीपलम्बितो रोगः पाण्डुरोग इति उच्यते । पञ्च
स्युर्वाति—पञ्च प्रकारा भवन्ति । ते के ? वातपित्तकफैः कृत्वा व्यत्यास्यथी भेदाः ।
त्रिदोषैरिति—मिलितदोषस्यैको भेदः । मृत्तिकाभिः इति—सृष्टवर्णमेकः, एवं
पञ्च प्रकाराः पाण्डुरोगभेदा बोद्धव्याः । मृत्तिकाभिः इति बहुवचनत्वेन बहुषु
मृत्तिका दोषप्रकीर्षवशेषेण दर्शिताः ; तथा हि—“मृत्तिकाऽदनश्रीलस्य कृष्यस्य-
तमी मलः । कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥ कीपवेन्द्रसादींश्च
रौत्याङ्गनाश्च रुचयेत् ॥” (अ० चि० पाण्डु०) इति । प्रसङ्गतश्च तस्मिन् रूपं
सुसुतोक्तमाह—“या पीतवर्णा मधुरा कषाया कृष्णा मधुसारगुणोपपन्ना ।
रक्ता च तिलता कटुका च नीला सिता च माधुर्यगुणा सहा स्यात् ॥” *
इत्युक्तत्वात् ॥ २० ॥

* सुद्विप्तसुसुतपथ्येषु श्लोकोऽयं न दृश्यते, अरक्तवाण्टहारीतेष्वपि तथा ।

एकेकौमला कुम्भकामला-इलीमकानां विवरणम् ।—

“—तथैका कामला मता ।

स्यात् कुम्भ-कामला चैका तथैकश्च हलीमकम् ॥२१॥

त्रिविधरक्तपित्तानां विवरणम् ।—

रक्तपित्तं त्रिधा प्रोक्तमूद्गं कफमश्वम् ।

अधोगं मारुतात् ज्ञेयं तद्वयेन द्विमार्गम् ॥२२॥

पञ्चकासानां विवरणम् ।—

कासाः पञ्च समुद्दिष्टास्ते त्रयस्तु त्रिभिर्मलैः ।

उरःक्षताञ्चतुर्थः स्यात् क्षयाद्वातोश्च पञ्चमः ॥२३॥

तथैका कामला मतेति ।—उपेक्षितः पाण्डुरोग एव कामलायै भवति ; तदुक्तं—“पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृष्ट्वांसं देग्ना रोगाय कल्पते ॥” (च० चि० पाण्डु०) इति । रोगाय कामलाम्बुपायेत्य-
भिप्रायः । स्यात् कुम्भकामला चैकेति—कुम्भकामलाऽपि एका भवति ; कामलायां
अवस्थान्तरं कुम्भकामलेत्युच्यते ; यतः,—“कालान्तरात् खरीभृता कृच्छा स्यात्
कुम्भकामला” (च० चि० पाण्डु०) इत्यादिवचनात् । एकश्च हलीमकमिति—
तदपि पाण्डुरोगावस्थायासेव भवति ; तदुक्तं—“यदा तु पाण्डुर्वर्णः स्याद्धरितः
श्यावपीतकः । बलीक्याहचयसन्दा मन्दाग्रत्वं सृदुज्वरः ॥ स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च
दाहस्तथाऽऽरुचिर्भ्रमः । हलीमर्कं तदा तस्य विद्यादर्शनलपित्ततः ॥” (च० चि०
पाण्डु०) इति ॥ २१ ॥

रक्तपित्तमिति ।—रक्तश्च पित्तञ्चेति सुश्रुतः । चरके तु—रागघातं पित्तं
रक्तपित्तमित्युच्यते ; यदुक्तं—“रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः” (च० चि०
रक्तपि०) इति । उभयत्रापि न काश्चिद्दोषः । ऊर्ध्वगमिति—नासाव्यकर्णाक्षि-
रन्ध्रेषु । अधोगमिति—सेट्टीयोगिगुदमार्गेषु । तद्वयेन द्विमार्गमिति—तद्वयेन कफ-
बाताभ्यां, द्विमार्गमित्युद्धाधःप्रवृत्तिपरम् । एके “तद्वयेन विमार्गम्” इति पठन्ति,
तत्र—रौमकूपेभ्योऽपि तत् प्रवर्त्तते इति व्याख्यानयन्ति ; तदुक्तं—“कुपितं
रौमकूपैश्च समलौक्यत्वं प्रवर्त्तते” (वा० नि० २ अ०) इति ॥ २२ ॥

कासा इति ।—कसनं कासः ; “भिन्नस्वरः कालति शुक्लमेव” (रौ० वि० कास०)
इति सुश्रुतवचनात् । तथा हि—“प्राणो ह्यदानानुगतः प्रदुष्टः सन्निभकं सख्यम-

पञ्चशयाणां विवरणम् ।—

अथाः पञ्चैव विज्ञेयास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयसं तै ।

चतुर्थः सन्निपातैः पञ्चमः स्यादुरःक्षतात् ॥२४॥

षट्शोषाणां विवरणम् ।—

शोषाः स्युः षट्प्रकारेण स्त्रीप्रसङ्गाच्छुचौ त्रयात् ।

अध्वश्रमाच्च श्यायामात् वार्द्धक्यादपि जायते ॥ २५ ॥

३। निरंति वक्रात् सद्यसा सदाषो मनीषाभः कास इति प्रदिष्टः ॥”

(श्री० वि० कास०) इति ।* पञ्चेति—पञ्च प्रकाराः । ते के प्रकाराः ? इत्यत आह, ते त्रयस्तु विभिन्नैरेति—ते कासाः त्रिभिर्मलोस्त्रिभिर्दोषैस्त्रय एव कथिताः । उरःक्षताच्चतुर्थः स्यादिति—उरसि प्रहार इव वेदनाविशेषादुरःक्षतकाससंज्ञा ; तथा क्षतम्—“अतिव्यवायभाराध्वयुहाश्रयनविगच्छेः । कृत्स्नोरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहति ॥ स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ह्रीवत् सशोषितम् । कच्छेन कजताऽप्यथं विभिन्नेव चोरसा ॥” (सु० उ० ५२ अ०) इति । अथाहातांश्च पञ्चम इति—धातवो रसाद्याः । तेषां अथाप्राप्तात् । एके धातोरित्येकवचनत्वेन शुक्लश्यादिति श्याख्यानयन्ति, तत् प्रतिलोमानुलोमेन धातुश्च उक्तः न दाषः ; तदुक्तम्—“अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रंतस्त्रनन्तराः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः श्रुयन्ति मागवः ॥” (सु० उ० ४१ अ०) इत्यादिदृश्यंतात् ॥ २३ ॥

अथा इति ।—उपेक्षितकासात् अथो भवतीति एके, “कासात् सञ्जायते अथः” (अ० नि० अ० पञ्चार०) इत्युक्तत्वात् कदाचित् अथत्वे, न तु नियतमेव । अथोऽपि राजयन्मंज्ञः कथ्यते ; तदुक्तं—“राजयन्ममसा यन्मादभूदेवः किलामयः । तस्यात् राजयन्मंज्ञं केचिदाहुर्मनीषणः ॥” (सु० उ० ४१ अ०) इति । पञ्चमः स्यादुरः-क्षतादिति—उरःक्षतो रोगावशेषः सर्वत्र प्रतिपादतत्वात् ॥ २४ ॥

शोषाः स्युः षट्प्रकारेणेति ।—“शोषोऽपि अथभेदः स्यात्” इति वचनात् ; यतः,—“शोषस्याश्च रसादीनां शोष इत्युच्यते बुधैः । क्रियाश्चयकरत्वाच्च अथ इत्यभिधीयते ॥” इति । षट्प्रकारा वथा, स्त्रीप्रसङ्गादिति—स्त्रीनिवेचनात्, अयं व्यवयशोषी कथितः । शुभः शोकान्, अयं शोकशोषी । त्रयादिति—शारीराऽऽगन्तुप्रथावशेषात् ; यतः,—“रक्तश्यादेदनाभिलाषैवाहारयन्मथात् । त्रयितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतनो

* “भिन्नस्वरः” इत्यादि श्लोकानिः तथा “प्राथो हि” इत्यादि श्लोकश्च सुश्रुते स्वरपती न दृश्यते, दृश्यते च माधवनिदाने ।

पञ्चशासनां विवरणम् ।—

शासाद्य पञ्च विज्ञेयाः शूद्रः स्वात्मकस्तथा ।

ऊर्ध्वशासो महाशासम्ब्रह्मशासञ्च पञ्चमः ॥ २६ ॥

पञ्चदिकानां विवरणम् ।—

कथिताः पञ्च दिकस्तु तास्तु शूद्राऽन्नजा तथा ।

गन्धौरा यमला चैव महतो पञ्चस्यै स्मृता ॥ २७ ॥

मतः ॥” (सु० उ० ४१ अ०) अध्वशमादिति—अतिमार्गगमनजनितशमाद्य, अयमध्वशोषी । व्याशमादिति—शरीरायामजननकर्मसङ्घपात् । ननु व्यायामाध्व-
शमयोरायामजननसाधर्म्यात् की भेदः ? उच्यते—व्यायामो यदा अकस्मादेवातिक्रियते
तदैव भवति, मार्गगमनशीलत्वादेवाध्वशोषः स्यात् ; तदन्तम्—“अध्वशोषी च
सक्तान्नः सभृत्परुषच्छत्रिः” (सु० उ० ४१ अ०) इत्यदोषः । वार्द्धक्यादिति—
जराभिव्याप्तशरीरत्वात्, अयं जराशोषी कथितः ; तदन्तं—“जराशोषी जशो
मन्दबीर्यवृद्धिवलीन्द्रियः” (सु० उ० ४१ अ०) इत्यादि ॥ २५ ॥

शामायेति ।—शाम इति—वेगवदूहंवातत्वम् ; यतः—“शामश्च भस्त्रिकाशाम-
समवाताहंशानिता” इति । पञ्चेति—पञ्चप्रकाराः । ते के प्रकाराः ? इत्याह, शूद्र
इत्यादि ।—दुःखेनाङ्गप्रबाधकोऽल्पवातजनितः शूद्रशाससंज्ञः । प्रतिशोमेन वायुना
योवां शिरश्च सङ्घृष्ट्य तौत्रवंगं करोति, स च तमसि निमग्न इव तिष्ठति, तेन
द्रमकश्वास इति संज्ञा । यो दौर्घे श्वसिति ऊर्ध्वदृष्टिश्च करोति इतस्ततो
विभ्रान्तनेत्रः स ऊर्ध्वश्वसार्द्रितः कथितः । यः शब्दान् दुःखितः उच्चैः श्वसिति
मनश्जानविज्ञानो विज्ञीयंवाक् स महाशासपीडितोऽभिहितः । यो विच्छिन्नं
श्वसिति सर्वप्रायेण पीडित आनाइस्वदमूर्च्छांतः स क्षिप्रशामादित इति ॥२६॥

दिकामाह, कथिता इति ।—त्वरितं प्राणहरत्वेन दिकाः कथिताः, तदन्तं—
“कामं प्राणहरा रोगा वडो न तु ते तथा । यथा शामश्च दिका च हरतः प्राणमाशु
च ॥” (अ० चि० दिक्याश्वा०) इति । दिक्यावरुपन्तु घोषवत्त्वेन प्रतिपादितम् ;
यतः—“मुहुर्मुहुर्वायुवदंति सस्वनो यक्तुः प्रोहान्वापि मुखादिवाचिपन् । स
घोषवानायु द्दिनस्यपून् यतः ततस्तु दिकेत्यांभधौयते बुधैः ॥” (सु० उ० ५० अ०)
इति । पञ्चेति—पञ्चप्रकाराः । तान् प्रकारान् आह, शूद्रेति—या मन्दवेगेः कृत्वा
कृष्णमूलादेव प्रधावति सा शूद्रा नाम दिका कथिता । योऽतिप्रयुक्तपानान्ने, पीडितो

चतुर्विधाप्रविकाराणां विवरणम् ।—

चत्वारोऽग्नेर्विकाराः स्युर्विषमो वातसम्भवः ।

तीक्ष्णः पित्तात् कफान्मन्दो भस्मको वातपित्तयोः ॥ २८ ॥

पञ्चारोचकानां विवरणम् ।—

पञ्चैवारोचका ज्ञेया वातपित्तकफैस्त्रिधा ।

सन्निपातान्मनस्तापात्—”

॥ २९ ॥

वायुर्दृग्भागव्य दृक्कथति तामन्नजां विद्यात् । या घोरा गन्धोरनादिनी नामिप्रभवा सा गन्धोरः ज्ञेया । या चिरेण यमलैर्वैद्यैः कृत्वा प्रवर्त्तते शिरी यौवाञ्च कल्पयति सा यमला नाम कथिता । या सततं प्रवर्त्तते मर्माण्युत्पीडयन्तीव सर्वगात्रप्रकम्पिणी च सा महती नाम दृक्का कथिता ॥ २७ ॥

चत्वार इति ।—अग्निश्चात्र जठराग्निः, तज्जनितो विकारश्चात्र कुपितदीपवाच्यः ; अत एव समाग्नियद्वयं नाम कृतं दोषमास्यत्वात् ; यतः,—“समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते” (री० वि० अग्निमा०) इति वचनात् । के ते चत्वारः ? इत्याह, विषम इत्यादि—यो भूक्तमन्नं कटाचिन्न पचति कटाचिटाश्चैव पचति स विषमः । यो मात्राति-मात्रमप्यन्नं मुखं पचति स तीक्ष्णः । यः स्वल्पमप्यन्नं न पचति स मन्द इति । भस्मकस्तु तीव्राग्निसंज्ञः, स च वातपित्तजनितः ; तदुक्तम्—“अतिप्रवृद्धः पवनान्वतोऽग्निः क्षणाद्रसं शोषयति प्रसृज्य । भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मान्मासाद्यं भस्मकसंज्ञकस्तु ॥” इति ॥ २८ ॥

पञ्चैवेति ।—परोचकस्तु पर्यायनामभिरेव विधा कथितः, तद्व्यथा—सत्यानपि बुभुक्षायामभ्यवहारानामन्यमित्यरुचिः, अतिलषितमप्यन्नं दीयमानं नाभ्यवहर-दोष्यन्नान्नाभिनन्दनम्, अन्नस्य श्वषणकारणदर्शनगन्धस्पर्शनैर्यदोद्विजते स भक्तदेषः ; एवं चिन्विधोऽपि रोगशरकसुश्रुताभ्यामरोचकशब्देन सङ्गृहीतः । ब्रह्मभोजिन संज्ञान्तराख्याप दर्शितानि, कानि तानि ? आह—“प्रक्षिप्तान्तु मुखे चान्नं जन्तोर्न स्वदते मृदुः । अरोचकः स विज्ञेयो भक्तदेषमतः शृणु ॥ चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्टा श्रुत्वा च भोजनम् । देषमायाति यो जन्तुर्भक्तदेषः स उच्यते ॥ यस्य नाद्रे भवंत् श्रद्धा सोऽभक्तश्चन्द उच्यते । कुपितस्य भयार्त्तस्य यस्य भक्तनिराधनः ॥” इति ॥ २९ ॥

सप्तश्लोकां विवरणम् ।—

“—हृदयः समधा मताः ।

त्रिभिर्दोषैः पृथक् तिस्रः कृमिभिः सन्निपाततः ॥

घृणया च तथा स्त्रीणां गर्भाधानाच्च जायते ॥ ३०॥

षट्स्वरभेदानां विवरणम् ।—

स्वरभेदाः षडेव स्युर्वातपित्तकफैस्त्रयः ।

मेदसा सन्निपातेन क्षयात् षष्ठः प्रकीर्तितः ॥३१॥

षट्दृष्टानां विवरणम् ।—

दृष्ट्या च षड्विधा प्रोक्ता वातात् पित्तात् कफादपि ।

त्रिदोषैरूपसंर्गण क्षयाद्वातोश्च षष्ठिका ॥३२॥

हृदिमाह, हृदय इति ।—हृदिर्वसनविशेषः । वेगैः कृत्वा आननं हृदयतीति हृदिः ; तदुक्तं—“हृदयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गमङ्गनेः । निरुच्यत हृदिरिति दोषो वक्तं प्रथमैतः ॥” (सु० उ० ४९ अ०) इति । कृमिभिरिति—कृमिरीगजनिता ; तथा श्लोके—“शूलहृल्लासबहुला कृमिजा च विशेषतः । कृमिहृद्रीगतत्वेन लक्षणेन च लक्षिता ॥” (सु० उ० ४९ अ०) इति । सन्निपातत इति—मिलितदोषत्रयात् । घृणया चेति—घृणया कृत्वा हृदिर्भवतीत्यभिप्रायः ; घृणा च पूत्यमभ्यादिगत्याख्याद-
नैरुपपद्यते । घृणया चेति अकारात् शीभस्याद्यबलीकनाश्च भवतीति केषित् ; तदुक्तं—“शीभस्यैहेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्रोशता बलात्” (सु० उ० ४९ अ०) इति । तथा स्त्रीणां गर्भाधानाच्च जायते इति—गृह्योतगर्भायाः स्त्रियाश्च हृदिर्भवतीति ; यतः,—
“नार्थ्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमश्रतः” (सु० उ० ४९ अ०) इत्यादिवचनात् ॥३०॥

स्वरभेदा इति ।—प्रकृतिरूपस्य स्वरस्थान्यथाभावः स्वरभेदः ; स च षड्विधो भवति, वातादिभिः व्यत्यास्यथो भेदाः, मेदसा मेदीहृदयेको भेदः, सन्निपातेन मिलितदोषत्रयेण चैकः, अथात् क्षयरोगादेकः, धातुक्षयाहेति केषित् ॥३१॥

दृष्टेति ।—दृष्ट्या पानौष्याभिखाद्यः ; तदुक्तं—“सततं यः पिबेद्द्वारि न दृष्टि-
मधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति यस्मिंश्च तं दृष्ट्यादित्तमादिशति ॥” (सु० उ० ४८ अ०)
इति । त्रिदोषैरिति—मिलितदोषत्रयेण । उपसर्गधागन्तुकः, स च अतादिशब्दवाच्यत्वेन
कृमिजा उपसर्गिका । क्षयाद्वातीरिति—रसादिधातुक्षयात् । अकारात् सप्तमी तु
भक्तोद्भवा इति मन्वन्ने केषित् ; यदुक्तं—“स्निग्धं तथास्त्रं लवणञ्च मुक्तं गुर्बन्नेवाशु

चतुर्विधमूर्च्छाणां विवरणम् ।—

मूर्च्छा चतुर्विधा ज्ञेया वातपित्तकफैः पृथक् ।

चतुर्थी सन्निपातेन—”

॥३३॥

एकैकसम-निद्रा-तन्द्रा-सञ्चास-ग्लानीनां विवरणम् ।—

“—तथैकस्य भ्रमः स्मृतः ।

निद्रा तन्द्रा च सञ्चासो ग्लानियैकैकशः स्मृतः ॥ ३४ ॥

दृषा करोति” (सु० उ० ४८ ५०) । अपरं त्वामसम्भवां वदन्ति, सा दीपजान्तर्गतेति भव्यमानेन शार्ङ्गधरेण नाम स्वीकृता इति ॥३२॥

मूर्च्छेति—मूर्च्छा मोहमंज्ञा विख्याता ; यतः,—“मोहो मूर्च्छेति तामाहुः” (सु० उ० ४६ ५०) इत्यादि वचनात् । सा चतुर्विधा चतुःप्रकाराणां दोषभेदेन भवति । एकां भ्रमः स्युः इति—भ्रमस्तु रजःपित्तानिलाद्भवति, स तु चक्राददृश्येवार्थसंबन्धिः । निद्रादथशब्दवार एकैकगणिताः । निद्रेति—स्वपनम् ; तथा हि—“यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्त्वताः । विषयेभ्यो भिन्नर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥” (च० स० षष्ठोऽनान्दतीर्थ०) इति । तन्द्राऽपि निद्राभेदः, कथं भिन्नत्वेन पठ्यते ? उच्यते ; निद्रायाभिन्द्रियमनोमोहः, तन्द्रायाभिन्द्रियमोह इत्यत्र भेदः ; तदुक्तम्—“इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रात्तस्यैव यस्यैहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥” (सु० शा० ४ ५०) इति । सञ्चास इति—मूर्च्छादिभ्यो भिन्न एव ; यतः,—“वाग्देहमनसां चेटामाक्षिप्यातिवला मलाः । सञ्चस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ स ना सञ्चाससञ्चक्षः काष्ठोभूतो नतोपमः । प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्ता सद्यःफलां क्रियाम् ॥” (च० सू० विधिशीघ्रिणीय०) इति । ग्लानिरिति—* क्लमापरपर्यायसंज्ञः ; यदुक्तं—“वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्द्वेष्टनधमः । न चासमभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥” (सु० शा० ४ ५०) इति । स च हेतुचतुष्टयाद्भवति, “ग्लानिरौज.क्षयाद्दुःखादजीर्णाच्च श्रमाद्भवेत्” इत्यादिवचनात् । अतु भाववेन मूर्च्छा षड्विधा स्वीकृता ; यथा—“वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च । षट्स्वप्यतासु पित्तस्य प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥” (सु० उ० ४६ ५०) इति ;

* क्लम इति नामान्तरं ग्लानिराद्युर्वेदाप्रसिद्धं, ग्लानिक्रमयोर्भिन्नत्ववचनात्, लक्षणेन तयोः सौश्रुतशारीरं धर्षाध्याये द्रष्टव्यम् । ग्लानिर्धर्षाभावः इति तु टीकाकाराः ।

सप्तमदानां विवरणम् ।—

मदाः सप्त समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रयः ।

त्रिदोषैरसृजो मद्यात् विषादपि च सप्तमः ॥३५॥

चतुर्विधमदात्ययानां विवरणम् ।—

मदात्ययश्चतुर्धा स्यात् वातात् पित्तात् कफादपि ।

त्रिदोषैरपि विज्ञेयः—” ॥३६॥

एकैकपरमद-पानाजौर्ण-पानविभ्रम-पानात्ययानां विवरणम् ।—

“—एकः परमदस्तथा ।

पानाजौर्णं तथा चैकं तथैकः पानविभ्रमः ॥

पानात्ययस्तथा चैकी—” ॥३७॥

तत्र कथमत्र चतुर्विधा ? सत्यम् ; * पित्तप्रभुत्वेन शोणितस्य पित्तकार्यत्वात् मद्य-
विषयोश्च पित्तकोपत्वाच्च (पित्तसम्भवायामत्र शोणितादीनां मूर्च्छां ज्ञातव्येति न दोषः ;
यतः,—“मूर्च्छां पित्ततमः प्राया” (सु० ब्रा० ४ अ०) इत्यादिप्रचनान् ॥३३।३४॥

मदा इति।—चित्तविच्छृतिरुच्यते मदाः, यथा पृग्दृष्टकोटवभक्षणादौ चित्तजनव-
स्थितिः, तदत्र स्थिगादिति । त्रिदोषैर्निर्मलितदोषवयैः । असृजः अतिरुधिरकोपात्,
क्षीपोऽस्य पित्तवत् । एते असृजः असृग्दृष्टिति व्याख्यानयन्ति ; यतः,—“असृग्दो
भवेत् सर्वः साङ्गमटः सवेदनः । तस्यातिरुचौ दौर्बल्यं भसो मूर्च्छा मटस्तथा ॥” (सु०
ब्रा० २ अ०) इति । मद्यादिति—मद्यपानात्, आसवारिष्ठादीनां पानेन मद्याभि-
सृजो मट इत्यभिप्रायः । विषादिति—विषभक्षणात्, सर्पादिविषाकान्तादित्यपि ॥३५॥

मदात्यय इत्यादि ।—यद्योक्तविधिविपर्ययेण सैन्यमानं मद्यं विकाराय भवति,
स विकारो मदात्ययशब्देन वाच्यः ; यतः,—“त्रे विषस्य गुणाः प्रोक्तास्ते मद्येऽपि
प्रतिप्रिताः । तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युपो मदात्ययः ॥” इति । त्रिदोषैरिति—
निर्मलितदोषवयेण ॥३६॥

एकः परमदस्तथेति ।—परमदादयश्चत्वारो मदात्ययभेदा उक्ता भिन्नलक्षणत्वात् ।
तथेति यद्दुषेण दोषवशाभेदभिन्ना (?) ण्तेऽपि बोद्धव्याः । लक्षणान्यपि यथा—

* “पित्तप्रभुत्वेन—” इत्यादियस्यस्थले पित्तस्य प्रभुत्वेन शोणितकोपस्य
पित्तकार्यत्वाद् मद्यविषयोश्च पित्तप्रकोपकत्वेन पित्तसम्भवायां शोणितादिजन्या
इत्यादि पाठः सङ्गतः ।

सप्तदाहानां विवरणम् ।—

“—दाहाः सप्त मतास्तथा ।

रक्त-पित्तात्तथा रक्तात्तृष्णायाः पित्ततस्तथा ॥

धातुक्षयान्मर्मघाताद्भक्तपूर्णेदरादपि ॥ ३८ ॥

षडुन्मादानां विवरणम् ।—

उन्मादाः षट् समाख्यातास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्च ते ।

मन्निपाताद्दिषात् क्षयः षष्ठो दुःखेन चेतसः ॥ ३९ ॥

“श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गुष्ठता विरसास्यता च विष्णुसक्तरथ तन्द्रिरोचकथ । लिङ्गं परम्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञास्यन्ना रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ चाधानमुग्रमथ चोद्गरथं विदाहः पाने त्वगीर्णमुपगच्छति लक्षणानि । षड्भावतोद-
क्तसंस्त्रवकगृध्रमा-मूर्च्छावमिज्वरशरीरुजनप्रदाहाः । द्वेषः सुराश्रविक्रतेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रममुग्रश्रयिखिलेन धीराः । ह्यीनोत्तरोष्ठमतिशीतमसन्ददाहं तैल-
प्रभाव्यमतिपानहृतं त्यजेत् ॥” (रा० वि० मटाल्यया०) इति ॥३७॥

दाहा इति ।—दहते इति दाहः ; यतः,—“त्वचं प्रातः स पानीषा पित्तरक्ताभि-
मूर्च्छितः । दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥” (सु० उ० ४७ अ०) इति ।
तथा रक्तादिति—उद्भक्तशोणितात् । तृष्णाया इति—तृष्णानिरोधादभ्यातो क्षीणे सति
तेजः समुद्धतं भवतीत्यर्थः । पित्तत इति—विकृतपित्तात् पित्तज्वरसमो दाहो भवतीति ।
धातुक्षयादिति—रसादिधातूनां क्षीणत्वादतीव दाहो भवति । मर्मघातादिति—
मर्माभिघातजनितोऽपि दाहो भवति । रक्तपूर्णेदरादिति—रक्तेन * उदरपूर्णत्वा-
द्दाहो भवति । † दाहेन पीडितः जिह्वां निष्कृष्य वेपते इति लक्षणोक्तत्वात् ॥३८॥

उन्मादा इति ।—धीविभ्रमसंज्ञी वातादिना जनितः उन्माद इति प्रसिद्धः ;
तदुक्तं—“मदयन्त्युद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमास्थिताः । मानसोऽग्रमतो त्वाधिबन्माद
इति कौत्सितः ॥” (सु० उ० ६२ अ०) इति । विषादिति—विषाभिन्व्याप्तशरीरत्वात् ;

* उदरशब्देनात्र कौष्ठोऽभिप्रेतः, सुसुतादौ “असृजा पूर्णकौष्ठस्य दाहोऽस्यः
स्यात् सुदुष्करः” इत्युक्तेः ।

† लक्षणमिदं तृष्णानिरोधजदाहस्य, न तु रक्तपूर्णेदरजदाहस्य ; तथा च
—“तृष्णानिरोधादभ्यातो क्षीणे तेजः समुद्धतम् । सवाद्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेत्यन्-
चेतसः ॥ संशुक्लकृतास्त्रोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते ॥” (सु० उ० ४७ अ०) इति ।

विंशतिभूतोन्मादानां विवरणम् ।—

भूतोन्मादा विंशतिः स्युस्ते देवाहानवादपि ।

गन्धर्वात् किन्नरात् यक्षात् पिष्टभ्यो गुरुशपतः ॥४०॥

प्रेताश्च गुह्यकाहृद्वात् सिद्धाहृतात् पिशाचतः ।

जलाधिदेवतायाश्च नागाश्च ब्रह्मराक्षसात् ॥

राक्षसादपि कुष्माण्डात् कल्या-वेतालयोरपि ॥४१॥

अपस्मारस्यतुर्द्धा विवरणम् ।—

अपस्मारस्यतुर्द्धा स्यात् समोरात् पित्ततस्तथा ।

श्लेष्मणोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थः सन्निपाततः ॥४२॥

षष्ठी दुःखेन चेतस इति—दुःखन् विविधम्, आभ्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधि-
दैविकमिति । ननु तद्दुःखसंशया व्याधय इत्युच्यते, तत् कथं भूतोन्मादाः
कथिताः ? दुःखेनेवेति प्रामाथ्यत्वात् ; सत्यम् ; दुःखजनका अन्येऽपि भावाः श्रुतिः,
यथा धनवत्सनाद्यादयः ; यदुक्तं—“चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैरारभित्थथाऽन्येर्विवांसितश्च
धनवान्धनमङ्गयादा । गार्हं क्षते मनसि च प्रियया विरंसोर्जायित चोत्कटतरा
मनसो विचारः ॥” (सु० उ० ६२ अ०) इति ; एतदभिप्रायेण स्याददोषः ॥३६॥

भूतोन्मादा विंशतिरिति ।—तद्विंशतेविवरणमाह, ते देवाहानवादपीत्यादि ।—

देवाः देवशुद्धाः, तेन गणमाहृतादयोऽपि याज्ञाः । दानवा असुराः, पापबुद्धयो
देवशुद्धव इत्यर्थः । गन्धर्वा देवगायकाः । किन्नराहृदा विख्याताः । यक्षाः
धनदादयः । पितरः अपिजलादादयः । गुरवो ब्राह्मणाः वृद्धादयश्च । प्रेताः प्रसिद्धाः ।
गुह्यका देवयोनयः । सिद्धाः समकादयः । भूता विख्याताः । पिशाचाः पिशिता-
शनाः । जलाधिदेवताः प्रतीताः । नागाः श्रेयनागप्रभृतयः । ब्रह्मराक्षसा
राक्षसभेदाः । राक्षसा रावणादयः । कुष्माण्डा अपि राक्षसभेदाः । कल्याः प्रसिद्धाः,
साश्च मन्नादिमात्रणात्मकरूपाः । वेतालाश्च देवयोनयः इति । एते यस्मान्मु यदा
शरीरं प्राविशन्ति तदा भूतोन्मादा इति सन्नयाऽभिहितता भूतचेष्टाकरत्वेनादृष्टत्वात् ;
तदुक्तं—“दर्पणादीन् यथा च्छाया शीतोष्णं प्राणानो यथा । स्वमणिं भास्करार्चिश्च
यथा देहश्च देहधृक् । विशन्ति च न दृश्यन्ते यदासहच्छरीरिणम् ॥”
(सु० उ० ६ अ०) इति ॥४०॥४१॥

अपस्मार इति ।—इतच्छ्रुतेः पुरुषस्य तमःप्रवेश इव तथा संरम्भश्च अपस्मार
इत्यभिहितः ; तथा चांक्तं—“तमःप्रवेशः संरम्भा दीपाद्रेकइतच्छ्रुतेः । अपस्मार

चतुर्विधामवातानां विवरणम् ।—

चत्वारशामवाताः स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।

चतुर्थः सन्निपातेन—”

॥४३॥

अष्टशूलानां विवरणम् ।—

“—शूलान्यष्टौ बुधा जगुः ।

पृथग्दोषैस्त्रिधा हन्द्-भेदेन त्रिविधान्यपि ॥

आमेन सप्तमं प्रीक्तं सन्निपातेन चाष्टमम् ॥ ४४ ॥

अष्टपरिणामशूलानां विवरणम् ।—

परिणामभवं शूलमष्टधा परिकीर्तितम् ।

मलैर्यैः शूलसङ्ख्या स्यात्तैरेव परिणामजम् ॥४५॥

इति क्रोधो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥” (री० वि० अपस्मार०) इति । चतुर्धा स्यादिति—

अत्र समीरादिति अनिलकोपात् । सन्निपातत इति—मिलितदोषवयात् ॥४२॥

चत्वारशामवाता इति ।—आमेन दुष्टो वात आमवातः, यद्वा—आमसम्पृक्तो दुष्टो वात आमवातः इति, तद्द्वयमसङ्गतं कारणत्वात् (१) किन्तु दुष्टामवातयोः संयोग-
शामवात इति कथितः ; यदुक्तं—“धुमपत् कृपितावन्तः त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
सख्य वा कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते ॥” (री० वि० आमवात०) इति । एके
हन्द्भेदान् कथयन्ति ; यतः,—“एकदोषानुमः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
सर्वदंष्ट्रचरः शोथः स कृच्छः सान्निपातिकः ॥” (री० वि० आमवात०)
इत्यादिवचनात् ॥४३॥

शूलानीति ।—शूलनिखातवत् वेदनाजनकत्वात् शूलसंज्ञा ; यतः,—“शङ्कु
स्कोटनवत् तस्य यस्मात् तीव्राश्च वेदनाः । शूलासक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्माच्छूलमिहोच्यते ॥”
(सु० उ० ४२ अ०) । इति । हन्द्भेदेन द्विदोषजनितेनात्र तयो भेदाः । आमना-
परिपक्करसेन वातकारणत्वात् ; यतः,—“सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः
प्रभुः” (री० वि० शूल०) इति ॥४४॥

परिणामभवं शूलमिति ।—परिणामकालसम्बन्धि परिणामशूलं, तत्रोक्तशूल-
सङ्ख्याकरेव बोद्धव्यम् । संज्ञान्तरैरप्येतच्च दर्शितम् ; तद्वयथा—“भुक्ते जीर्यन्ति
यच्छूलं तदेव परिणामजम् । केषिदन्नद्रवं प्राङ्गुरन्ध्रे तत् पित्तदोषजम् ॥
शूलिशूलं वदन्येके केषिदन्नविदाहजम् ॥” इति ॥४५॥

एकैकाग्रद्रव-जरत्पित्तशूलशोर्विवरणम् ।—

अन्नद्रवभवं शूलं जरत्पित्तभवं तथा ।

एकैकं गणितं सुप्तैः—” ॥४६॥

त्रयोदशोदावर्त्तानां विवरणम् ।—

“—उदावर्त्तास्त्रयोदश ।

एकः क्षुन्नियहात् प्रोक्तस्त्रुणारोधाद्वितीयकः ॥ ४७ ॥

निद्राघातात्तृतीयः स्याच्चतुर्थः श्वाभनियहात् ।

हृदिरोधात् पञ्चमः स्यात् षष्ठः क्षवथुनियहात् ॥४८॥

जृम्भारोधात् सप्तमः स्यादुद्गारग्रहतोऽष्टमः ।

नवमः स्यादशुरोधाद्दशमः शुक्रधारणात् ॥४९॥

मूत्ररोधान्मलस्यापि रोधात् वातविनियहात् ।

उदावर्त्तास्त्रयश्चैते घोरोपद्रवकारकाः ॥५०॥

एवञ्चाग्रद्रवभवं शूलमत्र पृथक् गणितं लक्षणांतरबलात् ; तदन्तः—“जीर्णं कौश्लिकजीर्णं वा यच्छूलमुपजायते । पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोलनेन च ॥ न शनं याति नियमात् सोऽग्रद्रव उदाहृतः ॥” (रो० वि० शूल०) इति । पिटाकृति-
द्रवकृपो यो मूत्रमार्गेण सवेत् सोऽग्रद्रवमंजु इति केचित्, तन्न सर्वमतम् । जरत्पित्त-
भवं शूलमिति—जरत्पित्तमस्त्रपित्तम्, अस्त्रशूलमित्यन्ते ॥४६॥

उदावर्त्ता इति ।—उद्भूतेन वेगविधारणेनात्रतस्य वायोर्त्तनमित्युदावर्त्तः, अथवा
—वायोर्त्तमावर्त्तो गमनमित्युदावर्त्तः, यतः सर्वेषु वायुरेव कारणम् ; तदन्तः—
“सर्वेष्वेतेषु विधिवद्दुदावर्त्तेषु क्लृप्तमः । वायोः क्रिया विधातव्या अभागप्रतिपत्तये ॥”
(सु० उ० ५५ अ०) इति । त्रयोदशविधानां विवरणमाह, एकः क्षुन्नियहादित्यादि ।—
क्षुत् भोजनेच्छा तस्या नियहो धारणमिति भावः । एवं तस्या पानीयस्याभिलाषः ।
निद्रा स्वप्नेच्छा । श्वासः उच्छ्वासः । हृदिर्वेदनम् । क्षवथुः स्तम्भका । जृम्भा जृम्भणं
प्रसिद्धम् । उद्गारो वातोद्गारणम् । अशु वेदाश्लमंजुम् । शुक्रं रेतः । मूत्रं प्रसिद्धम् ।
मलं पुरीषम् । वातविनियहादिति—अधोवातरोधात् । एवं त्रयोदश व्याख्याताः ।
एतेषां मध्ये ये मूत्रविनियहजादयले घोरोपद्रवकारका ज्ञातव्याः । घोरोपद्रवकारका
इत्यनेन मारणात्मकरूपा इत्यभिप्रायः । ननु * चतुर्दशविधा उदावर्त्ता अन्वत्र प्रति-

* चतुर्दशविधा उदावर्त्ताः चरकादी कुदापि गीताः, सर्वेष्वेव तन्त्रेषु

द्विविधानाहस्य विवरणम् ।—

आनाहो द्विविधो ज्ञेय एकः पक्वाशयोद्धवः ।

आमाशयोद्धवश्चान्यः प्रत्यानाहः स कथ्यते ॥५१॥

एकविधोऽस्य विवरणम् ।—

उरोग्रहस्तथा चैको—”

पञ्चहृद्दोगाणां विवरणम् ।—

“—हृद्दोगाः पञ्च कीर्त्तिताः ।

पादिताः ; तथा हि—“वेगाद्ग्न धारयेद्वातविष्णुत्रयवदट्टुक्षाम् । निद्राकासश्चम-
श्वासजृम्भाशुच्छिर्दिरैतसाम् ॥” (वा० सू० ४ अ०) इत्यादिना, तत् कथमत्र त्रयोदश
भेदाः ? उच्यते ; अनेन त्रयस्य उत्पद्यते तस्य धारणमिति व्याख्यायाः आसाल्पगीतः
एव अमभेदीऽत्र दर्शितः । उद्गारस्थाने कास इति केचित् वातकारण-
त्वादिति ॥४७—५०॥

आनाह इति ।—* आनाह उदरपूरणलक्षणः, स च वातोत्कटदोषैर्जनितः,
आमाशयोद्धवत्वात् न स्वतन्त्रेण वायुना, अन्यथा प्रत्यानाहे तृणाप्रतिश्यायशिरो-
विदाहादयः कथं सम्भवन्ति ? तथा चोक्तं—“तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृणा-
प्रतिश्यायशिरोविदाहाः । आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्क्षम्भ उद्गारविघातनञ्च ॥”
(सु० उ० ५६ अ०) इति वदन्ति । “एकः प्रकृपितो दोषः सर्वानेव प्रकृपयेत्”
इत्यभिप्रायेण वातकीपेन पित्तकफावपि प्रकृपितौ भवतः इति ॥५१॥

उरोग्रह इति ।—उरो गृहीतमिव भवत्ये, तत् कफमारुताद्भवति ; तथा हि—
“सासं सासं यत्कदलीङ्गीः सद्यो वृद्धिं यदा गतम् । उरोग्रहं तदा कुक्षौ कुरुतः
कफमारुतौ ॥” इति । हृद्दोगाः पञ्च कीर्त्तिता इति ।—हृदि रोगो हृद्दोगः, हृदि

त्रयोदशविधा उक्ताः, टीकाकारस्येयमाशङ्का सर्वदेव भित्तिहीना, “अमश्वास” इति
वाग्भटीयवाक्यस्य एकविधहेतुत्वेन गणनात् ।

* आनाहोऽत्र आधानार्थक इति मन्ये, शास्त्रे प्रत्यानाहाख्यरोगादर्शनात्,
वातव्याधिविवरणे आधानशब्दादर्शनाच्च, न तु “आसं शङ्कहा” इत्यादिलक्षणकः
आनाहः ; एवञ्च “तृणाप्रतिश्याय” इत्यादि टीकाकारोक्तिः न सङ्गच्छते इति ;
किञ्च एष एव आनाहः “आसं शङ्कहा निश्चितं क्षमेण” इत्याद्युक्तलक्षणक आनाहः
अन्यैर्गुरुभिरेतयेत् शङ्कञ्जस्यैव आनाहसंज्ञता केवधरातगन्धत्वञ्च तथा आमणस्य

वातादिभिस्त्रयः प्रोक्ताश्चतुर्थः सन्निपाततः ॥

पञ्चमः क्रिमिसञ्जातः—”

॥५२॥

अधोदराणां विवरणम् ।—

“—तथाऽष्टावदराणि च ।

वातात् पित्तात् कफाक्षोणि त्रिदोषेभ्यो जलादपि ॥

श्लोक्रः क्षतात् बद्धगुदादष्टमं परिकीर्तितम् ॥५३॥

वाधेत्ये; यदुक्तं—“दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः । हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥” (सु० उ० ४३ अ०) इति । पञ्चमः क्रिमिसञ्जात इति—क्रिमिरीगात् पञ्चमी हृद्रोगो भवतीत्यर्थः, तर्कोक्तत्वात्; तद्व्यथा—“ज्वरी विवर्णता शूलं हृद्रोगः सटन भ्रमः । भक्तदोषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम् ॥” (सु० उ० ५४ अ०) इति ॥५२॥

तथाऽष्टावदराणि चेति ।—अधोदरस्यो रोगोऽप्युदरशब्देन वाच्यकद्रतत्वात्; यतः,—“तास्त्रयास्तुर्भेदाद्यासान् तत्समीपतयाऽपि च । तस्माच्चर्ष्याच्छब्दानां त्रिचरैषा चतुर्विधा ॥” इति । तत्र वातादीनां पृथक् त्रयो भेदाः, तेन वातोदरं पिप्पित्तदरं श्लेष्मोदरश्च । त्रिदोषेभ्य इति—मिलितदोषतयाश्चतुर्थः, अस्य सन्निपातोदरस्य दूष्योदरं नामान्तरं बदन्त्येके; तदुक्तं—“स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममुदावडात्तैवेयुक्तमसाधुप्रजाः । यस्मै प्रथच्छन्त्यरथो गरशश्च दुष्टास्तूषोविवसवनाहा ॥ तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् । तच्छीतवाते भृशदर्दिने च विशेषतः कुप्यति दक्षते च ॥ स चातुरो मृच्छति हि प्रसक्तं पाण्डुः क्रशः शुष्यति दृषाया च । दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव—” (सु० नि० ७ अ०) इति । जलादपि जलपानात्, अत्रशस्त्रजलपानादित्यभिप्रायः । अस्यापि दकोदरभंजां प्रवर्तन्ति; यदुक्तं—“यः श्लेष्मोदरं पीतोऽप्यनुवासितो वा बालो विरिक्तोऽप्यथवा निहटः । पिबेज्जलं श्रोतलमाशु तस्य श्रोतानि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ श्लेष्मोपलिप्तेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्ववदव्यपेति ॥” (सु० नि० ७ अ०) इति । श्लोक्र इति श्लोचवृत्तेः श्लोकोदरभंजा, श्लोका “नगहवा” शब्दवाच्यः । अस्य भेदो यक्रह्वालयुदरम; तथा च—“विदाहभिष्यन्दिरेतस्य

श्रत्यानाहसंज्ञता कफवातजत्वञ्च युज्यते; एवञ्च, “आनाह उदरपूरणलक्षणः, स च अल्कटवातेन जनितः, प्रत्यानाहश्च आमाशयोद्भवत्वात् न स्वतन्त्रेण वायुना, अन्यथां सुप्त दृष्यामतिश्याय—” इत्यादिरूपपाठकल्पनं सङ्गतम् इति सुधीर्भिर्वावेच्यम् ।

षष्टगुणानां विवरणम् ।—

गुल्मास्त्वष्टी समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रयः ।

हृन्मभेदास्त्रयः प्रीक्ताः सप्तमः सन्निपाततः ॥

रक्तादष्टमकः ख्यातो—”

॥५४॥

कान्तोः प्रदुष्टमन्थर्मसृक् कफश्च । प्रीक्षाभिद्विं कुबतः प्रहृष्टो प्रीक्षोत्यमेतन्वडरं
 षडन्ति ॥ तदामपाश्र्चं परिद्विमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽव । मन्दन्वरापिः कफ-
 पित्तलिङ्गेरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥ सव्यान्यपाश्र्चं यकृति प्रहृष्टे ज्ञेयं यकृद्वाल्मु-
 टरं तदेव ॥” (रो० वि० उदर०) इति । अतादिति—प्रहाररुपादन्नादिषु, ततः
 परिस्त्राव्युदरमिति मंज्रा; यदुक्तं—“शल्यं तथाऽप्योपहितं यदन्तं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा
 वा । तस्मात् स्रताऽन्नात् सलिलप्रकाशः स्रावः सवेवे गुदतस्तु भूयः ॥ नाभेरधस्योदर-
 द्विमेति निस्त्यते दाल्यति चातिमावन् । एतत् परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टं दक्षोदरं
 क्षीणशरीरो नवाध ॥” (रो० वि० उदर०) इति । बह्वगुदादिति—षष्टममुदरश्च
 बहोदरसंज्ञमिति ; बह्वगुदोदरमित्यन्वे ; यतः,—“यस्यान्मन्त्रैरुपलेपिभिर्वा बालाश्ल-
 मिर्वा पिहितं यथावत् । सञ्चोयते तस्य मलः सन्निषः शनैः शनैः सङ्करवश्च
 नाश्याम् ॥ निरुच्यते तस्य गुदे पुरोधं निरेति कृच्छ्रादपि चान्धमल्पम् । हृन्नाभिमन्थी
 परिद्विमेति तस्योदरं बह्वगुदं वदन्ति ॥” (रो० वि० उदर०) इति ॥५३॥

गुल्मास्त्विति ।—कीष्टान्तर्यमिच्छपिणं गृष्टिकाकारं गोलमिति प्रसिद्धम् ; यदुक्तं—
 “हृन्नाभ्योरन्तरे रान्ध्रिः सञ्चारो यदि वाऽपलः । वृत्तश्चयापचयवान् स गुञ्ज इति
 कौशितः ॥” (सु० उ० ४२ ५०) इति । ते तु वातादिभेदेन पृथक् तथो गण्यताः ।
 हृन्मभेदादिति—द्विदोषजनितास्त्रयः । सप्तमः सन्निपातत इति—सप्तमी गुञ्जो मिलित-
 द्दोषश्चाङ्गवति । रक्तादष्टमक इति—दुष्टरुधिरादष्टमी गुञ्जो भवतीत्यर्थः, स
 च प्रायशः स्त्रीषाञ्च प्रसृत्यनन्तरं भवति ; तदुक्तं—“नवप्रमृताऽहितभोजना या या
 चागमभे विशृजेऽतौ वा । वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुञ्जं स्रज्जं
 सदाहम् ॥” (सु० उ० ४२ ५०) इति । ननु माधवेन पञ्चधा गुञ्जो लिखितः,
 तत् कथमयाष्टविधः ? सत्यम् ; माधवेन तु * पञ्चस्थानविशेषेषु पञ्चधा

* पञ्चस्थानविशेषेषु पञ्चधा कथितः इति तु न सम्यक्, “स व्यस्तेर्जायते
 ह्योषेः सनक्षैरपि चोच्छ्रितैः । पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥” (रो०
 वि० बुद्ध०) इत्यनन्तरोक्तेः वातपित्तकफसन्निपातरक्तजभेदेन पञ्चविधो गुञ्जः माधवेन
 निर्दिष्ट इति ।

त्रयोदशमूत्राघातानां विवरणम् ।—

“—मूत्राघातास्त्रयोदश ।

वातकुण्डलिका पूर्वा वाताष्टीला ततः परः ॥५५॥

वातवास्तस्त्रुतीयः स्यान्मूत्रातीतश्चतुर्थकः ।

पञ्चमो मूत्रजठरं षष्ठो मूत्रक्षयः स्मृतः ॥ ५६ ॥

मूत्रोत्सङ्गः सप्तमः स्यात् मूत्रग्रन्थिस्तथाऽष्टमः ।

मूत्रशुक्रन्तु नवमो विड्घातो दशमः स्मृतः ॥५७॥

मूत्रसादशोणवातो वस्तिकुण्डलिका तथा ।

त्रयोऽप्येतं मूत्राघाताः पृथक् घोराः प्रकीर्त्तिताः ॥५८॥

कथितः, तथा हि—“दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याऽऽहारविहारतः । कुर्वन्नि
पञ्चषा गुणं कीष्टान्मयोन्मिर्यापणम् ॥ तस्य पञ्चविधं स्यान् पाशंघ्नत्राभिवक्ष्यः ॥”
(रो० वि० गुण०) इति । अत्र तु चिकित्सायं इन्द्रभेदास्त्रयो गण्यता इत्यंशः ;
यतः,—निमित्तलिङ्गान्यपलभ्य गुण्ये द्विदोषजे दोषवत्त्वावलम्बे । व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च
गुण्यास्त्रोनादिशोदोषकल्पनार्थम् ॥” (अ० चि० गुण०) इति ॥५४॥

मूत्राघाता इति ।—मूत्रस्थाभिघातो मूत्राघातः । आघातो वेदनाविशेषवान्
मूर्खानरोष इत्यपरं । स च वातादिदोषजनितः । त्रयोदश इत्यस्य विवरणमाह,
वातकुण्डलिका पूर्वं इत्यादि ।—पूर्वः प्रथमः वातकुण्डलिका कथिता, तदयथा—
यत्र सवेदनी वायुर्वक्तौ मूत्रमाविश्य कुण्डलीवत् विगुणो भूत्वा सञ्चरति सा वात-
कुण्डलिका ज्ञेया । वाताष्टीला ततः पर इति—ततः परः द्वितीयः, यवानिलः
पाषाणग्रन्थिवत् वक्तौ वृत्तमुन्नतं मूत्रविण्मार्गरोधिनं व्याधि कुर्यात् सोऽष्टोलाशब्दाच्चः ।
अथन्तु वातरोगे पठिताश्लोकायाः वक्तिगतत्वाद्भ्रमः । वक्तिकृच्छिनिपीडितो
यत्र मूत्रसङ्गो भवेत् स वातवक्तिः । यत्र मूत्रं चिरं तिष्ठति शीघ्रं न प्रवर्त्तते
मन्दं वा प्रवर्त्तते स मूत्रातीतः । यत्र नाभेरधस्तात् तौत्रवेदनमाधानं भवति तन्मूत्र-
जठरं ज्ञेयम् । यत्र वक्तिष्ठौ पित्तमारुतौ मरुदाहं मूत्रक्षयं कुरुतः स मूत्रक्षयो
ज्ञेयः । यत्र जनैरल्पमल्पं मरुजं नीरुजं वा मूत्रं सवेत् स मूत्रोत्सङ्गः । यत्रान्तर्वक्ति-
मुखे विर्रोऽल्पो वृत्तो यन्मिः, अत्र तु अश्वरीतुल्यरुम्भवति स मूत्रग्रन्थिः,
अश्वरी तु भिन्नदोषदूषितत्वात् (?) । यत्र भस्मोदकप्रतीकाशं स्यान्नाञ्जातं शुक्रं
मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते तन्मूत्रशुक्रान्मिथुच्यते । यत्र तु विट्संसृष्टं विड्गन्धं

अष्टमूत्रकक्षाणां विवरणम् ।—

मूत्रकक्षाणि चाष्टौ स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।

सन्निपाताच्चतुर्थः स्याच्छुक्र-कच्छञ्च पञ्चमम् ॥५८॥

विट्कच्छं षष्ठमाख्यातं घातकच्छञ्च सप्तमम् ।

अष्टमञ्चाश्मरीकच्छं—”

॥६०॥

चतुर्विधाश्मरीणां विवरणम् ।—

“—चतुर्धा चाश्मरी मता ।

वातात् पित्तात् कफाच्छुक्रात्—”

॥६१॥

कक्षान्मूत्रयेत् स विट्घात इति । यत्र सदाहं रीचनाशङ्कचूर्णवर्णं समस्तवर्णं वा मूत्रयेत् स मूत्रसादः । यत्र कक्षात् पुनः पुनः हारिद्रमथवा रक्तं मूत्रं मूत्रयेत् स शोणवातः । यः शूलक्षयन्दनदाहार्त्तो विन्दुं विन्दुं मूत्रयेत् पीडितस्तु धारां सवेत् तस्य बलिकण्डलिका कथिता । तयोऽप्येते मूत्राघाता इति—अथस्तु मूत्रसादादयः प्रत्याख्येयाः, ते तु घोरा बहुदःखकरा इत्यर्थः ॥५५—५८॥

मूत्रकक्षाणीति ।—मूत्रस्य कक्षेण महता दःखेन प्रवृत्तिर्भवति कक्षम् ; तत्राष्टविधं भवति, वातादिभिः पृथक् तयो भेदाः । सन्निपाताच्चतुर्थः । यत्र तु बलिमेहनशूलं भवति सशुक्रं मूत्रयेत् तत् शुक्रकच्छम् । यत्र पुरीषाघातात् विगुणतां गतो वायुराधानशूलं करोति तत् विट्कच्छम् । यत्र शूल्येन मूत्रवाहिस्रोतःस्वभिद्वेषु सक्तु अशं दाहयं मूत्रकच्छं भवति तत् वातकच्छं श्रेयम् । अश्मरीवदश्मरीकच्छं, तत् बलि-मेहनशूलान्वितं भवति । अश्मरीभेदोऽपि शर्करति केचित् ; यतः,—“अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवत्तद्वये । विशेषं शर्करायाश्च शृणु कीर्तयती मम ॥ प्रथमानाऽश्मरी पित्तात् शोथमाणा च वायुना । विमूत्रकफसन्धाना चरन्ती शर्करा मता ॥” (रो० वि० मूत्रकच्छ०) इति । ननु मूत्रकच्छमूत्राघातयोर्वैशिष्ट्यतदोषसाधर्म्यात् की भेदः ? उच्यते ; मूत्रकच्छे कच्छत्वमधिकं विवक्ष्यन्त्याहः, मूत्राघाते तु विवक्ष्यो बलवान् कच्छत्वमल्पचेति भेदः ॥५८-६०॥

चतुर्धा चाश्मरी मतेति ।—या बलिगता पाषाणगुटिकावद्भवति सा अश्मरी-शब्दाख्या ; तदुक्तं—“विशोषयद्बलिगतं सशुक्रं मूत्रं सपिंसं पवनः कफ वा । यदा तटाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रीचना गीः ॥” (अ० वि० विमर्षीय०) इति । क्रमोऽत्र प्रसङ्गतोऽपि लिख्यते ; यथा—“असु स्वच्छास्वपि यथा निषिक्तासु

विंशतिभेदेषु दशभेदसंज्ञानां विवरणम् ।—

“—तथा मेहाश्च विंशतिः ।

इक्षु-मेहः सुरा-मेहः पिष्ट-मेहश्च सान्द्रकः ॥६२॥

शुक-मेहोदकाख्यौ च लान्ता-मेहश्च श्रोतकः ।

सिकताख्यः शनैर्महो दशैत कफ-सम्भवाः ॥ ६३ ॥

अथ षट्पिण्तभेदानां विवरणम् ।—

अञ्जिष्ठाख्या हरिद्राख्या नील-मेहश्च रक्तकः ।

कृष्ण-मेहः क्षार मेहः षुडेते पिप्त-सम्भवाः ॥६४॥

अथ षट् । कालान्तरेण पङ्कः स्यात्प्रसूरीसम्भवत्वात् ॥” (सु० नि० ३ अ०) इति । सा प्रसूरी चतुःपकारा भवति, बावापतकफात् शुकादिति । बातादौर्णां पृथक् द्वयो भेदाः । बातपित्तकफादित्यनेन त्रिदोषसम्भवेत्यपरं ; यतः,—“मेकदोषाशयाः सर्वाः” (रो० वि० अ० १००) इत्यादिबचनात् । शुकादिति—शुक्रधारणात् शुक्राश्रयी भवतीत्युच्यते, “शुक्राश्रयी तु महता जायते शुक्रधारणात् । खाना-ङ्गतममुक्तं हि सुक्कारन्तरेऽनिलः ॥ शोषयत्यप्रसङ्गाद् यत् तत् शुक्रमश्रयी ॥” (भा० नि० ८ अ०) इति ॥६१॥

तथा मेहाश्च विंशतिरित्यादि ।— तथेति—वक्षिगतदोषत्वाद्गृह्यम् । मेहः प्रमेहः, प्रकषणं मंत्रासासक्तेर्दादि मेहत्येति प्रमेहः ; तदुक्तं—“मेदय मांसश्च शरीरञ्च क्लेदं कफो वक्षिगतः प्रदूष्य । करोति मेहाम् समुदीर्घमुष्णोदानेव पिप्पं परिदूष्य चापि ॥ चोष्णेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् सन्दूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ॥” (च० वि० प्रमेह०) इति । विंशतिरिति—विंशतिभेदाः ; तदयथा—इक्षुरसतुल्यम् इक्षुमेहः ; तुल्यता मूलस्यभिप्रायः । सुरा मदिराविश्रैः, तत्तुल्य सुरामेहः । पिष्टं तण्डुलकल्कः, तद्रसतुल्यं पिष्टमेहः । सान्द्रं घनम् चाविलक्ष्य सान्द्रमेहः । शुकतुल्यं शुकमेहः । अतवशमुदकसदृशमुदकमेहः । तन्नुवहामिष पिच्छिलं लालामेहः । बहुवागान्धुर-मतिश्रोतुलं श्रोतमेहः । सान्द्रं सिकताकपं सिकतानेहः । शनैः शनैः सकफं कृच्छं शनैर्मेहः, एते दश भेदाः कफजा श्रेयाः । अथ पिप्तजानाह—अञ्जिष्ठासखिलीपर्म विश्वश्च अञ्जिष्ठासिद्धः । सदाहं हरिद्रासखिभश्च हरिद्रामेहः । सफेनमच्छं नीलवशेष नीलमेहः । विश्वसुषुश्च श्लोथितप्रकाशं रक्तमेहः । मशीनिभं कृष्णमेहः । क्षुतक्षार-प्रतिज्ञं क्षारमेहः, चारतायसदृशमित्यर्थः ; तदुक्तं—“गन्धवर्णरसस्पर्शः चारिश्च

तत्र चतुर्विधवातमेढानां विवरणम् ।—

हस्ति-मेहो वसा-मेहो मज्ज-मेहो मधुप्रभः ।

चत्वारो वातजा मेहा इति मेहाश्च विंशतिः ॥६५॥

एकसोमरोगस्तस्य विवरणम् ।—

सोमरोगस्तथा चैकः—*

दशप्रमेहपिडकानां विवरणम् ।—

“—प्रमेहपिडका दश ।

शराविका कच्छपिका जालिनौ विनताऽलजी ॥६६॥

“आरतीयवन” (वा० नि० १० अ०), इति षट् पित्तजाः । इदानीं वात-
जानाह, इक्षिमैह इत्यादि ।—नलमातङ्गवदशस प्रवृह इक्षिमैह । वसाप्रकाश
वसाभिर्गं वा वसामैहः । मज्जाभं मज्जाभिश्च वा मज्जमैहः । मधु सौद्रं, तस्य तुल्यं
तद्वर्णं वा मधुमैहः, इति चत्वारो वातजा ज्ञेयाः । इति मेहाश्च विंशतिरिति—इति
पूर्वक्रियकारेण विंशतिमेहाः साध्या याप्या असाध्याः । ते चानेन प्रतिपादिताः ;
तदुक्तं—“साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् याप्याश्चतुष्कः पचनादसाध्यः । सम-
क्रियत्वादिषमक्रियत्वाग्नाहत्यागत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥” (अ० चि० प्रमेह०) । * ननु
मधुमैहोऽत्यत्र पृथक् एकविंशतिको गणितः, तत् कथमत्र वातजेषु पठितः ? सत्यम् ;
विकल्पार्थं तु पृथगन्यथास्य यद्वर्णं कृतम्, अवासाध्यत्वेन वातजेषु प्रमेहेष्वेवात्मभूतो
दर्शितः दोषदूष्यरसवर्णसाधस्यात्, यतः,—“सर्वं एव प्रमेहास्तु कालेनाप्राप्तकारिणः ।
मधुमैहत्वमाशान्तिं तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥” (सु० नि० ६ अ०) इति ॥६२—६५॥

सोमरोग इति ।—एकः सोमरोगः, स च मूत्रमार्गं च सति ; तथा हि—
“आपः सर्वशरीरव्याः क्षुत्थान्तं प्रस्रवन्ति च । मूत्रमार्गं विमलाः सोमरोग इति
क्षृतः ॥” अस्य चिह्नमप्यतीव बलवानित्तेनोपलक्षितम् ; तदुक्तं—“शरीरधारणा-
श्चापि सोम इत्यभिशाब्दतः । तस्यात् सामन्थाद्वेहो निषेष्टश्च भवेत् सदा ॥” इति ।

* अरकमुद्गुतवाक्शटादिषु केचपि तन्त्रेषु मधुमैहः प्रमेहेषु एकविंशतित्वेन
न गणितः, वातिकमधुमैहः विंशत्यन्तर्गत एव, अपरस्य प्रमेहोपेक्षाजनितः मधुमैहः
प्रमेहावस्थाविशेष एव, तेन च न सङ्ग्रातिरिक्तः ; यतः “अन्यत्र पृथक् एकविंशतिको
गणितः” इति टीकाकारोक्तिः चित्या ।

मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी च विदारिका ।

विद्रधिष दधैताः स्युः पिडका मेह-सम्भवाः ॥६७॥

मूवातीसारोऽस्य भेदं इति मन्वन्ते काचित् द्रवदीधनाधर्म्यात् ; यतः,—“मूवाती-
सारमतिमैद्युगतः प्रसृतं रुक्तोदतापपरिधाजंतमन्वमन्वम् । शडाविहीनमपि भीम-
भेदस्य तस्य भेदं वदन्ति भिषजो मकनामयजाः ॥” इति । प्रमेहोपडका दधैति ।
—अप्रतिक्रियमाणान् प्रमेहान् पिडकाश्चात्यद्यन्ते । पिडकां भागाकारा द्रवसंज्ञा
एव ; तथा च्छक्तं—“सन्धिममंसु जायन्ते भाम्लीष च धामसु” (वा० नि० १० अ०)
“तावद्यैता न खल्यन्ते यावदास्तुंरियद्वा” (अ० सू० क्रियन्तशिरसीय०) इति ।
वास्तु त्रयोविष्टानम् । कटापटव्यैर्वा ; यतः,—“विना प्रमेहमप्यता जायन्ते
कुंठमेदसः” (अ० सू० क्रियन्तशिरसीय०) इत्यपि । तामा खंडपं कणादि०शाप-
नाद्यं लिख्यते । तत्र शराविका यथा—“अनीघ्रता तु तदूया निष्कमध्या
शराविका” (री० वि० प्रमेह०) इति । कच्छःपक्षामाह—“मटाहा कूर्ममंथ्याना
श्रेया कच्छपिका वृते” (सु० नि० ६ अ०) इति । जालिनीमाह—“जालिनी
तीव्रदाहां तु सांसनात्रमभावता” (सु० नि० ६ अ०) इति । तन्वान्तरेऽपि
“परस्परामिषन्वडापडका चैकदेयता । पितात्कटा टाडवती मृशहक् जालिनी
मता ॥” इति । विनतान्नचणमाह—“अवगाढरुजा लोटा पृष्ठे वायुदग्रेऽपि वा ।
महती पिडका मौला विनता नाम सा ख्यता इ” (री० वि० प्रमेह०) इति ।
अल्लजीमाह—“रक्ताऽमिता स्नाटविना विजया त्वनजी भवेत्” (री० वि०
प्रमेह०) इति । मसूरिकामाह—“मसूराजतिमंथ्याना विज्ञेया तु मसूरिका”
(सु० नि० ६ अ०) इति । सर्षपिकामाह—“गौरसर्वपमंथ्याना तन्प्रभाषा
च सर्षपो” (सु० नि० ६ अ०) इति । पुत्रिणीमाह—“महत्त्वर्षिता ज्ञेया
पिडका नाऽपि पुत्रिणी” (सु० नि० ६ अ०) इति । विदारिकामाह—
“विदारोरुन्धस्तं त्रया कठिता च विदारिका” (सु० नि० ६ अ०) तथा (वा० नि०
१० अ०) इति । विद्रधिषमाह—“विद्रधिलेषुर्धुक्ता ज्ञेया विद्रधिषा तु मा”
(सु० नि० ६ अ०) । विद्रधिलेषुर्धुक्तेत्यनेन विद्रधेः अस्या अमेदी बीजव्यः ।
पिडकानान्तरम्भानप्याह कश्चित्—“ये शम्भवाः ख्यता मेहास्तेपामैतास्तु तन्भवाः”
(सु० नि० ६ अ०) इत्यादि । पिडकाः प्रायेणापुःस्त्राये भवन्ति, हीषदूष्याचामधः-
प्रकानात् रसावनीर्ना दीर्घत्याच ॥६६॥

एकमेदोरोगस्य विवरणम् ।—

मेदो-दोषस्तथा चेकः—”

नवश्रीषामां विवरणम् ।—

“—श्रीधरोगा नव स्मृताः ।

दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरभिघातात् विष्काटपि ॥६८॥

मेदोदोष इति ।—मेदोर्दोषजनितो दोषो मेदोदोषः, यथा—मेदः एव दोषः, कारणं कार्यापचारात् । इत्यर्थः—“बन्धकामदिवाहप्र-श्लेषनाहारसंनिभः । मधुरोऽन्नरसः प्रायः श्लेष्मान्मेदो विवर्द्धयेत् ॥” (री० वि० मेदो०) इति । तत् प्रायेण सदरस्थितं भवति ; यदुक्तं—“मेदस्तु सर्वभूतानामुदरंऽखण्डं स्थितम् । अत एवादरे ऋद्धिः प्रायो मेदस्विर्नो भवेत् ॥” (री० वि० मेदो०) इति । ननु मेद एव दोषः कथम् । तदुच्यते—“मेदस्ताऽऽवतमार्गवात् पृथग्यन्त्रे न क्षतवः । मेदस्तु चीयते तस्मादग्रतः सर्वकर्मसु । सुदुष्प्रसवसदृशामोह-स्वप्नकथनसाटमैः । युक्तः सुख्येदोर्दोषेऽखण्ड-प्रायोऽखण्डमधुनः ॥” (री० वि० मेदो०) इति । श्रीधरोगा इति ।—श्रीधरोगा नव स्मृता इति—दोषभेदेन । श्रीध एव रोगः श्रीधरोगः । अथमपि त्रयश्रीधाऽह्न एव केवलत्वज्ञानसमर्थत्वात् ; यतः,—“रक्षपित्तकफान् बाधुर्दुष्टो दृष्टान् ऋद्धिः शिराः । मोत्वा दहगतिकौर्द्धिं कृष्यां त्वस्त्रिं समंशथम् ॥ उत्सोषं मंजुतं शीघ्रं तमाहु-निश्चयादतः ॥” (वा० नि० १३ अ०) इति । अत एव श्रीधस्य त्वस्त्रिसमंश संशयः त्रयस्य त्वष्टो वास्तुनि, यदुक्तं—“त्वष्टोमशिरास्त्रायुष्यन्त्रिंशकोप्रमर्माथोत्थो त्रयवास्तुन” (सु० म० २२ अ०), अष्टसु त्रयवास्तुषु त्रयश्रीधस्य सम्भवत्वात् । नव स्मृता इति—श्रीधरोगस्य नव भेदाः । दोषैः पृथगाति—दोषैर्घातादिभ्योऽस्येवमेव भेदाः । द्वयोर्वति—भिन्नितदोषद्वयेनापि तत्र भेदाः । सर्वैरिति—भिन्नितदोषत्रयावामप्यत्र एको भेदः, सन्निपातनेत्यर्थः । अभिघातादिति—अभिघातः शस्त्रादनां हेतुभेद-अतप्रभृतिफलैः प्रसरणश्रीलोडापि मज्ज प्रकृतश्रीधो भवति ; यदुक्तम्—“अभि-घानन शस्त्रादिच्छेदभेदजतादिभः । हिमानिर्लोदप्यनिर्भेदज्ञातकपिकच्छुभ्रैः ॥ रसेः शक्ये संश्रयांस्तु यः स्यादिसर्पवान् । अग्रायां स्नादिनाभासः प्रायशः पित्तकथणः ॥” (वा० नि० १३ अ०) इति । विघाटिति—स्त्रावरणहान्यात्कविघ्नभावात् ; यदुक्तं—“विघ्नः कविघ्नप्रापि-परिसंपन्नमृषात् । दंष्ट्रादन्तनखाघात, दाविघ्नप्रापिनामपि ॥ विष्णुवयुकोपहत-मन्त्रघ्नसदृशसदृशत् । विघ्नवानिक्तश्रयान् गरयोमावचूर्णनात् । सुदुष्प्रसोऽवस्थो च श्रीधो दाहवनाकारः ॥” (वा० नि० १३ अ०) इति ॥६८॥

सप्तशोनी विवरणम् ।—

बृहयः संस गदिता वातात् पित्तात् कफेन च ।

रक्तेन मेदसा मूत्रादन्वर्हाश्च समो ॥ ६८ ॥

एकविधाखण्डहृदः विवरणम् ।—

अण्डहृदिस्तथा चैका—”

एकगण्डमालिंशा विवरणम् ।—

“—तथैका गण्डमालिका ।

एकगण्डालज्या विवरणम् ।—

गण्डालजो तु चैका स्यात्—” ॥७०॥

इदं इति ।—ब्रह्मिन्तु शोषीपलक्षितत्वात् शोषमेत एव ; ० तथा हि—“क्षुडी-
इन्द्रगतावायुः शोषशूलकरश्चरन् । मूत्रो ब्रह्मणतः प्राप्य फलकोषाभिवादिनोः ॥
प्रपीड्य धमनीर्वाहं करात् फलकोषयोः । दोषासमेदांमूत्रान्ते । स हाडिः सप्तधा गटः ॥”
(वा० १०० ११ ५०) इति । सप्त सप्तकारा भवान् ; तद्वत्था—वातपूर्णं हृदि स्थग्रीं
वातवृद्धिः, पक्षाडम्बरसहाशः पित्तवृद्धिः, कण्डूभङ्गं कांठनाऽल्पवक् इत्यादिना श्लेष्म-
हृदिः । रक्तनिर्यादि—दुष्टरक्तेन रक्तकण्ठस्थाऽऽतः पित्तगण्डालिङ्गश्च । गटसंज्ञा
—कफाद्भवत्तलफलीपमश्च । मूत्रादिति—मूत्रधारणशोभस्य पानीयपूर्णं हृत्त-इवति
सन्वद्यो मृदुश्च मूत्रगण्डिः । अन्तर्ब्रह्मिन्तु सुदान्तावयवं यदा पवनो विगुणोक्तस्य
स्वस्थानात् अघो नयेत्, तदा ब्रह्मणसन्धौ गन्ध्याभः श्वयुग्भवेत्, उपेक्षणाच्च कालान्तरं च
आशानादियुता मूत्रवर्द्धिरिति ; यदुक्तम्—“अन्तं विगुणमाटाय जन्तोर्मर्यात् ब्रह्मणम् ।
ब्रह्मणात् तद्गुणायुक्तं फलकोषं प्रपद्यते ॥” (भोज०) इति । अत एवास्य चापरो
भेदी ब्रह्म इति काथितः ॥६८॥

अण्डहृदिस्तथा चैका इति ।—एका अण्डहृदिस्त्वस्या एव भेदः, यत् उक्तम्—
* “उपेक्षणास्य च मूत्रवृद्धिनाशानकक्षन्धवर्ती स वायुः” (वा० १०० ११ ५०)

* लक्षणाभिदमन्त्रहृदेः वाष्पटिण माधवेन च कथितं, न त्वण्डहृदेः । किञ्च,
“अण्डहृदिस्तथा चैका” इति पाठ एव । अन्त्यः, हाडम्रष्टः अण्डहाडवाचक एव,
सप्तविधवृद्धांतरिताण्डहृदरेका सुश्रुतवाष्पटमाधवाटोनां कनाप मीक्षा । मन्थे,
या खलु वृद्धिः कालप्रकर्षात् वातजादसमावधवृद्धावस्थाभतिक्रम्य अतोव प्रवृद्धा
वसन्ति सेवास अण्डहृदिलेन गृह्येता इति । परन्तु “अण्डहृदिस्तथा चैका” इत्यत्र
“गण्डगण्डस्तथा चैकः” इति पाठकल्पनं सर्वथैव मनोरममिति ।

नवयन्त्रीणां विवरचम् ।—

“—यन्त्रयो नवधा मताः ।

त्रिभिर्दीपैस्त्रयो रक्ताच्छिराभिर्मेदसो व्रणात् ॥

अस्या मांसेन नवमः—”

॥७१॥

श्रुत्यादिना कुरच्छकशब्देनाच्यत्वेन, विक्रियाद्ये तु पृथग्भिधानमात्रमस्य न दीपः । तथैका गण्डमालिका इति ।—गण्डमाला जातिश्च (?) एका स्यात् । गले गण्डक-
रूपा व्रणा एव गण्डमालादयो (?) ज्ञेयाः, मालातुल्यगण्डयोगात् गण्डमाला गल-
गण्डाङ्गिना ; यदुक्तं—“कर्कशुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्गेषुषु । मेदः-
कक्षाभ्यां चिरमन्दपाकेः स्याद्गण्डमाला बहुभिन्ने गण्डेः ॥” (री० वि० गलगण्ड०)
इति । अस्या एव भेदाऽपचीति वदन्ति केचित् तुल्ययन्त्रिसाधय्यात् (?) ; यतः,—“ते
यन्त्रयः केचित्वापपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । कान्दानुषन्त्रं चिरमादधाति
शेवापचीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥” (री० वि० गलगण्ड०) इति । ननु कथं कण्ठव्यान-
प्रसिद्धत्वाद्गण्डमालाऽपची च बद्धये प्रतीता ? सत्यम् ; दीपगतिविशेषाद्बद्धसमस्यावपि
गण्डमाला भवतीति न दीपः ; यदाह भोजः,—“वातपित्तकफा इहा मेदश्चापि
समाचितम् । अङ्गयोः कण्ठरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बहून् ॥ कुर्वन्ति यक्षितांशेभ्यः
धुनः प्रकांपतीऽनिलः । तान् दीपानूर्तुंगो बद्धःकक्षमन्यागलाश्रितः ॥ नानाप्रकारान्
कुर्वते यन्त्रीन् सा त्वपची मता । अपची कण्ठमन्यासु कक्षावङ्गेषुमन्त्रिषु ।
गण्डमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणाम ॥” इति । गण्डालजो तु चैका स्यादिति ।
—गण्डालजो चाव गलगण्डस्यैव नामान्तरं, यतो गण्डमालया भिन्नो गलगण्ड
एव मान्यत ; अत एवाह माधवः,—“वातः कफश्चापि गले प्रदृष्टो मन्त्रे च संश्लिष्य
तथैव मेदः । कुर्वन्ति गण्डं कमशः स्त्रिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहः ॥” (सु०
नि० ११ अ०) इति । भोजिनाप्युक्तं—“महान्तं शोषमस्यं वा हनुमन्यागलाश्रयम् ।
सम्बन्तं मुष्कवद्दृष्टं गलगण्डं विनिर्दिशेत् ॥” इति । यथा—गण्डालजोत्यमालजो
+ सुदरोगपठिता बोद्धव्या । एके गण्डालजोव्याने गण्डापचीति पठन्ति, तन्मते
तु एकी गण्डः एका अपची चेति । अथमपि पाठो मनांङ्करो न दीपः ॥७०॥

यन्त्रयो नवधा मता इति ।—यन्त्रिन्दु शीफसमुत्थानो प्रथमभेदः, लोके “बतीगरी”
इति शब्देवाच्यत्वेन प्रतीतः ; तद्वश्या—“वातादयो मांसमसृक् प्रदृष्टाः सन्दृष्ट

+ सुशुते सुदरोगे अलजो नास्ति, वाय्वटे एका अलजो या दृश्यते सुशुते सा
अमालजो, रोगविज्ञाने अमालजो इति नाम्ना पच्यते, सा च अक्षिप्यति यन्त्रे

वर्षुदानां विवरणम् ।—

“—षड्विधं स्यात्तथाऽर्बुटम् ।

वातात् पित्तात् कफाद्रक्तात् मांसादपि च मेदसः ॥७२॥

त्रिविधस्त्रीपदानां विवरणम् ।—

स्त्रीपदञ्च त्रिधा प्रोक्तं वातात् पित्तात् कफादपि ॥७३॥

मेदस्य तथा शिराश्च । इत्युन्नतं विवक्षितञ्च श्रेयं कुर्वन्त्यतो यन्धिरिति प्रतिष्टः ॥”
 (रो० वि० गणगण्ड०) इति । नवप्रकारमाह, त्रिभिर्दोषैरिति ।—अथी भेदाः, तैज-
 व्यस्येन वातेन, पित्तेन, कफेनेत्यर्थः । रक्ताद्रुशिराश्चतुर्थः । शिराभिरिति—शिरा-
 यन्धिरः पञ्चमः । मेदसा इति—दुष्टमेदसा जनिवः षष्ठः । त्रयादिति—त्रयजनिवः
 सप्तमः । अष्टौति—दोषदूषितास्थिजनितीऽष्टमः । मांसिनेति—साक्षजनिता नवम
 इति । ननु मासवेन पञ्चभेदा यन्धयोऽभिहितः, वातादिदोषेषु त्रयः मेदः-शिराभ्याश्च
 द्वाविति ; ततः कथमत्र नवभेदा दर्शिताः ? उच्यते ; यद्यपि मासाष्टजावत् दूष्यभेदो-
 दाहती, तथाऽपि यन्ध्याश्रयत्वेन स्थानविशेषान्नेदःशिरावत् तन्मन्धवस्थान एवोक्ती ;
 यदुक्तं भोजी—“मेदो वायुयंटा मांसि त्रिष्वपिदेषुवा त्वचि । तत्र मेदोभवयन्धिरः
 श्वापो भवति पाण्डुरः ॥” इत्यादिना । चिकित्सायै तु पृथगभिधानम अन्वयापि
 दृश्यते ; यदुक्तं—“यन्धो मांसोद्भवे योज्या श्वायमेव क्रियापथः । शिरायाश्च परित्यज्य
 श्रेयं यत्नेन साधयेत् ॥” इत्यादिभिरदोषः ॥७१॥

षड्विधमिति ।—अर्बुटमपि त्रयभेदो त्रयाकारत्वात् ; यतः,—“गात्रप्रदेशे
 क्वचिदंश दोषाः सम्कुञ्चिता मांसमसृक् पदूष्य । इत्तं स्थिरं मन्दवर्जं महान्तमनल्पमूलं
 शिरःश्लेष्मपाकम् ॥ कुर्वन्ति मांसोच्छ्रमन्वागधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥”
 (रो० वि० गणगण्ड०) इति । षड्विधत्वञ्च सुगमम् । मांसादपि चेति चकार-
 यदृष्टादत्र हिरबुटमपि याज्ञम्, अर्बुटमपि केचित् ; तथा हि—“यज्जायतेऽन्वत्
 खलु पूर्वजाते श्रेयं तदध्वर्बुटमर्बुटकैः । यद्वन्दजातं युगपत् क्रमादा हिरबुदं तस्य
 भवेदसाध्यम् ॥” (सु० नि० ११ अ०) इति ॥७२॥

स्त्रीपदञ्चेति ।—चरन्धरीः शिलावदुच्छ्रयः स्त्रीपदशब्दवाच्यः । तथेति यदृष्टात्
 करकर्णादिषु च भवतीति केचिदाहुः ; यदुक्तं—“यः सज्वरो बह्वन्धो भृशार्तिः
 श्लेष्मो मृषां पाटनतः कमेव । ततः स्त्रीपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिश्रौष्ठनासास्त्रपि
 सुदुरीमे चक्षि । चरके श्लेषाधिकारे यन्धेरनन्तरमेका अक्षणी वदिता । किञ्च,
 गण्डाक्षणी गणगण्डस्य नामान्तरमिति तु न मनोरमम् ।

षड्विधोनां विवरणम् ।—

विद्रधिः षड्विधः ख्यातो वातपित्तकफोत्त्रयः ।

रक्तात् क्षतात् त्रिदोषैश्च—”

॥७४॥

पञ्चदशत्रयानां विवरणम् ।—

“—त्रयाः पञ्चदशोदिताः ।

तेषां चतुर्धा भेदाः स्युरागन्तुर्देहजस्तथा ॥७५॥

केचिदाहुः ॥” (री० ।व० श्लोपद०) इति । वातापत्तरूपादित्यनेन व्यक्तसमसोर्न कृत्वा * चत्वारो भेदाः, तेन वातेन पित्तेन श्लेष्मणा चैत्याभिप्रायः । एके तु त्रय एव भेदाः श्लोपदस्येति वदन्ति, यतः तत्र कफव्याज्यभिषारेण प्राधान्यम् ; तदुक्तं—“दोषेष्वेतानि जानीयात् श्लोपदानि कफोच्छ्रयात् । गुरुत्वञ्च नष्टत्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफान् ॥” (सु० नि० १२ अ०) इति ॥७३॥

विद्रधिरिति ।—विद्रधिरपि त्रयभेद एव ; यदुक्तं—“त्वयत्तमाममंदांसि प्रदृष्ट्याश्वि-
समाश्रिताः । दोषाः श्रांशं श्रनेषीरं जनयन्त्युक्ता भ्रमम् ॥ मद्गामूत्रं दृशावन्तं वृत्तं
वाऽप्यथवाऽऽघतम् । स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥” (सु० नि०
६ अ०) इति । अरके तु विद्राष्टमरुषीर्द्विद्रधिश्चा ; यदुक्तं—“स वै श्लोप्रविद्राह-
त्वात् विद्रधोव्यभिधीयते” (अ० सू० क्रियन्तःशिरसीय०) इति । स च बाह्याभ्यन्तरे
भवति, अन्तरे तु गुल्मसादृश्यम् ; यतः,—“तुल्यदीपमसुत्यानात् विद्रधेरुत्पाकस्य च”
(सु० नि० ६ अ०) इति । ननु तुल्यत्वात् कथं विद्रधेः पाकः गन्धस्य न पाकः ?
सच्यते ; “न निवन्धाऽस्ति गुल्मानां विद्रधिः सान्वयश्च न । गुल्माकाराः स्वयं दोषा
विद्रधिसौमशात्थते ॥ विवरानुचरो यन्धिरसु बुद्धदको यथा । एवमकारो गुल्मस्तु
तस्मात् पाकं न गच्छात् ॥” (सु० नि० ६ अ०) इति । तथाऽन्धद्राप—“मांस-
शोषितत्राहुल्यात् पाकं गच्छति विद्राधः । मांसशोषितज्ञानत्वात् गुल्यः पाकं न
गच्छति ॥” (सु० नि० ६ अ०) इति । षड्विधोऽत्र सुगमः, तत्र तु क्षतादिति—काष्ठ-
सगुडपाषाणादिप्रहरान् । विद्रोघेरिति—मिलितदोषवशेण, सन्निपातनेत्यर्थः ॥७४॥

त्रया इति ।—त्रयानु शोधमसुत्यानं कथितं शोथोपलभितमित्यर्थः ; अत एवाह
कथितं पूर्ववत्त्वेन यथा—“एकदशोत्थितः शोथो त्रयानां पूर्ववत्त्वम्” (री० वि०

* सुश्रुतवाक्येभ्यः रोगनिमित्तमे च विविधमेव श्लोपदमुक्तं, न तु चतुर्विधम् ।
अनेन टीकाकारेणाप चत्वारो भेदाः इत्युक्त्वा विवरणे पुनः त्रैविध्यमेव प्रदर्शितम्
इति सुधीर्भद्रदृष्टव्यम् ।

शुद्धो दुष्टश्च विज्ञेयस्तत्सङ्घा कथ्यते पृथक् ।

वातत्रयः पित्तजश्च कफजो रक्तजो त्रयः ॥७६॥

वात-पित्तभवस्थान्यो वात-श्लेष्मभवस्तथा ।

तथा पित्त-कफाभ्याञ्च सन्निपातेन चाष्टमः ॥७७॥

मवमां वात-रक्तेन दशमौ रक्त-पित्ततः ।

श्लेष्म-रक्तभवस्थान्यो वात-पित्तासृगुण्डवः ॥७८॥

वात-श्लेष्मासृगुत्पन्नः पित्त-श्लेष्मास्रसम्भवः ।

सन्निपातासृगुण्डूत इति पञ्चदश त्रयाः ॥७९॥

त्रयश्रीष०) इत्यादि । म च शीषो विज्ञेयश्चः उन्नतः पृथुः याधतः समो विषमो वा त्वज्जासव्याथो दोषमहानः शरीरेकदेशोत्पन्न इत्युच्यते । तथा चतुर्दश भेदः स्यादिति—नवा त्रयाना चतुर्दश भेद इति । अत्र चतुःप्रकारभवेत्वेन सञ्चारिकः सामान्यो दर्शितः, आगन्तुर्वेदनः शुद्धो दुष्टश्चेति । आगन्तुरिति—सङ्घातबलप्रवणः, शब्दव्याप्तादकृत इत्यर्थः । वेदनः इति—दोषबलप्रवणशरीरसञ्चः ; यदुक्तं—'इहो त्रयः स विज्ञेय शरीरागन्तुभेदतः । दोषैराद्यन्तयोरन्वः शब्दादिजन्तमन्ववः ॥' (शी० वि० शरीरत्रय०) इति । शुद्ध इति—शुद्धत्रयः ; यदुक्तं—'अज्ञातलाभी-ऽतिशुद्धः श्लेष्म । अज्ञोऽल्पवेदनः । सुव्यवस्थो निरासावः शुद्धो त्रय इति कृतः ॥' (शी० वि० शरीरत्रय०) इति । दुष्ट इति—दुष्टो त्रयः ; यदुक्तं—'पृतिः पृथार्ति-दुष्टासृक्सायुसक्ती चिरस्थितिः । दुष्टत्रयोऽतगन्वादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥' (शी० वि० शरीरत्रय०) इति । केचित्तु शुद्धदुष्टशब्दो साध्यानाप्यत्वेन व्याख्यानयन्ति ; तत्र सर्वमतम् । तत्सङ्घा कथ्यते पृथगिति—तदत्रयस्य सङ्घा गणनागणनः पृथक् भिन्नत्वेनात्र कथ्यते, ना तु पञ्चदशप्रकारा रज्यमाणा वाङ्मया । यद्यपि अर्द्धविधोऽन्वव त्रयः प्रातपादितलासाऽप्यत्र दोषाणां भ्रमरुणेन पञ्चदशप्रकारा दर्शितः ; तदुक्तं सुसुनि—'कदाचिदंशजो इदमः समन्ताः श्रावितसेडिता वा अनेकधा प्रसरन्ति' (सु० सू० २१ च०) इति ; तेन पञ्चदशप्रकारा ज्ञयन्ति ; यतः किमिरेव वातादिकैः श्रावितचतुर्थैः शरीरनिदं चाप्येते इति द्वितीयदर्शनात् ; यदुक्तं—'कालान्तरेणा-भ्यदितं तु पित्तं कृत्वा वर्यं वातकफो प्रसज्य । पचन्वतः श्रावितमेव पाका मती-ऽपरेषां विदुषां द्वितीयः ॥' (सु० सू० १० च०) इति । पञ्चदशसङ्घा सुबोधो इति ॥७५—७९॥

सद्योत्रयाना विवरणम् ।—

सद्यो-त्रयस्त्वष्टधा स्यात् * अवक्लृप्त-विन्लम्बितौ
खिन्न-भिन्न-प्रचलित-घृष्ट-विद्व-निपातिताः ॥८०॥

सद्योत्रय इति ।—ग्रन्थादिपठारमिति आगम्यं कसंज्ञ. स चानेकाकृतिरित्येकै
भाषन्ते ; यदुक्तं—“नानाधारमुखैः शस्त्रैर्नात्यानामपातैः । भवन्ति नानाकृतयो
श्रवासांशान्मिवाध मे ॥” (रो० वि० सद्योत्रय०) इति । तेषां भेदेनाह. अवक्लृप्तमिति
—अपकर्षणम् । विनाश्वती खल्वनश्रीलः. मांसावश्लब्धेनैत्यभिप्रायः । खिन्नमिति—
तित्यक् चतुर्णां क्लृप्तनवयवादिषु, गार्हस्थ्य पातनमिति भावः । भिन्नमिति—कोष्ठे
वदुधा शक्तिरूपावृद्ध. यविषाणादिभिर्भेदेऽयम् ; यदुक्तं—“शक्तिरूतेषुखिन्नायविषाणै-
राशयो द्रुतः । यत् शिञ्चित् प्रसवेत् ताञ्जामन्ननक्षणमुच्यते ॥” (रो० वि० सद्योत्रय०)
इति । आशयोऽव ध्यानं. तत् कोष्ठशब्देनोपदर्शितम् ; तदुपधा—“व्यानाश्यामाश्र-
पकानां मूत्रस्य बाधरस्य च । इदंशुक्रः फुक्फुनश्च कोष्ठ इत्यभिधायते ॥” (सु० वि०
२ च०) इति । अत उवाशयवदितेऽयदशे व्यध एव वचनात् । प्रचलितमिति—प्रकर्षण
वशितं मांसादिकमिति भावः । तन्नात्तरं पिञ्चितामिति नामान्तरम्, यतः,—“प्रहार-
षीकनाश्यासु यदङ्गं पृथगतं गतम् । साध्यं तत् पिञ्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिष्ठितम् ॥”
(सु० वि० २ च०) इति । † अथवा प्रचलितमिथ्यनेन यदुत्तरं यद्विषय तथा
सद्योत्रयस्य च चिकित्साविषयं, तेन भग्नाधिकारं प्रातर्पादताडाप तस्यवाभावमरौ न
दीवः मज्जरक्तपरिष्ठितत्वेन त्रयभावेत्वात् । घृष्टमिति—घर्षितम् ; तदुपधा—“घर्षणा-
दिभिश्चातादा यदङ्गं विंगतत्वचम् । उवासाशान्वितं तत् घृष्टामव्यामधीयते ॥”
(रो० वि० सद्योत्रय०) इति । विद्वमिव विद्वम् ; यथा—“मूर्ध्नाव्यशान्नाभिद्वतं

* वाक्ये अवक्लृप्त इत्यत्र अवक्लृप्त तथा प्रचलित इत्यत्र विद्वलित इति
नामद्वयं मङ्गलार्थं कम्. अथव स्तनपचलितनामश्लोकारे ट्रीकाकारकृतव्याख्यानामङ्गलैः ।
एवञ्च ट्रीकाशामपि अवक्लृप्तमित्यत्र अवक्लृप्तं तथा प्रचलितमित्यत्र विद्वलितमिति
नामद्वयं युज्यते. ततश्च अवक्लृप्तविद्वलितयोः तन्नात्तरांशं अतं पिञ्चितञ्च इति
नामान्तरमपि मङ्गलकृते ।

† “अथवा” इत्यारभ्य “न दीवः” इत्यन्तः यत्नैः अश्वेनङ्गतिविरहितः दुष्टः ।
“मज्जरक्तपरिष्ठितमित्यनेन त्रयभावात् मज्जरक्तागमं दर्शयति, तेन यत् त्रयं पिञ्चितं
तत् भग्ना सद्योत्रयस्य च चिकित्साविषयम्” इति मधुकोपविद्वतिरव द्रष्टव्या ।

द्विविधकोष्ठभेदस्य विवरणम् ।—

कोष्ठभेदो द्विधा प्रोक्तः छिन्नान्त्रो निःसृतान्त्रकः ॥८१॥

अष्टास्यिभङ्गानां विवरणम् ।—

अस्यिभङ्गोऽष्टधा प्रोक्तो भग्नः पिष्ट-विदारितौ ।

सूटङ्गं त्वागशादना । अतुङ्गितं निर्गतं वा तद्विडम्बितं निर्दिशेत् ॥” (सु० वि० २ अ०) इति । निपातित इति—विशेषेण पातितोऽवयवान् या अत्र स तथा । * एके अवलम्बितविलम्बितां विवक्षितांमति नास्तीति एकमेव भेदं प्रतिपादयन्ति ; तद्वयथा—“नार्तिच्छिन्नं नार्तिभिन्नमुभयोर्लक्षणात्त्वत्तम् । विषमं त्रयसङ्गं यत् तत् क्षतं त्वभिनिर्दिशेत् ॥” (सु० वि० २ अ०) इति । अभाकारिविषयत्वादष्टविधो निःसृतो न दोषः ॥८०॥

कोष्ठभेदो द्विधा प्रोक्त इति ।—एकः छिन्नान्त्र अपरो निःसृतान्त्रक इति । अत्र कोष्ठगच्छन्तीदरमावसेत् गृह्यते न तु पक्कानाशयादिसंज्ञः ॥८१॥

अस्यिभङ्ग इति ।—अस्यिभङ्गपय्याथवाचको भग्न इत्यथ काश्चितः, न तु भग्नशब्दोऽष्टसङ्ख्यायामिह गणितः, ते तु पिष्टविदारितादयोऽष्टौ गणिताः । अग्रवेशे तु भग्न द्विविधं काण्डमन्त्रिभेदात् ; यदुक्तं—“भग्न समासात् द्विविधं कृताश । काण्डे च सन्धावपि तत्र सन्धौ । चात्पटविस्मृष्टविश्रान्तस्य तिर्यग्गतं चिम्रमधश्च षट् च ॥” (री० त्रि० भग्न०) । अत्र तु + यद्विदारितोर्हंगौ द्वौ भेदावधिकौ लिखितौ तद्गन्धान्तरसंवादात् न दोषः, यतः अथःचित्तवदूर्हंश्चिम्रमध्याप्यभिधाने प्राप्तेऽनुक्तमन्तोर्हंश्चिमाभिधानं, तेनातोर्हंगः पृथक् दर्शितः ; यदुक्तम्—“अथःचित्तोर्हंगावेतौ

* एके अवकल्पप्रविलम्बितयोः इयोरेव अतमिति तास्मात् इत्यादि पाठकल्पनं कथञ्चित् सङ्गच्छते । अत्रेदं बोद्धव्यं—सौश्रुतसतत्रयो यथा वाग्भटेन अवकल्पप्रविलम्बित इति नामद्वयेन पठितः, तथा छिन्नत्रयोऽपि छिन्ननिपातित इति नामभ्यां पठितः, “गात्रस्य पातनं तद्विडम्बितमन्त्रिभयोः” इति छिन्नलक्षणात् ; एवञ्च षड्विधः सद्योत्रण इति सुश्रुतान्त्रा अष्टविधः सद्योत्रण इति वाग्भटवचनस्य ऐक्यं सम्पद्यते । वाग्भटोक्तं छिन्नत्रययोः प्रत्येकं भेदद्वयं सामान्यविशेषभावेन समर्थनीयं, सुश्रुतेन तु सामान्यत एकेक एव भेदो गृह्यते इति ।

+ विदारितोर्हंगौ द्वौ अधिकौ इति यत् टीकाकारिणोक्तं, तत्र इदम्, उभयोरेव सुश्रुतेन भिन्ननाम्ना गृह्यतेत्यात् । तेन हि विदारितः काण्डभग्नो पातितनाम्ना पठितः । रोगविनिश्चयेऽपि “छिन्नं द्विधा” इति काण्डभग्नोक्तस्य

विवर्तितस्य विश्वष्टस्त्रिय्यक्त्रिसस्वधोगतः ॥

ऊर्ध्वगः सन्धिभङ्गश्च—”

॥८२॥

तुल्यत्वव्ययमज्ञौ” इत्यादि । विदारितो नाम भयस्यास्थिभङ्गेनाप्यथ प्रतिपादितत्वात्
 चत्वारि भावतः । * सुश्रुतेनाप्यथमेव संज्ञान्तरेण कथितः . यदुक्तं—“तदुच्यतेऽपि
 नम्यन् नम्यन्ते नम्यन्तः च । कृपाश्वासि विभिनोस्ते स्फुटन्ति कृपकानि च ॥”
 (सु० नि० १५ अ०) इति । अथ चकारयद्वेणुद्वेषाथार्थापि स्फुटन्ति इत्यादिप्रायः ;
 यतोऽप्यपि पञ्चविधातु भवन्ति तद्व्ययनलक्षयकृपाकृपकभेदात् ; अत एव
 स्फुटितमिति भयं सुश्रुतेनोक्तम् । अथात्तापिद्विदारितादीनामापि विवरणमाह—
 सन्ध्याभयतः शोथो वेदनादिकश्च पिष्टमंशः । विदारित इति—+ इथाः सन्ध्यास्थीरति-
 क्रान्तता वेदना च । विवर्तित इति—एकमन्त्रे पार्श्वोपगमनात् विषमाङ्गता वेदना
 च । विश्वष्ट इति—मनाक् सन्धिविशेषः शिथिलतासाव पाञ्चकृपाशोथौ च । त्रिय्यक्-
 त्रिस इति—एकं नम्यन्ति सन्धिव्यानं व्यक्ता त्रिय्यक् धातु तथा तीव्रपीडाः स्युः ।
 अधोगत इति—वृत्तमाथोर्ध्वगश्च . तस्मिन् अधोगमनमिति विशेषः । ऊर्ध्वग इति—
 विषमा ऋगव्यस्थीरतिचित्वात् . तेन एकास्थिविक्रियया लभ्यास्थिविक्रियया वा
 टीकायां शोकादुद्वेगेन “द्विजं विधेति एकमथाविदीथं बहुविदीथमन्वन् , एकं
 विदीथे संलग्नम् अपरं विदीथे द्विधाभूतम् ; अपरस्तु विपुलैकविद्वरणमित्याह ।
 सुश्रुते एतत् पाटयमज्ञम्” इत्यनेनोक्तम् । ऊर्ध्वगश्च सुश्रुतमाधवाभ्याम् अति-
 क्षिप्तनाम्ना अभिहितः । अथ मधुकोषविज्ञातः,—“अध्वचित्तवत् ऊर्ध्वे क्षिप्तस्यापि
 क्षिप्तधाने प्राप्ते अर्थात्तत्तिसिद्धेऽवराधात्” इति ।

* विदारितभयं साधयितुं “सुश्रुतेनाप्यथमेव” इत्यादिना यदुक्तं तदपि न
 ज्ञानोरसं . अतः तदुच्यतेऽपि पञ्चविधानामप्यां नमनादिरूपं भयविशेषं दर्शयितुं
 सुश्रुतेन स्मार्कोऽयं नबद्धः । विदारितस्य साधनाद्यं उक्त्याहः प्रमाथ्येत्
 नमनादिकस्यापि सन्धिव्ययभङ्गप्राया गणनमुचितम् । किञ्च विदारितस्य संज्ञान्तर-
 मपि उक्तश्लोके किमापि नास्ति । विदारितस्तु हादशविधास्थिभङ्गान्तर्गतः पाटयः
 इति प्रागेव प्रदर्शितम् इति ।

+ लक्षणेन सुश्रुतेन अतिचित्तस्यैव उक्तम् । अपरञ्च टीकाकारेणानेन
 “विदारितो नाम भयस्य सन्धिव्ययभङ्गेन” इत्यादिना प्रागेव सन्धिव्ययभङ्गात्कर्मत एव
 विदारित इति प्रतिपादितम्, अथ पुनः सन्धिभङ्गे विदारित उक्त इति सुधीषि-
 विचार्यम् ।

चतुर्विधाग्निदग्धव्रणानां विवरणम् ।—

“—वह्निदग्धश्चतुर्विधः ।

प्लुष्टोऽतिदग्धो दुर्दग्धः सम्यग्दग्धः प्रकीर्तितः ॥८३॥

पञ्चनाडौव्रणानां विवरणम् ।—

नाड्यः पञ्च समाख्याता वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।

त्रिदोषैरपि शब्देन—”

॥८४॥

द्वयोरप्यस्याः परस्परगतिकमया दूरगमनं वेत्यर्थः । * सन्धिभग्न इति—द्वयोः अस्याः सन्धानं सन्धिः, सन्धेस्तु विशेषः सन्धिभग्नः कथितः । ननु कथं सन्धिमुक्तं भग्नमुच्यते ? अस्या ङि भङ्गो युक्तः ; उच्यते—आख्याविशेषोऽत्र भग्नोऽभिप्रेतः, यतः आख्य-सन्ध्याः प्रथमभावात्, तेन काण्डभग्नं सन्धिभग्नश्चाग्निवेशं पूर्वं द्विधा प्रतिपादितम् ; यदुक्ते—“षड्वात्यष्टादशेतेन सन्ध्याविशेष उच्यते । काण्डभग्नो दादशभिभेदेः कर्कटकादिभिः ॥” इत्यादि । अत्र काण्डभग्नोऽस्यिभग्नः, तस्य दादशभिभेदाः सन्धि-भग्नानभिभेता बाहुव्या इति न दोषः ॥८२॥

वह्निदग्ध इति ।—अग्निदग्धश्चतुर्विधश्चतुःप्रकारः ; ते के प्रकारा इत्याह, प्लुष्ट इत्यादि ।—यो विवरणमात्रमात्रं पूर्यते स प्लुष्टः । यत्र मासावलम्बनं गात्रविशेषः त्रिरात्राद्युसन्ध्याख्यव्यापादनं ज्वरदाहापपासामूर्च्छांशोपद्रवा भवन्ति सोऽतिदग्धः । यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटोत्तरोद्गवदनाशिरात्रोपशाम्यान्त स दुर्दग्धः । सम्यक् दग्ध इति—अनवगाहं ताक्षवणं सुसंस्थित इति ॥८३॥

अथ नाडौभङ्गा, नाड्य इति ।—नाडोति—गभीरगतिः, पूयस्यातिदूरप्रवेशनात् गतिरिष्यते, नाडाव यदुक्ते सा नाडा इत्युच्यते, अन्तःशुषिरं नालं नाडो, तेन लोके “सरदा”शब्दवाच्यो व्रणविशेषः, तथा ङि—“श्रीफ न पकमिति पक-

* भग्नस्तु सामान्यतो द्विविधः, काण्डभग्नः सन्धिभग्नश्च, तत्र काण्डभग्नः आख्य-भग्नः, न च दादशविधः, सन्धिभग्नश्च पिष्टादिरूपः षड्विधः, न तु सन्धिभग्नः षड्विधालगैतभग्नविशेषः सुश्रुतेनोक्तः, एवञ्च सन्धिभग्न इत्यस्य आख्यभङ्गभेदे नञ्चनं नोचितम् । आख्यभङ्गः भग्नः अष्टधा प्रोक्तः, सन्धिभग्ननामा भग्नश्च पिष्टादिरूपः, एवमन्वये कृते कथञ्चित् सङ्गतिः स्यात्, परन्तु विटारितस्य सन्धिभग्नभेदे अन्त-र्भावात् सप्तविधश्च सन्धिभग्नो भवति ; अपरञ्च आख्यभग्नः दादशधा सुश्रुते, अत्र तु अष्टधा एतत् वैषम्यदशमायाति इति ।

अष्टभगन्दराणां विवरणम् ।—

“—तथाऽष्टौ स्युर्भगन्दराः ।

शतपोनस्तु पञ्चनादुष्ट्रयीवश्च पित्ततः ॥८५॥

परिस्रावी कफाउन्नेयः ऋजुर्वात-कफोद्भवः ।

परिचेपी मरुत्पित्तादर्शोजः कफ-पित्ततः ॥

आगन्तुजातस्योन्मार्गी शङ्खावर्त्तस्त्रिदोषजः ॥८६॥

मुपैवते धी यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः । अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदाय्यं तस्य
स्थानानि पूर्वोवाहृतानि ततः स पूयः ॥ तस्यार्तिमात्रगमनाद्वातरिष्यते तु नाडीव
यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥” (सु० नि० १० अ०) इति । पञ्च समाख्यातात—
पञ्चप्रकाराः । वातापित्तकफैस्त्रिधा त्रिदोषैरपि श्लेष्मन्ति—वातेन पित्तेन कफेन त्रयो
भेदाः । त्रिदोषैरिति—मिलितदोषत्रयेण अगुर्थः । श्लेष्मन्ति—आगन्तुर्नामित्तः पञ्चभो
भदः इति । श्लेष्मनिमित्तलक्षणेन यथा—“नष्टं कषथिदन्मार्गमुदौरितेषु स्थानेषु
श्लेष्मन्चिरेण गतिं करोति । सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्भिनिशं स्नावं करोति सद्दसा
सहजा च निश्चम ॥” (री० वि० नाडीत्रय०) इति ॥ ८४ ॥

तथाऽष्टौषितिः—गुदवक्षिभगदेशदारण्यात् भगन्दरः, भगशब्दो गुदाद्युपलक्षणम् ;
भाजिऽप्युक्तं—“भगं परि समन्ताच्च गुदं वक्षिं तथैव च । भगवद्द्वारयेत् यस्मात्तस्मान्
जंघो भगन्दरः ॥” इति । अष्टौषितिः—अष्टौषितिः स्युः, तास्तु शतपोनश्च-
प्रभृतयः । शतपोनकतुल्यवान् शतपोनकः, स तु वातप्रायः, शतपोनश्चात्मनिका
इति लोके, मरुत्प्रधारा इत्यथे । उष्ट्रयीव इति—पित्तकावस्थागतगलवक्रत्वेनादुष्ट्रयीवा-
कारत्वं, तेनादुष्ट्रयीवमंशा, अथस्तु पित्तबहुलः । परिस्रावयोगात् परिस्रावी
कण्डुमान् भवति, स च कफप्रायः । ऋजुर्वातकफोद्भव इति—वातकफलक्षणाभ्यां
युक्तः ऋजुः । परिचेपी मरुत्पित्तादिति—वातपित्तलक्षणाभ्यां युक्तः ; परिचेपीति
—गुदं परि समन्तात् प्रसरणशैलः प्रायेण इति भावः । अर्शोजमाद, अर्शोजः
कफपित्ततः इति—कफपित्तचिह्नाभ्यां मिलितः । अर्शोज इति—अर्शोभगन्दरः
इति, तत यथा—“कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्गामाप्रश्च कृष्यतः । अर्शोमूले ततः शोथः
कण्डुदाहादिमान् भवेत् ॥ स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽथ क्रोदयन् मुञ्चमर्शसः । स्रवत्यजस्रं
गतिभिरथमर्शोभगन्दरः ॥” (वा० उ० २८अ०) इति । आगन्तुजातस्योन्मार्गीति—
आगन्तुजः प्रधारादिजनितो भगन्दर उन्मार्गिसंज्ञो भवति, उन्मार्गेण क्रमिकृतमार्गेण

पञ्चापदंशानां विवरणम् ।

मेद्रे पञ्चोपदंशः स्युर्वात-पित्त-कफैस्त्रिधा ।

सन्निपाताच्च रक्ताच्च—”

॥८७॥

पुरीषादिगमनात् । शङ्कावर्त्तं इति—शङ्कावर्त्तं नाम भगन्दरस्त्रिदोषजानतो ज्ञेयः शम्बूकावर्त्तवत् त्रयविगेषः, पूर्णनद्याः शम्बूकावर्त्तवत् आवर्त्तेन वेदना दोषगति-विशेषाद्भवति ; तथा च भोगः,—“नदीनां परिपूर्णानां शम्बूकावर्त्तंका यथा । समृत्तिमल्लि वगेन तीयवेगममोरिताः ॥” इति । ननु माधवेन भगन्दरः पञ्चविध उक्तः ; तथा हि—“गुदस्य द्वाङ्गुली क्षेपे पार्श्वतः पिडकाऽर्त्तकम् । भिन्ना भगन्दरी त्रयः स च पञ्चविधो मतः ॥” (रो० वि० भगन्दर०) इति ; तत कथमष्टविधः ? उच्यते, माधवानदाने त वयः संसर्गभेदाः शतपानकादौना दाषलक्षणदंशनात् तेष्वन्तर्भाष्याः, अन्यत्र प्रतिपादितमिन्नलक्षणत्वात् त्रिधाकृत्यां पृथक् दार्शतो न दोषः, यथाऽर्गोभगन्दरं प्रतिपादितत्वात् (१) ॥ ८५८६ ॥

मेद्रे पञ्चापदंशः स्युरिति ।—उपदंशमंशत्रा कटा बाहुन्या त्रयविशेषत्वेन, मेद्रे लिङ्गे पञ्चप्रकारो भवति, यदुक्तमन्यथापि—“इत्याभिघातात्तद्वदनपातादधावना-दक्षुपसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाच्च भवन्ति त्रिमे पञ्चोपदंशा विविधापचायैः ॥” (रो० वि० उपदंश०) इति । पञ्चप्रकारा अत्र सुगमाः । चकारात् लिङ्गे लिङ्ग-वर्त्तरित भेदोऽत्र ज्ञातव्यः ; यदुक्तम्—“षडुरैरिव सङ्घातेरुपर्युपरसंस्थितैः । क्रमेण लायते वृत्तिसासचूडशिखीपना ॥ कोषव्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्वसन्धिगतोऽपि वा । लिङ्ग-वर्त्तरित स्याता लङ्कार्थं इति चापरे ॥” (रो० वि० उपदंश०) । अत्रार्थव्येष्टायनाप-वन्त्यमाणशूकदोषेषु पाठतो न दोषः, एकस्थानगतसाधन्यात् । यद्यपि अभिघातयते मेद्रेने उपदंशः आगत्यः षष्ठः सन्धौ, तथाऽपि तस्य * दोषलिङ्गव्युत्क्रान्ततया दोषजेष्वन्तर्भावः ; अत एवाह कश्चित्—“वेगनिघट्टदीर्घातिखुरस्यर्गविघट्टनैः । दीषा दृष्टा गता गुह्यं तथोविंशतिरामयान् ॥” (बा० उ० ३३५०) इत्यादि । तथोविंशति-रिखनेन पञ्चापदंशा दश चाष्टौ च शूकजा इत्यर्थः । गुह्यशब्देनात्र स्त्रीषामुपदंश-सम्भवः क्विदिति ; यतः—“रुजादाद्दार्त्तवहलाच्छ्यातीदसमन्विताः । स्त्रीषां पुंसाञ्च जायन्ते उपदंशाः सुटारुणाः ॥” इति पाठः प्रायेण अनाप्यं बाहुः ॥८७॥

* “दोषत्रिगुणतया” इति मधुकोषपाठः युक्तः, व्युत्क्रान्तशब्देन अतिक्लान्त-विपरीताद्यर्थकत्वात् पाठोऽयमसङ्गतः ।

चतुर्विंशतशूकदोषाणां विवरणम् ।—

“—मंढ्रे शूकामयास्तथा ।

चतुर्विंशतिराख्याता लिङ्गार्शा ग्राथतं तथा ॥८८॥

निवृत्तमत्रमन्यश्च सृदितं शतपीनकः ।

अष्टौलिका सर्षपिका त्वक्पाकथावपाटिका ॥८९॥

मंढ्रे शूकामयास्तथेति ।—तथेति—लिङ्गसमानव्यानत्वात् शूकामयाः शूकजाः
व्याधयः कथिताः । शूको जलशूकः, स तु सर्षपः जलजन्तुः जलनलोद्भूतो जीवविशेष
इत्यर्थः, तन्प्रधानो रोग इति । यद्वा—लिङ्गत्रयौ वाक्यायनादिशास्त्रोक्तौ योगः शूक
उच्यते, तन्मूल्यात्वात् लिङ्गत्रयौ अन्यथापि योगाः शूकाः कथ्यन्ते, तेषां यो विकारस्तस्य
शूककारणत्वात् शूकदोषजा व्याधय इत्यामभावः । चतुर्विंशतिराख्याता इति—तत्र
लिङ्गार्श इत्येको भेदः उपदेशेषु दाशतः । अष्टादशभेदा भाषवेन लिखिताः ; तद्वथा
—“अक्रमाच्छ्रफसां शङ्खयोऽभवाच्छ्रितं मूढवी । व्याधयस्तस्य गायन्ते दश चाष्टौ
च शूकजाः ॥” (री० वि० शूकदोष०) इति । अवशेषाः पञ्चान्यत्र सुद्ररोगेषु
पाठिताः । ते के ? निवृत्तावपाटिका निरुद्धमर्षि-निरुद्धप्रकश परिवर्तिकाश्चेति,
मंढ्रेव्यानसम्भवत्वाद्वापि लिखिता न दोषः । एवं चतुर्विंशतः शूकदोषाः
काथिताः । एतथा विवरणं केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं लिख्यते, यथा—अत्र लिङ्गार्शौ
लक्षणमुपदेशेषु दर्शितमेव । यथितमिति—“शूकैर्यत् पूरितं शम्भुत् यथितं नाम
तत् कफात्” (री० वि० शूकदोष०) । निवृत्तमिति—उपस्थवर्मपरिवर्तनादियुक्तं
निवृत्तम्, यदुक्तं—“विमटंनादिदृष्टेन वायुना चर्म मंढ्रेणम् । निवृत्तंते सरुगटादं
काचन पाकध गच्छति ॥ पिण्डतं यथितं चर्म तत्र प्रलम्बमधी मण्डे । निवृत्तसंज्ञं
सकफ कण्डूकाठित्यवत् तत् ॥” (वा० उ० ३३ अ०) इति । अवमन्य इति—
“दोषा बह्वाश्च पिठका दीर्यन्ते मध्यतस्तु धाः । सोऽवमन्यः कफासृग्भां वेदनारोम-
हर्षकृत् ॥” (सु० नि० १४ अ०) । सृदितमिति—“सृदितं पीडितं यत् संरञ्ज वात-
कोपतः” (सु० नि० १४ अ०) । शतपीनक इति—“छिद्रेणमुखैलिङ्गं चितं यस्य
समन्ततः । वातशीघ्रतजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपीनकः ॥” (री० वि० शूकदोष०)
इति । अष्टौलिकेति—“काठना विषमैर्भुषैर्वायुनाऽष्टौलिका भवेत्” (री० वि०
शूकदोष०) इति । सर्षपिकेति—“गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भुषहेतुका ।
पाठका * अमवाताभ्या ज्ञेया सर्षपिका तु सा ॥” (री० वि० शूकदोष०) । त्वक्पाक

* सुसुतवाभट्टयाः “कफरक्ताभ्याम्” इति पाठः ।

मांसपाकः स्यशदानिनिरुद्धमणिरुत्तमा ।

मांसार्बुदं पुष्करिका सम्मूढपिडकाऽलजी ॥८०॥

इति—* “वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्रैकपाको ज्वरदाहवान्” (री० वि० शूकदोष०) । अथ-
पाटिकेति—“यस्यावपाच्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् । † सकण्डुः कठिना वाऽपि
सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥” (सु० नि० १३५०) । मांसपाक इति—“श्रीयन्ते यस्य मांसानि
यस्य सर्वांश्च वेदनाः । विद्यात् मांसपाकन्तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥” (सु० नि०
१४५०) । स्यशदानिरिति—“स्यशदानिं तु ज्ञेयं चोष्णितं शुकदूषितम्” (री० वि०
शूकदोष०) । निरुद्धमणिरिति—अल्पमूर्च्छित्वेन निरुद्धमणीति ; यदुक्तं—“वातेन
दूषितं चर्मं मणौ सक्तं रुणद्धि चत् । स्नातो मृतं ततोऽर्थात् मन्दधारमवेदनम् ॥
भर्षावकाशरोधस्य सानरुद्धमणिगेदः ॥” (बा० उ० ३३५०) इति । उत्तमेति—“मुद्ग-
माषोपमा रक्ता रक्तापिणाद्वा च या । व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजार्णनिमित्ततः ॥”
(री० वि० शूकदोष०) इति । मांसार्बुदमिति—“मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांस-
सम्भवम्” (सु० नि० १४५०) । पुष्करिकेति—“पिडका पिडकाव्याता पित्तशोणित-
सम्भवा । पद्मशार्णिकेनान्याना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥” (री० वि० शूकदोष०) ।
सम्मूढपिडकेति—“पाण्णभ्यां भ्रमसम्मूढे सम्मूढपिडका भवेत्” (सु० नि० १४५०) ।
अलजीति—“तुल्यं मां ललजीं विद्यात् यथाप्रोक्तां विचक्षणः” (री० वि० शूकदोष०) ।

* सुश्रुतवाग्भटयोः “पित्तरक्तकृतः” इति पाठः ।

† “सकण्डुः कठिना—”इत्यादि यस्य सुश्रुतमाधवाभ्या परिवर्त्तिकायाः
लक्षणत्वेन पठितत्वात् पाठोऽयं भ्रान्तः ; तथा च—“मर्दनात् पीडनात् वाऽपि
तथैवाऽप्यभिघाततः । मेट्टचर्मं यदा वायुर्भगते सर्वतश्चरः ॥ तदा वातोपसृष्टन्तु चर्मं
प्रतिनिवर्त्तते । मणेरधक्षात् कोषश्च यन्विरूपेण लभ्यते ॥ सर्वेदनः सदाहस्य पाकश्च
व्रजति क्वचित् । मासतागन्तुमभूता विद्यात्ता परिवर्त्तिका ॥ सकण्डुः कठिना
सैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥” (सु० नि० १३५०) इति । अथपाटिकायाः लक्षणम्
—“अल्पीग्रह्णाः यदा हर्षात् बलात् गच्छेत् स्थिरं नरः । हस्ताभिघाता-
दथवा चर्मयद्दर्भिते बलात् ॥ मर्दनात् पीडनात् वाऽपि शुकवेगविघाततः ।
यस्यावपाच्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ॥” (सु० नि० १३५०) इति
द्रष्टव्यम् ।

रक्तावृटं विद्रधिष कुम्भोक्ता तिलकालकः ।

निरुद्धप्रकशः प्रोक्तस्तथैव परिवर्त्तिका ॥६१॥

अष्टादशकुष्ठाना विवरणम् ।--

कुष्ठान्यष्टादशोक्तानि वातात् कापालिकं भवेत् ।

पित्तेनीडुम्बरं प्रोक्तं कफान्मण्डलचर्चिके ॥

रक्तावृटमिति—“कृष्णैः स्फोटैः * सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम् । यस्य वक्त्रिज-
शोय ज्ञेयं तच्छोणितार्बदम् ॥” (री० वि० शूकटीष०) इति । विटधिरिति—“विद्रधिं
साग्रपातेन यद्योक्तर्भाभानार्दशत्” (सु० नि० १४अ०) इति । कृष्णिकेति—“कृष्णिका
रक्तपित्ताद्या जाम्बवास्यानभाऽशुभा” (सु० नि० १४ख०) । तिलकालक इति—
“कृष्णान् चवाप्यथवा शूकान् सविषाण च । पाततान् पचन्त्याशु मेढ्रं निरव-
शेषतः ॥ कालान् भूत्वा मानान् शोथन्ते यस्य देहिनः । सन्निपातसमुत्थास्तु तान्
विद्यात्सलकालकान् ॥” (री० वि० शूकटीष०) । निरुद्धप्रकश इति—“वातोपसृष्टं
मेढ्रं वै चर्मं संश्रुते मणिम् । मण्डिचर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्वोता कण्डि च ॥ निरुद्धप्रकशं
तस्मिन् मन्तधारसवेदनम् । मृतं प्रवर्त्तते जलोर्मणिर्विप्रश्रुते न च ॥ निरुद्धप्रकशं विद्यात्
सरुजं वातसम्भवम् ॥” (री० वि० शूकटीष०) । परिवर्त्तिकेति—“मणोरधस्तात् कोषश्च
यन्विरुपेण लम्बते । परिवर्त्तिका तु ता विद्यात् सरुजा वातसम्भवाम् ॥” इति ॥६८—६१॥
कुष्ठानोल्याद ।—कुष्ठमिति काटः सदा रोगविशेषत्वात्, तावदाष्टादशमेद-

* “कृष्णैः स्फोटैः सरक्तैश्च” इत्यनेन सुश्रुते “सरागेरामतेः स्फोटैः” इत्यनेन
च वाग्भटे रक्तशब्दः स्फोटविशेषणत्वन पाठितः न तु पिडकायाः ।

+ सुश्रुते एवं पाठः,—“मदेनान् पीडनाच्चापि तथैवाऽप्यभिघाततः । मद्भ्रुचर्मं
यदा वायुर्मजते सर्वतश्चरः ॥ तदा वातोपसृष्टत्वं चर्मं प्रातानवर्त्तते । मणोरधस्तात्
कोषश्च यान्विरुपेण लम्बते ॥ सवेदनः सदाऽप्युपाकश्च प्रजति कृषित् । भारता-
गन्तुसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्त्तिकाम् ॥” (“सरुजा वातसम्भूता तां विद्यात् परिवर्त्ति-
काम्” इति रोगविनिश्चये पाठः) दृश्यते । अस्मिन् शूकामयविवरणे आचार्य्य-
णानेन निवृत्त-परिवर्त्तिकयोः निरुद्धमणि-निरुद्धप्रकशयोश्च पृथक् पृथक् गणनं कृतं,
किन्तु सुश्रुते या परिवर्त्तिका, वाग्भटे नैव निवृत्तः, सुश्रुते यः निरुद्धप्रकशः, वाग्भटे
स एव निरुद्धमणिनाम्ना पठितः । कथमाचार्य्यणानेन एवमभिन्नरूपधीर्दयोः पृथक्
यद्वचं कृतं तत् विभाव्यमिति ।

मर्त्यात्पाट्टयजिह्व श्लेष्मवाताद्विपादिका ।

तथा मिधैककुष्ठञ्च किटिमञ्चालसं तथा ॥८३॥

कफपित्तात् पुनर्दद्रुः पामा विस्फोटकं तथा ।

महाकुष्ठं चर्मदलं पुण्डरीकं शतारुकम् ॥

त्रिदोषैः काकणं ज्ञेयम्—”

॥८४॥

भिन्नानि ; तथा हि—“वातादयस्त्रयो दृष्टास्त्वपत्तं मांसमन्वु च । दूषयन्ति स कुष्ठानां समकी द्रव्यसङ्घः ॥ अतः कुष्ठानां जायन्ते सप्त चैकादशैव च ॥” (च० वि० कुष्ठ०) इत्यादि । अष्टादशसङ्ख्या यथा—तत्र ज्ञानाकरणकपालाभं कापालिकम् । लङ्घ्यरफलमदृशमौङ्घ्वरम् । मज्जनं श्वेतरक्तमृत्प्रमण्डलं मण्डल-मिति । कण्डूदाह्रादयुक्तं विचर्चिकेति । ऋथो नीलमृगः, गवयः रुक्षारत प्रसिद्धः, ताज्जहाकारभय्याजहामात । विपादिकेति—वैपादिकं, तत्र पाण्डिपादस्फटनं तीव्रवेदना च । सधामिति—श्वेतलोहिताभमलासुकुमुभोपमं घृष्टाद्रजो सुञ्जतीति । किटिमिति—श्यावारुणं खरखणं कण्डूमञ्जात । अलसमिति—कण्डुभिः मरागैर्गण्डैश्चितं, स्फोटार्चतमित्यर्थः । दद्रुः च * शुभमण्डला पिडका सकण्डूरिति । पामेति—सात्रयुक्ताः पिडकाः कण्डुमन्यः सदाहायेति पामाः कथ्यन्ते । तन्त्वचः + तीव्रदाहैरुपेताः पाणौ कर्चं सिक्वि च क्रोटकरा इति विस्फोटाः । महाकुष्ठाभात—शीघ्रमृत्परीक्षरचात्ववगाहन-बहुदोषजन्यत्व-क्रियाभयस्वर्शोगान्महा-कुष्ठमित्युच्यते । चर्मदलामात—‡ मख्यशकलोपमं बहलं ज्ञानचर्मवाद्यर्थः ।

* सुञ्जत दद्रुः अतनीकुमुभवथा ताम्रा वा, बाम्भट अतनीकुमुभवथा, तथा चरकं रागवती इतिभावसुक्तम् । मधुकाषं असिता असिततरा च दद्रुरित दृश्यते । केवलं लङ्घनेन सिता असिता च इति द्विवधा दद्रुक्ता । चरकादपु दद्रोः शुभमण्डलत्वं न निर्दिष्टम् इति ।

+ चरकबाम्भटमाधवेः श्यावारुणत्वं तनुल्लङ्घ विस्फोटस्य लक्षणेन निर्दिष्टम् ; तीव्रदाहोपेतादिलक्षणान्तु कच्छा एव ; यदुक्तं—“सेव स्फोटेक्षीत्रदाहैरुपेता ज्ञेयाः पाण्याः कच्छूरया सिक्चोय ॥” इति ।

‡ लक्षणात् एककुष्ठस्य चर्मकुष्ठस्य च, न तु चर्मदलस्य ; तथा च—“अस्वेदनं महावास्तु यन्मख्यशकलोपमम् । तदेककुष्ठं, चर्मस्यं बहलं इक्षिचर्मवत् ॥ रक्तं चकण्डू सस्फोटं स्रक् दलति चापि यत् । तच्चर्मदलं पाण्यात् संस्रंशंसह-मुच्यते ॥” (च० वि० कुष्ठ०) इति ।

त्रिविधाश्ववाणां विवरणम् ।—

“—तथाऽन्यत् श्वित्रसंज्ञकम् ।

तच्च वातेन पित्तेन श्लेष्मणा च त्रिधा भवेत् ॥८५॥

षष्टिसुद्ररोगाणां विवरणम् ।—

सुद्ररोगाः षष्टिसङ्ख्यास्तेष्वामो शर्करावुदम् ।

इन्द्रहृद्वा पनसिका विहृताऽन्धालजौ तथा ॥८६॥

* पुण्डरीकमिति—श्वेतकमलपत्रोपममध्यं पर्यन्तरक्तं सीक्सेधमित्यर्थः । शतारुक्-
मिति—“रक्तं श्ल्यावं मदाहतिः शतारुः स्याद्द्वयप्रथमम्” (च० षि० कृष्०)
इति । काकणमिति—काकणन्तिकामवर्णत्वेन मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम् † अपाकं तीव्र-
वेदनमिति ॥ ८२—८४ ॥

तथाऽन्यादात ।—श्वित्रसंज्ञकमिति—श्वेतकृष्णम्, अजितवर्णमिति लोके, तच्च
वाताददोषत्रयभेदेन त्रिधा भवति ; यदुक्तं—“वातादृदारुणं पितात्तस्यं कमल
पत्रवत् । सदाहं रोमविध्वास कफाच्छ्रुतं घनं गुरु ॥” (वा० नि० १४७०)
इति । तन्वान्तराश्वभेदः किलास इति प्रसिद्धः, “कृष्टेकसम्भवं श्वित्रं किलासं
वाऽरुणं भवेत् । आदंष्टमपरिस्रावि विधातुद्भवसश्रयम् ॥” (री० वि० कृष्०)
इति । अपरं तु किलासमेव धालन्तराश्रितं सन्नान्तरं लभते इति वदन्ति ; यतः,
—‘श्रुणं तप्तु विज्ञेय मासधातुसमाश्रितम् । मदाश्रुतं भवाच्छ्रुतं दारुणं
रक्तसश्रयम् ॥” (भालुकि०) इति । तत् श्वित्रं त्रिविधमस्याचक्षते, त्रयणं दोषत्रयं ;
यदुक्तं भोजे—“श्वित्रं तु द्विधा च विद्याद्दोषत्रयं त्रयणं तथा । तत्र मिथ्योपचाराद्भि
त्रयस्य त्रयणं व्युत्तम् ॥ दोषत्रयं त्रिविधं प्राक्तेमात्मजं परजं तथा । परमस्कारसंस्पर्शात्
यत्तत् परजमव्यते ॥ तदात्मजं त्रिधा नोद्यत् यद्दृष्टेष्वात्तलदिजम् ॥” इति ॥८५॥

सुद्ररोगा इत्यादि ।—सुद्रहेतुलक्षणचिकित्साना रोगाणां पारिशीष्यात् सुद्ररोगाः
कथिताः । ननु यदि सुद्रत्वमेवां हेतु लक्षण-चिकित्साऽन्यत्वेन, तर्हि रोगाणांमात्र-
रौहिणीप्रभतीना विदोषत्रयत्वेन हेत्वादिबाहुल्यात् कथं सुद्रत्वम् * नैवं, बाहुल्यात्
तावत् कृत्विषो गच्छन्तीतिवत् . किंवा अवान्तरभेदविरहत्वे सुद्रत्वं, येनात्र वक्तव्या-
नामजगल्लकादीना न दोषदृष्यादिकृतभूरिसङ्ख्याभेदेन त्रयज्वरादिभिर्निर्देशः, किन्तु
प्रत्येकं काकसङ्ख्यायाऽभिधानं तेषामिति । अन्यत्वाद्—सुद्रमन्दीऽप्ये रौद्रे च वर्तते,

* पुण्डरीकं रक्तपद्मानिति मधुकोषः ।

† ‘सपाकम्’ इति कश्चित् पाठः ।

वराहदंष्ट्रो बल्लोक्तं कच्छपो तिलकालकः ।

गर्दभौ रकमा चैव यवप्रख्या विदारिका ॥६७॥

तेन यथाशयं सर्वत्र व्यवस्था दृश्यते । रौद्रे चन्द्रग्रहो यथा—“चूद्रा सृगा यत्र
 शान्ताश्चेत्सुरन्यैः समं सुरैः” इति । केचिन्नु चूद्राणां बाह्यानां प्रायेण रोगाः
 चूद्ररोगाः इति व्याख्यानयन्ति, एवमपि अजगद्धिकाऽऽप्तनादीनामेव परिग्रहो
 न लभ्येषाम् । षट्सङ्ख्या यथा—तत्र शर्कराबुडादयो राजिकान्ताश्रुत्किंशत,
 अवारो व्यङ्गाः, अष्टौ विस्फोटाः, अतर्दशभेदा मसूरका इति षाट्सङ्ख्याः चूद्र-
 रोगाः पुर्यन्त । शर्कराबुडाभिति—अथ इडाः ; (१)—“दुर्गन्धिं क्लिन्नमन्थये नानावर्षे
 ततः शिराः । स्रवन्ति सङ्घसा रक्तं तं विद्याच्छर्कराबुदम् ॥” (१० वि० चूद्र०)
 इति । अथच शर्करा भिन्नपठितत्वात् पृथग्गृहीता , यदुक्तं—“प्राय्य भासशिरास्त्रायुः
 श्रेया मंदक्षयाऽनिल । यन्मि कुर्वन्त्यसौ भिन्नो मधुसर्पिवंसानिभम् ॥ सवत्यास्त्राव-
 भनिल तत्र त्रिंशत् गतः पुनः । मास विशीष्य यद्यथा शर्करां जनयेत् ततः ॥”
 (१० वि० चूद्र०) इति ; अत्र शर्कराबुदश्च शर्करावस्थैव इत्येक एवायं
 प्रकारः, तेन न सङ्ख्याऽतिरेकः । भोजेऽप्युक्तं—“तमेव भिन्नं दुर्गन्धं घृतमेदीनिभं
 शिराः । स्रवन्ति स्रावसनिशं तदा व्याच्छर्कराबुदम् ॥” इति । इन्द्रजडात्—मध्यं
 पुष्करवत् पिडकाभिः समाचितेन्द्रजडा कथिता । पनासिकेति—कर्णस्थान्तरं
 शालूकवदुदुगुरुक्त्रणविशेषः । भोजे कर्णस्थ समन्तत इति, तेन कर्णस्थ बहिर्वाप
 भवतीत्याचक्षते ; यदुक्तं—“कफवातो प्रकुपितौ मासमाश्रित्य कर्णयोः । समन्ततः
 परिवक्ष्णां कुरुतः पिडका स्थिराम् ॥ विषमा दाहसंयुक्तां विद्यात् पनासिकान्
 ताम् ॥” (भोजः) इति । विवृतेति—पित्तेनाधिकपाकाद्विहतमुखतया विवृतेति
 संज्ञा , यदुक्तं—“विवृतास्या महादाहा पक्वाडुम्बरसन्निभाम् । सुमण्डला पित्तकृतां
 विवृतानामिका विटः ॥” इति । अन्धालज्जोति—अन्धालज्जो बहिर्बक्त्रादृता अन्तर्मुखो
 स्त्रायुश्रिता च ; यदुक्तं—“कफानिलौ श्रितौ स्त्रायुं पिडकां परिमण्डलाम् । दुष्टौ
 जनयतोऽवक्रान्त्यपूयामकण्डराम् । आमाडुम्बरसङ्घाशा विद्यादन्धालज्जो तु ताम् ॥”
 (भोजः) इति । वराहदंष्ट्र इति—शूकरदंष्ट्राकारत्वन वराहदंष्ट्रो त्रयाविशेषः, स च
 बिसर्पेलिङ्ग इति केचिन् ; उक्तं—“सदाहो रक्तपय्येत्स्वल्पाको तौत्रवेदनः । कण्डूमान्
 स्वरकारो च न स्यात् शूकरदंष्ट्रकः ॥” (१० वि० चूद्र०) इति । बल्लोक्तिर्भिति—
 बल्लोक्तो त्रणविशेषः, तेन बल्लोक्तवत् प्रचुराग्रखरत्वमुच्छ्रितत्वं दूरावगादमूलत्वञ्च प्रति-
 पद्यते , तथा हि—“शोभांसकचाखरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरैव दोषैः । वात्यः
 च बल्लोक्तवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रहाडम् ॥ सुखैरनेकैः स्तुतितोदवर्जित्विर्षप-

कदरो मषकश्चैव नौलिका जालगर्दभः ।

इरिवेत्नी जतुमणिर्गुदभ्रंशोऽग्नरोद्दिषी ॥८८॥

अन सर्पति चोन्नतायै । बज्जोकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यगीकं चिरञ्ज विशिषात् ॥”
 (१०० वि० चुद्र०) इति । कच्छपीत—मध्ये उन्नतत्वेन पर्यन्ते निम्नतया च
 कच्छापकांश्या ; यदुक्तं—“गन्धः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपीनताः ।
 कफानिलाभ्या पिडका श्रेया कच्छपिका बुधैः ॥” इति । तिलकालक इति—
 गौरुजानि । तिलसदृशानि तानि तिलकालकशब्दवाच्यानि कफस्य शोषणात् ; यदुक्तं—
 “रूपानि तिलमावाण गौरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्
 तिलकालकान् ॥” (सु० नि० १३ अ०) इति । तन्नाम्नरे रक्तोद्रेकादपि मश्वति ;
 यतः,—“माकृतः पित्तमादाय कफरक्तसमाश्रितः । चिनोति तिलमावाणि त्वचि
 ने तिलकालकाः ॥” इति । गर्दभीति—वर्तुलाकारत्वेनोन्नतत्वेन च पिडकाविशेषो
 गर्दभीशब्दवाच्यः ; तथा हि—“मण्डल इत्युक्तं सरक्तं पिडकाचितम् । रुजाकरौ
 गर्दभीका ता । तथाहातापत्तजाम् ॥” (१०० वि० चुद्र०) इति । रकसा चेति—
 रकसा तु अन्ध्र कुष्ठभेदेषु दर्शिता, चुद्रत्वाद्भापि लिखिता न दोषः ; तदयथा—
 “रुष्टान्वाता या पिडका शरीरे संजावह्नीना रकसांश्चेत सा” (सु० नि० ५७०) ।
 यवप्रख्यति—यववन्ध्यां व्यूला अन्ते गन्ना पिडका यवप्रख्येति कथिता ; यदुक्तं—
 “यवाकारा सुकठिना राशिता मांससश्रिता । पिडका श्रेष्ठावाताभ्या यवप्रख्येति सा
 मता ॥” (सु० नि० १३ अ०) इति । विदारिकेति—विदारिकन्दबहुता वर्तुलाकारा
 या पिडका सा विदारिकाशब्दवाच्या, यदुक्तं—“विदारिकन्दबहुता कषावङ्गुण-
 सन्धिषु । विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा ॥” (१०० वि० चुद्र०) इति । कदर
 इति—कदरो बदरफलवदुन्नतः पादयोः पिडकाविशेषः ; तथा हि—“शर्करोन्माद्यते
 पादं चते वा कण्ठकादिभिः । गन्धिः कालवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत् ॥” (बा०
 ७० १२ अ०) इति । कदरं ह्येतेषु भवति भोजन पठितत्वात् ; यतः,—“हस्तयोः
 पादयोश्चापि गन्धोराजुगतं खरम् । नासकीलं जनयतः कुपितौ कफमाकृतौ ॥
 सशल्यानिष तं दंशं भवते तेन पीडितः । शर्कराकदरं केचिन्मन्ते वातकण्ठकम् ॥”
 (भोजः) इति । मषक इति—माषकदुन्नतं कृष्ण यद्भवति स मषकसंज्ञ इति ;
 यदुक्तम्—“अवेदन स्थिरश्चैव धावन् गतिं प्रहृश्यते । माषकत् कृष्णसुत्सन्नं वातामषक-
 मादंश्चेत् ॥” (१०० वि० चुद्र०) इति । माषकमिति नामान्तरमख्य । भोजी
 न्वाहति पाठात् कीमलं कथितम् ; यतः,—“वातेरिते त्वचि यदा दूष्यते कफनीदृशौ ।

सन्निरुद्धगुदः कोठः कुनखोऽनुशयौ तथा ।

पद्मिनोकण्टकश्चिप्यमलसो मुखद्रुषिका ॥६६॥

शुष्कं शुद्धं सवर्णं च कुर्वतो भवकं वदन्तु ॥” (भोजः) इति । नीलकेति—यतिनील-
त्वाम्रोलिका, तेन कृष्णा नीला च कायता ; यदुक्तं—“कृष्णमेवंगुणं गात्रे नीलिकां तां
विनिर्दिशन्तु” (भोज०) इति ; अतः एवाश्विन पठितात् श्वच्छाङ्गिणा, श्वच्छोऽत्र
व्यङ्गमेदोऽवगतव्यः, तेनेतेषां स्थानवर्णाङ्गतिविलक्षणत्वाद्गुक्त एव भेदः ; तद्वयथा—
“श्यावा व्यङ्गी मुखान्धितः” इत्यादि । “गात्रे कृष्णा तु नीलिका” इत्यादि । “रक्त-
पित्तान्वितो वायुस्त्वक्पर्दशयितो यदा । जनयन्मण्डलं कृष्णं श्यावं वा श्वच्छं-
मादिशन्तु ॥” इति भोजवचनेन च परस्परभेदो दार्शयः । आलगरदंभ इति—यः शोथो
विसर्पवत् सर्पति स आलगरदंभशब्दवाच्यः ; यतः,—“विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनु-
पाकवान् । दाहज्वरकारः पित्तात् स ज्ञेयो आलगरदंभः ॥” (री० १५० चूट०)
इति । दाहज्वरकारकत्वेन ज्वानगरदंभ इति नामान्तरम् । भोजेऽपि विसर्प
पत्रेति नामाश्व ; यदुक्तं—“पित्तोत्कटास्त्रयो दोषा जनयन्ति त्वगाश्रिताः । श्यावं रक्तं
तनु शोथमपाकं बहुवेदनम् ॥ विसर्पणं सदादाहं तृणाज्वरसमन्वितम् । विसर्पमाहसं
व्याधिमपरं आलगरदंभम् ॥” (भोज०) इति । इरिवेज्जोति—अशरोभागगता
वत्तलाकारा या पिडका सा इरिवेज्जोति शब्दवाच्या ; यदुक्तं—“पिडकासूतमाहृष्ट्यां
वत्तामुग्रज्ज्वराम् । सर्वात्मिका सर्वालङ्का जानीयादिरवर्जकाम् ॥” (री० १५०
चूट०) इति । अतुमणिरिति—अहजं रक्तं लक्ष्मीदयमण्डलञ्च सृष्टजत्वेन अतुमणिं
प्राहः ; तथा हि—“सनमुखप्रनरज मण्डलं कफरक्तजम् । सृष्टजं लक्ष्म्यं चैकेषा
लक्ष्यो अतुमणिस्तु मः ॥” (री० १५० चूट०) इति । गुदभ्रम इति—यत् गुदस्य
वर्द्धनंभो भवति स गुदभ्रमशब्दवाच्यः ; यदुक्तं—“प्रवाह्यातिसारान्ध्या निगच्छति
गुदं वाहः । रुद्धुर्वेनदेहस्य तं गुदभ्रममादशित ॥” (सु० नि० १३५०) इति ।
अग्निरोद्धिषोति—कृष्णभागव प्रदोषाङ्गारमग्निभाः स्फोटाः अग्निरोद्धिषोशब्दवाच्याः ;
तथाक्तं—“पित्तरक्तोत्कटा दोषाः प्रदोषाङ्गारमग्निभान् । कृष्णभागेषु कुर्वन्ति तीव्र-
दाहज्ज्वरान् ॥ मासावदारणान् स्फोटान् ये ह्यनुरनुपक्रमात् । पश्चाद्ग्राह्यादधर्वा
सा ज्ञेया वाङ्गरोद्धिषी ॥” इति । सन्निरुद्धगुद इति—शुक्रदोषोक्तानिरुद्धमणि-निरुद्ध-
प्रकशब्दवाचि चर्मसङ्कोचात् सन्निरुद्धगुदोऽभिहितः ; यदुक्तं—“वेगसम्भारणाशु-
विद्धतो गुदमश्रितः । निरुणद्धि मद्यत् खीतः सूक्ष्मकारं करोति च ॥ मार्गस्य सौक्ष्म्यात्
कृष्णेषु पुरीषं मद्यत् गच्छति । सन्निरुद्धगुदं व्याधिर्मेमं विद्यात् सुदारुणम् ॥” (सु०

कक्षा हृषणकच्छूश्च गन्धः पाषाणगर्दभः ।

राजिका च—”

॥१००॥

नि० १३५०) इति । कौठ इति—वक्ष्यमाणोददंश्रीतपित्तयोर्भेदः कौठ इति प्रसिद्धः, त्वद्विषसामान्यात् । अथ तु असम्यक् वसनयोगादिति निदानत्वेन चाणिकोत्पाद-
विनाशत्वान्वाप्यचाञ्च लिखितः ; यदुक्तं—“वरटीदृष्टमहाशः कण्डूमान् लोहितो-
ऽस्रकफापत्तात् । चाणिकोत्पादविनाशः कौठ इति निगद्यते तज्जै ॥” (भास्कि०)
इति । कृन्तव्य इति—कृत्स्नितं नखं यस्य पुरुषस्येत्यभिप्रायः । एतच्च वक्ष्यमाण-
चिप्यरोगान्तरमिति मन्यन् कश्चित् ; यतः—“तटंवाभ्यनरेदौषैः कृन्तव्यः पुरुषो
भवेत्” इति, तटंवेत्यनेन चिप्यमिति व्याख्यानार्थम् । अनुश्रुती तथेति—चरणस्थीपरि-
स्रवणत्वेन पिडका भवति साऽनुश्रुतीशब्दवाच्य , तथा िट्ट—“गन्धोरामल्पसंरम्भा
सवर्णामुपरि स्थिताम् । पादस्थानुश्रुती तान्त्व ! वदादन्तःप्रपाकनीम ॥” (री० वि०
सू० ६०) इति । पश्चिमीकण्टकप्रख्या त्रिणावशेषः ; तेन पादानीकण्टकः कथितः ;
यदुक्तं—“कण्टकेराचितं व्रतं भण्डल पाण्डु कण्डूरम् । पश्चिमीकण्टकप्रख्यै, तदाख्यं
कफवातजम् ॥” (री० वि० सू० ६०) इति । चिप्यमिति—नखमामाधिष्ठितो दोषो
टाडपाको करोति तच्चिप्यमात रोगविशेषः कथितः , यथा—“भस्मसंसमधिष्ठाय
पित्तं वायुश्च टडिनाम् । कर्वाते टाडपाको च त व्याधिं चिप्यमादंशत ॥” (री०
वि० सू० ६०) इति । तन्तान्तर अङ्गुलीवर्णमिति विख्यातः अशतनामाऽर्थं विकारः ;
यदुक्तं—“रागीऽशतशर्मनखान्तरं स्थान्नामास्रदाषो मृगटाडपाकः” (अ० वि०
श्रु० ७०) इति । अलस इति—पादाङ्गुलिषु दृष्टकटंमनस्यशंतेन यः क्षिप्रभावः
साऽलसशब्दवाच्य , यतः—“क्षिप्रङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूटाडकजान्त्वौ । दृष्टकटंम-
स्यशाटलसं तं विभावयेत् ॥” (सु० वि० १३५०) इति । मूत्रद्विकृति—यूनामेव
मुख्यं पिडकाः सन्धबन्धे तेन मूत्रदूषका कथिता मूत्रकाल्पहरणात् ; अथ
यौवनपिडकति नामान्तरम् , यतः—“श्राण्यनीकण्टकप्रख्याः कफमाहतरक्तगताः ।
युवानापिडका यूना विज्ञेया मूत्रदूषका ॥” (री० वि० सू० ६०) इति । कर्वाते—
नामतः प्रासदा, मा तु पिडकाकारत्वेनापलाञ्छता , यतः—“बाह्यपार्श्वमकच्छु
क्षणस्फोटा सर्वदनाम् । पित्तप्रकोपममृता कक्षाभित्तिभिर्निदंशत ॥” (री० वि०
सू० ६०) । हृषणकच्छूयेति—हृषणार्थमंलदूषतत्वात् या कण्डूर्भवति सा हृषणकच्छूः
कथिता ; यदुक्तं—“खानीत्सादनक्षीनस्य मलो हृषणसंस्थितः । पाल्कियते यदा
स्वेदात् कण्डू जनयते तदा ॥ ततः कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटः स्वावश जायते ।

तत्र चतुर्विधव्यङ्गानां विवरणम् ।—

“—तथा व्यङ्ग्यतुर्हा परिकीर्तितः ।

वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादित्युक्तं व्यङ्ग्यलक्षणम् ॥१०१॥

प्राङ्मुखकच्छूतां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥” (सु० नि० १३५०) इति । एषा च क्वालीक्यादनहीनतादुपनिदानविशेषात् प्रायो ह्रस्वभावात्वाद्द्विश्लेषिः कक्षोपयोगत्वाच्च कुष्ठोक्तकच्छूटीषाद्भ्रमा । गन्ध इति ।—कक्षोक्तस्कीटसदृशा एकेव पिडका भवति स गन्ध इति प्रसिद्धः, यदुक्तम्—“एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्कीटमग्निभाम् । त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनःक्वा प्रचक्षते ॥” इति । पाषाणगदंभ इति—इनुमन्धिगतो यः कठिनशीथः स पाषाणगदंभश्चाख्यः ; तथा हि—“वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथु-हंनुमन्धिजः । स्थिरो मन्दरुजः क्लिग्धो ज्ञेयः पाषाणगदंभः ॥” (रो० वि० लृट०) इति । राजिकैति—राजिकाकारपिडकानां सम्भवत्वेन राजिकाशब्दात्वात्, एषा * ममूरिकाभेदादृन्ध्वैरन्ध्वर प्रतिपादिता, तत्र कौद्रव इति नाम्ना प्रसिद्धा ; यथा—“कफवातादिसम्भूतः कौद्रवी नाम नामतः । लोको वदति पक्कावः (?) स च पाकं न गच्छति ॥” इत्यादि ॥ ८६-१०० ॥

तथेति ।—व्यङ्ग इति—मुखे प्रत्यावं मण्डलाकारं यद्भवति तत्र व्यङ्ग्यशब्दवार्थं, मुखच्छाया इति लोके प्रसिद्धम् ; यदुक्तं—“कौषायासप्रकृपितो वायुः पित्तेन संयुतः । मुखमागत्य सदृशं मण्डलं विसृजत्यतः ॥ गौरुज तनुकं ग्रावं मुखे व्यङ्गं तमादिञ्चेत् ॥” (सु० नि० १३५०) इति । अथ सरक्तेन वातादिदोषेषु चतुःप्रकारो व्यङ्गः कथितः । यद्यपि सर्पित्तेन वायुना व्यङ्गो निर्दिष्टस्तथाऽप्यत्र कफरक्तावनुबन्धो द्रष्टव्यौ, यतः गौरुजत्वं कफेन विना न सम्भवति, श्लावन्वच + युक्तानुविद्धरक्तवर्णं, तेन सरक्तदोषकारणं, तत्र सर्वदोषोद्भवो व्यङ्ग इति तात्पर्यार्थः ॥ १०१ ॥

* राजिका योष्मपिडका इति ख्याते “वामाचि” इति लोके ; तथा च शास्त्रैः,—“घ्नमस्वेदपरोत्तङ्गे पिडकाः सरुगो घनाः । राजिकावर्णसंख्याग-प्रनाथाः राजिकाङ्गयाः ॥” (वा० उ० ३१५०) इति । राजिका ममूरिकाभेदः इति तु कुत्रापि तन्त्रे न दृश्यते इति ।

+ “श्ल्यावः युक्तानुविद्धः क्लृण्वो वर्षः” इति मधुकोष-तत्त्वचन्द्रिकादिकाराः । “तेन सरक्तदोषकारणम्” इति पाठः न सङ्गतावर्थः ।

तत्र अष्टविस्फोटानां विवरणम् ।—

विस्फोटाः क्षुद्ररोगेषु तऽष्टधा परिकीर्त्तिताः ।

पृथक् दोषैस्त्रयो द्वन्द्वैस्त्रिविधः सममोऽसृजः ॥

अष्टमः सन्निपातन—”

॥१०२॥

तत्र चतुर्दशमसूरिकाणां विवरणम् ।—

“—क्षुद्ररुक्षु मसूरिका ।

चतुर्दशप्रकारेण त्रिभिर्दोषैस्त्रिधा च सा ॥१०३॥

विस्फोटाः क्षुद्ररोगेष्वित्यादि ।—क्षुद्ररोगगणनाया व्यङ्गविस्फोटा अपि लिखिताः, पृथगन्वय चिकित्सायत्नात् ; तदयथा—“अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सञ्ज्वरा रक्त-पित्तजा । कृष्णत स्रवं वा देहे विस्फोटा इति ते ख्यताः ॥” (री० वि० विस्फोट०) इति सकलविस्फोटेषु रक्तपित्तयोरव्यभिचारित्वं सूचितम् , यदुक्तं भोजेन —“यदा रक्तञ्च पित्तञ्च बानेनानुगतं त्वच्च । अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः स्रवंटङ्गान् ॥” इति । अत एव माधवेभोक्तं यथा—“त्वचमाश्लिष्य ते रक्त-मांसास्थीनि पश्य च । घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वाण् ज्वरपुर-सरान् ॥” (री० वि० विस्फोट०) इति , तत्राव विस्फोटा अष्टधा कथिताः, अष्टप्रकार त्वाच सुबोधम् ॥ १०२ ॥

क्षुद्ररुक्षु मसूरिकेत्यादि ।—क्षुद्ररोगाणां मसूराव्याकारत्वादत्रापि मसूरिका लिखिता, अन्वय चिकित्साभिधेन प्रतिपादिता न दोषः । मसूराकृतिः पिडका मसूरिका, त्रिके “श्रीतला” शब्दवाच्या ; यतः,—“मसूरकुसुमानाञ्च तुल्या तत्फलकोपमा । गात्रेषु बटने वाऽपि पित्ताव-ज्ञेया मसूरिका ॥” इति । पिताव-ज्ञेयत्वव रक्तपित्ताधिक्यं दर्शयति, तेन सर्वदोषप्रकोपत्वं ज्ञेयम् , यदुक्तं—“कटुस्त्रलवणचार-त्रकृद्वाभ्यशनाशने । दष्टनिष्यावशाकाद्यैः प्रदष्टैः पवनादकेः ॥ क्रूरगृहेषुणाश्चापि देशे दोषाः समुद्भवाः । अनर्थान् शरीरेऽप्यन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥ मसूराकृतिसंख्यानाः पिडका स्युर्मसूरिकाः ॥” (री० वि० मसू०) इति । * मसूरोपलक्षितत्वाद्दोषदृष्ट्यायां सम्भूक्त्याविशेषेण तासां वर्णाकारान्तराण्य सन्भवन्ति , यदुक्तं तन्त्रान्तरे—“पित्तं प्राणतमसुष्टं यदा दृश्यति त्वचम् । तदा करोति पिडकाः सर्वगात्रेषु देहिनाम् ॥ मसूरमुद्गमाषाणां तुल्याः कीचोपमाः कृषित् । प्रबालमदृशाः काशित् काशियन्तू-फलापमा ॥ लोडनालनिभाः काशित्तसीफलसन्निभाः । मसूरिकास्तु ता ज्ञेयाः

* मसूरक उपलवणत्वात् इति पाठकल्पनं सङ्गतम् ।

द्वन्द्वजा त्रिविधा प्रोक्ता सन्निपातेन सप्तमौ ।
 अष्टमौ त्वग्गता ज्ञेया नवमौ रक्तजा मता ॥१०४॥
 दशमौ मांमजा ख्याता चतस्रोऽन्याश्च दुस्तराः ।
 भेदोऽस्थिमज्जशुक्रस्थाः क्षुद्ररोगा इतोरिताः ॥ १०५ ॥

नवविसर्पिणी विवरणम् ।—

विसर्परोगो नवधा वातपित्तकफैस्त्रिधा ।
 त्रिधा स द्वन्द्वभेदेन सन्निपातेन सप्तमः ॥ .
 अष्टमो वज्रिदाहेन नवमश्चाभिघातजः ॥ १०६ ॥

पित्तरक्ताधिका वृधेः ॥” इति । तस्याश्चतुर्दशभेदानाङ्कः, चतुर्दशप्रकारिणेत्यादि ।—तत्र
 दोषैः पृथक् द्वयो भेदाः, मिलितदोषद्वयेनापि त्रयः, सन्निपातेनैकः, सप्तधातुगतत्वेन
 सप्त भेदाः, एवं चतुर्दश भवन्ति । अष्टमी त्वग्गतेत्यत्र त्वक्शब्देन रसोऽभिधीयते,
 धातुगतप्रस्थावात्; अत एवाङ्क कश्चित्—“त्वयक्तमासभेदासि” इत्यादि । श्रुतं
 सुगमम् । एवं षष्टिसङ्ख्याः क्षुद्ररोगाः ईरिताः कथिताः ॥ १०३—१०५ ॥

विसर्पेति ।—विसर्पण्यादिसर्पः, तेन सर्वतो विविध वा विसर्पण्यादिति भावः ;
 यदुक्तं चरके—“विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः । परिसर्पोऽथवा नाम्ना
 सर्वतः परिसर्पणात् ॥” (च० चि० वीसर्प०) इति । नवधेति—नवप्रकारः,
 वेन वातजः, पित्तजः, कफजः, वातपित्तजः, वातश्लेष्मजः, श्लेष्मपित्तजः,
 सन्निपातजः, अग्निदाहजः, आघातज इति । ननु भाधवेन सप्तविधो विसर्पं
 उक्तः ; यथा—“खवद्याकृत्पृष्णादि-संसेवादोषकोपतः । विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः
 सर्वतः परिसर्पणात् ॥” (रो० वि० विसर्प०) इत्यादिना, तत कश्च-
 मम नवधा प्रोक्तः ? उच्यते—भाधवेन तु दोषकारणत्वात् अतर्जा विसर्पः पित्तजे
 दृशितः ; तद्वदथा—“वाग्गतेतोः अतात क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् । वीसर्पं मारुतः
 कुर्व्यात् कुलस्यसदृशैश्चितम् ॥ स्फोटैः श्लोकज्वररुजा-दाहाकां श्यावशोषितम् ॥”
 (वा० नि० १३७०) इति । भोजोऽप्युक्तं—“शस्त्रपट्टारैस्तेभ्यस्तु व्याकटन्तनखैरपि ।
 अते वाऽप्यथवा भग्ने वष्टुदोषव्य टेडिनः । रक्तं पित्तञ्च कृपितं त्रणमाशु प्रपद्यते ।
 कुरुतस्ते समेते तु त्रणश्रीधं सुदारुणम् ॥ आशितं तनुविस्फोटैः कृच्छ्रेः पीतकसन्निभैः ।
 पित्तविसर्पवज्रिङ्गं तस्य श्रुधं विनिर्दिशेत् ॥” इति । तथा चरके त्वस्य अन्तर्जवाङ्ग-
 भेदेन प्रतिपादितत्वाच्च ; तथा हि—“मर्मोपघातात् सन्धोडाटयनामां विघट्टनात् ।
 दृष्टान्तिज्ञानात् वेमानां विषमाणां प्रवर्षणात् ॥ विद्यात् विसर्पंमन्तर्जमाशु चाप्रिवच-

एके कोटदंश्रीतपित्तयोः विवरणम् ।—

तथैकः श्लेष्मपित्ताभ्यामुदरदः परिकीर्तितः ।

वातपित्तेन चैकस्तु शीतपित्तामयः स्मृतः ॥ १०७ ॥

त्रिविधास्त्रपित्तानां विवरणम् ।—

अस्त्रपित्तं त्रिधा प्रोक्तं वातेन श्लेष्मणा तथा ।

तृतीयं श्लेष्मवाताभ्यां—”

॥ १०८ ॥

अथान् । अतो विपर्ययात् बाह्यमन्यैर्विद्यात् स्वकक्षयोः ॥” (अ० वि० विसर्प०) इति । अग्निदाहभोऽपि दीव्रपकोपश्चक्षणत्वादन्तर्गत एव ; यतः,—“अग्निना कोपितं रक्तं भयं जन्तोः प्रकृष्यति । ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याप्युदीर्यते ॥” (सु० सू० १२५०) इत्यादिनाऽत्र पित्तविसर्पान्तर्गतोऽग्निदाहविसर्पो बोद्धव्यः . अत्र तु गणनासङ्गत्वेन पृथक् दर्शिताविति न दोषः । तन्नाम्नरं हृत्तगविसर्पाणां नामान्तराणि प्रबदन्ति ; तद्वदथा—“वातपित्ताग्निरीसर्पः कश्चित्ते वन्यिभंशकः । कफवातात् पित्तकफत् कटमाख्यो भिषग्वरः ॥” इति ॥ १०६ ॥

तथैतत् ।—तद्येत्थनेन दीव्रवयवत्वमुक्तमनयोः ; यदुक्तं—“शीतमाकृतसंस्पर्शात् प्रदृष्टौ कफनादनी । पित्तन सह सम्भृगु वडिरन्तर्विसर्पतः ॥” (री० वि० शीतपित्त०) इत्यादिना ; अत्र तु पित्तानुबन्धयोः कफवातयोराधिक्याविशेषेण दर्शितो न दोषः ; यतः,—“वाताधिकं शीतपित्तमुदरदंस्तु कफाधिकः” (री० वि० शीतपित्त०) इत्यादि । उदरदं एव शीतपित्तामयः प्रतिपादितः ; अदावाय्यंश्च गणनामात्रेषां पृथक् लिखितः ; यदुक्तं—“वरटोदरदंज्यामः शोषः सन्नायने वडिः । सकण्डुसोदबहुलः कृदिंज्वरविदाहवान् ॥ उदरदंभिति तं विद्याच्छीतपित्तमवापरं ॥” (री० वि० शीतपित्त०) इति ॥ १०७ ॥

अस्त्रपित्तमिति ।—विदाहाद्यस्त्रगुणीदिकं पित्तमस्त्रपित्तमित्युच्यते . यतः विदाहाद्यस्त्रगुणं पित्तमस्त्रपित्तं . विदग्धमस्त्रगामुपेतौत्यादिना तिक्रास्त्रवात्तत्वाच्च ; अत एवास्त्रपित्तं प्रधानं वातकफाप्यवदानुगती गौरवोद्गारकर्मादिना ज्ञेयो ; तथा हि—“अविपाककृन्तोरक्तेश्च तिक्रास्त्रोद्गारगौरवैः । हृत्कण्डुदाहाद्विभिषास्त्रपित्तं वदीश्लेषक् ॥” (री० वि० अस्त्र०) इति । केचिदस्त्रपित्तमिति कफपित्तमिति सामान्य कर्तृत्वं व्यक्तमित्याहुः ; “करपरवदाहमौष्ण्यं महतीमर्वाश्च ज्वरश्च कफपित्तम् । जगन्वति कण्डुमण्डप्रपिङ्गुशामतनिचितनात्ररीगनिषयम् ॥” (री० वि० अस्त्र०) इति

अष्टविधवातरक्तानां विवरणम् ।—

“—वातरक्तं तथाऽष्टधा ।

वाताधिक्येन पित्ताच्च कफाद्दोषत्रयेण च ॥

रक्ताधिक्येन दोषाणां द्वन्द्वेन त्रिविधः स्मृतः ॥ १०८ ॥

अश्लीतिवातरोगाणां विवरणम् ।—

अश्लीतिर्वातजा रोगाः कथ्यन्ते मुनिभाषिताः ।

श्लेष्मिन्मस्र प्रसिद्धम् । एके “अस्त्रपित्तं दिवा प्रोक्तमूर्द्धाधोभेदतत्तथा” इति पठन्ति व्याख्यायन्ति च ; तत्र “प्रवायधो वा विविधप्रकारम्” इत्यादिना कृतार्थत्वात् “वानं हरित्यीतकनीलकण्ठम्” इत्यादिवाक्येर्गोष्ठंम इति ॥ १०८ ॥

वातरक्तमिति ।—कूपितो वातः रक्तञ्च कूपितं वातरक्तमित्युच्यते, वातस्य प्राबल्यात् प्राधान्याच्च वातरक्तव्यपदेशः, न तु रक्तवातः ; यतः, एकैर्नैव स्वहेतुवृद्धेन वातेन विमानस्थं रक्तं दूषितम्, एवं रक्तं स्वहेतुवृद्धं असमानस्थं वातदूषितं न (?) । अरकेऽप्युक्तं—“वायुः प्रवृद्धा वृद्धेन रक्तंनन्वारतः पांशुः क्रुद्धः सन्दूषयेत् रक्तं तद्वज्रेयं वातशोषितम् ॥” (अ० चि० वातरक्त०) इति । करपादगं रामं नं वातरक्तमाहुरेके, यतः,—“पादयोर्नलमास्थाय कदाचिद्धस्योरपि । आस्त्रोर्विषानिव क्रुद्धं तद्देहमुपसर्पति ॥” (अ० चि० वातरक्त०) इति । तत् वातरक्तं अरकेण द्विविधमुक्तम् उत्तानगम्भीरभेदात् ; तदुक्तम्—“उत्तानमद्य गम्भीरं द्विविधं वातशोषितम् । त्वङ्मासाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥” (अ० चि० वातरक्त०) इति । अष्टधा अष्टप्रकारः, तद्वयथा—वाताधिक्येनैको भेदः, आधिक्यमद्य रक्तदोषात् । पित्ताधिक्यात् द्वितीयः । कफादिति—कफाधिक्यात् तृतीयः । दोषत्रयेण चतुर्थः, सन्निपातेनेत्यर्थः । रक्ताधिक्येन पञ्चमः, एतच्चारम्भकरक्ताडक्तान्तरं बोद्धव्यं, यतो रक्तमपि रक्तान्तरदूषकम् ; यदुक्तं टुटरक्तनचचे—“पित्तवदक्तेनातिदुष्टञ्च” (सु० नू० १४५०) इति न्यायाच्चरितार्थः । दोषाणां द्वन्द्वेनेति—दोषाणां वातपित्तकफाणां द्वन्द्वेन द्विदोषमिहितेन नवो भेदा इत्यष्टधा पृथ्येते ॥ १०८ ॥

अश्लीतिर्वातजा रोगा इत्यादि ।—वातेन जनिता वातजा रोगाः ; यद्येवं तर्हि ज्वरादिषु व्याभचारः ; अन्यथा वात एव रोगः इति चेत्तर्हि स्वस्थापि प्रसङ्गः ; तथात् वातरोगाः किमिति प्रतिपादिताः ? उच्यते, अरके द्विविधा रोगा उक्ताः, अमान्वाजा नानाकजाश्च ; तत्र सामान्यजा वातादितिः समस्यैः व्यक्तीनां जन्ये, यथा

आक्षेपको हनुस्तम्भ ऊरुस्तम्भः शिरोग्रहः ॥ ११० ॥

वाङ्मायामोऽन्तरायामः पार्श्वशूलं कटिग्रहः ।

ज्वरादयः ; नागात्मजा ये नियतैकदोषगणिताः , यथा आक्षेपकादयः , ये वातेनैव जन्वन्ते न स्वतन्त्रेण पित्तेन कफेन वा , तथा शोषशोषादयः पित्तेनैव जन्वन्ते, न कफेन न वातेन वा ; तथा तन्द्राट्प्रदादयः कफेनैव जन्वन्ते, न वातेन न पित्तेनेति । यथा बल्यमाद्यवातविकारादीनां स्वल्पमेवात्यक्तं पूर्वकृपं, न तु ज्वरादिवत् विशिष्ट-
भन्तः ; तदुक्तम्—“अत्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वकृपमिति स्मृतम् । आत्मकृपन्तु यत्
अक्रमपात्रो लज्जुना पुनः ॥” (अ० वि० वातव्याधि०) इत्यादिना ; एवमत्रापि न
दीयते । अशीतिसङ्काशा विवरणमाह, आक्षेपक इत्यादि ।—आक्षेपणाञ्जना-
दाक्षेयः गावशालनम् इत्यर्थः स च इत्येव कटस्यैव गात्रे चालयतीत्यभिप्रायः ; यदुक्तं
—“यदा तु धमनी सर्गां, कृपितोऽभ्येति मारुतः । तदाऽऽक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं
मुहुश्चरः । मुहुर्मुहुर्लटाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतम् ॥” (सु० नि० १५०) इति ।
हनुस्तम्भः हनुग्रहः कायतः, स त्रिविधः, शिष्टतास्य, संहतास्यश्च इति ; यदुक्तं
—“कृपितो हनुमूलस्यः संसयित्वाऽनलो हनुः । करोति विह्वतास्यत्वमथवा
संहतास्यताम् ॥” (वा० नि० १५०) इत्यादि । ऊरुस्तम्भ इति—कृपितो वात
ऊरुस्तम्भं करोतीत्युक्तम्भः कथितः ; तथा हि—“तदा कश्चाति तेनीह कस्यो
शीलाववेतनो । परकीयाविव गुह स्यातामतिभृशश्चथौ ॥” (वा० नि० १५०)
इति । सुश्रुतेन वातस्य प्राधान्याद्गृह्णातवातव्याधौ पठिनस्तेनावापि सङ्गृहः, अन्यत्र
विक्रमार्थेनैव पृथक् लिखितम् । शिरोग्रहः इति—शिरः कस्यमिव भवतीति
शिरोग्रहः । माधवेन तु रक्ताश्रितवायुना शिरोग्रहः प्रतिपादितः ; यदाह—
* “रक्तमाश्रित्य पत्रम, कुर्यान्मूहंधराः शिराः । रुचाः सवेदनाः कृथाः सोऽसाध्यः
स्याच्छिरोग्रहः ॥” (वा० नि० १५०) इति । एके शिरोग्रहस्याने + शिरःकुण्डल-
मिति पठन्ति ; तत्र कुण्डलमतःपवेद्यो वक्रच वा, धानूनामनेकार्थेवात् ; तथा
हि—“शिरोनासास्त्रिजवृषा योशयाश्चापि कुण्डलम्” इति वचनात् । शिराग्रह
इत्यरे त्वाह, स तु शिराणां पूरणमियमे बल्यमाद्यत्वादवापि पुनरुक्तभयेन
नास्माभिः स्वीकृतः । वाङ्मायामोऽन्तरायाम इति—आश्रामो धनुर्वेदानमनम् ; यदुक्तं

* लक्षणमेतत् माधवेन शिराग्रहस्य लिखितं न तु शिरोग्रहस्य ।

† “कुण्डलम्” इत्यत्र “कुण्डलम्” इति चरकादिसम्मतः पाठः ।

दण्डापतानकः खर्षी जिह्वास्तम्भस्तथाऽर्दितम् ॥१११॥

पक्षाघातः क्लोष्टुश्रीर्षो मन्थास्तम्भश्च पङ्कता ।

—“बाह्याद्युपतानख्यो वाह्यायामं करोति च । अभ्यन्तरं धनुर्विव यदा नमति मानवम् । तदाऽप्याभ्यन्तरायामं कुर्वते मारुतो बली ॥” (सु० नि० १५०) इति । बाह्यायामे पृष्ठेन नतम् अभ्यन्तरायामे क्लोष्टेन नतमिति । पार्श्वयुलमिति — क्लोष्टाश्रितवातः पार्श्वशूलं करोतीति “हृन्प्यानविशेषाच्च भवेद्रीगविशेषकृत्” (च० चि० वातव्याधि०) इत्यादिबचनात् ; तथा हि—“तत्र क्लोष्टाश्रिते दृष्टे नियुक्तो मूत्रवर्षस्रोः । ब्रह्मद्वेगगुण्णार्थः पार्श्वशूलञ्च मारुते ॥” (च० चि० वातव्याधि०) इति । क्लोष्टवद इति—कट्टीकाम्बलेन वेदनाविशेषः, यथापि “हृन्प्यानविशेषाच्च भवेद्रीगविशेषकृत्” (च० चि० वातव्याधि०) इत्यादिना ज्ञेयः । दण्डापतानक इति — यो दण्डवत् गामं क्षम्यते स च दण्डापतानकः, यदुक्तं चरके—“पाथिपाटाग्रः-पृष्ठश्रीर्षीः क्षम्यति मारुतः । दण्डवत् क्षम्यगारश्च दण्डकः संऽनुपक्रमः ॥” (च० चि० वातव्याधि०) इति । क्षम्यप्रामाण्यादनुक्षम्योऽप्यस्यैव भेद इति केचित् । खर्षीति—वादगङ्गाप्रभृतिषु शूलं परिवर्तनता च भवतः सा खर्षीशब्दवाच्या ; यतः—“खर्षी तु पादगङ्गाहकरमूलावमोऽनी” (च० चि० वातव्याधि०) इत्यादि । जिह्वास्तम्भ इति—यो वाग्वाहिनीशिरामंख्योऽन्नपानवाक्येष्वनौश्रता करोति तत्र जिह्वास्तम्भ इति संज्ञा, यदुक्तं—“वाग्वाहिनीशिरामख्योऽजह्वा क्षम्यते-ऽनिलः । जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनौश्रता ॥” (वा० नि० १५५०) इति । अर्दित इति—मुख्याङ्गकत्वान्नोपलक्षितोऽर्दित इति प्रसिद्धः ; तथा हि—“अर्दयथमिलो वक्रमर्दितं जनयत्यतः । बक्रीभवति वक्राङ्गं यीवा चाप्यपवर्तते ॥” (सु० नि० १५०) इत्यादि । पक्षाघात इति—पक्षाघात एकाङ्गविकारः, एकपक्षविघातमित्युक्तत्वात् ; यतः—“गृह्णीत्वाङ्गं तमोर्वायुः शिराः स्थायुर्विशोष्य च । पक्षमन्यतरं हृत्ति सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ॥ कृत्स्नोऽङ्गकायकस्य व्यादकर्मण्यो विचेतनः । एकाङ्गरोगं तं केचिदन्धे पक्षवधं विदुः ॥” (वा० नि० १५५०) इति । क्लोष्टुश्रीर्ष इति—ऊरुगङ्गयोः सन्धिः ख्योक्त्येन कृत्वा श्रगालमस्तकवत् शीथान्वितो भवति तत्र क्लोष्टुश्रीर्ष इति संज्ञा, खीके “शेरुव” शब्दवाच्यः ; तदुक्तं —“वातशोथितनः श्रीर्षो जामुनस्ये महाहनः । ज्ञेयः क्लोष्टुश्रीर्षस्तु स्युः क्लोष्टुश्रीर्षवत् ॥” (वा० नि० १५५०) इति । वातशोथिताभ्यां जातो वात-

कलायखञ्जता तूष्णी प्रतितूष्णी च खञ्जता ॥ ११२ ॥

पादद्वर्षी गृध्रसी च विश्वाची चापबाहुकः ।

श्रीचिन्तनः. * न पुनर्वातरक्तेन व्याधिना जनित इत्यभिप्रायः । मन्वाकम्भ इति—
यीवानुभवतो हे मन्ये मन्मन्वी, तयोः सन्धो निश्चलत्वम् ; यतः,—“दिवास्वप्रासम-
स्थानविहतीहानरीक्षणात् । मन्वाकम्भं प्रकृषते स एव श्लेषथाऽऽहृतः ॥” (सु० नि०
१५०) इति । पङ्कतेति—पङ्कता खञ्जभेदः. तेन इयोः सक्थ्योर्बन्धात् पङ्कः
एकसक्थिवन्धात् खञ्ज इति ; वधश्चात्र गमनादिकथियानाशः ; तद्व्यथा—“वायुः
कव्याश्रितः सक्थुः कण्ठरानाश्रिपेत यदा । खञ्जलाटा भवंञ्जतुः पङ्कः सक्थ्यो-
र्ह्योर्बन्धात् ॥” (सु० नि० १५०) इति । कलायखञ्जतेति—यः पादद्विचिपं कवंन्
पुरुषः कल्प्यायमानः खञ्जप्रिव गच्छति स कलायखञ्ज इति शास्त्रे ऋदिसंज्ञा ; यदन्तं
—“प्रक्लामन् वेपते यस्तु खञ्जप्रिव च गच्छति । कलायखञ्जं तं विद्याम्भक्तसन्धि-
प्रवन्धनम् ॥” (सु० नि० १५०) इति । तूष्णीं प्रतितूष्णीं चेति—स्त्रीपुंसोर्गुह्यस्थान-
मधिकवेदनाविशेषिण भिन्दन्तीव तूष्णीशब्दवाच्या, सैव प्रतिलोमंन प्रधावनात्
प्रतितूष्णी न कथिता ; तथा हि—“बधो या वेदना याति वर्चोमूलाशयोत्थिता ।
भिन्दन्तीव गृदोपस्थं सा तूष्णी नाम नामतः ॥” (सु० नि० १५०) इति । प्रतितूष्णी
यथा—“गृदोपस्थोत्थिता या तु पतिलोमं प्रधाविता । वेगेः पक्लाशयं याति प्रतितूष्णीति
सोच्यते ॥” (सु० नि० १५०) इति । खञ्जतेति—खञ्जता पङ्कविशेषे पूर्वे टार्शता ।
पादद्वर्ष इति—यत्र रोमाञ्चप्रायोऽतिसुप्तता स्निग्धश्लिषिवहेदनाविशेषः स पादद्वर्षः
इति ; यदन्तं—“दृष्येते चरणौ यस्य भवेताद्यापि सुप्तकौ । पादद्वर्षः स विश्लेषः
कफवातप्रकोपतः ॥” (रो० वि० वातव्याधि०) इति । गृध्रसी चेति—गृध्रसीति
प्रसिद्धा. लोके राधिनाशब्दवाच्या इति केचित् ; तद्व्यथा—“स्निक्पूर्वा कटिपृष्ठोरु-
जानुजङ्घापदं कलात् । गृध्रसी सन्धकृत्तोदैर्गृह्णाति स्यन्दते मुहुः ॥” (अ०
चि० वातव्याधि०) इति । गृध्रनीइयमाहरेके, एका केवलवातजनिता, अपरा
वातकफक्षययुक्तेति ; अत एव “वाताहातकफात् तन्दा गौरवारीचकान्विता”
(अ० चि० वातव्याधि०) इत्यादिवचनात् । विश्वाची चापबाहुक इति—विश्वाची च
बाहुगता गृध्रसीवत् ; तथा हि—“तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्ठरा बाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कर्मन्धयकरी विश्वाचीति निगद्यते ॥” (सु० नि० १५०) इति । बाह्वो-

* “वातश्रीचिन्तन इति वातरक्ताख्यविकारजः चिकित्साभेदाद्ये पृथक् पाठत
इति गयदासः । वातश्रीचिन्ताभ्यां जात इति जैम्बङ्गः” इति मधुकीषः ।

अपतानो ब्रणायामो वातकण्टोऽपतन्मकः ॥ ११३ ॥

हिंस्रचनं सामान्यापेक्षया कटावित् एकस्मिन्नपि बाहो भवतीति । सुनस्याप-
 कर्षणात् * अववाहुक इति , † अंसशोष इति वा बाहुः ; तदुक्तम्—“अंस-
 देशस्थितो वायुः शोषयित्वाऽंसवन्धनम् । शिराश्चाकृच्छा तत्रस्थो जनयत्यववाहुकम् ॥”
 (सु० नि० १७०) इति । ‡ केवलं वातजनितोऽंसशोषः कफवातजनितोऽववाहुक
 इति सुसुप्तवचनार्हन्नत्वमनयोः । अपतान इति—आक्षेपस्यावस्थ्याविशेषोऽपतानको
 भवति ; “साऽपतानकमंज्ञा यः पातयत्यन्तरात्तरा” (सु० नि० १७०) इत्यादि-
 वचनात्, य आक्षेपकोऽन्तरा अन्तरा पातयति सोऽपतानक इति तात्पर्यार्थं , सुसुप्ते
 विकिस्यार्थे पृथक् उपात्तत्वात् ; अरके तु बहुरुपत्वार्हन्न एव ; यतः,—“हृदि
 संलभ्य संज्ञास्य हत्वा कण्ठेन कृजति । हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति कीदृं हते
 पुनः ॥ वायुना दारुणं प्राहुरेकं तदपतानकम् ॥” (च० अस० त्रिमूर्तीश्र०) इति ।
 ब्रणायामोऽपि आक्षेपकभेदः आघातजत्वात् . यतः,—“कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव
 च केवलः । कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥” (सु० नि० १७०) इति ।
 अरकेण आक्षेपक एव दण्डापतानकोऽध्यन्तराशामो बहिराशाम आगन्तुक इति
 चतुर्विधः । तेनाभिघातेन ब्रणकरत्वादव ब्रणायामः कथितः । वातकण्टक
 इति—विषमपादन्यःसेन कृपितो वायुर्गन्तुके वेदनां जनयति तं वातकण्टकमाहः ;
 तदुक्तं—“कक् पाटे विषमन्यस्ते श्रमाहा जायते यटा । वातेन गुल्फमात्रस्य
 तमाहुर्वातकण्टकम् ॥” (सु० नि० १७०) इति । अयमेवान्यत्र “खुडुकावात”
 इत्युक्तः । अपतन्मक इति—अपतन्मकोऽप्याक्षेपावस्था एव, स्वैरित्यादिना क्रुद्धी वायुः
 स्थानादूर्ध्वं गत्वाऽपतन्मक करोति इति सम्बन्धः ; तथा च दृढवजः,—“क्रुद्धः स्वैः

* सुसुप्तादिव अववाहुक इति पाठः ।

† अंसशोष. अववाहुकात् भिन्नः इति सुसुप्तमाधवाभ्यां पठितः ; मधुकोष-
 कारिणापि तथैव व्याख्यातः, तथा च—“अंसशोषः केवलवातज सञ्चते । अंसवन्ध-
 कारकः श्लेष्मा अंसवन्धनः । एतदनन्तरम अंसशोषं जनयेदिति शेषः इति कार्त्तिकः ।
 शिराश्लेष्मादिना अववाहुकः । तत्रस्थः अंसस्थः । अयच्च वातकफजः । अन्ये तु मिलित्वा
 अववाहुकत्ववशाद्बाहुः, तन्न ; यतः सुसुप्तेर्गोक्तम्—अंसशोषाववाहुकयोर्बाहुमध्ये
 शिरास्थश्च इति ।”

‡ सुसुप्ते ईदृशार्थकः कश्चित् पन्थो न दृश्यते । अंसशोषे श्लेष्मशोषणात् श्लेष्म-
 सम्बन्धी दृश्यते, न तु अववाहुके । मधुकोषकारिणश्च तु अंसशोषः केवलवातजः
 अववाहुकः वातकफजः इति पठितम् ।

अङ्गभेदोऽङ्गशेषश्च मिश्रितत्वञ्च कल्लता ।

प्रत्यष्टीलाऽष्टौलिका च वामनत्वञ्च कुञ्जता ॥ ११४ ॥

कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते । पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन् ॥
धनुर्वधमयेद्वाचास्थानिषिन्धोऽप्येतदा । स क्रुद्धादङ्कुसेश्चापि लज्जाचोऽथ निमीलकः ॥
कपोत इव कुञ्जेश निःसंशः सोऽपतन्वकः ॥” (च० चि० विमर्श०) इति ।
अङ्गभेद इति—अङ्गभेदो वेदनाविशेषत्वेन दर्शितः ; यतः,—“हेतुस्थानविशेषाच्च
भवेद्भागविशेषकत्” (च० चि० वातव्याधि०) इत्यादिवचनात् ; यथा कुक्षियुक्तं
नामानुरूपं कौलनिखातवत् वेदनाविशेषस्याप्यद्यते, तथा तादभेदादाभिपरि पीडा-
विशेष एव गम्यते ; तदुक्तं,—“स्थाननामानुरूपेषु लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत्”
(च० चि० वातव्याधि०) इत्यादि । अङ्गशेष इति—अङ्गादीनां बाहुमुखादीनां
शेषः अङ्गशेषः । मिश्रितत्वम् इति—मिश्रितः सानुनामिकवचनः । कल्लनेति
—कल्लताऽयं गद्गदवचनत्वेन प्रतिपादिता, तत्र क्षुद्रपटव्यञ्जनाद्यभिधायिनो कल्लता-
शब्दवाच्या । वक्ष्यमाणं मूकत्वमपि तद्विध एव । एतच्च जिह्वागतशब्दवाङ्मनोनां
धमनोनां कायेभ्यः ; तथा हि—“चाहस्य वायुः सकफो धमनोः शब्दवाङ्मनोः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्धनगद्गदान् ॥” (सु० नि० १५०) इति ।
प्रत्यष्टीलाऽष्टौलिका चेति—नाभेरधस्ताद्दोर्ध्वर्तुलपाषाणवत् यो रोगः सांऽष्टीलाशब्द-
वाच्यः, बाताष्टीलेत्यत्र रुदिः, तथा चोक्तं—“नाभेरधस्तात् सञ्जातः सञ्चारो याद
वाऽचलः । अष्टीलावत् घनो यन्त्रिर्हृन्मायत उन्नतः ॥ बाताष्टीलां विजानीयाद्द-
र्मांशवरोधिनीम् ॥ एतामेव रज्जायुक्ता वातविष्णुवरोधिनीम् । प्रत्यष्टीलामिति
वदेञ्जठरे तिर्यग्गुत्थिताम् ॥” (सु० नि० १५०) इति । वामनत्वमिति—दृष्टशका-
रव्यत्वाद्गर्भावत् यथा युगलैकाङ्गुलीबहुङ्गुल्यादिकं भवति तथाऽयमपि वामनयोगः ।
कुञ्जनेति—* कुञ्जश्च शिरागतवातविशिष्टत्वात्, केचिदायामान्तरगद (?) इत्याहुः,
पृष्ठादिगतत्वात् ; “कुप्यात् शिरागतः शूलं शिराकुञ्जप्रचम्” (सु० नि० १५०)

* कुञ्जत्वञ्च शिरागतवातविशिष्टत्वात् केचित् चन्तरायामवहिरायामान्तर्गतमित्याहुः
कांठादिगतत्वात् इति पाठकल्प्यं सङ्गतम्, “चन्तरायामवहिरायामाभ्यां तन्वान्तरोक्त-
कुञ्जव्यावराधः” इति मधुकोषदर्शनात् । अरके कुञ्जता स्यायुगतवायुकायेमित्युक्तं,
तथा च—“सर्वाङ्गैकाङ्गरोमाश्च कुप्यात् स्यायुगतीऽनिलः । बाह्याभ्यन्तरमाशान्
सृज्वां कुञ्जत्वमेव च ॥” (च० चि० वातव्याधि०) इति ।

- १ अङ्गपीडाद्यङ्गविभ्रंशो विड्यद्गद्गी बह्विट्कता ॥ ११५ ॥
 मूकत्वमतिजृम्भा स्यादत्युद्गारोऽन्वकूजनम् ।
 वातप्रवृत्तिः स्फुरणं शिराणां पूरणं तथा ॥ ११६ ॥
 कम्पः काश्यं श्यावता च प्रलापः क्षिप्रमूत्रता ।
 निद्रानाशः स्वेदनाशो दुर्बलत्वं बलक्षयः ॥ ११७ ॥

“वास्त्याभ्यन्तरमायामं खल्लौ कुञ्जत्वमेव च ॥” (च० चि० वातव्याधि०) इति ।
 अङ्गपीडाद्यङ्गविभ्रंशान्नामयभेदा देतुस्थानविशेषत्वेन तदनुसूपा बोद्धव्याः ।
 अन्तरायामं खल्लौ कुञ्जत्वमेव मन्वन्ति (१) । अङ्गपीडाद्यङ्गविभ्रंशम् (१) । तस्य
 मयभेदाः स्थानविशेषत्वेन त्वनसूपा बोद्धव्याः । तत्राङ्गसङ्कोचः कश्चोऽङ्गस्य रुचता ।
 रुचतापीडाशुलादीनामपि परस्परं भेदोऽस्तीत्यत्रावगन्तव्यम् । विड्यद्गद्गी बह्विट्कता
 चेति—विड्यद्गद्गः पुरीषस्थानिर्गमः । बह्विट्कता पुरीषस्य कर्कशता, पक्काशय-
 कुपितवातगुणत्वात् ; यतः,—“यद्गद्गी विष्णुवृत्ताताना शूलाधानाशमशर्करा” (च०
 चि० वातव्याधि०) इत्यादि । मूकत्वमिति—मूकत्वञ्च निम्नान्तले दर्शितम् ।
 अतिजृम्भता च वातदृष्टत्वात्, “जृम्भाऽत्यर्थे समीरणात्” (सु० उ० ३८ च०)
 इत्यादिना । अत्युद्गारोऽपि वातविकारजनितत्वात् लिखितः ; चानाशयस्यः कुपितो
 वातोऽत्युद्गारं करोतीत्यर्थः ; “रक्त्वाश्वीदरदृष्टमाभेष्टथाङ्गारविषुषिकाः । * करोति
 कण्ठाल्यशोषं वातशामाशये स्थितः ॥” इति । अन्वकूजनमिति—पक्काशयगतवायुना
 भवति “पक्काशयस्थोऽन्वकूजनम्” (सु० नि० १५०) इत्यादिबचनात् । वातप्रवृत्ति-
 रिति—गुदेन वातव्यातिर्निर्गमः । स्फुरणाप्रति—अङ्गस्फुरणम्, अङ्गस्पन्दनमित्यर्थः ।
 शिराणां पूरणमिति—शिरागता वायुः शिराणां पूरणं करोति ; “कुर्व्याच्छिरागतः
 शूलं शिराकुञ्चनपूरणम्” (सु० नि० १५०) इति बचनात्, पूरणं स्थूलत्वम् ;
 यद्दुक्तं तन्नातरं—“सुप्तकालस्थो मङ्गलो वा शिरां वाते शिरागते” (च० चि० वात-
 व्याधि०) इति । कम्प इति—सर्वाङ्गस्य शिरसश्च कम्पत्वेन वेपथुसंज्ञः ; यद्दुक्तं—

* “करोति कण्ठाल्यशोषं वातशामाशये स्थितः” इत्यत्र “कासः
 कण्ठाल्यशोषश्च शामशामाशये स्थितः” इति माधवनिदानधृतः अरकसम्पत्तः
 माठः ।

अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य काश्यं नाशश्च रेतसः ।

अनवस्थितचित्तत्वं काठिन्यं विरसास्यता ॥ ११८ ॥

* (कषायवृक्ताऽऽधानं प्रत्याधानञ्च श्रौतता ।

रोमहर्षश्च भौरुत्वं तोदः कण्डूरसास्यता ॥)

शब्दास्यता प्रसुप्तिस्य गन्धास्यत्वं दृशः क्षयः ॥ ११९ ॥

“सर्वाङ्गकल्पः शिरसी वायुर्वेपथुसञ्जकः” (रो० वि० वातव्याधि०) इति । शिरसः/ इत्यवयवोपलक्षणं, तेन हस्त्यादयोरपि कल्पः स्यात् । काश्यमिति—कृशता शरीरस्य वातप्रकृतिजत्वात् । एके काश्यस्थाने काश्यमिति पठन्ति, तत्र सर्वसम्पत्ताम् । श्यावता चेति—शुक्लानुबिहङ्गकषायत्वं श्यावताशब्दात् । पितामुषड्वातविकृतत्वात् । प्रलाप इति—असम्बद्धभाषणं, यथोत्पादे, प्रबलवातकार्यत्वात् । क्षिप्रमूत्रता—क्षिप्रमूत्रता शीघ्रमूत्रता; यदुक्तं—“मारुतेऽभिगुणे वक्तो मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते । विकारा विविधायात्र प्रतिक्षोभे भवन्ति हि” ॥ (सु० नि० ३५०) इति; विविध-यद्वयं क्षिप्रमूत्रताया यद्वयार्थम् इति । निद्रानाश इति—निद्रानाशोऽप्यनिद्रता, अनिद्रत्वेनाल्पनिद्रा बोद्धव्या । स्वेदनाश इति—स्वेदस्याप्यनिर्गमः, वायोः शोषक-त्वात् । दुर्बलत्वं बलक्षयश्चेति—“रसादीनां शुक्लान्ताना यत् परं तेजसात् खल्लोऽङ्ग-रुदीव बलमित्युच्यते” (सु० मू० १४५०) तस्य बलस्याप्यत्वं दुर्बलत्व, तस्यापि यथी बलक्षय इति; अथ वातः हेतुरिति प्रयोजकत्वात् । अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य काश्यं नाशश्च रेतस इति—शुक्रस्य काश्यं च क्षीणत्वं स्वनामादित्यर्थः, नाशश्चेति स्वनामादित्यर्थः (१), अत्रापि शुक्रगतवातविकृतत्वात्; यदुक्तं—“क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमद्यापि वा । विकृतिं जनयेद्यापि शुक्रस्यः कृपितोऽनिलः ॥” (च० वि० वातव्याधि०) इति । अनवस्थितचित्तत्वमिति—अत्रापि वातकारणत्वं सिद्धम् । काठिन्यमिति—कठिनत्वम्, अङ्गादीनामिति भावः । विरसास्यता मुखवैरस्यम् । शब्दास्यता बधिरत्वम् । प्रसुप्तिस्य त्वग्विशये स्याशीस्यता । गन्धास्यत्व-मिति—नासाविषयास्यता । दृशः क्षय इति—दृष्टनाशः, अत्रापि श्रोत्रादिगतवातः कारणं बोद्धव्यम्; यदुक्तं—“श्रोत्रादिःष्वान्द्रियवधं कथ्यात् क्रुद्धः समीरणः” (च० वि० वातव्याधि०) इति, श्रोत्रत्वक्वचुप्रोत्तरसनेन्द्रियाणा बधो विनाशः, तेन स्वविषयेष्व-यद्वयशक्तिरित्यर्थः । एषमश्रौतिर्षातरीगाः प्रतिपादिताः ॥ ११८—११९ ॥

* प्रक्षिप्तोऽपमिति कश्चित् ।

चत्वारिंशत्पित्तरोगाणां विवरणम् ।—

अथ पित्तभवा रोगाश्चत्वारिंशद्विद्विहोदिताः ।

धूमोद्गारो विदाहः स्यादुष्णाङ्गत्वं मतिभ्रमः ॥ १२० ॥

कान्तिहानिः कण्ठशीघ्रो मुखशीघ्रोऽल्पशुक्रता ।

तिक्तास्यताऽम्नवक्त्रत्वं खेदसावोऽङ्गपाकता ॥ १२१ ॥

अथ पित्तभवा रोगा इति ।—खड्गुदुष्टेन सूतन्त्रेण पित्तेन जनिता इत्यर्थः, यथा
 क्षत्रघोषादयः । चत्वारिंशदित्यस्य विवरणमाह—तत्र धूमोद्गारो धुमायनं, “ध्वाद्घो”
 इति शब्दात्, मुखान् धूमोद्गारेणैव भवति, शरीरयोत्रामुखतानुस्यः धूमस्य
 उद्गिरणं निःसरणम् । विदाहो विशेषादुषो दाहः, अत विदाहशब्देन उषादि-
 दाहः, तेषां षष्ठां यद्वर्णं कार्यं पित्तजन्यत्वात् । उषादिदाहलक्षणञ्च—“दाहः
 सर्वाङ्गमन्तापः उषः सखेदताऽरतिः । यः क्वापि देहावयवे शीघ्रः स्यादग्निर्देव सः ॥
 पाण्यपादासमूर्लेषु विदाहो विविधो मतः । दाहस्तु मुखतान्वोष्ठ दन्तशुश्रुषादिषु ॥
 कौष्ठदाहोऽन्तर्दाहः स्याद्दृष्टदाह उषो मतः ॥” इति । सर्वेऽपि अपापोषजाः ; उक्तञ्च—
 “ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्युष्मणा विना । तस्मात् पित्तावृक्षहानि व्यजन्त
 पित्ताधिकेऽधिकम् ॥” (बा० अ० १५०) इति, अत एव उष्णाङ्गत्वं पित्तजन्यं,
 अतः सङ्घट्टः पित्तविकारिषु । पित्तविकाराः पुनः शीघ्रशीघ्रदाहदन्तविदाह-
 सदाहाः त्वग्दाहोऽन्तर्दाह इत्युक्तम् । तथा मतिभ्रमोऽपि पित्तभव एव, न तु
 वातमद्यादिज. बुद्धिनाशः । ननु “पित्तं पक्त्वृषदर्शनेः । सुतृष्टुश्चिप्रभामेषा-धौश्रीखं-
 तनृमार्दवंः ॥” (बा० सू० ११५०) इत्यादना शरीरोपाकरणार्थाधिक्यात् वृद्धेराधिक्यं
 स्यादिति चेन्न, “ऊष्मथा जन्मनो यस्य तत एव स सौदति । उपघातस्तु तेनैव
 तथा नेदस्य तेजसः ॥” इति न्यायात् पित्ताधिक्यात् बुद्धिनाश इति स्थितम् ।
 कान्तिहानि. पित्तदग््नशरीरेत्वात्, न तु वातादवन् काश्यादि । कण्ठशीघ्रो मुख-
 शीघ्रश्च तयोः शुक्लत्वं तद्रूपणः शुक्लद्रवत्वम् । अल्पशुक्रता पित्तादेव । तिक्तास्यता
 अम्नवक्त्रवर्मात—तिक्तो निम्बादि तद्दास्यं, * तथा अम्नास्यता अम्नमुखता । ननु
 वाग्भटे—“कटुकान्तो रसो वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः” (बा० सू० १२५०) इत्युक्तम्,
 इह तु तिक्त इति विरोधः, मैवं, वाग्भटोक्तस्य “कटुः स्यात् कटुतन्तुयोः”
 इति वचनात् तिक्त एवायः ; “कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात्” (बा०

* तिक्तरसवटास्यमित्यर्थः ।

क्लमो हरितवर्णत्वमदृष्टिः पीतगात्रता ।

रक्तस्रावोऽङ्गदरणं लोहगन्धास्यता तथा ॥ १२२ ॥

दौर्गन्ध्यं पीतमूत्रत्वमरतिः पीतविट्कता ।

पीतावलोकनं पीत-नेत्रता पीतदन्तता ॥ १२३ ॥

शीतेच्छ्वा पीतनखता तेजोद्वेषोऽल्पनिद्रता ।

कीपश्च गात्रसादश्च भिन्नविट्कत्वमन्धता ॥ १२४ ॥

उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य च ।

तमसो दर्शनं पीत-मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥

निःसहत्वञ्च पित्तस्य चत्वारिंशद्गुजः स्मृताः ॥ १२५ ॥

नि० ५५०) इति । खेदा घर्मक्षय्य स्रावः कृतिः । अङ्गपाकता अङ्गपाकत्वम् । क्लम इति—“थोऽनायासः यमो देहे प्रबुद्धः श्वासवार्जतः । क्लमः स इति । वज्रेण इन्द्रियाद्यं प्रबाधकः ॥” (सु० भा० ४५०) इति । हरितवर्णत्वं हरितवर्णता , “दृढा हरितहारिद्रः” इति वचनात् । अट्टासः दृढिर्न भवति । पीतगात्रता पीत-शरीरत्वम् । रक्तस्रावः रक्तस्य स्रवणम् । अङ्गस्य दरणं विदरणम् । लोहगन्धास्यता लोहं * कालायमं, तद्वन्मुखगन्धो भवति । दौर्गन्ध्यम् अज्ञानम् । पीतमूत्रत्वम् हरिद्राभमूत्रत्वम् । अरतिः सर्वव्याप्रीतिः । पीतविट्कता पीतपुरीषता । पीतावलोकनं पीततादर्शनं वस्तुषु, नेत्रादिषु च पीतता । पीतदन्तता दन्तेषु पीतत्वम् । शीतेच्छ्वा शीतवस्तुनाऽभिज्ञावः । पीतनखता पीतनखत्वम् । तेजोद्वेषः तेजसवस्तुद्वेषः । अल्पनिद्रता अल्पानद्रत्वम् । † कीपश्च पित्तस्यैव, रक्तकीपता रक्तजीघृक्षत्वात् । गात्रसादो गात्रसादनम् । भिन्नविट्कत्वं भिन्नपुरीषता । अन्धता नेत्रस्यैव । उष्णोच्छ्वासत्वमिति—उष्णश्वासत्वम् । उष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य चैति—शरीरपि औष्ण्यं पित्तभवत्वात् । तथा तमसो दर्शनम् अन्धकारदर्शनम् । तथा पीतमण्डलानाञ्च

* लोहं रक्तनिव्यर्थो युक्तः, लोहं गन्धाभावात्, रक्तपित्ते “लोहगन्धित्वं रक्तगन्धित्वम्” इत्यर्थदर्शनाच्च ।

† “कीपश्च पित्तस्यैव” इत्यत्र “कीपः क्रोधाधिक्यम्” इत्यर्थो युक्तः, क्रोधस्य पित्तकाय्ये वात्, तथा धूमोद्गारादौगा सर्वेषामिव पित्तकीपगन्धत्वेन “कीपः पित्तस्यैव” इत्यस्य पुनरुल्लेखोपपन्नत्वाच्च ।

विंशतिकफरोगार्था विवरणम् ।—

कफस्य विंशतिः प्रोक्ता रोगास्तन्द्राऽतिनिद्रता ।

गौरवं मुखमाधुर्यं मुखलेपः प्रसेकता ॥ १२६ ॥

श्वेतावलीकनं श्वेत-विट्कत्वं श्वेतमूत्रता ।

श्वेताङ्गवर्णता शैत्यमुष्णेच्छा तित्तकामिता ॥ १२७ ॥

मलाधिक्यञ्च शुक्रस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता ।

आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्घर्घरवाक्यता ॥

अचैतन्यञ्च गदिता विंशतिः श्लेष्मजा गदाः ॥ १२८ ॥

दर्शनं पीतानि यानि मण्डलानि तेषां दृष्टिः । निःसङ्गत्वञ्च पित्तस्येति—
नि मङ्गलं * नि मङ्गता । इति चत्वारिंशत् पित्तरुजः पित्तजनिता रोगा
इत्यर्थः ॥ १२०—१२५ ॥

पित्तजनिता कफजानाह, कफस्येति ।—कफस्य श्लेष्मणः स्वहेतुदृष्टस्य जनिता
रोगा विंशतिः प्रोक्ता इत्यर्थः । तेषां विवरणमाह, अतिनिद्रतेति—निद्रालक्षणात्—
+ 'यदा तु मनसि क्लान्तिः कर्मात्मा च क्लमान्विताः । आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्घर्घर-
वाक्यता ॥ विषयेभ्यो निवर्त्तते तस्य निद्रा विनिर्दिशेत् ॥' अति अत्यन्तं निद्रा अति-
निद्रता । गौरवमिति—तल्लक्षणत्वात्—“षाट्ठ्चर्मावर्णञ्च द्वि यो गात्रमभिमन्वते ।
तथा गुरुशिराऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥” (सु० शा० ४५०) । मुखमाधुर्यं
मधुरास्यता । मुखलेपः कफेन लिपता । प्रसेकता खालासावता । श्वेतावलीकनं
श्वेतस्य चन्दुनो दर्शनम् । तथा श्वेतविट्कत्वं शुभपरीषता । श्वेतमूत्रता गभमूत्रता ।
श्वेताङ्गवर्णता श्वेतत्वमङ्गल्य । शैत्यम् अङ्गशीतता । उष्णेच्छा उष्णवस्तुनोऽभिलाषः ।
तित्तकामिता तित्तस्य कटुवस्तुनः काङ्क्षा अभिलाषः । मलाधिक्यं मलव्याधिक्यता ।
शुक्रस्य बाहुल्यम् अतिशुक्रता । बहुमूत्रता मूत्रस्य बहुप्रवृत्तिः । आलस्यमिति—
तल्लक्षणत्वात्—“समथस्थायगुत्साहः कर्मखालस्यमुच्यते” (सु० शा० ४५०) इति ।
मन्दबुद्धित्वं बुद्धेर्मन्दता । तृप्तिर्भोगानभिलाषः । घर्घरवाक्यता घर्घरशब्दत्वम् ।

* सङ्गशक्तेरभावः, घेष्याभाव इत्यर्थः ।

+ लक्षणमिदं न समीचीनं “यदा” “तस्य” इति सर्वनामद्वयस्य सङ्गतिविरोधात्
कर्तृपदक्षिप्रापदयोः दूरान्त्वप्रदोत्राच्च, तथा अरके “यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः
क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥” इति पाठदर्शनाच्च ।

दशरक्तरीगाणां विवरणम् ।—

रक्तस्य च दश प्रोक्ता व्याधयस्तेषु गौरवम् ।

रक्तमण्डलता रक्तनेत्रत्वं रक्तमूलता ॥ १२९ ॥

रक्तनिष्ठोवनं रक्तपिडकानाञ्च दर्शनम् ।

श्रीणाम्च पूतिगन्धत्व पीडा पाकश्च जायते ॥ १३० ॥

चतुःसप्ततिमुखरीगाणां विवरणम् ।—

चतुःसप्ततिमङ्ग्राका मुखरोगास्तयोदिताः ॥ १३१ ॥

तत्र एकादशोष्ठरीगाणां विवरणम् ।—

तेष्वोष्ठरोगा गणिता एकादशमिता बुधैः ।

वातपित्तकफेस्त्रेधा त्रिदोषैरसृजता तथा ॥ १३२ ॥

अचेतन्यं चेतन्यं ज्ञानं तद्रहितत्वं जडता, * कफरुद्धस्रोतसां रोधात् । इति
श्रेणरोगा विंशतिर्व्याख्याताः ॥ १२६—१२८ ॥

अथ रक्तजानां रोगाणां विवरणमाह, रक्तस्येत्यादि ।—रक्तस्य बधिरस्य व्याधयः
मुनिभिर्दश प्रोक्ताः । तेषु व्याधिषु गौरवं कफजनितव रक्तव्यानुदपतया भवति । तथा
रक्तमण्डलता चारक्तमण्डलोत्पात्तः । तथा रक्तनेत्रत्वम् चारक्तनीचनता । तथा रक्त-
मूलता रक्तमूलत्वं, तस्य रक्तगन्धत्वात् । रक्तनिष्ठोवनं रक्तान्श्रितनिष्ठोवनं रक्तस्यैव वा
निष्ठोवनम् । तथा रक्तपिडकानाञ्च दर्शनं रक्तजा चारक्ता वा पिडकाः क्षुद्र-
स्फोटः तासां दर्शनम् । श्रीणाम् उणत्वं, रक्तव्यापि तैजसत्वात् । पूतिगन्धत्वं
दुर्गन्धता, नात् रक्तजैवाव याञ्चा न त्वन्यथा । तद्वन पीडाऽपि । तथा पाकश्च
मांसादीनां रक्तस्य वा । इति दश रक्तजा रोगा व्याख्याताः ॥ १२९-१३० ॥

उष्ट्रकसेपेव मुखरोगाणां विवरणमाह, चतुःसप्ततीति ।—मुखरोगा इति—
मुखे भवा रोगा मुखरोगाः । आयतनममुदायस्य तदधिष्ठितत्वान्मुखव्याज यदृणम् ;
यतः,—“मुखरोगाः समाख्याताः समस्त्रायतनेषु च” इति । आयतनानि स्थानानि,
यथा—दन्तोष्ठदन्तमूर्त्ताङ्गुलकण्ठनासुसर्वगतानीति ॥ १३१ ॥

मुखरोगेषु प्रथमतः श्लेष्मरोगानाह, तेष्विति ।—एकादशेत्यादि—वातपित्तकफैः

* कफरुद्धमनोवहस्रोतीरोधात् कफरुद्धचेतन्यवहस्रोतीरोधात् वा इति
पाठश्चरथं सङ्गतम् ।

मांसार्वुदञ्चैव खण्डोष्ठश्च जलार्बुदम् ।

दोऽर्बुदञ्चार्बुदञ्च रोगा एकादश स्मृताः ॥ १३३ ॥

तत्र दशदन्तरोगाणां विवरणम् ।—

दन्तरोगा दशाख्याता दालनः क्षमिदन्तकः ।

कृत्वा यथो भेदाः ; तद्वयथा—“कक्षांशो पक्ष्मो क्षयो सम्प्राप्तानलवेदनो । दाल्यते परिपाद्यते शोष्ठो भासतकापतः ॥ शौचत पिङ्गकान्ध सरुजाभिः समन्ततः । सदाहपाकापलक्षो पोतामात्रो च पित्ततः ॥ सवणामिस्तु शौचत पिङ्गकान्धिरवेदनो । भवतस्तु कक्षादोष्ठो भिच्छिन्नो शीतलो गुरुः ॥” (१० वि० शोष्ठ०) इति । विदोषैरेति—मिथिनदोषवयेण चतुर्थी भेदः ; यदुक्तं—“सकृत् कृणो सकृत् पीतौ सकृत् शनौ तथैव च । मात्रयानेन विज्ञेयानने कृषिजकाचितो ॥” (सु० नि० १६५०) इति । अस्त्रजा रक्तेन पक्ष्मो भेदः, रक्तापस्त्रत्वात् ; यतः,—“खर्जूरफलवणामः । पङ्ककान्धनिर्पोडितो । रक्तापस्त्रो खाधर खनतः शोषतप्रभो ॥” (सु० नि० १६५०) इति । चताभात—भामवातजम् ; तेन कथम्भूता ? यथा—“शोष्ठो पथ्यव-दार्थ्यते पाथ्यते चामवाततः” (१० वि० शोष्ठ०) इति । ननु चतादेव दाषप्रकापः स्यात्, तेन दाषानर्गेत एव क्षत्री भेदः, क्षामात न पठितः ? यतो भोज-नोक्तत्वात् “चतावभिद्धतौ वाऽपि रक्तावोष्ठौ सवेदनौ । भवतः सपरिसावौ कफ-रक्तप्रदूर्ध्वतौ ॥” इति । उच्यते, वातादिकः केषलः स्वकारणकृपितः, अथ तु अभिवातात् च्यवते, तेनाभिघातनिदानत्वात् द्वयोर्भेद इत्यदोषः । मांसार्वुदमिति—अर्बुदाकारत्वात्मांसापण्डवदुद्गतायोष्ठौ भवतः इति ; यदुक्तं—“गु० स्थूलौ मांसदुष्टौ मासापण्डवदुद्गतौ । जलवश्चान् मूर्च्छान्तरस्थामयता मुखात् ॥” (१० वि० शोष्ठ०) इति । खण्डोष्ठ इति—“खण्डोष्ठः क्षतभेदः स्यात्” इत्यादिना च खण्ड-तोष्ठेकदेशलोहस्य कदापिद्दोषजत्रणविकृतिभावाद्वा भिन्नः ; “तत्र खण्डोष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो विधा कृतः” (वा० उ० २१५०) । जलार्बुदमिति—जलबुद्बुदाकारं जलार्बुदम् ; यदुक्तं—“जलबुद्बुदवत् वात-कफादीष्टे जलार्बुदम्” (वा० उ० २१५०) इति । अर्बुदव्यमर्बुदवत् ज्ञातव्यम् । तत्र मेदोऽर्बुदो यथा—“सर्पिसंश्लेषतीकाशौ मेदसा कण्डुरो गुरुः । अच्छ स्फटिकसहाशमास्त्रां सवती भृशम् ॥ तथोत्रेणो न संरोहिन्मुदुलञ्च न गच्छति ॥” (१० वि० शोष्ठ०) इति ॥१३३॥

अथ दन्तरोगानाञ्च, दन्तरोगा दशेत्यादि ।—तत्र दालन इति—दाल्यमानेखिवं रोगा भवति इति दालनः ; यदुक्तं—“दीयनाशौचव कशा यञ्च दन्तेषु जायते ।

दन्तहर्षः करालश्च दन्तवालश्च शर्करा ॥

अधिदन्तः श्यावदन्ता दन्तभेदः कपालिका ॥ १

दालनी नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तज्ञः ॥” (री० वि० दन्त०) इति ।
 कान्दन्तक इति—कामिकृतीच्छ्दत्वेन वेदनाविशेषा यत्र भवति स कामिदन्तकः ,
 यदुक्तं—“कृष्णाच्छ्दत्तलः स्यात्वा समरक्षा मद्वाहजः । अनिमत्तकृशां वातात्
 तत्रयः कामिदन्तकः ॥” (सु० नि० १६५०) इति । दन्तहर्ष इति—दन्तहर्षः
 स्वनामतः प्रमिदः , तथा हि—“शीतकृत्प्रवातास्त्र-स्पर्शानामसङ्घा द्विजाः । पित-
 भाकृतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥” (री० वि० दन्त०) इति । कराल इति
 —करालो विषमदन्तकः, विषमदृशदन्त इत्यर्थः ; यदुक्तं—“अनेः अनेः प्रकुरुते
 वायुर्दन्तममायितः । करालान् त्रिकटान् दन्तान् करालान् न स सिध्यात् ॥” (री०
 वि० दन्त०) इति । दन्तवाल इति—दन्तानां चालनः । * माघवेन त् इनुमोक्ष
 इति पाठतः , तद्वयथा—“वातेन तैस्तेभ्योऽस्तु इनुसन्धिविभङ्गतः । इनुमोक्ष इति
 त्रैथी व्यावर्तितलक्षणे ॥” (सु० नि० १६५०) इति । विभङ्ग इति—
 इनुसन्धिव्युत्पत्तिश्चालितः ; अत एव सुश्रुते दन्तदेशनाभौष्यादन्तपोडनाश्चाथ
 पठितः । शर्करा इति—शर्करा बालुका तद्वद्दन्तरोगी भवति । यतः,—“मत्नी दन्तगता
 यस्तु कफमारुतशोषिता । शर्करैव स्वरस्पर्शा सा ज्ञया दन्तशर्करा ॥” (री० वि०
 दन्त०) इति । एकं “दन्तानां गुणहारो च” इति पठितं । अधिदन्त इति—
 अधिदन्तः अधिकदन्तः, खलिवर्द्धन इति संज्ञान्तरम् , यदुक्तं—“मारुतेनाधिको दन्तो
 जायते तीव्रवदनः । खलिवर्द्धनसंज्ञाऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यात् ॥” (री० वि०
 दन्त०) इति । श्यावदन्त इति—नोलदन्त इति वा , यथोक्तम्—“असाध्येषु पित्तम
 दग्धो दन्तस्त्वशेषतः । श्यावता नोलता वाऽपि गतः स श्यावदन्तकः ॥” (सु० नि०

* माघवलिदाने इनुमोक्षलक्षणं न कुत्रापि दृश्यते । दृश्यते च वातव्याधौ इनु
 ५६ लक्षणमिति । लक्षणमित्युक्तम् । उक्तञ्च मधुकोषकारेण—“अवावकाशे इनु
 मोक्षः सुश्रुते दन्तदेशनाभौष्यात् दन्तपोडनादपि पठितः, स इह सङ्ग्रहकारेण
 सुखदन्तगतत्वाभावात् न पठितः , पठितस्तु इनुमोक्षसंज्ञया वातव्याधौ भोजवचनात् ,
 यदुक्तं—वाताभिघातात् जन्तोश्च इनुसन्धिविभङ्गते । निरसजिह्वः कच्छेष भाषितं
 तत्र गच्छति ॥ इत्युक्त्वा तन्नामद्वयाधिं इनुमोक्षं विनिर्दिशत् ॥” इति ।

तत्र त्रयोदशदन्तमूलरागाणां विवरणम् ।—

त्रयोदशमिता दन्तमूलाभ्याः स्मृताः ।

अर्द्धदांपकुशौ ही तु दन्तविद्रधिपुष्पटौ ॥ १३५ ॥

अधिसांसो विदर्भश्च महाशुषिरशौषिरौ ।

१६५०) इति । दन्तभेद इति—दन्तभेदी भञ्जनकसंज्ञान्तरं, तीव्ररुजाकरत्वात् ; यतः,
—“वक्तं वक्तं भवेद्द्रव्यस्मिन् दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक् । कफवातकतो व्याधिः स भञ्जनक-
मंजितः ॥” (सु० नि० १६५०) इति । कपालिकेति—* मलसङ्घितदन्तावधयेषु
काठिन्यात् कपालतुल्येषु दोष्यत्वात् दन्तमूलेष्वेव शक्यैव कपालिका काण्डता ; तथा
हि—“कपालान्धव दार्ढ्यं तु दन्तानां सेव शक्यते । कपालिकात् विज्ञेया सदा
दन्तविनाशनी ॥” (रा० वि० दन्त०) इति ॥१३४॥

तदिति ।—मुखरोगाधिष्ठितत्वात् दन्तमूलगतरीगास्त्रयोदशसङ्ख्यायां प्रोक्ताः । तत्र
श्रीतादांपकुशविनाः—श्रीताद इति—अभिघातादिनिमित्तं त्रिणा दन्तमास-
श्रीर्णतादिभावेनापलभितः ; तथा हि—“श्रीर्णितं दन्तवेष्टेभ्यो गम्याकस्मान् प्रवर्त्तते ।
दग्नीन्नि स्रक्त्वापान प्रकटौन स्रष्टानि च ॥ दन्तमासानि श्रीर्यन्ते पश्चान्ति च
परम्परसः । श्रीतादा नाम स व्याधिः कफशाणतमभवः ॥” (सु० नि० १६५०)
इति । उपकुश इति—उपकुशा दाहपाकयुक्तेषु ; यथा—“वटेषु दाहः पाकश्च
ताभ्या दन्तायलान्त च । यास्मिन् सापकुशा नाम पित्तरक्तकतो गदः ॥” (रा० वि०
दन्तवेष्ट०) इति । दन्तविद्रधिपरित—“दन्तमांसं मलेः सार्द्धं वाह्यान्तः श्रयद्गुरुः ।
सदाहृक् स्रवाङ्गम्रं प्रयासं दन्तविद्रधिः ॥” (वा० उ० २१५०) इति । पुष्पट
इति—दन्तपुष्पटमंजः, यतः,—“दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्रयद्गुर्भायते सङ्घान् ।
दन्तपुष्पटको नाम स व्याधिः कफरक्तगः ॥” (रा० वि० दन्त०) इति । अधिसांस
इति—“हान्ये पश्चिमे दन्ते सङ्घान् शोथो सङ्घातः । लालास्रावो कफकतो
विज्ञेयः सोऽधिसांसकः ॥” (सु० नि० १६५०) इति । त्रिदर्भ इति—विदर्भो-
ऽभिघातग इत्युक्तत्वात् “घृष्टेषु दन्तमासेषु संस्था भयते सङ्घान् । भवन्ति च चला
दन्ताः स वेदर्भोऽभिघातगः ॥” (सु० नि० १६५०) इति । महाशुषिर इति—
महाशौषिर इति संज्ञान्तरम्, यथा—“दन्तायलानि वेष्टेयत्वात् चाप्यवदोष्यते ।

* “मलसङ्घित” इत्यादि “दन्तमूलेष्वेव” इत्यन्तस्थले “दन्तमले एव काठिने
कपालप्राये दोष्येणापि दन्तशक्यैव” इति पाठकल्पनं सङ्गमम् ।

तैश्वेव गतयः पञ्च वातात् पित्तात् कफादपि ॥

सन्निपाताद्गतिस्यान्वा रक्तनाडो च पञ्चमौ ॥

तत्र षट्त्रिंशद्भाग्याणां विवरणम् ।—

तथा जिह्वाभयाः षट् स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ।

अलामश्च चतुर्थः स्यादधिजिह्वा च पञ्चमौ ॥

षष्ठी चैवोपजिह्वा स्यात्—”

॥ १३७ ॥

यास्यन् स सर्वज्ञो व्याधमहाशोषरसज्ञकः ॥” (री० वि० दन्तवेष्ट०) इति । सर्वज्ञ इति—त्रिदोषजत्वेन मारणात्मको ज्ञेयः, यदुक्तं भाजे—“मदाहो दन्तमूलेषु शोषः पित्तकफानिलात् । जातः क्षपयति कफं क्षीणे तस्मिन्तु शोणितम् ॥ प्रवृद्धमनिशं दन्ताकान्त्वोद्गमपि दारयति । महःशोषिर इत्येष ममरावाग्निदन्त्यस्य ॥” इति । शोषिर इति प्रसिद्धः, यथा—“श्वयथुदन्तमूलेषु कजावान् कफरक्ततः । खालासावौ स विज्ञेयः शोषरो नाम नामतः ॥” (री० वि० दन्तवेष्ट०) इति । तेषु त्रयादशविधेषु दन्तमूल-गतेषु पञ्च गतयः पञ्च नाड्यो दोषादिभेदेन ज्ञातव्याः ; यदुक्तं—“दन्तमूलगतया नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः” (सु० नि० १६५०) इति । नाडीत्रयनिदानोक्तलक्षणैः दन्त-गतनाड्यः ज्ञेयाः । अत्र वातापत्तकफसन्निपातानान्तु निमित्ता । आगन्तुरभिघातजः तेनापि रक्तस्य प्रादुर्भावात्तत्र रक्तनाडौ गणिता इति न दोषः ॥ १३५।१३६ ॥

तथा जिह्वाभयाः षट् स्युरित्यादि ।—तत्र वातात् श्राकच्छदनप्रकाशा भवति, पित्तात् पीता च भवति, कफात् गुर्भी भवतीति ; तथा हि—“जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च श्राकच्छदनप्रकाशा । पित्तेन पीता परिटह्यते च चिता सरत्तैरपि कण्ठकैश्च ॥ कफेन गुर्भी बहुला चिता च मांभोच्छ्रयेः श्राख्याल-कण्ठकाम्भेः ॥” (सु० नि० १६५०) इति । अलासः जिह्वागतशोथेनोपलक्षित इति ; यदुक्तं—“जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः । जिह्वां स तु क्षमयति प्रवृद्धा मूले च जिह्वा भ्रमसेति पाकम् ॥” (सु० नि० १६५०) इति । अधिजिह्वेति—जिह्वोपरि जाता यः श्वयथुस्तेनाधिजिह्वा कथिता ; यतः,—“जिह्वायुष्पः श्वयथुः कफात्तु जिह्वोपरिष्ठादपि रक्तमिषान् । ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेवम् ॥” (री० वि० कण्ठ०) इति । उपजिह्वा चेति—जिह्वाया अयसदृशो जिह्वागलजातो यः शोथस्तेनोपलक्षितोपजिह्वा चेति ; यदुक्तं—“जिह्वायुष्पः श्वयथुर्हि जिह्वासुसृज्य जातः कफरक्तमूलः । खालाकरः कण्ठयुतः सशोषः सा तुर्वाजिह्वा पठिता भिषाग्भिः ॥” (री० वि० कण्ठ०) इति ॥ १३७ ॥

तथाष्टतालुरीगाणां विवरणम् ।—

“—तथाऽष्टौ तालुजा गदाः ।

अर्बुदं तालुपिडका कच्छपी तालुसंहतिः ॥

गलशुण्डी तालुशोषस्तालुपाकश्च पुष्पटः ॥ १३८ ॥

तथाष्टादशगलीगाणां विवरणम् ।—

गलरोगास्तथाऽऽख्याता अष्टादशमिता वृधैः ।

तर्थात् ।—मुखरोगसङ्ख्याकरणत्वात् अष्टौ भेदा यथा अर्बुदमित्यादौ । अर्बुदांमिति—तालुसंज्ञा, तथा च—“पद्माकारं तालुमध्ये तु शोधं विद्यादन्तादुर्बुदं प्रोक्त-
लिङ्गम् ॥” (सु० नि० १६ अ०) इति । प्रोक्तलिङ्गमित्यत्र पूर्वोक्तादन्तादुर्बुदादल्पलक्षण-
मित्यर्थः । भोजे तत्र श्लेष्मरक्तोद्भवमिति ; तथा हि—“उपर्येव भवेन्नहो यथा पयस्य
कर्णिका । पार्श्वतश्चाङ्गुरेदोर्ध्वनीसा चाप्यवसीदति ॥ श्लेष्मरक्तसमन्वयान् तन्तालुसंज्ञा-
तम् ॥” इति । तालुपाकं तालुदेशे शोधकरत्वेन पिडका भवति । तन्नाम्नरं
अधुष इति नामान्तरम्, तद्वयथा—“शोधः स्यात् लोडिततालुदेशे रक्ताज्जैयः सोऽधुषो
दग्व्वराब्धः ॥” (सु० नि० १६ अ०) इति । कच्छपीति—कच्छपीप्रतापिडका
तालुनि भवति, सा कच्छपीशब्दाच्चा ; तदुक्तं—“कूर्भोक्तोऽवेदोऽश्रीप्रगत्या
रोगो ज्ञेयः कच्छरः श्लेष्मणा च” (रो० वि० तालु०) इति । तालुसंहतिरिति—
तालुसंहतमांसमहातेन कथितः ; तथा हि—“दृष्टं मांसं नीरजं तालुमध्ये कफात्
स्थूल मांसमहातमाहः ॥” इति । गलशुण्डीति—वातपरितर्चमपुटकतुल्यशोषो
गलशुण्डीशब्दाच्च । गलशब्दत्वेन कण्ठशुण्डीति केचित् ; यदुक्तं—“श्लेष्मासुरभ्या
तालुमूलं प्रवृद्धो दीर्घः शोषो धातवक्षिप्रकाशः । तृणाकासश्चासन्नत्तं बदन्ति व्याधिं वेद्याः
कण्ठशुण्डीतं नाम्ना ॥” (रो० वि० तालु०) इति । तालुशोष इति—तालुशोषनामा
व्याधिः, तद्वयथा—“शापोऽस्येधे दोष्येने चापि तालुः श्वासश्चोयश्चातुशोषोऽनिलाश्च”
(रो० वि० तालु०) इति । “गलशुण्डी तालुशोषः” इत्यत्र “तालुशोषस्तु पित्तात्”
इति केचित् पठन्ति, पित्तस्यापि शोषकत्वात् । किन्तु अयं भोजेऽपि वातादेव
पठितः ; यथा—“तालुशोषो भवेदातात् व्याधिर्यः सत्संयुतः” इति । तालुपाक
इति—तालुनि पित्तमेवात्यर्थे पाकं करोति ; यदुक्तं—“पित्तं कृष्यौत पाकनस्येधोरं
तालुनेनं तालुपाकं बदन्ति” (सु० नि० १६ अ०) इति । पुष्पट इति—तालुपुष्पटः
कथितः ; तालुशब्दात् लुप्तानदिष्टो दृष्टव्यः ; यदुक्तं—“नीरुक् स्थायो कोलमात्रः
अथ कफात् स्थायेदोयुक्तात् पुष्पटतालुदेशे ॥” (सु० नि० १६ अ०) इति ॥ १३८ ॥

वातरोहिणिका पूर्वं द्वितीया पित्तरोहिणी ॥ १३९ ॥

कफरोहिणिका प्रोक्ता त्रिदोषैरपि रोहिणी ।

मेदोरोहिणिका हृन्दो गलौघो गलविद्रधिः ॥ १४० ॥

गलरोगा इत्यादि—गलोपलक्षितत्वेन कण्ठरोगप्रतीतिः । तत्र पञ्चानां रोहिण्योना सामान्यलक्षणं कण्ठाधः पलाङ्गुराः सम्भवन्तीत्यादिना दर्शितम् ; यथा—
 “गलिनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् । प्रकुर्वते कण्ठद्वयः पलाङ्गुरान् निहन्त्यमूनं व्याधिरियं हि रोहिणी ॥” इति । यद्यपि सर्वा रोहिण्यो मन्निपातजा तथाऽप्युल्कषादिभेदेन वातजादिव्यपदेशः, व्यसलक्षणत्वाच्च ; तद्व्यथा—“जिह्वां मसनाद्भवेदना ये मांमाङ्गुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः । तां रोहिणी वातकृतां वदन्ति वातात्मक्रीपद्रवगाढजुष्टाम् ॥” (सु० नि० १६ ष०) इति । पित्तरोहिणीति—पित्तजाता रोहिणी शीघ्रोत्थानत्वेन दर्शिता ; यतः,—“क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा तु” (रो० वि० कण्ठ०) इति । कफरोहिणिकेति—कण्ठादिरोधकत्वाच्चरपाका कफरोहिणीति ; यदुक्तं—“क्षीतानिरोधित्वपि मन्दपाका गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा च” (सु० नि० १६ ष०) इति । त्रिदोषैरपि रोहिणीति—मिन्लितदोषद्वयेण भवति मन्निपातजेत्यर्थः ; उक्तं हि—“गन्धोरपाकित्वनिर्वाण्यवोर्ष्यां विदोषलिङ्गा त्रितयोत्थिता च” (रो० वि० कण्ठ०) इति । मेदोरोहिणिकेति—दृष्टमेदोजनितरोहिणीति । एके भेदःस्थाने रक्ता रोहिणिकेति पठन्ति सर्वत्र प्रतिपादितत्वात् ; तथा हि—“क्षीटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरान्तिका तु” (रो० वि० कण्ठ०) इति । इतररोहिण्यपेक्षयाऽस्याः सुखसाध्यत्वमुक्तम् । हृन्द इति—रसः समुन्नतः शोथकरः यः कण्ठे हृन्दरोगः कथितः ; तथा हि—“समुन्नतं हृन्तममन्दः ङं तीव्रज्वरं हृन्दसुदाहरन्ति । तत्रापि पित्तञ्चतजप्रकोपाज्ज्ञेयं सतीदं पवनात्मकञ्च ॥” (रो० वि० कण्ठ०) इति । गलौघ इति—कण्ठावरोधात् गलौघसंज्ञः, स च शोथोऽन्नजलावरोधी कथितः ; तथा हि—“शोथो मद्धानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता । कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्णितोऽसौ” (सु० नि० १६ ष०) इति । (वायुगतेर्निहन्ता इति—अतिमहत्त्वादुदानवाधोर्गतिनिरोधक इत्यर्थः) । गलविद्रधिरिति—विद्रधिवत् गले शोथो गलविद्रधिश्चन्दबाध्यः ; यतः,—“सर्वे गले व्याप्य समुत्थितो यः शोथो रुजो यत्र च सन्ति सर्वाः । स सर्वदोषो गलविद्रधिसु तस्यैव तस्यः खलु सर्वजल ॥” (सु० नि० १६ ष०)

खरहा तुण्डिकेरी च शतघ्नी तालुकोर्बुदम् ।

गिलायुर्वलयश्चापि वाताङ्गणः कफान्तया ॥

मेदोगण्डस्तथैव स्यादित्यष्टादश कण्ठजाः ॥ १४१ ॥

इति । यद्यप्ययं स्थानप्रभावेण सन्निपातज एव, तथाऽपि चिकित्साभेदाद्ये नामान्तरेण पुनरत्र यद्वचं न दोषः । खरहेति—खरनाशकत्वेन खरहा नाम गलरोगः कथितः ; यदुक्तं—“यत्नायमानः श्मितिं प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः । कफोप दिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वननात् खरघ्नः ॥” (री० वि० कण्ठ०) इति । (श्वननादिति—वातात्) । तुण्डिकेरीति—तुण्डिकेरी वनकापासीफलं तत्तुल्याशोथतया तुण्डिकेरी कथिता । तन्मान्तरं * कण्ठशालूकेति नाम्ना सा प्रतिपादिता ; यतः,— “कौलाख्यिनामः कफमन्थयो यो यन्त्रिर्गले कण्ठकशुकभृतः । खरः प्यरः शस्त्र- निपातमाश्रयं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥” (सु० नि० १६ अ०) इति । शतघ्नी चेति—शतघ्नी पाषाणशिला, तत्तुल्या रोगः शतघ्नोश्चब्दवाच्यः, “अथ कण्ठकसंस्कृता शतघ्नी मङ्गी शिला” इत्यादिवचनात् ; तदाकारत्वात् अप्यापि मांसप्ररोहोप- लक्षिता शतघ्नीति ; यदुक्तं—“वर्तिघ्नना कण्ठनिरोधिनी या चिताऽतिमात्रं पिश्रितप्ररोहेः । नानाकजीक्यायकरी विदोषान् ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्नासाध्या ॥” (सु० नि० १६ अ०) इति । † तालुक इति—तालुकोऽन्वय गलरोगे विदारिकेति नाम्ना पठितः, वदनसम्बन्धत्वात् तालुकव्यपदेशः, तद्वयथा—“मटाहतीदं श्वयष्टं खरक्त- मन्त्रगले पूतिविशीर्षमासम् । पित्तेन विद्यात् वदने विदारौ पार्श्वे विशेषान् स तु येन शिंते ॥” (सु० नि० १६ अ०) इति । अर्बुदमिति—अर्बुदाकारपिडका गले भवति इत्यर्बुदरोगः ; अयमेव † मांसतान इत्यन्वय प्रतिपादितः ; यतः,— “प्रतानवान् यः श्वयष्टुः सुकृष्टी गलीपरोधं कुरुते कमेण । स मांसतानः कथितोऽव- लम्बो प्राणप्रणत् सर्वकाले विकारः ॥” (सु० नि० १६ अ०) इति । एकेर्बुदनेवेक- इत्येति नाम्ना प्रतिपादयन्ति अपाक्यसृष्टशोथत्वात् ; यतः,—“वृत्तीव्रतोऽन्तःश्वयष्टुः

* सुश्रुत भाष्याभ्यां तुण्डिकेरी तालगतमुखरोगाधिकारि कण्ठशालूकश्च कण्ठ गतमुखरोगाधिकारि पृथक् पृथक् लक्षणनिर्देशेन पाठितम् ।

† तालुक इत्यत्र शालूक इति यन्मान्तरोक्तः पाठः समीचीनतया प्रतिभाति । शालूक-विदारिकयोर्लक्षणमपि सुश्रुतादिभिः भिन्नतया पठितम् ।

‡ नाम्नाटे अर्बुदं कफजनमिति पठितम्, अत्र मांसतानश्च विदोषज्ञः असाध्यश्च इति अर्बुद-मांसतानयोरेवेदीति, चिन्त्या ।

तदाऽसर्वसंस्काररोगाणां विवरणम् ।—

सुखान्तःसम्भवा रोगा अष्टौ ख्याता महर्षिभिः ।

सुखपाको भवेद्वातात् पित्तात्तद्वत् कफादपि ॥ १४२ ॥

रक्ताच्च सन्निपाताच्च पून्यास्योर्द्धुगदावपि ।

अर्बुदञ्चेति सुखजायतुःसप्ततिरामयाः ॥ १४३ ॥

अटाहः सकण्डुरोऽपाक्यस्रदुर्गुणः । नास्त्रेऽत्रन्द परिकीर्त्तितोऽसौ व्याधिर्बलाग्रतज-
प्रभूतः ॥” (री० वि० कण्ड०) इति । गिलायुरिति—पामलकास्थिमावो यो
गले यन्त्रिः स गिलायुश्चन्द्रवाच्यो रोगः ; तथा हि—यन्त्रिगले त्वामलकास्थिमावः
स्थिरोऽल्पकक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः । संवच्यते सक्तनिवाशनश्च स शम्भुमाप्यन्तु
मिलायुमजः ॥” (सु० नि० १६ अ०) इति । वल्वश्च इति—वल्वयो गन्धरोगविशेषः ;
यथा—“बलाग्र एवायतमुद्यतश्च शीथं करोत्यग्रमातं निवाय्य । तं सर्वथैवाप्रातःपाय्य-
त्रोथो विवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥” (सु० नि० १६ अ०) इति । अथ गन्धरोगेषु
विधा गण्डमाह—एको वातगण्डः, कफात् तथेति—कफगण्डः, तथैव मेढीगण्ड इति ।
गन्धप्यानत्वादत्र गन्धगण्डव्यसृक्तम्, अन्यत्र गण्डमात्वाया गन्धगण्डः पठितः, तत्र
भिन्नचिकित्साविषयत्वात् ; शार्ङ्गधराचार्येण नाममङ्गुडाटत्रैव गृहीतः, न तु गण्ड-
क्रान्तागणनायाम इत्यदोषः । एतेषां रूपन्तु तन्वान्तरात् बोध्यम् इति ॥१३२—१४१॥

सुखान्तःसम्भवा रोगा इति ।—यद्यपि सुखान्तर्भवरोगा दन्तजिह्वादिगताः
कथिताः, तथाऽपि सुखदन्तौष्ठादिसप्तस्थानानां युगपत् व्यापकतया सुखपाकसंज्ञो
रोगः प्रतीतः ; अत एव तन्वान्तरे सर्वसंस्कार इति संज्ञयाऽभिहितः । सर्वमुखेषु सरतीति
सर्वसंस्कारः, यदुक्तं—“स्र्फाटैः सप्तोदेर्वदनं समन्तात् यस्याचितं सर्वसंस्कारः स वातात् । रक्तेः
अटाहै तनभिः सप्तोत्तैर्गन्धाचितञ्चापि स पित्तकोपात् ॥ अवेदनैः कण्डुयुतैः स्वर्णै-
र्गन्धाचितं चापि स वै कफेन ॥” (री० वि० सर्वसंस्कार०) केचिद्दिट्टेकोक्तं रक्तजसर्वसंस्कार-
लक्षणं पठन्ति, यथा—“रक्तेन पित्तोदित एक एव कैश्चित् प्रदिष्टो मुखपाकसंज्ञः”
(सु० नि० १६ अ०) इति । सन्निपाताञ्चेति—भिक्षितदोषत्रयेण पचमो मुख-
पाकभेदः ; पाकत्वे विकृतिबधमसमवायारम्भिकत्वात् स सन्निपातजा व्यपदेशः,
ततः—“वातादृते नास्ति रूजा न पाकः पित्तादृते नास्ति कफाश्च पृथः ।” (सु०
नि० १६ अ०) “तथाहि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोफास्त्रिभिरेव दीपैः ॥” (री०
वि० त्रण०) इति । पून्यास्य इति—दुर्गन्धास्यः प्रसिद्धः । * ऊर्द्धगद इति—सुखरोग-

* शार्ङ्गधरे यस्यान्तरे च “ऊर्द्धगदः” इति पाठः ; स एव साधुः ।

अष्टादशकर्णरोगाणां विवरणम् ।—

कर्णरोगाः समाख्याता अष्टादशमिता बुधैः ।

वातात् पित्तात् कफात् रक्तात् मन्निपाताच्च विद्रधिः ॥१४४॥

श्रीथोऽर्बुदं पूतिकर्णः कर्णाग्रः कर्णहृत्त्विका ।

त्रिशेषः, सर्ववाग्नीर्षमांसलेनाभ्यन्तरगुहाकारवत्, त्रेनीसुगुदाकारत्वेन समो भेदोऽव दर्शितो न दोषः, अन्यत्र पित्तजान्तर्गत एव । अर्बुदमिति—अर्बुदवत् कुखरोगः, अर्बुदस्य सर्वगतत्वाद्देवान्भवंतीति न दोषः, तदाकारापङ्ककालिनाष्टमः प्रतिपादितः । तन्वान्तरे कफज्जिऽन्तर्गतं दर्शितम् । इति कथितप्रकारेण सुखशा आमघाः रोगाः षत्सप्ततिः कथिता इत्यर्थः, सप्तसु स्थानेष्विति शेषः ॥ १४२-१४३ ॥

कर्णरोगा इति ।—कर्णान्तरधिक्षुत्पत्राः, तेन कर्णशङ्कुस्थवाच्छत्रमट्टोपगृहीतं श्रोत्रमुच्यते । तत्र यद्यप्येकदेशगतो रोगस्तथाऽप्यवयवेषु समुदायोपचारात् कर्णव्यपदेशः । अष्टादशमिता बुधैरिति ।—बुधैरिति—प्रबोधैः, येन सर्वतन्त्रेभ्यः संविचार्य सङ्गृहः कृतः ; अत एवात्र चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टयं दोषभेदेन तेषां कथितम् ; तद्वयथा—“गादोऽतिरुक् कर्णमस्य शीघ्रः स्नावक्षनुश्याश्रवणश्च वातात् । शीघ्रः सरागो दरुणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणश्च पिपात् ॥ वैशुक्त्यकण्डुस्त्रिरशीघ्रशुक्ल-स्निग्धमृत्तिः श्लेष्मभवेऽप्यरुक् च । सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्नावश्च तवाधिक-दोषवर्णः ॥” (च० चि० विमर्शो०) इति । रक्तजस्य पित्तज्जिऽन्तर्भावः इति तन्वान्तरे ; अत्र तु गणनाकृतत्वात् पृथक् पठितः । विद्रधिरिति—कर्णविद्रधिः, स द्विविधः, एकोऽभिघातजः अपरो दोषजश्च ; यदुक्तं—“अताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत् तथा दोषकृतीऽपरः पुनः । सरक्तपीतारुणमजमासवेत् प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ॥” (सु० सु० २०प्र०) इति । अत्र तु प्रागनुक्तेन दोषप्रकोपत्वादेक एव व्यपदेशः । शीघ्र इति—कर्णशीघ्रः । कर्णश्रीथाबुंदाशंसं लक्षणं पूर्वोक्तलक्षणैर्जातीयत्वात् ; यदुक्तं—“कर्णश्रीथाबुंदाशंसि जानीयादुक्तलक्षणेः” (रो० वि० कर्ण०) इति । तत्र * कर्णश्रीथाश्रवारः वातापित्तकफरक्तजत्वेन । एवं कर्णाशंसुर्तावंधं वातपित्तकफ-सन्निपातभेदेन । कर्णाबुंदाः समघा वातपित्तकफमांसमदीरक्तसन्निपातभेदात् । श्लाक्वसिद्धान्तेन सन्निपातजमधिकम् एवं सताबुंदम् ; यतः सुश्रुतीनां अष्टावश्रुति-कर्णगतरीमास्तेनात्र लिखिता न दोषः । पूतिकर्ण इति—पूति पूयं स्रवतीति

* “कर्णश्रीथाश्रवारः वातापित्तकफरक्तजत्वेन । एवमशंसुर्तावंधम् ; सङ्ग-

बाधिर्यं तन्त्रिका कण्डुः शष्कली कामिकर्णकः ॥

पूतिकर्णकः ; यदुक्तं—“पूयं सवति यः पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः” (रो० वि० कर्ण०) इति । कर्णद्विक्रिकेति—कर्णप्रविष्टपतङ्गादिकौटत्वात् कथितः ; तद्वयथा—“पतङ्गाः शतपद्यथ कर्णस्रोतः प्रविश्य हि । चरति व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्वन्ति वंदनाम् ॥ कर्णो निस्तुयते तस्य तथा फरफरायते । क्रीटे चरति रुक् त्रीत्रा निष्यन्दे मन्दवेदना ॥” (रो० वि० कर्ण०) इति । बाधिर्यमिति—बाधिरता प्रसिद्धा ; तद्वयथा—“यदा शब्दवद् स्रोती वायुराह्वय तिष्ठति । शुद्धः श्लेषान्वितो वाऽपि बाधिर्ये तेन जायते ॥” (सु० नि० १५०) इति । * तन्त्रिकेति—तन्त्रिकाजन्मशब्दवद्वीगसन्त्रिकारोगः ; अन्यत्र कर्णस्लेड इति संशयाऽभिहितः ; यदुक्तं—“वायुः पिप्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम । करोति कर्णयोः स्लेडं कर्णस्लेडः स लभ्यते ॥” (रो० वि० कर्ण०) इति । कण्डुरिति—कण्डुरव्यन्त्रं + कर्ण-शब्दशब्दशब्दः ; यतः—“मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्डूः करोति च” (रो० वि० कर्ण०) “पित्तोष्णशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णशब्दकः” इति । यथापि कण्डूः कर्णगूथस्य पथङ्गान्दिष्टः । तथाऽप्यत्र श्लेष्मशोषकत्वादपि कण्डूदोषां सम्भव इत्यर्थात् (?) ।

मात्रपातजार्णवाः सन्निपातागन्तुजशोथयोश्चावासम्भूतराधारप्रभावात् । अर्बुदश्च सप्तविधं वातापत्तकफरक्तभामसंदःशरानामितभेदात् । शरानामितं वातजावरुडव्याव पृथक् गणनं शालाक्यामद्धान्तमवादादिति कार्णिकः । यथा सुश्रुत एव कर्ण-रोगानन्तरं दोषोस्त्राभक्षौ । पृथगेकत्रय द्रव्यात्तथाऽर्णवसि तथैव शोथान् । शालाक्य-सिद्धान्तमवद्व्यं चापि सर्वात्मकं सप्तममर्बुदन्तु ॥ इति नामारोगेऽभिधास्यति, तथा इहापि युज्यते, तेन रक्तजस्य पित्तसमानालङ्कत्वात् पित्तजैऽन्तर्भावः, तथा आगन्तुजस्यापि रक्तपित्तालङ्कत्वात् पित्तज एवान्तर्भावः, तेन श्रायः सन्निपातश्री-ऽप्रागणभौयः, एव सृष्टज-रक्तजयोः दोषज एवान्तर्भावात् सन्निपातजसर्गः अपृथक् गणनीयम् । अर्बुदश्च मात्रपातजं सप्तममिति, एवमोमः सृष्टाष्टावंशतः सुश्रुतोक्ताः कर्णरोगा भवन्ति” इति सधुकीषि श्लोकतः ।

* तन्त्रिका वाग्भटे पालीगतरोगे लक्ता, तथा च—“कृशा इदा च तन्वीवत् पाली वातेन तन्त्रिका” (बा० उ० १७ ५०) ।

+ कर्णशब्दशब्दशब्दो न दृश्यते, सुश्रुते कर्णगूथकः अस्ति ; “पित्तोष्णशोषितः” इत्यादिशब्देषु कर्णगूथकस्य साधनेन पाठतः, तत्र च “पित्तोष्णशोषितः श्लेष्मा कुर्वते कर्णगूथकम्” इति पाठः । कर्णकण्डूः कर्णगूथकत्वात् भिन्नलक्षणा एवेति बोद्धव्यम् ।

कर्णनादः प्रतीनाह इत्यष्टादश कर्णजाः ॥ १४५ ॥

शक्नुतीति—* शक्नुती चात्रोपलक्षणं, तेन तद्गतविक्रतदीपत्वात् कर्णस्रावत्वेन सर्वत्र कर्णस्राव इति संज्ञयाऽभिहितः ; तद्व्यथा—“शिशोऽभिघातादथवा निमज्जती जलं प्रपाकादथवाऽपि विद्रधेः । सवेद्वि पूथं श्ववणोऽनिजार्दितः स कर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः ॥” (रो० वि० कर्ण०) इति । एकं शक्नुतीत्यनेन कर्णगूथमेव मन्यन्ते, तत् पूर्वाचार्यैरपठितत्वादध्याभिरपि न पाठितः । कृमिकर्णक इति—कर्ण-कृमिक्रमोः कृमिकर्णशब्दवाच्यः, यदुक्तं—“यदा तु मूर्च्छन्त्यथवाऽपि जन्तवः सृजन्यपत्यान्यथवाऽपि भाक्षकाः । तदासृजन्तवाच्छूयथो ऽनरुच्यत भिर्वाभिराद्यैः कृमिकर्णको गदः ॥” (रो० वि० कर्ण०) इति । कृमिलक्षणत्वात् (?) अथं विकारस्त्रिदीपयो ज्ञेयः ; तथा च—“श्रेष्ठापित्तजलोन्मिश्रे कोष्ठे शोषितमांसजे । जायन्ते जन्तवस्तत्र कृष्णाणांसाः सितारूपाः ॥ भक्षयन्तीव ते कर्णे कुर्वन्तो विविधा रुजः । कृमिकर्णे विजानीयात् सन्निपातप्रकोपजम् ॥” (निमि०) इति । कर्णनाद इति—यत्र विविधस्वनान् शृणोति स कर्णनादः इति गदविशेषः कथितः ; यथा—“कर्णस्त्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वनान् । भेरोऽदृक्कृष्णानां कर्णनादः स उच्यते ॥” (रो० वि० कर्ण०) इति । न केवलं भेय्यादिस्वनम्, अन्येषामपि, अन्यत्र प्रतिपादितत्वात् ; यदुक्तं विदंहे—“शिशोगतो यदा वायुः श्रोत्रयो प्रतिपद्यते । तदा तु विविधान् शब्दान् समोरयति कर्णयोः ॥ सृष्टार-क्रौञ्चनादं वा मण्डूककाकथोक्षथा । तन्नोऽदृक्कृष्णं वा सानन्त्यस्वनं तथा ॥ गीताध्ययनवंशाणां निर्घोषं त्वेडमेव वा । अपानिव पतन्तीनां शकटस्थेषु गच्छतः ॥ असतानिव सर्पाणां सट्टशः श्रूयते स्वनः ॥” इति । ननु कर्णनाद-कर्णस्त्रेऽथोर्घोषकृतरूपत्वात् को भेदः ? उच्यते,—कर्णनादं केवलानिलजे माना-शब्दान् शृणोति, कर्णस्त्रेऽथे तु वणुशब्दमेवेति नियमात् पितादिसंस्त्रेणवातजन्य-त्वाच्चेत्यदीवः । प्रतीनाह इति—यदा द्रवगूथो मुखप्राणविषरेषु प्रतिपद्यते, तेन आर्हावभेदको भवति, स कर्णप्रतीनाहसज्ञको रोगः कथितः ; तथा हि—“स

* “शक्नुती चात्रोपलक्षणम्” इत्यादि यदुक्तं, तन्न दृष्टं, शक्नुतीशब्देन शक्नुती-गतत्वात् कर्णस्रावे लब्धे अन्येषामपि शक्नुतीगतरीगाणां लाभसम्भवात् । अन्ये शक्नुतीशब्देन वाग्मटीकाविदारिका लभ्यते ; तथा च—“सन्निपातात् विदारिका । सर्वथः सवजः सत्यः श्वथुः स उपेक्षितः ॥ कटुतैलनिभं पक्कः सवेत् कृच्छ्रेण रीदति । सहोच्यते रुदा च सा भ्रुवं कर्णशक्नुतीम् ॥” (वा० उ० १७५०) इति ।

सप्तकर्षपालीगतरीगाणां विवरणम् ।—

कर्णपालीसमुद्भूता रोगाः सप्त इहोदिताः ।

उत्पातः पालिशोषश्च विदारो दुःखवर्द्धनः ॥

परिपोटश्च लेहो च पिप्पली चेति संस्मृता ॥ १४६ ॥

कर्णगृध्रो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाह-
संशयो भवेदिकारः शिरसोऽहमेदकृत् ॥” (री० वि० कर्ण०) इति । अयमेव
विदेहे दोषोत्कर्षोदिभेदेन पठितः ; यदुक्तं—“कफाद्या माहताद्याऽपि सन्निपातेन
वा पुनः” इति ॥ १४४ । १४५ ॥

कर्णपालीति ।—कर्णावयवत्वात् कर्णपाल्याः तदधिकृतरीगाः । कर्णपालीसमुद्भूता
इति—कर्णव्यषष्ट्यामोद्भूता इत्यर्थः । ते उत्पातप्रभृतयः ; तद्वयथा—“गुर्वाभरण-
सयोगानाडनात् घर्षणादपि । शोथः पाल्यां भवेच्छापो दाहपाकरुजान्वितः ॥ रक्तो वा
रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः ॥” (री० वि० कर्ण०) इति । पालिशोषश्चेति—
कर्णपालीशोषणात् शोषः विकृतानिलत्वात् । * विदारोति—विदारोश्च विदारोरोगः
पाल्यां भवति, स प्रसिद्ध एव । दुःखवर्द्धनत्वात् दुःखवर्द्धन इति ; तथा
हि—“संवर्द्धमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहकृजान्वितः । शोथो भवति पाकश्च
विदोषो दुःखवर्द्धनः ॥” (री० वि० कर्ण०) इति । परिपोटश्चेति—
परिपोटवत् + परिपोटः ; यदुक्तं—“सौकुमार्यांश्चिरोत्पृष्टे सङ्घसाऽतप्रवर्द्धिते ।
कर्णे शोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥ कृष्णारुर्णानमः क्षम्यः स वातात्
परिपोटकः ॥” (री० वि० कर्ण०) इति । लेहो चेति—मांसलेहनाल्लेहो रोगः,
निर्मांसकारीत्यभिप्रायः ; अत एव तन्नाम्नरे परिलेहोशब्दवाच्यः ; यदुक्तं—
“कफासृक्कमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसर्पिणः । कुर्वन्ति पिडक्ताः पाल्यां कण्डू-
दाहकृजान्विताः ॥ कफासृक्कमिसम्भूतः स विसर्पिणतकृतः । लिहेत् सशङ्कुली
पालीं परिलेहोति स स्मृतः ॥” (री० वि० कर्ण०) इति । पिप्पली चेति—पाल्यां
शोथः पिप्पलीशब्दवाच्यः । तन्नाम्नरे † अयमेवान्मन्यर्द्धनः ; तद्वयथा—“कर्णं

* विदारो वक्ष्यमाणा पिप्पली च वाम्भटे कर्णस्योतीगतरीगत्वमेतौक्ते ।

† परिपोटः मनाक् त्वगवदारणम् ।

‡ वाम्भटोक्तपिप्पल्या सङ्घ उन्मन्यकस्य किमपि साहस्यं नास्ति ; पिप्पली

पञ्चकर्णमूलगतरीगाणां विवरणम् ।—

कर्णमूलामयाः पञ्च वातात् पित्तात् कफादपि ।

सन्निपाताच्च रक्ताच्च—”

॥ १४७ ॥

अष्टादशनासारोगाणां विवरणम् ।—

..—तथा नासाभवा गदाः ।

अष्टादश समाख्याताः प्रतिश्यायास्तु तेष्वपि ॥ १४८ ॥

वातात् पित्तात् कफाद्रक्तात् सन्निपातेन पञ्चधा ।

बलाद्बद्धयतः पात्या वायुः प्रकृष्यति । कर्णं सङ्गृह्य कुरुते ग्राधे कञ्चमवेदनम् ॥

उभयन्यकः सकण्डुको विकारः कफवातजः ॥” (री० वि० कर्ण०) इति ॥१४६॥

कर्णमूलामयानाह, कर्णमूलामयाः पञ्चेत्यादि ।—कर्णमूलरोगः सन्निपातज्वरं उपद्रवरूपत्वेन दर्शितः, स च पिडकाकृतिः ; तद्यथा—“सन्निपातज्वरस्यान्त कर्ण-
मूले सुदारुणः । शोथ मञ्जायते तेन कश्चिद्विष विमुच्यते ॥” (च० वि० ज्वर०) इति । वातादीनामुत्कर्षादिभेदेन पञ्च भेदा ज्ञेयाः । कर्णमूलसम्बन्धादत्र कर्ण-
रोगगणनाया पठितो न दोषः ॥१४७॥

तथा नासाभवा गदा इत्यादि ।—तथेति—इन्द्रियाधिष्ठितरोगगणनासम्बन्धान
नासाभवा रोगा अष्टादश समाख्याताः । तेषादौ पञ्चधा प्रतिश्यायमाह, तट्टक
चरके—“प्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमिव वा । सारुताध्मातशिरसो सारुतं
श्यायते प्रति ॥” (च० वि० राजयक्ष्म०) इति । पञ्चमेति—पञ्चप्रकारः, स तु
वातादिदोषभेदेन भवति । तेषां केषाञ्चित् प्रापनाथे लक्षणान्याह ; यदुक्तम्—
“आनडा पिडिता नासा तगुलावप्रसङ्गिनी । गलतात्प्राणश्लेष्म निक्षीदः श्लथी-
रपि ॥ अत्रप्रश्रितिरत्यर्थे अक्षरैरस्थमिव च । भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्याये-
ऽनिल्लात्मके ॥” (सु० उ० २४ अ०) इति । पित्तजमाह—“उष्णः सपीतकः सावो
प्राणात् स्ववति पित्तिके । कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेत्तृणाभिपीडितः ॥ सधूम-
मग्निं सङ्गसा वमतीव स मानवः ॥” (सु० उ० २४ अ०) इति । कफजमाह—
“प्राणात् कफकृते शीतः कफः पाण्डुः सवेदुः । शुक्लावभासः शुक्लाथो भवेद्गुरुशिरा
नरः ॥ कण्ठतात्प्राणशिरसां कण्डूभिरभिपीडितः ॥” (री० वि० नासा०) इति ।

स्रोतोगतः रोगः, लक्षणमपि तस्या अन्वविधन ; तथा च—“रुको नोरुगनेको वा
गर्भे मांसाक्षुरः स्थिरः । पिप्ली पित्प्लीमानः ॥” (वा० उ० १७अ०) इति ।

अपीनसः पूतिनासो नासाशो भ्रंशथुः क्षवः ॥ १४९ ॥

रक्तजमाह—“रक्तजे तु प्रतिशय ये रक्तस्रावः प्रवर्तते । तासाञ्चय भवेज्जन्तुरीघात-
प्रवीडितः ॥ दुर्गन्धोच्छ्वासोदना गन्धानपि न वेति सः ॥” (सु० उ० २४ अ०)
इति । अत्र पित्तप्रतिशयाथलिङ्गान्यपि बोद्धव्यानि, तुल्यत्वात् पित्तरक्तयोः ;
यदुक्ते—“पित्तप्रतिशयाय कर्तैर्लिङ्गेषापि समान्वतः” इति । सन्निरपःतजमाह—“भूत्वा
भूत्वा प्रतिशयाथो यस्याकस्मान्निवर्तते । सम्पत्को वाऽव्यपत्को वा स सर्वप्रभवः क्षुतः ॥”
(री० वि० नामा०) इति । अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथाऽपि
सर्वप्रभवत्वात् ज्ञातव्यानि । असाध्यार्थं दुष्टतां गतः सन्निति वदन्ति ; तस्मादत्र
दृष्टप्रतिशयाथलक्षणं पृथक् लिखितम् ; तदयथा—“प्रकृद्यते पुनर्नासा पुनश्च
परिशुष्याति । पुनरानक्षते वाऽपि पुनर्धिरिथते तथा ॥ निश्चामी वाऽतिदुर्गन्धो नरो
गन्ध न वेति च । एवं दृष्टप्रतिशयायं जानीयात् कच्छमाधनम् ॥” (सु० उ० २४ अ०)
इति । अथश्च पक्षपित्तश्यायानामेवावस्थान्तरतया न षष्ठा गणनीयः, यतः
सर्वं प्रतिशयाया अप्रतीक्ष्यमाणा, कालान्तरंण दुष्टता यान्तीति वचनात् ; तथा हि
—“सर्वं एव प्रतिशयाया नरव्यापतिकारिणः । दुष्टता यान्ति कालेन तदाऽसाध्या
भवन्ति हि ॥” (री० वि० नामा०) इति । अपीनस इति—अपीनसो नासा-
रोगविशेषः प्रतिशयायमानलिङ्ग इति केचित् ; यदुक्तम्—“आनक्षते यस्य
विशयते च प्रकृद्यते धूयति चापि नासा । न वेति यो गन्धरसाश्च जन्तुर्जुष्टं
व्यवस्थेत्समीनसेन ॥” (च० च० विमर्शिन्या०) “तद्यान्त्वश्लेष्मभवं ऽवकारं व्रथात्
प्रतिशयायमानानलिङ्गम्” (सु० उ० २२ अ०) इति । विद्वेदस्त्वपि पित्तश्लेष्मजं
पठति, तदयथा—“मस्तुर्जुष्टोचितः श्लेष्मा यदा पित्ताद्विद्वद्यते । तदाऽसृक्
पिच्छिलं नासा बहुमिडानकं सवेत् ॥ सक्तगुडोद्दपाकश्च तन्विद्यादपीनमम् ॥”
इति । यत्र पूतिबाधुर्वर्हति स पूतिनामसंज्ञो रोगः कथितः ; तथा हि
—“दोषैर्वदग्धैर्गलतालुमूले सम्भूर्धतो यस्य समीरणस्तु । निरति पूतिर्मख-
नासिकाभ्या त पूतिनस्यं प्रवदन्ति रागम् ॥” (सु० उ० २२ अ०) इति । दोषै-
रितः—पित्तकफरक्तेः, रक्तस्यापि दापतुल्यरूपत्वाद्वापत्वं बहुवचननिदेशाच्च ;
तथा विद्वेदस्युक्तं—“कफपित्तमसृजिश्च नञ्चितं मूर्ध्नि देहिनाम् । विदग्धमुष्मणा
गाढं रसाः कल्पाऽविशङ्काम् ॥ ततः प्रत्यन्दते प्राणात् सरक्ते पूति पीतकम् ।
पूतिनस्यन्तु तं विद्यात् प्राणकण्डूज्वरप्रदम् ॥” इति । नासाश इति—नासिकादि-
जातानामशसाञ्चाधिमांसत्वं, सुश्रुतेन तु नासादुरत्वसाधस्यात् शस्त्रचारादि-

नासानाहः पूतिरक्तमर्बुदं दुष्टपीनम् ।

साध्यत्वाच्च तेष्वर्थःप्रयोगः कृतः ; यदुक्तं—“दोषास्त्वज्ञानमेदासि सन्तुष्य विविधा-
 क्तौन् । नासाङ्गरानपानादौ कुर्वन्त्यशांसि तान् जगुः ॥” (वा० नि० ७ अ०)
 इति । असादिशब्देन नासिकाशयव्यञ्जुर्मद्रेनाभिप्रभृतयो गृह्यन्ते । एषा स्वव्यानि
 सुश्रुते पाठतानि ; अत एव सुश्रुतेन नासारोगा एकांशत् सङ्गृह्यताः ; तद्वयथा—
 “अर्बुदं सप्तधा शोषाद्यत्वारोऽर्बुदेषुर्विधम् । अतुर्विधं रक्तापिक्तमुक्तं प्राणेषूपि तद्विदुः ॥”
 (री० वि० नासा०) इत्यादि । एतेषां विवरणं तत्रैव ज्ञातव्यम् । भ्रंशशुरिति—यत्र
 सप्तमो विदग्धः कफ एव जिह्वं तत् भ्रंशघनाम रोगः कथितः , तथा हि—“प्रभ्रंशते
 नासिकया तु यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु । प्राक् सञ्चितो मूर्ध्नि मूर्ध्य-
 तमसं भ्रंशथुं रोगमुदाहरन्ति ॥” (री० वि० नासा०) इति । अत्र इति—अथाऽऽक्का,
 स तु दोषागन्तुजभेदेन त्रिविधो भवति ; तद्वयथा—“प्राणाश्रिते मर्मणि सन्प्रदुष्टो
 यस्यानिलो नासिकया निरति । कफानुयातो वह्नः सशब्दः तं रोगमाहः
 अत्रथुं विधत्ता ॥” (सु० उ० २२ अ०) इति । आगन्तुजमाह—“तीक्ष्णीप-
 योगादाभिजिप्रती वा भावान् कटूनर्कानरीक्षणाडा । म्वादाभिर्वा तरुणास्थिमसं-
 ग्गुद्वाटितेऽन्वः अत्रथुर्नरति ॥” (सु० उ० २२ अ०) इति टीवजागन्तुज
 पथाव गणनीयः । नासानाह इति—आनस्यते इत्यानाहः नासाप्रतीनाह इत्यर्थः ;
 यदुक्तम्—“उक्तासमागन्तु कफः सवातो कन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरन्तम्” (च० वि०
 त्रिसर्गो०) इति । विदग्धेऽप्युक्तं, यथा—“कफावृत्तो यदा वायुर्यस्य
 प्राणेषु च तिष्ठति । वृषोतीव तदा प्राणं स प्रतीनाह उच्यते ॥”
 इति । पूतिरक्तमिति—पूयरक्तमिति पाठान्तरम् । दोषागन्तुजभेदात् प्रातिपादि-
 तम् ; यदुक्तं—“दोषैर्विदग्धैरथवाऽपि जन्तोर्ललाटदंशेऽभिहतस्य तैस्ते । नासा
 सञ्चेत् पूयमसृग्निमित्तं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥” (सु० उ० २२ अ०) इति ।
 अर्बुदमिति—नासार्बुदं प्रसिद्धम् । सुश्रुते तु एकांशत्सत्प्राणाय सप्तधाऽर्बुदस्य
 सङ्गृहः, तत्र वातपित्तकफरक्तमांसमेदोभवत्वेन षड्विधमर्बुदं शालाक्यप्रसिद्धं,
 विदग्धेन सन्निपातजमधिकमुक्तम्, एवं सप्तविधमर्बुदं नासारोगेषु सुश्रुतेनोक्तम् ।
 अत्र तु नाममात्रेणैव कृतार्थत्वात् । दुष्टपीनमिति—पीनसं नासारोगी
 प्रसिद्धं, दुष्टत्वमव विरक्तदोषारसत्वात् ; अत एव पक्तामभेदेन द्विविधमित्याचक्षते ;
 तद्वयथा—“शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्वावस्तुः स्वरः । आमः षीवत्यथाभीक्ष्णमानपीनस-
 लक्षणम् ॥” (री० वि० नासा०) इति । पक्कलक्षणाह—“आमविज्ञान्वितः

नासाशोषो घ्राणपाकः पूयस्त्रावश्च दीप्तकम् ॥ १५० ॥

दशशिरोरोगाणां विवरणम् ।—

तथा दश शिरोरोगा वातेनार्द्धावभेदकः ।

श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जात । स्वरवर्णविशुद्धश्च परिपक्वस्य लक्षणम् ॥” (रो० वि० नासा०) इति । नासाशोष इति—नासायां शोषोऽत्र परिशोषः ; यदुक्तं—
 “घ्राणाश्रिते खोतमि भावतेन गाढं प्रतप्तं परिशोषिते च । कृच्छ्राच्छुसेदूर्ध्वमधश्च
 जन्तुर्यंघ्रान् स नासापरिशोष उक्तः ॥” (रो० वि० नासा०) । अत्र प्रतप्त इत्यनेन
 च रक्तपित्तोऽपि गम्यते विदेहीकृत्वात् ; यतः,—“वातपित्तं यदा घ्राणे कफरक्ते
 विशोषयेत् । तदा कृच्छ्राच्छुसेज्जन्तुर्नासा शुष्का विदोष्यते ॥ स्रवत्कीर्णेषु चूर्णेन
 नासाशोषन्तु तं विदुः ॥” इति । घ्राणपाक इति—घ्राणपाको नासापाकः ; स च
 त्रणैरुपलक्षित इत्यभिप्रायः ; यदुक्तं—“घ्राणाश्रितं पित्तमर्क्षं कुर्यात् यंघ्रान् विकारं
 बलबांश्च पाकः । तं नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विकेदकाथावचवाऽपि यत्र ॥” (सु०
 उ० २२ अ०) इति । पूयस्त्राव इति—पूयस्त्रावो * नासास्त्रावः ; तदयथा—
 “घ्राणात् घनः पीतमितस्तनुर्वा दीषः सवेत् स्त्रावमुदाहरत् तम्” (अ०
 चि० तिमर्शो०) इति । विदेहीऽपि—“सातःशुद्धाटके श्लेष्मा पित्तः क्लेदित
 ऊघ्रणा । विशेषात् स्रन्दते राशौ नासास्त्रावन्तु तं विदुः ॥” इति । दीप्तक-
 मिति—अत्र प्रज्वलितेव नासा भवति ; तथा चोक्तं—“घ्राणे शृशं दाहसमन्विते
 तु विनिःसरेद्भ्रम इवेह वायुः । नासा प्रदीप्तिव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं
 दीप्तमुदाहरन् ॥” (सु० उ० २२ अ०) इति । विदेहीऽपि यथा—“धूमायते यदा
 नासा बलात् कृष्यति दहति । निःसरेत् तप्त उच्छ्वासी व्याधिं तं दीप्तमर्दिशत् ॥”
 इति ॥ १४८—१५० ॥

तथा दश शिरोरोगा इत्यादि ।—तथेति—ऊर्ध्वगतगतरोगप्रस्तावात् दश शिरो-
 रोगाः कथिताः । शिरोरोगशब्देन शिरोगतशूलरूपा रूजोऽभिधीयन्ते, अत एव

* पूयस्त्रावो नासास्त्राव इत्यथेत्तु चिन्त्यः, नासास्त्रावे केवलं श्लेष्मणो जलस्य वा
 स्त्रावः भवति, न तु पूयस्य ; तथा च श्रीकण्ठदत्तः,—“दीष इति कफः” । सुश्रुतेऽपि
 —“अजस्रमच्छं सलिलप्रकाशं यस्याविवर्णं स्रवतीह नासा । राशौ विशेषेण हि तं
 विकारं नासापरिस्त्रावमिति व्यवस्येत् ॥” इति । एवं वाग्भट्टेऽपि—“स्त्रावस्तु तप्तंघ्नः
 श्लेष्मस्रवः । अच्छो जलोपनीऽजस्रं विशेषान्निमि जायते ॥” इति ।

शिरस्तापश्च वातेन पित्तात् पीडा तृतीयका ॥ १५१ ॥
चतुर्थी कफजा पीडा रक्तजा सन्निपातजा ।

शिरोरोगा इत्युच्यन्ते । तेषां भेदकमाह—अडांभेदकोऽर्द्धशिरिव्याहप इत्यर्थः ; तद्वयथा—“केवलः सक्तफो वाऽर्द्धं गृहीत्वा शिरसोऽनिलः । नव्याभ्रुवङ्ककषीलि-
सलाटाऽर्द्धेऽतिवेदनाम् ॥ ग्रन्थारणनिभां कुर्यात् तीव्रां सोऽडांभेदकः । नयनं
वाऽप्यथा शीघ्रमतिहृष्टो विनाशयेत् ॥” (च० सि० त्रिसर्गो०) इति । मनु सुसुते
त्ययं त्रिदोषजः पठितः ; यथा—* “यस्योत्तमाङ्गं रुजतेऽर्द्धमात्रं सतोद्भेद-
नमनोऽश्लैः । पश्चाद्दशाद्वादशवाऽप्यकस्यात्तस्माद्धेद म्रितयात् व्यवस्येत् ॥” (सु०
उ० २५ अ०) इति ; तत् कथं वातेनैव दर्शितः ? उच्यते,—वातप्रकोपादत्र पित्तकफौ
तस्यानुबन्धो बोद्धव्यौ ; यतः,—“एकः प्रकुपितो द्वाेषः सर्वाणैव प्रकीपयेत्”
इत्यादि, विजातिविषमसमवायारञ्जलान्निर्देश इत्यदोषः ; तथा क्तुक्तं—“सर्वं एव
शिरोरोगाः सन्निपातसमुत्थिताः । औत्कव्याद्वापिनिर्द्धेके कीर्तितास्तद्विदा दश ॥”
(शाला० त०) इति । शिरस्तापश्चेति—अथञ्च वातेन भवति ; शिरस्तापः शिरो-
रुजा । तन्नात्तरं वातजोऽयं शिरोरोग इत्यर्थः ; यदुक्तं—“यस्यार्निमित्तं शिरसो
रुजश्च भवति तीव्रा ग्नाश्चातिमात्रम् । बन्धोपतापैश्च भवेद्द्विगुणः शिरोऽभिन्तापः
स समीरखेन ॥” (सु० उ० २५ अ०) इति । पित्तात् पीडिति—शिरःपीडा
पित्तप्रकोपादपि भवति, अयं तृतीयो भेदः ; तद्वयथा—“यस्योत्तमाङ्गारचितं
यथैव भवेत्करो ध्रुयति चाचिनासम् । शीतेन राशौ च भवेद्द्विगुणः शिरोऽभि-
न्तापः स तु पित्तकोपात् ॥” (रो० वि० शिरोरोग०) इति । चतुर्थी कफजा पीडिति
—शिरसि कफजा पीडा भवति, स चतुर्थो भेद इत्यभिप्रायः ; तद्वयथा—“शिरौ
भवेत् यस्य कफोपदिग्धं गुरुं प्रतिष्ठमती हिमञ्च । युनाश्चिकुटं बदनञ्च यस्य
शिरोऽभिन्तापः स कफप्रकोपात् ॥” (रो० वि० शिरोरोग०) इति । रक्तजिति—अत्र
रक्तजा पीडा कथिता ; “रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्वर्गसङ्घर्षं शिरसो भवेच्च”
(सु० उ० २५ अ०) इति । सन्निपातजिति—त्रिदोषजनता इत्यर्थः ; तद्वयथा—
“शिरोऽभिन्तापे त्रितयप्रभक्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति” (सु० उ० २५ अ०)

* मुद्रितसुसुतेषु “यस्योत्तमाङ्गम्” इत्यादिप्रथमाद्धेदश्ले “यस्योत्तमाङ्गमतीव
कन्तोः सभेदतोद्भवमशुक्लुष्टम्” इति पाठो दृश्यते ।

सूर्यावर्त्ताच्छिरःपाकात् क्रिमिभिः शङ्खकेन च ॥१५२॥

इति । सूर्यावर्त्तादिति—सूर्यावर्त्तादित्यनेन पीडा कथिता ; या च रुक् सूर्यप्रवृत्तौ भवति सूर्यापगमे विनिवर्त्तने, स सूर्यावर्त्तशब्दवाच्या रोगः ; तथा हि—“सूर्योदयं या प्रति मन्दमन्दमथिभुवं रुक् ममुपैति गाढम् । विवर्द्धते चाश्रुमता सद्यैव सूर्याप्रवृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥ सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापवर्त्ते तमुदाहरन्ति ॥” (रोगं वि० शिरोरोगं) इति । * शिरःपाकादिति—शिरःपाकादेवासृग्बसादीनां सङ्घर्षेण शिरसि पीडा भवतीत्यभिप्रायः, अत एव सुश्रुते अयमो विकार इति पठितः ; यतः,—+ “असृग्बसाश्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह सङ्घर्षेण । अय- प्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेद्यरुजाऽतिमात्रम् ॥ संखेदेनच्छर्देनधूमनस्यैवसृग्- विमोक्षेषु विवर्द्धतेति ॥” (रोगं वि० शिरोरोगं) इति । अयं विदेहोऽपि पठ्यते— “अमति दयते शयं शिरो विभ्रान्तनेयता । मूर्च्छा गावावसादथ शिरोरोगं अया- स्मके ॥” इति । क्रिमिभिरात—शिरसि क्रिमिजा पीडा भवति इति, यदक्तं— “निस्तृयते यस्य शिरोऽतिमात्रं सन्धत्यमाद्यं स्फुरतीव चान्तः । प्राणश्च गच्छेत् ॥ रुधिरं सपूयं शिरोऽभितापः क्रिमिभिः स घोरः ॥” (सु० उ० २५ अ०) इति । तथेवाह चरकः,—“क्रमीणा दशमेन च” (च० सू० कियन्तःशिरसीय०) इति । शङ्ख- केनात—शङ्खदेशेप दुष्टाः दोषाः शोथत्वेन रुजा कुर्वन्तीत्यनेन शङ्खकरोगो वाच्यः ; तद्वयथा—“रक्तापत्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः । तीव्ररुदाहरागं वा शोथं कुर्वन्ति टाकणम् ॥ स शिरो विषवनेगौ निरुध्यागु गलं तथा । तिरावाञ्जीवितं हन्ति शङ्खो नामतः परम् ॥ वृद्धाञ्जीवितं भेषज्य प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥” (रोगं वि० शिरोरोगं) इति । एवं च सुश्रुतोक्ता दश शिरोरोगाः प्रतिपादताः । माधव- करेण तु स्वसङ्ग्रहेऽनन्तवातोऽधिकः पठितः, तन्वान्तरदर्शनात् ; तद्वयथा—“दोषास्तु

* “शिरःपाकात्” इत्यत्र “शिरःकम्पात्” इति पाठान्तरं चरकवाम्बट- संवादि ।

+ मुद्रितसुश्रुतशब्देन “असृग्बसाश्लेष्मसमीरणानाम्” इत्यत्र “वसावलासक्त- सन्धवानाम्” इति पाठवैषम्यं दृश्यते ।

‡ “रुधिरं सपूयम्” इत्यत्र सुश्रुते “सलिलं सरक्तं” तथा रुग्बिन्धये “सलिलं सपूयम्” इति पाठान्तरम् ।

¶ मुद्रितसुश्रुते एकादश शिरोरोगाः अनन्तवातस्य इत्युक्तिर्दृश्यते ।

नवकपालरोगाणां विवरणम् ।—

तथा कपालरोगाः स्युर्नव तेषूपशीर्षकम् ।

अरुंधिका विद्राधिश्च दारुणं पिडकाऽर्बुदम् ॥

इन्द्रलुप्तश्च खलतिः पलितश्चेति ते नव ॥ १५३ ॥

दुष्टास्त्रय एव मन्वा सम्योद्य घाटासु रुजां सुतीव्राम् । कुर्वन्ति योऽर्बुदभवि शङ्कदेशे स्थितिं करोत्याशु विशिषतश्च ॥ गंख्य पात्रे तु करोति कम्पं इत्युचं क्षोषनजांश्च रोगान् । अनन्तवाते तमुदाहरन्ति दोषत्रयोऽं शिरसो विकारम् ॥” (सु० उ० २५ अ०) इति । सर्वत्र सर्वजेषु प्रतिपादितत्वात् अत्रापि न गणितः ॥ १५१, १५२ ॥

तथा कपालरोगाः स्युर्नव तेषूपशीर्षकमित्यादि ।—शीर्षकसमीपे शीर्षकवत् यः शीघ्रः स उपशीर्षकशब्दवाच्यः, नीरुक्शाफलादुपशीर्षकः, यदुक्तं—“कपाले पवने दृष्टे गर्भस्थस्यापि जायते । सर्वर्षो नीरुक्ः शोफकं विद्यादुपशीर्षकम् ॥” (वा० उ० २३अ०) इति । अरुंधिकोक्तं—अरुंधीतं व्रणानि कथितानि, तान्यपि शिरसि भवन्ति ; तद्व्यथा—“अरुंधि बहुवक्राणि बहुलेदीनि मूर्द्धनि । कफासृक्कामिकोपेन नृणां विद्यादरुंधिकाम् ॥” (सु० नि० १३अ०) इति । विद्राधश्चेति—विद्राधिः प्रसिद्धः, स तु मूर्द्धस्थि भवति वाङ्गीतमर्माश्रितत्वात् । अथ लक्षणं विद्राधनिदाने ज्ञातव्यम् । दारुणमिति—दारुणं केशभूमौ भवति, लोकेऽपि “फ्याम” शब्दवाच्यो रोगविशेषः ; तदुक्तं—“दारुणा कण्ठरा रुजा केशभूमिः प्रजायते । कफवात-प्रकोपेण विद्याद्दारुणकन्तु तम् ॥” (सु० नि० १३अ०) इति । यद्यपि कफवात-प्रकोपेणेत्युक्तं, तथाऽपि अथ पिप्परक्तानुबन्धा द्रष्टव्यः ; यदुक्तं विद्वेष्टे—“यदत्र पटलाभासं सरजस्रं शिरस्त्विवि । पारुथं जायते अन्तोऽस्य रूपं विशिषतः ॥ तोद्रेः समन्वितं वातात् सकण्डू गौरवं कफात् । सपिपासं सदाहार्तरागं पिप्पास्रजं तथा ॥” इति । पिडकंति—शिरसि याः पिडका भवन्ति ताः पिडकाः रोगाः कथिताः, अथमेव क्षुद्ररोगेषु इरिवेङ्गकाशब्दवाच्यः, तथा हि—“पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुयकजाज्वराम् । सर्वोत्सिकां सर्वलिङ्गा जानीथाटरिवेङ्गकाम् ॥” (गो० वि० क्षुद्र०) इति । अथ तु शिरःस्थितत्वात् लिखितान् दोषः । अर्बुदमिति—अर्बुद-वदुर्बुदं व्रणविशेषः, “गात्रप्रदेशे कश्चिद्देव” (सु० नि० १२अ०) इत्यानयमाङ्कुरश्चपि भवति । तल्लक्षणं तत्रैव बोद्धव्यम् । इन्द्रलुप्तमिति—इन्द्रलुप्तं “वादिपुरा” शब्द-वाच्यो रोगविशेषः, अथैव पर्यायकथनं खलित्वं रूक् चेति ; तथा स्रक्तं—“रोम-क्षुपागुगं पित्तं वातेन स्रक्तं मूर्च्छितम् । प्रप्यावयति रोमांश्च ततः श्लेष्मा समीषितः ॥

चतुर्भवतिनेत्ररोगाणां विवरणम् ।—

तथा नेत्रभवाः ख्याताश्चतुर्भवतिरामयाः ।

इच्छि रोमकूपांस्तु ततोऽन्वेषामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं खालित्वं * इत्येति च विभाव्यते ॥” (सु० नि० १३ अ०) इति । अत्र तु इन्द्रलुप्तखालित्वयोः पृथग्गृह्यं क्वात्किंकार्यवचनात् ; तन्मते तु इन्द्रलुप्तं उग्रशुषि भवति, खालित्वं शिरस्त्रेव, अत एव विदेहवचनादिन्द्रलुप्तं स्त्रीणां न भवति ; यदुक्तम्—“अन्वत्सुकुमाराश्चो रको दुष्टं स्ववन्ति च । अन्व्यायामरता यस्यात् + नेन्द्रलुप्तं ततः स्त्रियाः ॥” इति । एवमिन्द्रलुप्तं खलतिश्च पृथगच निरूपितम् । पलितमिति—केशानां शुक्लभावेन पलितमित्युच्यते ; तद्व्यथा—“क्रीधश्रीकश्चमकृतः शरीरोष्णा शिरीगतः । पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥” (सु० नि० १३ अ०) इति । तत् पलितं द्विविधं भवति, अकालजनितं कालजनितञ्च, अन्यत्रोक्तत्वात् ; यतः क्रीधादि-कृतेन शरीरोष्णा शिरीगतेन वैकृतं, पित्तेन पुनः प्राकृतं पलितमिति, अन्यथा पित्तोष्णयोरभेदात् पुनरुक्तिदोषः स्यात् ; एतेन वैकृतमकालजं, वयःकृतमनु पित्ते-नेत्यर्थः । किञ्चित्तत्राकालजलक्षणं मन्यन्ते । अन्ये विभिरेव दोषैः स्यादिति कथयन्ति ; तत्र श्लोकप्रमाया जनितवातेन शरीरोष्णयो विसृष्टिपाच्छरीरगतत्वं, तेनानिखोऽपि लभ्यते, पित्तञ्च साक्षादुपात्तं, अकारेण श्लेष्माऽपि केशशुक्लताकरो गृह्यते ; एतेन दोषव्यसङ्घतः शरीरोष्णा पलितहेतुरिति वाक्यार्थः ; यदुक्तं चरके—“तेजोऽनिखाद्यैः सङ्घ केशभूमिं दग्ध्वा तु कुर्व्यात् खलितं नरस्य । किञ्चित् दग्ध्वा पलितानि कुर्व्याद्द्विष्यभलञ्च शिरोरुहाणाम् ॥” (च० चि० विमर्श०) इति ॥ १५३ ॥

तथेति ।—तथेत्यनेनेन्द्रियसाधर्म्यात् नासाग्रवणादीनामनन्तरं नेत्ररोगगणनारम्भ इत्यभिप्रायः । सा चतुर्भवतिसङ्ख्याकेरामयेः प्रतिपादिता ; तद्व्यथा—“नव रोगा नेत्रसन्धौ चतुर्विंशति वर्त्मजाः । कृष्णभागगताः पञ्च शुक्लभागे त्रयोदश ॥ षट् काचे षट् च तिमिरं षटो दृष्टिगता मताः । लिङ्गनाशस्य सप्त चत्वारश्चाधिमन्यजाः । अभिष्यन्दाश्च चत्वारस्तथाऽष्टौ सर्वजाः स्यूताः ॥” इत्युदाचार्येण सङ्कृष्टिताः । सुसृते तु खानविशेषादेव षट्शततिः कथिताः ; यतः,—“नव सन्ध्याग्रयास्त्रेषु वर्त्मजा-

* रोगविनिश्चये “रुद्धा” वास्तुटे च “रुद्धा” इति पाठः ।

† “तस्यात्र खलितः स्त्रियाः” इति मधुकोषे पाठः ।

तत्र चतुर्विंशतिनेत्रवर्त्मगतरोगाणां विवरणम् ।—

तेषु वर्त्मगदाः प्रोक्ताश्चतुर्विंशतिसंज्ञकाः ॥ १५४ ॥

स्त्रिकविंशतः । शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥ सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा दादशैव तु । * द्वौ च बाह्याश्रयावन्धावनिमित्तानामक्षौ ॥ षट्सप्ततिर्नेत्ररोगाः सङ्गृह्येण प्रकीर्त्तिताः ॥” (सु० उ० १५०) इति । दोषभेदेनापि षट्सप्ततिरेव ; यदाह सुश्रुतः—+ “तैस्त्रिभिस्त्रिंशदुक्तास्ते कफिनाभ्याधिकास्त्रयः । रक्तजा षोडश ज्ञेयाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः ॥ बाह्यौ पुनर्द्वौ च तथा रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः ॥” इति । अत्र शार्ङ्गधराचार्य्येण यच्चतुर्नवतिमङ्गायङ्गं कृतं † तन्नैत्ररोगान्त्रेनेत्ररोग-निदानतया (१) प्रतिपादितत्वात् । यथा सर्वनेत्रामयाणां हेतुभूतोऽभिव्यन्द इति ; तदुक्तं—“वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिव्यन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥” (री० वि० नेत्रसर्वगत०) इति । सुश्रुतेऽपि यथा— “प्रायेण सर्वे नयनामयास्ते भवन्त्याभिव्यन्दनिमित्तमूलाः” (सु० उ० १५०) इति । अधिसन्ध्यस्याप्यभिव्यन्दन्यत्वम् ; यदुक्तं—“वृद्धैरेतैरभिव्यन्दैर्नाथानाक्रियावताम् । तावन्तस्त्रिधमन्याः स्युर्नयने तौत्रवेदनाः ॥” (सु० उ० १५०) इति । तथैव दृष्टिगत-रोगाणामपि तिमिरकाचल्लिङ्गनाशाय हेतुभूताः परम्परया व्यवस्थिताः ; तद्व्यथा—“तिमिरं रागतां याति रागः काचत्वमेति च । काचात् सञ्जायते नीली तद्दाऽन्वी जायते नरः ॥” इत्यादिना । तेनात्र निदानभूतानां रोगाणामपि सङ्गृहः कृत इत्यदोषः । एतेषां लक्षणानि वक्ष्यमाणेषु नेत्रगटेषु दर्शयिष्यामः । अथ चतुर्नवतिनेत्ररोगाणां विवरणमाह, तेषु वर्त्मगदा इत्यादि।—तेषु पूर्वोक्त-चतुर्नवतिसङ्गृहकगटेषु वर्त्मगदाः ॥ पञ्चमूलगतरोगाः, ते चतुर्विंशतिभेदाः

* सुद्रितसुश्रुतेषु—“द्वौ च—”इत्यादिपाठस्त्वले “बाह्यौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदाहणौ । भुय एतान् प्रवक्ष्यामि सङ्गारूपविशिक्षितैः ॥” इति पाठो दृश्यते ।

+ सुद्रितसुश्रुतेषु—“वाताहृश तथा पित्तात् कफाच्चैव त्रयोदश । रक्तात् षोडश विज्ञेयाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः ॥ तथा बाह्यौ पुनर्द्वौ च रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः ॥” इति पाठः ।

‡ तन्नैत्ररोगान्त्रेनेत्ररोगाणां निदानार्थकराणामपि पृथक् पृथक् यङ्गणादिति पाठे कथाश्चदर्थसङ्गतिः जायते ।

॥ पञ्चमूलं वर्त्म इति तु न सम्यक् । “नयनगोलकावरकं निसेधोन्नेषाश्रयं पटलक्षयं वर्त्म उच्यते” इति श्रीकण्ठः ।

कृच्छ्रोन्मीलः पद्मशतः कफोत्क्लिष्टश्च लोहितः ।

अरुद्धिमेषः कथितो रक्तोत्क्लिष्टः कुकूपकः ॥ १५५ ॥

कृच्छ्रोन्मीलप्रभृतयः । तद्वयथा कृच्छ्रोन्मील इति—यत्र कृच्छ्रेण महता कष्टेन उन्मीलन-
मुद्घाटनं भवति, अत एव तन्नामरे कृच्छ्रं नामेति कथयन्ति; यथा—“वाताद्या
वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति मन्त्रा यदा । तदा दष्टं न शक्नोति कृच्छ्रं नाम तद्विदुः ॥”
(री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । यत्र पद्मशतं शतानं भवति स पद्मशत इति कथितः ।
तेनान्ध्र पद्मशतः प्रसिद्धः; यदुक्ते—“वर्त्मपद्माश्रयगतं पित्रं रीमाणि श्रातयेत् ।
कण्डूदाहश्च कुरुते पद्मशतं तमादिशत ॥” (री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति ।
कफोत्क्लिष्ट इति—कफस्थोत्क्लिष्टत्वेन प्रक्लिन्नवर्त्मत्वम संपात्ते, तेन प्रक्लिन्नवर्त्मैति
नाम्ना प्रसिद्धम्; तद्वयथा—“अरुजं बाह्यातः शुनं वर्त्म यस्य नरस्य हि । प्रक्लिन्नवर्त्म
तत्र विद्यात् क्लिन्नमत्यथेमनतः ॥” (री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । एतदेव
अक्षयेण पिक्वाख्य पठितम्; यथा—“भृशं प्रक्लिप्यते वर्त्म कण्डमन्त्रन्दवेदनम् ।
विद्यात् प्रक्लिन्नवर्त्मैति तत्र पिक्वं सन्निपातजम् ॥” इति । लोहित इति—
लोहिताकाराङ्गुरत्वेन यथाऽश्लेषाऽयमपि, अत एवान्ध्र * शुक्रार्शः कथितम्;
तद्वयथा—“दीर्घोऽङ्गुरः खरः अर्शो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः । व्याधरेषोऽनिर्विख्यातः
शुक्रार्शो नाम नामतः ॥” (री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । निमेष इति—निमेषसंज्ञया
प्रसिद्धः; यतः,—“निमेषिणीः शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मरुग्रथाः । चालयत्यन्ध्रवर्त्मनि
निमेष इति तं विदुः ॥” (री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । अयमापि विदंष्ट्रे असाध्यः
कथितः; यदुक्ते—“निमेषिणीः शिरा वायुः प्रावश्य व्यवर्तयते । अत्यर्थं चालयेहर्त्म
निमेषः स न सिध्यति ॥” रक्तोत्क्लिष्ट इति—रक्तोत्क्लिष्टत्वात्, रक्तार्शोऽन्यत्र
प्रातिपादितम्; यथा—“यः स्थितो वर्त्ममध्ये तु लोहितो सदुरङ्गुरः । तद्रक्तजं
शोणितार्शंक्लृप्तं भिन्नं प्रवर्द्धते ॥” (री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । एतदसाध्यत्वेन
वदंष्ट्रेऽपि दर्शितम्; यथा—“वायुः शोणितमादाय शिराणां प्रमुखे स्थितः ।
जगयत्यङ्गुरं तासं वर्त्मनि स्थिन्नरोद्भवम् ॥ तच्छोणितार्शोऽसाध्यं स्यादसाम्येण
दोरुजम् ॥” इति । कुकूपकीऽन्यत्र बाणरोगं पठितः, बालानामनौव सम्भवत्वात्;

* लोहिताकाराङ्गुरत्वेन शोणितार्शःसंज्ञकमव भवितुं युक्त, न तु शुक्रार्शः;
यतः,—“यः स्थितो वर्त्ममध्ये तु लोहितो सदुरङ्गुरः । तद्रक्तजं शोणितार्शंक्लृप्तं
भिन्नं प्रवर्द्धते ॥” इत्युक्तत्वात् ।

पञ्चाशः पञ्चरोधश्च पित्तात्क्लिष्टश्च पोथकी ।

श्लिष्टवर्त्मा च बहलः पञ्चमात्सङ्गस्तथाऽर्बुदम् ॥ १५६ ॥

अधिगतभागेनात्र गणितो न दोषः ; तद्व्यथा—“कङ्कणकः चौरदोषाच्छिशुनामधि-
वर्त्मनि । जायते तेन तन्नेत्रं कण्डुरश्च खर्वेन्मूहुः ॥ शिशुः कुठ्याङ्गलाटादि-कूटनासाव-
घर्षणम् । शक्तो नाकंप्रभा द्रष्टुं न वर्त्मान्मौलनक्षमः ॥” (रो० वि० बाल०)
इति । पञ्चाशं इति—यत्र ककटोवीजसदृशाः पिडका वर्त्मनाऽन्तर्धातः भवन्ति
तत् पञ्चाशः कथितम् ; तथा हि—“एवांरुवीजप्रतिभाः पिडका मन्दवेदनाः ।
श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मप्यासदृशीवर्त्मं कौर्त्त्यन्ते ॥” (रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति ।
सन्निपातजमितम् ; तथा च विट्ठः,—“नीरुजा कठिना वर्त्म-पञ्चान्तर्बाह्यतोऽपि
वा । पिडका सन्निपातेन तदृशीवर्त्मं कौर्त्त्यन्ते ॥” इति । पञ्चरोध इति
—पञ्चरोधो वर्त्मबन्धः कथितः, यत्र श्लेष्मद्योगश्च यथावत्प्रयत्नं पिडधाति वर्त्म
एव सन्निपातजः ; तथा हि—“कण्डूमताऽल्पतोऽनं वर्त्मश्लेष्मं यो मरः । न समं
ह्लादयेदधि भवेदन्धः स वर्त्मनः ॥” (सु० उ० ३ अ०) इति । पितात्क्लिष्ट इति—
पित्तात्क्लिष्टं पित्तं यत्र सः * पञ्चप्रकोप इति नाम्ना प्रसिद्धः ; यदुक्तं—“प्रचालितानि
वातेन पञ्चाश्वदि विशन्ति हि । पृथग्व्यदि मूहुक्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ असिते च
सिते भागे मूलकांषात् पतन्ति हि । पञ्चकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥”
(रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । अयमपि सन्निपातजो याव्य एव । पोथकीति
—यत्र सर्षपसदृशाः पिडका भवन्ति स पोथकीशब्दात्तः ; यथा—“साविष्णुः
कण्डुरा गुर्वी रक्तसर्षपसन्निभाः । रुजावत्यश्च पिडकाः पीयक्व इति कौत्तताः ॥”
(रो० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । श्लिष्टवर्त्मेति—वर्त्मनः श्लिष्टत्वेन, † अक्षिप्तवर्त्म

* वाग्भटोक्तपित्तात्क्लिष्टकण्डुश्लेष्मेण सह पञ्चप्रकोपस्य किमपि सादृश्यं नास्ति ;
तथा च—“सदाहक्लेदनिक्षोटं रक्ताभं स्वर्णनाक्षमम् । पित्तेन जायते वर्त्मं पित्तोत्त-
क्लिष्टमुश्नति तत ॥” (बा० उ० ८ अ०) । एवञ्च अनयोरेक्य कदाऽपि न युज्यते
इति । पञ्चकोपो वातजः पित्तात्क्लिष्टश्च पित्तजश्चैव इत्यपि दृष्टव्यम् ।

† अक्षिप्तवर्त्मना सह वाग्भटोक्तश्लिष्टवर्त्मनः वर्त्मश्लेष्मं विना नाभ्यत् सादृश्यं
परिदृश्यते ; तद्व्यथा—“श्लिष्टाख्यवर्त्मनी श्लिष्टे कण्डून्प्रयथुरागिणी” (बा० उ०
८ अ०) इति । “एतत् (अक्षिप्तवर्त्मं) वाग्भटे पिङ्गाख्यं सम्बध्यते” इति
अधुकोषः ।

कुम्भीका मिकतावर्त्म लगणोऽञ्जननामिका ।

इति नामान्तरं, पञ्चर्षां संलग्नत्वात् ; तथा हि—“यस्य धीतान्धधौतानि सन्नञ्जने पुनः पुनः । वर्त्मन्परिपञ्चानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥” (री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । एके ऽष्टस्थाने क्लिष्टवर्त्मेति पठन्ति, तत्र क्लिष्टत्वं वेदनाऽल्पयोगादवगन्तव्यम् ; यतः,—“सहस्यवेदनं तासं यद्वर्त्म समनेव च । चक्षुसाश्च भवेदन्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदः ॥” (सु० उ० ३ अ०) इति । बहल इति—यत्र त्वग्वर्णसदृशः पिण्डका भवन्ति तत् बहलवर्त्मेति संज्ञया कथितम् ; तथा हि—“वर्त्मोपचीयते यस्य पिण्डकाभिः समन्ततः । सर्षपाभिः स्थिराभिश्च विद्यात् बहलवर्त्म तत् ॥” (री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । पश्चीत्सङ्ग इति—वर्त्मन एवाभ्यन्तरे * उपरि सोत्मेधा पिण्डका जायते, तेनोत्सङ्गापिण्डका अन्वव कथिता ; यथा—“अभ्यन्तरमुखी ताम्ना बाह्यतो वर्त्मनश्च या । सोत्सङ्गात्सङ्गापिण्डका सर्वजा स्थूलकण्डूरा ॥” (री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । इयमपि विदेहगदाधराभ्यां वर्त्मनि एव जाता दर्शिता ; यदाहतुः,—“वर्त्मोत्सङ्गेऽधरे जन्तोः सन्नपातात् प्रजायते । अभ्यन्तरमुखी स्थूला बाह्यतस्यापि दृश्यते ॥ पिण्डका पिण्डकाभिश्च षिताऽन्याभिः समन्ततः । उत्सङ्गापिण्डका नाम कठिना मन्दवेदना ॥ सा प्रभिन्ना सवेत साधं कुकुटाण्डरसोपमम् ॥” इति । अर्बुदमिति—वर्त्मोर्बुदं, तच्च रात्र्यरूपेण स्थितम् ; तद्वदथा—“वर्त्मान्तरस्थं विषमं रात्र्यभूतमवेदनम् । आचक्षीतार्बुदमिति मरुक्तमविलाञ्चतम् ॥” (री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । कुम्भीकेति—कुम्भाण्डलता, तद्वीजतन्व्या कुम्भीका वाच्यम् । अन्ये—कुम्भीका कच्छदेशोद्भवा टाडिमाकारफला, तद्वीजतन्व्यापिण्डका भिद्यमाना मृती श्वय-मेव पूर्णोदरा भवति, यदन्तं—“वर्त्मनि पिण्डका घ्राता भिद्यन्ते च सवन्ति च । कुम्भीकावीजसदृशाः कुम्भीकाः सन्नपातजाः ॥” (री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । मिकतावर्त्मेति—मिकता शर्करा, तत्सदृशाभिः पिण्डकाभिश्चितं गृह्यते भवति तत् मिकतावर्त्मेति कथितम् ; तद्वदथा—“पिण्डकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंहता । पिण्डका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ॥” (सु० उ० ३ अ०) इति । लमण इति

* सुसूत्रे अ-ीवर्त्मनि पिण्डका जायते इत्यन्तं, तथा च—“पिण्डकाऽभ्यन्तरमुखा बाह्याधीवर्त्मसंज्ञया । विज्ञेयोत्सङ्गिनी नाम तद्रूपपिण्डकान्विता ॥” (सु० उ० ३ अ०) इति । मधुकोषकारेणापि—“ऊर्ध्वाधीवर्त्मद्वयमध्ये अधीवर्त्मनि या” इति व्याख्यातम् ।

कर्दमः श्याववर्त्मा च विसवर्त्मा तथाऽलजी ॥

उत्क्रिष्टवर्त्मेति गदाः प्रोक्ता वर्त्मसमुद्भवाः ॥ १५७ ॥

—यत्र वर्त्ममूले कोलप्रमाथो गन्धिः स लक्षण इति रोगविशेषः कथितः ; तथा च—
 “अपाकी कठिनः खूलो गान्धर्वर्त्मभवोऽरुजः । सकण्डूः पाक्कलः कोल-प्रमाथो लक्षणस्तु
 सः ॥” (सु० उ० ३ अ०) इति । अस्त्रनामिकेति—वर्त्मजा कोमला या पिडका सा-
 ऽस्त्रनामिकेति प्रसिद्धा ; यदुक्तं—“दाहतोद्भवतो तासां पिडका वर्त्मसम्भवा । नहो
 मन्दरुजा सूच्या ज्ञेया साऽस्त्रनामिका ॥” (सु० उ० ३ अ०) इति । कर्दम इति—
 प्रागुक्तक्रिष्टवर्त्ममेव यदा पिप्तमिलितं सत् शोणितं विदहेत् तदा विक्रिन्नत्वमापन्नं
 वर्त्मं वर्त्मकर्दम इति कथितम् ; तथा हि—“क्रिष्टं पुनः पिप्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा ।
 ततः क्रिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः ॥” (सु० उ० ३ अ०) इति । श्याववर्त्मेति—
 श्यावत्वमत्र वाताधिकत्वेन बोद्धव्यम् ; अत एव वेदनान्वितमित्युक्तम् ; तथा हि—“यत्
 वर्त्मं वास्ततोऽन्तश्च श्याधं शूनं सर्वदनम् । तटाहुः श्याववर्त्मेति वर्त्मरोगविशारदाः ॥”
 (रा० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । अपिदग्धानिव श्यावत्वमित्येके ; तथा च निमिः,—
 “दुष्टश्लेष्मा मरुत् पिप्तं वर्त्मनोश्चिषते यदा । अपिदग्धानिभ श्याधं श्याववर्त्मेति
 ताहदुः ॥” इति । विसवर्त्मेति—विषं मृणालं, तच्छिद्राकारच्छिद्रान्वित. शोथो
 वर्त्ममूले भवति तत् विसवर्त्मेति नाम कथितम् ; तदुक्तं—“त्रयो दोषाः वडिः
 शोथं कुर्युच्छिद्राणि वर्त्मनोः । प्रस्रवन्त्यनरुदकं विसवविसवर्त्मं तत् ॥” (रा० वि०
 नेत्रवर्त्म०) इति । अलजीति—यद्यप्यलजी वक्ष्यमाणसन्धिगतरोगेषु दर्शिता तथाऽप्यत्र
 प्रसङ्गात् प्रसिद्धं मतत्वात् * पद्मसन्धावाप भवतीत्यदोषः ; यदुक्तं—“वर्त्मुलाकार-
 पिडका सूच्या तासां च वर्त्मनि । सरुजा शोणितोरिक्ता दारुणा त्वलजी कृता ॥”
 इति । उत्क्रिष्टवर्त्मेति—उत्क्रिष्टो वातस्तेन व्याप्तं यद्वर्त्मं, अत एव तन्वा-
 न्तरे + वातहतवर्त्मं कथितम् ; यथा—“विमुक्तसन्धि निशेषं वर्त्मं यस्य निभोल्यते ।

* वाग्भटे वर्त्मगतरोगविज्ञानीयेऽध्याये कनीनिकोपरि वर्त्मनो वास्ततः एकविधा
 अलजी उक्ता, अपरा सन्धिगतरोगविज्ञानीये कनीनिहान्तः कृष्णश्लेष्मसन्धौ, न तु
 पद्मसन्धौ कुदापि ; तथा च—“कनीनिके वडिर्वर्त्मं कठिनो गन्धिरुद्रतः । तासाः
 पकोऽस्रपृथास्त्रदलज्याधायते मुहुः ॥” (वा० उ० ८५०) । “कनीनक्षान्तरलजी
 शोथो रक्तोद्दाहवान्” (वा० उ० १० अ०) इति ।

† वाग्भटोरिक्तावर्त्मना सह सौश्रुतवातहतवर्त्मनः किमपि सादृश्यं

नव नवनेत्रसन्धिगतरोगाणां विवरणम् ।—

नेत्रसन्धिसमुद्भूता नव रोगाः प्रकीर्त्तिताः ।

जलस्रावः कफस्रावो रक्तस्रावश्च पर्वणी ॥ १५८ ॥

एतद्वातघृतं वर्त्म जानीयादक्षिचिन्तकः ॥” (री० वि० नेत्रवर्त्म०) इति । एवं वर्त्म-
रोगाद्यनुविशतिः प्रोक्ताः ॥ १५४—१५७ ॥

इदानीं नेत्ररोगेष्वेव सन्धिगतान् नव भेदान् आह, नेत्रेति ।—पूर्वोक्तेषु चतुर्नवति-
नेत्ररोगेषु नव रोगा ये सन्धिगतास्तेषां विवरणं लिख्यते, यथा, जलस्राव इति—
जलस्रावोऽत्र पिप्ताहोड्व्यः, जलाभस्रावदर्शनात् ; तद्वयथा—“हरिद्राभं गोलमुष्णं
जलाभं पित्तस्रावः संस्रवेत् सन्धिमध्यात्” (री० वि० नेत्रसन्धि०) इति । यत्-
सन्धान्तरेऽपि चत्वार एव स्रावा उक्ताः ; यदुक्तं—“गत्वा सन्धीनशुभामार्गेण दीवाः कुर्युः
स्रावान् लक्षणेः स्वीरुपेतान् । तं हि स्रावं नेत्रनाडीमध्येके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये
चतुर्धा ॥” (री० वि० नेत्रसन्धि०) इति ; तन्नाम जलस्राव इति कथितः । पृथ-
स्रावश्च सन्निपातजः स्रावः कथितः । ननु वातजः स्रावः कुतो भोक्तः ? सत्यम् ; केवल-
वातेन स्रावाभावात्, यतो विदेहेऽपि चत्वार एव प्रतिपादिताः ; तद्वयथा—
“सन्निपातात् कफात् रक्तात् पिप्तात् स्रावोऽसि सन्धिषु” इति । कफस्राव
इति—कफेन स्रावा घनी भवति गौरुजश्च ; यदुक्तं—“श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः
स्रवेत्तु श्लेष्मस्रावो गौरुजः स प्रदिष्टः” (सु० उ० २ अ०) इति । रक्तस्राव इति—
“रक्तस्रावः शोषितोत्थः” इति यद्वहणात् अत्र सरक्तपुत्रं स्रवति ; यतः,—“रक्तस्रावः
शोषितोत्था विकारः स्रवेद्दुष्टं तत्र रक्तं * सपृथम्” इति । पर्वणीति—
शुक्लकृष्णसन्धावेव पर्वणी भवति ; यदुक्तं—“तासां तन्वो दाहश्लोपपत्रा
श्रेया रक्तात् पर्वणी ह्यत्रशोफा । जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात् तस्मिन्नेव
ख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ॥” (सु० उ० २ अ०) इति । बन्ध्यमाणाऽलजी चापि
नास्ति ; तथा च—“यत् वर्त्मोक्लिष्टमुक्लिष्टमकृष्णात् स्रानतामियात् । रक्तदीप-
वयोरक्तेश्चात् बदन्युक्लिष्टवर्त्मं तत्र ॥” (बा० उ० ८ अ०) इति ।

* सुश्रुतेन वाग्भटेन वा पृथस्रावो भोक्तः, तथा च—“रक्तस्रावः शोषितोत्थः सरक्तं
कीर्णं नास्यं संस्रवेन्नितिसान्द्रम्” (सु० उ० २ अ०) इति । “रक्तात् रक्तस्रवे तासं
बह्वृण्य चासु संस्रवेत्” (बा० उ० १० अ०) । माधवेनापि—“रक्तस्रावः शोषितोत्थो
विकारः स्रवेद्दुष्टं तत्र रक्तं प्रभृतम्” इति पठितम् ।

पूयस्त्रावः क्रिमिशयन्यरूपनाडस्तथाऽलजी ।

पूयालस इति प्रोक्ता रोगा नयनसन्धिजाः ॥ १५६ ॥

तस्मिन्नेव कृष्णशुक्लसन्धौ पूर्वलिङ्गैस्तासां तन्वीप्रभृतिभिः ख्यापिता कथिता । भेद-
 खानयोः,—तन्वी पर्वण्योक्ता, खूला चलजीति वदति ; तथा च विदेहः,—“युक्त-
 कृष्णानःसन्धौ तु चीयन्तेऽसृक्कफानिलाः । पर्वण्यो पिडका तेस्तु जायते त्वङ्गुपमा ॥
 तासां सदाऽधीषोष्णीपीतकाशुसमाकुला । कफपित्ते तु सखूर्च्छं सङ्ग रक्तेन मारुतः ॥
 युक्तकृष्णानःसन्धौ तु जनशंकोषनाकृतिम् । पिडकामलजो तान्नु विद्धि तोदाशु-
 सङ्कुलाम् ॥” इति । पूयस्त्राव इति—यत्र सन्निपातेन पाकवान् शोधः संसवेन
 न पूयस्त्रावः कथितः ; तथा हि—“पाकः सन्धौ संसवेन यस्तु पृथं
 पूयस्त्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः” (सु० उ० २ अ०) इति । क्रिमिशयन्यरिति—नाना-
 रूपाः क्रमथो यान्यं वर्त्मपञ्चसन्धावेव कुर्वन्ति, तेन क्रिमिशयन्यरिति प्रतीतः ; यतः,—
 “क्रिमिशयन्यवर्त्मनः पञ्चणष कण्डूं क्रूर्युः क्रमथः सन्धिजाताः । नानारूपा वर्त्म-
 शृङ्गान्तसन्धौ चरन्त्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः ॥” (बी० वि० नेत्रसन्धि०) इति । विदेहे
 तु पूयादिदृशनात् सन्निपातत्रोऽयं विकारः ; तदुक्तं—*“ततस्ते पूयसंसृष्टाः पतन्ति
 क्रमयस्तथा । लक्ष्णैर्विधैर्गुक्ताः सन्निपातसमुत्थिताः ॥ क्रिमिशयिं तु तं विद्या-
 हेङ्गिनां नेत्रदूषणम् ॥” इति । उपनाड इति—तथा च—“यन्त्रिणांशो
 दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूपायो नीरुजस्तुपनाडः” (सु० उ० २ अ०) इति ।
 विदेहे तु वातश्लेष्मजन्मत्वेऽपि श्लेष्मोद्रेकात् श्लेष्मोपनाड इति व्यपदेशः ; यदुक्तं—
 “वायुः श्लेष्माणमादाय दृष्टिमन्धौ व्यवस्थितः । चरुषं कर्तनं यन्त्रिं
 जनयेदल्पवेदनम् ॥ श्लेष्मोपनाडं तं विद्यात् सावान् वक्ष्याम्यतःपरम् ॥”
 इति । चलजीति—पर्वण्योक्ताऽधिकारणे दर्शिता, सा तत्रैव ज्ञातव्येति ।
 पूयालस इति—“पक्वः शोधः सन्धिजातः सतीदः पूयस्त्रावो सोऽत्र पूयालसाय्यः”
 इति । सन्धिरत्र नासामनु नेचानःकनीनसन्धिरित्युच्यते ; तथा च निमिः,—“शोध-
 क्लेदसमाविष्टं तीदभेदसमाकुलम् । पूयालसन्तु तं विद्यात् सन्धौ कानीनिकै
 नृणाम् ॥” इति । इति नयनसन्धिगतरीगा उक्ताः ॥ १५८-१५९ ॥

* “ततस्ते” इत्यस्य भाक् “वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ तु यन्त्रिः पित्तकफात्मकः ।
 ऊषणा पच्यते गार्दं तत्र मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥ सुसृज्जातचरणा वर्त्मपञ्चसमाश्रयाः ॥”
 इति श्लोकावयवो मधुकोषे दृश्यते ।

तत्र त्रयोदशनेत्रशुक्लगतरोमाणां विवरणम् ।—

तथा शुक्लगता रोगा बुधेः प्रोक्तास्त्रयोदश ।

शिरोत्पातः शिराहर्षः शिराजालश्च शुक्तिकः ॥ १६० ॥

शुक्लार्म चाधिमांसार्म प्रस्तार्थ्यर्म च पिष्टकः ।

शिरायाश्चिपिटञ्चैव कफप्रथितकोऽर्जुनः ॥

इदानीं शुक्लभागतरोगान् बुधेः प्रोक्तानाह, तथा शुक्लगता इत्यादि ।—चतुर्नवति-
नेत्ररोगसङ्ख्याविवरणविषयात् शुक्लगतरोगा अत्र त्रयोदश कथिताः । शिरोत्पातशिराहर्षौ
हावत्र रोगौ कथितौ, तावेव माधवसङ्ग्रहे तु सर्वांशिरोगान्तर्गतौ पठितौ, तस्मान्न तत्रैका-
दश शुक्लजा इत्यर्थः । अथाप्याथ्येण तु शुक्लभागे शिरागतदाषविकृतभावादुक्ताविष्यदीषः,
यतः शिराणामुत्पातः उपद्रवः, स च दाषविशेषात् भवति इत्यभिप्रायः । शिरोत्पात-
वत् शिराहर्षोऽपि; यदुक्तम्—“अवेदना वाऽपि सवेदना वा यस्यांशिराव्यो हि
भवति तास्याः । मुहुर्विरज्यन्ति च याः स ताडक् व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥”
(सु० ल० ६५०) इति । शिराहर्षः प्रसिद्ध एव; यतः,—“भीर्हाश्चिरोत्पात उपेक्षितस्त
जायत रोगस्तु शिराप्रहर्षः । तास्याभमस्रं स्रवति प्रगादं तथा न शक्नोत्यभि-
बोक्षतुश्च ॥” (सु० ल० ६५०) इति । शिराजाल इति—यवानुलोमबिखोमस्थितानां
शिराणां निचयविरचितत्वेन जालस्येवाकृतिर्दृश्यते स शिराजालः कथितः ; तथा हि
—“जालाभः कठिनशिरो मृदान् सरक्तः सन्तानः स्यूत इह जालसंज्ञितस्तु”
(सु० ल० ४५०) इति । शुक्तिक इति—यत्र जलशुक्तिनिभा विन्दवी भवति तेन
शुक्तिक इति नेत्ररोगविशेषः ; तथा हि—“श्यावाः स्युः पित्रितनिभाश्च विन्दवी यं
शुक्त्याभाः मितनिघताः स शुक्तिसंज्ञः” (री० वि० नेत्रशुक्ल०) इति । शुक्लार्मेति
—सम्यक् श्वेतभाषत्वात् शुक्लार्मेति ; तद्वयथा—“सश्वेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्जते
चिरात्” (री० वि० नेत्रशुक्ल०) इति । अधिमांसार्मेति—यत्र यत्ननिभमर्म
भवति ; यतः,—“पृथु मृदाधिमांसार्मं बहलञ्च यत्ननिभम्” (री० वि०
नेत्रशुक्ल०) इति । प्रस्तार्थ्यर्मेति—प्रस्तारि प्रस्तरणशीलं यदार्मं भवति ; यदुक्तं—
“प्रस्तार्थ्यर्मं तत्र कौर्षं श्यावं रक्तनिभं सिते” (री० वि० नेत्रशुक्ल०) इति ।
पिष्टक इति—पिष्टवत् पिष्टकलेन धुल्यादिव्यामाददर्शतल्यामिन्त्यर्थः ; तद्वयथा—
“श्लेषमावृतकोपेन * यच्छुक्ते मांसमुन्नतम् । पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्श-
सन्निभम् ॥” इति । शिरायाश्चिपिटनिर्मात—शुक्लभागस्थिताः पिष्टका यदा शिरावृता

* “शुक्ले पिष्टं समुन्नतम्” इति पाठः माधवसङ्ग्रहे ।

स्नायुर्म शोणितार्म स्यादिति शुक्लगता गदाः ॥ १६१ ॥

तत पञ्चनेदकृष्णगतरोगाणां विवरणम् ।—

तथा कृष्णसमुद्भूताः पञ्च रोगाः प्रकीर्त्तिताः ।

भवन्ति तदा शिराशिषिटं कथितम्, एतद्देवान्यत्र शिराजाः पिडकाः इति प्रति-
पादितम् ; यतः,—“शुक्लस्थाः सितैपिडकाः शिराहता याक्ता विद्यादांसतसमीपजाः
शिराजाः” (सु० उ० ४ अ०) इति । एके “शिरायाशिषिटश्चैव” इत्यस्य स्थाने
“शिरायाः पिडकाश्चैवम्” इति पठन्ति, तत्रापि स एवाथः । कफयथितक इति
—यत्र नयनसिते वारिविन्दुसदृशमनागुच्छूनता भवति ; यदुक्तं—“कांस्याभो-
ऽसृदरथ वारिविन्दुकल्पो विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः” (री० वि० नेत्रशुक्ल०)
इति । बलाससंज्ञ इत्यत्र पदं कश्चिद्गृह्यत्वाद्बलासयाथतम् इत्यभिधानम् ; तथा च
विद्वेहः,—“मारुतोत्पीडितः श्लेष्मा शुक्लभागे व्यवस्थितः । जलविन्दुरिवोच्छूनोऽसृदः
श्रीफः समुद्भवेत् ॥ बलासयथितं नाम भीरुजं वृत्तमखलम् ॥” इति । अर्जुन
शतं—यत्र शुक्लभागे रक्तावन्दुरिवोच्छूनो सृदुर्विन्दुरको भवति सोऽर्जुनसंज्ञः ; तदथथा
—“एको यः शशरुधरोपमथ विन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति” (सु० उ०
४ अ०) इति । स्नायुर्मति—इदञ्च प्रसाध्यर्भोद्धवं भवति ; यतः,—“स्थिरं प्रक्षार
भांसाद्यं शुक्लं स्नायुर्म पञ्चमम्” (री० वि० नेत्रशुक्ल०) इति । विद्वेहोऽप्येवमेव ;
यथा—“प्रक्षारिणोऽर्मथः स्नावं निरुणाञ्च यदाऽनिलः । विना स्नावं विद्युत्कं तत्
स्नायुर्मति प्रकीर्त्तितम् ॥” इति । + अधिमांस इति—मांसस्थोपचयाद्वाधिमांससंज्ञः ।
तन्नाम्नरे त्वयमेव रक्तजत्वात् रक्तार्मैति मज्जयाऽभिहितः । एकपटलस्थानगतत्वान्मांस-
रक्तयोः ; तथा हि—“पद्माभं सृदु रक्तार्मं यन्मांसं चोयते सिते” (री० वि०
नेत्रशुक्ल०) इति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण शुक्लगतरोगास्त्रयोदशसङ्ख्या उक्ता
इत्यर्थः ॥ १६०।१६१ ॥

तथेति ।—नेत्ररोगगणनाप्रस्तावे कृष्णभागतरोगाः पञ्चसङ्ख्याका अधुना

* “मारुतोत्पीडितः श्लेष्मा शुक्लभागे व्यवस्थितः । जलविन्दुरिवोच्छूनो ह्यसृदः
कफसम्भवः ॥ बलासयथितं नाम तं श्लेष्मं वृत्तमादिशित् ॥” इति मधुकोषधृत-
विद्वेहपाठः ।

+ “अधिमांस” इत्यत्र मूलोक्तः “शोणितार्म” इति पाठः सङ्गतः तन्नाम्नर-
दर्शनात् अधिमांसार्मथः प्राक्पठितत्वाच्च ।

शुद्धशुक्लं शिराशुक्लं क्षतशुक्लं तथाऽजंका ॥

शिरासङ्गश्च सर्वेऽपि प्रोक्ता कृष्णगता गदाः ॥ १६२ ॥

प्रतिपाद्यते, तथादौ शुद्धशुक्लमिति—शुक्लमत्र पुण्यशब्दात्वात्, “फुलो” इति लोके । शुद्धत्व-
मत्र साध्यतमत्वादन्नत्वत्वाच्च, अतश्चान्तरैः मन्त्रशुक्लमित्युच्यते ; तद्व्यथा—“स्यन्ता-
त्मकं कृष्णगतं सचोषं शङ्केन्दुकन्दपतिमावभासम् । वेद्यायसाधप्रतमुप्रकाशमध्याप्रथं
साध्यतमं वदन्ति ॥” (गी० वि० नेत्रकृष्ण०) इति । एतदंशं कच्छमाध्यमं असाध्यं
भवति ; तद्व्यथा—“गन्धीरजातं बहलञ्च शुक्लं चिरीत्यित्यत्रापि वदन्ति कच्छम् ।
विच्छिन्नमध्यं विश्रितावतं वा अक्षं शिरासूपमदृष्टकृष्णं । द्वित्वगतं खंडितमनन्तस्य
चिरीत्यित्यत्रापि विवर्जनीयम् ॥” (सु० उ० ५ अ०) इति । अन्यादृशमप्यसाध्यं प्रसङ्गतौ
लक्ष्यते ; यथा—“उष्णाशुपातः पिडका च कृष्णे यस्मान् भवेन्मुद्गान्भक्ष्यं शुक्लम् ।
तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति कोचदन्त्यश्च यत् तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥” (सु० उ० ५ अ०) इति ।
शिराशुक्लतु माधर्वनासाध्यशुक्लावस्थार्यां पठितं, यत्कश्चिच्चत्वार एव कृष्णगतरोगाः
सङ्गृहीताः, अनेन चिकित्सापयोगवशात् पृथगाणितं न दोषः । क्षतशुक्लमिति—
क्षतं प्रहारः, तथैव शुक्लं यत् दृश्यते, येन मूत्रयोगेव क्लिन्नाभं भवतीत्यभिप्रायः,
तस्मान् तत्त्वान्तरे मन्त्रशुक्लमिति संज्ञाः ; तथा हि—“निमग्नरूपं च भवेद्भि-
क्षुणे सूच्येव विडं प्रतिभाति यच्चै । स्यात्वं स्रवेदणमतीव यच्च तत् सत्रणं शुक्ल-
सुदाहरन्ति ॥” (गी० वि० नेत्रकृष्ण०) इति । विदं देह्युक्तं—“रक्तराजोनिभं कृष्णे
क्लिन्नाभं यच्च लक्ष्यते । मूत्रयोगेव तच्छुक्लसुष्णाशुखावि सत्रणम् ॥” इति । अन्या-
साध्यस्यावस्थार्याणां अपि एतादृशत्वचर्यान्वितं साध्यमेव ; यदुक्तं—“दृष्टेः समीपे न
भवेत्, यच्च न चावगाढं न च संक्ष्वेद्यं । अवेदभं वा न च युग्मशुक्लं तत् सिद्धि-
मायाति कटाक्षदेव ॥” (गी० वि० नेत्रकृष्ण०) इति । अत्रकेति—अजापुरीष-
सदृशं यद्भवति ; तथा हि—“अजापुरीषप्रतिमो राजावान् मलोद्धितो लोहित-
पिच्छिलाक्षः । विगृह्य कृष्णं प्रच्योऽभ्युपैति तस्मान्जानातमिति व्यवस्थेत् ॥” (गी०
वि० नेत्रकृष्ण०) इति । अत्र तृतीयत्वगतत्वान्मोदसः प्रच्यो बोद्धव्यः ; यदुक्तं
विदं देह्ये—“कृष्णेऽणोर्यद्भवेच्छुक्लं क्षामलोविट्समप्रभम् । सान्द्रपिच्छिन्वरज्जासं
द्वित्वगलजकेति सा ॥” इति । शिरासङ्गश्चेति—नेत्रगतशिराणां सङ्गीऽग्रहणार्थं
* तेनाक्षिपाकात्यथो भवति, तस्मादन्यत्राक्षिपाकात्यथ इति नाम्ना प्रसिद्धः ;

* अक्षिपाकात्यथेन सङ्ग वाग्मटीप्रशिरासङ्गश्च सादृशं किमपि न दृश्यते, तथा
च—“दाहसर्षपन्तः शिराहताः । कृष्णासत्राः शिरासङ्गाः पिडिकाः सर्षपोपनाः ॥”

तत्र सप्तविंशतिनेत्रदृष्टिगतरोगाणां विवरणम् ।—

काचन्तु षड्विधं ज्ञेयं बातात् पित्तात् कफादपि ।

सन्निपाताच्च रक्ताच्च षष्ठं संसर्गसम्भवम् ॥ १६३ ॥

तिमिराणि षडेव स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ।

तथा हि—“श्रेतः सनाक्रामति सवेतो हि दीपेण यस्यासितमण्डलन्तु । तस्यचि-
पाकाव्ययमचिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥” (री० वि० नेत्रकण्ठ०) इति ।
अचिपाकाव्ययः पुरतो वक्ष्यमाणसर्वगतरोगे गणितः, तस्मात् शिरासङ्घोऽत्र
असाध्यकृष्णगतरोगविषये द्रष्टव्य इति समीचीनः पक्षः । एवं पञ्च कृष्णगता रोगाः
भोक्ताः ॥ १६२ ॥

अथ षड्विधं काचमाह, काचान्त्विति ।—काचन्तु लिङ्गनाशस्य भेद एवेत्येके ;
यतः,—“स एव लिङ्गनाशन्तु नीलिका-काचसञ्जितः” (सु० उ० ७ अ०) इति ।
नेत्राणां पटलभेदादपि तृतीयपटलगतं काचमित्युच्यते ; यतः,—“तृतीये पटले
काचं चतुर्थे नीलिकाह्वयम्” इत्यादि । एके तिमिरादीना निदानपरम्परयाऽवस्था
दर्शिता ; तथा हि—“तिमिरं रागता याति रागः काचत्वमेव च । काचात्
सञ्जायते नीलो तदाऽन्वो जायते गरः ॥” इति । अत एवाह माधवः,—
* “साध्यमप्राप्तरागं स्यात् तिमिरं हि क्रियावतः । धाप्यं सम्प्राप्य रागं व्याह्वयं पटलतां
गतम् ॥” इति । पटलानां कथनं दृष्टिगतरोगे दर्शयिष्यामः । षड्विधत्वमस्य
दोषविशेषाद्भवति, यदाह विदेहः,—“यथास्यं रज्यते दृष्टिर्दोषैस्त्रपटलास्थितैः ।
अतुष्टपटलप्राप्तैर्नैऽङ्गं रज्यते तु तैः ॥” इति । एकजातीयतया विचतःपटलगतानां
रोगाणां तिमिरकाचनीलिकार्सञ्जितानां दोषभेदाः षट्मङ्गा एव बीडव्याः, तेषां
स्वरूपं वक्ष्यमाणतिमिरं दर्शयिष्यामः । रागोऽपि तन्त्रान्तरं षड्विधः प्रतिपादितः
दोषविशेषभेदात् ; प्रसङ्गतोऽपि तानाह ; तथा हि—“रागाऽङ्गानां सादृशतः
प्रादृष्टा स्नाथी च नीलस्य तथैव पित्तात् । कफात् सितः शोणितजः सरक्तः समस्त-
द्रोषप्रभवो विचित्रः ॥” (री० वि० नेत्रदृष्टि०) इति । अत्रापि तिमिरसम्बन्धि
परिस्नायि षष्ठं ज्ञातव्यम् । तिमिराण्यीति ।—तिमिरन्तु दृष्टिनाशस्य सूक्ष्ममिति

(वा० उ० १० अ०), किञ्च शिरासङ्घा वाग्भटेन नेत्रशुक्लगते पादितः, स्त्रीशुतः
अचिपाकाव्ययस्तु कृष्णमण्डलगत इत्यापि सुधीभिर्द्रष्टव्यम् ।

* श्लोकोऽयं माधवसङ्गुहं कुत्रापि न दृश्यते ।

संसर्गेण च रक्तेन षष्ठं स्यात् सन्निपाततः ॥ १६४ ॥

प्रसिद्धम् ; यदुक्तं—“मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् । ऋषिभिस्त्विरितं
तस्यात् तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥” इत्यादि । तस्मान्मदेव तिमिरं पटलेषु
दीवबर्णभेदेन रागकाचनीलकादिसंज्ञं भवति, तत् पूर्वं दर्शितमेव । तदेतच्च
नानारूपं भवति नानाकृतिरूपदर्शनात् ; “एकदेशं तु यो दीषो दृष्ट्वां तिष्ठति
पीडितः । यत्संस्थानः स भवति तादृशं तेन पश्यति ॥” इति । एकदिशि-
चतुर्थपटलगतालङ्कानि माधवसङ्घुह्ने ज्ञातव्यानि, यन्मगौरवभयाग्नाव लिखितानि ।
पाङ्गुधस्तु रूपभेदो लिख्यते ; यथा—“तत्र वातेन रूपानि भ्रमन्तीव
च पश्यति । चाविलान्यरूपाभानि व्याविडान्तीव मानवः ॥” (सु० उ० ७ अ०)
इति । पिप्पेन रूपमाह—“पिप्पेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्रुषान् । नृत्यतश्चैव
श्लिखिनः सर्वे नीलञ्ज पश्यति ॥” (री० वि० नेत्रदृष्टि०) इति । कफेन रूपमाह—
“कफेन पश्येद्रूपानि स्निग्धानि च सितानि च । पश्येदसूक्ष्माख्यत्यर्थे व्यभ्रमेवाभ्र-
सम्प्लवम् ॥ सलिलप्लावतानीव पारलाद्यानि मानवः ॥” (री० वि० नेत्रदृष्टि०)
इति । कौशदन्यथा कफलक्षणाणि पाठितानि ; यदुक्तं—“गौरचामरगौराणि श्वेताभ्र-
प्रमितानिपि । यत्र पश्येदसूक्ष्माणि कफाश्वेवाभ्रसम्प्लवन् ॥” इति । संसर्गरूपमाह,
संसर्गादिव पिप्परक्तयोः कथितः ; तेन तन्वान्तरे परिस्त्रायिसंज्ञं तिमिरं संसर्गे-
शब्देनाह ; तथा चोक्तं—“पिपं कुर्यात् पारस्त्रायि मूर्च्छितं रक्ततेजसा । पीता
दिशस्तु खद्योतान् भास्करश्चापि पश्यति ॥ विकीर्यमाणान् खद्योतेर्हं चास्तेजोभिरेव
च ॥” (री० वि० नेत्रदृष्टि०) इति । पारस्त्रायितिमिरं लक्षणात्परमप्याह—
* “अरुणं मण्डलं दृष्ट्वां स्थूलकाचारुणप्रभम् । परिस्त्रायिनि रोगे स्यात् स्त्रायि
नीलञ्ज मण्डलम् ॥” (री० वि० नेत्रदृष्टि०) इति । निर्मलतरक्तापत्ताभ्यामत्यक्तं,
यदुक्तं—“विदध्याति पारस्त्रायि पिपं रक्तेन सङ्गतम् । तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्-
मिव भास्करम् ॥” इत्यादि । रक्तेन रूपमाह—“पश्येद्रक्ताणि रक्तेन विविधानि
तुमासि च । हरिताम्यथ कृष्णानि पीतान्यापि च मानवः ॥” इति । सांज्ञपातेन

* अरुणमित्यादि लक्षणं वार्तिकस्य रागस्य न तु पारस्त्रायिनः ; तथा च मधुकीवः,
—“उद्देशक्रमेण वार्तिकप्रैत्तिकरागस्यैव विंशत्पल्लवमाह, अरुणं मण्डलमित्यादि ।
परिस्त्रायि न इत्यादना परिस्त्रायिनो विंशत्पल्लवम् । अत्र गदाधरस्तु ‘रक्तञ्जं मण्डलं
दृष्ट्वां स्थूलकाचारुणप्रभम्’ इति पठित्वा एतदपि पारस्त्रायिलक्षणमाह—” इत्यादि ।

लिङ्गनाशः सप्तधा स्यात् बातात् पिप्तात् कफेन च ।

त्रिदोषैरुपसर्गेण संसर्गेणामृजरा तथा ॥ १६५ ॥

रूपमाह—“सन्निपातेन चिदाणि विभ्रतामीव पश्यन्ति । बहुधा च द्विधा बाऽपि सर्वाण्येव समन्ततः ॥ हीनाधिकान्नाद्यद्यवा ज्योतीष्यपि च मानवः ॥” (सु० उ० ७ अ०) इति । लिङ्गंति ।—लिङ्गते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गशब्देन दृष्टिरुच्यते, तस्य नाशो लिङ्गनाशः ; यदुक्तं—“रूपाणां लिङ्गनाशाङ्गिर्ज्ञं तन्नाशो लिङ्गनाशकः” इत्यादि । नाशस्तु तिमिररूपेव दृष्टेः सर्वतोऽवरोधात् प्रतिपादितः ; तथा हि—“तिमिराख्यः स वै दीपश्चतुर्थे पटलं गतः । कर्णाद् सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ॥ अङ्गिभ्रपि तर्माभूते नातिकृते महागर्दे । अन्दादित्यौ सनखदावन्तरीचे च विद्युतः । निमन्कांन च तेजांसि साजेषुानि च पश्यन्ति ॥” (सु० उ० ७ अ०) इति । बातादिदोषभेदाः षट् यैः तिमिरं दाशंतांते एवाद्यापि ज्ञातव्या इत्येके, एकपटलगतदोषसाधस्योत् । अन्ये तु वक्ष्यमाणमण्डलगतलक्षणांन मन्यन्ते, तान्यस्यैवाये लिखितानि । सप्तमी भेदस्तु संसर्गेः कश्चन, स तु बाह्यगताभ्यां निमित्तानिनिमित्तागन्तुकभेदाभ्यां द्विधा भवति ; तदयथा—“वाञ्छी पुनर्दावच्च सम्यग्दृष्टौ निमित्ततथाप्यनिमित्ततथ” (सु० उ० ७ अ०) इत्यादि । तत्र निमित्ततो द्विधा, एकः शिरोऽभितापात् भवति, अपरी लगुडाढीनामभिघातनिमित्तः ; यतः,—“निमित्ततल्लक्ष शिरोऽभितापात् प्रियस्त्रिभ्यन्दिनदर्शनैश्च” (सु० उ० ७ अ०) इत्यादिवचनात् शिरोऽभि सर्वतल्लप्यते येन सः शिरोऽभितापः, स तु त्रयकुभुमादगन्धवाहपवनस्पशनादः, तेन मलकोपघाताग्नेयगत-रक्तप्रकोपः दृष्टिशक्तेरपि व्याघातः । अभिघातनिमित्तमाह—“विदोष्येते सौदृतिं ह्योयते वा नृणामभोघातकृता च दृष्टिः” (सु० उ० ७ अ०) इति । निमित्ततो यथा—“सुरभिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शननापि च भास्करस्य । इत्येत दृष्टिर्भूतजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्वनिमित्तसजः ॥ तद्याच्च विस्मयमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ॥” (सु० उ० ७ अ०) इति । ननु विमलैत्यनेन द्रोषजनिततिमिरराग-काचादिरहितः दृष्टिर्भवति, तत् कथं भौतिकान्द्रयव्यादुष्टस्यापि शक्तिनाशः ? उच्यते—देवादयो भौतिकेन्द्रियमदूषयन्त एव शक्तिमुपज्ञानं, यदुक्तं चरके—“देवादयोऽष्टौ हि महान्भावाः न दूषयन्तः पुरुषस्य देहम् । विजन्त्यदृश्याक्षरसा यथैव ह्याया-तपो दर्पणस्यैकान्तो ॥” (अ० वि० उन्माद०) इति । लिङ्गनाशेऽपि कालादिना

* रूपाणां ज्ञानजननात् रूपाणां यद्व्यादिति वा पाठः सङ्गतः, लिङ्गनाशान् लिङ्गम् इत्यस्य निरर्थकत्वान् ।

अष्टधा दृष्टिरीगाः स्युस्तेषु पित्तविदग्धकम् ।

अस्त्रापित्तविदग्धञ्च तथैवोष्णविदग्धकम् ॥ १६६ ॥

वातादिदोषस्यैव अथात् कदाचिद्दर्शनं भवतीत्याहुरेके ; यतः,—“दीवचयात् कदा-
चित् स्यात् स्वयं तत्र च दर्शनम्” (सु० उ० ७५०) इति । अन्ये कर्मसंस्कारित (?)-
वातादिदोषचयादित्याहुः । तेषामेव मण्डलगतरागः केषाञ्चित् ज्ञापनार्थं लिख्यते ;
यथा—“अदृशं मण्डलं वाताश्चलं पदुषं तथा । पित्तात् मण्डलमानीलं कांक्षाभं
पौतमेव च ॥ श्लेष्वा वा वङ्गलं खिग्धं शङ्कुकुन्देन्दुपाण्डुरम् । अल्पस्यपलागस्य* शुक्ती
विन्दुरिवाश्वसः ॥ सङ्कुचस्यातपेऽत्यर्थं छायायां प्रमरत्यपि । अद्यमाने च नयने मण्डलं
तद्विभर्षति ॥” (सु० उ० ७५०) इति । रक्तगमाह—“प्रबालपद्मपत्राभं मण्डलं
शोणितान्मकम् । दृष्टिरागी भवेच्चित्री लिङ्गनाशि विदोषजे ॥” (सु० उ० ७५०)
इत्यादि । वैष्यविषयनिमित्तं कथ्यते ; “वैष्य एष कफात्मकः” इत्यादिवचनात् ।
अष्टधेति—दृष्टिमण्डलगताः रीगाः कथिताः । दृष्टिप्रमाणत्वं सुश्रुतेर्नोक्तम् ;
तद्व्यथा—“ममूरटलमावान् पञ्चभृतपसादनाम” (सु० उ० ७५०) इति । ममूरार्द्ध-
टलमावानित्यभिप्रायः ; निमिरप्याह—“पञ्चभृतात्मिका दृष्टिर्ममूरार्द्धटलोन्मितिः”
इति । तस्यां अन्वारि पटलानि सन्ति, रसरक्ताशयं बाह्यं, द्वितीयं मांसमंशयं, तृतीयं
सेदःसंशयं, चतुर्थं कालकास्थिसंस्थितम् इति ; तदुक्तं सुश्रुते—“तेजोजलाश्रितं बाह्यं
तेजस्यत् पिशिताश्रितम् । सेदकनीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् ॥” (सु० उ०
१५०) इत्यादि । तेष्वदौ पित्तविदग्धमाह—दृष्टेन पित्तेन विदग्धदृष्टिर्भवति ; यदुक्तं
—“पित्तेन दृष्टेन सदा तु दृष्टिः पीता भवेत् यस्य नरस्य किञ्चित् । पीतानि रूपानि
च मन्यते यः स मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥” इति । अस्त्रापित्तविदग्धमिति—अस्त्रापित्ते
वमनविषयत्वात् दृष्टेरभिघातः, वमनत्वं कफं विना न सम्भवति, तस्मात् अतस्मान्नरोक्ता
श्लेष्मविदग्धदृष्टिरियम्, तदुक्तं—“तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिकान्येव शुक्लानि च
मन्यते सः” (सु० उ० ७५०) इति । अद्यापि टाडशक्तिक्त्वान् श्लेष्मिण कफास्त्रसंज्ञेति

* वाग्भटीनेनानेन अस्त्रापित्तविदग्धेन सद्यः श्लेष्मविदग्धदृष्टेः लक्षणसाम्यं किमपि
नास्ति, तच्च सरक्तविदोषजन्यं विक्रियाऽपि तस्य न वमनसाध्या ; तथा च—“भृश-
मस्त्राशनाद्वापे सास्त्रेर्वा दृष्टिराश्रिता । सक्तेदृक्शुक्लवृषा विदग्धास्त्रेण सा स्रुता ॥”
(बा० उ० १२५०) । “धूमराख्यास्त्रापिनीषविदाह्नि जीर्णसर्पिणा । खिग्धं विरेचयेत्
श्रीतेः श्रीतेर्दिग्घास सर्वतः ॥” (बा० उ० १२५०) इति ।

नकुलान्धं धूमरान्धं रात्रान्धं ऋक्षदृष्टिकः ।

गम्भीरदृष्टिरिच्छेते रोगा दृष्टिगता मताः ॥ १६७ ॥

व्याख्यानयन्ति (१) । उष्णविदग्धकामिति—* उष्णं चर्मादिकं, तेन विदग्धदृष्टिर्भवति, अथ एव तन्नाम्नरे दिवाऽन्धः कथितः ; “प्राप्ते तृतीयं पटलसु दोषे दिवा न पश्येन्नशि बोधते च । रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥” (सु० उ० ७५०) इति । नकुलान्धमिति—नकुलस्य दृष्टिः यथा प्रतिभासते वर्णेन तथा अस्येत्यर्थः ; तथा हि—“विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य घटन । चित्वाणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्धसंज्ञः ॥” (सु० उ० ७५०) इति । दिवा स पश्येदित्युक्तत्वात् रात्रौ न पश्यतीत्यवगन्तव्यम् । धूमरान्धं धूमदर्शी कथितः, यतो धुमाकुलान् सर्वभावान् पश्यति ; यदुक्तं—“शीक-ज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः । धूमांशुषा पश्यति सर्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥” (रो० वि० नेत्रदृष्टि०) इति । दिवा धूमान् पश्यति, न तु रात्रौ, पित्तस्य क्षीणत्वात् इति व्याख्यानयन्ति । + रात्रान्धमिति—रात्रान्धं प्रमिद्धम् ; तदयथा—“विषं स्थितोऽन्धः पटलेषु दोषो नक्तान्धमापादक्यति प्रसज्य । दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत् रूपाणि कफाल्पभावात् ॥” (सु० उ० ७५०) इति । ऋक्षदृष्टिक इति—ऋक्षरूपदर्शनात् ऋक्षदृष्टिकः ; यतः,—“यो ऋक्षजाड्यो दिवसेषु ऋक्षान् ऋक्षान् रूपाणि च तेन पश्येत्” (रो० वि० नेत्रदृष्टि०) इति । अथ पीतो रागो दृष्टिमध्यगतः ; यदुक्तं—“दृष्टिमध्यस्थिते दोषे मण्डस्य च पश्यति । रात्रौ पित्ताल्पभावात् तानि रूपाणि पश्यति ॥” इति । गम्भीरदृष्टिरिति—यद्दृष्टिरभ्यन्तरतः सङ्घस्य विरूपा भवति ; तदयथा—“दृष्टिर्विरूपा अमनोपसृष्टा सङ्घस्यनेऽभ्यन्तरतश्च घाति । हजावगाढा च तमन्त्ररोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥” (सु० उ० ७५०) इति । एते दृष्टिगता रोगा दर्शिताः ॥ १६३—१६७ ॥

* उष्णविदग्धस्य लक्षणं वाग्भटे यथा दृश्यते, तेन उष्णविदग्धदृष्टिर्निर्गम्य एव भवति, न तु दिवाऽन्धः ; तथा च—“उष्णमस्य मण्डसा शीतवारिनिमज्जनात् । विदोष-रक्तसम्पृक्तो वासुष्मोर्हि ततोऽजिष्ठी ॥ डाहोषे मनिनं शुक्लमण्डन्यात्रिलदर्जनम् । रात्रा-वाऽन्धश्च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्युता ॥” (बा० उ० १२५०) इति । दिवाऽन्धः पित्त-विदग्धदृष्टेरेव अवस्थानरमावम, एतस्य प्रमाणादिकं विचारभयादत्र न प्रदर्शितं, नेत्रदृष्टिगतरोगाधिकारि पित्तविदग्धदृष्टिव्याख्याने मधुकोषो द्रष्टव्यः ।

+ अत्रैव रात्रान्धस्य अवस्थाविशेषः श्लेष्मविदग्धदृष्टिरिति मधुकोषनिबन्धसङ्गृही ।

तत्र बीजशनेत्रसर्वगतयोगाणां विवरणम् ।—

अभिष्यन्दाश्च चत्वारो रक्ताहोषैस्त्रिभिस्त्रिधा ।

चत्वारश्चाधिमन्याः स्युर्वातपित्तकफास्रतः ॥ १६८ ॥

अभिष्यन्दाश्चेति ।—सर्वनयनरोगहेतुत्वात् सर्वनयनगतोऽभिष्यन्द इति ; यतः सुश्रुते सर्वनयनगताः समदश्च गर्दिताः ; तद्वयथा—चत्वारोऽभिष्यन्दाश्चत्वारोऽधिमन्याः नेत्रपाकादयो नश्च इति । अत्र चक्षुस्त्रांसि शेषदीर्घावशेषभेदाश्च पृथक् लिखितो न दीर्घः । संसंरम्भपाकान्वितोऽभिष्यन्दरोगः, स चतुःप्रकारो भवति दीर्घभेदेन ; तेषु वाताभिष्यन्दाच्च, वाताभिव्याप्ति नेत्रे ईदृशानि लक्षणानि भवन्ति ; तद्वयथा—“निक्षीदन्क्षन्धनरोमहर्षसङ्घर्षपाकव्यगिरोऽभितापाः । विद्युत्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिष्यन्ने नयने भवन्ति ॥” (सु० उ० ६५०) इति । पित्तजमाच्च, तद्वयथा—“दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायर्न वाष्पसमुद्भयश्च । उष्णाश्रुता धीतकनेत्रता च पित्ताभिष्यन्ने नयने भवन्ति ॥” (सु० उ० ६५०) इति । कफजमाच्च,—“उष्णाभिनन्दा गुरुताऽऽषर्शाथः कण्डूपट्टंहावतिशीतता च । स्वाधो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिष्यन्ने नयने भवन्ति ॥” (री० वि० नेत्रसर्व०) इति । रक्ताभिष्यन्दाच्च—“तास्त्राश्रुता खोदितनेत्रता च राज्यः समन्तादातलीहृताश्च । पित्तव्यलिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिष्यन्ने नयने भवन्ति ॥” (सु० उ० ६५०) इति । अर्भातक्रियमाणत्वात् वृद्धेरभिष्यन्दैरेव चत्वारोऽधिमन्या जायन्ते ; तथा हि—“वृद्धैरेतेरभिष्यन्दैर्नराणांक्रियावताम् । तावन्तस्त्वाधिमन्याः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥” (सु० उ० ६५०) इति । शिरसोऽर्द्धवेदनाजनकत्वाच्चाभिष्यन्दतो भिन्नः ऋद्धुद्धीतः ; यदुक्तम्—“उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मय्यते तथा । शिरसोऽर्द्धं च तं विद्यादधिमन्यं स्वलक्षणैः ॥” (सु० उ० ६५०) इति । न केवलं तीव्रवेदनादिकारित्वात् भिन्न एव, अपि तु दृष्टिनाशकत्वादिति ; तथा कृतं—“इत्यार्द्धाष्टं श्लेष्मकः सप्तरात्रादधिमन्यो रक्तजः पञ्चरात्रात् । षड्त्रात्राद्वा वातिको वै निङ्गन्त्यान्मिष्याचारात् पैलिकः सद्य एव ॥” (री० वि० नेत्रसर्व०) इति । कालाविधिरत्र व्याधिस्वभावाद्भङ्गनप्रलेपनादिविधानार्थमस्त्रनादिनिषेधाद्यंश्च । तन्नाकारेऽपि सामानिरामनेत्ररोगविषयत्वाद्धेयोपादेयत्वं प्रतिपादितम् ; तद्वयथा—“श्लेधः प्रलेपलिक्ताञ्च धूमा दिग्-चतुष्टयम् । लङ्घनश्चाक्षरोगाणामानानां पाचनानि षट् ॥ अस्त्रं सर्पिषः पानं कषायं गुरुभोजनम् । नेत्ररोगेषु सानेषु खानश्च परिषर्कयेत् ॥” इति । सामनिरामलक्षणं प्रसङ्गतो लिख्यते ; यथा—“उदीर्घवेदः नेत्रं रागशोषसमन्वितम् । घर्षनिक्षीदयत्वाश्रु-

सर्वाक्षिरोगाद्याश्रौ स्युस्त्रेषु वातविपर्ययः ।

अल्पशोफीऽन्यतोवातस्तथा पाकात्पर्ययः स्मृतः ॥ १६६ ॥

शुक्लामास्रितं विदुः ॥” (री० वि० नेत्रसर्व०) इति । निरामलक्षणात्—“मन्दवेदनता कण्डूः संरन्ध्रास्तुप्रशान्ता । प्रसक्तवर्णता चाश्लीः सप्यक्तं दीवनादिश्रेत् ॥” (री० वि० नेत्रसर्व०) इति । वातपित्तकफरक्तलक्षणात्प्राग्भाभिष्यन्दीकानि च बोद्धव्यानि । सर्वाक्षि-
 व्यापकत्वात् सर्वाक्षियक्षणं, न चैकदेशसम्भावत्वात् । अक्षिप्रमाणानु सुस्रुतेनोक्तम् ; यथा—
 “विद्याङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुलीदरसम्भितम् । हाङ्गुलं सर्वतः साक्षं भिषङ्गुयनसुहुदम् ॥
 सुष्ठवं गीरुनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् ॥” (सु० उ० १ अ०) इत्यादि । अष्टाविति—
 अष्टभेदाः । तेष्वष्टौ वातविपर्ययमाह, पर्यायेण क्रमेण कटाक्षिङ्गवोः कटाक्षिङ्गी-
 नथोर्बायुकीर्णरुजां यत्र करोति स वातविपर्ययः ; यदुक्तं—* “वारं वारश्च पर्येत
 भ्रुवो नेत्रे च मादतः । रुजश्च विविधास्तोत्राः ज्ञेयो वातविपर्ययः ॥” (री० वि०
 नेत्रसर्व०) इति । अल्पशोफो इति—अल्पशोफो नेत्रपाकभेदः, स च शोथरहित इत्यर्थः ;
 यतो नेत्रपाको द्विधा भवति, एकः शोथजः अपरस्त्वशोथज इति ; तथा शोक्तं—
 “कण्डूपदेहाशुयुतः पकोडुस्वरसन्निभः । मंत्रश्री पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः ॥
 शोथक्षीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥” (सु० उ० ६ अ०) इति । अन्यतो-
 वात इति—यथा—“यस्यावटुकर्णोऽशरीरुमुख्यो मन्वागतो वाऽप्यनिर्लोऽन्यतो वा ।
 कुर्ष्याद्गुञ्जं वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥” (सु० उ० ६ अ०) इति ।
 अन्यतो वेत्यनेनोक्तप्रदेशादितरत्र पृष्ठे, अन्यत्र वातस्य कारणस्यावस्थानम्, अन्यत्र
 लोचने भ्रुवि च रुजां करोतीति अन्यतोवातः । विदंहेऽप्युक्तं—“मन्यागामन्तर्द्वायु-
 हत्यितः पृष्ठतोऽपि वा । करोति भेदं निक्षोटं शङ्खे चाश्लीर्भुवोस्तथा ॥ तमाहुरन्यतोवातं
 रोगं दृष्टिविदो जनाः ॥” इति । पाकात्पर्यय इति—यद्यपि + सुस्रुतेऽक्षिपाकात्पर्ययः

* वाग्भटे वातविपर्ययो दृश्यते, परन्तु सुस्रुताद्युक्त-वातपर्यायेण सङ्गतस्य सर्वथा
 लक्षणसाम्यं नास्ति, तथा च—“तद्विषेवं भवेज्जिह्वामूत्रं वातविपर्यये” (वा उ० १५ अ०)
 वाग्भटोक्तेनाग्नेन लक्षण्येन सङ्घट्टं “वारं वारश्च—” इत्यादि लक्षणस्य भूनेत्रयोः रुजाव्यतिरिक्तं
 साम्यं नास्ति । वाग्भटोक्तस्य तद्वत् इत्यस्य अन्यतोवात इव इत्यर्थः । सुस्रुते वातपर्यायः
 इति नाम । “ज्ञेयो वातविपर्ययः” इत्यत्र “स ज्ञेयो वातपर्ययः” इति माधवपुत्रपाठः ।

+ अत्रमाक्षिपाकात्पर्ययो वाग्भटेनापि सर्वाक्षिरोगविज्ञाने पठितः ; अन्ये, सुस्रुतोक्त-
 लक्षणस्य लक्षणताक्षिपाकात्पर्ययः अयञ्च सर्वगताक्षिपाकात्पर्ययः नैकविधः, उभयोर्लक्षण-
 वैदम्यात् ; तथा च—“पाकोऽन्यैर्लक्ष्यैस्तथा । अक्षिपाकात्पर्ययो शोफः संरन्ध्रः कलुष-

तथा शुष्काक्षिपाकश्च शोफोऽध्युषित एव च ।

हताधिमन्य इत्येते रोगाः सर्वाक्षिसम्भवाः ॥ १७० ॥

ऋणभागतरोगे पठितकषाऽप्यत्र सर्वाक्षितमण्डलव्यापकत्वेन तीव्ररुजाकारत्वेन च शाङ्गधरेण सर्वाक्षितरोगे पठितो न दोषः ; तदुच्यते—“संख्यायते श्वेतनिभेन सर्व-
दोषेण यस्याक्षितमण्डलम् । तमक्षिपाकात्प्रथमक्षिपकोप-समुत्थितं तीव्ररुजं वदन्ति ॥”
(सु० ल० ५५०) इति । शुष्काक्षिपाक इति—शुष्काक्षिपाकेनोपहतमक्षि यव भवति ;
तथा हि—“यत् कृषितं दारुणरुच्यवत् सन्दृष्टं चाविलदशनं यत् । सुदारुणं यत्
प्रतिशोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥” (री० वि० नेत्रसर्व०) इति । अयं
रोगः सरक्तवातजन्यः ; यदाह करालः,—“कृषितं खरवत्सांक्षि ऋच्छोन्मीला-
विलेखणम् । सदाहं साष्टगो वाताच्छुष्कापाकान्वितं वदन् ॥” इति । शोफ
इति—शोफश्च पाकभेदः, सर्वाक्षिजनैवपाक इत्यर्थः, यतः । सुशुभ्रोऽपि । शोफोऽक्षि-
पाकः ; तदुच्यते—“स्यन्दासु चत्वार इहोपदिष्टाऽनायत एवैह तथाऽधिमन्याः ।
शोफान्वितोऽशोफयुतश्च पाकावित्येवमेते दश सम्प्रदिष्टाः ॥” (सु० ल० ६५०)
इत्यादि । अस्य लक्षणं कथिताल्पशोथे दर्शितम् । अध्युषित इति—अक्षिभोजनो-
त्पत्तिकत्वाद्वाध्युषित इति प्रसिद्धम् ; यदुक्तं—“प्रज्ञावं लोहितपथ्यन्तं सर्वसाक्षि
प्रपञ्चने । सदाहशोथं साक्षावमन्दाध्युषितमस्मृतः ॥” (री० वि० नेत्रसर्व०) इति ।
हताधिमन्य इति—सकलनयनशोषकत्वाद्वाहताधिमन्यः ; यतः,—“उपेक्षणादक्षि
यदाधिमन्यो वातात्मकः सादयति प्रसह्य । रुजाभिरुयाभिरमाप्य एष हताधिमन्यः
खलु नाम रोगः ॥” (री० वि० नेत्रसर्व०) इति । अयं रोगो हृष्टनिर्गमलक्षणी
विहित इति कैचित् ; तदुच्यते—“अलमैतः शिराणान्तु यदा तिष्ठति मारुतः ।
स तदा नयनं प्राप्य शीघ्रं हृष्टि निरस्यति ॥ तस्यां निरस्यमानायां निमंशुन्निक
कावते । नयनं निर्वमन्थाशु शूलतोदाधिमन्यनैः ॥” इत्ययं हृष्टिनिर्गमलक्षणी ।
नेत्रं, सकलाक्षिशोथो मन्य इत्युक्तत्वात् सर्वाक्षिशोथे सर्वसम्प्रतत्वात् प्रतीतः ;
यदुक्तमन्त्रवापि—“अथवा शोथयेदक्षि क्षीणतेजोबलादयम् । तत् पद्ममिव संयुक्त
रुवसोदति लोचनम् ॥ हताधिमन्यं तं विद्यादस्य वातकोपतः ॥” इति ।
एवं चतुर्नवतिनेत्ररोगा एकादशस्थानविशेषेण व्याख्याताः ॥ १६८—१७० ॥

सुता ॥ रुफोपादग्धसितं सितं प्रक्लेदरागवत् । दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाशानव-
स्थिता ॥” (बा० ल० १५५०) इति । टीकाकारेणानेन यत् समाधानमुक्तं तत्र
हृदं अक्षयवैषम्यः स्फुटलादिता ।

पञ्चविधकृत्यानां विवरणम् ।—

पुंस्त्वदीपासु पञ्चैव प्रोक्तास्तत्रैर्ष्यकः स्मृतः ।

आसेक्यश्चैव कुम्भीकः सुगन्धी षण्डसंज्ञितः ॥१७१॥

पुंस्वेति ।—पुंस्त्वदीपो नपुंसकशब्दवाच्यः, स च पञ्चप्रकारो भवति । तत्रैर्ष्यक-
माह—अन्वव्यवायं दृष्टा व्यवाये प्रवर्तते यः स ईर्ष्यकः ; यदुक्तं—“दृष्टा व्यवाय-
मन्वेषां व्यवाये यः प्रवर्तते । ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयः—॥” (सु० शा० २५०) इति ।
दृग्द्योनिरपीर्ष्यकापरपर्यायः । अद्यापि तन्नाम्नरे पठितो हेतुर्थमा—“ईर्ष्याःभ्रमता-
वापि मन्ददृग्भावीर्ष्यारतेरेव वदन्ति हेतुम्” (अ० शा० अतुल्यगोवीथ०) इति । आसेक्य
इति—यः स्वभाष्याया शीत्यादिकं सृष्ट्वा सङ्कल्पपूर्वकं प्रवर्तते स आसेक्यः । सुसुते तु,
शुक्रं प्राश्य ध्वजटाक्यं लभते यः स आसेक्यः कथितः ; तदुक्तं—“पिबोरत्यल्पनीर्यत्वा-
दासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम् ॥” (सु० शा०
२५०) इति । अत एवासेक्यनामाऽयं षण्डो सुखधीन्यपरपर्यायः कथितः ।
कुम्भीक इति—यः पुरुषः स्वकीयपायी अन्यपुरुषपात्रांत व्यवायं कारयित्वा पश्चात्
स्त्रीषु विषये पुमानिव प्रवर्तते स कुम्भीकः ; सुसुते—“स्वै गुदेऽन्नन्नचय्यांत यः स्त्रीषु
पुंवत् प्रवर्तते । कुम्भीकः स तु विज्ञेयः—॥” (सु० शा० २५०) इति । गुद-
द्योनिरयं कुम्भीकापरपर्यायनाम्ना कथितः । अत्योत्पत्तिहेतुश्च तन्नाम्नरे वर्णितः ;
यथा—“मातृव्यंवायप्रतिघेन वक्त्री स्याद्वीजदौर्बल्यतया पितृश्च” (अ० शा० अतुल्य-
गोवीथ०) इत्यादि । गयदासस्तु कुम्भीकोत्पत्तिहेतो काश्यपोक्तं श्लोकमाह ; यथा
—“अरजस्कां यदा नारौ श्रेष्ठरेता व्रजेद्वतौ । अन्यसक्ता भवेत् प्रीतिर्जायते
कुम्भीकसादा ॥” इति । सुगन्धीत—यो योन्यादिगन्धमाप्राय ध्वजबलं लभते स
सुगन्धीति नाम षण्डः कथितः ; यदुक्तं—“यः पूतयोगो जायते स सौगन्धिक-
संज्ञितः । स योनिशेफसौर्गन्धमप्राय लभते बलम् ॥” (सु० शा० २५०) इति ।
अयं सौगन्धिकोऽपि नाभाधीन्यपरपर्यायः । षण्डसंज्ञित इति—यः पुमान् क्ल्याकतिः
स्त्रीचेष्टितस्य स्त्रीवदधीभूतः स्वमेदुल्लिङ्गपदेशे अपरपुरुषात् वीर्यच्युतिं कारयति स
षण्डः, उत्पत्तिविषयत्वात् (?) ; यदुक्तं—“यो भाष्यायासतो मोहादङ्गनेव प्रवर्तते ।
ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः ॥” (सु० शा० २५०) इति । अयं
षण्डस्वरताः कथितः, ईर्ष्यकादयश्चत्वारः सरतस इत्युक्तत्वात् ; तथा हि—
“आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेत्यंशसाध्या । सरतसस्त्वभौ श्रेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः ॥”
(सु० शा० २५०) इति ॥ १७१ ॥

अष्टविधशुक्रदोषाणां विवरणम् ।—

शुक्रदोषास्तथाऽष्टौ स्युर्वातात् पित्तात् कफेन च ।
कुण्ठपञ्चास्रपित्ताभ्यां पूयाभं श्लेष्मपित्ततः ॥ १७१ ॥
क्षौण्णश्च वातपित्ताभ्यां ग्रन्थिलं श्लेष्मवाततः ।
मलाभं सन्निपातेन शुक्रदोषा इतोरिताः ॥ १७२ ॥

अष्टविधात्तदोषाणां विवरणम् ।—

अथ स्त्रीरोगनामानि प्रोच्यन्ते पूर्वशास्त्रतः ।

शुक्रदोषा इति ।—दोषैर्दुष्टं शुक्रं शुक्रदोष इत्युच्यते, तदयुक्ताः पुरुषाः गर्भोत्पादने न क्षमा इति * प्रयोजनं सुश्रुतवचनात्, यतः,—“वातपित्तश्लेष्मकुण्ठपर्याप्तपूति-
पूयक्षौण्णमूत्रपुरीषरैतसः प्रतीत्यादने न समर्था भवन्ति” (सु० शा० २५०) इति ।
तत्र शुक्रं यदरुणकृण्वणं भवति तोदनभेदमाविशेषान्वितञ्च भवति तत् वातदुष्टम् ।
पित्तदुष्टन्तु पीतनीलादिवर्णान्वितम् क्षौण्णवर्णवेदनाविशेषयुक्तञ्च । श्लेष्मदुष्टञ्च श्वेतवर्णे
कण्डादिवेदानान्वितञ्च । कुण्ठपञ्चास्रपित्ताभ्यामिति—कुण्ठपः श्वेतः, तस्यैव गन्धो यस्य
शुक्रस्य भवात्, सांसाप रक्तेन पिसेन भवति, अनल्पञ्च भवति ; चकारात् शोणित-
वर्णं पित्तवेदनञ्च । सुश्रुते त्वयं रक्तगः ; यतः,—“कुण्ठपगन्धनल्पञ्च रक्तेन”
(सु० शा० २५०) इति । अत्र रक्तेनेति व्यपदेशी हृततैलदग्धवत्, यतो रक्तस्याप
दोषा एव दूषायतारः ; तेनावासापित्ताभ्यामिति यद्वयं न दोषः । पूयाभं
श्लेष्मपित्तत इति—पित्तश्लेष्मभ्या यत् दूषितं तत् पूयसदृशं शुक्रं भवति, वर्णवेदनायाव
मिलितश्लेष्मपित्तघोरैव बोद्धव्याः । क्षौण्णश्च वातपित्ताभ्यामात्—कारणैः स्वमाना-
दल्पोभूतम् ; लक्षणञ्च यथा—“दौर्बल्यं मुखशोषञ्च पाण्डुत्वं सदमं भ्रमः । क्लिप्तं
शुक्राविसर्गञ्च क्षौण्णशुक्रस्य लक्षणम् ॥” (च० सू० क्रियन्तःश्ररसौथ०) इति ।
ग्रन्थिलं श्लेष्मवातत इति—ग्रन्थिसदृश ग्रन्थिलं, तत् श्लेष्मवातजनितं भवति । अवापि
द्विदोषवर्णवेदना बोद्धव्या । मलाभं सन्निपातेनेति—मलं मूत्रपुरीषं, तदाभं
तद्गन्धि च यत् शुक्रं भवति तत् सन्निपातदूषितम् ; सुश्रुतेऽपि—“मूत्रपुरीषगन्धि
सन्निपातेन” (सु० शा० २५०) इति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण शुक्रदोषा ईरिताः
अथिताः ॥ १७२।१७३ ॥

अथ स्त्रीरोगत्यादि ।—स्त्रीषु भवा रोगाः स्त्रीरोगाः, न तेषां पुरुषेषु सम्भवत्यात् ।

* “प्रयोजनम्” इति पाठे अर्थासङ्गतेः “ज्ञेयम्” इति पाठकार्यं सङ्गतार्थकम् ।

अष्टौ चार्त्तवदोषाः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥

पूयाभं कुण्ठं ग्रन्थिं क्षीणं मलसमं तथा ॥ १७४ ॥

चतुर्विधरक्तप्रदराणां विवरणम् ।—

तथा च रक्तप्रदरं चतुर्विधमुदाहृतम् ।

वातपित्तकफैस्त्रिधा चतुर्थं सन्निपाततः ॥ १७५ ॥

त्रिंशतियोनिव्यापदां विवरणम् ।—

विंशतियोनिरोगाः स्युर्वातात् पित्तात् कफादपि ।

पूर्वशास्त्रत इति सुनिश्चयनात् । तेषादावाचार्त्तवदोषानाह, अष्टौ चार्त्तवदोषाः स्युरित्यादि ।—दोषैर्दृष्टमार्त्तवञ्च वीर्यवद्भवतीति प्रयोजनशकार ; यदुक्तं सुसुते— “चार्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोषितचतुर्थैः पृथग्दन्ते. समसौर्धोपसृष्टमर्धोजं भवति” (सु० ब्रा० २ अ०) इति । एतेषा दोषवर्णवेदनादभिर्विज्ञानीषायः कश्चित्पि शक्यदोषे ज्ञातव्यः ॥ १७४ ॥

तथा च रक्तप्रदरमित्यादि ।—तथेत्यनेनार्त्तवमेव कारणमसृग्दरस्येति भावः सूचितः ; यदुक्तं—“तद्देशातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमवृत्तावपि । असृग्दरं विजानीयादतस्तान्-द्रक्तलक्षणात् ॥” (सु० ब्रा० २ अ०) इति । सामान्यलक्षणमपि यथा—“असृग्दरो भवेत् सर्वः साङ्गमर्दः सवेदनः” (सु० ब्रा० २ अ०) इति । चार्त्तवार्त्तवदोषात्त्वेनासृग्दरः, तस्मान्नस्यातिसुतस्य लक्षणानि यथा—“तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदलृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥” (सु० ब्रा० २ अ०) इति । तस्य सङ्घातप्रकारा भवन्ति, वातपित्तकफैरित्यादि ।—तत्र वातिकमाह—“दोषादणं फेनिलमल्पमस्य वातात् वातात् त्रिंशतीदकाभन्” (रो० वि० असृग्द०) इति । पित्तजमाह—“सपोतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगं पित्तात्” (रो० वि० असृग्द०) इति । कफजमाह—“बामं सपिच्छप्रतिमं सपाण्डु पुत्राकताश्रुप्रतिमं कफात्” (रो० वि० असृग्द०) इति । त्रिदोषजमाह—“सौद्रसपिण्डरितालवर्णे मज्जप्रकाशं कुण्ठं त्रिदोषात्” (रो० वि० असृग्द०) इत्यादि ॥ १७५ ॥

विंशतिरिति ।—योगौ भवा रोगा योनिरोगाः कश्चिताः, ते दृष्टार्त्तवदोषै-
दोषादिना जनिताः ; तथा हि—“विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दृष्टा रोगसङ्घे ।
मिथ्यापारिण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥ जायन्ते बीजदोषाश्च देवाश्च ययु

सन्निपाताञ्च रक्ताञ्च लोहितक्षयतस्तथा ॥ १०६ ॥

ताः पृथक् ॥” (च० वि० योनिव्यापत्०) इति । तत्र विशेषलक्षणात्तास्मादी
 वातलाभाद् वातलायाः पृथगभिधानं वातलायां विशेष वातवेदनाप्रादुर्भावाद्यैः
 यतः तन्नाम्नरे उदावर्तावस्थान्निपातापरिप्लवतासु वातानुबन्धित्वम् ; यदुक्तं—“अतस्त्वपि
 चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः” (सु० उ० ३८ च०) इति । एवं पितानुबन्धित्वा
 रक्तक्षया बामिनी प्रसंसिनी पुञ्जनी चेति अतस्त्वः पित्तक्षया सङ्घ पञ्च
 पैतव्यः ; यदुक्तं—“अतस्त्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गीकृत्यो भवेत्” (सु० उ०
 ३८ च०) इति । एवं श्लेष्मानुबन्धित्वाऽप्यामन्दा कर्षिणी अचरणाऽतिचरणाश्चतस्रः
 श्लेष्मक्षया सङ्घ पञ्च विज्ञेयाः ; यतः,—“अतस्त्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गीकृत्यो
 भवेत्” (सु० उ० ३८ च०) इति । एवं सन्निपातजाः पञ्च विज्ञेयाः, षण्ठी
 कण्डूली विवृता तूचीवक्त्रा इति अतस्त्वः सन्निपातजया सङ्घ पञ्च ; यतः,
 —“अतस्त्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गीकृत्यो भवेत् । पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वे-
 दापजाः ॥” (सु० उ० ३८ च०) इति । एवं सुस्तुतोक्तत्वाच्च दाषानुबन्धित्वं दर्शितम् ।
 अत्र व्यक्तगणनासङ्गहत्वेन पृथक्स्वरूपमधुना विधीयते, तद्वयथा—वातादिति—
 वातला योनिर्भवति ; तथा हि—“वातला कर्कशा क्त्वा यूलान्नीदपोडिता”
 (रो० वि० योनिव्यापत्०) इति । पितादिति—पित्तला योनिः ; यथा—“अत्यर्थं
 पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता” (रो० वि० योनिव्यापत्०) इत्युपलक्षणं,
 तेन नीलपोतसितार्त्वा च भवतीत्यवगन्तव्यम् ; तथा च तन्नाम्नरे—“व्यापन्नवथ-
 कटुस्त्रचाराद्यैः पित्तजा भवेत् । दाहपाकज्वरीणां नीलपोतसितार्त्वा ॥”
 (च० वि० योनिव्यापत्०) इति । कफादिति—श्लेष्मला योनिः ; तदुक्तं
 —“श्लेष्मला पिच्छला योनिः कण्डूयसाऽतिश्रीतला” (सु० उ० ३८ च०)
 इति । अतिश्रीतलेषुपलक्षणं, तेन सर्वेदनादकर्मपि बोद्धव्यम् ; यदुक्तं तन्नाम्नरे—
 “कफोऽभिव्यन्दिभिर्हेडो योनिं चतूषयेत स्त्रियाः । स कुर्थात् पिच्छलां श्रीतां
 कण्डूयला * सर्वेदनाम् ॥” (च० वि० योनिव्यापत्०) इति । सन्निपातादिति—
 मिलितदोषवयदूषिता योनिर्भवति ; तथा हि—“सर्वलिङ्गसमुत्थानं यत्र सा सन्नि-
 पातजा” इति । रक्ताञ्चेति—रक्तदूषिता । यद्यपि रक्तपित्तानुबन्धिनी युगपत्
 पठिता, तथाऽप्यत्र रक्तव्यातिस्रवणाद्रक्तजेति व्यपदेशः ; तथाऽदृष्ट रक्तजा

* “सर्वेदनाम्” इत्यत्र “सर्वेदनाम्” इति पाठः अरक्तवाग्भटसम्मतः ।

शुष्का च वामिनी चैव घण्डिताऽन्तर्मुखी तथा ।

* वामिनी कश्चित्त्वभिप्रायः; तद्वयथा—“प्रसंखिनी संसते तु चोमिता दुष्प-
जायिनी” (री० वि० यानिव्यापत्०) इति । लोहितचयती लोहितचया कषिता;
तथा हि—“सटाहं चोयत रक्तं यस्या सा लोहितचया” (री० वि० यानिव्यापत्०)
इति । शुष्का चेति—युष्का नष्टार्त्वा कषिता, युष्कं बन्धुमात्तं यस्या भवति सा;
अत एव तन्नान्तरे बन्धुघोनिः; “बन्धु नष्टार्त्वा ज्ञेया” इत्यादिबन्धनात् । वामिनी
चेति—या रजना यत् सवातं बीजमुद्धरेत् सा वामिनीः यथा—“सवातमुद्धरेत् बीजं
वामिनी रजसाऽन्वितम्” (सु० उ० ३८ अ०) इति । घण्डितेति—अरजस्का भवति;
तथा हि—“अनात्तंवाऽन्तनी घण्डौ खरस्पर्शा च संघ्ने” (सु० उ० ३८ अ०) इति ।
अन्तर्मुखीति—ब्रह्मन्घेननपुरुषेण गृह्येतायास्तद्व्याप्त्यन्तर्मुखी भवेत्, सा अन्तर्मुखी,
अख्यवन्नसृता योनिरित्येकं, सा † अगृह्येताशब्दवाच्या; यतः,—“अतिकायगृह्येताया-

* रक्तजा संखिनीति टीकाकारोक्तः चिन्त्या, प्रसंखिनी लक्षण्येन सह सर्वथा
सादृश्याभावात्, यतः प्रसंखिनी पित्तजा, तत्र रक्तस्वाभाव्य उल्लेखोऽपि न दृश्यते;
मध्ये, अरकवाग्भट्टोक्तैरक्तयोनिरेव अनेन सङ्गृह्यता रक्तजनितयोनिव्यापदर्थे प्रयुक्ता,
सुश्रुते रक्तजन्यापद उल्लेख्यभावात् । तथा च—“रक्तपित्तकरेर्नाथ्यां रक्तं पित्तेन
द्रूपतम् । अति प्रवर्तने योन्या लक्ष्ये बीजेऽपि माऽसृजा (साऽप्रजा) ॥” (अ० चि०
यानिव्यापत्०) “रक्तयोन्त्याम्यासृगतिस्सुतेः” (वा० उ० ३३ अ०) इति । किञ्च अरक-
वाग्भट्टोक्तैरक्तयोनिरेव रक्तजा इति स्वीकृतं “रक्तपित्तानुर्वाग्भयो” इति टीकाकारोक्ति-
रपि सङ्गच्छते । अपरञ्च विंशतिव्यापस्य रक्तजा युष्का उपप्लता प्राक्चरणा अन्तर्मुखी
इति पञ्च सुश्रुते न सन्ति, अरकवाग्भट्टयोरापि अगृह्येता बन्धु प्रसंखिनी विप्लता
अत्यानन्दाख्याः पञ्च न दृश्यन्ते; किञ्च अरके या अतिचरणा वाग्भटे संव विप्लता, मौश्रुत-
विप्लतालक्षण्येन अरकवाग्भट्टयोः किमपि साम्यं नास्ति, मौश्रुतान्यानन्दाया सह अरक-
वाग्भट्टोक्ताचरणाविप्लतयोः लक्षणसाम्यं दृश्यते; एवञ्च मध्ये, यन्मृकता शार्ङ्गधरण अरक-
वाग्भट्टयोः कतिचिन्न कतिचिन्न सुश्रुतोक्ता योनिव्यापत् स्वसङ्गृहे नान्विशिता, लक्षण-
साम्यं क्वचिदस्ति क्वचिन्न वा नास्ति, रोगानन्त्यान सर्वमेव प्रमाणं स्युतिहेतवदिति ।
टीकाकारिणानेन शुष्कया सह बन्धुयाः, उपप्लतया उदावर्ताया यदेक्यं प्रदर्शितं, तत्र
नमोद्धरं लक्षणवैषम्यात् इति सुधीभिस्तत्र तत्र तन्मे मृग्यामित । उदावर्ताविप्लतयोः
पृथक् पृथक् यद्यं पृथक् पृथक् लक्षण्येन अरकवाग्भट्टयोः परिदृश्यते इति ।

† अन्तर्मुखी अण्डयो इत्युक्तिश्चरकविरुद्धा; तथा च—“न्यवायनतिद्वेषाया

सूचीमुखी विप्लुता च जातघ्नो च परिप्लुता ॥ १७७ ॥

उपप्लुता प्राक्चरणा महायोनिश्च कर्षिणी ।

अत्यानन्दाऽतिचरणा योनिरोगा इतीरिता; ॥ १७८ ॥

चतुर्विधकन्दरोगाणां विवरणम् ।—

चतुर्विधं योनिकन्दं वातपित्तकफैस्त्रिधा ।

स्वरूप्यास्त्रिदशो भवेत् (री० वि० योनिव्याप०) इति । सूचीमुखीति—
 चातग्रथं सूचीवत् सङ्घोषमुखो—“सूचीवक्त्राऽतिभङ्गता” (सु० उ० ३८ अ०)
 इत्यादिबचनात् । विप्लुता चेति—“विप्लुता नित्यवेदनाम्” (सु० उ० ३८ अ०)
 इत्यादिना वातजनिततोदादिवेदनायुक्तेश्च । जातघ्नो चेति—तथा हि—
 “स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नो रक्तमङ्गयात्” (सु० उ० ३८ अ०) इति ।
 यद्यपि सर्वापत्यविनाशिनो तथाऽप्यत्र पुत्रस्य प्राधान्यात् पुत्रघ्नोति व्यपदेशः ।
 परिप्लुतेति मञ्जा ; यदुक्तं—“परिप्लुताया भवति वास्यधर्मं रुजा भ्रमस” (सु० उ०
 ३८ अ०) इति । उपप्लुतेति—वायोऽहंमुपप्लुतत्वात् । तन्त्वान्तरे उदावर्तेति मञ्जा ;
 यदुक्तं—“सा फेनिलमुदावर्ता रजः कर्कषं मुञ्चति” (सु० उ० ३८ अ०) इति ।
 * महायोनिरिति—पतिविरतमुखवान्महायोनिः कथिता ; यतः—“विरताऽति
 महायोनिः” (सु० उ० ३८ अ०) इत्यादि । कर्षिणीति—मासकन्दाकारो यन्मिः
 कर्षिणी कथिता , यतः—“कर्षिण्या कर्षिका योनौ श्रेष्ठाऽसृग्म्रा प्रजायते” (सु० उ०
 ३८ अ०) इति । अत्यानन्दि—“अत्यानन्दा न सर्वाेष वास्यधर्मेष गच्छति” सु० उ०
 ३८ अ०) इति । अतिचरणेति—“बहुश्रयातिचरणा तथोर्ध्वं न विन्दति” (री० वि०
 योनिव्याप०) इति । तथोरचरणाऽतिचरणया । एव योनिरुदावाः ईरिताः
 कथिताः ॥ १७६—१७८ ॥

चतुर्विधमिति ।—योनिसंघितत्वाद्दशवित्तमयोनिभेदात् योनिकन्दोऽपौथिकः पृथक् ।
 दीपभेदेन नामसङ्घट्वात् पृथगत्र पाठतः । योनौ लक्ष्मणाकारं कन्दमुत्पद्यते तत्
 भ्रजन्त्यास्त्रय पीडितः । वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिस्तोषसि संख्यतः ॥ वक्रयत्याननं
 योन्वा साव्यमासानलार्त्तमः । श्रुशार्त्तिभेद्यनासक्ता योनिरन्तमंखो मता ॥
 (अ० वि० योनिव्याप०) इति ।

* टीकाकृता प्राक्चरणा मोज्जा, तन्नवथं यथा—“मेद्युनादतिमानायाः
 पृष्ठनङ्गोऽवङ्गणम् । रुजयत् दूषयेत् योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा ॥” (अ० वि०
 योनिव्याप०) इति । सुयुते प्राक्चरणाया उल्लेखी नास्ति ।

चतुर्थः सन्निपातेन—”

॥१७९॥

षष्टविधगर्भरोगाणां विवरणम् ।—

“—तथाऽष्टौ गर्भजा गदाः ।

उपविष्टकगर्भः स्यात् तथा नागोदरः स्मृतः ॥१८०॥

मङ्गलो मूढगर्भश्च विष्कम्भो गूढगर्भकः ।

श्लोनिक्न्दमिति । लज्जुचक्षाम * नारङ्गफलम् ; तदयथा—“पूयशोषितसङ्घासं लज्जुचक्षामिवसिद्धिभम् । जनयन्ति यदा योनौ नास्ति कन्दः स शोनिजः ॥” (रो० वि० कन्द०) इति । अस्य वातादिविक्रितिलक्षणमाह, वातजं यथा—“रुचं विवर्षं स्फुटितं वार्तिकं तद्विनिर्दिशत” (रो० वि० कन्द०) इति । पौनिकमाह—“दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पिताम्बकम् तम्” (रो० वि० कन्द०) इति । श्लैष्मिकमाह—“भौलपुष्यप्रतीकाशं कच्छूमन्तं कफात्मकम्” (रो० वि० कन्द०) इति । नीलपुष्यवर्धता च कफजंऽपि रोगप्रभावात् । अन्ये चैन पिताम्बकसम्बद्धमाह्वारति । सान्निपातिकं यथा—“सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वेदेत्” (रो० वि० कन्द०) इति ॥१७९॥

तथेति ।—“शुकशोषितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसम्पृच्छितं गर्भं इत्युच्यते” (सु० शा० ५ अ०) तत्सम्भवा विकारा गर्भजा गदा वात्याः, तेष्वप्रकारा भवन्ति । उपविष्टकगर्भः स्यादित्यादि ।—रक्तपरिष्कृतनिमित्तोपविष्टकगर्भजया गर्भविक्रातः कथिता । तदुक्तं चरके—‘यस्याः पुनरुपस्थतीक्ष्णोपयोनाङ्गर्भेष्ट्या महति जातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं स्यात्, अन्यो वा शोनिश्चावः, तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति, निःस्रुतत्वात् ; स काष्ठसुषुप्तिष्ठतेऽतिमात्रं, सस्यन्दनश्च भवति तमुपविष्टक इत्याचक्षते केचित्’ (च० शा० नातिशूलोप०) इति । नागोदर इति—नागबन्ध इव स्थितिर्यस्य गर्भस्य भवतीत्येके । सुसुते तन्नागोदरलक्षणं यथा—“शुकशोषितं वायुनाऽभिपन्नमवकान्तालीवमाश्रुःपय-स्युदरं, तत कदाचित् यदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापङ्कतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रविशोद्यमानं नागोदरमित्याहुः” (सु० शा० १० अ०) । मङ्गल इति—मङ्गलो + नाहृतजशुकविशेषः, स द्विविधो भवति, एको गर्भाशयायाम्, अपरः

* लज्जुचं नारङ्गफलम् इति तु न सम्यक्, लज्जुचं उडुयाफलम् ; “लज्जुचो लिङ्गुचो ङङुः” इत्यमरवचनात् ।

+ “मङ्गलो रक्तमाहृतजशुकविशेषः” इति मधुकोषः ।

सृतिक्वावस्थायाम् इति ; तद्व्यथा—मानसागन्तुभिरुपतापैः प्रपौडितो यो
 गर्भः कुचौ वेदनां जनयति स गर्भमक्ल्लः ; यत्र प्रकुपितो वायुः सूताया
 कश्चिरमत्यन्तं संरुध्य हृच्छिरोवक्षिशूलं करोति स प्रसृतिमक्ल्ल इति ।
 तन्नाम्नरे * योनिसंवरणोऽयं रोगविशेषः कथितः ; यदुक्तं—“बातखान्यन्नपानानि
 वाय्वधमे प्रजागरम् । अत्यथे सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गः ॥ मातरिश्वा
 प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृत्तिम् । कुरुते रुद्धमार्गत्वात् पुनरन्तर्गतोऽनिलः ॥ निरुच्य-
 ष्ट्राशयद्वारं पीडयन् गर्भसंस्थितिम् । निरुद्धवदनोच्छ्वासी गर्भस्याशु विपद्यते ॥
 † रजा संरुध्य हृदयं नाशयत्याशु गर्भिणीम् । योनिसंवरणं विद्यात् व्याधिमेन
 सुटारुणम् ॥ अन्तकप्रतिभं घोरं नारमेत चिकित्सितम् ॥” इति । मूढगर्भश्चेति
 —मूढो व्यासक्तगतिः पवनो मूढगर्भं करोति, योनिजठरादिषु शूलं करोतीत्यभि-
 प्रायः ; तथा हि—“मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं शूलञ्च योनिजठरादिषु
 म्रवसङ्गम्” (रो० वि० मूढगर्भ०) इत्यादि । विगुणानिलयोगाददृश्या (?) सङ्केप-
 त्वाहारके, तस्मादत्र एक एव पठितः ; तद्व्यथा—“भुग्नाऽनिलेन विगुणेन ततः स
 गर्भः सङ्गामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम्” (रो० वि० मूढगर्भ०) इत्यादि ।
 केप्राञ्चिन्मते तत्र व्यवहारयोग्या अष्टौ प्रकाराः कथिताः ; तद्व्यथा—“द्वारं निरुच्य
 शिरसा जठरेण कश्चित् कश्चिच्छिरोरपरिवर्तितकुण्ठदेहः । एकेन कश्चिदपरस्तु
 भुजहयेन तिथ्यङ्गतो भवति कश्चिदवाद्युखोऽन्यः ॥ पाश्यांपद्भक्तगतिरेति तद्यैव
 कश्चिदित्येष्टथा गतिरियं ह्यपरा चतुर्धा ॥” (रो० वि० मूढगर्भ०) इति ।
 रुडौलकादिभेदेन चतुःप्रकारान् पुनराहुरेके ; तद्व्यथा—“सङ्घौलकः प्रतिखुरः
 परिघोऽथ बीजक्षेपुर्बाहुचरणैः शिरसा च योनिम् । सङ्घौ च यो भवति
 कौलकवत् स कौलो दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्घौ ॥ गच्छेद्भुजहयशिरः स
 च बीजकास्थी योनौ स्थितः स परिघः परिघेण तुल्यः ॥” (रो० वि० मूढगर्भ०)
 इति । तन्नाम्नरेऽपि कौलकादीना लक्षणं यथा—“ऊर्ध्वाबाहुशिरःपादैः रम्यात्

* मक्ल्ल-योनिसंवरणयोरनैकं सुश्रुतेन माधवेन च प्रतिपादितं प्रथमलेखात् ;
 तथा च—“विपरीतेन्द्रियार्थाक्षिपकयोनिभंगसंवरणमक्ल्लकासभमनिपौडितान्” (ध०
 वि० ८ अ०) इति । “योनिसंवरणं सङ्घः कुचौ मक्ल्ल एव च” (रो० वि०
 मूढगर्भ०) इति ।

† “रजा संरुध्य हृदयम्” इत्यत्र “रजां संरुद्धदद्याम्” इति “वद्वा सत्त्वह-
 ष्टदद्याम्” इति च कश्चित् पाठः ।

जरायुदोषो गर्भस्य पातश्चाष्टमकः स्मृतः ॥१८१॥

योनिमुखतु यः। प्रतिकीलोपमस्त्रिणा स कील इति संज्ञितः ॥ अधस्तात् पार्श्वतो वाऽपि तथैवाकुञ्चितोऽपि वा । यो निःसृत्य मुखं योनेर्ज्ञेयः प्रतिस्वरस्तु मः ॥ योनिद्वारात् निर्गच्छेत् यथैकः सशिरोभुजः । तमाहुर्वीजकं नाम मूढगर्भ-
चिकित्सकाः ॥ योनिमाहृत्य यत्किञ्चित् परिघो गोपुरं यथा । तथाऽन्तर्गर्भमायातं विद्यात् परिघसंज्ञितम् ॥” (भोज०) इति । विष्कम्भ इति—विष्कम्भ इव विष्कम्भः, मागोवरोधात् तिष्ठति इत्यभिप्रायः । स तु बाताभिपन्नगर्भस्य शोषणान्नातुः कुञ्चिं न पुरयति, मन्दं स्पन्दते च, अत एव वृद्धकाश्यापेन * शुक्ललक्षणं विहितम् ; यथा—
“गर्भनाद्यास्तवद्वनादल्पत्वाद्वा बलस्य च । चिरेणाप्यायते गर्भस्यैवाकालभोजनात् ॥ अकुञ्चिपूरणो गर्भः शुक्लश्च मन्द एव च ॥” इति । मूढगर्भ इति—लीनगर्भः कथितः ; तथा च सुश्रुतः,—“बातोपद्रवगृहीतत्वात् स्त्रोतसां लीयते गर्भः, सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते” (सु० ब्रा० १० अ०) इति । जरायुदोष इति—विष्कम्भजरायुषा क्वादनं जरायुदोषः, जरायुर्गर्भस्यावेष्टनरूपस्यैव विशेषः ; “जरायुषा मुखे च्छन्ने” (सु० ब्रा० २ अ०) इत्यादिदंशनात् । अथाङ्गभंशव्यापं स्त्रियो यो बालस्योपरि + वेष्टितोत्पत्तिकारत्वात्जरायुदोष इत्यभिप्रायः । गर्भशय्या

* विष्कम्भाख्यो मूढगर्भः वृद्धकाश्यापोक्तः शुक्लाख्य इति टीकाकारोक्तिशिन्या, वाग्भटे शुक्लविष्कम्भयोः पृथक् पृथक् लक्षणदंशनात् शुक्लस्य सद्य विष्कम्भस्य सादृश्याभावाच्च । विष्कम्भशब्दः अग्रेलापरपर्यायः, अग्रेलवत् यः मागो वृणाद्, स मूढगर्भः विष्कम्भाख्यः । वाग्भटोक्तोऽयं सौश्रुताष्टविधमूढगर्भेषु “कश्चिदाभुग्रमध्यो हस्तपाद-
शिरोभिः ; कश्चिदेकेन सक्छ्वा योनिमुखमभिप्रतिपद्यते अपरेषु पायुम्” एताभ्यां बुल्ललक्षण इति मन्ये । विष्कम्भलक्षणं यथा वाग्भटे—“हस्तपादांशरोभिर्यो योनिं भुग्रः प्रपद्यते । पादेन योनिमेकेन भुग्रोऽन्वेन गुदश्च यः ॥ विष्कम्भो नाम तौ मूढौ शस्त्रदारश्चमहंतः ॥” (बा० ब्रा० २ अ०) शुक्लस्तु वाग्भटे नागोदरनाम्ना उपशुक्ल-
नाम्ना वा अभिहितः गर्भस्यापट्टविशेषः, न तु मूढगर्भः ; तथा च—“शोकोपवास-
रुचादौरेषवा योन्वतिसवात् । बाते क्रुद्धे क्रशः शृष्येत् गर्भो नागोदरन्तु तत् ॥ उदरं वृद्धमप्यद्य हीयते स्फुरणं चिरात् ॥” (बा० ब्रा० २ अ०) । अत एव रुच्यदयः,—“तं तथाभूतं गर्भं नागोदरसंज्ञकं केषाश्चिन्मते चोपशुक्लसंज्ञं विद्यात्” इति ।

† वेष्टनोत्पत्तिकारो जरायुदोषः इति पाठदृष्टव्यं सङ्गताशंक्रान्ति मन्थे ।

पञ्चसन्धरोगाणां विवरणम् ।—

पञ्चैव स्तनरोगाः स्युर्वातात् पित्तात् कफादपि ।

सन्निपातात् क्षताञ्चैव—”

॥१८२॥

पञ्चसन्धरोगाणां विवरणम् ।—

“—तथा स्तन्योद्धवा गदाः ।

य प्रसङ्गतो यथा—“शङ्खनाम्बाकृतिर्योनिस्थानां सा प्रकीर्तिता । तस्याकृतोर्ये
त्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥ यथा रीहितमस्यस्य मुखं भवति रूपतः । तत्संस्थानां
तथाकृपां गर्भशय्यां विदुर्मुधाः ॥” (सु० ब्रा० ५ अ०) इति । पात इति—गर्भस्य
पातोऽष्टमो भेदः ; स द्विविधः, एकः स्त्रावरूपः, अपरः पातरूपः ; तथा हि—“वा
चतुर्थापतो मासात् प्रसवेत् गर्भविद्रवः । ततः प्यरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥”
(सु० नि० ८ अ०) इति । अमतिघनावयवत्वेन विश्लेषेण द्रवरूपतया गर्भविद्रवः
कल्प्यते ; यदुक्तं भोजि—“वा तृतीयापतो मासात् गर्भः खवति शोषितम् । ऊर्ध्वं
संधावभूतस्तु गर्भः पतति द्योविताम् ॥” इति । विगुणपवने तु सप्तमादिमासेष्वपि
पात इति केचित् ; यतः,—“गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः पक्वं द्रुमादिव फलं
पतति चक्षेन” (रो० वि० मूढगर्भ०) इति ॥१८०॥१८१॥

पञ्चैवेति ।—स्तनयोर्भवा रोगाः स्तनरोगाः, ते च शोषादिरूपा इत्यर्थः ; यदुक्तं
—“सञ्चोरो वाऽप्यञ्चोरी वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः । प्रदूष्य मांसवधिरं स्तन-
रोगाय कल्पते ॥” (रो० वि० स्तन०) इति । अत एव तेषां वातपित्तकफसन्नि-
पातानुमानानां लक्षणानि रक्तनन्धविद्रधिं विना वाङ्मविद्रधिवत् ज्ञातव्यानि ; तथा
चीक—“पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना । लक्षणानि स्तनानानि
वाङ्मविद्रधिलक्षणैः ॥” (रो० वि० स्तन०) इति ॥ १८२ ॥

तथा सन्धोद्धवा गदा इति ।—तद्येत्थनेन यथा स्तनरोगा दोषभेदेन पञ्चसङ्ख्याया
स्तनाः, तथैव दोषभेदेन चौरभेदा इति तात्पर्यार्थः । कथं चौरम् ; तस्वरूपञ्च
सुसुतेनोक्तं—“रसप्रसाधो मधुरः पञ्जाहारनिमित्तजः । क्लृप्तदेहत् कानो प्रातः
सन्धिमिथ्यभिधीयते ॥” (सु० ब्रा० १० अ०) इति । वातादीनां भेदाः केषाञ्चित् दोष-
नाथे विवक्ष्यन्ते ; यथा—“क्षयायं सलिलप्लावि सन्धं साह्यतकीपतः । कटुश्चलवधं
पीत-राश्रीमत् पित्तसंयुतम् ॥ अफदुष्टं घनं तीये निमज्जति सुपर्णच्छलम् । द्विलिङ्गं
द्वन्द्वं विद्यात् त्रिलिङ्गं सन्निपातकम् ॥” (रो० वि० स्तन०) इति । एवं
दोषदूषितान् सन्धात् गदा रोगा लभ्यन्ते ; यदुक्तं—“गुहभिर्विधेरेदृष्टेर्दोषैः

बालरोगेषु कथिताः—”

॥ १८३ ॥

त्रिविधस्त्रीदोषाणां विवरणम् ।—

“—स्त्रीदोषाश्च त्रयः स्मृताः ।

अदक्षपुरुषोत्पन्नः सपत्नीविद्धितस्तथा ॥

देवाज्जातसूतीयसुं—”

॥ १८४ ॥

सूतिकारोगाणां विवरणम् ।—

“—तथा ये सूतिकागदाः ।

ज्वरादयश्चिकित्स्यास्ते यथादोषं यथाबलम् ॥ १८५ ॥

द्वाविंशतिबालरोगाणां विवरणम् ।—

द्वाविंशतिबालरोगास्तेषु क्षौरालसास्त्रयः ।

प्रदूषितम् । क्षौरं धाव्याः कुमारस्य नानारोगाश्च कल्पते ॥” (री० वि० सन्ध०)

इति । अत एव ते रोगाः क्षौरालसादृशा बालरोगेषु प्रदर्शिताः ॥ १८३ ॥

स्त्रीदोषाश्च त्रयः स्मृता इत्यादि ।—स्त्रीणां दुःखजनकाः स्त्रीदोषाः, “तद्दुःख-
संयोगा भ्याधयः” (सु० सू० १ अ०) इत्युपदर्शनात् । ते त्रयः । अदक्षपुरुष इति—
निजाहाराद्यर्जनेऽप्यसमर्थः, तेनोत्पन्नं दुःखमिति भावः । सपत्नीविद्धित इति—स्त्रीणां
सपत्नीभावोऽतीवदुःखकरो विद्धितः विपन्नभूतत्वात् ; “पृथक्शय्या च नारीणाम-
शस्त्रबध सच्यते” इति वचनात् । देवाज्जात इति—दुःखकर इति शेषः । देवं
भागधेयं तज्जातः भाग्यविपर्ययेण वैधव्यादिजनित इत्यभिप्रायः ॥ १८४ ॥

तथा ये सूतिकागदा इत्यादि ।—प्रसूतिविषये भवा ये रोगास्ते सूतिकागदाः
कथिताः ; तद्वयथा—“ज्वरातिसारशोथाश्च यस्मान्नाइवलक्षयाः । तन्द्राऽरुचि-
प्रसेकाद्याः कफवातामयीहृत्वाः ॥ कृच्छ्रासाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसवलाश्रिताः ।
ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥” (री० वि० सूतिका०) इति । एते
सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते इत्यर्थः, उपद्रवत्वात् । सूतिकाया विशेषलक्षणञ्च
सुश्रुतेनाक्तं यथा—* “अङ्गमर्दो ज्वरः कासः विपासा गुरुगात्रता । शोथः
यस्त्रातिसारी च सूतिकारोगलक्षणम् ॥” इति । एवं स्त्रीरोगाः प्रदर्शिताः ॥ १८५ ॥

अथ बालरोगानाह, द्वाविंशतिरिति ।—बालके भवा रोगा बालरोगाः ;
आ षोडशान् बालः । स त्रिविधः, क्षौरपः, क्षौरान्नादः, अन्नान्नाद इति ; एतेषु भवा

* मुद्रितसुश्रुतेषु श्लोकोऽयं न दृश्यते । दृश्यते च दग्विनिश्चयः ; तत्र च
—“कासः” इत्यत्र “कल्पः” इति पाठः ।

वातात् पित्तात् कफाच्चैव दन्तोद्भेदस्यतुर्थकः ॥ १८६ ॥

दन्तघातो दन्तशब्दोऽकालदन्तोऽहिपूतनम् ।

रोगा बालरोगशब्दवः स्याः, यतः षोडशवर्षपर्यन्तं बालवृद्धचिकित्सा दृश्यते । तेष्विति
— हार्विश्रतिसङ्ग्रहेषु । त्रयः क्षीरालसा इति—* दोषदूषितसन्धजनता रोगविशेषाः,
अत एव वातात् पित्तात् कफादिति यदुच्यते ; तदुच्यते—“वातदुष्टं शिशुः सन्धं पिबन्
वातनदातुरः । आनस्वरः कृशाङ्गः स्यात् बद्धविष्णुवनाकृतः ॥” (री० वि० बाल०)
इति । [पित्तदुष्टमाह—“स्त्रिंशो भिन्नमूर्खा बालः कामलापित्तरीमवान् । तृणालु-
कृष्टसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥” (री० वि० बाल०) इति । कफदुष्टलक्षण-
माह—“कफदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् । निद्रान्धतो जठः शुन-
वक्रान्धदंनः शिशुः ॥” (री० वि० बाल०) इति । एवं त्रयः क्षीरालसाः कथिताः ।
दन्तोद्भेद इति—दन्तानामुद्भेद उत्पत्तिः, स च सर्वेषां रोमाणां कारणम् ; तदुच्यते—
“दन्तोद्भेदस्य रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् । विशेषाज्वरविड्भेद-कासच्छर्दिशिशो-
रुजाम् ॥” (वा० उ० २५०) इति । अन्यत्राप्युक्तं—“पृष्ठभङ्गे विफलाणां
बाह्वंशाश्च शिखोद्भेदः । दन्तोद्भेदे च बालानां न हि किञ्चन दूयते ॥” (वा० उ०
२५०) इति । दन्तघात इति—दन्तघातो दन्तघातः कथितः, स द्विधा भवति,
एकः समथोद्भवः अपर आघातजनितः, तावपि बालदुःखकराविति प्रयोजनम् ।
दन्तशब्द इति—दन्तघर्षणं विशेषेण स्त्रप्रवावस्थायां भवति, + कफजन्यदन्तघर्षणनिमित्त-
त्वात्, बाष्पोऽतीव कफामया भवति, तेन बालरोगे दन्तशब्दः कथितः । अकाल-

* बाम्भटे त्रिदोषदुष्टसन्धपानेनेव क्षीरालसोत्पत्तिरिति दृश्यते, तथा च—
“सन्धे विदोषमल्लिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् । विषङ्गमच्छं विश्किं प्रेनिलसोपवेद्यते ॥
अकृशान्धव्यथावथे मूवं पीतं घनं सितम् । ज्वरारोचकटच्छर्दि-युष्कोद्भार-
विजृम्भिकाः ॥ अङ्गभङ्गोऽङ्गविच्छेपः कृण्वन् वेपथुर्धनः । प्राणादिमुखपाकाद्या
जायन्तेऽप्येऽपि तं गदम् ॥ क्षीरालसकामिन्यापूरण्यस्यतिदाहणम् ॥” (वा० उ०
२५०) ।

+ सुसुते वातजन्यत्वेन रोगविनिश्चये च वातपित्तजन्यत्वेन दन्तघर्षः कथितः,
न तु कफजन्यत्वेन ; केचित्तु दन्तशब्दः वातकोपेन भवति इति वदन्त, तथा हि—
“रुधाश्रिणां वातिकस्य चालयत्यनिशः शिराः । इत्याश्रयाः प्रसृतस्य दन्तैः शब्दं
करोत्यतः ॥” इति ।

मुखपाको मुखस्त्रावो गुदपाकोपशीर्षकौ ॥ १८० ॥

पाश्वरूपस्तालुकण्टो विच्छिन्नं पारिगर्भिकः ।

इत्य इति—अस्त्राक्षदन्त्यानेनानिष्टत्वाद्दालानां दुःखकर इत्यर्थः । अङ्घ्रिपूतनमिति—
अङ्घ्रिपूतनमन्वयं शूद्ररोगेषु पठितम्, अत्र बालसम्भवत्वात् बालरोगे लिखितम् ;
तद्वयथा—“अक्रन्मूत्रसमायुक्तेऽधीतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्थिते वाऽस्त्राप्यमाने वा कच्छू-
रक्तकफोद्भवा ॥ कण्ठयनात्ततः स्थिप्रं स्कोटः स्त्रावश्च जायते । एकीभूतं त्र्यं शीरं
तं विद्यादङ्घ्रिपूतनम् ॥” (सु० नि० १३५०) इति । भोजे पुनरिदं दृष्टकन्वपाना-
दपि पठितम् ; यदुक्तं—“दृष्टकन्वस्य पानेन मलस्राव्यालनेन च । कच्छूटाङ्घ-
रुजावह्नः पिष्टकैश्च समन्विता ॥ सम्भवति यथादोषं दाकृष्य अङ्घ्रिपूतना ॥”
इति । मुखपाक इति—मुखस्य पार्श्वे मुखपाकः, स तु दोषावशिषाद्भवति, बालके-
ऽप्यतीव प्रसिद्धत्वात् । मुखस्त्राव इति—प्रसिद्धः, स्त्रालास्त्राव इत्यर्थः । गुदपाक
इति—सीऽपि विकृतदोषस्त्रभावाद्भवतीति, बालकेऽतीव प्रतीतिः, गुदपाक इति
प्रसिद्धः । उपशीर्षकमाह—कपालरोगेषु त्रणविशेष उपशीर्षकग्रन्थवाच्यः ; अथवा
* पद्मनामानं विमर्षमाहुरेके ; यदुक्तं—“विमर्षस्तु शिशोः प्राण-नाशनी बलिशीर्षजः ।
पद्मवर्णो महापद्मनामा दोषत्रयोद्भवः ॥” (री० वि० बाल०) इति । पार्श्वरूपो
† महापद्मभेदः, तत्र लोहितपद्मवर्णः ; पद्मवर्णता मुखतालुनि बहिर्देशेषु च इति
बदन्ति केषित । तालुकण्ट इति—कण्टकाकारत्वेन तालुकण्टकम् ; तद्वयथा—
“तालुमांसे कफः क्रुद्धः क्रुद्धते तालुकण्टकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्च्छि-
जायते ॥” (बा० उ० २५०) इति । विच्छिन्नमिति—विच्छिन्नमन्वयं गतं,
‡ तालुपातमिति नाम्ना प्रतीतम् । तथा हि—“तालुपातः क्षमवेपः क्रुद्धात् पानं
अक्रुद्भवम् । तृडन्तिकण्ठस्थरुजा योबादुर्वहता वसिः ॥” (बा० उ० २५०) इति ।
पारिगर्भिक इति—तथा हि—“मातुः कुमारी गर्भिण्याः सन्धं प्रायः पिवन्नपि ।

* वाग्भटे उपशीर्षकरोगः शिरोरोगे पठितः, स तु महापद्माख्यबालविसर्पान्
पृथगेव ; तथा च—“कपाले पवने दुष्टे गर्भस्यस्यापि जायते । सर्वाणो नोदजः शीकृतं
विद्यादुपशीर्षकम् ॥” (बा० उ० २३५०) इति ।

† पार्श्वरूपो महापद्मभेदः इत्यस्य किमपि साधकप्रमाणं नास्ति ।

‡ तालुपात इत्यादि ग्रन्थः अरुच्यदत्तेन मधुकोवकारेण च तालुकण्टकस्यैव
लक्षणत्वेन उक्तः इति दृश्यते, तालुपाताख्यबालरोगः पृथक् नास्ति, अतएव
विच्छिन्नमन्वयं यतमित्यादि यदुक्तं तन्नित्यम् ।

दीर्घल्यं गात्रशोषश्च शय्यामूर्त्रं कुकूषकः ॥

रोदनञ्चाजग्ली स्यादिति द्वाविंशतिः स्मृताः ॥ १८८ ॥

द्वादशबालग्रहाणां विवरणम् ।—

तथा बालग्रहाः ख्याता द्वादशैव मुनीश्वरैः ।

कासाग्रिसादवमथु-तन्द्राकाश्चाक्षिभ्रमैः ॥ युज्यते कोष्ठग्रहाश्च तमाहुः पारि-
शंभिकम् ॥” (रो० वि० बाल०) इति । अथैव नामान्तरं परिभवः इति ।
दीर्घल्यमिति—दुर्बलत्वं, बालकस्य सततं बलहानिरित्यर्थः, इतीजा इत्यपरे ।
गात्रशोष इति—गात्रचामता, बालस्य दोषप्रभावात् भवति । शय्यामूर्त्रं प्रसिद्धं,
वात्रौ स्वप्नावस्थायां शय्यागती बालोऽधीनपूर्वकं (१) मूत्रयति दोषप्रभावात् ।
कुकूषक इति—बालस्य नेत्रवस्त्रगतः कुकूषकाख्यो रोगः ; तदग्रथा—“कुकूषकः
क्षीरदोषात् शिशुनामक्षिभ्रमनि । जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्ववेन्मुहुः ॥ शिशुः
कुप्यांल्लाटाच्चि-कूटनासावर्धनम् । शक्तौ नाकप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मान्मोक्षणचमः ॥”
(रो० वि० बाल०) इति । अयमेव कोष्ठुवेति लोके । रोदनमिति—रोदनमनु सर्वेषां
शिशुव्याधीनां सूचकं भवति ; यतः,—“शिशोक्षीत्रामतीत्राश्च रोदनाल्लक्षयेदुजम् ।
स्तीतांशुङ्गानि सन्वीष पश्येत् यन्नाम्मुहुर्मुहुः ॥” इति ; तीत्रां रुजाश्च बहुरोदनात्,
अतीत्रामन्त्यरोदनाल्लक्षयेत् बालानामेव दुष्टलक्षणादिनेति । अजग्लीति—प्रायेण
बालानामन्वेषानपि अजगल्लिका भवति ; तदग्रथा—“क्षिन्धाः सवर्णा यथिता नीरुजा
मुद्गमन्निभाः । कफवातीत्यता श्रेया बालानामजगल्लिकाः ॥” (सु० नि० १३५०)
इति । इत द्वाविंशतिः स्मृता इति—इति कथितप्रकारेण बालरोगा द्वाविंशतिः
शोक्ताः ॥ १८६—१८८ ॥

तथेति ।—बालं गृह्णन्ति इति बालग्रहाः ; ते तु प्रायेण शीघ्रभंगादिना
स्कन्दग्रहादयो बालेष्वभिप्रशन्ति । तत्परिज्ञानार्थं सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणञ्च
व्याचष्टे ; तत्र सामान्यलक्षणं यथा—“लघ्वाटुद्विजते बालः लघ्वात् वस्यति रोदिति ।
नखैर्दन्तैर्दाग्द्यति धात्रीमात्मानमेव च ॥ ऊर्ध्वं निरोचते दन्तान् खादेत् कूजति
कृन्धते । भ्रुवौ क्षिपति दन्तौष्ठं फेनं वसति चासकत् ॥ आनोऽति निशि जागर्षि
शूनाक्षी भिन्नविट्स्वरः । मांसश्राणितगन्धिश्च न चाश्राति यथा पुरा ॥ सामान्यं
यद्दृज्जानां लक्षणं समुदाहृतम् ॥” (रो० वि० बाल०) इति । एते ग्रहाः
पूजाहंतीर्षालान् हिंसन्ति ; यदुक्तं चरके—“धात्रीमात्रोरात्मनयापचाराच्छीघ-

* श्लोकोऽयं मुद्रितचरकेषु न दृश्यते, दृश्यते च सुसुते किञ्चित्परिवर्तित-

स्नान्दयहो विशाखः स्यात् श्वयङ्घ्र्य पित्रयङ्घ्रः ॥ १८८ ॥
 नैगमेययङ्घ्रस्तद्वच्छकुनिः शीतपूतना ।

घटान् मङ्गलाचारहीनान् । कृत्स्नान् सप्तान् दर्जनांसाङ्गितांश्च पूजाहेतोर्द्विसुरैते
 कुमारान् ॥” इति । विशेषलक्षणमपि प्रतिपादितं तत्रैव ; तद्विवरणमाह, स्नान्दयह
 इति ।—स्नान्दयहो गृहीतो बालो यथा भवति तद्व्यवसायमाह—“एकमेवस्य गाम्ब्य
 सावः स्यान्मकल्पनम् । ऊर्ध्वदृष्ट्या निरोक्षेत वक्त्राख्यो रक्तगन्धकः ॥ दन्तान्
 खादति विस्मयः सन्धं नैवाभिमन्दति । स्नान्दयहगृहीतानां बालानाम्वाख्यरोदनम् ॥”
 (रो० वि० बाल०) इति । * विशाखं इति । श्वयङ्घ्र इति—श्वयङ्घ्रस्तु + स्नान्दापञ्चार
 इत्येके ; तद्वयथा—“नष्टसंज्ञो वनेत फेनं संज्ञावानतिरोदिति । पृथशीचितगन्धित्वं
 स्नान्दापञ्चारलक्षणम् ॥” (रो० वि० बाल०) इति । † पित्रयङ्घ्रः । ‡ नैगमेय-
 यङ्घ्र इति—तद्वयथा—“कूर्टिस्यन्दनकण्ठाख्य-श्रीवमृच्छाविगन्धिता । ऊर्ध्वं पश्येद्भ्रजेन
 दन्तान्नैगमेयं यङ्घ्रं वदेत् ॥” (रो० वि० बालरोग०) इति । अकृनिरिति—अकृनि-
 नामयङ्घ्रगृहीतो बालोऽपौष्ट्यो भवति ; यथा—“सलाहो मयश्चिकित्सा विद्वङ्गान्धः
 सासावप्रणपरिपोडितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहृपाकौविश्रेयो भवति

घाटेनं ; तद्वयथा—“घात्रीमात्रोः प्राक्प्रदिष्टापचारात् शौचघटान् मङ्गलाचार-
 हीनान् । वलान् घटान् तर्जितान् क्लन्धितान् वा पूजाहेतोर्द्विसुरैते कुमारान् ॥”
 (सु० ल० २७ च०) इति । अथमेव सङ्गतः पाठः टीकोक्तपाठस्यार्थासङ्गतेरिति ।

* स्नान्दापञ्चार एव विशाखाख्यया चक्षुषदत्तेन कीर्तितं, यथा—“सम्प्रति
 विशाखस्य स्नान्दापञ्चारापरसंज्ञान्य लक्षणमाह” (वा० ल० ३५०) इति ।

† बाम्भटेन विशाखं एव स्नान्दापञ्चार इत्युक्तं, न तु श्वयङ्घ्रः इति । श्वयङ्घ्र-
 लक्षणं यथा तत्रैव—“कपो हवितरीमत्वं स्नेहश्चक्षुर्निमोलनम् । बहिरायामनं
 जिह्वा-दंशोऽनः कण्ठकूजनम् ॥ धावमं विट्सगन्धत्वं क्रोधमं ज्ञानवच्छुनि ॥” (वा०
 ल० ३५०) इति ।

‡ “पित्रयङ्घ्रलक्षणं यथा—“रोमहर्षो मुहुम्प्रासः महसा रोदनं ज्वरः ।
 खासातिहारबन्धुजृम्भाट्टम्वगन्धताः ॥ अङ्गेष्वाम्बेपविशेषः श्लेषसम्भविषर्चताः । मुष्टि-
 बन्धः क्षुतिसाक्षीर्वाङ्मस्य स्यः पित्रयङ्घ्रि ॥” (वा० ल० ३५०) इति ।

§ बाम्भटे नैगमेययङ्घ्रः नैवयङ्घ्राख्यया कीर्तितः । सुष्ठुतेन नैगमेय एव पित्रयङ्घ्र
 इति नामान्तरेण पठितः इति ।

मुखमण्डितिका तद्वत् पूतना चान्वपूतना ॥

रेवती चैव सङ्ग्राता तथा स्याच्छुष्करेवती ॥ १६० ॥

द्विचत्वारिंशत्पादरोगाणां निर्देशः ।—

तथा चरणभेदास्तु वातरक्तादिकाश्च ये ।

द्विचत्वारिंशदुक्तास्ते रोगेष्वेव मुनीश्वरैः ॥ १६१ ॥

द्विषष्टिदोषभेदानां निर्देशः ।—

द्विषष्टिदोषभेदाः स्युः सन्निपातादिकाश्च ये ।

शिशुः शतः शकुन्वा ॥” (सु० उ० २७५०) इति । विद्वङ्गन्धिरित्यत्र विस्रगन्धि-
रित्यपरि । चिरग्याचेऽप्युक्तं—“भस्त्रावटाहपाकाद्यैश्चितः स्फोटैर्भयान्वितः । स्रक्काङ्गी
विस्रगन्धिः स्याच्छकुन्वा पीडितः शिशुः ॥” इति । शीतपूतनेति—“वेपते कामते
क्षीणी नेत्ररोगो विगन्धिता । कथ्यतीमारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥” (री० वि०
बाल०) इति । मुखमण्डितिकेति—“प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसंयुतः । मूवं-
गन्धिस्यु बद्धाश्री मुखमण्डितिकायङ्गी ॥” (री० वि० बाल०) इति । पूतनेति
—“बतीसारो ज्वरक्षुणा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् । नष्टनिद्रकथोद्विग्नो यस्तः पूतनया
शिशुः ॥” (री० वि० बाल०) इति । चन्वपूतनेति—“कृटिः कासो ज्वरक्षुणा
वसागन्धोऽतिरोदनम् । कन्वहेषांऽतिसारश्च चन्वपूतनया शिशोः ॥” (री० वि०
बाल०) इति । रेवतीति—“त्रयेः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धं सवेदसृक् ।
भिन्नवर्णा ज्वरी दाहो रेवतीयद्वलक्षयम् ॥” (री० वि० बाल०) इति ।
* शुष्करेवतीति ॥ १८६।१८७ ॥

तद्येति ।—चरणभेदाः पादरोगाः कथिताः ; ते वातरक्तप्रमुखा रोगेष्वेव
बोद्धव्याः । वातरक्तादिका इत्यादिग्रहणेन पादसुप्ति-पादलम्ब-पाददुर्ष पादस्फुटन-
प्रभृतयः । रोगेष्विति—श्रीपदादिषु ॥ १६१ ॥

द्विषष्टिदोषभेदाः स्वरिति ।—दोषा वातादयः । तेषां भेदा उत्कषादि-

* शुष्करेवत्या लक्षणं यथा—“जायते शुष्करेवत्यां क्षमात् सर्वाङ्गसङ्घयः ।
क्षिप्रगतोऽन्नविशेषः खरदैर्धं विवर्णता ॥ रोदनं गृध्रगन्धित्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ॥”
(बा० उ० १५०) इति ।

तेऽपि रोगेषु गणिताः पृथक्प्रोक्ता न ते क्वचित् ॥ १८२ ॥

विकल्पनादातेनेत्यन्ते (?) * तत्र वातादीनां दोषाणां क्षीणभेदाः पञ्चविंशतिः, तावन्त एव वृद्धानां दोषाणां भेदाः, एवं क्षीणवृद्धानां दर्शिताः । एकैकवृद्धिसमता-
चयेः कृत्वा षड्भेदाः, एकवृद्धिद्वन्द्वचयेषु त्रयो भेदाः, द्विवृद्धेः त्रयचयेषु त्रयो भेदाः,
एवं द्विषष्टिर्दोषभेदाः कथिताः । केचित् दोषाणां साम्यमपि एकविधभेद इत्यनेन

* “पृथक् वीन् विद्धि संसर्गक्षिधा तत्र तु तान् नव । वीनेषु समया वृद्ध्या
षष्ठेकस्यातिशयने ॥ त्रयोदश समस्तेषु षट् हेतुकातिशयेन तु । एकं तुल्याधिकैः षट्
च तारतम्यविकल्पनान् ॥ पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धेः क्षीणैश्च तावतः । एकैकवृद्धि-
समता-चयेः षट् ते पुनश्च षट् ॥ एकचयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्यययाऽपि ते । भेदा द्विषष्टि-
निर्दिष्टास्त्रिषष्टः स्थास्यकारणम् ॥” (वा० सू० १२ अ०) इति । तथा च—वातो वृद्धः
पित्तं वृद्धं श्लेष्मा वृद्धः एवं पृथक् त्रयो दोषाः । वातपित्ताधिकः संसर्गः, वातकफाधिकः
संसर्गः, पित्तकफाधिकः संसर्गः, एव सम द्विदोषवृद्ध्या त्रयः । वातो वृद्धः पित्तं
वृद्धतरं, पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः, कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं, पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरः,
कफो वृद्धः वातो वृद्धतरः, वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः, एवमेकातिशयद्विदोषवृद्ध्या षट्
संसर्गभेदाः, इति नव संसर्गभेदाः । कफो वृद्धः वातपित्तमधिकं वृद्धम् ; पित्तं वृद्धं
वातकफावतिवृद्धौ ; वातो वृद्धः पित्तकफावतिवृद्धौ, पित्तकफो वृद्धौ वातोऽतिवृद्धः ;
वातकफो वृद्धौ पित्तमतिवृद्धम् ; वातपित्ते वृद्धे कफोऽतिवृद्धः इति हेतुकातिवृद्धौ
षट् सन्निपातभेदाः । वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं कफो वृद्धतमः ; वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः
पित्तं वृद्धतमम् ; पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरः वातो वृद्धतमः ; पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः
कफो वृद्धतमः ; कफो वृद्धः वातो वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमम् ; कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं
वातो वृद्धतमः ; एवं तारतम्यविकल्पनान् षट् सन्निपातभेदाः, एकश्च समवृद्धवात-
पित्तकफाः, एवं त्रयोदशसन्निपातभेदाः, ततश्च वृद्धेर्दोषैः पञ्चविंशतिभेदाः ज्ञेयाः ।
वातः क्षीणः पित्तं क्षीणं कफः क्षीणः इति क्षीणे पृथक्त्वयः । क्षीणवातपित्ते,
क्षाणापित्तकफौ, क्षीणवातकफौ एवं समद्विदोषक्षीणत्वेन त्रयः । वातः क्षीणः
पित्तं क्षीणतरं, पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः, वातः क्षीणः कफः क्षीणतरः, कफः
क्षीणः वातः क्षीणतरः, कफः क्षीणः पित्तं क्षीणतरं, पित्तं क्षीणं कफः क्षीणतरः,
एवमेकातिशयद्विदोषक्षीणत्वेन षट् इति नव संसर्गभेदाः । वातः क्षीणः पित्तकफौ
कतिक्षीणौ, पित्तं क्षीणं वातकफौ अतिक्षीणौ, कफः क्षीणः वातपित्ते अतिक्षीणे ;
द्वावपित्ते क्षीणे कफोऽतिक्षीणः, पित्तकफौ क्षीणौ वातोऽतिक्षीणः, वातकफौ क्षीणौ

पञ्चदशपञ्चकर्मजोगाणां निर्देशः ।—

हीनमिथ्याऽतियोगेन भेदैः पञ्चदशोदिताः ।

विषष्टिर्दोषभेदा भवन्ति इति वदन्ति इति । * तच्च सन्निपातभेदेन ज्ञातव्यम् ; तदुक्तं—
 “दुःखलोकोल्लषैः षट् सृष्टीं गमध्याधिक्ये षट् । समेषुको विकाराको सन्निपाता-
 ल्लषोदश ॥” (च० सू० कथयन्तःशिरसीय०) इति । तन्नामरेऽपि यथा—
 “द्विषष्टिषा वदन्त्येते भूयिष्ठमिति निश्चयः । अथ एव पृथक् दीवा ।धर्मो नव
 समाधिकैः ॥ वयोदशाधिके कश्चि-सममध्याल्लषेऽस्त्रिणः । पञ्चाशदेवन्तु सङ्घ भवन्ति
 अथमागते ॥ शीघ्रमध्याधिक्येषु शीघ्रवृद्धेस्तथाऽपरैः । दादमेवं समाख्यातास्त्रयो
 दोषा द्विषष्टिषा ॥” (सु० उ० ६६ च०) । तेऽपीति—ते द्विषष्टिर्दोषभेदा रोगेषु
 गच्छिताः, अतः क्वचित् कुवापि ते न पृथक् प्रोक्ताः, न स्त्रियेषां द्विषष्टिभेदानां सर्व-
 रोगान्तर्गतत्वात् पृथगुपादानमिति भावः ॥ १८२ ॥

पित्तमतिशीघ्रम् ; एवं डेट्कातिशये षट्सन्निपातभेदाः । कफः शीघ्रः पित्तं
 शीघ्रतरं वातः शीघ्रतमः ; वातः शीघ्रः कफः शीघ्रतरः पित्तं शीघ्रतमम् ; पित्तं शीघ्रं
 कफः शीघ्रतरः वातः शीघ्रतमः ; कफः शीघ्रः वातः शीघ्रतरः पित्तं शीघ्रतमम् ;
 वातः शीघ्रः पित्तं शीघ्रतरं कफः शीघ्रतमः ; पित्तं शीघ्रं वातः शीघ्रतरः कफः
 शीघ्रतमः एवं तारतम्यविकल्पनात् षट्सन्निपातभेदाः ; एकस्य समशीघ्रवातपित्त-
 कफा इति वयोदशसन्निपातभेदाः, ततश्च शीघ्रेर्दोषैः पञ्चविंशतिभेदा ज्ञेयाः । वातो
 वृद्धः पित्तं समं कफः शीघ्रः ; पित्तं वृद्धं वातः समः कफः शीघ्रः । कफो वृद्धः
 पित्तं समं वातः शीघ्रः ; कफो वृद्धः वातः समः पित्तं शीघ्रम् , वातो वृद्धः कफः समः
 पित्तं शीघ्रम् ; पित्तं वृद्धं कफः समः वातः शीघ्रः इत्येकेकवृद्धिसमताश्चयैः षट् ।
 वातः शीघ्रः पित्तकफो वृद्धौ ; पित्तं शीघ्रं वातकफो वृद्धौ ; कफः शीघ्रः वातपित्ते
 वृद्धे, इत्येकैकवृद्धवृद्धा द्वयो भेदाः । वातपित्ते शीघ्रे ज्ञेया वृद्धः ; वातकफो
 शीघ्रो पित्तं वृद्धम् ; पित्तकफो शीघ्रो वातो वृद्ध इति द्वन्द्वयैकवृद्धा द्वयो भेदा
 एवं द्विषष्टिषा दोषभेदा ज्ञातव्या इति ।

* तच्च सन्निपातभेदेन ज्ञातव्यमिति टीकाकारोक्तिर्न सङ्गच्छते ; विषष्टितमस्य
 स्थास्यकारणत्वात् सन्निपाते स नामान्वितुमर्हति । “समेषुको” इत्यनेन सन्निपात-
 भेदे यत् दोषसाध्यमुक्तं तत् समवृद्धनिर्दोषजन्यं समशीघ्रनिर्दोषजन्यं वा अवगन्तव्यम् ;
 मीमांसा च—“विषष्टः स्थास्यकारणम्” (वा० सू० १२५०) इति ।

पञ्चकर्मभवा रोगा रोगेष्वेव प्रकीर्तिताः ॥ १८३ ॥

अष्टादशश्लेहादिग्रन्थापदां निर्देशः ।—

श्लेहस्वेदी तथा धूमो गण्डूपोऽञ्जनतर्पणे ।

पीडा अष्टादशैतज्जास्तासु रोगेषु क्वचित्ताः ॥ १८४ ॥

अतुर्विधश्रीताद्युपद्रवाणां निर्देशः ।—

श्रीतोपद्रव एकः स्यादेकशोणोद्भवो मतः ।

श्लथोपद्रव एकश्च चाराञ्चैकः स्मृतस्तथा ॥ १८५ ॥

श्रीतेति ।—पञ्चकर्मभवा रोगा इति—वमन-विरचन-निरुहानुवासन-नस्यानीति पञ्चकर्माणि, तज्जाता रोगा रोगेष्वेव ज्ञातव्याः । रोगता च तेषां ह्येनमिध्याऽतियोग-त्वाद्भवति । एतेन किमुक्तम् ? यदा वमनादिकं ह्येनमिध्याऽतियोगेन कृतं तदा रोगः स्यात् ; तदुक्तं—“ह्येनमिध्याऽतियोगेन यदा भवति दंष्ट्रिणाम् । पञ्चकर्म तदा नूनं रोगोत्पत्त्यै च केवलम् ॥” इति । अत एव प्रत्येकं विभेदेन पञ्चदशभेदाः पूर्यन्ते ॥ १८३ ॥

श्लेह इति ।—श्लेहादीनामपि अष्टादशपीडाभेदाः कथिताः । अथापि ह्येनमिध्याऽतियोगेनेति सम्बन्धः, तेनाष्टादशभेदाः पूर्यन्ते । पीडाऽत्र दोषरूपा । श्लेहोऽत्र श्लेहपानम् । स्वेदः प्रसिद्धः । धूमो धूमपानम् । गण्डूपः कबलपर्यायः । अञ्जनं नेत्राञ्जनम् । तर्पणं धातुहृत्तिजनकं नेत्रान्तर्तर्पणं वा । एते तु यदा ह्येनमिध्याऽतियोगहारेण प्रयुक्तास्तदा रोगाय भवन्तीत्यर्थः ॥ १८४ ॥

श्रीतोपद्रव इति ।—अतिश्रीतेन जनितः उपद्रवः, अतिश्रीतः कालः, अतिश्रीतो देशः, अतिश्रीता क्रिया चेति । एक उष्णोद्भव इति—अत्युष्णेन जनित उपद्रव इत्यर्थः । अत्रापि उष्णकालः, उष्णो देशः, उष्णा क्रिया चेति । एकः श्लथोप-द्रव इति—सर्वशरीराबाधकरं श्लथं, तस्य द्विविधं, शारीरमागन्तुकञ्चेति, तदुक्तं—“शारीरमागन्तुकञ्चैव द्विविधं श्लथमुच्यते” इति । तत्र शारीरं रामनखादि धातु-ऽङ्गमलादि दोषासु दष्टाः । आगन्तुकमपि शारीरश्लथव्यतिरेकेण यावन्ती भावा दुःखमुत्पादयन्ति । अधिकारी हि श्लेहवैद्युतप्रकृतिस्थिमयेषु । एकः चाराञ्चैति—उपद्रवः, तथेति वचनात् । एतेन किमुक्तम् ? स चारो यदा अग्नेः प्रयुक्त-स्तदा रोगाय भवतीति तात्पर्यायः ; तदुक्तं—“विषाःअशस्त्राशनिवृत्त्युक्तस्यः चारो भवत्यल्पमतिप्रयुक्तः । स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो रोगान् निरुह्याद्विचरं चोरान् ॥” (५० सू० १२३०) इति ॥ १८५ ॥

विविधविधायां विवरणम् ।—

स्यावरं जङ्गमञ्चैव कृत्रिमञ्च त्रिधा विषम् ।

तेषाञ्च कालकूटाद्यैर्नवधा स्यावरं विषम् ॥ १८६ ॥

जङ्गमं बहुधा प्रोक्तं तत्र लृता भुजङ्गमाः ।

वृश्चिका मूषिकाः कीटाः प्रत्येकं ते चतुर्विधाः ॥ १८७ ॥

विषभेदानाह, स्यावरमिति ।—स्यावरजङ्गमकृत्रिमभेदेन विविधविधाषि इति पिच्छार्थः । तत्र स्यावरविषं यज्ञवधा कालकूटप्रभृतिभिः स्वीकृतं तद्विज्ञानसाह, यदकं—“कालकूटी वत्सनाभः शृङ्गिणश्च प्रदीपनः । हालाहली ब्रह्मपुत्री चारिद्रः शक्रकलाथा ॥ सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा चमी नव ॥” इति । तत्रधेति अवातिप्रसिद्धत्वात् सङ्ग्रहः, केषाञ्चन्यत एटादशभेदा भवन्ति, तेषु दश जातय-स्थान्या अष्टौ याज्ञा इति, तथा िह—“शक्रकं मुक्तकं शङ्गी बालुकं सर्पपाह्वयम् । वत्सनाभं कार्यमन्यं श्वेतशङ्गी तथाऽष्टमम् ॥ इत्यष्टौ योजयेत् योगे कालकूटादि वर्जयेत् ॥” इति । तदयथा—“कालकूटं नैवशङ्गी हालाहलश्च दट्टरम् । कर्कटं गङ्गरं यन्त्रि चारिद्रं रक्तशृङ्गिकम् ॥ केशरं दशमश्चेति वर्जनीयं भिषगरवैः ॥” इति । वर्जनीयत्वमेषामन्यत्पट्टिकरत्वात् । निषिद्धेऽपि शार्ङ्गधरेणाव सङ्गृहीतं प्रसिद्धत्वात् । जङ्गमं बहुधा प्रोक्तमित्यादि—जङ्गमं सर्पादिसम्बन्धं भवेदिति सम्बन्धः । तत्र लृता “मकडी” शब्दवाच्यः, कीटविशेषो वा । भुजङ्गमाः सर्पासौ चानेकविधाः । वृश्चिकमूषिकौ प्रसिद्धौ । कीटा अपि नानाविधा नानाऽऽकृतयश्च । तेषां स्वरूपं न लिखितमत्र विवरणभयात् । प्रत्येकं ते चतुर्विधा इति—ते लृतादयः, चतुर्विधा इति जरायुजाण्डजस्वेदजीह्विज्जाः प्रत्येकं, * यतः चतुर्धा निपतितानाम् कृष्णाणं विना कर्णाचित् सिद्धिर्नास्ति इति न्यायेन सर्वे भुवः शरीरस्य च स्वेदाज्जाताः । अन्तेऽपि—† “यथा पृथिव्यु वलाका जरायुजा अण्डजाश्च, सर्पजातिषु च्छिपताका जरायुजाः,

* यन्तोऽयं उल्लेखेन “स्वेदजजरायुजाण्डजजीह्विकसंज्ञः” इति योऽस्युतपाठे स्वेदजस्य प्रथमनिर्देशश्चेत्तुं प्रदर्शयितुं निषन्धीकृतः “चतुर्धा निपतितानाम् कृष्णाणं विना कर्णाचित् सिद्धिर्नास्ति इति संस्वेदजस्य प्राक् निर्देशः” इति, अतो नायनम सङ्गच्छते । किञ्च “इति न्यायेन—” इत्यादि यन्तोऽपि नात्र सङ्गच्छते, संस्वेदज इत्यस्य व्याख्यायां “भुवः शरीरस्य च संस्वेदादृष्णयो ज्ञाताः” इति उल्लेखेन व्याख्यातम् ।

† अत्रापि अत्रोक्तेषु त्वरथं च इव प्रतिपासति; यतः “जरायुजाण्डजस्वेदु

दंष्ट्राविषं नखविषं बालशृङ्गास्त्रिभिस्तथा ।

मूत्रात् पुरीषाच्छुक्राच्च दृष्टेर्निष्णासतस्तथा ॥ १८८ ॥

लाक्षायाः स्पर्शतस्तद्वत्तथा शङ्खाविषं मतम् ।

कृत्रिमं द्विविधं प्रोक्तं गरदूषीविभेदतः ॥ १८९ ॥

संखेटजेष्वपि काश्चिन्निपिपीलिका चण्डना उद्विज्जाश्च” इत्यनेन योनिशङ्करीत्यन्तित्वा-
 चतुर्विधत्वम् । यथा—वातपित्तकफसन्निपातात्मानसे *सदृशविषाचतुर्विधा भवन्तीत्येके ।
 तदपि न सर्वमतं, किन्तु सर्वजातय एव भवन्तीत्यन्ते ; तदुक्तं—“वातपित्तकफाभ्यामा
 भोगिनश्चिरराजिणाः” (री० वि० विष०) इत्यादि । सुसृते तु द्विदोषकारमेव
 चतुर्थम् ; तथा हि—“कौप्यत्यनिलं जन्तोः कण्ठिनः सर्वं पव तु । पित्तं मण्डलिन-
 श्चापि कफश्चानेकारजयः ॥ अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम् ॥” (सु० क०
 ४ अ०) इति । दंष्ट्राविषमित्यादि—एतेषां मध्ये केचित् दंष्ट्राविषाः, केचित्प्रखविषाः,
 केचित् बालशृङ्गास्त्रिविषा इत्यादयो ज्ञातव्याः ; तथा हि—“भौमसर्पाणां दंष्ट्रा-
 विषम् । मार्जारमकरव्याघ्रादयो दंष्ट्रानखविषाः । विषहतास्थिमन्त्यास्थिप्रभृतयो-
 ऽस्थिविषाः । पिच्छटकौष्ठिन्यादयो मूत्रपुरीषविषाः । मूषिकाः शुक्रविषाः । दिव्याः
 सर्पाः हृष्टनिःशासविषाः । हासकवरज्युश्चिटङ्गादयो + लाक्षाविषाः । सूता
 लाक्षाऽऽर्षविषम् + शुक्रमुखसर्दंशविषा इति । तथा शङ्खाविषं मतमिति—तथैवोक्त-
 प्रकारेषुैव शङ्खाविषमपि उपद्रवकरं भवति । कृत्रिमं द्विविधं प्रोक्तमित्यादि—कृत्रिमं
 विषं गरदूषिभेदात् द्विप्रकारं कथितम् ; यं गरली (?) तच्च “दिनाइ” शब्दाच्यम् ।
 तन्नाम्नरे यथा—“शौभाग्याथं स्त्रियः खेद-रजोमानाङ्गान् मत्तान् । शब्-
 प्रयुक्तांश्च गरान् प्रवच्छन्वन्नमिश्रितान् ॥” (अ० चि० विष०) इत्यादि । दूषी-

जोद्विज्जा” इति सौसृतपाठव्याख्यायां उल्लेखेन प्रागुक्तस्य खेदजनरायुजेत्यादिकमस्य
 परिस्थानी शैतुनिर्देशार्थम् उक्तं, यथा—“जरायुजादिषु पूर्वोक्तसंखेदजादिकमस्यागी
 योनिशङ्करं बोधयति, तेन पक्षिषु बलाका” इत्यादि । “योनिशङ्करीत्यन्तित्वात्
 चतुर्विधत्वम्” इत्यस्य अर्थोऽपि न सुबोधः ।

* “सदृशविषाः” इत्यत्र “सर्पविषाः” “सर्वजातयः” इत्यत्र च “सर्पजातयः”
 इति पाठः सङ्गत इति मन्वे ।

† लाक्षाशब्दोऽत्र चाक्षवाचकः ; सुसृते चाक्षविषाः कृत्रिमं चाराविषाः
 इति पाठान् । तथा बरटी शुक्रतुण्डविषा इति च सुसृते ।

सप्त धातुविषं ज्ञेयं तथा सप्तोपधातुजम् । .

तथैवोपविषेभ्यश्च जातं सप्तविधं मतम् ॥ २०० ॥

दुष्टनीरविषञ्चैकं तथैकं दिग्धजं विषम् ।

कपिकच्छुभवा कण्डूदुष्टनीरभवा तथा ॥

तथा शूरणकण्डूश्च शीथो भक्तातजस्तथा ॥ २०१ ॥

विषमपि देशकालादिविषयात् कथितम् ; तद्वयथा—“द्राघतं देशकालान्न-दिवास्वप्नै-
रभोव्याश्रयः । यस्मात् सन्दुष्येद्द्वान्नाद्यादृषीविषं शृतम् ॥” (शु० क० २ अ०) इति । एके
द्विविधमित्यस्य स्थाने त्रिविधमिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—त्रिविधं नामाप्रकारम् ।
एके द्विविधं कृत्रिममन्वया व्याख्यानयन्ति, तद्वयथा—“एकं सविषद्रव्यसंयोगकृतं
कृत्रिमसंज्ञं विषम्, अपरं निर्विषद्रव्यसंयोगकृतं गरसंज्ञम् ; यदाह काश्यपः,—
संयोगजश्च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । गरं स्याद्विषं तत्र सविषं कृत्रिमं
मतम् ॥” इति । अत एव चरकः * रसायने—“दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे
विषं” (च० चि० उदर०) इति । धातुभाऽव सुषणरजतादयः, ते यदा अशुद्धा
भक्षितास्तदा विषतुल्य इति तात्पर्यांशः, यथा विषादजनकत्वादिषुम् ; तथा सप्तोप-
धातुजं, विषमिति शेषः ; उपधातवो ह्यरितालाद्याः । तथैवोपविषेभ्यो जातं सप्तविधं,
विषमिति शेषः ; उपविषमत्रार्कसेदुग्धप्रभृतिकम् ; यदुक्तम्—“चर्कसेदुग्धधुसूर-
लाङ्गुलीकरशोरकः । गुञ्जादिफेन इत्यताः सप्तोपविषजातयः ॥” (रसेन्दुसारः १ अ०)
इति । दुष्टनीराणि व्यापन्नपानीयानि, तज्जनितं विषं, विषादजनकत्वात् ; तन्तु
वास्याभ्यन्तरं भवति, वास्यं स्नानादिना, आभ्यन्तरन्तु पानार्दव ; तद्वयथा—“न पिबेत्
पङ्कशैवाल-तणपणां विलासतम् । सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिष्टं घनं गुरु ॥ फेनिसं
जन्तुसङ्घो दन्तयाद्यातिशैत्यतः । अनात्तं वच्च यद्विष्यमात्तं वं प्रथमञ्च यत् ॥ लूतादितन्तु-
विष्णुव-विषमं ज्ञेयं दूषितम् ॥” (वा० सू० ५ अ०) इति । तथैकं दिग्धजं विषमिति
—विषमिति शब्दादिकं दिग्धं कथितं, तज्जनितं विषम् ; तेन विषमिति शब्दकृतो
जन्तुर्दिग्धाहतः कथितः । कपिकच्छुभवा कण्डूरिति—कपिकच्छुः वागरी तस्याः फलं
तज्जनिता कण्डूः खर्जूः, इयमपि कण्डूद्रव्यसंसर्गजाऽल्पदोषा, न तु कुष्ठोक्ता । दुष्टनीर-
भवा तथेति—दुष्टनीराणि पूषांख्यातानि, तज्जनिता कण्डूरपि दुःखकरा भवती-
त्यभिप्रायः । तथा शूरणकण्डूयेति—शूरणः कन्दविशेषः प्रसिद्ध एव, तेनापि सञ्जाता

* श्लोकोऽयं चरके रसायनाधिकारे न दृश्यते ।

विधोपमविचिन्मदरोगाणां विवरणम् ।—

मदस्यतुर्विधस्यैः पूगभङ्गाच्चकोद्रवैः ।

चतुर्विधोऽस्यो द्रव्याणां फलत्वञ्जूलपत्रजः ॥ २०२ ॥

इति प्रसिद्धा गणिता ये किलोपद्रवा भुवि ।

असङ्ख्यास्यपरे धातु-मूलजीवादि सन्भवाः ॥ २०३ ॥

इति श्रीदामोदरसुनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां शार्ङ्गधरसंहितायां
निदानस्थाने रोगनयनाध्यायः ॥ ७ ॥

कञ्चुरिति । तथा भङ्गातजः श्रेयः इति—भङ्गातो भङ्गातकफलानि, तरस्यर्थात्
शोथो दुःखकरो भवति ; स च दीपशोथान्निव एव ॥ १८६—२०१ ॥

मद इति ।—अस्या मदस्यतुःप्रकारो ज्ञेयः, स च पूगभङ्गाच्चकोद्रवैः कृत्वित्यर्थः ।
अथमपि चासवारिष्टान्निव एव । पूगोऽल्पमदकरः । भङ्गा प्रसिद्धा । अचं विभोतक-
फलमञ्जा मदकरत्वात् ; तदुक्तं—“तन्मञ्जा मदकारकः” इत्यादिवचनात् । कोद्रवाणि
मदकराणि शास्त्राणि । अन्वोऽपि मदी द्रव्याणां फलत्वञ्जूलपत्रजः सामान्यो विहितः,
फलं ग्वाखसफलानित्यासः, तत्फलं जातीफलानि मदजनकं गृह्यते । त्वञ्जुद
इत्यादि चाकङ्गकेरिमेदादिकानाम्, इरिमेदी षिट्स्वादिदरः ; स एव फलमदीऽपि
गण्यते । चाकङ्गकोऽपि वक्ष्यमाणमूलमदसङ्गृहीतः । मूलमद इति चुद्रवदर्या-
दीनां मूलं मदकरत्वात् । पत्रमद इति जातिपात्रकाभङ्गाप्रभृतौनामिति ।
इति-शब्दः परिसमाप्तौ । किल निश्चयेन, ये उपद्रवा रोगरूपाः भुवि पृथिव्यां,
प्रसिद्धाः सन्ति, तेऽत्र गणिताः, शार्ङ्गधरेणेति श्रेयः । अपरे येऽप्रसिद्धाः, असङ्ख्यास्य
सन्ति, तेऽल्पगुणानतो ज्ञातव्या इत्यर्थः ; ते के ? धातुमूलजीवादिसन्भवा इति—
धातवः पार्थिवाः, ते सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलाहरितालमृत्कपालादयः । मूल-
शब्देन स्थावरान् गृह्यन्ते ; तेऽपि चतुर्विधाः, वनस्पतयो ह्यत्र वीरुषो भोवधश्च इति ।
ननु लोकात्वे हेविध्यत्वेन पार्थिवा अपि स्थावरशब्देन वाच्याः, तत् कथमत्र पृथगुपा-
दानम् ? उच्यते—येषु आहारीपयोगिनः फलमूलाद्यवयवेषु प्रधानतया, समैव
चतुर्विधे वनस्पत्यादिगणे स्थावरशब्दो वर्तते न तु पार्थिवेष्वपि, तेषामाहारेषु शब्दे-
नानुपयोगात् । जीवादिसन्भवा इति—जीवशब्देन जङ्गमा गृह्यन्ते, तेऽपि चतुर्विधा

शार्ङ्गधरसंहितायाम् ।

अथ मध्यखण्डः ।

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स्वरसादिकल्पना ।

पञ्चकषायाः ।—

अथातः स्वरसः कल्कः काथश्च हिमफाण्टकौ ।

ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥ १ ॥

भवन्ति, ते जरायुनाशजखेदगोडिञ्जा इत्यर्थः । चादियदृश्यात् प्रवातनिवातातप-
ष्वायाज्योत्स्नातमःश्रीतोष्णवर्षाप्रभृतयः । एते त्वद्यथाविधसेवनात् दुःखकरा
इत्यभिप्रायः ॥ २०२२०३ ॥

विविधमुनिनिबन्धा ये मङ्गलम् प्रसिद्धाः सुमतिदूरवकीघास्ते मया नैव दृष्टाः ।
तदपि गुरुसकाशात् यच्छ्रुतं तत् व्यजेहि ह्यटमल्लभिषणाऽस्या भावसिद्धात्मजेन ॥
इति श्रीवासव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभावसिद्धात्मजेनाटमल्लेन विरचितायां शार्ङ्ग-
धरदोषिकायां पूर्वखण्डे रोगमक्षणाऽध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

इति शार्ङ्गधरसंहितायां पूर्वखण्डः समाप्तः ।

अथ मध्यखण्डः प्रारभ्यते, तत्रादौ कषायसंज्ञकवचनम् (?) आह, अथात
इति ।—अथशब्दो मङ्गलार्थः । अत इति—प्रथमखण्डानन्तरम् । एते पञ्चकषाया
ज्ञेयाः, ते लघोत्तरं लघवः स्युरिति—श्री वल्कादुत्तरो यथोत्तरम् ; ते के ? स्वरस-
कल्ककाथहिमफाण्टसंज्ञाः । स्वरस इति—सधीरसः । कल्को हृषदि पेवितः । काथः
कृषितः कषायः । हिम इति—श्रीतकषायः । फाण्ट इति—जलज्ञापितं चूर्णम् ॥१६

स्वरसकल्पणम् ।—

आहतात्तत्क्षणाकृष्टाद्द्रव्यात् क्षुष्यात् समुद्भवः ।
वस्त्रनिष्पीडितो यः स रसः स्वरस उच्यते ॥ २ ॥

स्वरसानुकल्पः ।—

कुडवं त्रूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तञ्च द्विगुणे जले ।
अक्षीरात्रं स्थितं तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः ॥ ३ ॥

स्वरसानुकल्पः ।—

आदाय शुष्कद्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे ।
जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादशिष्टञ्च गृह्यते ॥ ४ ॥

स्वरसत्रयाणां नामा ।—

स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्द्धं प्रयोजयेत् ।
निशीषितञ्चाग्निसिद्धं पलमात्रं रसं पिबेत् ॥ ५ ॥

अथ तेषु पूर्वं स्वरसकल्पनामाह, तल्लक्षणं यथा आहतादिति ।—वृद्धशात् द्रव्यात् समुद्भवो रसः स्वरस इत्युच्यते । कीदृशात् १ तमाह—आहतात् क्षतात् शकलीकृतात् । तत्क्षणाकृष्टादिति—मद्य उत्पाटितात् । क्षुष्यादिति—उदूखलादिषु मुखलादिभिः कुङ्कितात् । वस्त्रनिष्पीडित इति—पटेन परिस्रुतः, रस इति शेषः । द्रव्यादिति—सामान्यग्रहणेनाव त्वस्त्रूलफलादीनां ग्रहणम् ॥ २ ॥

लक्षणान्तरमाह, कुडवमित्यादि ।—चेति—पद्यान्तरेणापि स्वरसः कथितः, स यथा—कुडवप्रमाणं त्रूर्णीभूतद्रव्यं द्विगुणजले क्षिप्तमक्षीरात्रं स्थितं भवति, तस्मात् यो रसो जात उत्पन्नः सोऽपि स्वरस उत्तमो ज्ञेयः । कुडवग्रहणमत्र सकलमानव्योतनार्थम् । अक्षीरात्रग्रहणेनैव क्षिप्तकषायाङ्गिनी ज्ञातव्यः ॥ ३ ॥

सतान्तरमपि तद्ग्रथा, आदायेत्यादि ।—स्वरसानामसम्भवे अविद्यमाने शुष्कद्रव्यं क्षुष्यं यथापरिमाणमादाय गृह्णीत्वा अष्टगुणितपानीये साध्यं त्वाध्यमित्यर्थः, तस्मात् यत् पादावशेषं भवति तस्यापि स्वरससंज्ञा । यथापरिमाणादिना क्वाथाङ्गिप्रमेतत् ॥ ४ ॥

इदानीमनुक्तेषु पानार्थे परिमाणपूर्वकं प्रयोगमाह, स्वरसस्येति ।—स्वरसस्य आद्यस्य अर्द्धं पलं प्रयोजयेत्, पानार्थमित्यर्थः । निशीषितमग्निशिद्धञ्च स्वरसं पलमात्रं पिबेदित्यर्थः, तयोः किञ्चिदुत्पात् ॥ ५ ॥

स्वरसंभवादीनां प्रक्षेपनात् ।—

मधु श्वेता गुडं चारान् जीरकं खवणं तथा ।

घृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कौलमात्रान् रसे क्षिपेत् ॥६॥

स यथा—

प्रमेहे स्वरसहयम् ।—

अमृताया रसः क्षौद्र-युक्तः सर्वप्रमेहजित् ।

हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समाक्षिकः ॥ ७ ॥

तत्र प्रक्षेपनाह, मध्वित्यादि ।—मध्वादिकं कौलमात्रं यथा स्यात्तथा क्षिपेत् । कौलं पलस्य चाष्टांशम् । मांश्चति सामान्यगृहणेन तज्जातयोऽष्टौ गृह्यन्ते ; तद्दृष्ट्या—“पौलिकं क्षामरं क्षौद्रं माक्षिकं क्वाथमेव च । चार्ष्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥” (सु० सू० ४५ च०) इति । एवमविशेषीकृतौ सर्वत्र । श्वेता सितशर्करा । गुडं प्रसिद्धं, तद्रूपलक्षितत्वेनान्ये इक्षुविकारा यथादीषापेक्षया गृह्यन्ते । चारानिति—बहुवचनत्वेन सर्वे चाराः, अमुक्ते यवचारमेव सर्वत्र । जीरकं प्रसिद्धं, सामान्यगृहणेन पीतकणादिकम्, अविशेषे श्वेतजीरकमेव । खवणमपि सामान्येन पक्षखवणानि गृह्यन्ते ; तद्वयथा—“सिन्धुसौवर्चलोपेतं विडं सामुद्रजी-
हिदम्” इति । अमुक्ते सैन्धवमेव यास्तं सर्वत्र । घृतं तैलं पक्कापकं मानाविधम् । सत्रामुक्ते तु गव्यं घृतं तिलतैलञ्च प्रधानमिति ; तथा हि—“घृतेषु गीघृतं श्रेष्ठं तैलेषु तिलजं तथा” इति । चूर्णादीनिति—व्योषचूर्णादीन् । आदिगृहणेन क्षीर-
भ्रवारिष्टयुक्तादयो रोगापेक्षया गृह्यन्ते ; यथा—गुटिकावलेहादयोऽप्यादिशब्देन यास्याः ॥ ६ ॥

अथ व्याधिप्रत्यगीकाथे बहून् स्वरसान् दर्शयन्नाह, स यथेति ।—स यथा इत्यादिवाक्येन प्रयोगान् प्रकटयति गत्यकारः ; अथवा—गुणयुक्तिज्ञापनार्थं शिष्यवचनमिदम् । एवं सर्वत्र “स यथा” इति ज्ञातव्यम् । स्वरसानाह, अमृताया इति ।—अमृता गुडूषी तस्या रसः सद्योरसः । क्षौद्रयुक्त इति—मधुप्रक्षिप्तः । सर्वप्रमेहेति—विंशतिर्मेहाः । प्रयोगान्तरमाह, हरिद्रेति ।—धात्र्या रसः सद्यस्तः क्षिपितो वा हरिद्राचूर्णयुक्तो मधुयुक्तश्च । वा-गृहणेनावमपि सर्वप्रमेहजिह्ववतीति तात्पर्यार्थः । * वा-गृहणेन हरिद्रायाः कल्कमपि देयम् ;

* वा-शब्दीऽयं पूर्वयोगापेक्षया, न तु हरिद्रायाः कल्कनीचनपरः । कल्कस्तु चूर्ण-

रक्तपित्तादौ स्वरसः ।—

वासकस्वरसः पेयो मधुना रक्तपित्तजित् ।

ज्वरकासक्षयहरः कामलाश्लेष्मपित्तहा ॥ ८ ॥

कामलायां स्वरसाः ।—

त्रिफलाया रसः क्षौद्र-युक्तो दावीरमोऽथवा ।

निम्बस्य वा गुडूच्या वा पीतो जयति कामलाम् ॥ ९ ॥

विषमज्वरंषु स्वरमद्दयम् ।—

पीतो मरिचचूर्णेन तुलसौपत्रजो रसः ।

द्रोणपुष्पीरसो वाऽपि निहन्ति विषमज्वरान् ॥ १० ॥

रक्तातीसारं स्वरसः ।—

जम्बाम्ब्रामलकीनाञ्च पल्लवोत्थो रसो जयेत् ।

तथा च तन्नाम्नरे—“निशाकस्त्वयुतो धात्री-रसो वा नाश्चिक्वान्वितः । मधुना
त्रिफलाचूर्णं प्रमेहाणां विनाशनम् ॥” इति ॥ ७ ॥

वासक इत्यादि ।—वासकः आट्ठकः, तस्य पत्राणि इति व्यवहारात् ।
मधुनेति प्रक्षेपः । अयश्चौरुंगे रक्तपित्ते विशेषेण धीज्यः । शेषः सुगमः ॥ ८ ॥

त्रिफलाया इति ।—त्रिफलादीनां चतुर्थो स्वरसाः कामलां हन्तीति । तत्र
त्रिफलादाव्योः क्षथितरसः, निम्बगुडूच्यास्तु सद्योरस एव । मधुप्रक्षेपः एषु चतुर्षु
योगेषु ज्ञेयः । त्रिफला विख्याता, सा चं हरीतक्यादिका । यद्यपि त्रिफलाशब्देन
द्राक्षाकाशमर्थ्यपदेषुकाण्यप्युच्यन्ते ; तदुक्तं—“पथ्याविभोतधात्रीभिस्त्रिफला मङ्गती
श्रुता । क्रन्वा काशमर्थ्यश्वदीका-पदेषुफलैर्भवेत् ॥” इति, तथाऽपि सर्वत्र गुण-
प्राधान्यादावशीषांती हरीतक्यादीन्नेव त्रिफलाशब्देन गृह्यन्ते । दावीं दाहहरिद्रा,
तस्मात्स्वक् याज्ञा, त्वगभावं काष्ठमेवेति सर्वत्र ॥ ९ ॥

विषमज्वरहरयोगमाह, पीत इति ।—द्रोणपुष्पो “गुमा” इति लोके । मरिच-
चूर्णमप्यत्र प्रक्षेप्यं, तस्य तीक्ष्णत्वान्नाशकइत्यर्थात् व्यवहारः । विषमज्वरानिति—
ऐकाहिकादीन् ॥ १० ॥

जम्बाम्ब्राम् ।—जम्बादीनां पल्लवोद्भवो रसो मध्वादियुक्तोऽतीसारं जयेत् ।

शब्दस्य उपलक्ष्यत्वात् तन्नाम्नरदर्शनाच्च आयाज्येव, चूर्णस्यापि शब्दमेदत्वात् इति ।

मध्वाज्यचीरसंयुक्तो रक्तातीसारमुख्यम् ॥ ११ ॥

चतोसारे स्वरसः ।—

स्यूलवम्बूलिकापत्र-रसः पानात् व्यपोहति ।

सर्वातिसारान् श्लोनाक-कुटजत्वग्रयोऽथवा ॥ १२ ॥

वृद्धिशासदो स्वरसः ।—

शार्ङ्गकस्वरसः शीघ्र-युक्तो हृषणवातमुत् ।

श्वासकासारुचीर्हन्ति प्रतिश्लायं व्यपोहति ॥ १३ ॥

पार्श्वशूलादो स्वरसः ।—

बीजपूररसः पानाम्बुचारयुतो जयेत् ।

पञ्चवदद्येन कीमलपवाणोत्पथः । चाज्यं घृतम् । चीरं दुग्धम् । एकै * “मध्वाज-
चीरसंयुक्तम्” इति पठन्ति, व्याधुक्तत्वात्, तथा ङि—“चाजं शोषज्वरश्वास-रक्त-
पित्तातिसारजित्” इति । उल्लेखमिति—प्रवृद्धं, चिरकालस्थितमित्यथे ॥ ११ ॥

स्यूलवम्बूलिकेति ।—स्यूलवम्बूलिका चारण्योद्भवा, तथा अतिरूक्षत्वादेकै
पर्वतीया इति वदन्ति, सा चाहंशाखाभिरुपलब्धिता प्रसिद्धेव । [“स्यूलवम्बूलिकापत्र-
रसपानात्” इति पाठान्तरम् । स्यूलवत् स्यूलजवत् शूलिका चानूपजाऽपि इति
सात्यर्थ्याथः ; शूलिकेति ‘शूलिका’ कथिता ; उक्तञ्च नाममात्रायां—“वम्बूलः सरसः
शुषी सेलकयष्टोऽधिकगुहकः” इति । शूलिकाऽल्यवितपा बम्बूरीति लोके] ।
प्रथीगान्तरमाह, श्लोनाकैत्यादि ।—श्लोनाककुटजयोस्त्वगुद्भनो रससत्कार्यकार इति ।
श्लोनाकत्वगुद्भवः कुटजत्वगुद्भनो वेति योगद्वयमिति केचित् । अथापि मधुप्रक्षेपः
पूर्ववदनुसर्तव्यः । सर्वातिसारान्निर्गत—सप्तप्रकारानित्यथः ॥ १२ ॥

शार्ङ्गकेति ।—शार्ङ्गकं स्वनाम्ना प्रसिद्धं, तद्रसः शीघ्रप्रक्षिप्तो हृषणवातमुद्भवति ।
हृषणवातोऽल्लवातः, कुरच्छ इति केचित् । प्रतिश्लायं प्रतिश्लायरूपम् (?) ॥ १३ ॥

बीजपूररसि ।—बीजपूररसो बीजपूरफलस्वरसः, कीदृशः ? मधुचारयुतः
मधु शीघ्रं, चारोऽत्र यवचारः । अथं पानात् पार्श्वशूलान् जयेत्, नरस्येति शेषः ।

* अयमेव पाठः साधुः ; अकसद्गृहे—“गन्धामामलकीनाम् पञ्चवान्ध
कुडयेत् । सद्गृहं स्वरसं तेषामन्नाचीरेण बीजयेत् ॥ तं पिबेत् मधुसंयुक्तं रक्ताती-
सारनाशनम् ॥” इति पाठदर्शनात् ।

पार्श्वद्वन्द्वशूलानि कोष्ठवायुश्च दाक्षिण्यम् ॥ १४ ॥

पित्तशूलप्लीहादौ स्वरसो ।—

शतावर्याश्च मधुना पित्तशूलहरो रसः ।

निशाचूर्णयुतः कन्या-रसः प्लीहापचीहरः ॥ १५ ॥

अपचादौ स्वरसः ।—

अलम्बुधायाः स्वरसः पीती द्विपलमात्रया ।

अपचीगण्डमालानां कामलायाश्च नाशनः ॥ १६ ॥

सूर्यावर्त्तादौ स्वरसः ।—

स च सुण्ड्याः रसः कोष्णी मरिचैरवधूलितः ।

जयेत् सप्तदिनाभ्यामात् सूर्यावर्त्ताईभेदकौ ॥ १७ ॥

शूलशब्दः पार्श्वदिभिः सम्बन्धते, तेन पार्श्वशूलं द्वन्द्वं वक्षिशूलश्चेति । वक्षि-
र्भूवाधारः । कोष्ठवायुं पक्वाशयगतम् । दाक्षिण्यं पौष्ठाकरम् । वीगपूर इति सामान्य-
यङ्येन तन्मूलकृत्वाद्यतच्छपं स्वरसमित्याहुरेके ॥ १४ ॥

शतावर्याश्चेति ।—शतावरो प्रासजा, तस्याः सधीरसः । अग्रं प्रातरिव शीतः ।
मधुनेति—मधुमिश्रितः । कन्यारसः कौमारोस्वरसः, “वारि” इति लोके । निशा-
चूर्णयुत इति—हारटाचूर्णमिश्रितः । प्लीहापक्षितत्वाद्द्रोणविशेषः, प्लीहाहृत्तिरिति
लोके । अपचो रान्यभेदः ॥ १५ ॥

अलम्बुधाया इति ।—अलम्बुधा सुखितिका, तस्याः स्वरसः सदाक्तः कथितः ।
द्विपलयङ्यमतिशयुत्वान्, प्रबलरोगार्थत्वादा । अपचीगण्डमालादयोऽपि प्रबला
एव ॥ १६ ॥

सः इति ।—सुण्ड्या रस इति—सुण्ड्यी केदारसुण्ड्यी, भूकदम्ब इति प्रसिद्धः,
तस्या रसः, स च कोष्णः दुर्बदुष्णः ; अत एवात्र कथितरसो ज्ञेयः । मरिचश्च
तीक्ष्णत्वात् स्वल्पं दृश्यम् । सप्तदिनयङ्येनास्य सप्तदिना कथ्यते । सूर्यावर्त्ताई-
भेदकौ शिवोरीने पठितौ ॥ १७ ॥

* “स च सुण्ड्या रसः” इत्यत्र “सप्तसुण्ड्या रसः” इति गूढासंदीपिकाधृतपाठः ।
गङ्गाकरस, इरकस्य रसः कर्तव्य इति तत्र व्याख्या ।

उन्नादे स्वरसः ।—

ब्राह्मीकुष्माण्डषड्भृत्या-शङ्खिनीस्वरसः पृथक् ।
मधुकुष्ठयुताः पीताः सर्वोन्नादापहारिणः ॥ १८ ॥

कोद्वमदे स्वरसः ।—

कुष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन सह योजितः ।
दुष्टकोद्वमसञ्जात-मदं पानात् व्यपोहति ॥ १९ ॥

खिन्नत्रये स्वरसः ।—

खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः ।
गाङ्गेरुकोमूलरसैर्जायते गतवेदनः ॥ २० ॥

पुटपाकस्वरसविधिः ।—

पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः ।

ब्राह्मीति ।—ब्राह्मीत्यादियोगचतुष्टयं सर्वोन्नादहरं भवति । ब्राह्मी स्वनाम-
ख्याता । कुष्माण्डः कुष्माण्डस्वरसः, अभावे कृषितं कुष्माण्डफलम् । * षड्भृत्या शटी,
तदभावे वषा याच्या । शङ्खिनी नाकुली प्रसिद्धा । एतेषां सद्यौरसः अभावे
कृषितो वा । † मधुकुष्ठयुत इति प्रत्येकं रससम्बन्धः । मधु चौद्रम् । कुष्ठं प्रसिद्धं,
तद्वर्णमित्यर्थः । सर्वोन्नादा इति—दीपोद्गवा भृतोद्गवाय ॥ १८ ॥

कुष्माण्डकस्येति ।—दुष्टकोद्वमसञ्जातं दुष्टं मदकरं, कोद्वमद्वविशेषः । गुडा-
भावे शर्करादयोऽपि योज्या गुडोदलचित्वात् ॥ १९ ॥

खड्गादीति ।—गाङ्गेरुको नागवला, तस्या मूलस्वरसेन पदरसेन वा पूरितः;
अथाधीग्यपरिमाणेन पूरितः, सद्यौरणो गतवेदनो भवति । तत्कालमिति—खिन्नमात्र
तद्विधे वा । स्वरसोऽव सद्यौरसः, न तु कृष्णादिकपः । खड्गादिच्छिन्नगात्रस्येति
आदियङ्गणात् शक्तिकुलादिभिन्निन्नगात्रस्येत्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीं पुटपाकस्वरुपस्य रसस्य कथ्यताविधिमाह, पुटपाकस्येति ।—
यतो हेतोः पूर्वं कल्करुपस्य पश्चात् पुटपाकस्य द्रव्यस्य रसो गृह्यते अतस्तस्य

* षड्भृत्या श्रद्धेन वप्रेव सर्वेव गृह्यन्ते, न तु शटी इति ।

† "मधु कुष्ठं कोद्वमादे यथात्रलं वा" इति गू० दी० ।

अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरत्रोच्यते मया ॥ २१ ॥

* पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।

लेपञ्च द्रव्यङ्गुलं स्थूलं कुर्याद्वाऽङ्गुलमात्रकम् ॥

काश्मरोवटजम्बादि-पत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ॥ २२ ॥

पुटपाकस्वरसस्य तत्र प्रक्षेपस्य च भावा ।—

पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ।

कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः स्वरसवत् बुधैः ॥ २३ ॥

स यथा—

कुटजपुटपाक ।—

तत्कालाकृष्टकुटज-त्वच तण्डुलवारिणा ।

पिष्टां चतुष्पलमितां जम्बूपल्लववेष्टिताम् ॥ २४ ॥

युक्तिः कर्षेयविधिरवाङ्मन् यस्य मयाऽऽनर्थक्यं उच्यते, अधुनेति शेषः । तदयुक्तिर्यथा, पुटपाकस्य मात्रेति—पुटपाकाहो द्रव्यगोलक. अग्नौ तावत् स्थितः थावत् लेपः अङ्गारसदृशो भवति, † इयं मात्राः लेपस्यव्यर्थः । लेपोऽपि सदादिना द्रव्यङ्गुलान्मितः काश्मर्यादीनां पत्रैर्वेष्टनञ्च । लेपः माधुमधूणादिना तदङ्गुल-मात्रः प्रथमं काश्यः, अग्रे बद्ध्यमाणत्वात्, पश्चात् सदादीनां प्रलेप इत्यर्थः । उत्तममिति—मृनादिवेष्टनेन न्यूनाधिकरहितं वेष्टनमित्यर्थः । काश्मर्यादयः प्रसिद्धाः । आदि-यष्टणात् विज्ञातवचाणां पत्रैर्वा वेष्टनं न भिषिद्धम् ॥ २१।२२ ॥

अथैव पानार्थे मानमाह, पलमात्र इति ।—रसः पुटपाकोद्भवः, स पलमात्रः पलोन्मितः ग्राह्यः । मधु कर्षप्रमाणं क्षिपेत् । अत्रैव कल्काद्याः पूर्वस्वरसवत् देयाः, प्रक्षेपार्थेनिति भावः । द्रवोऽव घृतचौरतैलादिः ; आदिशब्देन पूर्वोक्तानां यान्यवशिष्टानि तान्यत्र ज्ञातव्यानि ॥ २३ ॥

स यद्येति वचनान् पुटपाकस्वरसोऽयं यथा रोगेषु विहितकं तथैव दर्शयन्नाह, तदिति ।—कुटजो गिरिमञ्जिका, तस्य त्वक् कृष्णो । तण्डुलवारिणोति—तण्डुलध्रुवनेन ।

* “पुटपाकस्य मात्रेयम्—”इत्यादिस्थाने “पुटपाकस्य पाकाऽयं लेपस्याङ्गु-वर्णता (बहिरारक्तवर्णता) । लेपञ्च द्रव्यङ्गुलं स्थूलं कुर्याद्वाऽङ्गुलमात्रकम् ॥” इति तन्मान्तरौपपाठो युक्तः ।

† इयं मात्रा प्राकस्य इत्येव पाठो युक्तः ।

सूत्रेण बद्धां गोधूम-पिष्टेन परिवेष्टिताम् ।

लिप्ताञ्च वनपङ्केन गोमयैर्वर्ज्जना दहेत् ॥ २५ ॥

अङ्गारवर्णाञ्च मृदं दृष्ट्वा वङ्केः समुद्धरेत् ।

ततो रसं गृहीत्वा च शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥

जयेत् सर्वानतीसारान् दुस्तरान् सुचिरोत्थितान् ॥ २६ ॥

तण्डुलोदकविधिः ।—

कण्डितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् ।

भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु ॥ २७ ॥

अरल्लपुटपाकः ।—

अरल्लुत्वकृतश्चैव पुटपाकोऽग्निदीपनः ।

मधुमीचरसाभ्याञ्च युक्तः सर्वातिसारजित् ॥ २८ ॥

तिक्तारपुटपाकः ।—

न्यग्रोधाटेष कल्केन पूरयेद्दीरतिक्तिरः ।

गोधूमपिष्टेन लिपनं सज्जेपनञ्च, सज्जेपनन् इन्द्रजलपमितसः । शीतमिति मधु-
विरोधात् ; यतः,—“उषोर्विकृष्यते क्षौद्रम” इति । शीघं मुरसस ॥ २५—२६ ॥

अथात्र प्रसङ्गततण्डुलजलय विधिमाह, कण्डितं तण्डुलपलमिति ।—कण्डितं
स्वभ्यं तत् मुषलादिभिरुद्ध्वले कृद्दितामत्यधः । अष्टगुणिते जले पलायकपानीये
भावयित्वा प्रचाल्य जलं ग्राह्यं तण्डुलजलमिति । एतद्वानुक्तं सर्वत्र शीघ्र-
मित्यर्थः ॥ २७ ॥

अरल्लपुटपाकमाह, अरल्लिति ।—* अरल्लः हृद्यविशेषः प्रसिद्ध एव, तदभावे
श्लोमाकः, तस्य लकृतः पुटपाकस्यः केवलः अपि करो भवति । अकारात् अत्रापि
पूर्ववत् पुटपाकयुक्तिर्ज्ञातव्या । यदा अयमेव रसो मधुमीचरसाभ्यां युक्तकदा सर्वाति-
सारजिह्वति । सोचरसः शार्ङ्गलौकित्यांसः ॥ २८ ॥

अथ तिक्तिरपुटपाकमाह, न्यग्रोधादेरिति ।—अथ विधिस्तु पूर्ववत्ज्ञातव्यः ।
न्यग्रोधादेरिति—न्यग्रोधादिमण्य कल्केनेत्यर्थः, तद्वयथा—“न्यग्रोधोऽन्वराश्ल-
-

* अरल्लरिति श्लोमाकस्यैव नामान्तरं, न तु अरल्लभावे श्लोमाकः कैश्चित्
दोषाकारैर्विहितः, न वा निषेधोदो इह ; ।

निरन्वसुदरं सम्यक् पुटपाकेन तत् पचेत् ॥

तत्कल्कस्य रसः क्षौद्र-युक्तः सर्वातिसारनुत् ॥ २८ ॥

दाडिमीपुटपाकः ।—

पुटपाकेन विपचेत् सुपक्व दाडिमीफलम् ।

तद्रसो मधुसंयुक्तः सर्वातिसारनाशनः ॥ ३० ॥

बीजपूरादिपुटपाकः ।

बीजपूराम्बजम्बूनां पल्लवानि जटाः पृथक् ।

विपचेत् पुटपाकेन क्षौद्रयुक्तञ्च तद्रसः ॥

छदिं निवारयेत् घोरां सर्वदोषसमुद्भवाम् ॥ ३१ ॥

प्रथमपुष्पकपोतनककुभासकाशाम् चोरकपत्रजम्बूदयापेथासमधुकरोडिषोवज्जलकदम्ब-
वदरोतिन्दुकीशङ्खकोलाप्रनावरलोप्रभङ्गातकपलाशा नन्दोद्वक्ष्य” (सु० सू० ३८ ५०)
इति न्ययोधादिगणः सुश्रुतात् । एतेषा व्यसनमसन्ना यथालाभं परिभाषोक्ताः
त्वगादधी बाह्या इति वृहदानां व्यवहारः । एके न्ययोधादिगणेषु पञ्चवल्कलानि
मन्थन्ते ; तद्व्यथा—“न्ययोधोडम्बराश्वत्थ-प्रक्षवेतनवल्कलैः । पञ्चवल्कम्” इत्यादि ।
गौरतितिरिरिति यद्गौरपदं तद्विशिष्टगुणज्ञापनार्थम् ; “तितिरिः सर्वदोषघ्ना यादौ
वर्षप्रसादनः । डिक्काश्मानिलदरो विशेवाद्गौरतितिरिः ॥” (सु० सू० ४६ ५०)
इति वचनात् । निरन्वसुदरं अन्वपद्व्येन यद्गोप्योडादिकमपि गृह्यते, तैरपि
रहितमित्यर्थः ॥ २८ ॥

इदानीं दाडिमीपुटपाकमाह, पुटपाकेनेति ।—सुपक्वपद्व्येन अन्वयव-
च्छेदार्थम् ; यतः अन्वले तत्काय्यंकरं न भवति ; तथा हि—“दाडिमं दीपनं याद्वि
दिषा स्त्राहस्रभेदतः । तयोः स्त्राडु त्रिदोषघ्नमस्रं वातवशासहत् ॥” इति । तद्रसः
पुटपाकरसः । मधुसंयुक्त इति—मधुपक्षेपयुक्तः ॥ ३० ॥

अथ जटापल्लवपुटपाकमाह, बीजेति ।—बीजपूरादीनां मिश्रित्वा गुणविशेषेषु
योग्यद्वयम्, एकं पल्लवकृतम्, अपरं जटाकृतञ्च ; परस्परभाविशेषात् (?) ।
पृथगिति पद्व्येन योग्यद्वयमेतत् । एतेन किमुक्तम् ? बीजपूरादीनां व्यसनां पल्लव-
पुटपाकः जटापुटपाको वा कर्त्तव्य इति तात्पर्यार्थः । घोरानिति—अनिवार्याम् ।
सर्वदोषसमुद्भवामिति—त्रिदोषजनिताम् ॥ ३१ ॥

वासपुटपाकः ।—

पिष्टानां वृषपत्राणां पुटपाकरसो हिमः ।

मधुयुक्तो जयेद्रक्त-पित्तकासज्वरक्षतान् ॥ ३२ ॥

कण्टकारीपत्राङ्गपुटपाकः ।—

पचेत् क्षुद्रां मपञ्चाङ्गां पुटपाकेन तद्रसः ।

पिप्पलीचूर्णमयुक्तः कामश्वासकफापहः ॥ ३३ ॥

विभीतकपुटपाकः ।—

विभीतकफलं किञ्चित् घृतेनाभ्यज्य स्नेपयेत् ।

गोधूमपिष्टेनाङ्गारैर्विपचेत् पुटपाकवत् ॥ ३४ ॥

ततः पक्वं समुद्धृत्य त्वचं तस्य मुखे क्षिपेत् ।

कासश्वासप्रतिश्याय-स्वरभङ्गान् जयेत्ततः ॥ ३५ ॥

शुण्ठीपुटपाकः ।—

चूर्णं किञ्चित् घृताभ्यक्तं शुण्ठ्या एरण्डजैर्दलैः ।

वेष्टितं पुटपाकेन विपचेन्मन्दवह्निना ॥ ३६ ॥

तत उद्धृत्य तच्चूर्णं ग्राह्यं प्रातः सितान्वितम् ।

वासपुटपाकमाह, पिष्टानामिति ।—पिष्टानां कल्कीभूतानाम् । वृषः पाट-
रुषकः । हिम इति—शीतलः, न तु हिमसंज्ञः कषायः । क्षतमक्षीरः क्षतम् ॥ ३२ ॥

अथ कण्टकारीपुटपाकमाह, पचेदिति ।—क्षुद्रा लघुकण्टकारिका ; कौटुशी ?
तानाम्, मपञ्चाङ्गामिति—मूलत्वक्पत्रपुष्पफलसहितानित्यथः । पिप्पली चात्र
स्वल्पमाना देया तीक्ष्णत्वात् ॥ ३३ ॥

विभीतकपुटपाकमाह, विभीतकेति ।—विभीतकी “बहुरे” इति लोके, तानि
सकलानि गृहीत्वा किञ्चिद्घृतेनाभ्यज्य पूर्ववत् पुटपाकविधानेन विपचेत् । अङ्गार-
ग्रहणं घूमव्यवच्छेदाद्यम् । अयं योगो विशेषेण सायमुपयोग्यः । प्रतिश्यायो नासा-
क्षयः । प्रकृतिभूतस्य स्वरस्यान्वयाभावः स्वरभङ्ग इत्युच्यते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अधुना शुण्ठीपुटपाकमाह, चूर्णमिति ।—शुण्ठी प्रसिद्धा, तस्याचूर्णे वस्त्रगालितं,
तच्च घृताभ्यक्तं कृत्वा एरण्डप्रदेशे वेष्टयित्वा पुटपाकयुक्त्या विपचेत् । सितान्वित-

तेन यान्ति शमं पीडा आमातीसारसम्भवाः ॥ ३७ ॥

द्वितीयशुण्ठीपुटपाकः । --

शुण्ठीकल्कं विनित्तिप्य रसैरेरण्डमूलजैः ।

विपचेत् पुटपाकेन तदसः क्षौद्रसंयुतः ॥

आमवातसमुद्भूतां पीडां जयति दुस्तराम् ॥ ३८ ॥

शरणपुटपाकः । --

शौरणं कन्दमादाय पुटपाकेन पाचयेत् ।

सतैल्लवणस्तस्य रसश्चाशीविकारनुत् ॥ ३९ ॥

सृगश्ङ्गपुटपाकः । --

शरावसम्पुटे दग्धं शृङ्गं हरिणजं पिबेत् ।

गव्येन सर्पिषा युक्तं हृच्छूलं नाशयेद्भ्रुवम् ॥ ४० ॥

इति श्रीदामोदरसूनुश्रीशार्ङ्गधराचार्यविरचितायां शार्ङ्गधरसंज्ञितायां मध्यखण्डे

चिकित्सितस्थाने स्वरसादिकल्पनानाम् प्रथमाऽध्यायः ॥ १ ॥

निति—सिताऽत्र चूर्णमसत्लिताः । प्रातर्यद्वेषमर्धाभागतरोगनिवृत्त्यर्थम् । मन्दश्ङ्गि

शृङ्गं विद्रवत्वात् दग्धव्यवच्छेदार्थम् । भक्ष्य-मानस्यत्र चूर्णवत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अपरमव्याह, शुण्ठीकल्कानिति—भाबनि भूतवदुपचारः ; सा शुण्ठी एरण्ड-
मूलरसेन मद् द्रवत पोषिता सती कल्कमित्युच्यते । रसोऽत्र सद्यस्कः कथितो वा ।
क्षौद्रसंयुतो मधुप्रलेपयुक्तः । दुस्तरामित्यनिवार्याम् ॥ ३८ ॥

अथ शरणपुटपाकनाह, शौरणमिति—शरणस्येदं कन्दमित्यर्थः, तत्र पुटपाक-
युक्त्या विपाच्य सतैल्लवणान्वितसदसोऽशीविकारनुत्भवति । सतैल्लवण इति—
सामान्यगद्येन तिलतैलं नैस्त्रलवणञ्च यास्यम् । एतयोर्नामं प्रसेपे पूर्ववत् ॥ ३९ ॥

इदानीं सृगश्ङ्गपुटपाकनाह, शरावेति—हरिणाञ्जातं हरिणजं, शृङ्गमिति—
विषाणं, तच्च खण्डितं क्रत्वा यास्यम् । दग्धमिति—पुटपाकयुक्त्या, अत एव सृदा-
ऽवलितं शरावसम्पुटे कार्यम् । गव्येन दग्धमन्यद्वृतव्यवच्छेदार्थं तस्यतिशेषत्वात् ।
भक्षणस्य फायद्वज्जेशम् (?) । भ्रुवमिति—सद्यः प्रत्ययकारको योगोऽयम् ॥ ४० ॥

इति श्रीवासव्यान्वयप्रकाशवैद्यश्रीभाषसिंहात्मजेनाट्टमल्लेन विरचितायां शार्ङ्गधर-

दीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने स्वरसादिकल्पनमध्यायः प्रथमः ॥१॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

काथकल्पना ।—

काथविधिः ।—

पानीयं षोडशगुणं क्षुत्से द्रव्यपले क्षिपेत् ।

सृत्पात्रे काथयेत् ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥

तज्जलं पाययेद्धोमान् कोष्णं सृद्ग्निसाधितम् ॥ १ ॥

इदानीं काथकल्पना व्याख्यास्यामः ; पूर्वं तावत् तरलरूपमाह, पानीय-
मिति ।—क्षुत्से क्वांशे द्रव्यपले काथ्यद्रव्यपले पानीयं जलं षोडशगुणं द्रव्यभागा-
पेक्षया, तेन षोडशपलमित्यर्थः । अष्टमांशावशेषितमिति—द्विपलावशेषमित्यर्थः ।
तज्जलमिति—क्वथितजलम् । कोष्णमिति—दुग्धदुग्धम् ; उष्णत्वस्य क्वथितत्वादेव,
न तु श्रुतश्रीतं पुनस्तममिति दोषकरत्वात् ; तथा चोक्तं—“तेनैव घृतञ्च पानीयं क्वाथं
व्यञ्जनादिकम् । श्रुतश्रीतं पुनस्तमं तत् सर्वं विषवद्भवेत् ॥” इति । सृद्ग्निसाधित-
मिति—मस्यक् बोध्योत्कृष्टत्वात् सन्दपावकपाचितामिति भावः ; दग्धघनपिच्छिला-
दिभयादित्येके वदन्ति । धोमानिति गृहणेन द्रव्याणां सृद्मध्यकठिनत्वादिकमवेत्य
सदनुमानं जलं दथामिति ; तथा हि—“चतुर्गुणं सृद्दौ द्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम् ।
अथश्रेकठिने द्वयं त्रयेः षोडशिकं जलम् ॥” इति । एतच्च खेदपाकविषये प्रायशः
प्रचरति । ननु सृद्हादिकाथ्यद्रव्यमष्टगुणिते जले साध्यते इति व्यवहारो दृश्यते,
तत्र कथमत्र षोडशगुणम् ? उच्यते.—क्वाथ्यगणो सृद्मध्यकठिनद्रव्यैर्मिश्रित्वा पच्यते,
तस्मान् मध्य-मानमनुसरन्ति ऋज्वेदाः, न दोषः ; उक्तञ्च यतः,—“सृद्हादिकाथ्य-
सृद्हाते मानानुक्तौ चिकित्साकाः । मध्यस्थोभयभागित्वादिक्कन्यष्टगुणं जलम् ॥”
इति । द्रव्य-मानमपि दोषापेक्षया, न तु नियतपलमानमित्येके भावन्ते ; कुतः ?
धोमानिति गृहणात् ; तथा हि—“उत्तमस्य पलं माया त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।
जघनस्य पलाङ्गंन खेदकाथ्योषधेषु च ॥” इति । * एतच्च विषाधिकारे चोक्तं न
तु सर्वत्र । नत्वपरे चतुर्गुणावशेषितं काथं वदन्ति ; तथा चोक्तं—“क्वाथ्यद्रव्यपले
वारि हिरष्टगुणमिष्यते । चतुर्भागावशेषन्तु पेयं पलचतुष्टयम् ॥” एतदपि विषा-

* परिभाषितं श्रीचक्रपाणिना ज्वराधिकारे सर्वरोगेष्वेव अविशेषेण लिखिता
न तु विषाधिकारे इति ।

क्वाथस्य पर्यायः ।—

मृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥ २ ॥

क्वाथसेवने कालो माता च ।—

आहाररसपाके च सञ्जाते द्विपलोन्मितम् ।

हृद्वैद्योपदेशेन पिबेत् क्वाथं सुपाचितम् ॥ ३ ॥

क्वाथे प्रक्षेप्याणां नागनिर्देशः ।—

क्वाथे क्षिपेत् सितामंशैश्चतुर्थाष्टमघोडशैः ।

धिकारे न तु सर्वत्र । यथा—क्वाथस्य पाचनादिकभेदेन सप्तविधः ; तद्वयथा—“पाचनी दीपनीयश्च शोधनः शसनसूत्रा । तपंश्चः क्लेदनः शोषो क्वाथः सप्तविधो मतः ॥” (ह्य० ३ ख्या० १ अ०) तस्मात् पाचनशोधनार्थं * चतुर्थांशः ; “पाचनः शोधनीयश्च पादशेषः प्रशस्यते” इत्यादि वचनात्, अर्थाशयार्थश्च द्विपलमिति न विरोधः । यथा—दीपादीनां बलाबलविचारादुभयवापि न कश्चिद्दोषः ; यतः—“दीप्तानलं महाक्वाथं पाययेत्त्वक्कलिं जलम् । अन्ये त्वहं परित्यज्य प्रसूतिं तु चिकित्सकाः ॥” इति ॥ १ ॥

इदानीं क्वाथस्य पर्यायनामान्याह, शत इत्यादि ।—शतः, क्वाथः, कषायः, निर्यूह इति चत्वारः ॥२॥

अत्राचार्यो द्विपलमिति स्त्रीकृत्याक्तमप्यपरदृष्टान्तेन दर्शयति, तमाह, आहारैति । —हृद्वैद्योपदेशेनेति यद्वचनेन द्विपलमेव इति पारम्यर्थो व्यवहारः, अत एव तन्मतमालोच्य शार्ङ्गधरेणात्र लिखितः ; यतः,—“क्वाथस्यागर्मान्कृत्स्नत्वभागव-
शेषितम् । पारम्यर्थोपदेशेन हृद्वैद्याः पलद्वयम् ॥” इति । सुपाचितमिति—गन्धवर्णरसान्वितम् ; तदुक्तं—“द्रव्यस्य गन्धवर्णश्च तुल्यं कार्य्यकरं विदुः । तद्विदुर्हं शुद्धाय कषायमसतोपनम् ॥” इति । आहाररसपाके इति पदमन्यव्याधि-
प्रकोपव्यवच्छेदायम् ; यतः,—“बोधवशेषे भुक्तं पीतञ्च तथोषधं सशेषेऽन्ने । न करोति गदीपशमं प्रकोपव्यवच्छेदोर्गणं ॥” इति ॥३॥

इदानीं प्रक्षेपनिमित्तं द्रव्याणां परिमाणमाह, क्वाथे इति ।—सिता शर्करा,
सा च + क्वथितजलस्य चतुर्थाष्टमघोडशैः प्रक्षेप्या ज्ञेया, अद्यानुक्तमो बोद्धव्यः ।

* “पाचनीऽर्हावशेषः स्यात् शोधनो हादशांशकः” इति हारीतमतम् ।

+ क्वथितजलस्य इत्यादि टीकाकारांक्तिः न समीचीना, “प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात्” इति शास्त्रात् क्वाथ्यस्यैव पादादिरूपः प्रक्षेपः सर्वत्र वैद्यैः आद्रियते, न तु क्वाथस्य, प्रक्षेपभूयस्त्वादिति ।

वातपित्तकफातङ्गे विपरीतं मधु स्मृतम् ॥ ४ ॥

जीरकं गुग्गुलुं चारं लवणञ्च शिलाजतु ।

द्विङ्गु त्रिकटुकञ्चैव क्वाथे शान्धोन्मितं क्षिपेत् ॥ ५ ॥

चीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यद्रवं तथा ।

कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत् कर्षसम्मितम् ॥ ६ ॥

अनाहतमुखपात्रे क्वाथकरणे दीपनिर्देशः ।—

(* अपिधानमुखे पात्रे जलं दुर्जरतां व्रजेत् ।

तस्मादावरणं त्यक्त्वा क्वाथादीनां विनिश्चयः ॥)

स यथा—

सर्वज्वरे गुडूच्यादिः ।—

गुडूचीधान्यकारिष्टरक्तचन्दनपद्मकैः ।

गुडूच्यादिगणक्वाथः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥

दीपनो दाहहृत्लास-टणाच्छूर्यरुचोर्जयेत् ॥ ७ ॥

मधु च विपरीतमिति—शर्करापारिभाषात् ; एतेन किमुक्तम् ? वातातङ्गे सित्ता चतुर्थांशा कथितजलादिन्यर्थः, पित्तातङ्गेऽष्टमांशा, कफातङ्गे षोडशांशा इति । मधु विपरीतं यथा—वातातङ्गे षोडशांशं, पित्तातङ्गेऽष्टमांशं, कफातङ्गे चतुर्थांशमिति भावः । अपराख्याह, जीरकमित्यादि ।—जीरकादित्रिकटुकान्तं द्रव्यं टङ्गप्रमितं क्षिपेदिति क्वाथे ; तत्र चारं यवचारादि । लवणं सैन्धवादि । त्रिकटुकं शण्डौमरिचपिप्पलीसंज्ञकम् । द्रवपक्षेपमाह, चीरमित्यादि ।—चीरादीनि कर्ष-नितानि । तत्र गुडोपलक्षितत्वेन धितावशिष्टाः सर्वेक्षुविकारा गृह्यन्ते । अन्यद्रवमिति—तीयमद्यासचारिष्टशुक्रादिकम् । चूर्णादिकम् इत्यत्रादियदृश्यात् गुटिकाऽबलेहादयो बोद्धव्याः । कर्षे पलचतुर्थांशमिति ॥ ४—६ ॥

इदानीं ज्वरादिरोगनाशार्थं बहुविधान् क्वाथान् दर्शयन्नाह, स यथेति ।—पूर्वे व्याख्यातम् । गुडूच्यादिगणः क्वाथरूपः सर्वज्वरहरो भवति दीपनश्च दाहा-दौश्च जयति । तचारिष्टो निम्बः । पद्मकं पद्मकाष्ठं, यत्र पद्ममस्ति तत्र पद्मकीश-रम् । दीपनमग्नेः । हृत्लास इति—असक्तत्वाद्येवम् । ननु गुडूच्यादिको गणः प्रायेण

* श्लोकोऽयं प्राच्य इति केषिन् ।

वातज्वरे गुडूच्यादिः ।—

गुडूचीपिप्पलीमूल-नागरैः पाचनं स्मृतम् ।

दद्याद्वातज्वरे पूर्ण-लिङ्गे सप्तमवासरै ॥ ८ ॥

वातज्वरं शालपर्ण्यादिः ।—

शालपर्णी बला रास्ना गुडूची सारिवा तथा ।

आसां काथं पिबेत् कोष्णं तोत्रवातज्वरच्छिदम् ॥ ९ ॥

पित्तप्रायोपशमनिमित्तं भवति, तत् कथमवादी सर्वज्वरहरः प्रोक्तः ? उच्यते,—सर्वज्वरे पित्ताविरोधिनी क्रिया कार्थ्येति सिध्यति ; तदुक्तं वाग्भटे—“ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्युष्मणा विना । तस्मात् पित्तविरुद्धान् व्यञ्जन् पित्ताधिकेऽधिकम् ॥” (वा० सू० १ अ०) इति न दोषः ॥ ७ ॥

गुडूचीत ।—गुडूच्यादिभिस्त्रिभिर्द्रव्यैः शृतं काथितं वातज्वरे पाचनमिति । कथञ्भूते ? पूर्णलिङ्गं सप्तमवासरं वेपथुविषमवेगादिभिरुपलक्षिते इत्यर्थः, अत एव सप्तमवासरं दद्यादिति, यतः,—“वातिकः सप्तरात्रेण” इत्यादिवाक्यं दृश्यते हि । सप्तमदिनगृहणं ज्वरस्य तारुण्यनिषेधार्थं, यतः सप्ताहादूर्वाक् ज्वरस्य तरुणता कथ्यते ; तथा हि—“आ सप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनोषिणः” (पुष्कलावत०) “न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणज्वरे । कषायेणाकुलोभृता दीषा जितुं सुदुस्तराः ॥” (हा० ३थ स्या० १ अ०) इति । ननु सप्तरात्रं ज्वरस्य तरुणत्वं, तत्र भेषजनिषेधः, तदुपरि वातको ज्वरः पाकं गच्छति, तत् कथं पाचनादकमुक्तम्, एतत् सर्वं व्यर्थम् ? उच्यते—कषायद्रव्यैः कृतपाचनकषायो निषिद्धः, न तु स्वरसादः ; तथा ह्युक्तं—“न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते । यः कषायकषायः स्यात् स वज्र्य-संरुणं ज्वरं ॥” (अ० चि० ज्वर०) इति । यदा—आमादयः कस्योऽवस्था दाषाणा, तत्र द्विविधा हि सामता, एका रसस्य, अपरा दीषस्य, दीषसामता तरुणतारूपा, रससामता मुखवेरस्यादिलक्षणा, सा अष्टाहात् परतोऽप्यनुवर्तते, तरुणतारूपा सामताऽष्टाहादपैति, एतत् प्रयोगनं तरुणतारूपदीषसामतायामोषधं नोपयुज्यते, रससामतायान्तु पाचनं दीयते ; अत एवाह चरकः,—“ज्वरतं षड्हेऽतीतं लघुस्र-प्रतिभोजितम् । पाचनं शमनीयं वा कषायं पाथयेत् तम् ॥” (अ० चि० ज्वर०) इति । एव कफज्वरेऽपि बोध्यम् ॥ ८ ॥

अपराख्याह, शालपर्णीति ।—शालपर्ण्यादीनां काथः ग्रीहादीन् (?) हनीति । शालपर्णीं प्रसिद्धा । सारिवा अनन्तमूलम्, “आफोइ” इति लोको-

वातज्वरे काश्र्मर्यादिः ।—

काश्र्मरीसारिवाद्राक्षा-त्रायमाणाऽमृताभवः ।

कषायः सगुडः पीतो वातज्वरविनाशनः ॥ १० ॥

पित्तज्वरं कट्फलादः ।—

कट्फलेन्द्रयवाम्बुष्ठा-तिक्तामुस्तैः शृतं जलम् ।

पाचनं दशमेऽङ्गि स्यात्तोत्रे पित्तज्वरे नृषाम् ॥ ११ ॥

पित्तज्वरं पपंटादः ।—

पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः ।

प्रियङ्गुश्च कृतः काथ एषां शर्करया युतः ॥

पिपासादाहपित्तास्र-यृतं पित्तज्वरं जयेत् ॥ १२ ॥

एके राक्षास्थाने द्राक्षा इति पठान्त । ज्वरोऽत्र वातिकः, यन्वात्सरेऽपि तदयथा—
“गुडुषी सारिवा द्राक्षा बला चांशुमती तथा । एषोऽपि परमः सिद्धो वातज्वर-
विनाशनः ॥” इति ॥ २ ॥

अन्यदपि आह, काश्र्मरीत्यादि ।—काश्र्मरी गान्धारी । त्रायमाणा खनाम-
ख्याता । अमृता गुडुषी । कषायोऽत्र कथितः । सगुड इति—गुडप्रक्षिप्तः ॥१०॥

अथ पित्तज्वरे पाचनमाह, कट्फलेत्यादि ।—कट्फलादिपाचनं पित्तज्वरे प्रशस्त-
मेव । कट्फलं प्रसिद्धम् । इन्द्रयवः कुटजबीजम् । अम्बुष्ठा पाठा । तिक्ता
कटुरोहिणी । दशमेऽङ्गि इति—विचारणाय पूर्वे लिखिता (?) तीव्रदाहादियुक्ते ।
एके शर्करामधुरोऽत्र मन्यन्ते ; यतः,—* “शर्करामधुरो हन्ति कषायं पित्तिकं
ज्वरम्” (सु० उ० ३२ अ०) इति । तन्न सर्वसम्मतम् ॥११॥

पर्पट इति ।—पर्पटादिज्ञातः पित्तज्वरं हन्तीति । पर्पटः खनामप्रसिद्धः ।
वासक आठकः । तिक्ता कटुरोहिणी । कैरातो भूमिन्धः । धन्वयासो दुरालभा ।
प्रियङ्गुर्लताविशेषः, तथाः फलानि ; न तु इक्षुप्रियङ्गुः ; तथा चोक्तं—“फलिनो

* श्लोकादौऽप्ये सुसुते श्रीपण्यादिकाथे पाठतः, न तु कट्फलादौ । तथा च
—“श्रीपर्णीचन्दनोशीर-पुष्पकमधुकजः । शर्करामधुरो हन्ति कषायः पित्तिकं
ज्वरम् ॥” इति ।

पित्तज्वरे द्राक्षादिः ।—

द्राक्षा हरीतकी सुस्तं कटुकी कृतमालकः ।

पर्पटश्च कृतः काथ एषां पित्तज्वरापहः ॥

वृषभसूर्क्षादाहपित्तासृक्-शमनो भेदनः स्मृतः ॥ १३ ॥

पित्तज्वरे पर्पटकादिः ।

(* एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरबालकैः ॥)

कफज्वरे बीजपूरमूलादिः ।—

बीजपूरशिफापथ्या-नागरगन्धिकैः शृतम् ।

सञ्चारं पाचनं श्लेष्म-ज्वरे हादशवासरैः ॥ १४ ॥

कफज्वरे भूनिम्बादिः ।—

भूनिम्बानिम्बापिप्लव्यः शठी शुण्ठी शतावरी ।

गुडूचो बृहती चेति काथो हन्यात् कफज्वरम् ॥ १५ ॥

कृष्णप्रियङ्गुर्लता गोवन्दनी तथा । श्यामा” इत्यादि, “वृषभप्रियङ्गुरग्या सा ज्ञेया वमनकार्णिका” इति । एषां द्रव्याणाम् । शर्कराऽत्र प्रक्षेपे ॥१३॥

द्राक्षेति ।—द्राक्षादिद्राक्षः पित्तज्वरहरः । कृतमालको राजवृक्षः । वृषादयोऽत्र पित्तज्वरश्लेधोपद्रवा ज्ञेयाः । भेदन इति—स्वभावगुणेन पक्वदोषस्थापः पातनम् ; तथा हि—“शौच्यात् कषायः स्रोतांसि विवृणोति स्वभावतः । पक्वं दोषं संसयति विमार्गस्य शमं नयेत् ॥” इति ॥ १३ ॥

अथ कफज्वरे बीजपूरादिपाचनं, बीजपूरिति ।—श्लेष्मज्वरं प्रशस्तम् । बीज-पूरो मातुलुङ्गः, तस्य शिफा जटा । पथ्या हरीतकी । नागरं शुण्ठी । गन्धिकं पिप्लो-मूलम् । शृतं कथितम् । सञ्चारमिति—यवञ्चारप्रक्षिप्तम् । हादशवासरै इति पूर्ववत् ॥ १४ ॥

भूनिम्बेति ।—भूनिम्बादिक्वाथोऽपि कफज्वरं हन्यादिति । भूनिम्बः कैरातः ।

* श्लोकोऽयं प्राञ्जल इति केषुचित् । “चन्दनोशीरबालकैः” इत्यत्र “चन्दनोशीर-जानरैः” इति प्रकृतपाठः ।

कफज्वरे पटोलादिः ।—

पटोलत्रिफलातिक्ता-शठीवासाऽमृताभवः ।

क्वाथो मधुयुतः पोतो हन्यात् कफकृतं ज्वरम् ॥ १६ ॥

वातपित्तज्वरं पञ्चभद्रम् ।—

पर्यंटाब्दाऽमृताविश्व-कैरातैः साधितं जलम् ।

पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम् ॥ १७ ॥

वातकफज्वरं लघुक्षुद्रादः ।—

क्षुद्राशुण्ठीगुडूचीनां कषायः पौष्करस्य च ।

कफवाताधिके पथी ज्वरे वाऽपि त्रिदोषजे ॥

कासश्वामारुचिकरे पाश्वशूलविनाशनः ॥ १८ ॥

निम्बः प्रसिद्धः । पिप्पली ख्याता । शठी कर्चुरभेदः । ब्रह्मी ब्रह्मकण्टकारिका ।
कैलित् “शठी शुण्ठी च पौष्करम्” इति पठन्ति । अथर्भाप पाठः माधुः ॥ १५ ॥

पटोलादिः—पटोलादिकाथो मधुर्भासः कफजनितज्वरं हन्यादिति । पटोल-
मत्र * पटोलपत्राद्, कवलं पटोलनालं वा, यतः,—“नालं तस्य कफापहम्”
इति वचनात् । त्रिफला हरीतक्यादिकम् । तिक्ता कटुरीदृषी । अमृता
गडूची ॥ १६ ॥

इदानीं वातपित्तज्वरे योगमाह. पर्यंटेत्यादि ।—पञ्चभद्रकसंज्ञकं कथितं जलं
वातपित्तज्वरापहं भवति । अर्द्धं मुलम् । विश्वः शुण्ठी । अत्रापि मंसर्गजनित-
ज्वरं वासरादीनां मानं तन्वान्तरेऽवगन्तव्यम् ; तद्वयथा—“वातपित्तज्वरं देयभौषधं
पञ्चमेऽहनि । पित्तश्लेष्मज्वरं चापि भौषधं सप्तमेऽहनि ॥ अत ऊर्ध्वं सप्ताहात्
वातश्लेष्मज्वरं पिबेत् ॥” इति ॥ १७ ॥

क्षुद्रादिः—लघुक्षुद्रादिकाथः कफवातजनितज्वरे पथीः त्रिदोषजे वा । तत्र
पौष्करं मूलं, तदभावे कुष्ठं यास्यन्निति सर्वथा । कासाद्युपद्रवाः सन्निपातज्वर-
स्यापि ज्ञातव्याः । तन्वान्तरे पञ्चतिक्तकसंज्ञकमिदं, तत्र पञ्चमं भूनिम्बम् ;
तद्वयथा—“क्षुद्राऽमृताभ्यां सङ्गं नागरं च सपुष्करञ्चैव किराततिक्तम् । पिबेत्

* “पटोलादिस्फुटक्षया” इति परिभाषाबलात् पटोलशब्देन सामान्योक्तौ
पटोलपत्रमेव गृह्यते वैश्वैः । गूढः श्रेणीपिकाकारिणापि अयमेवायं स्वीकृतः ।

वातकफज्वरे चारग्वधादिः ।—

आरग्वधकणामूल-मुस्तातिक्ताऽभयाकृतः ।
 क्वाथः शमयति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोद्भवम् ॥
 आमशूलप्रशमनो भेदी दीपनपाचनः ॥ १९ ॥

पित्तकफज्वरे अमृताष्टकम् ।—

अमृतारिष्टकटका-मुस्तेन्द्रियवनागरैः ।
 पटोलचन्दनाभ्याञ्च पिप्पलीचूर्णयुक् शृतम् ॥ २० ॥
 अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
 हृद्यरोचकहृत्क्षाम-टाहलृष्णाविनाशनम् ॥ २१ ॥

पित्तकफज्वरं पटोलादिः ।—

(* पटोलं चन्दनं मूर्वा-तिक्तापाठाऽमृतागणः ।
 पित्तश्लेष्मज्वरच्छूर्ति-टाहकण्डूविषापहः ॥)

सर्वज्वरे कण्टकार्यादिः ।—

कण्टकारौहयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु च ।

कषायं त्विह पच्यतिक्तं ज्वरं निहन्यत्यविधं समथम् ॥” इति । अत्रापि कैरातो
 योज्यस्त्रिदोषहरत्वात् ॥ १८ ॥

आरग्वधेति ।—आरग्वधादिक्वाथः क्षिप्रं शीघ्रं कफवातोद्भवं ज्वरं शमयति ।
 आरग्वधः कृतमालकः, स च चरके फलवर्गे पठितः, सुश्रुते तु पत्रवर्गे ; अतोऽन्तः-
 परिमार्जने फलं, बहिःपरिमार्जने कृशादौ पत्रमिति । कणामूलं पिप्पलीमूलम् ।
 तिक्ता कटुरोहिणौ । अभया हरीतकी । आमशूलप्रशमन इति—आमेनापरिपक्वसेन
 जनितः शूलस्य प्रशमन इत्यर्थः । अयं शूलः ज्वरस्थैवोपद्रव इत्येके वदन्ति । भेदीति—
 पक्वमलं भित्त्वा योऽधः पातयति स भेदी । अत एव सकलवैद्यास्तुष्टूर्णावाचमे-
 नानेनैव पक्वदोषस्य निर्हरणं कुर्वन्ति ; तथादारोग्यपञ्चक इति संज्ञा लीके ॥ १९ ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरे अमृतेति ।—अमृताष्टकसंज्ञोऽयं क्वाथः पिप्पलीचूर्णप्रयुक्तः
 पित्तश्लेष्मज्वरघ्नो भवति । अमृता गुडुषो । अरिष्टी निम्बः । अन्दनमव रक्तचन्दनम् ।
 पिप्पलीचूर्णमत्र निक्षिपेत्, तन्नापकद्वयव्यवहारः, कुतः ? तोष्यत्वात् । हृद्यादयो-
 ऽप्युपद्रवा अथैव ज्ञातव्याः ॥ २० । २१ ॥

* अक्षिप्तोऽयमिति केचित् ।

एभिः शृतं पाचनं स्यात् सर्वज्वरविनाशनम् ॥ २२ ॥

वातश्लेष्मज्वरे दशमूलम् ।—

शालपर्णीपृश्निपर्णी-बृहतीद्वयगोक्षुरैः । *

विव्वाग्निमन्थश्लोनाक-काश्मरीपाटलायुतैः ॥ २३ ॥

दशमूलमिति ख्यातं कथितं तज्जलं पिबेत् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २४ ॥

सन्निपातज्वरहरं सूतिकादोषनाशनम् ।

शोषशैत्यभ्रमस्वेद-कासश्वासविकारनुत् ॥

हृत्कारुद्वयद्वयार्श्वार्त्ति-तन्द्रामस्तकशूलहृत् ॥ २५ ॥

सन्निपातज्वरे षमयादिः ।—

अभयामुस्तधान्याक-रक्तचन्दनपद्मकैः ।

अथ सर्वज्वरेषु पाचनमिदमाह. कण्टकारीति ।—कण्टकारीकाष्ठसंज्ञकं पाचनम् इदं सर्वज्वरहरं भवति । कण्टकारीद्वयमिति—लघुकण्टकारिका उच्यते कण्टकारिका च । सुरदारु देवदारु । सर्वज्वरामल्यष्टविधसंज्ञम् । एतत् गोविन्दवक्त्र-संज्ञादिभिः सर्वज्वरेषु पाठितं, तत्र नागरादिपाचनसंज्ञा ॥ २२ ॥

इदानीं सन्निपातज्वरे योग्यतुष्टयमाह, शालपर्णीति ।—एतच्च दशमूलसंज्ञकं कथितजलं पिप्पलीचूर्णं यथादोषापेक्षया प्रक्षिप्तं सन्निपातज्वरादिकं हनोति । शालपर्णी पृश्निपर्णी च प्रसिद्धा, लोके कबाराद्वयमिति संज्ञा । बृहतीद्वयमिति—कण्टकारीद्वयम् । अग्निमन्थोऽरविः । श्लोनाको उच्चविशेषः स्नानामप्यातः । काश्मरी गान्धारी । एतेषां मूलं यार्श्वं, कुतः ? तत्संज्ञकत्वात् । सूतिका-दोषोऽपि विदोषण एव । * शोषशैत्यादयोऽपि सन्निपातोपद्रवाः, तत्र शोषो मुखशोषः । शैत्यनङ्गानाम् । केचित् श्वासशैत्यमिति पठन्ति, तत्र श्वासः तथा शैत्यश्वाङ्गानामित्यर्थः ॥ २३—२५ ॥ *

अभयेति ।—अभयादिकाद्यः पिप्पलीचूर्णयुक्तस्त्रिदोषज्वरघ्नी भवति । अभया

* “शोषशैत्य” इत्यत्र “शास्त्राशैत्य” इति गू० दी० । शास्त्राशैत्यं हृत्कारु-
शैत्यम् ।

वासकेन्द्रयवोशोर-गुडूचीकृतमालकैः ॥ २६ ॥

पाठानागरतिक्ताभिः पिप्पलीचूर्णयुक् शृतम् ।

पिबेत्सिद्धोषज्वरजित् पिपासाकामदाहनुत् ॥ २७ ॥

प्रलापश्वासतन्द्रान्नं दौषणं पाचनं परम् ।

विषमूत्रानिलविष्टम्भ-वमिशोषारुचिं जयेत् ॥ २८ ॥

सन्निपातज्वरे पिप्यल्यादिः :-

(*पिप्यलोपिप्यलीमूल-चञ्चित्रकनागरैः ।

वचासातिविषाऽजाजी-पाठावत्सकरणकैः ॥

किराततिक्तकं मूर्वा सषेपा मरिचानि च ।

कटुकं पुष्करं भार्गी विडङ्गं कर्कटाह्वयम् ॥

अकंमूलं बृहत्सिंहो श्रेयसी सदरालभा ।

दीप्यकं चाजमोदा च शुकनासादिहृङ्गभिः ॥

एतानि समभागानि गणोऽष्टविंशको मतः ।

कषायमुपभुञ्जीत वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥

हन्ति वातं तथा शीतं क्खेदजं प्रबलं कफम् ।

प्रलापं चातिनिद्राञ्च रोमहर्षारुचौ तथा ॥

महावातेऽपतन्त्रे च सर्वगात्रे च शून्यताम् ।

अयं सर्वज्वरान् हन्ति सन्निपातांस्त्रयोदश ॥)

इरीतकी । वासकः चाटुवकः । उशीरं तृणभेदः प्रसिद्धः । कृतमालकः पारम्वथ-
कलम् । पिपासादयोऽप्यस्यैवोपद्रवाः । प्रलापोऽसम्बद्धभाषणम् । विष्टम्भो वाता-
दीनामप्रवृत्तिः, + "गुडगुडा" शब्द इत्यपरे । एतच्च यत्रान्तरे गुडूच्यादिभ्यम्
॥ २६-२८ ॥

* प्रचित्तोऽयमिति कैचित् ।

+ चाटोपो गुडगुडाभ्यनिः इति विजयशिवदासादयः । विष्टम्भस्तु मलवाता-
प्रवृत्तिः ।

सन्निपातज्वरे षष्ठादशाङ्गः ।—

कैरातकटकीमुस्ता-धान्येन्द्रयवनामरैः ।

दशमूलमहादारु-गजपिप्पलिकायुतैः ॥ ३९ ॥

कृतः कषायः पार्श्वार्त्ति-सन्निपातज्वरं जयेत् ।

कासश्वासवमौहिका-तन्द्राहृद्गृहनाशनः ॥ ३० ॥

वातश्लेष्मज्वरे कट्फलादिः ।—

कट्फलाम्बुदभार्गीभिर्धान्यरोहिषपर्पटैः ।

वचाहरीतकीशृङ्गी-देवदारुमहौषधैः ॥

हिकां कासज्वरं हन्ति श्वासश्लेष्मगलग्नहान् ॥ ३१ ॥

जीर्णज्वरे गुडूचीकायः ।—

क्वाथो जीर्णज्वरं हन्ति गुडूच्याः पिप्पलीयुतः ॥ ३२ ॥

पित्तज्वरं पर्पटादिः ।—

तथा पर्पटजः क्वाथः पित्तज्वरहरः परः ।

कैरातेत्यादि ।—मूनिन्वादिक्वथितः कषायः शीपद्रवं सन्निपातज्वरं जयेत् हन्तीति । कैरातो मुनिन्व एव । दशमूलं प्रसिद्धं, तदत्र पृथक् समनामं, यतो यन्मानरे षष्ठादशाङ्गसंज्ञकाऽयं गणः । महादारु देवदारु । गजपिप्पलिका चविकाफलं प्रसिद्धम् । पार्श्वार्त्तिरपि विदीषणा स्यात् । हृद्गृहोऽप्येवम् ॥२९॥३०॥

कट्फलैति ।—कट्फलत्वग्विशेषः । अम्बुदो मुक्ताम् । रोहिषं नन्वदणम् । शृङ्गी कर्कटाष्ट्या । महौषधं शुण्ठी । ज्वरमत्र विदीषणनितं, तेन कर्षमूलमपि गृह्यते बहुवचनगृह्यात् । अयं तन्मानरे कासश्वासरोमे पठितः, तत्र मधुहृद्गु-युत इति पठन्ति । शाङ्गधरेण सन्निपातज्वरार्थं मध्यादित्यागेनात्र लिखितः, यती मध्यम विरुद्धम् ; तथा हि—“सर्वेषु सन्निपातेषु न चोद्गमवचारयेत् । शीतोपचारि चोद्गं स्यात् शीतचाम विरुध्यते ॥” इति । चक्रेश्याप्युक्तं—“विरीधुण्ये मधु त्यक्त्वा कार्येषाऽऽद्रं कजेः रसेः” इति ॥३१॥

अथ जीर्णज्वरे योगद्वयमाह, क्वाथ इति ।—केवलं गुडूच्याः क्वाथः पिप्पली-चूर्णप्रक्षतः जीर्णं ज्वरं हरतीति । केचित् पिप्पलीयुत इत्यस्य स्थाने मधुसंयुत इति पठन्ति । अथनपि प्रक्षेपः साधुः । तथा पर्पटोद्भवः क्वाथः पित्तज्वरहरी

किं पुनर्यादि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः ॥ ३३ ॥

जीर्णज्वरे निदिग्धिकादिः ।—

निदिग्धिकाऽमृताशुण्ठी-कषायं पाययेद्विषक् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं श्वासकासादितापहम् ॥

पीनसारुचिवैस्वर्य-शूलाजीर्णज्वरच्छिदम् ॥ ३४ ॥

सूतिकाज्वरे टवंटावादिः ।—

(*देवदारु वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।

कट्फलं मुस्तभूनिम्ब-तिक्तधान्या हरीतकी ॥

गजकृष्णा च दुःस्पर्शा गोक्षरुर्धन्वयामकम् ।

बृहत्यतिविषा क्तिन्ना कर्कटं कृष्णाजीरकम् ॥

क्वाथमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ।

शूलकासज्वरश्वास-मूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिजित् ॥)

श्रीतज्वरे वृहत्तु चूद्रादिः ।—

चूद्राधान्यकशुण्ठीभिर्गुडूचीमुस्तपद्मकैः ।

रक्तचन्दनभूनिम्ब-पटोलवृषपौष्करैः ॥ ३५ ॥

भवति ; तद्येति यद्वेषात् मध्वादिसंयुताऽयमपि बाह्व्यः । † पित्तज्वरकषयनेनैवेतत् प्रायोऽजीर्णज्वर एव (?) कथितः ॥ ३२।३३ ॥

अपरमप्याह, निदिग्धिकेति ।—निदिग्धिकादिकषायः श्वासादिकान् हन्तीति । निदिग्धिका लघुकण्टकारिका । अमृता गुडूची । अर्दितः रोगविशेषः, स च वातरोगं पठितः । वैस्वर्यं विकृतस्वरत्वम् । अथमपि प्रायशः सायमुपयोज्यः ; तथा हि —“इत्यर्हगामयं प्रायः सायं तेनीपयुज्यते” इति ॥ ३४ ॥

चूद्रेति ।—वृहत्तु चूद्रादिसंज्ञकोऽयं क्वाथः श्रीतज्वरं हन्तीति । चूद्रा लघुकण्ट-कारि । भूनिम्बः कैरातः । वृषो वासकः । पौष्करं पुष्करमूलम् । इन्द्रयवः

* प्रक्षिप्तोऽयमिति कैचित् ।

† योगोऽयं चक्रपाणिना पित्तज्वरे एव लिखितः, न तु अजीर्णज्वरे । गूढार्थः हीपिकाकारस्तु “ज्वरोऽत्र जीर्ण एव” इत्याह ।

कटुलेन्द्रयवारिष्ट-भार्गीपर्पटकैः समैः ।

क्वाथं प्रातर्निषेवेत सर्वशीतज्वरच्छिदम् ॥ ३६ ॥

विषमज्वरे मुक्तादिः ।—

मुस्तचुद्राऽमृताशुण्ठी-धात्रीक्वाथः समाक्षिकः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तो विषमज्वरनाशनः ॥ ३७ ॥

विषमज्वरे पटोलादिः ।—

पटोलेन्द्रयवादारु-त्रिफलामुस्तगोस्तनैः ।

मधुकासृतवासानां क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ ३८ ॥

सन्तते मतते चैव द्वितीयकतृतीयके ।

ऐकाहिके वा विषमे दाहपूर्वं नवज्वरे ॥ ३९ ॥

ऐकाहिके पटोलादिः ।—

पटोलत्रिफलानिम्ब-द्राक्षाशम्पाकवासकैः ।

क्वाथः सितामधुयुतो जयेदैकाहिकं ज्वरम् ॥ ४० ॥

तृतीयके गुडूच्यादिः ।—

गुडूचीधान्यमुस्ताभिस्रन्दनोशीरनागरैः ।

कृतं क्वाथं, पिबेत् क्षौद्र-सितायुक्तं ज्वरातुरः ॥

कुटजबीजम् । अरिष्टो निम्बः । भार्गी ब्राह्मणघटिका । तन्नात्परिऽयमपि वात-
कफज्वरं पठितः, यतो वातश्लेष्माथो शीतोत्पादको, यतः,—“त्वक्स्थो श्लेष्मान्को
शीतमादौ जनयतो ज्वरं” इत्यादि वचनं, तस्मात् तत्र शीतज्वरे लिखितः ॥ ३५।३६ ॥

एतानां विषमज्वरनाशनाथं धीमपञ्चकमाह, मुञ्जेति ।—मुक्तादिभिः कृतः
क्वाथः विषमज्वरे प्रशस्तः । अत्र धात्री आमलकी । मधुपिप्पलीः प्रक्षेपः पूर्वमात्रया ।
विषमज्वरा ऐकाहिकादयः ॥ ३७—३९ ॥

पटोलेति ।—पटोलादिः एष क्वाथः ऐकाहिकं ज्वरं हन्तीति । अत्र त्रिफला
ख्याता, सा च प्रत्येकं सममाणा । शम्पाकः कृतमालकः । सितामधुयुत इति सम्यक्
माधुष्यांघ्रं प्रक्षेपयमुक्तं शीतनाशनाथं च ॥ ४० ॥

गुडूचीति ।—गुडूच्यादिः तृतीयज्वरं हन्तीति । अन्दनमत्र रक्तम् । उशीरं तृण-
श्लेदः रक्तपत्रं दहं वत् । केचिदुशीरस्थाने उदीच्यमिति पठन्ति, ततोदीच्यो बालकः

तृतीयज्वरनाशाय तृणादाहनिवारणम् ॥ ४१ ॥

चातुर्थके देवदार्वदिः ।—

देवदारुशिवावासा-शालपर्णीमहौषधैः ।

धात्रीयुतं शृतं शीतं दद्यान्मधुसितायुतम् ॥

चातुर्थकज्वरे श्वासे कासे मन्दानले तथा ॥ ४२ ॥

ज्वरातीसारं तृङ्गुल्यादिः ।—

गुडूचीधान्यकीशीर-शुण्ठीबालकपर्पटैः ।

विल्वप्रतिविषापाठा-रक्तचन्दनवल्सकैः ॥ ४३ ॥

किरातमुस्तेन्द्रयवैः कथितं शिशिरं पिबेत् ।

सञ्जीवं रक्तपित्तघ्नं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४४ ॥

ज्वरातीसारं नागरादिः ।—

नागरं कुटजो मुस्तममृताऽतिविषा तथा ।

एभिः कृतं पिबेत् क्वाथं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४५ ॥

सुश्रीतलत्वात् ; यतः,—“पित्तपायस्तृतीयकः” इत्युक्तम्, अती व्यजनादिना द्वितं श्रीतगुणम् ॥ ४१ ॥

देवदार्विति ।—देवदार्वदिकाद्योऽयं चातुर्थकज्वरे प्रशस्तः । शिवा हरीतकी । वासा आटकषकः । सहौषधं शुण्ठी । धात्री आमलकी । शृतमिति—कथितम् । शीतं हिमस्पथं, मधुप्रक्षेपजनितत्वात्, तथा हि—“उष्णैर्विदूष्यते सर्वं विषान्वयतया मधु । उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णे वा तन्निहन्ति यथा विषम् ॥” (सु० सू० ४५ अ०) इति ॥ ४२ ॥

अथ ज्वरातीसारं योगद्वयमाह, गुडूचीति ।—गुडूच्यादिकोऽयं गणः । अत्र बल्सकः कुटजत्वक्, कुटजत्वगभावे शक्यतया एव द्विगुणाः यास्याः, लघुत्वात् पाचन-त्वाच्च । किरातो भूमिम्बः । शिशिरं शीतस्पथंम् । एष तृङ्गुल्यादिसंश्लक्षणा-नरेऽवबोद्धव्यः ॥ ४३।४४ ॥

नागरमिति ।—नागरादिकाद्यो ज्वरातीसारनाशनो भवति ।* कुटजोऽत्र कुटज-

* कुटजशब्देन अविशेषीकृतो सर्वत्र कुटजत्वमेव गृह्यते, न तु कुटजबीजम्, अत्र तु, तन्नागरे बल्सक-कलिङ्गादिप्रयोगदर्शनात् कुटजबीजमेव याच्यामिति पाठ-करणमुचितम् ।

शामशूले धान्यपञ्चकम् ।—

धान्यबालकविल्वाब्द-नागरेः साधितं जलम् ।

शामशूलहरं ग्राहि दीपनं पाचनं परम् ॥ ४६ ॥

शामवाते धान्यनागरकाथः ।—

धान्यनागरजः काथः पाचनो दीपनस्तथा ।

एरण्डमूलयुक्तञ्च जयेदामानिलव्यथाम् ॥ ४७ ॥

सामरक्तातिसारि वत्सकादिः ।—

वत्सकातिविषाविल्ब-मुस्तबालकजः शृतः ।

अतीसारं जयेत् सामं चिरजं रक्तशूनजित् ॥ ४८ ॥

फलम्, एवमविशेषोक्तो सर्ववातीसारे । केचित् “भृगुव्यातिविषाऽमृता” इति पठन्ति ; तत्र भृगुव्यः किरातः ; उक्तञ्च तन्नागरे,—“नागरातिविषासुखा-भृगुव्यामृतवत्सकेः । सर्वज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥” इति ॥ ४६ ॥

अथ शामशूले धान्येति ।—इदं धान्यपञ्चकसंज्ञकं कथितरूपम् शामशूलहरं भवति । विल्वमत्र विल्वश्लोः, सङ्ग्राहिवात् ; एवं सर्वत्र लक्षणयोगे । अष्टो मुस्तकम् । केचिदिति पठन्ति—“पित्ते धान्यचतुर्कन्तु गृहीत्यागाहदन्ति हि” । एतदभिप्रायः न सर्वमतः ; यतः—“गृहीतो मधुरपाकित्वात् च पित्तप्रकोपिणी” इति वचनम् ॥ ४६ ॥

अथ शामवाते धान्येति ।—एतदपि पाचनम् शामवातपीडा जयेत् । एतदन्व-वाप्यामवाते शामे वा विबन्धेऽपि पाचनसंज्ञं मानान्वयम् ; तथा क्तुं—“धान्यनागर-वातारि-मूलं कथितशीतलम् । शामशूलविबन्धघ्नं शृतं दीपनपाचनम् ॥” इति ॥ ४७ ॥

अथातीसारे योगचतुष्टयमाह, वत्सकेत्यादि ।—वत्सकादिकाथः अतिसारं जयेत् इति । वत्सकः * कुटजफलम् । साममतीसारं चिरजं चिरकालानुबन्धि । शेषं सुगमम् ॥ ४८ ॥

* अथ श्रीशिवदासः,—“वत्सकादौ वत्सकः कुटजः, तस्य लक् इति चन्द्र-कलाटीकाकारः वैद्यप्रसारकश्च । अन्ये तु—‘विल्वशक्रयवाभाद्-बालकातिविषा-कृतः । कषायो हन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥’ इति सुश्रुतसंवादात् फल-मेवेत्याहुः, किन्तु प्रायो व्यवहारस्त्वेषा । फलेनापि ज्वरं रक्तप्राबल्येषु ; यदुक्तं—‘कुटजः कफघातासृक्त्वदोषोऽर्शोऽतिसारजित् । तद्वीजं रक्तपित्तातीसारज्वर-हरं हिमम् ॥’ इति ।

सामरक्तःतिसारं कुटजाष्टकम् ।—

कुटजातिविषापाठा-धातकीलोध्रमुस्तकैः ।

झीवेरदाडिमयुतैः कृतः कषायः समाक्षिकः ॥ ४८ ॥

पेयो मोचरसेनैव कुटजाष्टकसंज्ञकः ।

अतीसारान् जयेद्दाह-रक्तशूलामदुस्तरान् ॥ ५० ॥

अतिसारं झीवेरदिः ।—

झीवेरधातकीलोध्र-पाठालज्जालुवत्सकैः ।

धान्यकातिविषामुस्ता-गुडूचीविल्वनागरैः ॥ ५१ ॥

कृतः कषायः शमयेदतीसारं चिरोत्थितम् ।

अरोचकामशूलास्र-ज्वरघ्नः पाचनः स्मृतः ॥ ५२ ॥

वालातीसारं धातक्यादिः ।—

धातकौविल्वरोध्राणि बालकं गजपिप्पली ।

एभिः कृतं शृतं शीतं शिशुभ्यः क्षौद्रसंयुतम् ॥

प्रदद्याद्वलेहं वा सर्वातीसारशान्तये ॥ ५३ ॥

कुटजेति ।—कुटजाष्टकोऽयं कषायः अतीसारान् जयेत् । अतीसारानिति बहुवचन-
त्वेन समविधानित्यर्थः । कुटजः इन्द्रियवः । धातकी धातकीकुसुमानि, व्यवहारात् ।
झीवेरं बालकम् । दाडिमं * दाडिमफलम् । मोचरसः शाल्मलीनिर्यासः, स चाव
प्रलेपे । मध्वपि प्रलेपः । अष्टयदृष्ट यथाशान्तिषेधार्थम् ॥ ४८।५० ॥

झीवेरेति ।—झीवेरदिर्कोऽयं कषितः कषायाचिरोत्थितमतीसारं जयेत् । झीवेरं
बालकम् । लज्जालुः खनामन्धातः । वत्सकः कुटजः । अत्र पाठा गुडूची चेति
द्रव्यद्वयमधिकं लिखितमन्वनिबन्धात्, न दोषो ज्वरनाशार्थम् । शंभं सुसोषम्
॥ ५१।५२ ॥

धातकीति ।—धातक्यादिभिः शृतं कषितं, शीतं स्पृशत् । अत्र धातक्याः कुसु-
मानि । गजपिप्पली प्रसिद्धा । क्षौद्रसंयुतमिति—मधुप्रक्षिप्तम् । अवलेहं वेति—
एतेषां चूर्णं कृत्वा मधुना प्राप्य बालकेभ्योऽवलेहं वा दद्यात् ॥ ५३ ॥

यदृच्छां शालपर्ण्यादिः ।—

शालपर्णीबिलाविल्व धान्यशुग्ठीकृतः शृतः ।

आधानशूलसहितां वातजां ग्रहणीं जयेत् ॥ ५४ ॥

यदृच्छां गुडूच्यादिः ।—

गुडूच्यातिविषाशुग्ठी-मुस्तैः काथः कृतो जयेत् ।

आमानुषक्तां ग्रहणीं ग्राही पाचनदीपनः ॥ ५५ ॥

अतोसारे यवादिः ।—

यवधान्यपटोलानां काथः सचौद्रशर्करः ।

योन्वः कर्द्यतिसारेषु विल्वाम्नास्थिभवस्तथा ॥ ५६ ॥

क्रिमिरोगे त्रिफलादिः ।—

त्रिफला देवदारुश्च मुस्ता मूषककर्णिका ।

शियुरेतैः कृतः काथः पिप्पलोचूर्णसंयुतः ॥

विडङ्गचूर्णयुक्तश्च क्रमिन्नः क्रिमिरोगहा ॥ ५७ ॥

इदानीं यदृच्छीशालये धीनययमाह, शालपर्णीत्यादिः—शृतः कथितः । शालपर्णी प्रविद्धा । बला च प्रविद्धा, “सामस” इति लोके । आधान उदरापूरः । शूलोऽमानजनितबीडा, “कुरकुरी” इति लोके ॥ ५४ ॥

गुडूचीति ।—आतुर्भेदभ्रंशकोऽयं काथः । अत्र गुडूच्यादयो विख्याता एव ॥ ५५ ॥

यदेति ।—कर्द्यतिसारे धीनययमपि, तदयथा—इन्द्रयवादीनां काथः सचौद्रशर्करः एको धीगः । बिल्वाम्नास्थिभवः काथो द्वितीयः । अत्रापि सचौद्रशर्कर इति सम्बन्धनीयतायेति पदवात् । * यवोऽत्र कुटजबीजम् । चोद्रशर्कराप्रचेपः साधुः । कर्दिरवाती-सारकोपद्रवः । † बिल्वमत्र बिल्वमूलम् ; यतः,—“बिल्वमूलं मरुकुण्ड-च्छदिघ्नं न च पित्तकृत्” इति; तदभावे फलमिति सर्वत्र । आम्नास्थि आम्नफलमजा ॥ ५६ ॥

अथ क्रिमिरोगे त्रिफलेति ।—त्रिफला हरीतक्याह । मूषककर्णिका इति—वाति-भेदाः (?) । शियुः शोभाजनकः । पिप्पलोविडङ्गचूर्णप्रचेपे । क्रमिन्नी वास्त्राभ्यन्तर-क्रमिणायनः । क्रमिरोगः क्रमिजनितहृद्भागकुष्ठाहः ॥ ५७ ॥

* यवोऽत्र इन्द्रयववाची इति तु शिवदासेन न व्याख्यातम् ।

† बिल्वमण्डेन बिल्वमूलमित्यपि शिवदासेन नोक्तं, किञ्च बिल्वमूलस्य कर्दि-हरत्वेऽपि असाध्यकत्वात् अतिहारहरयोर्मे तत्रभयोगो न मनोरमः ।

किमिरीगे फलनिष्कादिः ।—

फलत्रिकामृतातिक्ता-निम्बकैरातवासकैः ।

जयेन्मधुयुतः क्वाथः कामलां पाण्डुतां तथा ॥ ५८ ॥

पाण्डुशोथे पुनर्नवादिः ।—

पुनर्नवाऽभयानिम्ब-# दावींतिक्तपटीलकैः ।

गुडूचीनागरयुतैः क्वाथो गोमूत्रसंयुतः ॥

पाण्डुकासीदरश्लास-शूलसर्वाङ्गशोथञ्चा ॥ ५९ ॥

रक्तपित्ते वासादिः ।—

वासाद्राक्षाऽभयाक्वाथः पीतः सचौद्रशर्करः ।

निहन्ति रक्तपित्तार्त्ति-श्वासकासान् सुदारुणान् ॥ ६० ॥

रक्तपित्तादौ वासाक्वाथः ।—

रक्तपित्तं क्षयं कासं श्लेष्मपित्तज्वरं तथा ।

केवलो वासकक्वाथः पीतः क्षौद्रेण नाशयेत् ॥ ६१ ॥

अथ कामलायां फलेति ।—तिक्ता कटुरीक्षणी । कैराती भृत्निम्बः । पाण्डुता-
मिति—पाण्डुरोगम् ॥ ५८ ॥

सर्वाङ्गशोथे पुनर्नवेति ।—पुनर्नवा वर्षाभूः, "साठ" इति लोके । दावीं दाह-
हरिद्रा । तिक्तशब्देन कटुको ग्राह्या, न तु तिक्तं पटीलं, समासान्तत्वात् तिक्ताया
ऋसत्वम् । गोमूत्रेणैव शृतः क्वाथ इति मन्बले केचित्, तन्न युक्तम्; मूत्रं प्रक्षेपे
साधु व्यवहारात् ॥ ५९ ॥

अथ रक्तपित्ते वासेति ।—वासा आटकषकः । अभया हरिंतकी । रक्तपित्तार्त्तिः
रक्तपित्तव्यथा । श्वासं कासञ्च सुदारुणं दुःसाध्यम् ॥ ६० ॥

रक्तपित्तमिति ।—अपरञ्च—वासकक्वाथः केवल इति—वासकोऽत्र पञ्चाङ्गो
याद्यः । क्षौद्रमत्र प्रक्षेपे । नाशयेदिति रक्तपित्तादिकान् ॥ ६१ ॥

* अकसङ्गुहे दाह इति पाठः, न तु दावीं । दाह देवदाह इति च शिव-
दासव्याख्या । अक्रादौ तिक्ता इति पाठः, न तु तिक्तः, किञ्च "समासान्तत्वात्
तिक्ताया ऋसत्वम्" इति टीकाकारोक्तिरपि न समीचीना, समासान्तत्वाभावात् ।
गुडाद्यदोषिकाकारेण तिक्ता इत्येव पाठः खोक्तवः । अक्रोक्तेऽस्मिन् योरी गोमूत्र-
प्रक्षेपो प्राक् ।

कासे वासादिः ।—

वासानुद्राऽमृताक्वाथः क्षौद्रेण ज्वरकासहा ।

कासघ्नः पिप्पलीचूर्ण-युक्तः क्षुद्राऽमृतस्तथा ॥ ६२ ॥

कासे क्षुद्रादिः ।—

क्षुद्राकुलत्यवामाभिर्नागरेण च साधितः ।

क्वाथः पौष्करचूर्णाढ्यः श्वासकासौ निवारयेत् ॥ ६३ ॥

द्विक्वायां रेणुकादिः ।—

रेणुकापिप्पलीक्वाथो द्विङ्गुक्लक्केन संयुतः ।

पानादेव हि पञ्चापि द्विक्वा नाशयति क्षणात् ॥ ६४ ॥

कुर्यां योगवयम् ।—

विल्वत्वचो गुडूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः ।

जयेत्त्रिदोषजां छटिं पर्पटः पित्तजां तथा ॥ ६५ ॥

कासे योगवयमाह वासानुद्रेति ।—क्षुद्रा लघुकण्टकारिका । चमृता गुडूची ।
क्षौद्रेणेति—क्षौद्रप्रक्षेपः । ज्वरकासहेति—ज्वरोपद्रवयुक्तकासहा । कासघ्न इति—
द्वितीयस्तु क्वाथः केवलं पञ्चाङ्गकण्टकारिकायाः कृतः पिप्पलीचूर्णप्रक्षिप्तम् । तथेति
यद्विषादवापि * मधुप्रक्षेपमाहुः ॥ ६२ ॥

श्वासकासेऽपरमयाह, क्षुद्रेति ।—कुलत्योऽप्रविशेषः प्रसिद्ध एव । नागरं
शुण्ठी । पौष्करचूर्णाढ्य इति—पुष्करमूलचूर्णप्रक्षेपः; पुष्करमूलाभावे कुष्ठं यास्यमिति
व्यवहारः ॥ ६३ ॥

अथ द्विक्वायां रेणुकेति ।—रेणुका कौन्तीति पर्यायनाम्ना प्रसिद्धा । निर्गुण्ठी-
बीजानि रेणुकाशब्दवाच्यानि इत्येके । व्यवहारादेव द्विङ्गु भर्जितं, “भर्जितं देयं
द्विङ्गु नोक्तं दक्षवेत” इति वचनम् । कल्कस्थाने चूर्णमिति पठन्ति केचित् । पञ्चेति—
पञ्चजादयो विख्याताः । क्षणादिति यद्विषोनास्य दृष्टफलत्वं दर्शितम् ॥ ६४ ॥

अथ कुर्यां विल्वत्वच इति ।—एतत् योगवयं क्षौद्रयुक्तं छटिं जयेदिति । किं तत्
वयम् * विल्वत्वचः क्वाथ एको योगः, गुडूच्याः क्वाथो द्वितीयः, पर्पटोऽहवन्तीत्य
इति । विल्वत्वचः विल्वमूलवल्कलस्य, छटिंहरत्वान् ; तथा द्वि—“विल्वमूलं महच्छुष्क-
च्छटिं न च पित्तकृत्” इति । ननु गुडूची सुशुते शाकवर्गे कफपित्तहरत्वेनोक्ता, तन्

गृध्रस्यं दशमूलकाथः निर्गुण्डीकाथश्च ।—

द्विङ्गुपुष्करचूर्णाद्यो दशमूलशृतो जयेत् ।

गृध्रस्यं केवलः काथः शिफालीपत्रजस्तथा ॥ ६६ ॥

आमवाते रास्त्रापचकम् ।—

रास्त्राऽमृतामहादारु-नागरैरण्डजैः शृतम् ।

सप्तधातुगते वाते सामे सर्वाङ्गजे पिबेत् ॥ ६७ ॥

आमवाते रास्त्रामभकम् ।—

रास्त्रा मोक्षुरकैरण्ड-देवदारु पुनर्नवा ।

गुडूच्यारग्वधस्यैव काथमेषां विपाचयेत् ॥ ६८ ॥

शुण्ठीचूर्णेन संयुक्तं पिबेज्जङ्घाकटौघहे ।

पार्श्वेष्टृष्ठोरुपीडायामामवाते सुदुस्तरे ॥ ६९ ॥

कथं तस्याः काथो वातनाथा शक्तत्वेन प्रदर्शितः ? उच्यते—अथ मधुसंयोगीदयं न तद्व्यशक्तिविशेषात्, किंवा शक्तवर्गे तत्फलमुक्तं, सता तु वातमपि शमयति इति न दोषः । अतः तु गुडूच्याः काथः सुशोतला भेयः; सक्तञ्च—“किन्नरुहायाः काथ सुशोतलं य. पिबेन्मधुना । कृदि स वातपित्तश्लेष्मसमुत्थां निवारयति ॥” इति । तथोक्तं यद्व्यात् पर्यटकापेऽपि मधुपचये. ॥ ६५ ॥

अथ गृध्रस्यं भोगद्वयमाह, द्विङ्गुपुष्करेति ।—दशमूलं विख्यातम्; तद्व्यथा—“शालपर्णी पृथिवर्णी ब्रह्मी कण्टकारिका । तथा मोक्षुरकस्यैव पचमूलं सुधु शृतम् ॥ निल्लोऽग्निमयः श्लोनाकः काश्लरी पाटला तथा । इदं मद्यत् पचमूलं दशमूलमुभे शृतम् ॥” इति । शिफाली निर्गुण्डी, तस्याः पत्राणि । तथेति यद्व्यादत्रापि द्विङ्गुपुष्करमूलचूर्णपचयेपी विज्ञेयः ॥ ६६ ॥

अथ वातविकारेषु योगानाह, रास्त्रेति ।—इदं रास्त्रापचकसंज्ञकं शृतं काथं पिबेत्, आमवाते इति शेषः । रास्त्रा सुरभिः । महादारु देवदारु । एरण्डम् एरण्डमूलम् । सप्तधातवः रसाद्याः शुक्रान्ताः । आमवातोक्तत्वादन विरेकाथे रुजुतेलं प्रक्षिपति केचिद्विकल्पकाः; तदुक्तम्—“आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवन्धारिणः । एक एवायथी-र्वता स्त्रेरण्डस्यैवशरी ॥” इति ॥ ६७ ॥

रास्त्रेति ।—रास्त्रासप्तकसंज्ञकोऽयं काथः । रास्त्रा सुरभीति लोके । एरण्ड एरण्ड-मटा । आरग्वध. कतमाश्वः । शुण्ठीचूर्णमत्र प्रचये । जङ्घापङ्के कटौघहे वा, पार्श्वे-

वातव्याधी महाराजादिः ।—

रास्त्रा द्विगुणभागा स्यादेकभागास्ततः परे ।
 धन्वयासवलैरण्ड-देवदारुशटीवचाः ॥ ७० ॥
 वासको नागरं पथ्या चव्यं मुस्ता पुनर्नवा ।
 गुडूची बृहदारथ शनपुष्या च गोक्षुरः ॥ ७१ ॥
 अश्वगन्धा पतिविषा कृतमालः शतावरी ।
 कृष्णा सहचरश्चैव धान्यकं बृहतीद्वयम् ॥ ७२ ॥
 एभिः कृतं पिबेत् कायं शुगठीचूर्णं संयुतम् ।
 कृष्णाचूर्णं वा योग-राजगुग्गुलुनाऽथवा ॥ ७३ ॥
 अजमोदादिना वाऽपि तैलेनैरण्डजन वा ।
 सर्वाल्लकम्ये कुञ्जत्वे पक्षाघातेऽवबाहुके ॥ ७४ ॥
 गृध्रस्थामामवाते च श्लोपदे चापतानके ।
 अन्तर्हृदी तथाऽऽधाने जङ्घाजानुगतेऽर्दिते ॥ ७५ ॥
 शुक्रामये मेदुरोगे बन्ध्यायोन्ध्यामयेषु च ।
 महाराजादिराख्यातो ब्रह्मणा गर्भकारणम् ॥ ७६ ॥

क्षनादिगतशले परण्डसप्तकम् ।—

एरण्डो बीजपूरश्च गोक्षुरो बृहतीद्वयम् ।
 अश्लभेदस्तथा विल्व एतन्मूलैः कृतः शृतः ॥ ७७ ॥

पौष्ठा पृष्ठपौष्ठा ऊर्ध्वोद्धृत्यथः । सुदुक्षरे इति कष्टसाधे । अद्यापि केचिद्वैरण्डतैल-
 प्रक्षेपमाहुः ॥ ६८६८ ॥

रास्त्रा द्विगुणभागेति ।—द्विगुणभागा रास्त्राऽत्र पठन्ति, एतदपि मनोहरं न
 दोषः । अपरं धन्वयानादयः एकभागाः प्रत्येकम् । धन्वयासः द्रालभा । शटी
 कर्पूरभेदः । बृहदारः निःसृताभेदः । कृतमालः राजवृक्षफलम् । कृष्णा पिप्पली ।
 सहचरः कुरण्टकः । बृहतीद्वयमिति—लघुकण्टकारिका बृहत्कण्टकारिका चेति ।
 प्रक्षेपश्च यथादीर्घं यथाव्याधि च योजनीयः । योगराजगुग्गुल्वादयाऽथ बन्ध्यानाथा
 ज्ञेयाः । पत्रवैति गृहणान् प्रक्षेपार्थे चान्त्रस्वर्वादिचूर्णम् आभाषं वा यन्त्यान्तरादव-
 श्यन्त्यम् । शोधं सुगमम् ॥ ७०—७६ ॥

एरण्डसप्तकं सम्प्रत्याह, एरण्ड इति ।—एरण्डादीनां मूलैर्जटाभिः कृतः काष्ठः

एरण्डतैलहिङ्गवाढ्यः सगवक्षारमेन्धवः ।

स्तनस्कन्धकटौमेद्र-हृदयोत्यां व्यथां जयेत् ॥ ७८ ॥

वातशूले नागरादिः इन्द्रयवकाथश्च ।—

नागरैरण्डजः काथः काथ इन्द्रयवस्य च ।

हिङ्गमीवर्चलोपेनो वातशूलनिवारणः ॥ ७९ ॥

पित्तशूलं विफलादिः ।—

त्रिफलाऽऽरग्वधकाथः शकराक्षौद्रसंयुतः ।

रक्तपित्तहरो दाह-पित्तशूलनिवारणः ॥ ८० ॥

कफशूले एरण्डमूलकाथः ।—

एरण्डमूलं द्विपलं जलेऽष्टगुणिते पचेत् ।

तत्काथो यावशूकाढ्यः पाश्वेहृत्कफशूलहा ॥ ८१ ॥

उक्तप्रक्षेपयुक्तः स्तनस्कन्धादिगतपीडां जयेदिति । अतःशुभेदः पाषाणभेदः । हिङ्गं अत्र भर्जितम् । नमुदायप्रक्षेपे द्रव्याणां मानामदं वदन्त्येकं, तदुच्यते—“क्षारसैन्धवचूर्णानां माषिकैकं प्रथोजयेत् । माषाहं हिङ्गचूर्णञ्च तैलं माषचतुष्टयम् ॥” इत्यादि ॥७७७८॥

अथ शूले बातादिनिमित्तज्जि योगवयसाह, नागरैत्यादि ।—एतत् योगद्वयं वातशूले प्रशस्तम् । नागरं शुण्ठी । एरण्डम् एरण्डमूलम् । इन्द्रयवः कुटजव्रीजम् । केषितं द्रव्य-वयेणापि योगसकं वदन्ति; तथा इह—“हिङ्गपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गसौवर्चलेन वा ।

* विश्वैरण्डयवकाथः पीतः शूलनिवारणः ॥” इति ॥ ७९ ॥

विफलेति ।—अयं काथः पित्तशूले विहितः । विफला प्रसिद्धा । आरग्वधः कृत-साञ्जकः । केषितं रक्तपिनीपशमनाथे विफलाशब्देन द्राक्षादिकं लिपन्ति; तथा श्लुत्रं—“द्राक्षाकश्मथैत्वर्जं फलानीति फलविक्रमः । इयं पीक्ता द्वितीया च विफला चर-कादिभिः । फलविकायां योगोऽयं चरकाद्युक्तपैतिके ॥” इति ॥ ८० ॥

एरण्डेति ।—अयं काथः कफशूले प्रशस्तः । द्विपलमिति कफस्य दुर्जयत्वात् । जले-ऽष्टगुणिते इति—द्रव्यभागापेक्षिते । यावशूकाढ्य इति—यवक्षारचूर्णप्रक्षेपः । पाश्वे-शूलं, हृच्छूलं, कफशूलञ्चेति, कफशूलं कफजनितशूलम् ॥ ८१ ॥

* “विश्वैरण्डयवकाथः” इत्यनेनयवशब्दस्य इन्द्रयवेति व्याख्या शिवदासादिभिः केरपि न कृता, अतः नागरैरण्डजः इत्याद्युक्तयोगेन स च अस्य ऐक्यबोधिका व्याख्या चिन्त्या ।

इद्रीगादौ दशमूलकायः ।—

दशमूलकतः काथः मयवक्षारसैन्धवः ।

द्वद्रोगगुल्मशूलानि कामं श्लामञ्च नाशयेत् ॥ ८२ ॥

मूत्रकृच्छ्रे हरीतक्यादिः ।

हरीतकीदुरालभा-कृतमालकगोक्षुरैः ।

पाषाणभेदसहितैः काथो मार्त्तिकसंयुतः ॥

विवन्धे मूत्रकृच्छ्रे च सदाहे सर्ज्जे हितः ॥ ८३ ॥

अग्रसर्था वीरतरादिः ।—

* वीरतरो वृक्षवन्दा काशः सहचरत्रयम् ।

कुशद्वयं नली गुन्द्रा वकपुष्पोऽग्निमन्यकः ॥ ८४ ॥

मूर्वा पाषाणभेदश्च श्योनाको गोक्षुरस्तथा ।

अपामार्गश्च कमलं ब्राह्मी चेति गणो वरः ॥ ८५ ॥

वीरतरादिरित्युक्तः शर्कराऽश्मरिक्तच्छुहा ।

मूत्राघातं वायुरोगान्नाशयेन्नखिलानपि ॥ ८६ ॥

दशमूलैति ।—दशमूलं प्रसिद्धम् । यवक्षारसैन्धवचूर्णप्रक्षिप्तोऽयं काथो इद्रीगादौन्
हन्तीति ॥ ८२ ॥

हरीतकीति ।—मूत्रकृच्छ्रे हरीतक्यादिसंज्ञकोऽयम् । अत्र दुरालभा यवामकः ।
पाषाणभेदः प्रतीतः, “वज्रिती” इति लोके । मार्त्तिकसंयुत इति—मधुप्रक्षेपः । विवन्धे
अप्रवर्त्तने । केचित् पाषाणभेदसहितैरित्यत्र “पाषाणभेदावृटिभिः” इति पठन्ति, तत्र
वृटिरिला । अयमपि साधुः ॥ ८३ ॥

वीरतर इति ।—अथाश्मरीरोगे वीरतरादिसंज्ञकोऽयं गणः वरः श्रेष्ठः उक्तः
कश्चित्, मुर्वाभारित शेषः । वीरतरः उशीर इति लोके शरी वा । वृक्षवन्दा
वृक्षादनी । काशः प्रसिद्धः । सहचरत्रयमिति—कुशकद्वयं, तत्र पीतरक्तनील-
कुसुमभेदेन बोद्धव्यम् ; तथा चूर्णं—“पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमेन विभावयेत् ।

* “वीरतरः” इत्यत्र “वीरतरः” इति पाठोऽपि स पवाधेः ; केचित् वीरतरवृक्षतर
इति नाम्ना प्रसिद्धः आङ्गलदेशे नमंदातटे चर्मखतीनदीसमीपे च । तत्र चर्ष्यं
यथा—“वेङ्गलरो जगति वीरतरः प्रसिद्धः श्वेतासितारुणविकीरितपीतपुष्पः ।
आज्जातितुल्यकुसुमः शनिमुखपत्रः स्यात् कण्टकी विजलदेशज एषः उच्यते ॥” इति ।

अश्लथ्याम् एलादिः ।—

एलामधुकगोकण्ट-रेणुकैरण्डवासकाः ।

कृष्णाऽश्मभेदसहिताः क्षाथ एषां सुसाधितः ॥

शिलाजतुयुतः पेयः शर्कराऽश्मरिक्तच्छहा ॥८७॥

मूवकृच्छ्रे गोजुरमूलक्षाथः ।—

समूलगोजुरक्षाथः सितामाक्षिकसंयुतः ।

नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथा चोष्णसमीरणम् ॥८८॥

प्रमेहे वरादिवंशकादिभ्यः ।—

वराटार्यब्दटारूपां क्षाथः क्षीद्रेण मेहहा ।

वत्सकत्रिफला टार्वी मुस्तकी वौजकस्तथा ॥८९॥

पौतः कुरग्टकी ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ॥ नीलशातंगलः प्रोक्तो नामतः परि-
कौर्त्तितः ॥” इति । कुशद्वयमिति—टर्भद्वयं, हरितरक्तपथभेदेन । नलः नलसरः ।
गुन्दा * पटेरुभेदः । वकपथो वसुकः, सामसभेदो वा । अप्रिमन्थोऽरणिः । मूर्वा
चोरसायुः । पाषाणभेदः “वजेती” इति प्रसिद्धः । कमलमष रक्तम् । ब्राह्मी
स्वनामख्याता । शेषं सुबोधम् ॥ ८४—८६ ॥

अपरमव्याह, एलामधुकेति ।—एलादिकोऽयं योगः । अत्र मधुकं मधुयष्टी ।
गोकण्टकी गोजुरकः । रेणुका प्रसिद्धा । अश्लभेदः पाषाणभेदः । सुसाधित इति—
सयक् कथितः । शिलाजतु प्रक्षेपे साधु, तत्तु माषजतुष्टयं व्यवहारात् । कृच्छ्रेति
—मूवकृच्छ्रेण इत्यर्थः ॥८७॥

समूलगोजुरेति ।—अयं पञ्चाङ्गगोजुरक्षाथोऽपि सितामधुप्रक्षेपः द्वितीयः मूव-
कृच्छ्रनाशनी ज्ञेयः । उष्णसमीरणमिति—मूवाघातभेदः ॥ ८८ ॥

वरिति ।—एतदयोगद्वयं प्रमेहेषु सन्नातम् । किं तद्वयम् ? एको वरादिः, अपरो
वत्सकादिरिति । वरा अत्र त्रिफला । टार्वी टारुहरिद्रा । अब्दी मुस्तकम् । टारु

“सहचरत्रयम्” इत्यत्र “सहचरो” इति चक्रघृतपाठः; “सहचरो किण्टोद्वयम्”
इति शिवदासस्याख्या । सुश्रुतेऽपि सहचरद्वयमिति पाठः । किञ्च अत्रोक्तेषु
मूर्वाऽपामार्ग-कमल ब्राह्मी इत्येतेषु ख्यानेषु सुश्रुते चक्रदत्ते च मोरटा-वशिर-
कुरग्टकेन्द्रीवर-कपोतवक्रकाः इत्येते पाठभेदा दृश्यन्ते ।

* “गुडूची” इति शिवदासस्याख्या ।

प्रमेहे फलत्रिकादिः ।—

फलत्रिकाब्ददार्वाणां विशालायाः शृतं पिबेत् ।

निशाकल्कयुतं सर्व-प्रमेहविनिवृत्तये ॥ ६० ॥

प्रदरे दार्यादिः ।—

दार्वी रसाञ्जनं सुस्तं भञ्जातः श्रीफलं वृषः ।

कैरातश्च पिबेदेषां क्वाथं शीतं समाक्षिकम् ॥

जयेत् सशूलं प्रदरं पीतश्वेतासितारुणम् ॥६१॥

त्रणरोगे न्ययोधादिः ।—

न्यग्रोधप्लक्षकोशाम्ब-वेतसा बदरी तुण्डिः ।

मधुयष्टौ पियालश्च रोध्रद्वयमुडुम्बरः ॥६२॥

पिप्पलश्च मधूकश्च तथा पारिशापप्लवः ।

शङ्खको तिन्दुको जम्बू-द्वयमास्त्रतरुः शिवा ॥६३॥

द्वेवदारु । एतेषां क्वाथो मधुप्रक्षेपः । द्वितीयः,—वत्सकं कूटजः । बीजकोऽश्नो हृच्चविशेषः । तथेति यद्दृष्ट्वाद्यमपि मधुप्रक्षेपो व्यर्थाङ्गये ॥ ५९ ॥

अपरश्च फलत्रिकादिप्रयोगः, फलत्रिकातः ।—अष्टा मुक्ता । दार्वीं टारुहरिद्रा । विशाला इन्द्रवारुणी । निशा हरिद्रा, तस्याः कल्कः प्रक्षेपः । अत्र मध्वपि पक्षिपन्त्येह व्याधिर्वाहितत्वात् ॥ ६० ॥

अथ प्रदरे दार्वीतिः—दार्यादिकोऽयं गणः । अस्य क्वाथं शीतं स्पृशत, अत्र एव समाक्षिकं मधुप्रक्षेपम् । दार्वीं टारुनिशा । रसाञ्जनं प्रतौत, तच्च दार्वाक्वाथ-समुद्भवमिति वदन्ति । भञ्जातो भञ्जातकफलं, तटसहले रक्तचन्दनमिति । श्रीफलं विल्वम् । वृष आटरुषकः । कैरातो भ्राम्बः । सशूलमिति—सशूलमुपट्टं प्रदरस्यैव । अस्मितं कृष्णम् ॥६१॥

अथ त्रणरोगे न्ययोधेति ।—न्यग्रोधादिकषायोऽयं त्रणरोगेषु प्रशस्तः याज्ञो च भवति । न्ययोधो वटहृत्सः । प्लक्षः पाकरोति लोके । कोशाम्बः अन्तुहृत्सः, तत्फलमन्तं याज्ञो भवति । वेतसो बञ्जुलः, जलवतस इति प्रतीतः । तुण्डिः “लौटि” पादपो वल्लरञ्जनायकः पीतवर्णः । पियालात्रिरोञ्जी । रोध्रद्वयमिति—लोभ्रं साबर-लोभ्रञ्चेति । मधुको हृच्चविशेषः । पारिशापप्लवः पिप्पलभेदः प्रसिद्धः । शङ्खौ

कदम्बककुभौ चैव भङ्गातकफलानि च ।

न्यग्रोधादिगणकाथं यथालाभञ्च कारयेत् ॥८४॥

अयं काथो महाग्राहो व्रण्यो भग्नञ्च साधयेत् ।

योनिदोषहरो दाह-मेदोमिहविषापहः ॥८५॥

स्थौल्ये विन्वादिपञ्चमूलम् ।—

विल्वोऽग्निमन्यः श्योनाकः काश्मरौ पाटला तथा ।

काथ एषां जयेन्मेदो-दोषं चौद्रेण संयुतः ॥८६॥

स्थौल्ये त्रिफलाकाथः उष्णाम्बुयोग्यः ।—

चौद्रेण त्रिफलाकाथः पीतो मेदाहरः स्मृतः ।

श्रीतीभूतं तथोष्णाम्बु मेदाहृत् चौद्रसंयुतम् ॥८७॥

उदरे चव्यादिः ।—

चञ्चचित्तकविश्वानां साधितो देवदारुणा ।

काथस्त्रिहृच्चूर्णयुतो गाम्बूत्रेणोदरान् जयेत् ॥८८॥

करिप्रिया । जम्बूवर्धामिति—जुटगम्बूराजनम्बुभदस । शिवा इरोत-कौ । कदम्बी
त्र्यविशेषः, न तु सानिकदम्बः । ककम. अर्जुन., सुगन्धमूला । वटपरिशेषः, अथवा
"कौह" शब्दवाच्यत्र्यविशेषः । यथालाभाभात—व्यक्तं वा ग्राह्यं काथम् ॥८२—८३॥

विल्व इति—एष महापत्रमूलाम्बुः कषायो मेदाहरद्वी प्रशस्तः । तवाग्नि-
मन्योऽराणः । श्योनाकः त्र्यविशेषः । काश्मरौ गाम्भारी । एषामिति—महापत्र-
मूलानां, महापत्रसम्भवत्वात् महच्छब्दापवादात्तमदम् । चौद्रेण संयुतः इति—
सधुप्रक्षेपः ॥ ८६ ॥

चौद्रेणेति ।—अपरोऽपि त्रिफलाकाथो सधुप्रक्षेपः दोषहरो भवति ; त्रिफलाऽव
इरोतक्याटकम् । श्रीतीभूतं तथिति यामान्तरमाह—उष्णाम्बु श्रीकलीभूतं कल्पा तत्र
सधुप्रक्षेपं मेदाहृद्भवति । उष्णाम्बु अष्टमाश्रावणाषतजन, तत्र द्विपत्रामतं, सधु
चतुर्थाश्रमिति व्यवहारात्, न तु साम्बुम्, यतः—“सधुभापयो मध्वस्वनी मानतस्तुल्यं
काम्नायात्” (सु० तृ० २० अ०) इति । अथ प्रातरव याव्यः ॥ ८७ ॥

अथोदरे चव्यात् ।—चव्यं खनामस्थानम् । विश्वा शुक्ली । विहृत् त्रिभङ्गी,
“निर्सीध” इति लोके, अस्त्रायुषं प्रक्षेपं साधु । गीमूत्रस्त्रायव प्रक्षेपः । उदरानिति
—सर्षोदरान् ॥ ८८ ॥

श्रीधोदरे पुनर्नवादिः ।—

पुनर्नवाऽमृतादारु-पथ्यानागरसाधितः ।

गोमूत्रगुग्गुलुयुतः काथः श्रीधोदरापहः ॥२८॥

यक्रदादौ पथ्यादिः ।—

पथ्यारोहितकक्काथं यवक्षारकणायुतम् ।

पिबेत् प्रातर्यक्त्पीह-गुल्मोदरनिवृत्तये ॥ १००॥

श्रीधे पुनर्नवादिः ।—

पुनर्नवा दारुनिशा निशा शुण्ठी हरीतकी ।

गुडूचौ चित्रको भार्गी देवदारु च तैः शृतः ॥

पाणिपादोदरमुख-प्राप्तं शोफं निवारयेत् ॥१०१॥

वृद्धिरोमे त्रिफलाकाथः ।—

फलत्रिकोद्धवं काथं गोमूत्रेणैव पाययेत् ।

वातश्लेष्मकृतं हन्ति शोथं वृषणसम्भवम् ॥१०२॥

बलवृद्धौ रास्नादिः ।—

रास्नाऽमृताबलायष्टी-गोकण्टैरण्डजः शृतः ।

एरण्डतैलसंयुक्तौ वृद्धिमन्त्रभावां जयेत् ॥ १०३ ॥

पुनर्नवादिः—पुनर्नवा वर्षाभूः । अमृता गुडूचौ । दारु देवदारु । पथ्या हरीतकी । नागरं शुण्ठी । प्रत्यङ्गीपयोगत्वात् प्रचेपाद्ये गुग्गुलुमाषचतुष्टयं गोमूत्र-मक्षप्रमाणं, विरेके तु प्राचुर्यमुभयोः ॥ २८ ॥

अथ श्रीधोदरे पथ्येति ।—पथ्या हरीतकी । रोहितकः विटपिशेषः, "रुहरी" इति लोके । यवक्षारः पिप्पलीचूर्णं यथादोषापेक्षया व्यवहरन्ति ॥ १०० ॥

अथ श्रीधे पुनर्नवेति ।—पुनर्नवादिशृतः कथितः । अत्र दारुनिशा दारुहरिद्रा । शोफं सुगमन ॥१०१॥

अथ वृषणशोथे फलत्रिकेति ।—गोमूत्रेणैव कथितं त्रिफलाङ्गवं कषायनिर्मित । अथ वातश्लेष्मकृतं वृषणशोफे । तन्नाम्नरे वातोद्धने वृषणशोथे कथितः ; तत्र त्रिफलाकाथो गोमूत्रप्रक्षेपः प्रातरैव योज्यः ॥ १०२ ॥

अथान्तरह्वौ रास्नादिः ।—रास्नादिकोऽयं शृतः कथितः । रास्ना सुरभी । बला "खिरडटी" इति लोके । यष्टी मधुयष्टी । गोकण्टको गीचुरकः । केषित्

गण्डमालायां काञ्चनार-वरुणक्वाथो ।—

काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णं नाशयेत् ।

गण्डमालां तथा क्वाथः क्षौद्रेण वरुणत्वचः ॥१०४॥

श्लोपदे शाखोटवल्कलक्वाथः ।—

शाखोटवल्कलक्वाथं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।

श्लोपदानां विनाशाय मंदोदोषनिवृत्तये ॥१०५॥

अन्तर्विद्रधौ पुनर्नवादिः श्लिष्टकृत्वाथः ।—

पुनर्नवावरुणयोः क्वाथोऽन्तर्विद्रधोन् जयेत् ।

तथा श्लिष्टभवः क्वाथो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥१०६॥

अन्तर्विद्रधौ वरुणादिः ।—

वरुणादिगणक्वाथमपक्वे मध्यविद्रधौ ।

ऊषकादिरजोयुक्तं पिबेच्छमनहेतवे ॥१०७॥

स यथा—

वरुणादिगणः ।—

वरुणो बकपुष्पश्च विल्वापामार्गचित्रकाः ।

“गोकण्ठेरण्डजः प्रतः” इत्यत्र “पटोलं रेवतं रुद्रु” इति पठान्तं, तच्च बह्वेषु पुस्तकेषु न दृश्यते ॥ १०३ ॥

अथ गण्डमालायां काञ्चनारत्वच इति ।—एतद्व्योमद्वयं गण्डमालायां प्रशस्तम् । काञ्चनारो वृक्षविशेषः स्वनामप्रतीतः, तस्य त्वक्क्वाथः । शुण्ठीचूर्णमत्र प्रक्षेपे । वरुणोऽपि वृक्षभेदो विख्यातः । सधु प्रक्षेपे । तथेति—गण्डमालाचरो योगोऽयम् ॥ १०४ ॥

अथ श्लोपदरोगे शाखोटेति ।—शाखोटः प्रसिद्धः, “सिद्धोरो” इति लोके । गोमूत्रं प्रक्षेपे । एतच्च कफश्लोपदे पायशो योज्यम् ॥१०५॥

अथ विद्रधौ पुनर्नवेति ।—पुनर्नवा अत्र श्वेतवर्षाभृः, तस्या मूलम् । वरुणस्य त्वक् । अथ योगोऽन्तर्विद्रधौ अपक्वे योज्यः । अपरयोगमाह, तथंत्यादि ।—श्लिष्टः शोभास्रनः । हिङ्गुसैन्धवसंयुत इति—स्यवहारात् प्रक्षेपे हिङ्गु रक्तकाञ्चतुष्टयं, सैन्धवं मार्षकं प्रत्यङ्गोपयोगत्वात् ॥ १०६ ॥

वरुणादिगणोति ।—वरुणादिगणः अत्रैवाये वक्ष्यमाणोऽस्ति । ऊषकः चार-
र सृष्टिका, वाराणसीसमीपे बह्वहर्दिशे बाहुल्येन भवति, अन्ये तद्भवद्रव्यमाहुरिति

अग्निमन्यद्वयं शिशु-द्वयञ्च बृहतीद्वयम् ॥ १०८ ॥
 सैरेयकत्रयं भूर्वा मैश्वरज्ञी किरातकः ।
 अजशृङ्गी च विम्बो च करञ्जश्च शतावरी ॥ १०९ ॥ *
 वरुणादिगणक्वाथः कफमेढोहरः स्मृतः ।
 हन्ति गुल्मं शिरःशूलं तथाऽऽभ्यन्तरविद्रधीन् ॥ ११० ॥

भगन्दरे खदिरादिः ।—

खदिरविफलाक्वाथो महिषोष्टतसंयुतः ।
 विडङ्गचूर्णयुक्तश्च भगन्दरविनाशनः ॥ १११ ॥

उल्लसः । स यथेति यदृणात् वरुणादिकयोगमाह, वरुण इत्यादि ।—एवं वरुणादिक्वाथो विद्रधौ प्रशस्तः । स च ऊषकादिगणश्च शतावरी प्रसिद्धः पूर्वं कथित एव । वरुणः प्रसिद्धः । वरुणः “काकर्द्व” इति लोके । अपामार्गः शिशुरी प्रतीतः । अग्निमन्यद्वयमिति—तर्कारो, तस्य मेढोऽरणिः । शिशुद्वयमिति—शिशु मधुशिशु च हृत्तरक्तमेदेन । बृहतीद्वयमिति—कण्टकारीद्वयं, तेषु लघुकण्टकारिका बृहती च । सैरेयकत्रयमिति—सदृशत्रयं, तस्य पीतरक्तनीलपुष्पमेदेन भिन्नं विख्यातमेव । भूर्वा शीतलायुः । मैश्वरज्ञी वज्रीसंज्ञा प्रसिद्धा, मेढाशृङ्गीति लोके । किरातकः भ्रान्तः । अजशृङ्गी कर्कटाख्या । विम्बोति—“विरौत” इति लोके, सा च पोलुपर्णी कथिता । करञ्जो बृहत्करञ्जो हृत्प्रविशेषः । ऊषकादिगणो यथा—“ऊषकैस्त्वैश्वरिणा जतुभागीसद्वयगुग्गुलुङ्घिङ्गुनि तुल्यकञ्च” (सु० सू० ३८ अ०) इति गणोऽयं यस्यान्तरात् बाहुभ्यः; एतत् व्यक्तं वा प्रक्षेपे प्रशस्तम् । अयं क्वाथो मेदःकफजे विद्रधौ विद्धितः, वरुणादिगणस्य कफमेढोविनाशकत्वात् ॥ १०७—११० ॥

अथ भगन्दरं खदिरति ।—खदिरादिक्वाथो महिषोष्टतसंयुतः विडङ्गचूर्णयुक्तोऽथ भगन्दरं विद्धितः । खदिरः कण्टकीवृक्षः प्रतीतः, तस्य सारो यास्यः । महिषोष्टतमिति व्याधिविद्धितत्वात् ॥ १११ ॥

* अपामार्ग-सैरेयकत्रय-भूर्वा-किरातक-करञ्ज इत्येतेषां स्थाने सुश्रुते अत्रादत्ते च अपामार्ग-सैरेयकद्वय-नीरटा-वशिर-दर्भ-करञ्जद्वय इति पाठवैषम्यं दृश्यते ।

उपदंश पटोलादिः—

पटोलत्रिफलारिष्ट-किरातखदिरासनैः ।

क्वाथः पीतो जयेत् सर्वानुपदशान् सगुगुलुः ॥११२॥

वातरक्ते अमृतादिः—

अमृतैरण्डवासानां क्वाथ एरण्डतैलयुक् ।

पीतः सर्वाङ्गसञ्चारि वातरक्तं जयेद्भुवम् ॥११३॥

वातरक्ते पटोलादिः—

पटोलं त्रिफला तिक्ता गुडूचौ च शतावरी ।

एतत्क्वाथा जयेत् पीतो वातासं दाहमयुतम् ॥११४॥

श्ववे धात्रादिः—

क्वाथोऽवलगुजचूर्णाढ्यो धात्रीश्वदिरसारयोः ।

जयेत् सुशीलितो नित्यं श्लेवं पथ्याशिनां नृणाम् ॥११५॥

अथोपदंश पटोलादिः—अवारिष्टो निम्बः । असनी प्रधावशेषः पीतसारः ।

गुगुलुरव प्रसेपे नाशतुष्टय व्यवहारात् । सर्वानिति—पञ्चप्रकारान् ॥ ११२ ॥

अथ वातरक्ते यागद्वयमाह, अमृतत्यादि—एषः अमृतादिकाथः एरण्डतैल-

प्रसिद्धः । अमृता गुडूचौ । वासा आटकषकः । सर्वाङ्गसञ्चारोति—सर्वशरीरप्रसिद्धम् ।

भुवमिति यद्वेणेन दृष्टफलाऽयं यागः । “अमृताखधरूपैः क्वाथः” इति केचित्

पठन्ति ; अथमपि नाशुः अन्धतो दशनात् ; तथा हि—“वासोगुडूचौचतुरङ्गला-

शामैरण्डतैलेन पिबेत् कषायम् । क्रमेण सर्वाङ्गमव्यशेषं जयेदसृत्वात्मवं
विकारम् ॥” इति ॥११३॥

पटोलादिति—अयं पटोलादिकाथो वातरक्ते नाशुः । तिक्ता कटुरीङ्गिणी । श्लेवं

सुगमम् । अयं योगः पित्तप्राये प्रायशः प्रचरति ॥ ११४ ॥

अथ श्ववे क्वाथोऽवलगुजेति—असौ क्वाथो नित्यं प्रतिदिनम् । सुशीलितः सतता-

भ्यक्तः । पथ्याशिना श्ववेवद्विदितपथ्याशिनान् । अवलुगो वाक्कुषीति श्वेदाश्चद्रव्य-

विशेषः, तस्य चूर्णे प्रसेपे । धात्रा आमलकीफलान् ॥ ११५ ॥

वातरक्ते स्वल्पमज्जिहादिः ।—

मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारुनिशाऽमृता ।

निम्बश्चैषां कृतः क्षायो वातरक्तविनाशनः ॥

पामाकपालिकाकुष्ठ-रक्तमण्डलजिन्मतः ॥११६॥

कुष्ठादौ ब्रह्मज्जिहादिः ।—

मञ्जिष्ठामुत्कुटज-गुडूचीकुष्ठनागरैः ।

भार्गीक्षुद्रावचानिम्ब-निशादयफलत्रिकैः ॥ ११७ ॥

पटोलकटुकीमूर्धा-विडङ्गाशनचित्रकैः ।

शतावरौत्रायमाणा-क्षणेन्द्रयववामकैः ॥११८॥

शृङ्गराजमहादारु-पाठावटिरचन्दनैः ।

त्रिवृद्धरुणकैरात-वाकुचाकृतमालकैः ॥ ११९॥

शाखोटकमहानिम्ब-करञ्जातिविषाजलैः ।

इन्द्रवारुणिकाऽनन्ता-सारिवापर्पटैः समैः ॥१२०॥

एभिः कृतं पिबेत् क्षायं कणागुग्गुलुसंयुतम् ।

अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तादिते तथा ॥ १२१ ॥

अथ कुष्ठादौ कथनद्वयमाह, मञ्जिष्ठति ।—अथं अथमज्जिहादिको योगः । तत्र दारुनिशा दारुहरिद्रा । अमृता गुडूची । एके दारु निशात द्वयद्वयं व्याख्यासयन्ति, तेन दारु देवदारु, निशा हरिद्रा, एतदपि व्यवहरन्ति । पामादयोऽपि कुष्ठस्यैव भेदाः ॥११६॥

अपरमप्याह, मञ्जिष्ठति ।—ब्रह्मज्जिहादिसंज्ञकोऽयं क्षायः प्रसिद्धः । अत्र कुटजां ब्रह्मविशेषः, तस्य त्वक् । निशाद्वयं हरिद्राद्वयम् । मूर्धा चौरक्षायुः । अशनां ब्रह्मविशेषः । त्रायमाणा खनामप्रसिद्धा । क्षणा पिप्पली । वासकः चाटरूपकः । शृङ्गराजः केशरञ्जनः, "वमना" इति प्रसिद्धः । महादारु देवदारु । चन्दनं रक्त-चन्दनम् । त्रिवृत् त्रिगुणः । कैरातो भूनिम्बः । शाखोटको ब्रह्मविशेषः प्रसिद्धः । महानिम्बो निम्बकः, "बका" इति लोके प्रतीयतः । करञ्जो ब्रह्मकरञ्जः । ललं मालकम् । अनन्ता यवासकः । सारिवा आस्त्राता, सा द्विविधा श्वेतक्षणाभेदेन, शृङ्गा नाम्बन्तया ब्रह्मविः, क्षणा क्षण्डसवत्पत्तया सुगन्धा । शेषं सुबोधम् ।

उपदंशे स्त्रीपदे च प्रसुप्तौ षड्घातके ।

मेदोदोषे नेत्ररोगे मञ्जिष्ठादिः प्रशस्यते ॥ १२२ ॥

शिरोरोगादौ पथ्यादिः ।—

पथ्याऽक्षधात्रोभूनिम्बैर्निशानिम्बामृतायुतैः ।

कृतः काथः षडङ्गीऽयं सगुडः शीर्षशूलहृत् ॥ १२३ ॥

भृशङ्ककर्णशूलानि तथाऽर्द्धशिरमो रुजम् ।

सूर्यावर्त्तं शङ्ककञ्च दन्तपातञ्च तद्रुजम् ॥

नक्तान्ध्यं पटलं शुक्रं चक्षुःपोडां व्यगोहति ॥ १२४ ॥

नेत्ररोगे वामादिः ।—

वासाविश्वाऽमृतादावीर-रक्तचन्दनचित्रकैः ।

भूनिम्बनिम्बकटुका-पटोलत्रिफलाऽम्बुदैः ॥ १२५ ॥

यत्रकालिङ्गकूटजैः काथः सर्वाक्षिरोगहा ।

वैस्वर्यं पीनसं श्लामं नाशत्रेदुरसः क्षतम् ॥ १२६ ॥

अभिर्मञ्जिष्ठादिद्रव्यैः समैः समानैः कृतं साधितं काथमित्यर्थः । कथागुग्गुलुसंयुत-
मिति—कथाचूर्णं गुग्गुलुश्च प्रक्षेपे साधुः ॥ ११७—१२२ ॥

अथ शिरोरोगे पथ्यादिकं योगमाह. पथ्येति।—पथ्या इरीतकी । अक्षो
विभोतकः । धात्री आमलकी । भूनिम्बः कौरातः । निशा हरिद्रा । निम्बः प्रतीतः ।
अमृता गुडुची । अयं षडङ्गसंज्ञः षट् अङ्गानि यस्य स तथा । अत्र त्रिफला एकमङ्गं
षड्मङ्गं गुडमिति । गुडोऽत्र प्रक्षेपे साधुः । अथमपि सायमुपर्याज्यः, प्रायेण
कर्द्धनरुगतरोगहरत्वात् । शीर्षशूलं शिरोरोगहा । भृशूलं शङ्कशूलं कर्णशूलमिति ।
तदुन्नमिति—दन्तशूलम् । शुक्रमिति—नेत्रपुष्पम् ॥ १२३-१२४ ॥

अद्यानन्तरमक्षिरोगे वासेति ।—एक एव वासादिकी गणो अक्षिरोगे प्रशस्तः ।
वासो चाटुषकः । विश्वं शुण्ठी । अमृता गुडुची । दावीं दारुहरिद्रा । कटुका तिक्त-
रोहिणी ; * समासान्तत्वात् कटुकाया ऋसत्वञ्च । पटोलः कुलकः, तस्य पदाणि ।

* मूले कटुका इति पाठो विद्यते, तेन च रुन्दीभङ्गः न जातः, अत एव
समासान्तत्वादिन्यायुक्तिनं सधोपीनतया प्रतिभाति, किञ्च कटुका इत्यत्र समासान्तो-
ऽपि न जातः इति सुधीभिर्द्रष्टव्यम् ।

नेत्ररोगे अमृतादिः ।—

अमृतात्रिफलाकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

सचौद्रः श्रौतलो नित्यं सर्वनेत्रव्यथां जयेत् ॥ १२७ ॥

त्रणादौ पञ्चवल्कलम् ।—

* अश्वत्थोद्गम्बरप्लक्ष-वटवेतसजं शृतम् ।

त्रणशोधोपदंशानां नाशनं क्षालनं स्मृतम् ॥ १२८ ॥

प्रमथ्यालक्षणम् ।—

प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्य-पलात् कल्कीकृताच्छृता ।

तोयेऽष्टगुणिते तस्याः पानमाहुः पलद्वयम् ॥ १२९ ॥

अश्वत्थोद्गम्बरप्लक्षम् । यदोऽत्रावशेषः निजनामविख्यातः, स च निस्तुषी यास्तः । कालिकम्
इन्द्रयवः । कुटुम्बो वल्ककवक् । अयं प्रातरं व योज्यः कषायत्वात् ; तथा क्षुत्तं—
“वासा घ्नं निस्वपटोऽपत्रं तिक्ताऽमृताचन्दनवल्ककवक् । कालिकदार्वी दृढगन्ध शृण्ठी
भृनिस्वधात्रावभयाविभीतम् ॥ श्यामा यवकाथमषाष्टभागं पिषेदिमं पूर्वदिने
कषायम् । तेमिर्यकण्डू पटलाबुदश्च युक्तं तथा सत्रणमत्रणश्च ॥ निहन्ति दाहं सदर्कं
सरागं मवान् निहन्त्यधिगतांश्च रोगान् ॥” इति । अत्र वैश्वये विकृतस्वरत्नम् ।
यथाऽत्र नेत्ररोगविहितत्वात् कथितः ; तथा क्षुत्तं—“त्रिफलाष्टं मधुयथा पादाभ्यङ्गः
श्रुतावरो मुद्गाः । अश्वत्थः सङ्केपाहर्गः कर्षितो भिषाग्भरयम्” ॥ १२५।१२६ ॥

अपरमपि नेत्ररोगे प्रयागमाह, अमृतति ।—अमृतादिकाद्योऽयं सकलनेत्रानये
प्रशस्तः । अमृता गुड्बी । त्रिफला हरीतक्यादिकम् । पिप्पलीचूर्णे प्रक्षेपे । सचौद्र-
मिति—सध्वाप प्रक्षेपे साधुः, अत एव श्रौतलो हिमस्यर्गः, मध्वविराधात् । नित्यमिति
—सार्धकालोन्भिदम् ॥ १२७ ॥

अथ त्रयोष्वपि क्षालनाद्यं कषायमाह, अश्वत्थेति ।—अश्वत्थादीनां पञ्चानामत्र
वल्कलो यास्तः । अयं षडङ्गपानीयं साध्यः । क्षालनं प्रक्षालनं त्रणम् । इति
काथसमूहोऽभिहितः ॥ १२८ ॥

इदानीं तद्वेदान् प्रमथ्यादीनाह, तस्याः पूर्वं परिभाषां अथयति, प्रमथ्येति ।—
द्रव्यपलादिति—कल्काद्यं द्रव्यस्य पलप्रमाणम् । कल्कीकृतादिति—दृषदि पेयित्वात्,

* गूढाद्यदीपिकायां पञ्चवल्कलकाथानन्तरं “मुखरोगे जातीपत्रादिकाथः सुगमः”
इति पाठो दृश्यते ; तेनैवमनुमीयते यत् एतदनन्तरं जातीपत्रादिकाथस्य उत्तराधीनम्,

सा यथा—

रक्तातीसारे मुक्तादिप्रमथ्या ।—

मुस्तकेन्द्रयवैः सिद्धा प्रमथ्या द्विपलोन्मिता ।

सुश्रीता मधुसंयुक्ता रक्तातीसारनाशिनौ ॥ १३० ॥

यवागुसाधनविधिः ।—

साध्यं चतुष्पलं द्रव्यं चतुःषष्टिपलेऽम्बुनि ।

तत्क्वाथेनार्द्धशिष्टेन यवागुं साधयेद्वनाम् ॥ १३१ ॥

सा यथा—

पेषणमत्र जलेनानुक्तात् । षष्टगुणिते तोये द्रव्यभागोपेक्षयाऽष्टगुणपानीये । श्रुता क्वथिता । पक्षयमित्यनेन चतुर्भांशावशेषितं यावत् ॥ १२९ ॥

अथ या प्रमथ्या सा कौटुश्रीति विवचायां सा यथेति यद्वयेन तानेव प्रकटय-
न्नाह, मुक्तकेति ।—इन्द्रयवः कटजबीजम् । सिद्धेत्यनेन पूर्वं कल्किता पश्चात् क्वथिते-
त्यर्थः । द्विपलोन्मितेति पाननिमित्तम् । सुश्रीता हिमस्पर्शा, अत एव मधुप्रक्षिप्ता,
प्रक्षेपद्रव्याणामपि परिमाणं पूर्ववत् ज्ञातव्यम् ॥ १३० ॥

इदानीं यवागुपरिभाषामाह, साध्यमिति ।—इयं द्रव्यक्वाथे तच्छुक्लादिभिः परि-
पाक्षिता यवागुगन्धवाच्या । चतुःषष्टिपलेऽम्बुनीति—द्रव्यभागान् षोडशगुणं पानीयं
देयमित्यर्थः । घनानिभ्यनेन शाल्यादिना साधयेत् यावत् द्रवरहिता स्यात्, अत एव
तच्छुक्लादीनां परिमाणमनुमानतो निरूपणीयं, न तु अन्नप्रकृत्योक्ताया मानम् (?)
यथा—“पक्षकोलेन संसिद्धा यवागुर्दीपनी तथा । बलामूलकवाशेष साधिता
याद्विषो मता ॥” इति । अत्रापि मानं दोषाद्यपेक्षया अनुमानतो निरूपणीयम् ।
अत्र चतुःपलपदस्यं यत् तत् सामान्यं, विशेषतो न्यूनमपि दृश्यते ; तथा च तन्मान्दं
—“ब्रह्मवेद्याः पलं द्रव्यं याद्वयन्यादकेऽश्वसि । भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिद-
श्चिर्भवेत् ॥” इति ॥ १३१ ॥

स च पाठः केषाञ्चित् प्रमादात् विलुप्त इति । अथयनार्थिनां दोषार्थं स प्रदृश्यते,—
“जातीपमाद्यताद्राचा-यासदाधीफलनिकेः । क्वाथः कौटुश्रुतः शीतो गण्डूषो मुख-
पाकशुत् ॥” इति ।

यद्व्यामासादियवागुः ।—

षाम्नाम्नातकजम्बूत्वक्कषाये विपचेत् बुधः ।

यवागूं शालिभिर्युक्तां तां भुक्त्वा ग्रहणीं जयेत् ॥ १३२ ॥

यूपसाधनविधिः ।—

* कल्कद्रव्यपर्लं शुण्ठी पिप्पली चार्द्धकार्षिकी ।

वारिप्रस्थेन विपचेत् स द्रवो यूष उच्यते ॥ १३३ ॥

स यथा—

त्रिदोषज्वरे सप्तमुष्टिकयूषः ।—

कुलत्थयवकोलैश्च मुद्गैर्मूलकशुण्ठीकैः ।

शुण्ठीधन्याकयुक्तैश्च यूषः श्लेष्मानिलापहः ॥ १३४ ॥

अथ सा यथेत्यनेन तस्याः स्वरूपमाह, आमेति ।—आसो वृक्षविशेषो विख्यातः ।
† आसातकशङ्केः, राजास इति केचित् । जम्बुः प्रसिद्ध एव, एषां त्वक् कृत्वा
यास्या । कषाय इति यद्व्येन स्वरसादयोऽपि पञ्चकषायास्तैरपि कर्त्तव्या न द्विषी
व्यवहारात् ; यतः, पञ्चकोलबलादीनां कल्करसेनैव साधिता बह्वी यवाग्वी
दृश्यन्ते । बाहुल्ये च द्रव्यगुणान्वत्यामुक्तम् ; यथा—“यैर्यैरेवौषधगणैर्यवागुः साधु
साधिता । तांलानेवौषधगुणान् पुण्याति विधियोजिता ॥” इति । बुध इति यद्व्ये-
नान्नादिपरिमाणेन रत्ननविधौ दत्त इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

सम्प्रति यूपमाह, अयं द्रव्यकृतयूषोऽपि विख्यात एव ; कौटुम्भः ? तत्परि-
भाषामप्यादायाह, कल्कद्रव्यपरलमिति ।—कल्काहं द्रव्यं, तच्च धान्यमूलकशुण्ठीकादिकं,
तथा शुण्ठी पिप्पली चार्द्धकार्षिकी प्रत्येकं तोष्यतात् । केचित्तु शुण्ठी-
पिप्पलीचूर्णं पश्चात् प्रचेपे द्विपन्ति । वारिप्रस्थेनेति—द्रववैगुण्यात् द्वाविंशत्यल-
न्तिनेन जलेन । स द्रवो द्रवप्रायः । अत्राप्यन्नपरिमाणादिकं यन्नीतं तदनुमानतो
याद्यम् ; यथा—जलानुसारतो रत्ननविधिदत्तसकाशात् द्रष्टपरिपाकपरिपाद्या
कुर्व्यादित्यर्थः ॥ १३३ ॥

स यथेत्यनेन वक्ष्यमाणसप्तमुष्टिकयूपविधिं दर्शयन्नाह, कुलत्थेति ।—अयं

* परिभाषेयं अक्षपाणिना कल्कसाध्यवागुविषये पठिता ।

† आसातकी गुडपुष्पः, “षाम्ना” इति लोके ।

सप्तमुष्टिक इत्येष सन्निपातज्वरान् जयेत् ।

ग्रामवातहरः कण्ठ-हृद्दक्त्राणां विशोधनः ॥ १३५ ॥

पानीयसाधनविधिः ।—

क्षुण्णं द्रव्यपलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले ।

अर्द्धशिष्टञ्च तद्द्वयं पाने भक्तादिसंविधौ ॥ १३६ ॥

तत् यथा—

सप्तमुष्टिकसंज्ञको यूषः प्रसिद्ध एव । कुलत्थोऽत्रविशेषः । कोलं बदरफलम् । मूलक-
शुण्ठकैरिति—लघुमूलकशुण्ठैः । शुण्ठमत्र * नालयशिरः ; मूलकपीतिकेति केचिद्
गुण्ये प्रावल्यात् ; तथा हि—“कटुतिक्तवसा हृद्या रोचणी तृड्डीपनी । सर्वदोषहरा
लघ्वी कण्ठा मूलकपीतिका ॥” इति । धन्याकं कस्तूरकं । सप्तमुष्टिक इत्यनेन
कुलत्थादीनां मुष्टिसप्तकं ग्राह्यं तन्वान्तरदर्शनात् ; यथा—“एकेकं मुष्टिमाहृत्य”
इत्यादि ; मुष्टिरन्तर्भवमुष्टिः, न तु मुष्टिः पलम् ; अथमेव पलः वेष्टिताद्रियते ।
† चक्रस्तु प्रत्येकमेवा पलं ग्राह्यं, सर्वसम्प्रतत्वात् । ननु सकलमेव द्रव्यमुचितमावया-
ऽन्वितं यत् क्राथविधानेन यूषः क्रियते तदस्त्वसम्प्रदाये न मनोहरं, किन्तु व्यवहारात्
कर्त्तव्यविधौ घनकुलत्थमुद्गा चत्स्यटस्यापेक्षया बहु देयाः । शुण्ठाशुण्ठी पयात्
कटुकाद्यै तावद्द्वयं, यावता कटुमात्रं स्यात् ; एवमस्त्राद्यै बदरादीनां दानं, क्राथी
धान्यकमूलकशुण्ठयोः पृथक् पलपरिमितयोश्च दानमिति कर्त्तव्यविधिः साधुः ।
कण्ठहृद्दक्त्राणां विशोधन इति—कण्ठविशोधनः हृदिशोधनः वक्त्रविशोधनम् ।
विशोधन कफस्थेत्यर्थः ॥ १३४।१३५ ॥

इदानीं पानादिकल्पनामाह, क्षुण्णमिति ।—इयं पानादिकल्पनाया, परिभाषा ।
क्षुण्णं कुट्टितम् । द्रव्यं व्याधिर्विहितम् । साध्यं क्रियतम् । तदिति—द्रवम्, अर्द्धावशेषितं
जलमित्यर्थः । पाने इति—पानस्वरूपे, यथा वक्ष्यमाणं षडङ्गादिपानीयम् ।
भक्तादिसंविधाविति—युषरसयवाग्वादिरूपे ॥ १३६ ॥

* शुण्ठं नालयशिरिति व्याख्यानं न टीकाङ्गिरादृतम् ; मूलकशुण्ठकं शुष्क-
मूलकमिति वृद्धाः । मूलकपीतिका बालमूलकं, न तु मूलकशुण्ठकमिति ।

† “चक्रः पुनर्धवादीनामाहारद्रव्यवात् प्रत्येकं पलमानलेऽपि न दोषः इत्याह”
इति तत्त्वचन्द्रिका ।

पिपासाज्वरे षडङ्गपानौघम् ।—

उशीरपर्पटोदीच्य-मुस्तनागरचन्दनैः ।

जलं शृतं हिमं पेयं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ १३७ ॥

उष्णोदकविधिः ।—

अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।

अथवा कथननैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥ १३८ ॥

तत् यथेति वाक्येन पानादिकाथं प्रक्रियां प्रकटयति गन्धकारः, उशीरेति ।—अर्थं षडङ्गमंशकः । अश्लीदीच्यं बालकम् । नागरं गुण्ठी । चन्दनं रक्तम् । जलं पानौघम् । शृतं कथितम् । हिमं शीतस्पर्शम् । पेयमिति बारंवारम् ; यतः,—“मुहुर्मुहुश्च तट्कांर्द-द्विक्काश्यासगरेषु च” (शार्ङ्ग० पूर्व० २ अ०) इति वचनान् । एषां घ्नो ज्वरादितो युक्तः ; तथा हि—“षडङ्गादेः शृतं तीर्थं देयमादौ ज्वरस्य वे” ॥ १३७ ॥

अथोष्णोदकविधिं दर्शयन्नाह, अष्टमेनेति ।—यत् केवलमेव पानौघमष्टमांशादि-कल्पनया सिद्धं भवति तदुष्णोदकमिति संज्ञं वदेदिति । अंशशेषेणाष्टमादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ; तेन अष्टमांशिन चतुर्थांशिनार्द्धांशिनैत्यर्थः, अथमत्र कथनाङ्ग-शेषम् । अथर्ववेद्येन पक्षान्तरमाह, कथननैवेत्यादि ।—कथनमिति—अत्र निपादशेष-नित्यर्थः । एतत् क्रियाचतुष्टयं दीषापिचया अभिहितम् ; तथा हि—“तत् पादहीनं पिचघ्नं तच्छेषमनिलापहम् । अहं अयकफहरं शेषं याहि विदोषजित् ॥” इति । ननु यद्भव, तर्हि मुश्रुतेन कथमेतद्विपरीतमुक्तम् ;—“तत् पादहीनं वातघ्नमर्द्धहीनन्तु पिचजित् । कफघ्नं पादशेषश्च पानौघं दीपनं स्मृतम् ॥” इति ? सत्यम् ; आद्यः पक्षो व्यवहारो, स च ज्वरादौना दीषप्रकापे प्रयत्नः, हितोयन्तु षड्गुणेषु दीषापिचयाऽभि-हितः ; मुश्रुते उक्तञ्च—“शारदञ्चार्द्धपादोन पादहीनन्तु हैमकम् । शिशिरे च वसन्ते च शेषं पादावशेषितम् ॥ विपरीतवृत्तं दृष्ट्वा वार्षिकञ्चाष्टभागिकम् ॥” इति यदिगोचपारदारः कृत, तत् साधुभिर्विचारणीयः, अत्र विश्वरभयात्र लिखितः । ऽ सिद्धिमांत यत् यद्वयं लघुक्तिक्वथननिमित्तम् ; यतः,—“यत् काथ्यमानं निर्वेगं

१. मूद्रितमुश्रुतसंहितासु नायं श्लोको दृश्यते ।

२. मूद्रितमुश्रुतसंहितासु नायं सार्द्धश्लोको दृश्यते ।

३. अस्यमिति यत् यद्वयं कृतं तत् कथननिमित्तं लघुपाकित्वबोधकम् इति पाठ-कल्पनं सङ्गतार्थकम् ।

रात्रौ उष्णोदकपानस्य गुणाः ।—

श्लेष्मघ्नं वातमेदोघ्नं बस्तिशोधनदीपनम् ।

कासश्वासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥ १३९ ॥

शौरमाधनावधिः ।—

शौरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीराक्षीरं चतुर्गुणम् ।

क्षीरावशेषं तत् पीतं शूलमामोह्यं जयेत् ॥ १४० ॥

निष्फेनं निर्मलं तथा । शृतशीतं त्रिदोषघ्नं बाष्पान्तर्भावशीतलम् ॥” इति, अन्यथा दोषकरः स्यात् ; तथा हि—“धारापातेन बिष्टन्नि दुर्जरं पवनाहतम् । शृतशीतं पुनस्तप्तं तत् सर्वं दोषघ्नं स्मृतम् ॥” इति । उष्णोदकं वर्देदिति—ईषदुष्णम् उष्णोदकं कथितम् ॥ १३८ ॥

अथीष्णोदकस्य निशि पीतस्य गुणमाह, श्लेष्मघ्नमिति ।—एतदुष्णोदकं यदा निशि पीतं तदा श्लेष्मादिकान् हन्तीति । वातमेदोघ्नमिति—वातघ्नं मेदोघ्नञ्च । श्लेष्मामवात-मेदोघ्नमिति वा पात्रान्तरम् । बस्तिशोधनं मूत्राशयशुद्धिकरम् । दीपनमग्नेः । पीत-मुष्णोदकमिति—ईषदुष्णं पीतम् । निशीति—निशामुखे शयनकाले वा, न तु सकृन्ननिशायां मुहुर्महः पानं, तत्र निषेधपरत्वात् ; तथा हि—“यथा दिवा तथा रात्रौ यदि तीर्थं पिबेन्नरः । भवेत् तत्र रसाधिक्यं तच्छेषाद्दोषकोपनम् ॥” इति मन्थम् ; एष स्वस्थे प्रसङ्ग इति वर्तते व्यवहारात्, आतुरे न कुर्वन्तु प्रातर्षेधः ; तथा ह्युक्तं—“पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयम् । अतोऽप्यन्तनिषेधेन न क्वचित् वारि वाच्यते ॥” इति ॥ १३९ ॥

इदानीं शौरपाकविधिमाह, शौरमिति ।—शौरमत्र गव्यम्, अत्रानुक्तत्वात् । द्रव्यमिति—शुण्ठीवितुन्नकादिकसन्धतो दर्शनात् ; तथा हि—“शुण्ठीवितुन्नकैरखु-शृतं शूलहरं पथः” इति । कथंन्यताऽस्य द्रव्याणां भागैकं यथादोषापेक्षया परिमितं, शौरस्य भागाष्टकं, पानीयं द्वाविंशद्भागयुतम्, एतत् सकलं क्वाप्य क्षीरावशेषं वस्त्रेण संस्राव्य पिवेत् । पानमानञ्चास्य क्वाथवत् षोडशं, दोषानुसारात् वा । आमोह्यं शूलमिति—आमशूलं, न तु आमवातजनितपीडा, तत्र शौरस्य निर्वाह-त्वात् ; तदुक्तं—“दक्षिमत्यगुडक्षीर-पीतकौमाद्यपिष्टकम् । वर्जयेदामवाताभौ मांसमानूपजं तथा ॥” इति । आमः अपरिपक्वोऽन्नरसः, तथा हि—“जठरानल-दौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आमसञ्ज्ञको दृष्टे सर्वदोषप्रकोपणः ॥” इति । केचिद्वामशूलं परिणामजं शूलमाननन्ति, एतदपि सङ्गतम् । द्रव्यादिति सामान्य-

श्रीशंज्वरं पञ्चमूलौघोरम् ।—

* (सर्वज्वराणां जीर्णानां क्षीरं भैषज्यमुत्तमम् ।

श्वासात् कासाच्छिरःशूलात् पार्श्वशूलात् सपौनसात् ॥

मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलौघृतं पयः ॥

श्रीशंज्वरं त्रिकण्टकादिक्षीरम् ।—

त्रिकण्टकबलाव्याघ्रो-गुडनागरसाधितम् ।

वर्चोमूत्रविवन्धघ्नं कफज्वरहरं पयः ॥)

यवागूकृशरयोः साधनावधिः ।—

अथान्नप्रक्रियाऽत्रैव प्रोच्यते नातिविस्तरात् ।

यवागूः षड्गुणजले मिद्धा स्यात् कृशरा घना ॥

षड्गुणान्येषामपि क्षीरयोगानां विधानमेव बोद्धव्यम् ; यथा—†“बल्लिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः । आ-वारिनाम्नात् कथितं शुकोटावर्त्तनाशनम् ॥” इति । एतदपि प्रसङ्गतो व्याचष्टे—अथ बल्लिशुद्धिकरायै लघुपञ्चमूलौघोरतरादीनि । आवाप इह । क्षीरसाधनायै कल्कः ; तथा ह्यक्तं—“कृशः काशः शरो दर्भं रक्षुयेति लघोद्भवम् । पित्तकृच्छहरं पञ्च-मूलं बल्लिविशोधनम् ॥ एतन्निष्ठं पयः पीतं सद्गुणं हन्ति शोषितम् ॥” इति ॥ १४० ॥

सम्प्रति यवागूपभ्रातृकात्रप्रक्रियामाह, अथान्नेति ।—अर्थेति—अन्नतरम् । अन्न-प्रक्रियेति—यवागूवलेपीपेयादिरूपा । अथास्निन् यन्थे । नातिविस्तरात् सङ्क्षेप-मात्रात्, यतो विस्तररूढनं सर्वेषामप्यालस्यकरं भवति । तेषु पूर्वे यवागूविधिमाह, यवागूमित्यादि ।—षड्गुणे जले पानीये या मिद्धा सा यवागूशब्दवाच्या ; षड्गुण-मित्यन्नपरिमाणात् । † एषा तच्छुल्लैरेव साध्या व्यवहारात्, तथा साध्या यथा

* प्रलिननाविमौ इति केचित् ।

† बल्लिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः । आ-वारिनाम्नात् कथितं पीतवन्नं प्रकामतः ॥ रमयेयुः प्रिया नार्थः शुकोटावर्त्तनं नरम् ॥” इति सुश्रुते पाठः ।

‡ “आवापः क्षीरसाधनायै कल्कः” इति त्रिवेदासः ।

¶ “एषा तच्छुल्लैरेव” इति एवशब्दप्रयोगेऽत्र न समीचीनतया प्रतिभाति, खाजिनापि बहुस्थाने यवागूपस्तुतविधिदर्शनात् ; यथा—“लाजपेया सुखशरा”

तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हिता ॥ १४१ ॥

विरलद्रवा भवति ; यतः,—“यवागूर्विद्रवा” इति वचनात् । अस्या भेदः कश्चेति नाम्ना कथिता, सा घना द्रवरहिता इत्यर्थः । इयमपि तण्डुलादिभिः साधिता भवति । अत्र मुद्गमाषैश्चेति अकारात् व्यक्तं शास्त्रं । तेन मुद्गमाधिता माषसाधिता वा । तिलान्यघोभयत्र योज्यानि । तन्नाम्नरेऽपि तिलतण्डुलमाषकृता यवागूर्वि कश्चरा कथ्यते । केषिदग्नत्वात् तिलमाषतण्डुलानामत्र साम्यं मन्यन्ते, तत्र मनोहरम् ; किन्तु व्यवहारात् तण्डुलाना भागद्वयं, माषस्य भागैकम्, अर्द्धभागिकं तिलानामिति सकलैर्भ्यो षड्गुणजलमित्यर्थः । यवागूरिति सामान्येन, अस्या बहुवो भेदाः सन्ति ; तद्व्यथा— दृग्धतण्डुलयवागूः, घृततण्डुलयवागूः, मांसतण्डुलयवागूः, फलकन्दतण्डुलयवागूरित्येताः सर्वा यवाग्वो द्रव्यानुसारतो गुणकार्यैः साधनीयाश्च भवन्ति ॥ १४१ ॥

इत्यादि । किञ्च तन्नाम्नरे केवललाजेनैव प्रस्तुतविधिदर्शनाच्च ; तथा च अरुणदत्तः,—
 “मण्डादयो लाजोपादाना वेद्याः, न तु तण्डुलोपादानाः, तथा च सुनिः,
 —“शतः पिप्पलीशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजान्बुदाडिमैः । मण्डः सन्दीपयत्यग्निं वातघ्नोऽप्यनुलोमयेत् ॥” इति । तदुक्तं—“द्रव्यसार्द्धपलं दत्त्वा तोयस्य प्रख्यमावपेत् । अर्द्धशेषं गृहीत्वा तत् कर्षो द्वौ दाडिमस्य च ॥ युक्तं विश्राङ्गसेन्धव-धान्यकैः शाचमात्रकैः । हिकर्षमात्रैर्लाजैश्च भूयः सङ्कुचितञ्च तत् ॥ पिप्पलीशोरकाभ्याश्च शार्णिकेनावर्षुण्तम् । पेयास्त्रेषु विधिः कल्प्यो दाडिमाटिकतामपि ॥” इति । तथा —“लाजान्बुसेन्धवकणा-धान्यनागरदाडिमैः । युक्तो विष्टदितः पूतो मण्डः संस्क्रुत उच्यते ॥” इत्यादि । किञ्च ‘तथा साध्या’ इत्याद्युक्तिरपि न हृद्या, यतः तत्त्व-चन्द्रिकायां—“द्रवसिक्थसमन्विता यवागूरिति यवाग्वाः सामान्यलक्षणम्” इति । “पेया सिक्थसमन्विता यवागूः” “यवागूः षड्गुणैऽभिसि” इति च । अत्र तत्त्वचन्द्रिका —“तत्र यवागूशब्देन पेया विबलिता । पेया इति संज्ञाबलात् बहुद्रवत्वमल्प-सिक्थत्वञ्च ज्ञेयम् ; तेन सिक्थसमन्विता यवागूः पेया इति पेयालक्षणे बहुद्रवत्वमल्प-सिक्थत्वञ्च लक्षणतया बोद्धव्यम्” इति । अन्यच्च सुश्रुते—“बिलेपी बहुसिक्था स्यात् यवागूर्विरलद्रवा” इति पाठः ; बहुसिक्था विरलद्रवा यवागूर्विलेपी इति तस्यार्थः । अकदनेऽपि—“यवागूर्बहुसिक्था स्यात् बिलेपी विरलद्रवा” इति । एवञ्च अतुर्गुण-जलसाधिताया बिलेप्या एव विरलद्रवा इत्यादि व्याख्या सङ्गच्छते, न तु षड्गुणजल-साधितायाः पेयाऽपराख्याया यवाग्वा इति दिक् ।

यवागुण्याः ।—

यवागूर्याङ्घ्रिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥ १४२ ॥

विलेप्याः साधनविधिः गुणाश्च ।—

विलेपी घनसिक्था स्यात् सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ।

तर्पणी हृङ्घणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनी ॥ १४३ ॥

पेयायूषयोः साधनविधिः ।—

द्रवाधिका स्वल्पसिक्था चतुर्दशगुणे जले ।

सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूषः किञ्चित् घनस्ततः ॥ १४४ ॥

इदानीं तस्या गुणमाह, यवागूरित्यादि ।—याङ्घ्रिणी सङ्घ्राहिका अतीसारा-
दीनाम् । बल्या बलकारिणी, ओजाङ्घ्रिकरीत्यर्थः । तर्पणी धातूना दृसिजननी ।
वातनाशिनी चेति स्वभावात् ॥ १४२ ॥

अथ विलेपीविवरणं दर्शयन्नाह, विलेपीति ।—या चतुर्गुणे नीरे पानीये सिद्धा
निष्पन्ना सा विलेपीशब्दवाच्या, स्वरूपेण घनसिक्था भवति चतुर्गुणनीरत्वात् ।
चतुर्गुणमिति अत्र अन्नपरिमाणात् । इयमप्यत्र केवलं तच्छुल्लैः सिद्धेति ऋद्धिः ; अक्षी
“गुलहृषी” इति लोके कथिता । गुणमप्यस्या दर्शयन्नाह, तर्पणीत्यादि ।—तर्पणी
दृसिजनिका । हृद्या इति—आह्लादकारिणी । मधुरा निटरसा, अत एव पित्त-
नाशिनी विद्धता ॥ १४३ ॥

इदानीं पेयायूषावप्याह, द्रवाधिकेति ।—या चतुर्दशगुणे जले सिद्धा भवति सा
पेया ज्ञेया, स्वरूपेण च सा द्रवाधिका स्वल्पसिक्था । केचित् स भक्तमच्छ इति
वदन्ति, मच्छस्तु सिक्थरहित इति प्रसिद्धः ; तथा हि—“यवागूः षड्रुये तीये
संसिद्धा विरलद्रवा । चतुर्गुणाब्जसंसिद्धा विलेपी घनसिक्थका ॥ पेया सिक्था-
न्विता तीये चतुर्दशगुणे कृता । मच्छचतुर्दशगुणे सिद्धलोये त्वसिक्थकः ॥” इति ।
युषमप्याह—तत इति—तस्मात् पेयाहपद्रव्यात् यः किञ्चित् घनः सान्दी भवति स
यूष इत्युच्यते । एष यूषः केवलमुद्गैः कृत इति वदन्ति इति केचित् ; यतो मुद्गरस्य
इति लोके । अत्रापि चतुर्दशगुणं जलं देयम् अन्नपरिमाणात् । यूषः इति
सामान्येन, अत्र बहवो भेदाः सन्ति, ते आह्लादग्रगुणे जले साध्या इति तन्मान्तरौष-
णतम् ; तथा हि—“साहितः साधितो यूषस्सटादग्रगुणे जले” इति ॥ १४४ ॥

पेयायूषयोः गुणाः ।—

पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ।

यूषो बल्यस्ततः कण्ठो लघुपाकः कफापहः ॥ १४५ ॥

भक्तस्य साधनविधिः गुणश्च ।—

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् ।

विपचेत् स्रावयेन्मण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥ १४६ ॥

गुणमनयोर्वक्तुमाह, पेया लघुतरेत्यादि ।—लघुतरा अत्ये लघुपाका । ग्राहिणी ग्राहिका अतिसारादौनाम । ननु द्रवमन्नमतौसारे निषिद्धम् ; यदुक्तं—“वज्रयेद्वेदलं श्लो कृष्टी मांसं चयो स्त्रियम् । द्रवमन्नमतौसारो सर्वेषु तरुणज्वरी ॥” तत् कथं पेया अतौसारे विहिता ? उच्यते, अविहितद्रवान्ननिषेधाद्ये वाक्यमिदं, पेयायवाग्वादि विहितमेव ; तथा चोक्तं सुश्रुते—*“कार्यं चानशनस्यान्ते प्रद्वं लघुभोजनम्” इति । अत्र प्रद्वं प्रकटद्रवं, लघु यवाग्वादि । तथैव निषिद्धाचरणं भोजनाप्युक्तं—“वयोदरस्त्रापनपातिताना (?) प्रमेहिणां कृष्यतीसारिणाश्च । द्रवं न दद्यादद्यवा-
र्साप कोष्ठां स्वल्पं हितं भेषजसम्प्रयुक्तम् ॥” इति । यूषोऽपि बल्यो बलकरः । कण्ठः कण्ठहितः । पाके लघुः कफापहश्च ; अत एवात्र मुद्गयूषः कृताकृतस्य कथितः ; तथा हि—“कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि । उक्तः पथ्यतमश्चापि मुद्गयूषः कृताकृतः ॥” इति ॥ १४५ ॥

इदानीं भक्ताविधिमाह, जले इति ।—तण्डुलानां चतुष्पलं कुङ्कुमिभं ग्राह्यं, चतुर्दशगुणे पानीये विपाच्य तद्भवं पानीयोऽवशिष्टः (?) स भक्त इति प्रसिद्धः । गुषोऽपि रसे मधुरः, पाके लघुरिति । एतद्दण्डुलपरिमाणं परिसृताधम् । ननु तन्वान्तरं भक्तं पच्यगुणे साध्यामिति ; तथा हि—“शृतं पच्यगुणे भक्तं बिलिपीति चतुर्गुणे” इति ; तत् कथं चतुर्दशगुणमत्र जलम् ? उच्यते—भक्तं इतिविधं सुधौत-
प्रसृतम् अधोतासृतञ्च, यत् सुधौतप्रसृतं, तच्च चतुर्दशगुणे जले साध्यम् ; अधोता-
सृतञ्च पच्यगुणे इति भावः ; तथा चाक्तं—“सुधौतप्रसृतं चोष्णं विशदं गुणवन्मतम् । अधोतमसृतं शीतं गुरु वृष्यं कफप्रदम् ॥” इति ॥ १४६ ॥

* मुद्रितसुसृतसंहितासु पाठीऽयं गोपलभ्यते ।

मण्डस्य साधनविधिः गुणश्च ।—

नीरे चतुर्दशगुणे सिद्धो मण्डस्वसिक्थकः ।

शुण्ठीसैन्धवसंयुक्तः पाचनो दीपनः स्मृतः ॥ १४७ ॥

अष्टगुणमण्डस्य साधनविधिः गुणश्च ।—

धान्यत्रिकटुसिन्धुत्य-मुद्गतण्डलयोजितः ।

भृष्टश्च हिङ्गुतैलाभ्यां स मण्डोऽष्टगुणः स्मृतः ॥ १४८ ॥

दीपनः प्राणदो बस्ति-शोधनो रक्तवर्द्धनः ।

ज्वरजित् सर्वदोषघ्नो मण्डोऽष्टगुण उच्यते ॥ १४९ ॥

अधुना शुद्धमण्डमाह, नीरे इति ।—चतुर्दशगुणं नीरे तण्डुलपरिमाणात् सिद्धो निघ्नः, असिक्थक इति—सिक्थो भक्तावयवः तेन रक्षित इत्यर्थः, य ईदृशः मण्डसंज्ञया प्रसिद्धः । एष यदा शुण्ठीसैन्धवचूर्णेन प्रक्षिप्तस्तदा पाचनं चामादीनां, दीपनो जठराग्रश्च स्मृतः कथित इत्यर्थः । अयमभृष्टतण्डुलेर्जितः, अत एव शुद्ध-मण्डोऽभिहितः ; यतो मण्डसन्धान्तरे द्विविधो दर्शितः ; तदग्रथा—“मण्डस्तु द्विविधो ज्ञेय एकद्विपरिस्तुतः । लाजेर्भृष्टेरभृष्टश्च तण्डुलेः परिसंस्कृतः ॥ चतुस्त्रिंशद्गुणो भक्तात् पूर्वं पूर्वं लघुर्हितः ॥” इति ॥ १४७ ॥

अथाष्टगुणमण्डमाह, धान्येति ।—धान्यादिभिर्द्रव्यैः संस्कृतो हिङ्गुतैलाभ्यां सभृष्टो भर्जितः स मण्डोऽष्टगुणसंज्ञः कथितः । अत्र तण्डुलमुद्गयोर्दानमन्नपकरण-दशगुणव्यम् ; तथा च तन्वान्तरं—“सुतण्डुलानां प्रष्टतिद्वयश्च तदर्द्धमुद्गाः कटुकवयश्च । कुम्भ्वरीसैन्धवहिङ्गुतक्षैरेभिः समसैः क्रियते च मण्डः ॥” इत्यादि । अत्र यत् शाङ्गधरेण तैलयुक्तं कृतं तत् भर्जनाद्ये तण्डुलमुद्गयोः । अन्यत्राप्युक्तं—“तण्डुलैर्द्ध-मुद्गाद्यैः किञ्चिद्भृष्टैः सुपाचितः । हिङ्गुसिन्धुत्यधनिका-तन्त्रिकटुसंस्कृतः ॥ ज्ञेयः सोऽष्टगुणो मण्डो ज्वरदीपनयापहः ॥” इत्यादि । केचित् कर्त्तव्यविधौ चास्य कटुकवयचूर्णं पश्चात् प्रक्षेपे मनसक् दैयमिति वदन्ति । “स मण्डः” इति स्थाने “स भक्तः” इत्यपरं पठन्ति ; तन्मते तु ईदृशत् सिक्थयुत इत्यर्थः । सङ्गतोऽयं पाठः । अष्टगुण इति यत् प्रोक्तं तानाह, दीपन इत्यादि ।—दीपनमग्नः । प्राणदो बलकरः । बस्तिशोधनो बस्तिशुद्धिकरः, बस्तिर्भूवाधारः, अत एव मूवल्पो विख्यातः । रक्तवर्द्धन इति—शोषितवृद्धिकरः । ज्वरजित् सर्वज्वरहरः प्रभावात् । सर्वदोषघ्न इति—त्रासपित्तकफानां प्रत्येकं हन्ता, न तु सन्निपातज्वरहरः अष्टसंज्ञत्वात् ; तथा च

वाच्यमख्य साधनविधिः गुणस्य ।—

सुकण्डितैस्तथा भृष्टैर्वाच्यमण्डो यवैर्भवेत् ।

कफपित्तहरः कण्डो रक्तपित्तप्रसादनः ॥१५०॥

साधनमख्य साधनविधिः गुणस्य ।—

साजैर्वा तण्डुलेर्भृष्टैर्साधनमण्डः प्रकीर्तितः ।

श्लेष्मपित्तहरो ग्राही पिपासाज्वरजिह्वतः ॥ १५१ ॥

इति श्रीदानोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधरेण विरचितायां

शार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्साध्याये क्लृप्त-

कल्पना नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

तन्वान्तरे—“सुदीधनी वस्त्रिविभोचनस्य प्राणप्रदो रक्तविबहुंनस्य । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥” १४८-१४९ ॥

इदानीं वाच्यमण्डमाह, सुकण्डितैरिति ।—अयं वाच्यमण्डो दक्षितयवगोधूमादि-
कृतो व्यक्त एव, तथाऽपि क्वचिद्वाचष्टे, सुकण्डितैरिति—सूषलादिभिरुदुखले
मङ्कुरितैः, तुषभजितैरित्यर्थः । तथा भृष्टैरिति—भजितैः ; तद्येति यद्वयेन यथा न
दग्धैरित्यर्थः । ईदृशैः यवैः, यथोऽन्नविशेषः ; बहुवचनत्वेन गोधूमादयो ग्राह्याः । स च
कफपित्तहरः कफहरः पित्तहरश्च, संयोगहरी वा । कण्डो इति—कण्डोरोनेभ्यो
द्वितः । रक्तपित्तप्रसादन इति—प्रकर्षेण सादयति इति प्रसादनः कृपितास्रपित्त-
शान्तिकर इत्यर्थः, न तु रक्तपित्तपण्डिकरः ; तथा हि—“वाच्यमण्डो लघुघ्राही
शूलानाहास्रपित्तजित्” इति । केचिदिति व्याख्यानयन्ति—प्रकृपितं रक्तपित्तं निमलं
करोति स्वप्रकृतिस्थितं करोतीत्यर्थः । अपरे “रक्तपित्तनिःसूदनः” इति पठन्ति, तत्
व्यक्तम् ॥ १५० ॥

अथ साधनमण्डमाह, साजैरिति ।—भृष्टशालिभवा साजा इत्यन्वये, तैः कृत्वा
यः साधितः स साधनमण्डः कथितः । साधनमत्र पूर्ववत् ज्ञातव्यम् । अथवा
भृष्टैस्तण्डुलैश्च कृतो यः सोऽपि साधनमण्डसंज्ञितः । अथ गुणमाह, श्लेष्मपित्तहरः
इत्यादि ।—श्लेष्महरः पित्तहरश्च । ग्राही सङ्ग्राहकः । पिपासाज्वरजिह्वत इति—
पिपासा पातुनिष्का, ज्वर इति सामान्यशब्देनाष्टथा । अत्र साजादीनां परिमाणं

द्वितीयोऽध्यायः ।

फाण्टकल्पना ।—

फाण्टस्य साधनविधिः माताविधिश्च ।—

क्षुषे द्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्रावयेत् पटात् ॥ १ ॥
तस्य चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मतम् ।
सितामधुगुडादींश्च क्लायवत्तत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥
स यथा—

पूर्वमण्डवउन्नातव्यम् । ननु यद्येवं तर्हि किमसौ पृथक् दर्शितः ? उच्यते—क्लाजमण्ड-
संज्ञादिज्ञापनार्थं पृथगुक्तं, न दोषः ॥ १५१ ॥

इति श्रीबालकव्यान्वयप्रकाशवेद्य-श्रीभावासिंहकामजीनादनंजनेन विरचितायां
शार्ङ्गधरदोषक्लायां मध्यखण्डे चिकित्सातन्त्रात्
क्लायकल्पना नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इदानीं फाण्टकल्पनां दर्शयितुमाह, क्षुषे द्रव्येति ।—अनेन फाण्टपरिभाषा
अभिहितम् । क्षुषे द्रव्यपले इति—सम्यक् क्षुषे अथानकुट्टिते, चूर्णसदृशी इत्यर्थः,
उष्णमिति—उर्ध्वविशोषितं, कथितमावमिति केषित् ; विनिक्षिपेत् विशेषण
क्षिपेदिति गद्येन द्रव्यस्य परिमाणादिकं सूचितम् ; एतेनाङ्गपरिमितं द्रव्यं कले
निर्मलं विस्त्राव्यमित्यर्थः । तस्य द्रवकपफाण्टस्य पर्यायवाचकशब्दश्चूर्णद्रवः शोक्तः ।
तन्मानमिति—पानार्थम् । अथ तत्रत्वेपार्थं द्रव्याण्ड्याह, सितेत्यादि ।—अत्र
आदिशब्दात् क्षीरसृततेजसूत्रलवणधारद्विकुनिकटुकप्रभृतयो मृत्पत्रे, एतेषां प्रक्षेपनात्
क्लायकल्पनातन्त्रम् ॥ १५१ ॥

वातपित्तज्वरे मधुकपुष्पादिः ।—

* मधुकपुष्पं मधुकं चन्दनं सपरुषकम् ।

मृणालं कमलं लोभ्रं गाभारी नागकेशरम् ॥ ३ ॥

त्रिफला-सारिवा-द्राक्षा-लाजान् कोणजले क्षिपेत् ।

सितामधुयुतः पेयः फ्राण्टो वाऽसौ हिमोऽथवा ॥४॥

वातपित्तज्वरं दाहं तृणामूर्च्छांऽरतिभ्रमान् ।

रक्तपित्तं मर्दं हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ५ ॥

स यथेत्यनेन तद्दृश्यति धन्यकारः । इदानीं विवरणमप्याभिरपि लिख्यते, मधुकपुष्पमिति ।—अथ मधुकपुष्पादिः फ्राण्टसंज्ञः हिमसंज्ञो वा कल्पनादयभेदात् । अथ मधुकी वृक्षविशेषः, तस्य पुष्पाणि । मधुक मधुयुतौ । चन्दनमत्र रक्तम् । परुषक-मिति—फलविशेषः, “फलमा” इति लोके । † मृणालं कमलमालं, “भसीड” इति लोके । कमलं पुष्पविशेषः विख्यातः, तदभावे पद्मबीजमिति सर्वत्र । गाभारीति—गाभारीफलम् । त्रिफला इति—हरीतक्यादिकम् । ‡ सारिवा आस्फोता, “आस्फोई” इति शब्दवाच्या । लाजानिति—भृष्टधान्योद्भवान् ; एतत् सर्वं समनामेन पलेकं याच्यम् ; समताऽवानुक्तत्वात् । कोण इति—द्वैषदणः । सिता मधु प्रक्षेपे प्रशस्तम् । हिमोऽपि परतो यदपेक्षमाणाऽस्तीति । अरतिरसौख्यम् । भ्रमश्चाकूटस्थेव । मर्दं दुष्टमधुस्तुरकोद्भवान्निमित्तम् । अत्र विचारणा न कार्याति यत् गृह्यं. तत् “वाचन्त्यो हि मणिमन्त्रोषधीनां प्रभावः” इति वाक्यानुरोधात् ; तथा शोकं—“नौषधीहृन्मिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन । सङ्क्षेपापि ह्येतानां नास्वष्टादिविरेचयेत् ॥” (सु० सु० ४०अ०) इति । अत एव वृक्षवैद्यव्यवहारेणानुसर्चय इति जनश्रुतिरित्यर्थः । केचित् प्रत्येकवित्तौद्यान्द्रव्यगृह्येण व्यक्तयोगानपि प्रशंसन्ति, एतदपि मनोहरं न होषः, “नात्र कार्या विचारणा” इति वचनात् ॥ ३—५ ॥

* अक्तोक्तानेन योगेन सङ्गस्य क्लिप्तं वैषम्यं दृश्यते, तत्र नीलोत्पलं साविवाहयं पद्मकेशरं तथा तण्डुलोदकेन सङ्गं हिमकषायः कर्त्तव्य इति पाठः । अथ कमलं नागकेशरं सारिवा तथा तृणजलेन सङ्गं फ्राण्टो हिमो वा कर्त्तव्य इति ।

† मृणालशब्देन उग्रौरम् इति व्याचष्टे शिवदासः ।

‡ सारिवा चमत्तमूलं श्यामालता वा इति सर्वत्र दृश्यते । गूढार्थदोषिका-कारिणापि चमत्तमूलमित्येव व्याख्यातम् ।

पित्तज्वरे चासादिः ।—

शाम्भजम्बुकिसलयैर्वटशुङ्गप्ररोहकैः ।

उशीरेण कृतः फाण्डः सचौद्रो ज्वरनाशनः ॥

पिपासाच्छूर्द्यतीसारान् मूर्च्छां जयति दुस्तराम् ॥६॥

दाहदृष्यादौ मधुकपुष्पादिः ।—

मधुकपुष्पगाम्भारी-चन्दनीशीरधान्यकैः ।

द्राक्षया च कृतः फाण्डः शीतः शर्करया युतः ॥

दृष्णापित्तहरः प्रोक्तो दाहमूर्च्छाभ्रमान् जयेत् ॥ ७ ॥

फाण्डभेदमन्वय माषनविधिः मात्रा च ।—

मन्योऽपि फाण्डभेदः स्यात्तेन चात्रैव कथ्यते ।

जले चतुःपले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत् ॥

मृत्पात्रे मन्ययेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ॥८॥

यथासादिफाण्डमाह, शाम्भजम्बुकिसलयैरिति ।—शाम्भकिसलयैर्जम्बुकिसलयैश्च, किसलयं कीमलपत्रम् । वटशुङ्गप्ररोहकैरिति—वटश्चक्षु * शुङ्गानि कीमलपत्रवानि, प्ररोहका वटावरोहाः, "वरारोहा" इति लोके । उशीरश्चभेदः सुगन्धाङ्गुः प्रसिद्धः । कर्तव्यताऽप्य पूर्ववत् । औद्रमत्र प्रक्षेपे । दुस्तरामिति—अनिवार्याम् ॥ ६ ॥

इदानीं लघुमधुकपुष्पादिफाण्डं दर्शयन्नाह, मधुकपुष्पेति ।—मधुकपुष्पं विख्यातं, "मधुया" शब्दवाच्यम् । गाम्भारी काश्मिरी, तथाः फलानि । चन्दन-मत्र रक्तचन्दनम् । उशीरं प्रसिद्धम् । धान्यकं कुसुम्बरी । द्राक्षा फलीतमा । शीत इति स्पष्टान्तः, यथा—शीतो हिमकषायोऽयं कर्तव्यः, पूर्ववाक्यानुरोधान् । शर्करा चत्र प्रक्षेपे । दृष्णाहरः पित्तहरश्च, पिपां प्रकुपितम् ॥ ७ ॥

इदानीं मन्यविधिमाह, मन्य इति ।—यतोऽयं मन्यः फाण्डश्च मेदी दर्शितः तद्वेदिभिः, तेन कारणेनात्र कल्पनया कथ्यते, चाचार्य्येति शेषः । शीते जले इति यद्वक्ष्येनेव फाण्डाङ्गिभ्योऽयं कथितः । "जले चतुःपले" इत्यादिकोऽयं श्लोकः प्रक्षेपक इति वदन्ति केचित्, यतो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते । जलमानसु द्रव्यानु-मानतो बोद्धव्यं, यथा बन्धुमात्रे शक्तमन्यके ॥ ८ ॥

स यथा—

मदाख्ये खर्जूरादिः ।—

खर्जूरटाडिमौद्राक्षा-तिन्त्रिडीकाम्लिकाऽऽमलैः ।
सपरुषैः कृतो मन्यः सर्वमद्यविकारनुत् ॥ ९ ॥

कृषीं मत्सुरप्रयोगः ।—

क्षौद्रयुक्ता मसूराणं मक्तवो टाडिमाश्वसा ।
मथिता वारयन्त्याशु कृटिं टीषत्रयोद्भवाम् ॥ १० ॥

हृष्यादौ यवप्रयोगः ।—

प्लावितैः शीतनीरेण सघृतैर्यवशक्तभिः ।
नातिसान्द्रद्रवैर्मन्यस्तृष्णादाद्यास्रपित्तहा ॥ ११ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां

शार्ङ्गधरभेदिताया मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने

फाण्टादिकल्पना नाम. तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

स यथेति मन्यमूषकं वाक्यमिदम्. अतस्तुं दर्शयन्नाह, खर्जूरेति ।—अथ खर्जूरादीनां फलानि याज्ञाणि । खर्जूरो ब्रह्म खर्जूरिका, तस्य फलानि, 'उतती' इति लोके । टाडिमौ टाडिमौफलम् । तिन्त्रिडीकं विटपिविशेषः, तस्य फलानि अस्त्रानि भवन्ति । अम्लिका चिन्त्रा, तस्याः फलानि प्रसिद्धानि । आमलसामलक-फलम् । परुषकं "फल्सा"शब्दवाच्यं द्रव्यविटपं, तस्यापि फलैः, कृत इति—एषां परिपक्वफलैः संस्कारित इत्यर्थः । सर्वे मद्यं दृष्टपूगकोद्रवारिष्ठादिकं तज्जानितं विकारं मदाख्ययादिकं, तं नाशयतीत्यर्थः । एके चात्र शर्करां प्रचिष्यन्ति पानक-त्वात् ॥ ९ ॥

इदानीं मत्सुरादिमन्यविवरणमाह, क्षौद्रयुक्ता इति ।—क्षौद्रयुक्ता मधुप्लाविताः । मत्सुरोऽन्नविशेषः, अ च भजितः शक्तुनिमित्तत्वात् । टाडिमाश्वसा परिपक्वटाडिम-फलतीयेन मथिता निर्मथिता । टीषत्रयोद्भवामिति—व्यस्रां समस्रां वा ॥१०॥

अथ यवशक्तुमाह, प्लावितैरिति ।—यवशक्तभिः कृत्वा कृतो यो मन्यः स हृष्या-टाद्यास्रपित्तहा भवति । कौटुम्भेः ? शीतनीरेण शीतलपानीयेन प्लावितैः आलीङ्गितैः । एके—"प्लावितैः शीतनीरेण" इत्यस्य स्थाने "प्लावितैः शर्करातीर्यैः" इति पठान्त व्याख्यानयन्ति च । पुनः कौटुम्भेः ? सघृतैः अक्त(?)परिमाणघृतयुक्तैः । कथभूतैः ?

चतुर्थोऽध्यायः ।

द्विमकल्पना ।—

श्रीतस्य साधनविधिः नावाधिधिश्च ।—

क्षुप्तं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्नीरपलैः प्लुतम् ।

निशोषितं द्विमः स स्यात्तथा श्रीतकषायकः ॥

तन्मानं फ्राण्टवज्ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १ ॥

नातिसान्द्रद्वेः नातिशयेन सान्द्रद्रवास्त्रैरिति, सान्द्र कठिनं, द्रवं तीयसदृशम् ; तथा च तन्वान्तरं—“शक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः । नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्य इयमिधीयते ॥” इति । एके “नातिसान्द्रद्रवैर्भन्यः” इति पठन्त, तन्मते तु सान्द्रत्वं निषिद्धं द्रवत्वं प्रशस्तमिति ; तथा च मतान्तरे वाक्यद्वयमाह,— “गूर्वी पिण्डी खराऽत्यथं लघ्वी मेव विपर्ययात्” । “न जलान्तरितान् न द्विः शक्तुनद्यान्न केवलाम्” इति । द्रवेऽपि साफल्यमनुयाहकेण दर्शयितुमाह, तत् यथा—“पीताः सन्तर्पणा हृदाः सद्यो बलविवर्द्धनाः । वातातपाध्वस्यायाम-कर्षितानां यमापहाः ॥ मधुरा लघवः शीताः शक्तवो रक्तपित्ताः ॥” इति । अथमपि शर्करादिसंयुक्तः कर्मण्यो व्यवहारात् ; उक्तञ्च—“शर्करैस्सुमधुराद्या-युक्तः पित्त-विकारनृत् । द्राचानधुसमायुक्तः कफरोगहरः क्षुतः ॥ बर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानु-लोमनः ॥” इति ॥ ११ ॥

इति श्रीवाक्यान्वयप्रकाशवेद्य-श्रीभाषसिंहात्मजीनाटमल्लेन विरचितयां

शाङ्गधरदीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने

फ्राण्टकल्पना नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ द्विमकल्पना निदर्शयन्नाह, क्षुप्तमिति ।—अयं द्विमकषायोऽनया परिभाषया प्रथितो भवति, कथम् ? यथा—क्षुप्तं सम्यक् कुट्टितम् । षड्भिर्नीरपलैः इति—द्रव्य-परिमाणात् । निशोषितमिति—सकलनिशायामधुषितं, तेन प्रातः संसाध्य द्रवं दद्यात्तमित्यर्थः । एतस्य पर्यायनाम्ना श्रीतकषायः कथितः । तन्मानं फ्राण्टवत् ज्ञेयमिति

स यथा—

रक्तपित्ते चासादिः ।—

आम्र-जम्बू च ककुभं चूर्णीकृत्य जले क्षिपेत् ।
हिमं तस्य पिवेत् प्रातः सक्षौद्रं रक्तपित्तजित् ॥ २ ॥

दृष्यादौ मरिचादिः ।—

मरिचं मधुयष्टी च काकोडुम्बरपल्लवाः ।
नीलोत्पलं हिमस्तज्जस्तृष्णाच्छर्दिनिवारणः ॥ ३ ॥

वार्तापित्तज्वरे नीलोत्पलादिः ।—

नीलोत्पलं बला द्राक्षा मधूकं मधुकं तथा ।
उशीरं पद्मकञ्चैव काश्मरी च परुषकम् ॥ ४ ॥
एष शीतकषायश्च वातपित्तज्वरान् जयेत् ।
सप्रलापभ्रमच्छर्दि-मोहदृष्णानिवारणः ॥ ५ ॥

—तस्य परिमाणं पानार्थे फागटवत् ज्ञातव्यम् । मानयद्वेगेनापि प्रक्षेपादद्योऽपि फागटवत् ज्ञातव्याः । एष निश्चयः सर्वत्रैव नान्यत् ॥ १ ॥

स यथांति वाक्येन । इमं कषाययागान् दर्शयति, आसेति ।—तत् यथा—अयम् आसादिकसंज्ञको हिमो मधुप्रक्षिप्तो रक्तपित्तान्नहवति । अथ ककुभोऽर्जुनः, स च हृत्विशेषः । आसादीनां त्वक्क्षूर्णमिति व्यवहारात् ॥ २ ॥

अथ मरिचादिसंज्ञको हिमः कथ्यते, मरिचमिति ।—अथ काकोडुम्बरिका “कटुम्बरी” शब्दवाच्या, “कटुवरी” शब्दवाच्या च, तस्य पत्राः । नीलोत्पलं नीलकमलं, तदभावे पद्मबीजमिति व्यवहारात् । तज्ज इति—मरिचादिद्रव्यैर्जातः । एके मरिचचूर्णे मनाक् प्रक्षेपेऽप्याहुः तोष्यत्वात् ॥ ३ ॥

अथ नीलोत्पलादिर्जं हिममाह, नीलोत्पलमिति ।—नीलोत्पलमव विख्यातं, तस्मैन्दीवरसंज्ञम् । बला प्रसिद्धा । मधूकं गुडपुष्प, लोके “महुषा” शब्दवाच्यम् । मधुकं यष्टीमधु । उशीरं दृषभेदः सुगन्धमूलम् । पद्मकं काष्ठविशेषः । काश्मरी गाम्भारी, तस्याः फलानि । परुषकं प्रसिद्धम् । शीतकषायो हिम-कषायः कथितः । प्रलापोऽसम्बद्धभाषणम् । समश्मत्ताद्दृष्टेवार्थसंविधिः । मोहो मूर्च्छाभिदः ॥ ४।५ ॥

जीर्णज्वरे गृह्णीप्रयोगः ।—

अमृताया द्विमः पेयो जीर्णज्वरहरः स्मृतः ॥ ६ ॥

कासादौ वामाप्रयोगः ।—

वामायाश्च द्विमः कास-रक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥ ७ ॥

अन्तर्दाहदौ धन्याकप्रयोगः ।—

प्रातः मशकैरः पेयो द्विमो धन्याकसम्भवः ।

अन्तर्दाहं तथा तृष्णां जयेत् स्रोतोविशोधनः ॥ ८ ॥

रक्तपित्तादौ धन्याकादिः ।—

धन्याकधात्रौवासानां द्राक्षापपटयोर्द्विमः ।

रक्तपित्तज्वरं दाहं तृष्णां शोषञ्च नाशयेत् ॥ ९ ॥

इति श्रीदामोदरस्तुला श्रीशाङ्गधराचार्येण विरचितायां

शाङ्गधरसंहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने

द्विमकल्पना नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इदानीममृताटरुषकसंज्ञको हिमाबाह, अमृताया इति ।—अमृता गृह्णी, तस्या बह्वी यास्या । अमृतापरं मधु प्रविपन्ति तन्वान्तरं दर्शनात् ; तथा हि—अमृतायाः कषायन्तु श्रोतं सम्यक् पलदयम् । मधुपादयुत पोत जीर्णज्वरहरं परम् ॥” इति । अपरञ्च—वासो षाट्कषकः, स चात्र पञ्चाङ्गो व्यवहारात् ॥ ६७ ॥

प्रातरिति ।—एष धन्याकाद्विमोऽन्तर्दाहदौ प्रशस्तः । धन्याकं कुस्तुम्बु । स्रोतो-विशोधन इति—मूत्रमार्गस्य शुद्धिकरः, मूत्ररुच्छ्रादिहर इत्यर्थः ॥ ८ ॥

धन्याकिति ।—अयं धन्याकादसंज्ञको द्विमो रक्तपित्तादिकान् इतीति । अत्र चाची वामखकोफलम् । वासा षाट्कषककला मूलं याञ्चम् । पपटः खनाम-ख्यातः । एतत् सकलं समं तुलितं सङ्गृह्य द्विमकषायः कथंभ्यः । अत्रादि शर्कराप्रक्षेपनाद्दुः पूर्वयोगानुसारात् । शोषं सुखशोषं, अथभेदं वा । एके योगव्यमाहुः ॥ ९ ॥

इति श्रीवास्तव्यान्वयप्रकाशवेद्य-श्रीभावसिंहात्मजिनाटमल्लेन विरचितायां

शाङ्गधरदीपिकायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने

द्विमकल्पना नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

कल्ककल्पना ।—

कल्कस्य साधनविधिः पृथ्वाथो मात्रा च ।—

द्रव्यमाद्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।
प्रक्षेपाऽऽवापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम् ॥ १ ॥

कल्के प्रक्षेप्याणां मात्रा ।—

कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया ।
सितां गुडं समं दद्याद्द्रवा देयास्तुर्गुणाः ॥ २ ॥
स यथा—

अथेदानीं कल्ककल्पनां व्याख्यास्यामः, द्रव्यमित्यादि ।—द्रव्यमनेन प्रकारेण कल्कपरिभाषा कथ्यते । द्रव्यं व्याधिर्विहितम् । चाद्रं सद्य लङ्गतम् । पश्चान्तर-कल्कविधौ शुष्कमपि द्रव्यं जलेन पिष्टं कल्कमंशकं भवति । ते प्रक्षेपावापकल्का इति पृथ्वाथवाचकशब्देः कायताः । तन्मानं कल्कपरिमाणं * कर्षमितं सार्द्धं टङ्कद्वयम्, एतच्च मन्त्रेण मानमनुक्तानाम् ॥ १ ॥

अथान् प्रक्षेपद्रव्याण्यष्ट, कल्के मधु घृतमित्यादि ।—कल्के पूर्वोक्ते मधुघृततैले द्विगुणमात्रया देयम् ; द्विगुणता कल्कादित्यर्थः । सितां गुडं समं, सममपि कल्काच्च । द्रवा इति—अर्वाश्लजलचौराद्यास्तुर्गुणा देयाः कल्कादपीत्यर्थः । कल्कः प्रक्षेपसंज्ञः प्रोक्तः, तन्मानं द्रवेषु प्रक्षेपको धीज्य इति तात्पर्यार्थः । यथा अयं बल्य-माणाः पिप्पलीवर्द्धमानादयो दृश्यन्ते ; अत एव कर्षपरिमाणं सामान्यं, विशेषतस्तु दोषाद्यनुकूलतः प्रमाणाणि बोद्धव्यानि ॥ २ ॥

* “कर्षमितं सार्द्धं टङ्कद्वयम्” इति यदुक्तं तत् प्रामादिकम् ; टङ्कशब्दो माषपर्यायः, टङ्कद्वयेन कोली भवति, सार्द्धं टङ्कद्वयेन माषद्वयाधिकं तोलकं, कर्षन्तु तोलकद्वयमिति सुधीभिर्विचार्यम् ।

पाण्डुरोगादौ पिप्पलीवर्द्धमानप्रयोगः ।—

त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याऽथवा कणाः ।
पिबेत् पिष्ट्वा दशदिनं तास्तथैवापकर्षयेत् ॥ ३ ॥
एवं * विंशद्दिनैः सिद्धं पिप्पलीवर्द्धमानकम् ।
अनेन पाण्डुवातास्र-कामश्वासारुचिञ्चराः ॥
उदरार्शःक्षयश्लेष्म-वाता नश्यन्त्युरोगहाः ॥ ४ ॥

त्रणादौ निम्बपत्रप्रयोगः ।—

लेपाग्निम्बटलैः कल्को ब्रणशोधनरोपणः ।
भक्षणाच्छर्दिक्लृष्टानि पित्तश्लेष्मकृमीन् जयेत् ॥ ५ ॥

स यथेति वाक्येन तद्विधिं दर्शयति यन्वकारः, विहङ्गेत्यादिना ।—अयं पिप्पली-
वर्द्धमानप्रयोगो विधीयते । उद्विस्तु तावत् यावद्दशदिनमिति । तास्तथैवापकर्षयेदिति
—ताः पिप्पल्यः, तथैवेति—उद्विस्तुत्या अपकर्षयेत् ज्ञासयेत्. यावद्दशदिनमिति । एवं
विंशतिदिनैः कृत्वा पिप्पलीवर्द्धमानप्रयोगः सिद्धो भवति । एतेन किमुक्तं भवति ?
विभिस्त्रिभिः परिहृष्टिः कृत्वा यावद्दशदिनानि, उद्विस्तु प्रतिदिनमेव, ततस्त्रि-
सप्तोऽपकर्षयेत् यावत् तिस्रः पिप्पल्य एव तिष्ठन्ति । एवं पञ्चवृद्धिरपकर्षयं तथा
सप्तवृद्धिरपकर्षयं । अथवेति यद्यप्येन दशपिप्पलीनां उद्विरपकर्षयं बोद्धव्यः, अन्यतो
दर्शनात् ; तद्वयथा—“विभिरथ परिहृष्टं पञ्चभिः सप्तभिर्वा दशभिरथ विहृष्टं पिप्पली-
वर्द्धमानम् । इति पिबति पुमान् यस्तस्य न श्वासकास-ज्वरजठरगदार्शवातरक्तचयाः
स्यः ॥” इति । पिष्ट्वा इत्यत्रापि क्षीरपिष्टा इति मन्यन्ते वेचित ॥ ३।४ ॥

लेपादिति ।—निम्बपत्राणि शिलापिष्टानि कृत्वा त्रयेषु लेपः कार्यः, पेषण-
मत्र जलेन । लेपपरिमाणन्तु चार्द्रमाह्वयचर्मोष्णधम् ; व्यवहारतस्तु ब्रणानुकारि

* पिप्पलीवर्द्धमानस्य प्रयोग ऊनविंशतिभिर्दिनैः सिध्यति इति चक्रपाणि-
शिवदामादीनां मतं, यतः दशदिनं वर्द्धयित्वा एकादशदिनमारभ्य ज्ञासकरूपे
ऊनविंशतिदिनान्येव भवन्ति । शाङ्गधरस्य “विंशद्दिनैः” इति पाठान् एकादशदिवसे-
ऽपि दशमदिवसोद्यमानां क्षिरोक्त्य द्वादशदिवसमारभ्य ज्ञासो मन्यन्ते । किञ्च यत्र
पिप्पलीवर्द्धमाने सप्तपिप्पलीप्रयोगः अरकादौ दृश्यते, तत्र दशवृद्धिप्रयोगः एव
ऊनविंशतिदिनैः समाप्तो भवति, त्रि-पञ्च-वृद्धादिउद्विप्रयोगास्तु तदधिकदिनेनापीति
बोद्धव्यम् ।

रघ्रस्थां महानिम्बप्रयोगः ।—

महानिम्बजटाकल्को रघ्रसीनाशनः स्मृतः ॥ ६ ॥

वातव्याधौ रसोनप्रयोगः ।—

शुद्धः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन मिश्रितः ।

घातरोगान् जयेत्तीव्रान् विषमज्वरनाशनः ॥ ७ ॥

वातव्याधौ रसोमपिष्टः ।—

पक्ककन्दरसोनस्य गुल्लिका निस्तृषोक्तताः ।

पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरीकुर्यात्तदङ्कुरम् ॥ ८ ॥

तदुग्रगन्धनाशाय रात्रौ तक्के विनिक्षिपेत् ।

अपनीय च तन्मध्याच्छिलायां पेषयेत्ततः ॥ ९ ॥

तन्मध्ये पञ्चमांशिन चूर्णमेषां विनिक्षिपेत् ।

सौवर्चलं यमानीच्च भार्जतं हिङ्गु सैन्धवम् ॥ १० ॥

कुप्यात्, नाम नियतप्रमाणम् । कार्यान्तरमाह, भक्षणादिति ।—निम्बपत्रकल्क-
भक्षणादपि कुष्ठादयो विनश्यन्तीति प्रभावात् ॥ ५ ॥

अपरमपि योगमाह, महानिम्बेति ।—महानिम्बः कार्मुकः, “वकाइनि” इति
लोकैः, तस्य जटा मूलम् । रघ्रसी वातरोगे पठिता, “रान्धनी” इति लोके
प्रसिद्धा ॥ ६ ॥

अन्यदव्याह, शुद्ध इति ।—रसोनः स्तनामख्यातः । शुद्ध इति—त्वगादि-
रहितः । तिलतैलेन मिश्रित इति—रसोनकल्कात् द्विगुणितेन तिलतैलेन सम्युच्य
भक्षयेदित्यर्थः । वातरोगान् रघ्रस्यर्दितपञ्चाघातप्रभृतौन् । तीव्रानिति—दुक्षरान् ।
विषमज्वराः सततकादयः ॥ ७ ॥

इदानीं द्वितीयरसोनकल्कं दर्शयितुमाह, पक्केति ।—वृहत्संज्ञकीऽयं रसोन-
कल्को यथापि सुगमलघाऽपि केषाञ्चित् सुबोधार्थे किञ्चित् व्याख्ये, पक्ककन्दरसोनस्ये-
त्यादि ।—पक्कं काष्ठान्तरं परिषतम् । गुल्लिकाः कन्दुव्यावयवावर्षाः, “पोषी”
इति शब्दवाच्याः । निस्तृषोक्तता इति—नखैः सञ्कीर्णता, पश्चात् पाटयित्वा
द्विधा विदाये । तदङ्कुरमिति—रसानगुल्लिकानध्यस्थकारितवर्षाङ्कुरम् । तन्मध्या-
दिति—तत्कमध्यात्, अपनीय समादायेत्यर्थः । अत्र रसोनकल्के अङ्गद्वयाणां
चूर्णं पञ्चमांशिन कल्पा क्षिपेत्, पञ्चमांशमिति—रसानकल्कात्, तेन रसोनकल्कं

कटुत्रिकं जीरकञ्च समभागानि चूर्णयेत् ।
 एकीकृत्य ततः सर्वं कल्कं कर्षप्रमाणतः ॥ ११ ॥
 खादेदग्निबलापेक्षी ऋतुदोषाद्यपेक्षया ।
 अनुपानं ततः कुर्यादेरण्डशृतमन्वहम् ॥ १२ ॥
 सर्वाङ्गैकाङ्गजं वातमर्दितञ्चापतन्त्रकम् ।
 अपस्मारमथोन्मादमूर्खस्तम्भञ्च गृध्रसीम् ॥
 उरःपृष्ठकटीपार्श्व-कुक्षिपीडां क्रिमीन् जयेत् ॥ १३ ॥

रसोनप्रयोगे अपस्थानि ।—

अजीर्णमातपं रोषमतिनीरं पयो गुडम् ।
 रसोनमश्रन् पुरुषस्त्यजेदेतन्निरन्तरम् ॥ १४ ॥

भागचतुष्टयं, द्रव्यचूर्णं भागैकमिति । भर्जितं द्विङ्गु चोत्क्रेदव्यवच्छेदाद्येभ्यः ;
 तथा द्वि—“योगेषु भर्जितं द्विङ्गु दयं गोरक्रेदकृते” इति । एवं सर्वतः । कटुत्रिकं
 शुण्ठीमरिचपिप्लवः । कल्कं कर्षप्रमाणत इति—रसानद्रव्यचूर्णमिलितं कल्कं,
 न तु केवलं कर्षप्रमाणम्, अत एव खादेदग्निबलापेक्षीति वक्ष्येनात्र मानाभावः
 सूचितः । एरण्डमूलकथितमवानुपानम्, उक्तपरिमाणं प्रत्यङ्गमेव कुर्यात् । एकाङ्गज-
 मिति—पचघातः । अपतन्त्रकं वातरोगे पठितलक्षणम् । पीडाशब्दः उरःप्रभृतिभिः
 प्रत्येकमभिसम्बद्धः, तेन उरःपीडा पृष्ठपीडा पार्श्वपीडा कटिपीडा कुक्षिपीडा
 इत्यर्थः । ननु सर्वाङ्गगुडयोगेनैव सर्वे वाताधिकाराः प्राप्ताः, तत् कथं पृथक् यद्वयम् ?
 उच्यते—सर्वाङ्गेषु सर्वेशरीरप्रकुपितो वाताऽभिहितः, एकाङ्गेन अवयवाश्रितः, तथात्
 सर्वाङ्गप्रकुपितम् एकदेशप्रकुपितञ्चामिलं नाशयेदिति न दोषः ॥ ८—१३ ॥

अथ अथासादेव त्याज्यमाह, अजीर्णमित्यादि ।—निरन्तरं सर्वकालम् ।
 अजीर्णमन्नादिजनितम् । आतपश्च घर्मसंवात् । रोषं क्रोधम् । अतिनीरमत्यल्पानम् ।
 * पयः चौरम् । गुडं प्रसिद्धम् । एकं गुडोपलक्षितत्वात् सर्वेष्वधिकाराख्याज्या
 इति वदन्ति ॥ १४ ॥

* “पयो मद्भिषीपयः, तस्य वातकर्षत्वात्, न गोपयः तस्य पयवर्गे ल्लिखित-
 ध्यात्” इति गूढाश्वेदीपिकापाठः न ह्यतथा प्रतिभाति, गौरमनाश्रुत्यादिगुणसम्पन्न
 मद्भिषीपयसः श्लेष्मकर्षत्वात् ।

रसोनप्रयोगे पच्यानि ।—

मद्यं मांसं तथाऽक्लञ्च रसं मेवेत नित्यशः ॥ १५ ॥

ऊरुस्तम्भे पिप्यल्यादिः ।—

पिप्यली पिप्यलीमूलं भङ्गातकफलानि च ।

एतत्कल्कश्च मञ्चौद ऊरुस्तम्भनिवारणः ॥ १६ ॥

परिणामशुले अपर्याजिताप्रयोगः ।—

विष्णुकान्ताजटाकल्कः सिताक्षौद्रघृतैर्यतः ।

परिणामभवं शूलं नाशयेत् सप्तभिर्दिनैः ॥ १७ ॥

परिणामशुलादौ शुण्ठादिः ।—

शुण्ठीतिलगुडैः कल्को दुग्धेन सह योजयेत् ।

परिणामभवं शूलमामवातञ्च नाशयेत् ॥ १८ ॥

सेच्यमाह, मद्यमित्यादि ।—मद्यं सुरामवप्रभृतिकम् । मांसं जाङ्गलिकं गुण-
प्राधान्यात् । अस्मस्ररसं, तच्च सातुलुङ्गादिकम् । रसं मासजनितं प्रसङ्गमित्यर्थः (?) ।
नित्यशः प्रतिदिनम् ॥ १५ ॥

इटानीमूरुस्तम्भे कल्कस्वल्पं योगमाह, पिप्यलीति ।—एतेषां कल्क इति एत-
त्कल्कः । पिप्यलीपिप्यलीमूलं विख्याते । भङ्गातकफलान्यत्र * निरस्थीनि योज्यानि ।
कृशाश्लेषा पिप्यल्यादीनां काथोऽपि प्रचरति ; तथा हि—“पिप्यलीपिप्यलीमूल-
भङ्गातकशतं पिबेत् । कल्को वा समधुर्देय ऊरुस्तम्भविनाशनः ॥” इति ॥ १६ ॥

परिणामशुलेऽपराजिताकल्कमाह, विष्णुकान्तेति ।—विष्णुकान्ता अपराजिता
प्रतीता, शतावरी वा । सिताक्षौद्रोऽप्यत्र पूर्वपरिमाणेन प्रक्षिप्ताः । सप्तदिनैरित
योगस्यास्य दृष्टफलत्वं दर्शयति । परिणामशूलं पक्वशूलं, तच्च शूलरोगे स्पष्टमेव ॥ १७ ॥

अपरमपि परिणामशुलादि प्रयोगमाह, शुण्ठीति ।—अत्राप्य कर्तव्यविधौ
† शुण्ठीतिलाभ्यां कल्कः कार्यः । गुडमत्र इयोः सन्तुलितं, चतुर्गुणेन क्षीरेण सह

* भङ्गातकानामस्थीन्यत्र सर्वत्र प्रयुञ्जन्ते । शिवटासेनात्र आक्षेपान् न लिखितम्,
अतो मतमस्य चिन्त्यम् ।

† अत्र शिवटासस्याख्या—“नागरादिकल्कमुल्कारिकावत् यवागूवत् वा क्षीरेण
साधयित्वा भक्षयेत् । शुण्ठीचूर्णे कर्ष १, पुरातनगुडं कर्ष १, तिलचूर्णे पल १,
शब्यदुग्धं शराव २” इति ।

रक्ताशंसु अपामार्गप्रयोगः ।—

अपामार्गस्य बीजानां कल्कस्तण्डुलवारिणा ।

पीती रक्ताशंसां नाशं कुरुते नात्र संशयः ॥ १९ ॥

रक्तातीसारं वटव्यादिः ।—

वटरीमूलकल्केन तिलकल्कश्च योजितः ।

मधुच्चारयुतः कुर्याद्रक्तातीसारनाशनः ॥ २० ॥

रक्तपित्तादौ लाक्षाप्रयोगः ।—

कुष्माण्डकरसोपेतां लाक्षां कर्षद्वयं पिबेत् ।

रक्तक्षयमुरोघातं क्षयरोगश्च नाशयेत् ॥ २१ ॥

साधयित्वा भक्षयेदिति भावः । अकारादयमपि मग्नदिनाभ्यन्तरे दृष्टफलः । उक्त-
मन्त्रवापि—“नागरतिलगुडकल्कं रयसा संसाध्य यः पुमानद्यात् । उद्यं परिणति-
शलं तस्यापैति मग्नरात्रेण ॥” इति ॥ १८ ॥

अथ रक्ताशंसां प्रयोगं दर्शयन्नाह, अपामार्गस्तेति ।—अपामार्गः प्रसिद्धः ।
तण्डुलवारिं तण्डुलखालनमूलं, तच्च पटपाके दर्शयित्वा, अनेन चतुर्गुणोपापामार्गस्य
बीजानां कल्कः पेष्यः, न तु तेन मानेन पेषितः, पेषयान्त् परिमितं जलम्, पत-
देव योज्यम् । भास्वि मग्नश्च इति—दृष्टफलत्वेनास्य प्रभावातिशयो वर्णितः ॥१९॥

इदानीं रक्तातीसारं वटरीमूलकल्कमाह, वटरीमूलकल्केन तिलकल्कश्चेति ।—
कल्कद्वयसङ्घणेन मर्भं मेषयित्वा कल्कः कार्यः, इत्यस्मदीयसम्प्रदायः, तेन द्वयोः साम्येन
कर्षकः पधणार्थं जलमदानुक्तत्वात्, मधुच्चारो बीजपरिमाणेन प्रक्षेपे योज्यौ । केचित्मधु
श्चोरयुत इति पठन्ति, तत्र—शौरं ज्वागोद्वं व्याधिविद्धितत्वात् । अयमेव पक्षो व्यव-
हारको दृश्यते । गुणोपायुक्तम्—“बाजं शीघ्रञ्चरश्चाम-रक्तपित्तातीसारनिह” इति ॥२०॥

अथ रक्तपित्तं कुष्माण्डयोगमाह, कुष्माण्डकंति ।—कुष्माण्डकः प्रसिद्धः, तस्य
फलभ्रंसेनेव * कर्षमादां लाक्षां ।पद्मा तेनेव चतुर्गुणेन सङ्घ पिबेत् । चतुर्गुणताऽव
पन्नमानम्, पध विधिः पानादिति बाकीं दर्शयति । लाक्षाऽलककस्य जगनी ।
अत्रापि मधुप्रक्षेपं कुर्वन्ति उक्ताः, कुतः ? पूर्वयोगानुवृत्तेः ॥ २१ ॥

* मूले “कर्षद्वयम्” इति पाठः, टीकायात् कर्षमादाभिनि । कर्षद्वयस्य
चतुर्गुण्य पधद्वयमानं भवति, कर्षस्य तु पलमानम् इति सूक्ष्मिदं दृश्यम् ।

रक्तप्रदरं तण्डुलीयप्रयोगः ।—

तण्डुलीयजटाकल्कः सञ्जीवः सरसाञ्जनः ।

तण्डुलोदकसम्पौतां रक्तप्रदरनाशनः ॥ २२ ॥

अतीसारदो अङ्गोठप्रयोगः ।—

अङ्गोठमूलकल्कश्च सञ्जीवस्तण्डुलाम्बुना ।

अतीसारहरः प्रोक्तस्तथा विषहरः स्मृतः ॥ २३ ॥

विषे बभ्याकर्कोटिकादिप्रयोगवचम् ।—

बभ्याकर्कोटिकामूलं पाटलाया जटाऽथवा ।

घृतेन विख्वमूलं वा द्विविधं नाशयद्विषम् ॥ २४ ॥

सन्निपाते अभयादिः ।—

अभयासैन्धवकणा-शुण्ठीकल्कस्त्रिदोषहा ॥ २५ ॥

अग्रमान्यादौ पथ्यादिः ।—

पथ्यासैन्धवशुण्ठीभिः कल्को दीपनपाचनः ॥ २६ ॥

रक्तप्रदरंऽप्याह, तण्डुलीयेति ।—तण्डुलीयः शाकविशेष “चौराड” इति शब्द-
वाच्यः, तस्य जटा मूलम् । कर्कोट्यताऽप्य—तण्डुलीयजटा रसाञ्जनञ्च साम्येन कर्ष-
परिमितं शाक्तं, तदन जलेन सम्मिश्र्य मधुयुक्तश्चतुर्गुणेन तण्डुलजलेन सह पातव्यः ।
तण्डुलजलं पूर्वं व्याख्यातम् । रसाञ्जनं स्वनामख्यातं, तस्य दार्दीकावसमुद्भवमिति
प्रसिद्धम् । रक्तप्रदरः स्त्रीरोगे पठितः ॥ २२ ॥

अथ विषहरणार्थं योगवरामाह, अङ्गोठमूलिति ।—अङ्गोठो हृत्तविशेषकस्य
मूलम् । शौद्रमव प्रलेपे साधु । तण्डुलाम्बुनेति चतुर्गुणेन, चतुर्गुणता च कल्क-
द्रव्यात् । विषोऽव स्थावरः । विषमिहितान्तु जलेनैव पिय इति सम्प्रदायः ॥२३॥

अपराग्याह, बभ्येति ।—एतत्त योगवचं घृतेन सह पयं, तस्य द्विविधं विषं
नाशयति इति, द्विविधं व्यावरणकमात्मकम् । केचित् बभ्याकर्कोटिकीमूलकल्केन
नस्यमाहुः ; तथा हि—“बभ्याकर्कोटिकीमूलं ह्यागीमूत्रेषु भावितम् । तस्य कार्ष्णिक-
सम्पिष्टं विषोपहतचेतसः ॥” इति । एवं बल्लमूलमञ्जनाथम् इति वदन्यके ॥२४॥

अथैकेन श्लोकं योगवचमाह, अभयेति ।—अभयादीनां चतुर्णां समतुलितानां
मिलित्वा कर्षेण कल्कस्त्रिदोषनिहवति । अभया इरीतकी । कणा पिप्पली । अपरः,

क्रिमिरीगे विहृदादिः—

त्रिवृत् पलाशवोजानि पारसीकयमानिका ।
काम्पिल्लकं विडङ्गञ्च गुडश्च समभागिकम् ॥
तन्नेत्रेण कल्कमेतेषां पिबेत् क्रिमिगणापहम् ॥ २७ ॥

रक्तार्शःसु तिलप्रयोग-नागकेशरप्रयोगौ ।—

नवनीततिलैः कल्को जिता रक्तार्शसां स्मृतः ।
नवनीतसितानाग-केशरैश्चापि तद्विधः ॥ २८ ॥

गङ्गुल्यां शुगुडादि ब्रह्मनीपयोगश्च ।—

पीतो मसूरयूषेण कल्कः शुगुठीशलाटुजः ।

—पथ्यादिभिः द्रव्यैः कल्को दीपनपाचनी भवति । अत्रापि समता द्रव्याणां, भक्षण-
मानन्तु पूर्ववत् । दीपनमध्येः । पाचनसामादौनाम ॥ २५-२६ ॥

क्रिमिरीगे कल्कमाह, विहृदिति ।—विहृदादीनां मगुडानां द्रव्याणां सामान्येन
मिलितानां कषप्रमाणेन कल्कं कृत्वा अतृगुणेन तन्नेत्रेण सप्त आलोका पिबेत् । एतच्च
क्रिमिसमूहानुद्धरतीति । त्रिवृत् निःसृता । पलाशवोजानि प्रमिडानि । पारसीक-
यमानिकेति—पारस्यदेशभवा पारसी खुरासानिशब्दवाच्या । काम्पिल्लको रचनकः,
“कषोला” शब्देन विख्यातः । अयं योगः कोष्ठगतक्रामनाशनाशमुक्तः । एके
विहृदादीनां गुडः साम्य इति वदन्ति ; तेन गुडस्यैकी भागः शषट्द्रव्याणां भागैक-
मित्यर्थः सत्यम् । तन्मते तु गुड प्रथमतो भक्षयित्वा पश्चात् विहृदादीनां कल्कं
तन्नेत्रेण सप्त पिबेदिति । तथा च तन्मान्तरे प्रयोगान्तरमपि दृश्यते, तदुच्यते—
“पारसीकधमानी पीता पर्युषितवारिणा प्रातः । गुडपूर्वां क्रमिजातं कोष्ठगतं
पातयत्याशु ॥” ॥२७॥

अथ रक्तार्शसामपि योगद्वयमाह, नवनीतेति ।—असौक्तपरिमाणेन तिलकल्को
द्विगुणितेन नवनीतेन सम्प्लाव्य भक्ष्यः, असौ रक्तार्शसां जिता कथित इत्यर्थः ।
रक्तार्शसामिति बहुवचनत्वेनान्येषामप्यर्शसां प्रशस्तः । अपरीडपि—नवनीतसित-
नागकेशरैश्च युक्त्या कल्कस्त्रिविधाऽयं भवति । सिता शर्करा । तद्विध इति—रक्तार्शसां
हन्ता इत्यर्थः । नवनीतस्याग्रेनापि योगीऽयं प्रचरति ; तेन सिता नामकेशरश्च
साम्येन साषाटकं भक्ष्यं प्रत्यहं प्रयोगात् ॥ २८ ॥

अथ गङ्गुल्यां योगद्वयं दर्शयन्माह, पीत इति ।—शुगुठीशलाटुजः कल्क उक्तपरि-

जयेत् सङ्ग्रहणीं तद्वत्तन्नेण ब्रह्मतीभवः ॥ २६ ॥

इति श्रीदामोदरसूनुना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधर-
संहितायां मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने कल्ककल्पना
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

चूर्णकल्पना ।—

चूर्णलक्षणं तस्य पर्यायो नामा च ।—

अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।

तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षौद्रस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता ॥ १ ॥

चूर्णे गुडादीनां द्रवाणाञ्च सात्वानिर्देशः ।—

चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् ।

भाष्येन कृतशतसंज्ञेन ममूर्युषेण सङ्घट्टितम् । शनाटु विन्नफलम् । मसूर्युषेर्बिष्टम्
काथकल्पनायां कथित एव । अपरोऽपि—ब्रह्मतीभवो ब्रह्मकण्ठशारिकामूलकल्कः ।
अत्रापि चतुर्गुणं तन्नं कल्काऽज्ञातव्यम् । तद्वदिति—यद्द्रवणीताशर्करा ॥ २६ ॥

इति श्रीभाषासिंहात्मजिनाढमज्ञेन विरचितायां शार्ङ्गधरदोषकायां

मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने कल्ककल्पनाऽध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

इदानीं चूर्णकल्पनां व्याख्यास्यामः । प्रथमतस्तत्त्ववृत्तमाह, अत्यन्तेति ।—
अत्यन्तशुष्कमिति—सूर्याग्निः शीघ्रितद्रवांशम् । यद्द्रव्यमिति—पुष्पफलपत्रत्वङ्गुल-
निर्यासादिसंज्ञम् । सुपिष्टमिति—अतिशयेन चूर्णितं, शिलायामिति शेषः ।
वस्त्रगालितं वस्त्रपूतम् । तसु चूर्णे रजः क्षौद्र इति पर्यायनामभ्यां संज्ञितम् ।
तन्मात्रेति—मद्युषार्थे मानं * कर्षसम्मिता ज्ञेया इत्यनुक्तप्रयोगेषु ॥ १ ॥

* “कर्षसम्मिता वचनार्थेत्, अथवले एकटङ्कान् बर्हयितव्या” इति गु० दी० ।

चूर्णेषु भर्जितं द्विज्जु, देयं नोत्कलेदकञ्जवेत् ॥ २ ॥

लिङ्गेच्चूर्णे द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः ।

पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥ ३ ॥

दीपभेदेन अनुपानानां माहानिर्देशः ।—

चूर्णावलेहगुटिका-कल्कानामनुपानकम् ।

वातपित्तकफातङ्गे त्रिङ्गेकपलमाहरेत् ॥ ४ ॥

अनुपानस्य गुणः ।—

यथा तैलं जले क्षिप्तं क्षणेनैव प्रसर्पति ।

अनुपानबलादङ्गे तथा सर्पति भेषजम् ॥ ५ ॥

इदानीमविशेषोक्तेषु शर्करागुडयोर्मानपूर्वकं प्रक्षेपविधिमाह, चूर्णे इति ।—
गुडमायं चूर्णोशात् । शर्कराऽपि द्विगुणिता चूर्णपरिमाणादित्यर्थः । चूर्णोन्मिति वङ्ग-
वचनत्वेन गुटिकालेहादिष्वपि भर्जितं द्विज्जु बोद्धव्यम् ।* सर्वैरित्यतो घृताद्यैर्गति
यत् पनयंश्चणं कृतं तत् तोयचौरमथमूत्रादीनां व्यवच्छेदायै, यत् पतैः सह चूर्णस्य
पानमुक्तमेतस्माद्ये, लेहस्तु मधुघृततैलादीनां प्रशक्तः । पिबेदित्यादौ चतुर्गुणता
चूर्णभागात् । द्रवैरिति—तोयचौरमथमूत्रादात्मः ॥ २।२ ॥

अथ चूर्णादीनामनुपानमात्रां दर्शयन्नाह, चूर्णावलेहेति ।—अनुपानकामात—
अनु पश्चात् पानम्, औषधभक्षणापरि यत् पीतं तदनुपानकमित्यर्थः । “वातपित्त-
कफातङ्गे त्रिङ्गेकपलमाहरेत्” इत्यनुक्तस्यो ज्ञेयः । आतङ्गो रोगः, तेन वातातङ्गे त्रिपलं,
पित्तातङ्गे द्विपलं, कफातङ्गे पलैकमिति तात्पर्यार्थः । अनुक्तेष्वनुपानेषु जलानुपानं
प्रशस्तम् ; तथा हि—“सर्वेषामनुपानानां माहेन्द्र तोयमुत्तमम्” (सु० सू० ४६५०)
इति । सुसुतेऽपि—“सर्वानुपानेषु वरं वदन्ति मेऽयं यदन्ध शक्तिभाननस्यम् । लोकाश्च
जन्मपभृति प्रशस्तं तोयात्मकाः सर्वरसाश्च दृष्टाः ॥” (सु० सू० ४६५०) इति ॥ ४४ ॥

अथानुपानस्य प्रयोजनं निर्दिष्टुमाह, यथेति ।—भेषजं भिषजा संस्कृतं द्रव्यं तथा
अङ्गे सर्पति, कुतः ? अनुपानबलात् अनुपानशक्तितः । दृष्टान्तमाह, यथा
तैलमित्यादि ।—सुगमम् ॥ ५ ॥

* सर्वैरित्यतः इत्यत्र “सर्वैः द्रवैरित्युक्त्वाऽपि” इति पाठकल्पनमुचितम् ।

भावनाद्यं द्रव्यपरिमाणनिर्देशः ।—

द्रवेण यावता सम्यक् चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत् ।
भावनायाः प्रमाणन्तु चूर्णे प्रीक्षां भिषग्वरेः ॥ ६ ॥

स यथा—

सर्वविषज्वरे आमलक्यादि ।—

आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवस्तथा ।
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरविनाशनः ॥ ७ ॥
* (भेदी रुचिकरः श्लेष्म-जेता दीपनपाचनः ॥)

कासज्वरादौ पिप्पलीयोगः ।—

मधुना पिप्पलीचूर्णं लिङ्घित् कासज्वरापहम् ।
ह्रिक्राश्वामह्वरं कण्ठं श्लोहघ्नं बालकोचितम् ॥ ८ ॥

अथ चूर्णाद्यं भावनापरिमाणमाह, द्रवेणेति ।—सामान्येन सर्वे तीया-
दिकम्, अन्यदपि यद्द्रवीकृतं तदपि ग्राह्यं न दोषः । प्लुतमिति—प्लावितं,
यथा मयस्वरसस्वरूपस्तद्वदिति । भिषग्वरैरित्यनेन युक्त्या कर्तव्य इति
भावः ॥ ६ ॥

स यथेत्यनेन चूर्णाणि दर्शयति गत्यकारः, आमलमिति ।—आमलादिकोऽयं
गणः सर्वज्वरविनाशनी भवति । आमलमिति—आमलफलम् । पथ्या इरीतकी ।
एतत् सकलं साम्यमनुक्तत्वात् । सर्वज्वरमिति—अष्टविधं, व्यवहारतस्तु
विषमज्वरेषु प्रायशः प्रचरति । भेदी रुचिकरः इत्यादिपदद्वयं केषित्
पठन्ति ॥ ७ ॥

मधुनेति ।—अयं मधुपिप्पलीयोगः कासज्वरादीन् हन्ति, विशेषेण बाला-
नामुचितः । बालकेति सामान्येन त्रैविध्यं सूचयति, तद्वशा—आ-षोडशात्
बालः स त्रिविधः, शौरपः, शौराज्ञादः, अज्ञाद इति ॥ ८ ॥

* श्लोकार्थोऽयं प्रसिद्ध इति दीपिकाकारः ।

मेढादौ त्रिफलाप्रयोगः ।—

* एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ विभीतकी ।
चत्वार्यामलकान्येवं त्रिफलैषा प्रकीर्त्तिता ॥ ९ ॥
त्रिफला मेहशोथघ्नो नाशयेद्विषमज्वरान् ।
दौपनी श्लेष्मपित्तघ्नी कुष्ठहन्त्री रसायनी ॥
सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयान् जयत् ॥ १० ॥

अग्निमान्दादौ त्रिकटुप्रयोगः ।—

पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रिभिस्त्र्यूषणमुच्यते ।

अथ त्रिफलाचूर्णमाह, एकैति ।—उक्तपरिमाणेन मेढादिकान् इन्तीति । यदा सैव त्रिफला सर्पिर्मधुभ्यामवलंबिता तदा नेत्रामयान् जयेदिति । अवलंबन्तु सायमुपयोज्यः ; तथा ह्युक्तम्—“ऊर्ज्वररोगघ्नी सायं स्वादवलेदिका” इति । कीदृशमुक्तपरिमाणम् ? तमाह, एका हरीतकीत्यादि ।—एतत् गणनापरिमाणं त्रिफलायाः कथितं, न तु तृणनायां विषममानं, यतः गुडकसङ्ग्रामानेनैव समत्वमस्याः ; कुतः ? दिव्यार्धिकी हरीतकीति वाक्यानुरोधतः ; तथा हि—“नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकैव विक्षेपता । हरीतक्याः फले यत्र हयं तत् श्रेष्ठमुच्यते ॥” इति । नवादिगुणाऽपि प्रसक्तौ निश्चये, यत्र.—“नवा स्त्रिंशद्वा घना वृत्ता गुर्वीं क्षिप्ता तथाऽर्धसि । निमज्जेत वा प्रशस्तत्वात् गुणकृतं सा प्रकीर्त्तिता ॥” इति । विभीतकमपि कर्षाक्षपथ्यायनामयां कथितमिति प्रसिद्धिः, उक्तं निघण्टो—“विभीतकः कर्षफलो वासन्तोऽक्षः कलिद्रुमः” इति ; तेन हे विभीतकफले कथिते । आमलमपि कोलमंजं वर्जितं, कोलस्त्वर्द्धकर्षस्थं पथ्यायनामिति, तेन चत्वार्यामलकानि भवन्ति ; एतेन त्रिफलायास्तृणनामायमपि दर्शितं, गणनायाश्च विषमत्वमिति, न तु तस्या भागेषु विषमता, यतो दृश्यते हि ब्रह्मवैद्यानां व्यवहारोऽयमेव । यद्यपि त्रिफला द्वितीयाऽप्याक्ष, तथाऽपि सर्वत्रैवाविशेषोक्तौ त्रिफलाशब्देन हरीतक्यादिकमेव गृह्यते ; यदुक्तं—“ट्राक्षाकाशमय्येखर्ज्वर-फलाणीति फलात्रिका । इयं प्रोक्ता च द्वितीया त्रिफला चरकादिभिः ॥” इति ॥ ९।१० ॥

* “शार्ङ्गधरेण उक्तभागवद्द्वया लिखिता त्रिफला कवलं चूर्णं काथविषया अनुपानगुणावधिषा च, अथवा नवायसचूर्णादौ विरोधः स्यात्, यतः कौबलत्रिफला-काथे चूर्णे च भागवद्दृश्यते” इत्यादि गू० दी० ।

दीपनं श्लेष्मदीघ्नं कुष्ठपीनसनाशनम् ॥

जयेदरोचकं सामं मेहगुल्मगलामयान् ॥ ११ ॥

अरुच्यादो पञ्चकोलम् ।—

पिप्पलीचव्यविश्वः पित्तपिप्पलीमूलचित्रकैः ।

पञ्चकोलमिति ख्यातं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥

आनाहृष्टीहगुल्मघ्नं शूलश्लेष्मोदरापहम् ॥ १२ ॥

त्रिजातकचातुर्जातकैः ।—

त्रिगन्धमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातं सकेशरैः ।

त्रिगन्धं सचतुर्जातं रुचीष्णं लघुं पित्तकृत् ॥

वर्ष्यं रुचिकरं तीक्ष्णं विषश्लेष्मामयान् जयेत् ॥ १३ ॥

अथ दूषणपूर्णमाह, पिप्पलीति ।—इदमपि विकटकपर्थायनाम्ना कथितम् ।
वशाया साम्यमित्यनुक्त्वात् । साममिति—अरोचकं दोषं वा । मेहगुल्मगलामया-
निति—मेहामयान् गुल्मामयान् गलामयान् ॥ ११ ॥

पञ्चकोलमप्याह, पिप्पलीति ।—अथ चव्यं गजपिप्पलीमूलम् । विश्वः पित्तपि-
पिप्पलीमूलं पिप्पलीजटा । चित्रकः स्वनामख्यातः । अत्रापि पञ्चानां समत्वम् । रुच्यं
रुचिकरम् । दीपनमयः । पाचनमामादीनाम् । आनाह उदरापूरः । (ऊषकादि-
गणः,—“ऊषकं सैश्ववं हिङ्गुं काशीशहशगुग्गुलुः । शिलाजतुं तल्यकञ्च ऊषकादि-
रुदाहतः ॥ ऊषकादिः कर्फं हलिं गण्ठीं मेदीविशोधनः । अशरौशकरामूष-
शूलघ्नः कफगन्धनम् ॥” इति । अथमपि पाठः कश्चित्) ॥ १२ ॥

इदानीं त्रिगन्ध-चातुर्जातकपूर्णमाह, त्रिगन्धमिति ।—एलात्वक्पत्रैः कृत्वा
त्रिगन्धं कथितम् । चातुर्जातन्तु सकेशरैरेलात्वक्पत्रैरेव प्रीकृतम् ।
* एला सूक्ष्मा । त्वक् गुडत्वक् । पत्रं पत्रकम् । केशरं नागकेशरम् ।
रुचीष्णमिति बोध्यतः लघुपाकित्वात् । वर्ष्यं कान्तिकरम् । तीक्ष्णं
मरिचादिवत् ॥ १३ ॥

* एलायां सर्वत्रैव स्थूलैला गृह्यते वैद्यैः । त्रिजातचातुर्जातयोः स्थूलैलेव,
न तु सूक्ष्मैला ।

जीवनीयगणः ।—

काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ तथा ।
 मेदा चान्या महामेदा जीवन्तौ मधुकं तथा ॥ १४ ॥
 मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवनीयो गणस्त्वयम् ।
 जीवनीयगणः स्वादुर्गर्भमन्वानकृद्गवः ॥ १५ ॥
 स्तन्यकृत् हंशो वृष्यः स्निग्धः शीतस्त्रुषापहः ।
 रक्तपित्तं क्षयं शीघ्रं ज्वरदाहानिलान् जयत् ॥ १६ ॥

षट्पदगैः ।—

हे मेदे हे च काकोली जीवकर्षभकौ तथा । *

जीवनीयगणमाह, काकोलीत्यादि ।—षट् जीवनीयगणे काकोली क्षीर-
 काकोली च स्वनामतः प्रसिद्धा । किञ्चित्पथीनांपथात् लक्षणमप्याह, तद्वयथा—
 काकोली मधुरा चर्वणतः । क्षीरप्राया वर्णतः शुक्ला च क्षीरकाकोली अत्यन्तक्षीर-
 युक्ता । एतद्वयं विटपविशेष (५) दक्षिणोत्तरेऽतोव प्रसिद्धम् । जीवकर्षभकाविति
 —जीवकस्य ऋषभकस्य तौ; जीवको मधुररसः कृत्वविटपः कूर्चशीर्षकः ।
 ऋषभकोऽपि कृत्ववृष्यः सदस्त्रिद्वि विषाणीति । एतद्वयमपि दक्षिणदेशे
 प्रचरति । मेदा चान्या महामेदा इति—मेदा स्वल्पपर्णी मेदोगत्या अल्पवृष्यसंज्ञका,
 स च काष्ठविशेषो गच्छेद्यो देशान्तरादवगन्त्यः । महामेदाऽप्युच्छिद्रान्त्वता
 काष्ठविशेषः, स च दक्षिणोत्तरपथे पर्वतषु प्रसिद्धः, तत्र देवर्षिर्वागति प्रसिद्धः ।
 जीवन्तौ शाकविशेषः, सा शीतलापथे पर्वतषु हन्दावृष्यशाखाऽस्ति तत्रैवोत्पद्यते । मधुकं
 मधुयष्टीति * जलजानवल्लीविशेषः, मधुरा भक्षणतश्च, अमो विख्याता संवृष्येव ।
 मुद्गपर्णी माषपर्णी चेति द्रव्ययुग्म मिश्रमात्रा प्रसिद्धं, मुद्गवत पथे यस्याः सा
 मुद्गपर्णी, एवं माषपर्णीति । मुद्गपर्णीति—क्षुद्रावनसम्भवा मार्जारमोटिनीति ।
 माषपर्णी च कृष्णनासा इयुर्गुण्यकाकारा पर्वतोद्भवा मधुरा च । पशिरथं
 जीवनीयगणसंज्ञः स्वादुर्गर्भरसः । गर्भसन्धानकृदाति—वम्यागर्भकरः प्रभावात् ।
 स्तन्यकृत्—क्षीरवृद्धिकरः । वृद्धयो धातुवृद्धिकरः । वृष्यः शुक्रवृद्धिकरः ॥ १४—१६ ॥
 षष्ठाष्टममप्याह, हे मेदे इति ।—असौ गुणेः कृत्वा जीवनीयगणसाध्यः,

* यद्यपि अलज-जलजमेदेन मधुकव्यं दृश्यते, तथाऽपि जीवनीयगणोक्त-
 मधुकशब्देन वैद्याः अलजमेव गृह्णन्ति, न तु जलजम् ।

ऋद्धिहृद्दी च तैः सर्वैरष्टवर्ग उदाहृतः ॥

अष्टवर्गी बुधैः प्रोक्तो जीवनीयसमी गुणैः ॥ १७ ॥

पञ्चलवणम् ।—

सिन्धु सौवर्चलञ्चैव विडं सामुद्रकं गडम् ।

एकह्रिचतुःपञ्च-लवणानि क्रमाद्द्विदुः ॥ १८ ॥

तेषु मुख्यं सैन्धवं स्यादनुक्ते तत् प्रयोजयत् ।

सैन्धवाद्यं रोमकान्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकम् ॥ १९ ॥

मधुरं सृष्टविष्मत्त्रं स्निग्धं सूक्ष्म बलापहम् ।

वीर्यीणां दीपनं तीक्ष्णं कफपित्तविवर्धनम् ॥ २० ॥

अ चाष्टभिद्रेष्वोर्मिलितः ; तदयथा—“हे मेटे हे च काकोल्यो जीवकर्षभकौ तथा । इौ च ऋद्धिहृद्दी च हे—” । अथ ऋद्धिहृद्दी तु नास्तीति प्रसिद्धे । तयोश्चक्रमिति यच्च गृहं ऋद्धिहृद्दी सः तस्य वसुद्विर्भवतीति प्रसिद्धिः । अथच सुश्रुतगणसङ्गृहे जीवनीयाष्टकसंज्ञः । चरकयोगे तत् पूर्वोक्तं जीवनीयदशकमिति ॥ १९ ॥

लवणपञ्चकमाह, सिन्ध्विति ।—अयं लवणपञ्चकसंज्ञको गणः । सिन्धु सैन्धवं, तच्च सिन्धुइवमित्यर्थः । सौवर्चलं प्रसिद्धं, तदेष निर्गम्य काललवणमित्युच्यते । विडं क्वचित्, तच्च प्रसारणीकरकभक्तलवणमंयोगादाद्यटाह्नं निर्हंसं विडमिति ख्यातम् । सामुद्रकमिति—दक्षिणसमुद्रसमीपे भवं सामुद्रकं, तच्च गडलवणाकारं विमलतरं ज्ञेयम् । गडं तच्च रोमकं, तच्च श्राकणरीटंशोत्यद्रम् । एकह्रिचतुः-पञ्चात् लवणकमां व्यक्तसमस्तपदार्थं सूचितं, यथा “इौ चारौ लवणवयम्” इत्यादिवचनात् । द्विलवणं सैन्धवसौवर्चलावर्धमित्यर्थः । एवमन्यदपि बोध्यम् । तेषु मुख्यं सैन्धवं स्यादित्यनेनाशुक्तं अल्पेषु मुख्यं लवणं, तच्च सैन्धव योज्यमिति भावः । अतु “सैन्धवाद्यं रोमकान्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकम्” पुनः किमर्थं क्रतम् ? उच्यते, आदौ सैन्धवस्य अन्ते रोमकस्य च यद्व्यं तन्त्वान्तरंऽपि नियतं, मध्ये कश्चिद्विपरीतमिति ; तथा च सुश्रुते, * “सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकाणि पञ्च मुख्यानि” इति मतद्वयाभिप्रायेण पुनर्यद्वयं न दोषः । पूर्वमतस्तु चरके प्रतीतम् । मधुरं परि-पाकात् । सुश्रुते तु यथापूर्वं स्वादूनि, स्वादुरव गुणः ; यतः रसेषु गुणसंज्ञा इति

* अदितसुश्रुतसंहितासु—“सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकौऽदप्रभृतीनि लव-णाणि यथोत्तरसूत्राणि—” इत्यादि पाठो दृश्यते ।

चारद्वयम् ।—

स्वर्जिका यावशुकश्च चारयुग्ममुदाहृतम् ।

ज्ञेयौ वङ्गिसमौ चारौ स्वर्जिकायावशुकजौ ॥ २१ ॥

अन्ये चाराश्च गुल्मार्शी-ग्रहणोरुक्छिदः सराः ।

पाचनाः कृमिपुंस्वप्नाः शर्कराश्मरिनाशनाः ॥ २२ ॥

सर्वावधज्वरे सुदर्शनचूर्णम् ।—

त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारौयुगं शटी ।

त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः ॥ २३ ॥

कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च बालकम् ।

निम्बः पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकम् ॥ २४ ॥

यमानौन्द्रयवो भार्गी शिशुबीजं सुराष्ट्रकम् ।

षचा त्वक् पद्मकीशेरं चन्दनातिविषावलाः ॥ २५ ॥

शालपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।

केचित् । अपरे तु खवेषु मधुरत्वमणुरससंज्ञकमामनन्ति । सृष्टविष्णुवामिति—
ससकम् । सूक्ष्ममिति—रौमकूपार्द्रप्रवेशकत्वात् । तीक्ष्णं मरिचादिवत् ॥ १८—२० ॥

अथ चारयुग्मं दशग्रहाद्, स्वर्जिकेति ।—तत्र स्वर्जिका प्रसिद्धा, “साजी”
शब्दाख्या । यावशुको यवचारः । वङ्गिसमौ उष्णबीजत्वात् । यावशुकश्चेति
चकारात् टङ्गणचारमपि चारवितयग्रहणयोन्यम् ; यथा “चारवीणि रमेन्द्रशुद्ध-
मस्रतम्” इत्यादि वचनात् । अन्ये चाराश्चेति ।—अन्येति—मुष्ककपाटलाऽपामार्ग-
मोजिहिकाकदलीसुषामप्रहतयः । गुल्मार्शीग्रहणोरुक्छिदः इति—अत्र रुक्छब्दी
गुल्मादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन गुल्मरुक् अर्शोरुक् ग्रहणोरुगिति । सराः
संसकाः । कृमिघ्नाः पुंस्वप्नाश्च, पुंस्वं शीघ्रम् ॥ २१।२२ ॥

इदानीं सुदर्शनचूर्णे निदर्शयन्नाह, त्रिफलेति ।—रजनीयुग्ममिति—हरिद्राद्वयम् ।
कण्टकारौयुगमिति—लघुकण्टकारो उदककण्टकारी च । शटी कर्चूरभेदः । ग्रन्थिकं
पिप्पलीमूलम् । मूर्वा शोरकायुः । त्रायमाणा स्वनामध्यायात् । वत्सकः कुटजः ।
शिशुबीजं शोभाजनं, देतमरिचमिति प्रसिद्धम् । सुराष्ट्रकं सृष्टिकाविशेषः, “फट्कारौ”
इति षोडशे । केचित् सुराष्ट्रकमित्यस्य स्थाने चदंष्ट्रकमिति पठन्ति, तत्र—चदंष्ट्रको

चित्रको देवटारु च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥ २६ ॥
 जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना ।
 पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥ २७ ॥
 तालीशपत्रञ्च तथा ममभागानि चूर्णयेत् ।
 सर्वचूर्णस्य चाङ्गं कौरातं निक्षिपेत् सुधीः ॥ २८ ॥
 एतत् सूटर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।
 ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ २९ ॥
 पृथग्दग्धागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान् ।
 मन्निपातोद्भवांश्चापि मानमानपि नाशयेत् ॥ ३० ॥
 शीतज्वरैकाहिकादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् ।
 श्वासं कामञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं हन्ति कामलाम् ॥ ३१ ॥
 त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलनिवारणम् ।
 शीताम्बुना पिबेद्दीमान् सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ ३२ ॥

गोक्षरः । लवङ्गं वराहकम् इति लोके । चन्दनं श्वेतम् । पत्रकं काप्रविशेषः । शालपर्णी
 पृथिवी कवरद्वयशब्दवाच्यम् । तगरं स्वनामख्यातम् । पटोलपत्रम् । जीवकर्षभकौ
 जलनाम्ना प्रसिद्धौ । पुण्डरीकं कमलम् । तालीशपत्रं प्रसिद्धम् । शेषं सुबोधम् ।
 एतत् सकलं प्राणमात्रं गृहीत्वा चूर्णे कर्तव्यम् । कौरातो भूनिखः, तच्च ममलचूर्णस्य
 ही भागो कौरातचूर्णस्य चैकी भाग इति । किञ्चित् सर्वचूर्णस्य चाङ्गासत्यनेन
 सर्वचूर्णस्यैकी भागः भूनिखस्य भागोऽक इति व्याख्यानयन्ति । अपरे तु चाङ्गासत्यने-
 नार्द्धस्य अंशं चतुर्थांशं, तेन सममिति व्याख्यानयन्ति च । अंशद्वयं इति
 प्रसिद्धं एतेनाष्टमांशं कौरातमित्यर्थः । एतद्ग्राख्यानद्वयमनङ्गत्वं, कृतः ? सर्वजना
 मस्यात्मान्, दोषत्रयापहमिति—प्रकृपितदोषद्वय, व्यक्तं समकं वा । निखिलानिति
 —अष्टधा । ननु पृथग्दग्धागन्तुजायेति यत् पुनरीदृशं कृतं, तत् व्यर्थं, निखिलानि-
 निखिलानेव अर्थके ? उच्यते—पीनकृत्तु ज्वराणां यत् तदस्य ज्वरनाशने विशिष्टत्वं
 दर्शयति, एत एव नात्र काऽपि विचारणीति यदुक्तं कृतम् ; यदा—सर्वज्वरेष्वर्थं
 प्राशयः प्रचरति नात्वेषु, तेन पुनर्ज्वरदोषं कृतं न दोषः । ऐकाहिकादीनिति—
 आदिशब्दात् ततोयकषातुषकादयः । शूलशब्दस्त्रिकादिकप्रत्येकनभिसम्बध्यते ; तत्र

सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।

तद्वज्रवराणां सर्वेषामिदं चूर्णं प्रणाशनम् ॥ ३३ ॥

कासादौ त्रिफलादि ।—

कासश्वासज्वरहरी त्रिफला पिप्पलीयुता ।

चूर्णिता मधुना लीढा भेटिनी चाग्निबोधिनी ॥ ३४ ॥

कासादौ कट्फलादि ।—

कट्फलं मुस्तकं तिक्ता शटो शृङ्गी च पौष्करम् ।

चूर्णमेषाञ्च मधुना शृङ्गवेररसेन वा ॥ ३५ ॥

लेह्यं ज्वरहरं कण्ठं कासश्वामारुचीर्जयेत् ।

वायुशूलं तथा छटिं क्षयञ्चैव व्यपोहति ॥ ३६ ॥

कासादौ द्वितीयकट्फलादि ।—

* (कट्फलं पौष्करं शृङ्गी मुस्ता त्रिकटुकं शटो ।

समस्तान्येकशो वाऽपि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

त्रिकं वातस्थानम् । यथा सुदर्शनं विष्णुचक्रं दानवाविनाशनं भवति, तथा सर्वज्वराणां-
मिदमपि नाशनं, तस्मात् सुदर्शनम् इति भंजा ॥ ३३—३३ ॥

अथापराणि चूर्णान्याह, कासेति ।—अत्र त्रिफला समतुलितया श्यावा । पिप्पली-
युतेति—पिप्पली एकद्रव्यभागापेक्षया । मधु अत्राबलेद्भिन्नोऽयम् । चूर्णमागत्य दोष
बलापेक्षया ॥ ३४ ॥

कट्फलमिति ।—अयं कट्फलादिसंज्ञकचूर्णगणः । तत्र तिक्ता कट्टरोद्विषी ।
शृङ्गी कर्कटाख्या । पौष्करं पुष्करमूलं, तदभावे कुष्ठं ग्राह्यम् । शृङ्गवेररसेनेति—
आर्द्रकरसेन चतुर्गुणेन सद्यः पानमुक्तं व्यवहारात्, न तु लेह्यम् । लेह्यमस्य मधुना
द्विगुणेनेत्यर्थः । वायुशूलमिति—वातजनितशूलम् । एके “वायुशूलम्” इति
पठन्ति, तत्र—गुदगतवातपोषानित्यर्थः । मधु वातादेव सकलशूलस्थोपपत्तिरिति ;
यतः “न वातेन बिना शूलम्” इत्यादिवचनं, तत्र कथमत्र पृथक् वातशूलवद्वयम् ?
अथ—वायुशूलं वातपायशूलं, न पित्तकफादिमात्रं, यस्मात् “शूलान्कष्टौ बुधा
वायुः” (शा० पू० ७५०) इति ॥ ३५३६ ॥

* अविशोऽयम् ।

घाट्टकखरसचीट्रैलिङ्घात् कफविनाशनम् ।

शूलामिलासुचिच्छर्दि-कासश्वासक्षयापहम् ॥)

कासादौ तृतीयकट्फलादि ।—

* (कट्फलं पौष्करं कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह ।

श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठी लीहः कफान्तकत् ॥)

बालस्य कासादौ शृङ्गादि ।—

शृङ्गीं प्रतिविषां कृष्णां चूर्णितं मधुना लिहेत् ।

शिशोः कासज्वरच्छर्दि-शान्त्यै वा केवलां विषाम् ॥३७॥

बालस्य कासे यवक्षारादि ।—

† (यवक्षारविषाशृङ्गी-मागधीपौष्करोद्भवम् ।

चूर्णं क्षौद्रयुतं लीढं पञ्चकासान् जयेच्छिशोः ॥)

बामांतोसारे शृङ्गादि ।—

शृङ्गीप्रतिविषाद्द्विङ्ग-मुस्ताकुटजचित्तकैः ।

चूर्णमुष्णास्वना पीतमामांतोसारनाशनम् ॥ ३८ ॥

शृङ्गीमिति ।—एतत् शृङ्गादिचूर्णं बालरोगेऽतीव प्रशस्तम् । शृङ्गी कर्कटाख्या । प्रतिविषा युक्तकन्दा । कृष्णा पिप्पली । वेद्यनेन योगान्तरमाह, केवलां विषा-मिति ।—एकामतिविषां मधुना सङ्गावलिङ्घं बालो ज्वरेभ्यो विसृक्तः स्यादित्यर्थः । तथा च तन्वान्तरे—“शृङ्गी † सकृष्णाऽतिविषां विचुर्ण्यं लीढं विटप्यामधुना शिशुनाम् । कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानां समासिकासातिविषामथैकाम् ॥” इति । बालानामतोसारेऽपि मुस्तान्वितोऽयं योगः प्रचरति । ‡ चतुर्भुजैति तत्र चोद्भवदिति शब्दवाच्यः । तथा हि—“घनकृष्णाऽरुणाशृङ्गी-चूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् । शिशोर्ज्वरान्तिसारघ्नं कासं श्वासं भस्मिं जयेत् ॥” इति ॥ ३७ ॥

बामांतोसारे शृङ्गादिचूर्णमाह, शृङ्गीति ।—द्विङ्गं चक्र भर्जितं दैवम् । कुटज-

* प्रक्षिप्तोऽयम् ।

† प्रक्षितोऽयम् । चक्रदत्ते यवक्षारस्थाने धन्वयासयोगेनायं योगो दृश्यते,

तथा च—“पौष्करातिविषाशृङ्गी-मागधीधन्वयासकैः” इत्यादि ।

‡ “सकृष्णा” इत्यत्र “समुक्ता” इति पाठः चक्रसङ्घे ।

§ योगोऽयं चक्रसङ्घे “बालचातुर्भेद्रिका” इति नाम्ना पठितः ।

आमातीमारं हरीतक्यादि ।—

हरीतकी प्रतिविषा सिन्धु सौवर्चलं वचा ।

ह्रिङ्गचेति कृतं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥

आमातीसारशमनं ग्राहि चाग्निप्रबोधनम् ॥ ३८ ॥

अतीमारं स्वल्पगङ्गाधरचूर्णम् ।—

मुस्तमिन्द्रयवं विल्वं लोभ्रं मोचरसं तथा ।

धातकीं चूर्णयेत्तक्र-गुडाभ्यां पाययेत् सुधीः ॥ ४० ॥

सर्वातीसारशमनं निरुणद्धि प्रवाहिकाम् ।

लघुगङ्गाधरं नाम चूर्णं सङ्गाहकं परम् ॥ ४१ ॥

अतीमारं वृद्धगङ्गाधरचूर्णम् ।—

मुस्तारलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोभ्रबालकैः ।

मन्वेन्द्रयवं, पाचनत्वात् । स्यान्वनेति—चतुर्गुणितोष्णपानीयेन सदाखीर्यं
त्रिदोषेषु तु ! १) फाण्टवद्विप्राय्यं पिबेत्, चूर्णकल्पनायां कथितत्वात् ॥ ३८ ॥

अपरमप्याह, हरीतकीति ।—सिन्धु सैन्धवम् । ह्रिङ्ग अत्र भर्जितं देयम् ।
पानमागन्तु पूर्ववत् । अथ योगी यद्विज्ञानमपि प्रशस्तः । एके हरीतकीत्यागेनापि
योगमन कुर्वन्ति ; तदुक्तमत्रेव परिभाषाध्याये—“न्याधेरयुक्तं यद्व्यं गणीकामप तत्
त्यजेत्” (शा० पू० १ अ०) इत्यादिवचनात् ॥ ३८ ॥

इदानीं गङ्गाधरसंज्ञकं चूर्णद्वयमाह, मुस्तामित्यादि ।—एतद्विषयगङ्गाधरं नाम
चूर्णं सङ्गाहकं परं विख्यातम् । अत्र विल्वं विल्वपौशकम् । मोचरसः शाल्मलीभिर्यासः ।
धातकी धातकीकुमुमानि । अथ तक्रोपलक्षितत्वात् मथितमपि याज्ञस्य । अथवा
दर्शनाद्वा “मथितगुडसम्प्रयुक्तम्” इति । ननु मथिततक्रयोः की भेदः ? उच्यते,
• “सजलं गौरसं घोलं मधु तच्चाहंवारकम् । तक्रं विभागमिदं न केवलं मथित
स्युतम् ॥” इति । कल्पना चाख्य—मुस्तादिचूर्णे कार्षिकं माद्यतचतुर्गुणेन गुडवर्षण
च सप्त विमर्दितं पीतम् । पक्वातीसारं योगोऽयम् ॥ ४०।४१ ॥

* भावपकाशं—“ससरं निजलं घोलं मथितस्त्वमरोदकम् । तक्रं पादजलं
प्रोक्तमुदञ्चित्वर्द्धवारिकम् ॥” इति, तथा सुसुते “मन्थनादिपृथग्भूतस्त्रेहमर्द्धोदकम्
यत् । नातिमान्द्रव्यं तक्रं स्वाहस्यं तुवरं रसे । यत् ससंघमजलं मथितं घोष-
मुच्यते ॥” इति पाठः ।

विल्वमोचरंसाभ्याञ्च पाठैन्द्रयववत्सकैः ॥४२॥
 आम्बवीजं प्रतिविषा लज्जालुरिति चूर्णितम् ।
 क्षौद्रतण्डुलपानीयैः पीतैर्याति प्रवाहिका ॥ ४३ ॥
 सर्वातिसारग्रहणी प्रशमं याति वेगतः ।
 वृद्धगङ्गाधरं चूर्णं सरिद्देगस्य रोधकम् ॥४४॥

अतोसारं अजमोदादिचूर्णम् ।—

अजमोदा मोचरसं सशृङ्गवेरं सघातकीकुसुमम् ।
 गोदधिमथितयुक्तं गङ्गामपि वाहिनीं रुन्ध्यात् ॥४५॥

यद्दृष्ट्वा मरिचादिचूर्णम् ।—

तक्रेण यः पिबेन्नित्यं चूर्णं मरिचसम्भवम् ।
 चित्रसौवर्चलोपेतं ग्रहणो तस्य नश्यति ॥
 उदरप्लीहमन्दाग्नि-गुल्मार्शोनाशनं भवेत् ॥४६॥

यद्दृष्ट्वां कपित्थाष्टकचूर्णम् ।—

अष्टौ भागाः कपित्थस्य षड्भागा शर्करा मता ।
 टाडिमं तिल्लिङ्गेकञ्च श्रोफलं धातकी तथा ॥ ४७ ॥

* अजमोदा पिप्पली च प्रत्येकं स्युस्त्रिभागिकाः ।

मरिचं जीरकं धान्यं ग्रन्थिकं बालकं तथा ॥ ४८ ॥

अथदपि, मुक्तोति ।—अदारलुकी वृधविशेषः स्वनामप्रासङ्गः । वत्सकः कुटल-
 त्वक् । आम्बवीजमिति—आसफलास्यमज्जा । लज्जालुर्विख्याता । अत्रापि दिग्वा-
 तेन क्षौद्रेण विष्टय चतुर्गुणेन तण्डुलजलेन पयम् । सरिद्देगस्य रोधकमिति—
 नदीप्रवाहाद्वरोधकत्वेनोत्कृष्टप्रभावयुक्तम्, अत एव गङ्गाधरसंज्ञा ॥ ४२—४५ ॥

अथ यद्दृष्ट्वा प्रयोगानाह, तक्रेणेति ।—इदं मरिचाद्यं नाम चूर्णं यद्दृष्ट्वा
 प्रप्राक्तम् । मरिचचित्रकसौवर्चलं समचूर्णं साहस्राणहयं चतुर्गुणेन तक्रेण सह
 पिबेत् । निर्यामत्यनेन सेव्यमिदं महारोगोपयुक्तत्वात् ॥ ४६ ॥

इदानीं कपित्थाष्टकं नाम चूर्णे दशमंशाह, अष्टावांति ।—टाडिममत्राक्षम्
 “अनारदाना” शब्दवाच्यम् । तिल्लिङ्गीकं खनामप्रसिद्धम् । आसफलास्यमज्जकं ।

* अत्रपाणिः “अजमोदा” स्थाने “विन्दुवम्” इति पठति ।

सौवर्चलं यमानी च चातुर्जातं सचित्रकम् ।

नागरञ्चैकभागाः स्युः प्रत्येकं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ४९ ॥

कापित्याष्टकसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतद्दलामयान् ।

अतीसारं क्षयं गुल्मं ग्रहर्णाञ्च व्यपोहति ॥ ५० ॥

अथ च्यादौ दाडिमाष्टकम् ।—

दाडिमी द्विपला याद्या खण्डात् दशपलानि च ।

त्रिगन्धस्य पलञ्चैकं त्रिकटुं स्यात् पलत्रयम् ॥ ५१ ॥

एतदेकीकृतं सर्वं चूर्णं स्यात् दाडिमाष्टकम् ।

रुचिकृद्दीपनं कण्ठं ग्रह्णि कासज्वरापहम् ॥ ५२ ॥

श्रीफलं त्रिवल्गुम् । अर्थापि तिलिडोक्त्याने इत्याहमिति, यत्किञ्चान्ने च तिल-
डोक्तमिति केचित् । चातुर्जातमिति—त्वक्पत्रैर्लं सकेशरामत्यथः । कर्तव्य-
विधावापि कापित्यफलमष्टभागिकमेकद्रव्यभागापेक्षया, द्रव्यन्तु एकभागसंज्ञितम् (?) ।
शर्कराः षड्भागाः, दाडिमादीनि पिप्पलीपयन्तानि प्रत्येकं द्विभागिकं, मारिचादि-
नागरान्तं भागिकं प्रत्येकीकृतं भावः । एतन् किमुक्तम् ? कापित्यं कषाष्टकं, अत्र
षट्कर्षभासता, दाडिमादिषट्द्रव्यमष्टाष्टकधीमते, मारिचादिषट्त्रयोदशद्रव्यं दधी-
ष्टकधीमत्यथः । अथ षाडवसंज्ञा तन्नातरं, कृतः ? “लवणास्त्रितियायुक्तं चूर्णं
स्यात् षाडव मतम्” इत्यादवचनात् । कापित्याष्टकसंज्ञाऽस्य कृतिः ॥ ४९--५० ॥

दाडिमीति ।—अथ लघुगुरुभेदेन दाडिमाष्टकसंज्ञकी योगोऽतीसारदीनां
प्रशलाः । खण्डाद्दशपलानोक्तं—साम्बालितचूर्णात् पलत्रयानूना दिगुणा शर्करा श्रेया-
ऽतोऽप्युत्थान् । त्रिगन्धस्य पलमेकं समित्येत्यथः । दूषणव्यापि पलत्रय प्रत्येकं
पलामत्यथः । “खण्डाद्दशपलानि च” इत्यत्र स्थाने “खण्डादष्टपलानि च” इति
केचित् पठन्ति, तस्यैव चूर्णमस्य खण्डमिति व्याधिबिहितत्वात्, अथ पञ्चः प्रथरति ।
साम्बालितचूर्णस्य प्रत्येकं पलं याह्यम् । * दाडिमाष्टकमिति—अष्टम द्रव्यमत्र
दाडिमं, तेन दाडिमाष्टकं प्रोक्तम् ॥ ५१।५२ ॥

* दाडिमादीनि अष्टौ द्रव्याणि अत्र विद्यन्ते, तेनैवास्य दाडिमाष्टकसंज्ञा ;
गुदाद्यदीपकायामपि इयमेव व्याख्या दृश्यते, यथा—“दाडिमादीनि अष्टौ द्रव्याणि
अत्र सन् दाडिमाष्टकम्” इति ।

अतीसारादौ बृहद्दाडिमाष्टकम् ।—

दाडिमस्य पलान्यष्टौ शर्करायाः पलाष्टकम् ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं यमानी मरिचं तथा ॥ ५३ ॥
 धान्यकं जीरकं शुण्ठी प्रत्येकं पलसम्मितम् ।
 कर्षमात्रा तुगाचीरी त्वक्पत्त्रैलाश्च केशरम् ॥ ५४ ॥
 प्रत्येकं कोलमात्राः स्युस्तच्चूर्णं दाडिमाष्टकम् ।
 अतीसारं क्षयं गुल्मं ग्रहणौश्च गलग्रहम् ॥
 मन्दाग्निं पीनसं कासं चूर्णमेतद्व्यपोहति ॥ ५५ ॥

वातग्रहण्यां पिप्पल्यादिचूर्णम् ।—

* (पिप्पली बृहती व्याघ्री यवचारकलिङ्गकाः ।
 चित्रकं सारिवा पाठा शटी लवणपञ्चकम् ॥
 तच्चूर्णं पाययेद्भ्रा सुरयोष्णाम्बुनाऽपि वा ।
 मारुतग्रहणीदोष-शमनं धरमं हितम् ॥)

अरीचकादौ लवङ्गादिचूर्णम् ।—

लवङ्गं शुद्धकर्पूरमेलात्वङ्नागकेशरम् ।
 जातीफलमुशीरश्च नागरं कृष्णजीरकम् ॥ ५६ ॥

द्वितीयं दाडिमाष्टकमाह, दाडिमस्येति ।—एतद्बृहद्दाडिमाष्टकसंज्ञं चूर्णमती-
 सारादौ नृ हानि । अत्र तुगाचीरी वायो, तट्भावे तवचीर याञ्चम् ; तवचीरं
 कर्षरक्षतः प्रकारः, सा कर्षममाणा । त्वक् ब्राह्मम् । पत्रं पदकम् ।
 पला + मूष्णेला । केशरं नागकेशरम्, एतच्चतुष्टयं † कोलमात्रम् ; कोलं कर्षाई, तेषु
 सर्वास्मात्तं टडाष्टकमित्यर्थः । शीघ्रं सुगमम् । गलग्रहं गलग्रहम् । अष्टाष्टकसंज्ञा
 पलाष्टकेन बोद्धव्या, न तु द्रव्यसङ्ख्याया ॥ ५३—५५ ॥

अथ लवङ्गाद्यं चूर्णं द्रव्यपञ्चाह, लवङ्गमिति ।—शुद्धकर्पूरमिति—शुद्धश्च तत्

* प्रथितोऽयम् ।

+ एला स्थूलेला इत्येव सर्वत्र प्रचरति न तु मूष्णेला ।

† “आतुर्जातं द्विकाधिकम्” इति अक्षपाठन्याख्यायां ‘द्विकार्थिकमिति प्रत्येकं
 निर्देशस्य द्रव्यपञ्चानन्वात्” इति शिष्यदासः । तत्रास्य दाडिमाष्टक इति संज्ञा ।

कृष्णागुरुस्तुगाक्षीरो मांसी नीलोत्पलं कथा ।

चन्दनं तगरं बालं ककालश्चेति चूर्णयेत् ॥५७॥

समभागानि सर्वाणि सर्वेभ्योऽर्द्धां सितामवेत् ।

लवङ्गाद्यमिदं चूर्णं राजाहं वङ्कदीपनम् ॥५८॥

* रोपणं तर्पणं हृथं त्रिदोषघ्नं बलप्रदम् ।

हृद्रोगं कण्ठरोगञ्च कासं ह्रिक्काञ्च पोनसम् ॥ ५९ ॥

कर्पूरश्चेति पञ्चकर्पूरमित्यर्थः, अतिमधुत्वात् ; तथा हि—“पञ्चानु द्विविधः प्रोक्तः सदसौ निदंलक्षणा । दृष्टश्च पीतवर्णश्च विशेषाङ्गघृता गतः ॥” इति । केचित्तु शुद्ध-
शब्देन जात्यत्कृष्टं गृह्णन्ति, तस्य ईशावास इति संज्ञितम् ; तथा श्लोकम्—“ईशा-
वासो हिनसंज्ञः पीताशय इति त्रिधा । अपक्वे कथ्यते भेदः कर्पूरं तु भिषग्वरैः ॥”
स्वरूपेणापि—“ईशावासो भृशं श्रेता हिमसशम्नो पाण्डुरः । श्रेतः पीताशयश्च—”
इति । सर्वे गुणेनापि “रसवीर्यविपाकतः । प्रभावेणापि ते प्रोक्ता, पूर्वे पूर्व
गुणाधिकाः ॥” प्रकृतत्वेनापि—“तत्रापि धी न च सुदुः स्फटिकाभः स उत्तमः”
इति । कृष्णगौरकमिति पाश्यात्, खुरासानीति लोके । कृष्णागुरुः अगुर्विति प्रांसिद्धम् ।
स्तुगाक्षीरो वांशी । नामो जटाख्या । नीलोत्पलोपलक्षितत्वात् पद्मबीजं याञ्छम् (?) ।
कथा पिप्पली । चन्दनं श्रुतम् । तगरं खनामख्यातम् । बालं बालकम् । ककालफल-
द्रव्यं निजनामप्रसिद्धं, तस्य द्विविधं, मरिचककालं चौरककालश्चेति । एतत् सकलं
द्रव्यं समभागं चूर्णयितव्यं, सर्वेभ्यः सिताऽर्द्धां भवेत्, † तत् सकलचूर्णस्य भागैकं,
सितायाश्च भागैकं, चूर्णसमानां सितेत्यर्थः । एके सिताऽर्द्धां भवेदित्यनेन संख्यात-
चूर्णञ्च द्वौ भागौ सिताया एका भाग इति व्याख्यानयन्ति ; एतदसङ्गतं व्यवहारात् ।
राजाहंमिति—प्रभुवीर्यम्, अतिमधुत्वात् बहुलगुणकरत्वाच्च । रोपणं शरीराखर-
करं त्रयरोपणञ्च । तर्पणं धातुना ताम्रजनकम् । हृथं शुक्रहृदिकारि । बलम्

* “रोपणम्” इत्यत्र “राजनम्” इति पाठा युक्तः, लवङ्गादिचूर्णं त्रयरोपण-
शक्त्यभावात्, तस्मान्तरं “सुरोचनम्” इति पाठदर्शनाच्च ।

† यद्यपि अर्द्धशब्दः समाश्रयात्, तथापि वेदके “सर्वेभ्योऽर्द्धां” इत्यादि
प्रयोगस्थले समाश्रयोपक्षत्वेनार्द्धशब्दः कैरापि टीकाकारैर्म व्याख्यातः । “सर्वतुल्या”
“सर्वसमा” इत्यादि प्रयोगे एव तादृशी व्याख्या दृश्यते । अत्र दत्ते “सिताऽर्द्धभागं”
तथा शुद्धकर्पूरान् बहोन्द्र इति च पाठा दृश्यते ।

यच्चाणं तमकं श्वासमतीसारमुरःक्षतम् ।
 प्रमेहारुचिगुल्मादीन् ग्रहणीमपि नाशयेत् ॥ ६० ॥

यद्यथा जातोफलादिचूर्णम् ।—

जातीफललवङ्गैला-पत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
 कर्पूरचन्दनतिलैस्त्वक्चौरीतगरामलैः ॥ ६१ ॥
 तालीशपिप्पलीपथ्य-स्थूलजीरकचित्तकैः ।
 शूण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥ ६२ ॥
 यावन्त्येतानि सर्वाणि कुर्यात् भङ्गाच्च तावतीम् ।
 सर्वचूर्णसमा देया शर्करा च भिषग्वरैः ॥ ६३ ॥
 कर्षमात्रं ततः खादेन्मधुना प्लावितं सुधीः ।
 अस्य प्रभावात् ग्रहणौ-कामश्वासार्कचक्षयाः ॥
 वातश्लेष्मप्रतिश्यायाः प्रशमं यान्ति वेगतः ॥ ६४ ॥

जीजलस्येदमित्यर्थः । तमकः श्वासभेदः । उरःक्षतं क्षयरोगे पठितम् । चक्ष्यागे कर्पूराद्यं नाम चूर्णं कौचित् पठन्ति, तत्र बहुपुलकेषु न दृश्यते, सैपकोऽयम् इति मन्थमानेरणामिनि लिखितः । कर्पूरादः कर्चिज्जिहितः,—“सकर्पूरश्च कर्कालं जातोफलदन्तं समम् । लवङ्गभागमरिच-कृष्णाशुण्ठीविवाहंतम् ॥ चूर्णं सितासमं याज्यं राचनं चयकासगृत् । वेस्त्रयश्चामगुग्गुशः कण्ठामयभयापहम् ॥ प्रयुक्तञ्चात्रपानेषु भिषजा रोगिणा हितम् ॥” इति कर्पूराद्यं चूर्णम् । अथ लवङ्गवङ्गादिचूर्णं तन्नामरे—“लवङ्गजातोफलपिप्पलीना भागान् प्रकल्प्याद्यसंख्यानमीषाम् । पलाङ्गमेकं मरिचस्य दद्यात् पलागि चत्वारि सङ्घोषध्व ॥ सितासमं चूर्णंसद प्रसह्य रोगानिमानाशु बलात्तदन्ति । कासज्वरारोचकगन्धमेह-श्वासाग्निमान्द्यदृष्टौविकारान् ॥” इति । * लघुलवङ्गादिचूर्णम् ॥ ६६—६० ॥

इदानीं जातोफलाद्यं नाम चूर्णं दर्शयन्नाह, जातोफलिति।—अथ चन्दनं शृतं, अथोत्पलात् । तिलैरिति—कृणवितिलानि निस्तुषाणि याज्ञाणि । त्वक्चौरी वाञ्छी । तगरं प्रसिद्धम् । आमलमामलकफल्गम् । पथ्या इरीतकी । स्थूलजीरकं कृष्ण-कीरकः ; एतत् सकलं समभागं गृहीत्वा चूर्णितम् । अथ भागमेकं भङ्गाद्या भागमेक-

* चक्रदत्ते समशर्करचूर्णनाम्ना पठितोऽयं योगः कासे ।

अद्वैत्यादी महाषाडवम् ।—

मरिचं नागपुष्पाणि तालीशं लवणानि च ।
 प्रत्येकमेकभागाः स्युः पिप्पलीमूलचित्रकैः ॥ ६५ ॥
 त्वक् कणा तिलिङ्गकञ्च जौरकञ्च द्विभागिकम् ।
 धान्यास्त्रवेतसी विश्वं भट्टेला बटराणि च ॥ ६६ ॥
 अजमोदा जलधरः प्रत्येकं स्यस्त्रिभागिकाः ।
 सर्वौषधिचतुर्थांशं दाडिमस्य फलं भवेत् ॥ ६७ ॥
 द्रव्येभ्यो निखिलेभ्यश्च सिता देयाऽर्द्धमौत्रया ।
 महाषाडवसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतत् सुरीचनम् ॥ ६८ ॥
 अग्निदीप्तिकरं हृद्यं कासातीसारनाशनम् ।
 हृद्रोगकरण्डजठर-मुखरोगप्रणाशनम् ॥ ६९ ॥

निति, तेन सकलचूर्णसमाना भङ्गा देया इति । भङ्गाऽत्र भङ्गिता देया, व्यव-
 हारात् । सर्वचूर्णसमा देया शर्करा चेति—तेन हयोः साम्या शर्करेत्यर्थः । एतत्
 सिद्धं यद्योचितमात्रं मधुना प्राप्य भक्त्यं, नात्र कर्ममानं नियतं, यतः,—“नात्राया
 नास्त्ववष्टानम्” इत्यादिवचनात् ॥ ६१—६३ ॥

अथ महाषाडवसंज्ञकं चूर्णमाह, मरिचनिति ।—नागपुष्पाणीति—नाग-
 केशरम् । लवणानीति बहुवचनत्वेन पञ्चलवणं याज्ञं, तच्च—“सिन्धु सौवर्चलक्षैव
 विष्टं सामुद्रकं गण्डम्” इति । अस्त्रात्म्यदाये लवणानीत्यनेन सैन्यवर्गैव याज्ञं
 गन्वात्, स्वजात्यरुण्डत्वेन बहुवचनपठणम् । त्वक् तन्त्रशब्दवाच्यम् । अत्र
 मरिचादिलवणानां प्रत्येकं षड्भेदम् । पिप्पलीमूलादिजौरकानां प्रत्येकं षड्-
 द्विधितम् । अस्त्रवेतसं स्वगामप्रसिद्धम् । विश्वं शुष्ठी । भट्टेला हृष्टेला ।
 बटराणि बटरफलानि । अजमोदाऽत्र यमानी, एवं सर्वमान्तःपरिमाणने,
 बाह्यःपरिमाणने तु अजमोदा अजमोदेव ; तथा द्वि—“अन्तःसम्भारजने प्राय-
 शजमोदा यमानिका । बाह्यःसम्भारजने योज्या त्वजमोदेव निश्चितम् ॥” इति ।
 अजमोदायमान्यौ क्तः, तत्र यमान्येव द्विगुणा अन्तःपरिमाणने । जलधरो
 मुक्तम् । धान्यादिजलधरानां प्रत्येकं षड्भेदमिति । एतत्सकलचूर्णस्य चतुर्थांशं
 दाडिमफल, तेन नाषाधिकद्वैष्टमित्यर्थः । दाडिमफलमत्रार्थं, यज्ञीके “अनारदाना”

विसृचिकां तथाऽऽधानमशीगुल्मकमीनपि ।

कृदिं पञ्चविधां श्वासं चूर्णमेतद्व्यपोहति ॥ ७० ॥

उदरादौ नारायणचूर्णम् ।—

चित्तकं त्रिफला व्योषं जौरकं हवुषा वचा ।

यमानी पिप्पलीमूलं शतपुष्पाऽजगन्धिका ॥ ७१ ॥

अजमोटा शटी धान्यं विडङ्गं स्थूलजौरकम् ।

हेमाद्वा पीप्लरं मूलं जारौ लवणपञ्चकम् ॥ ७२ ॥

शब्दवाच्यं, षाड्बत्वात् । सन्सद्द्रव्येभ्यः सित्ता शर्करा चर्द्धभागिका देया * तेन सकल-
चूर्णसाम्यमित्यर्थः, सकलचूर्णसाम्यं कियत्प्रमाणम् ? † टङ्गाधिककुडवमानमिति
भावः । महाषाड्बमिति “लवणास्त्रसितायुक्तः षाड्बः परिकीर्तितः” इति
पाठान्तरम् इति । ननु “चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत्” (शाङ्-
गो० ६५०) इति नियमेन कथमत्र चूर्णसमतुलित्वा सित्ता ? अथर्वे—अथमपि
श्रीर्गाऽपिनाद्ये प्रधानतमः, चापिसादो हि प्रयेष श्लेषाधिकः स्यात्, श्लेषाश्च
मधुरो बहुतरो न युक्त इत्यदोषः । यदा—द्विगुणानामनुतेषु चक्रेषु तु “यदुक्तं
त्रयैव च” इति ॥ ६५—७० ॥

इदानीं नारायणचूर्णे प्रकटयन्नाह, चित्रकमिति ।—त्रिफला इरीतक्यादिकम् ।
व्योषं विडङ्गकम् । हवुषेति खनानतः प्रसिद्धा ; केषिणु ‘हव’ शब्दवाच्यं

* अत्रापि चर्द्धशब्दस्य समाशार्थकत्वं न वैद्यनगोरमम्, एतत्तु प्रागेव
प्रदर्शितम् ।

† सकलचूर्णसाम्यं टङ्गाधिककुडवमानमिति पाठः मुद्राक्षरप्रसादविज्ञानितः
टीकाक्षरप्रसादविज्ञानितो वा इति सन्धे, यतः ऋषिचार्दिजलधरानोः द्रव्यैः टङ्गपरि-
मितेः त्रिलिखा एकचत्वारिंशत् टङ्गा भवन्ति, अतथांशेन स्रपाददण्डेन टाडिनफलैश्च
स्रट त्रिलिखा पुनः स्रपादेकपञ्चाशद्दण्डैः लायन्ते, एवञ्च तक्षमानायाः शर्करायाः
ज्ञानमपि स्रपादेकपञ्चाशद्दण्डैः एव । टङ्गस्तु प्राणाप्रपर्यायः, स च तोलकाहुः,
तस्य स्रपादेकपञ्चाशद्दण्डैः साधकाधिकं स्रार्द्धप्रञ्जविंशतितीलकं ज्ञायते, टङ्गाधिक-
कुडवेन तु स्रार्द्धपञ्चविंशतीलकं भवति । अस्तुतस्तु सर्वद्रव्येभ्यः चर्द्धमानायाः
शर्करायाः स्रार्द्धपञ्चाशत्काधिकं द्वादशतीलकं मानं भवतीति बुधीभिर्दृष्टव्यम् ।

कुष्ठञ्चेति समांशानि विशाला स्याद्द्विभागिका ।
 त्रिद्विभागा विज्ञेया दन्त्या भागत्रयं भवेत् ॥ ७३ ॥
 चतुर्भागा मातला स्यात् सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।
 पाचनसंज्ञनाद्यैश्च स्निग्धकोष्ठस्य रोगिणः ॥ ७४ ॥
 दद्याच्चूणे विरकाय सर्वरोगप्रणाशनम् ।
 हृद्रोगे पाण्डुरोगे च कासे श्वासे भगन्दरे ॥ ७५ ॥
 मन्दाग्नी च ज्वरे कुष्ठे ग्रहण्याश्च गलयष्टे ।
 दद्याद्द्यूक्तानुपानेन तथाऽऽधाने सुरादिभिः ॥ ७६ ॥
 गुल्मे बटरनीरेण विड्भटे दधिमस्तुना ।
 उष्णाम्बुभिरजीर्णं च वृक्षास्त्रैः परिकर्त्तुषु ॥ ७७ ॥

षट्पत्न्यः । अजगत्त्रिका चतुर्थमानी, वनयमानी वा ; वनतलमीति केचित् ।
 अजगतीऽऽव चत्नः परिमार्जनत्वात् यमानी, तेन यमान्या भागद्वयम् । चाराविति
 —इति चारो, तेन स्वर्जिका यवद्वारयेति । लक्षणपञ्चकं प्रसिद्धम् । एतत्
 सर्वं समाश्रयिता । विशालन्द्वारुणी, सा द्विभागिका एकद्वयभागापेक्षया ।
 त्रिद्विभागतः द्विभागा, अत्रापि दन्त्यैकभागापेक्षया । दन्ती च एतद्भागा, तस्या
 भागत्रयं दन्त्यैकमानादपि बोद्धव्यम् । मातला चर्मकषा, लोके सेद्वण्डभेट इति,
 त्रिसट्टेनापि यथातत्ककशब्देन लिखितः, सा च दन्त्यैकभागापेक्षया चतुर्भागा ।
 पाचनसंज्ञनाद्यैरिति—पाचनं द्राघाणां पाचनं व्याधिर्वाहृत, संज्ञनं संज्ञपानादिकम्,
 आदिशब्दात् श्वदादिकेषु ; एतेन क्रतुपूर्वः पाचनाद्यैः कृत्वा स्निग्धकोष्ठस्य रोगिण
 एतच्चूणे विरकाय दद्यादित्यर्थः, तथा हि—“वातोदरं बलवतः पूर्वं सेद्वैकपाचरेत् ।
 स्निग्धाय खेटिताङ्गाय दद्यात् सेद्विविरचनम् ॥” (च० नि० सुदर०) इति । नान्विद
 “विवर्जयन् स्रष्टपानमजीर्णं चोटरी ज्वरो” (सू० नि० ३१४०) इति वचनान् सेद्वी
 निविद्धः, “नेने स्वया नोटरी नातिमारो” इत्यनेन खेटस्यापि निषेधः क्रतुः,
 तत् कथं स्रष्टसंज्ञपदम् ; उच्यते—स्वतन्त्रयोः संज्ञस्वेदयोर्निषेधो बोद्धव्यः, न तु
 शोधनादमतयोः, अन्यथा दोषहरणस्य दुष्करत्वात् । दद्यात् द्यूक्तानुपानेनेति—
 द्यूक्तानुपानमन्तव कथ्यते ; तद्व्यथा—आधाने सुरादिभिरिति, आदिशब्दात्
 मवारिष्टमीधुमाधोकादिभिः । गुल्मे बटरनीरेणिति—बटरकाष्ठेनेत्यर्थः । विड्भटे
 दधिमस्तुनेति—दधि च मस्तु च ; यद्वा—दधौ मस्तु नानाजातिकं, यत् मस्तु

उष्ट्रीदुग्धेनोदरेषु तथा तन्नेण वा गवाम् ।
 प्रसन्नया वातरोगे दाडिमास्त्रुभिरर्शसि ॥ ७८ ॥
 द्विविधे च विधे दद्यात् घृतेन विषनाशनम् ।
 चणं नारायण नाम दृष्टगोगणापहम् ॥ ७९ ॥

स्रग्भ्रमं भवेत्, तद्वशात्—“स्नादस्त्रुभिरकमन्दनात् तथा * घृतचौरभवं सरश्च ।
 असारमेवं दधि मप्रधाऽस्त्रिन् वगे क्षुता मस्तुगुणास्तथैव ॥” (सू० सू० ४५५०)
 इति । प्रसन्नतोऽप्यर्थे प्रकटयन्नाह, स्नादस्त्रुभिरादि ।—स्नादु दधि, अस्त्रं दधि,
 अत्यस्त्रं दधि, सरजातम् अत्यस्त्रं दधि (?) मन्दजातं दधि एभ्यो जातमित्यर्थः,
 तथा घृतचौरभवंमिति—विनष्टदुग्धजातम् । † सर इति—दध्न उपरि घनो
 भागः स्नेहवह्णः सर इति प्रसिद्धः । असारं साररहितम्, उद्धतकेदस्य दध्नी
 विनिर्मितमित्यर्थः, इति मन्नायध मस्तु दर्शितम् । अथ्ये कूर्चिकादधितक-
 भेदेन मस्तु द्विविधमिति पठन्ति । उष्णास्त्रुभिः सङ्घ पेयमिति व्यवहारः ;
 उष्णास्त्रुभिरिति बहुवचनत्वेनाष्टमांशावशंषादिकं याज्ञं, तस्य यथाटोषामरूपमिति
 शीघ्रम् । तत्र स्त्रैरिति—अथ्ये काथनेत्यर्थः । परिकर्त्तव्यमिति—गुटे परि-
 कर्त्तव्यमिति वेदनाशङ्कितमिति परिकर्त्तव्यमिति कथ्यते । उष्ट्रीदुग्धेन गवां तन्नेण
 वा उदरेषु इति—सर्वोदरेष्वित्यर्थः । प्रसन्नया वातरोगे इति—प्रसन्ना सुरामण्डः
 प्रसिद्धः ; तथा शीतं—“प्रसन्ना स्यात् सुरामण्डः तस्मात् कादस्वरी घना । अगल-
 सादधः प्रीक्तो जगलान्मेदको घनः ॥ वक्त्रमो हतसारः स्यात् सुराधीजन्तु किण्वकम् ॥”
 इति । गुणेनापि प्रसन्नामाह—“गुणार्शस्त्रुं रोचकवातनुत” इति । “प्रसन्नया
 वातरोगे” इत्यथ “रास्त्रया वातरोगेषु” इति वा पाठः, तत्र रास्त्राकाथेन
 सहत्यर्थः । दाडिमास्त्रुभिरर्शसीति—दाडिमफलस्त्रुभैः कृष्टितफलरसेर्वा । द्विविधे च
 विधे इति—प्यावरज्जमास्त्रुके । विष्णुसंहितायामुक्तं नारायणस्य यथा—
 विष्णुवीर्येऽल्ल्यावात् नारायणमंजं, यथा विष्णुनेजसा देव्यगणाः पलायन्ते तथैवास्त्रु
 प्रभावेण दृष्टा रोगमथा नश्यन्तीति तात्पर्यार्थः ॥ ७९—८९ ॥

* सुश्रुते “घृतचौरभवं” इति पाठः ।

† सरजातं मस्तु इति तु न सङ्गच्छते, यतः दधिनिःसृतं जलं मस्तु, सरान्तु
 जलं न निर्गच्छतीति । दुग्धस्य सरजातदध्नी मस्तु इति तु भवितुमर्हति ।

अकीर्णादी ह्युषाद्यं चूर्णम् ।—

ह्युषा त्रिफला चैव त्रायमाणा च पिप्पली ।
 हेमचोरी त्रिहृच्चैव सातला कटुका वचा ॥ ८० ॥
 नीलिनी सैन्धवं कृष्णं नवणञ्चेति चूर्णयेत् ।
 उष्णोदकेन मूत्रेण दाडिमत्रिफनारसैः ॥ ८१ ॥
 तथा मांसरसेनापि यथायोग्यं पिबेन्नरः ।
 शैजार्णं प्लोङ्गं गुल्मेषु शोफार्शोविषमार्ग्विषु ॥
 हलीमकामलापाण्डु-कुष्ठाध्यानोदरेष्वपि ॥ ८२ ॥

शुलादी पञ्चसमं चूर्णम् ।—

शुद्धी हरीतकी कृष्णा त्रिहृत् सौवर्चलं तथा ।
 समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ८३ ॥
 ज्ञेयं पञ्चसमं चूर्णमेतच्छूलहरं परम् ।
 आधानजठराशीघ्नमामवातहरं स्मृतम् ॥ ८४ ॥

आधानादी नाराचचूर्णम् ।—

कर्षमाना भवेत् कृष्णा त्रिहृता स्यात् पलोन्मिता ।
 खण्डात् पलञ्च विज्ञेय चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ ८५ ॥

अथ ह्युषाद्यं चूर्णं दर्शयन्नाह, ह्युषात् ।—ह्युषा स्वनामस्मृता, सा च
 जम्बूवाटपविशेषः । त्रायमाणा लोकातः प्रसिद्धा । हेमचोरी स्वणचोरी,
 कङ्कभेद इत्यर्थः, शोके इति लोके । उष्णोदकेन । सातला सेहसुभेदः ।
 नीलिनी नवणं सौवर्चलं, सौवर्चलसमनस्यत्वात् इत्यन्ते, यदुक्तं—“न कालकवके गन्ध-
 शोवर्चलसमो गुणैः” (अ० १० अ० १०) इति सूत्रेण ।—नीलिनी
 खण्डत्वात् । दाडिमत्रिफलारसैरिति—कृषितैः । साधरसः, प्रसन्नस्येदवाच्यः ।
 यथादाग्दमित्ति व्याज्यनुदपम् । विषनाशिष्विति—विषमतीक्ष्णान्दादिष्वपि । हलीम-
 कहलीमकम् ॥ ८०—८२ ॥

आधानादी पञ्चसमचूर्णे दर्शयन्नाह, शुद्धीति ।—समं कृष्णा पिप्पली ।
 शैजार्णमिति । शर्षपं सुशोषम् ॥ ८३-८४ ॥

कर्षोन्मितं लिङ्गदेतत् क्षौट्रेणाधाननाशनम् ।

गाढविट्कोटरकफान् पित्तशूलञ्च नाशयेत् ॥ ८६ ॥

यत्कृष्णलाटी लवणवितयाद्यं चूर्णम् ।—

लवणवितयं क्षारौ शतपुष्पाहयं वचा ।

अजमोदाऽजगन्धा च ह्रुषा जीरकहयम् ॥ ८७ ॥

मरिचं पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली ।

हिङ्गुश्च हिङ्गुपत्रौ च शटौ पाठापकुञ्चिका ॥ ८८ ॥

शुण्ठी चित्रकचव्यानि विडङ्गञ्चाम्लवेतमम् ।

टाडिमं तिलिङ्गीकञ्च त्रिवृहन्ती शतावरौ ॥ ८९ ॥

इन्द्रवारुणिका भार्गी देवदारु यमानिका ।

कुस्तुम्बुरुस्तुम्बुरुणि पौष्करं बदराणि च ॥ ९० ॥

शिवा चेति समांशानि चूर्णमेकत्र कारयेत् ।

भावयेदादृक्करमेर्वीजपूरस्मैस्तथा ॥ ९१ ॥

. इटानो नाराचकं भाम चूर्णं विवर्धयन्नाह, कर्षमावेति।—कर्षोन्मितामानं भक्षयार्थम् । क्षौटन्तु यावता अवलेङ्घः स्यात् तावन्मात्रम् । एतच्च प्रातरव भक्ष्यं विरेकयन्त्यात् ; तथा क्षारं—“खण्डपत्रं विहृतासमस्तपक्व्याकर्षचूर्णितं द्रव्यम् । प्राग्भाजने च मधुना विडालपदकं लिङ्गित् प्राज्ञः ॥” इति । गाढविट्कभातवह-पुरोवर्जित ॥ ८५-८६ ॥

अथ तिलवण्याद्यं चूर्णं दशंशनाह, लवणवितयमिति।—अयं तिलवण्याद्यो योग्यचूर्णसंज्ञकः । अथ तिलवण्याद्यं मेधवसौवर्षलात्रिदशंशम् । क्षाराविति—क्षौट्रेणाधानं, क्षारौ, तेन खर्जिकाक्षारौ यवक्षारश्च । शतपुष्पाहयमिति—लघुस्यूलभेदेन, एका “सौफ” इति प्रविष्टा, अपरा “सीवा” शब्दवाच्या । अजगन्धा वर्वरिका । ह्रुषा लिङ्गनामख्याता । जीरकहयमिति—पीतलक्षणेदेन प्रतीतम् । हिङ्गुपत्रौ विटप-विशेषः, तस्याः पत्राणि हिङ्गुगन्धसदृशानि भवन्ति, सा द्विविधा, एका चारुणपत्रिका तन्वी, अपरा वेणुपत्रिका हिङ्गुलफला । उपकुञ्चिका जीरकभेदः, “क्षारौजी” शब्दवाच्या । कुस्तुम्बुरु क्षान्धकम् । पुस्तुर्बु रत्नामपलिङ्गम् । पौष्करं कुण्डम् । बदराणि बदरफलानि । शिवा इरीतकी । शीवं मुनीधम् । एतत्

तत् पिबेत् सर्पिषा जीर्णं मद्येनोष्णोदकेन वा ।
 कोलाश्रमा वा तत्रेण दुग्धेनीष्ट्रेण मस्तुना ॥ ८२ ॥
 यकृत्यष्टकटीशूलं गुदकुक्षिहृदामयम् ।
 अर्शोविष्टम्भमन्दाग्निं गुल्मप्लीहोदराणि च ॥ ८३ ॥
 हिक्काधानश्वासकामान् जयेद्वेत्तन्न संशयः ।
 एतैरेवौषधैः सम्यक् घृतं वा माधयेत् सुधीः ॥ ८४ ॥

शुलाटी तुम्बुवादि चूर्णम् ।—

तुम्बुरुणि त्रिलवणं यमानो पुष्कराह्वयम् ।
 यवक्षाराभयाद्दिङ्गु-विडङ्गानि समानि च ॥ ८५ ॥
 त्रिर्वाचभागा विज्ञेया सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 पिबेदुष्णोत्तं तायेन यवक्वाथेन वा पिबेत् ॥
 जयेत् सर्वाणि शूलानि गुल्माधानोदराणि च ॥ ८६ ॥

सकलं समभागं तुम्बुचूर्णं चार्द्रकरसैर्वीजपूररसैश्च प्रत्येकं भावयेत् ; रसैरिति बहुवचनत्वेन सप्त वारान् भावयेदिति भावः ; तथा चोक्तं—“वीजपूरार्द्रकरसैनासकृद्भावितम्” इति घृतमाधने तु नतुर्गुणा रसो दैयः खेदपरिमाणात्, चतुर्गुणता च प्रत्येकम् । तत् पिबेत् सर्पिषा जीर्णं इति—अत्र जीर्णं मतिर्विबेदित्वर्थः, अन्वरीगीत्यतिभयात् ; तथा हि—“शौषधशेषे भूते पौतं तथौषधं सशेषेऽन्ने । न करति गदापत्रम प्रकीपयन्वन्वरीगोश ॥” इति । कोलाश्रमा बदरकाथेन । “वा”यद्व्यात् कलत्यगुषेण क्षारनिश्रोतनेन टाडमगसेन दोषापेक्षया विबेदिति तात्पर्यार्थः । यकृत्यष्टकटीशूलं भाति—यकृच्छूलं पुष्टयत्नं कटिशूलञ्चेति । गुदकुक्षिहृदामयमिति—आभया गुदादिभिः सह प्रत्येकमभिमन्वभ्यते । एतैरेवौषधैः घृतमपि साधयेत् सुधीरिति—खेदयुक्त्या विपचन्दित्वर्थः ॥ ८३—८४ ॥

अथ तुम्बुवाद्य चूर्णं दर्शयन्नाह, तुम्बुरुणीति ।—अयं तुम्बुवादिर्को योगः अष्टविधशूलेषु प्रशक्तः । तत्र तुम्बुरुणि फलावशिष्याः प्रासङ्गाः । त्रिलवणं सैन्धवं शौषधं विडम् । पुष्कराह्वयं पुष्करमूलं, तदभावं कुष्ठम् । अभया इरीतची । दिङ्गुश्च सर्जितम् । एतत् सकलं समभागम् । त्रिहत् विभावेति एकद्व्य-भागपेक्षया । यवक्वाथेनेति—धनोऽन्नविशेषः ॥ ८५-८६ ॥

यद्यस्यां चित्रकादि ।—

चित्रकं नागरं द्विङ्गु पिप्पली पिप्पलीजटा ।
 चव्याजमोटा मरिचं प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥ ९७ ॥
 खर्जिका च यवक्षारः सिन्धु सौवर्चलं विडम् ।
 सामुद्रकं रोमकञ्च कोलमात्राणि कारयेत् ॥ ९८ ॥
 एकौकृत्याखिलं चूर्णं भावयेन्मातुलुङ्गजैः ।
 रसेर्दाडिमजैर्वाऽपि शोषयेदातपेन च ॥ ९९ ॥
 एतच्चूर्णं जयेद्भस्मं यद्दण्डीमामजा रुजम् ।
 अग्निञ्च कुरुते दोषं क्वचिक्तृ कफनाशनम् ॥ १०० ॥

अग्निमान्द्ये बडवानलचूर्णम् ।—

मैन्धवं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्याचत्रकम् ।

चित्रकाद्यं चूर्णमाह, चव्यकामिति ।—अथ नागरं शुण्ठी । पिप्पलीजटा पिप्पली-
 मूलम् । चित्रकाट मरिचान्तं द्रव्यं कर्षप्रमाणं प्रत्येकं, खर्जिकादि रोमकान्तं
 कोलमाच प्रत्येकमित्यर्थः । कोल कर्षाङ्गसंज्ञम् । रोमकं गडलवणम् । एतत् सर्वे
 चूर्णीकृत्य * मातुलुङ्गदाडिमफलाद्भवे, रसेः पृथक् भावयेत्, मातुलुङ्गो वीजपूरकः ।
 वा-यद्दण्डीमामजाखिलं मातुलुङ्गदाडिमरसेनाप्लाव्य गाटकाः कार्याः यस्यान्तरदर्शनाच्च ;
 तथा हि—“चत्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ चारौ + लवणवयम् । व्योषं द्विङ्गुजमोटाश्च
 चव्येकेकत्र चूर्णयेत् ॥ गाटका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा । कृता
 विपाचयन्त्यामं दोषयन्त्याश्चानलम् ॥” (अ० चि० यद्दण्डी०) इति ॥९७—१००॥

अथ बडवानलचूर्णमाह, मैन्धवामिति ।—अथ्यमिति—विटपविशीलो निक-

* मातुलुङ्गदाडिमफलीद्भवे, रसेः” इत्यादि यद्दण्डी, तत्र समीचीनं, यतः
 वा-यद्दण्डीमामजाखिलं, न तु ससुशयार्थकः ; तेन मातुलुङ्गरसेन अथवा दाडिम-
 रसेन मर्दयेत् इत्येवाव्यायः । टीकाया “वा-यद्दण्डीमामजा” इत्यादि यद्दण्डी, तदपि
 प्रामादिक, वा-यद्दण्डीमात् एतत् चूर्णं मातुलुङ्गरसेन दाडिमरसेन वा प्लाव्य इत्येव
 युक्तः पाठः, यस्यान्तरीयशीकीऽपि तादृशार्थक एव ।

+ “लवणवयम्” इत्यत्र चरके चक्रदत्ते च “लवणानि च” इति पाठः, स च
 सर्वविदित्वास्तः ।

शुण्ठी हरीतकी चेति क्रमवृद्धानि चूर्णयेत् ॥

बड़वानलनामैतच्चूर्णे स्यादग्निदोषनम् ॥ १०१ ॥

शामवातादौ अजमोदादिचूर्णम् ।—

अजमोदा विडङ्गानि सैन्धवं देवदारु च ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं शतपुष्पा च पिप्पली ॥ १०२ ॥

सरिचञ्चेति कर्षांशं प्रत्येकं कारयेत् बुधः ।

कर्षास्तु पञ्च पथ्याया दश स्युर्वृद्धदारकात् ॥ १०३ ॥

नागराञ्च दशैव स्युः सर्वाखेकत्र चूर्णयेत् ।

पिबेत् काष्णजलेनैव चूर्णं श्वयथुनाशनम् ॥ १०४ ॥

आमवातरुजं हन्ति सन्धिपोडाञ्च गृध्रनीम् ।

कटिपृष्ठगुदस्याञ्च जङ्घयोश्च रुजां जयेत् ॥ १०५ ॥

तूनीप्रतूनीविश्वाम्बो-कफत्रातामयान् जयेत् ।

समेत वा गुडेनास्य वटकान् कारयेद्भिषक् ॥ १०६ ॥

शामादौ शुण्ठ्यादचूर्णम् ।—

(शुण्ठी मौर्वर्चलं हिङ्गुं दाडिमञ्चास्त्वितमम् ।

चूर्णमुष्णास्वना पेयं श्वासहृद्दोषशान्तये ॥)

नामप्रतीतः, श्वस्य फलं गणपिप्पली इति । क्रमवृद्ध्या रज्जि कृत्वा योज्य, हिङ्गुश्च आदट्थाङ्गनातः ; तदुपस्था - सैन्धवमेकभागं, पिप्पलीमूलं द्विभागिकं, पिप्पली त्रिभागा, चूर्णं भागचतुष्टयं, चित्रकं पञ्चभाग, शुण्ठी षड्भागा, हरीतकी सप्तभागीति क्रमवृद्धिः । अत्यन्तायेकरत्नात् बड़वानलसंज्ञम् ॥ १०१ ॥

अथ अजमोदाद्यं चूर्णमपि दशपुष्पाद्, अजमोदिति ।—अथमजमोदादिपञ्चमो धीगचूर्णदोषो गुटकादपञ्च । अजमोदादिसरिचान्तं नवद्रव्यं प्रत्येकं कर्षमात्रम् । पथ्या हरीतकी, तस्यास्वक् पञ्चकर्षमिता । वृद्धदारकं दशकर्षम् । नागराण्यष्टौ सैव दशकर्षास्वता । एतत् सकलं चूर्णं कृत्वा उचितमात्रेण कोष्णजलेन पानं बोद्धव्यम् । वा अथवा पचान्तरमपि, इदमेव चूर्णं गुडमिश्रितं गुडममानं कृत्वा अजमोदं गुदमास्यमत्र चूर्णय्यात् । अत्रापि कोष्णजलानुपानं बोद्धव्यम् । कटिपृष्ठगुदज्जात्रात अथ रुजानित्यन्वयः । जङ्घयोश्च रुजाः अत्रापि रुजाम् । तूनी प्रतूनी वातरोगे पाठिता । विश्वाम्बो च ॥ १०१—१०६ ॥

गुल्मादो द्विद्वादिचूर्णम् ।—

द्विद्गु पाठाऽभया धान्यं दाडिमं चित्रकं शटी ।
 अजमोटा त्रिकटुकं हवुषा चान्धवेतसम् ॥ १०७ ॥
 अजगन्धा तिल्लिङ्गोक्तं जोरकं पीष्करं वचा ।
 चव्यं चारदयं पञ्चलवणानि विचूर्णयेत् ॥ १०८ ॥
 प्राक् भोजनस्य मध्ये वा चूर्णमेतत् प्रयोजयेत् ।
 पिवेद्वा जीर्णमद्येन तक्रेणोष्णोदकेन वा ॥ १०९ ॥
 गुल्मे वातकफोद्भूते हृद्गृहेऽष्टौलिकासु च ।
 हृद्वस्तिपाश्वशूलेषु शूले च गुदयोनिजे ॥ ११० ॥
 मूत्रकृच्छ्रे तथाऽऽनाहं पाण्डुरागोऽरुचौ तथा ।
 िहक्काया यकृति श्लोक्त्रे श्वासं कासं गलग्रहे ॥
 ग्रहण्यर्शाविकारेषु चूर्णमेतत् प्रशस्यते ॥ १११ ॥
 भावितं मातुलुङ्गस्य बहुशः स्वरसेन वा ।
 कुर्याच्च गुटिका बह्नीवांतश्लेषामयापहाः ॥ ११२ ॥

अथना द्विद्वाद्यं चूर्णमाह, द्विद्वादि—अथ द्विद्गु भक्ति योज्यम् । पाठा
 प्रसिद्धा, तथा मूलम् । अमया उचीतकी । दाडिमं दाडिमफलबीजानि । हवुषा
 जम्बुवन्दिटपर्वाशो विख्यातः । † अजगन्धा बर्बरिका । तिल्लिङ्गोक्तमन्धफल
 प्रसिद्धम् । पुष्करं पुष्करमूलम् । चारदयमिति—थवचारः स्वाजकाचारः
 पञ्चलवणानि सैन्धवप्रभृतिकानि । ‡ प्राग्भोजनस्य—प्रातः काले, मध्ये वा भोजन-
 सिन्धम् । जीर्णमद्यनात—जीर्णं पुरातन गुणाधिकत्वात्, तथा द्वि—“नव
 मद्यमभिध्याद्द गुरु दापकर पश्य । जीर्णस्य सर्वदोषघ्नं लघु वातकफारहणम् ॥”
 इति । कल्पनात्तरसाह—अथवा एतच्चूर्णे मातुलुङ्गस्य रसेन वा बहुशो भावायत्वा
 गुटिकाः कार्याः, तथा वातश्लेषामयापहा भवन्ति । बहुश इति—समवारात् ।
 बह्नीविति—द्विशायप्रमिताः ॥ १०७—११२ ॥

* “पञ्चलवणानि” इत्यत्र चरकवाक्येऽप्युक्तं “लवणे व च” इति पाठः ।

† “अजगन्धा चेतयमानी” इति शिवदासः ।

‡ “भोजनस्य प्राक् परिणामे भोजनायवहितपूर्वकाले वा” इति शिवदासः ।

अरोचकादौ यमानीषाडयः ।—

यमानी दाडिमं शुण्ठी तिल्लिङ्गीकान्भवेतसौ ।

वदरान्मृच्च कुर्वीत चतुःशाणमितानि च ॥ ११३ ॥

* सार्द्धद्विशाणं मरिचं पिप्पली दशशाणिका ।

त्वक्सौवर्चलधान्याकं जीरकं द्विद्विशाणकम् ॥ ११४ ॥

चतुःषष्टिमितैः शाणैः शर्करामत्र योजयेत् ।

चूर्णितं सर्वमेकत्र यमानीषाडुवाभिधम् ॥ ११५ ॥

चूर्णं जयेत् पाण्डुरोगं हृद्रोगं ग्रहणीं ज्वरम् ।

कृदिशोषातिसारांश्च ग्रीहानाहविवन्धताम् ॥

अरुचिं शूलमन्दाग्निमशींजिह्वागलामयान् ॥ ११६ ॥

कासादौ तालीशादिचूर्णम् ।—

तालीशं मरिचं शुण्ठी पिप्पली वंशरोचनम् ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्च-कर्षेर्भागान् प्रकल्पयेत् ॥ ११७ ॥

अथ यमानीषाडयसंज्ञकं चूर्णमाह, यमानीति—यमानी प्रसिद्धा । दाडिमं दाडिमफलबीजानि । तिल्लिङ्गीकं प्रायडिम । वदरान्मृच्चमिति—वदरं प्रायडिम, मृच्चं वृक्षाक्षं वृक्षभेदः, स च फलान्मृच्चः । यदा—वदरान्मृच्चवदरं षाडवत्वात् । चतुःशाणमितानीति प्रत्येकम् । सार्द्धद्विशाणं मरिचमिति—तेन दशमापकमित्यर्थः । त्वक्सादिजीरकान् प्रत्येकं द्विद्विशाणम् । “त्वक् सौवर्चलधान्याकम्” इत्यस्य स्थाने “क्षान्निन्नमच धान्यत्वक्” इति पठान्त, तदापि अर्धं सौवर्चलम् ; षाडुवाभिधमिति प्रसिद्धेः ; यत्—“लक्ष्मणास्त्रिमतायुक्तः षाडयः परिवर्णितः” इति । शोषो मुखजोषः अग्नेदो वा । पानाह उदरापूरः । विवन्धा वाताग्नीमान्पट्टतिः । जिह्वागलामयानिति—जिह्वागयान्, गलामयानित्यर्थः ॥ ११३—११६ ॥

तालीशादिकमप्याह, तालीशमिति—तालीशं स्वनामख्यातम् । वंशरोचनं वंशरोचनी । एतत् द्रव्यपञ्चकभादद्रव्यात् कर्षेकेकेन बहिर्तं याद्यं, तेन तालीशं कर्षेदयं, पिप्पली चतुःकर्षां, वाशी पञ्चकर्षां

* पिप्पलीनां शतसैके हे शते मरिचस्य च” इति चक्रपाठः । “पिप्पलीनां शतमिहिकां यात्रातमानात् एव मरिचस्यपि शतद्वयम्” इति शिवदासः ।

एलात्वचोस्तु कर्षाद्धं प्रत्येकं भागमाचरेत् ।
 हात्रिंशत्कर्षतुलिता प्रटेया शर्करा बुधैः ॥ ११८ ॥
 तालीशाद्यमिटं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् ।
 कासखासज्वरहरं कृद्यतीसारनाशनम् ॥ ११९ ॥
 शोषाधानहरं प्लीहाः-ग्रहणीपाण्डुरोगजित् ।
 पक्का वा शर्करां चूर्णं क्षिपेत् स्याद्गुटिका ततः ॥ १२० ॥

संयादी सितोपलादिचूर्णम् ।—

मितोपला षोडश स्यादष्टौ स्यादंशरोचना ।
 पिप्पली स्याच्चतुष्कर्षा स्यादेला च द्विकार्षिकौ ॥ १२१ ॥

मतेति । एलात्वचोस्तु कर्षाद्धंमिति—एला * चुट्टैला, त्वक् बराङ्गं, कर्षाद्धंमिति—
 ग्राह्यद्वयमित्यर्थः । प्रत्येकमिति—पृथगित्यर्थः । शर्कराऽत्र हात्रिंशत्कर्षतुलिता देया,
 एतेन सकलचूर्णांत दिग्घ्ना शर्करा भवति तीक्ष्णत्वात् (१) । वेति यद्येन पञ्चान्तर-
 माह,—समं जलेन शर्करां पक्का तत्र चूर्णं प्रक्षिप्य गुटिका कार्या लघुतरत्वात् ;
 तथा हि—“कल्पयेद्गुटिकासैतच्चूर्णं पक्का सितोपलाम् । गुटिका क्षयि-धोगा
 चूर्णान्नघतरा स्युता ॥” (च० चि० राजयज्ज्ञा०) इति । एतदपि बांशी रचना
 प्रचरति ; तथा च तन्मन्त्र—“तालीशं रुचिचं युग्ढौ पिप्पलीकांशकीचरा ।
 त्वगिलाङ्गांशक दद्यात् शर्करा कुडवं भवेत् ॥” (हा०) इत्यादि । अन्वयापि—
 “तालीशमरिचमामरकणाः कर्षोन्नाः क्रमात् । त्वगिले चाङ्गांशे कुडवंमिता गुटिका
 विपाच्य कृताः ॥” (ननुकर्ष०) इति केचिदिति । पित्ते रंशरोचना देयैति ; तथा
 च—“विषयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं रंशरोचनायाऽन्वितम्” इति गज्यान्मन्त्रदर्शनात् । तदुक्तं—
 “बांशीपुष्पान्शुग्ढौना + तालीशोषणशोषणा । भागवज्जि क्रमादन्वितान् त्वगिले चापि
 साङ्गके ॥ कणा लघुगुणा चात्र प्रटेया मिनशर्करा ॥” इत्यादि ॥ ११७—१२० ॥

अथ मितोपलादिचूर्णमाह । मितोपलीति ।—सितोपला शर्कराभेदः, षोडशति

* एलाशब्देन स्थूलैस्सामेव व्यवहरन्ति वेदाः सर्वतः ।

† “तालीशोषणशोः” इति पाठो न युक्तः, तालीशमरिचशोः क्रमात्
 हेतुभावात्सङ्गात् । “कणातालीशयोषणा” इति पाठकल्पनं सङ्गतम् । “कणा
 लघुगुणा” इत्यत्र “कणातोऽलघुणा” इति पाठकरणं सङ्गतम् इति ।

एकः कर्षस्त्वचः कार्य्यशूर्णयेत् सर्वमेकतः ।
 मितोपलाटिकां चूर्णे मधुमर्पियंतं लिहेत् ॥ १२२ ॥
 श्वासकासक्षयहरं हस्तोपादाङ्गदाहजितं ।
 मन्दाग्निं सुप्तजिह्वत्वं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥
 क्ष्वरमूर्ङ्गगतं रक्त-पित्तमाशुं व्यपीडति ॥ १२३ ॥

गुण्याटो भास्करलक्षणम् ।—

सामुद्रलवणं कार्य्यमष्टकर्षमितं बुधैः ।
 पञ्च सौवर्चलं याज्ञं विडं मैन्धवधान्यकात् ॥ १२४ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं कृष्णजीरकपत्रकम् ।
 नागकेशरतालीशमञ्जवेतसकं तथा ॥ १२५ ॥
 द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेत् बुधैः ।
 मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम् ॥ १२६ ॥
 दाडिमं स्याच्चतुष्कर्षं त्वर्गले चार्द्धकार्षिके ।
 एतच्चूर्णीकृतं सर्वं लक्षणं भास्कराभिधम् ॥ १२७ ॥

—षोडशकर्षमिता । संशरोचना अष्टौ स्यादिति—अष्टकर्षमिता, अष्टमकर्षं षड-
 चात् । अन्त्यात् द्विगुणितत्वात्पाननिर्देशोऽयम् ; तथा चीक्र—“मितोपला
 टिकाञ्जीरो पिप्पली बहुला त्वचः । अन्त्यादूर्ध्वे द्विगुणितं लिहेयेन मधुमर्पया ॥”
 (अ० वि० राजयज्ज्या०) इति । बहुला * सुद्रेला । मधु सर्पिश्चात्र लेटवत्
 पावान्तम् । इलपाटाङ्गदाहजिति—तेन इलपाटं, पाटदाहं, अङ्गदाहमिति ।
 सुप्तजिह्वत्वमिति—जिह्वारोगे पठितम् ॥ १२१—१२२ ॥

इदानीं लवणभास्करं नाम चूर्णे प्रकटयन्नाह, सामुद्रलवणमिति ।—दास्य-
 समुद्रलवणे भवं सामुद्रं लवणं, तत्र समटोशब्दात्पुनः, अष्टकर्षं पलदधम् ।
 पञ्च सौवर्चलं याज्ञमिति—सौवर्चललवणं पञ्चकर्षं याज्ञमित्यर्थः । विश्वलवणाद्यस्त्र-
 वेतसकान् द्विगुणकर्षप्रमाणं प्रत्येकम् । विश्वलवणं कृष्णं, तत्र प्रसारणीकृष्णभक्त-
 लवणसंशोभादङ्गदाहं निर्हंतमित्येके । मित्युभवं मैन्धवम् । कृष्णजीरकं पाच्यं,
 तत्र खुरामानशब्दवाच्यम् । मरिचादिभिश्चान्नं द्रव्यवचं कर्षं प्रत्येकमित्यर्थः । जीरक-

शाणप्रमाणं देयन्तु मस्तुतक्रसुरासवैः ।
 वातश्लेष्मभवं गुल्मं श्लोष्ठानमुदरं क्षयम् ॥ १२८ ॥
 अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विबन्धञ्च भगन्दरम् ।
 शोफं शूलं श्लामकामावामवातञ्च हृद्भुजम् ॥ १२९ ॥
 मन्दाग्निं नाशयेदतद्दोषनं पाचनं परम् ।
 सर्वलोकहितार्थाय भांस्करेणोदितं पुरा ॥ १३० ॥

कृद्यां पलाटचूर्णम् ।—

एलाप्रियङ्गुमुस्तानि कौलमज्जा च पिप्पली ।
 श्रीचन्दनं तथा लाजा लवङ्गं नागकेशरम् ॥ १३१ ॥
 एतच्चूर्णीकृतं सर्वं सिताक्षौद्रयुतं लिहेत् ।
 वातपित्तकफोद्धृता हृदि हन्यतिवेगतः ॥ १३२ ॥

मम शुक्रम् । विश्वं शुष्णो । टाडसं व्यासतुः कर्षमिति—दाडमफलधीनाति
 गान्धाणि, तस्य अनारदानाश्लवाच्यं, चतुःकर्षं पलपरिमितम् । त्वगेली चार्द्धं
 क्वापके इति—मिलित्वा कर्षमात्रमित्यर्थः । मस्य च शाणप्रमाणं टडमावं देय
 तीक्ष्णत्वात् तत् पुनः (?) इति ग्रहणैताधिकमात्रमपि प्रचरति दोषादीनां
 जन्मातश्चयत्नम् । मस्तुतक्रसुरासवैरिति—मस्तु दन्तीऽधकीर्थावशेषः ; “दणस्तु यदध-
 क्षीयं तन्मस्तु परिकीर्तितम्” । तक्रमिति त्रिभागाभिन्नम् । सुरासवो प्रसिद्धौ, सुरा
 लोहृतवशात्पट्टकशक्त्विन किञ्चित् कक्षुषा । * आय कियते ये ते आसवाः ।
 प्राक्षरैश्च भास्करैश्च उदितं कर्षितं पुरा पूर्वपौरुषेययत्नानामादावित्यर्थः ;
 न तु क्वापमथोत्थ दास कर्षित् ॥ १२४—१३० ॥

पलाटि चूर्णनाड, एलाप्रियङ्गुमुस्तानिति ।—एला सूक्ष्मा । प्रियङ्गुलैतावशेषः,
 तस्याः फलानि । कौलमज्जा बदरफलाख्यमध्यगतद्रव्यविशेषः । श्रीचन्दनं श्वेत-
 चन्दनम् । लाजा श्लेषान्धीकृवा । एतत् सकलं सममात्रं मङ्गला वस्त्रपूतं चूर्णं
 कृत्यात्, मध्यमानमस्य दोषाप्रवलापेक्षया क्वाप्यस्य । सिताक्षौद्रयुतमात्र—सिता
 शर्करा, सा चाक्षुर्षसमा प्राग्ना, मधुमात्रञ्च यावदवलहत्वं स्यात् तावद्देय-
 ः सत्यर्थः । अतिवेगत इति वचनेनास्य विजिष्टत्वं दर्शितम् ॥ १३१।१३२ ॥

* “आसुतत्वादासवः” इति परकः । आसुतत्वात् सन्धानादिति चक्रः ।
 “आसुते इति आसवः” इति च । “आय कियते” इति व्याख्या तु ग मगोरना ।

ऊर्ध्वात्तादी व्याघ्रादि चूर्णम् ।—

(व्याघ्रीजीरकधात्रीणां चूर्णं मधुयुतं लिहते ।
ऊर्ध्वात्तामहाश्वाम-तमकैर्मूत्र्यत चणात् ॥)

कुहादी पचनिस्याद चूर्णम् ।—

मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वचं निम्बात् समाहरेत् ।
सूक्ष्मचूर्णमिदं कुर्यात् पलपञ्चदशोन्मितम् ॥ १३३ ॥
लोहभस्महरीतक्यौ चक्रमर्दकचित्रकी ।
भस्मातकं विडङ्गानि शर्कराऽऽमलकं निशा ॥ १३४ ॥
पिप्पलो मरिचं शुण्ठी वाकुची कृतमालकः ।
गोक्षुरश्च पलोन्मानमकैकं कारयेद्बधः ॥ १३५ ॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णं भृङ्गराजेन भावयेत् ।
अष्टभागावशिष्टेन खदिरासनवारिणा ॥ १३६ ॥
भावयित्वा च संशोष्य कर्षमात्रं ततः पिबेत् ।
खदिरासनतोलन सर्पिषा पयसाऽथवा ॥ १३७ ॥

अधुना पचनिस्वचूर्णं दर्शयन्नाह, मूलमिति ।—मूलमित्यादिना निम्बवृक्षस्य पञ्चाङ्गं कथितं, मूलं जटा, पत्रं पलायं, फलमामबोजं, पुष्पं कुसुम, त्वक् कृष्णी । समाहरेदिति—सस्यक् प्रकारेण आहरेदिति यदुक्तं तत्र कालावशेष सूचयति, तथा आह—“पुष्पकानि च पुष्पाणि फलकाले फलानि च । सचूर्णं पिप्पुमर्दस्य त्वक्षुल्लान् दलानि च ॥” इति । एके मूलस्थाने सारमिति पठति व्याख्यानयन्ति च, तत्र सारं मध्यभागात्प्रतं काष्ठदिशेषम ; उक्तमन्वयापि—“काले त्वग्दल-सारनीजकुसुमैर्मन्वस्य तुल्यांशकैः” इत्यादि । पलपञ्चदशोन्मितमिति—अकल्पपञ्चाङ्गः पञ्चदशपलपरिमितं याज्ञमित्यर्थः ; तेन प्रत्येकं विपलमितं ज्ञेयम् । कौहमस्मेति—सतलोहचूर्णम् । चक्रमर्दकः प्रपञ्चाहवीजानि, आमलकमानलकौफलम् । निशा हरिद्रा । कृतमालकी राजहचः । एतन्नौहभस्मादि-माक्षुरकान्तं पृथक् पलमानं याञ्चं, तेन निम्बचूर्णसमं भवति ; एतत् सकल-सुधीभूतं द्रव्यं भृङ्गराजसेन भावितं कृत्वा पञ्चादष्टभागावशिष्टेण खदिरकाथेन मज्जं, तत्पञ्चादसनकाथेन चोत, अस्यनः पीतसाली वृक्षविशेषः ; पश्चात् संशोष्य

माद्येन सर्वकुष्ठानि विनिहन्ति रसायनम् ।

पञ्चनिम्बमिटं चूर्णं सर्वरोगप्रणाशनम् ॥ १३८ ॥

वाजीकरणे शताव्यादिचूर्णम् ।—

शतावरी गोजुरश्च वीजञ्च कपिकच्छुजम् ।

गाङ्गेरुकी चातिबला वीजमिचुरकोद्धवम् ॥ १३९ ॥

चूर्णितं सर्वमेकत्र गोदुग्धेन पिबेन्नृश ।

न ह्यसिं याति नारीर्भर्नरश्चूर्णप्रभावतः ॥ १४० ॥

कषपरिमितं वक्ष्यमाणागुपानेन सङ्घ पिबेदित्यर्थः । अनुपानान्याह—छाटिरामन-
तायेनेति—छाटिरकाष्ठकथितेन असनकाष्ठकथितेन वेत्यर्थः, अथवा सपिषा
पयसा च, अत्र दाषापेसा बोद्धव्या । रसायनमिति—जराव्याधिनाशकत्वेन
रसायनं कथितम् । पञ्चनिम्बमिति—निम्बसम्बन्धिपुष्पादिपञ्चकमेव निम्बपत्रकं
कथितम् ; तथा हि—“निम्बपत्रं तथा पुष्पं तद्गुणफलमुच्यते । पञ्चनिम्बमिति
ख्यातं नामतः शास्त्रकोविदेः ॥” इति । सर्वरोगप्रणाशनमिति—सर्वरोगा
भगन्तरप्रमुखाः ; तथा श्लुक्तं—“भगन्तरश्लोपटवातरकलाताम्यनाडीत्रणश्रीधरोगान् ।
सर्वान् प्रमेहान् प्रदराश्च सर्वान् दृष्ट्वाविषं मूलविषं निहन्ति ॥ श्लुकीदरः
मिहकशोदरः स्यात् सुश्लुष्टसन्धिर्धुनोपयोगान् । समोपयोगादापि ये दृशन्ति
सर्पादर्थो यान्ति विनाशमायुः ॥ जीवैश्चरं व्याधिजराविमुक्तः शुभे रतश्चन्द्रसमान-
कान्तिः ॥” इति ॥ १३९—१४० ॥

इदानीं वाजीकरणचूर्णहयमाह, शतावरीत्यादि ।—कपिकच्छुजं वीजमिति—
धानरीबीजम् । गाङ्गेरुकीति—नागबला, “गुडसकरौ” इति शब्दवाच्या । अतिबला
ब्रह्मबला । वीजमिचुरकोद्धवमिति—इचुरः कीकिलाचः, “तालसखाना” इति
श्लोकैः ; एतत् सर्वं चूर्णितमुक्तमानपरिमितञ्च चतुर्गुणेन गोदुग्धेन सङ्घ पिबेत् ।
नाश शान्ति । वाजीकरणमिति—वाजीवात्ययमेधनसानव्यात् वाजीकरणं,
किंवा वाजः शुकं तदव्याहोति वाजी, अवाजी वानो क्रियते येन पुरुषसहाजी-
करणम् ; तदुक्तं—“येन नारीषु सानर्थ्यं वाजीषु लभते भरः । येन बाह्याधिकं
वीजं वाजीकरणमेव तत् ॥” इति । तत्तु विविधं—प्रवर्तकं गणकं प्रवर्तकजनकञ्च
उक्तञ्च तन्नाम्नरे—“शुकहृदिकरं किञ्चित् किञ्चित् शुकप्रवर्तकम् । श्रुतिहृदिसु-

बाजीकरणे अश्वगन्धादिचूर्णम् ।—

अश्वगन्धा टशपला तन्मात्रो बृहदारकः ।

चूर्णीकृत्याभयं विद्वान् घृतभाण्डे निधापयेत् ॥ १४१ ॥

कर्षिकं पयसा पोत्वा नारोभिर्नैव तृप्यति ।

अगत्वा प्रमदां भूयात् बलौपलितवर्जितः ॥ १४२ ॥

बाजीकरणं मुसल्यादिचूर्णम् ।—

(मुसलौकन्दचूर्णन्तु गुडृचोसत्त्वसंयुतम् ।

वानरोगोक्षुराभ्याञ्च शास्त्रलोशकराऽऽमलैः ॥

आलोड्य घृतदुग्धेन पाययेत् कामवर्द्धनम् ॥)

पाण्डुरोगादौ नवाद्यसचूर्णम् ।—

चित्रकस्त्रिफला मुस्तं विडङ्गं त्रूषणानि च ।

समभागानि कार्याणि नव भागा हतायसः ॥ १४३ ॥

एतदेकौकृतं चूर्णं मधुसर्पयुतं लिङ्गत् ।

गोमूत्रमथवा तक्तमनुपानं प्रशस्यते ॥ १४४ ॥

पाण्डुरोगं जयत्यग्रं हृद्रोगञ्च भगन्दरम् ।

शोथकुष्ठोदराशांसि मन्दार्त्नभर्त्सिं क्रमोन् ॥ १४५ ॥

एकचित्तं विविधं तृप्यस्यते ॥” इति । तृप्यत्ये बाजीकरणसंज्ञम्, तथा च
दुर्वातस्यर्षादि च्यातकरं, खोराद हृदिकरं, भाषा जनकः प्रवर्त्तकश्च ॥ १२९।१४० ॥

द्वितीयबाजीकरणचूर्णमाह, अश्वगन्ते ।—सुसोषणं । काचप्रात
पठान् ॥ १४१।१४२ ॥

अथ नवाद्यसं चूर्णमाह, चित्रक इति ।—चित्रकश्चित्रकजटायास्त्रिक् ।
त्रिफला हरीतक्यादि । त्रूषण अटु तक्रम् । एतस्त्रिफलादत्रूषणान् नवद्रव्यं
एकैकं असमाधम् । नव भागा हतायस इति—हतायसो अतस्योदस्य
एकद्रव्यभागमित्यथा नव भागा शास्त्राः, तेषां कद सास्रताणां
एकद्रव्यभागो चूर्णन समस्यद्रव्यमित्यर्थः । मधुसर्पिषो आद्यं क्लृष्टपरिमाणात्
स्यात् ॥ १४३ — १४५ ॥

“अधिसाधनीये स्वाहा” इत्युत्पादनमन्त्रः ।

कुमारौजीवनीये स्वाहा” इति पानमन्त्रः ।

कर्णः पु काशीशायं तेलम् ।—

काशीसं लाङ्गलो कुष्ठं शुण्ठी कृष्णा च सैन्धवम् ।

मनःशिलाऽश्वमारुख विडङ्गं चित्रको द्रुमः ॥ ४४ ॥

दन्तो कोशातकीवोजं हेमाह्वा हरितालकम् ।

कल्कैः कर्षमितैरैतैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४५ ॥

स्रुक्कपयसी दद्यात् पृथक् द्विपलसम्मिति ।

चतुगुणं गवां मूत्रं दत्त्वा सम्यक् प्रसाधयेत् ॥ ४६ ॥

कथितं खरनादेन तैलमर्शाविनाशनम् ।

चारवत् पातयत्येतदर्शांस्तथ्यङ्गतां भृशम् ॥

बल्लोर्न दूः कृत्येतत् चारकर्मकरं स्मृतम् ॥ ४७ ॥

कथितमन्त्रः । अथ काथखरसकल्काद्यं यत् शतावरीमूलं प्राक्तं तदनेनेव
“उत्पादनम् ; कुतः ? मन्त्राऽपत्यादिकरणार्थं, तदयथा—वक्ष्यमाणोद्धारपूर्व-
भागे कामिनेष कृत्वा उत्तराभिमुखी भूत्वा खरिदरशङ्कुना खरिदरकाष्ठ-
चट्टि खनेत् । पश्चात् खरिदरसाहतेनैकादशाक्षरमन्त्रेणोत्पादनं कुर्यात् ;
कृद्भाय काथतः । अथ पानमन्त्रमाह, खरिदरयुतन दशाक्षरेण मन्त्रेण
वर्ज्यमिति । एते मन्त्रा मूलं प्रसिद्धाः, ते तत एव ज्ञातव्याः । शतावरी
योषवित्विनेन याः सर्वाः शतावरीसदृश्याः शीघ्रव्याः सर्वा एवमेव यास्या
पयः ॥ ४५—४७ ॥

इदानीम् अपराणि चतुर्तेष्वन्याह । तत्रादौ काशीनायं दर्शयन्नाह, काशीसमिति ।

—काशीसं द्रव्यविशेषः भस्मदंत्वस्यत, तत्रेदः पुष्पकाशीसं क्वचित् पीतम् । लाङ्गली
क्वचित्कारिका । कृष्णा पिपलीङ्ग अश्वमारुः करवीरकः । द्रुमः कुठली वृषविशेषः ।
कोशातकी जालिनी, तथा वोजमिति । हेमाह्वा खर्षचोरी, स तु रक्तवीर-
सेदुण्डभेदः, यद्य मूलं “चोक” इति प्रसिद्धम् । तैलप्रस्थमिति—चतुष्कृद्वयम् ।
स्रुक्कपयसी इति—सुष्की सेदुण्डः, चर्कः प्रसिद्धः, तयोः पयसा पृथक् द्विपलमतेन

वातरक्तं पिच्छतैलम् ।—

मञ्जिष्ठासारिवासर्ज-यष्टीसिक्तैः पलाशितैः ।

पिच्छाख्यं साधयेत्तैलमभ्यङ्गाद्वातरक्तानुत् ॥ ४८ ॥ ५१ ॥

पामादौ चर्कतैलम् ।—

अर्कपत्ररसे पक्व हरिद्राकल्कसंयुतम् ।

नाशयेत् सर्षपं तैलं पामां कच्छुं किचर्चिकाम् ॥ ४९ ॥

कुष्ठं मरिचाद्य तैलम् ।—

* मरिचं हरितालञ्च त्रिवृतं रक्तचन्दनम् ।

मुस्तं मनःशिला मांसी हे निशे देवदारु च ॥ ५० ॥

साधितमित्यर्थः । गोमूत्रं चतुर्गुणमत्र तैलपरिमाणात् । खरनादाचार्येण कथितरि
दुर्गामनिक्कलवाशेम्, एतच्च चारकर्मकरत्वेन न गुदद्रूपकमित्यर्थः ॥ ४४—४७ ॥

अथ पिच्छतैलमाह, मञ्जिष्ठेति ।—अथ सारिवा आस्त्रोता, सा च द्वि
शुक्ता कृष्णा च, या कृष्णवर्णवद्रतति; सा शुक्ला, या कृष्णवर्णवद्रतति सुगन्ध
कृष्णाति । सर्षो धूपनः, "राज" इति प्रसिद्धः । यष्टी मधुयष्टं सिक्तो मधुयष्टि
"मयन" शब्दवाच्यः, एतत् द्रव्यं तैलाद्य कल्पाम्, अंशचतुष्टयम् । यत्यान्तरं परं
ऽन्वितैरिति पाठः, तत्र प्रथः धोरं, तच्च द्रवत्वाच्चतुर्गुणं तैलपरिमाणात्, गेसन्मोहरम्
यतः पिच्छाख्यत्वन सकल द्रव्यं चारिष्य पिच्छफलसदृशं कल्कीभूतं कृत्वा साधयं
सम्पदाद्यो बहूना दृश्यते, अत एव पिच्छाख्यामिति—पिच्छीभूतत्वात् पिच्छना ४५ ॥
पिच्छतैलमित्यर्थः । पिच्छरूपत्वात् कल्काऽस्य न शीलनीय इत्याहुः । तैलमत्र
अपि गृह्णन्ति अन्वतो दृग्गतात् ; तथा हि—“सारिवासर्जयष्ट्याह मधुयष्ट्या च
पथोऽन्वितैः । सिद्धमैरच्छक तैलं वातरक्तकलापकम् ॥” इति । पयोऽत्र सामं ॥
लाद्व्यम् ॥ ४८ ॥

अथार्कतैलमाह, चर्केति ।—अर्कपत्ररसोऽत्र चतुर्गुणसोऽत्र परिमाणादिति
व्यवहारः द्रवत्वात् । हरिद्रा चतुर्धाया तैलमाणात्, अस्याः कल्काद्यै कल्पनाहुः,
तस्य नामं यावत् कल्कं स्यात् । सर्षपयष्ट्यं व्याधिविहितत्वात् । पामादयो रोगाः
कुष्ठरोगी पाठिता ॥ ४९ ॥

मरिचाद्यं तैलमाह, मरिचमिति ।—अत्र त्रिवृत्तम् । हे निशे हरिद्रे हे, तेन

* अर्कान्तव्यत्यनारवाद्यतैल मरिचादिकल्काद्रव्याणां प्रतीकं चर्षवसं विषय
पक्षं नामून्वच चतुर्गुणमिति पाठो दृश्यते ।

अथने आकारकरभादिचूर्णम् ।—

आकारकरभः शुण्ठी कक्कोलं कुङ्कुमं कणा ।
जातीफल लवङ्गञ्च चन्दनञ्चेति कार्षिकान् ॥ १४६ ॥
चूर्णानि मानतः कुर्याद्विह्वलितं पलोन्मितम् ।
सर्वमेकीकृतं चूर्णं माषैकं मधुना लिहेत् ॥ १४७ ॥
शुक्रस्तम्भकरं चूर्णं पंमामानन्दकारकम् ।
नारीणां प्रीतिजननं सेवेत निशि कामुकः ॥ १४८ ॥

इति श्रीदामोदरतन्त्रा श्रीशार्ङ्गधराचार्येण विरचितायां
शार्ङ्गधरसंहिताया मध्यखण्डे चिकित्सितखाने
चूर्णकल्पना नाम षष्ठीऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथाकारकरभादिचूर्णं टांयन्नाह, आकारकरभ इति ।—“अकारकरभ” इति
लोकैः प्रसिद्धः । कक्कोलं विख्यातम् । कणा पिप्पली । चन्दनं श्वेतम् । एतत् सर्वं
चूर्णानि प्रत्येकमिति । आह्वयेन पलोन्मितमिति—आह्वयेन आह्वय-
“अह्वय” इति लोके, पलोन्मितं पक्षप्रमाणं, तेन पूर्वचूर्णभागद्वयम् च आह्वयेन
भागैकमित्यर्थः, शर्करावहितत्वात् । कुङ्कुमं मित्तसहितमाप्य प्रचुरं, तत्र
आह्वयेन पूर्वटयचूर्णसाम्यम् ; तदुक्तं—“जातीफलकारकरदाटलवङ्गशुण्ठीकक्कोल
कुङ्कुमकणाह्वयेनानि । एतैः समानमह्वयेनमेव तुल्या मित्तं निघाथ मधुना
वटकं विदध्यात् ॥ माषद्वयोन्मितमम्, निशि भक्षयित्वा मित्तं पयकटुं माषद्वयमाशु
पीत्वा । कर्षणं कामुजजननं तु विन्दुपातं चर्तसि तानि चिकित्सानि कला-
वतीनाम् ॥” इति ॥ १४६—१४८ ॥

इति श्रीशारङ्गधरप्रकाशवेद्य-श्रीभारसिद्धाक्षजिनाटनज्ञेन विरचितायां शार्ङ्गधर-
दोषिकाया मध्यखण्डे चिकित्सितखाने चूर्णकल्पना नाम षष्ठीऽध्यायः ॥ ६ ॥

* आह्वयेनशोधनं गूढाद्येदीपिकायां अथा—“तत्र शोधनम् आह्वयेन श्वेतं
पयद्वये वा मन्वद्वये वा निम्बद्वये वा भावनाभिः सप्तभिर्वा शोधयित्वा शोधयित्वा
द्वयम्” इति ।

सप्तमोऽध्यायः ।

वटकाटिकल्पना ।—

वटकपर्यायाः ।—

वटकासाथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।

मोटकी वटिका पिण्डौ गुडौ वर्त्तिस्तथोच्यते ॥ १ ॥

वटकादीना प्रस्तुतविधिः ।—

लेहवत् साध्यते वल्ली गुडौ वा शर्करा तथा ।

गुग्गुलुर्वा क्षिपेत् तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥ २ ॥

कुर्त्याटवक्त्रिमिद्धेन क्वचित् गुग्गुलुना वटीम् ।

द्रवेण मधुना वाऽपि गुटिकां कारयेत् बुधः ॥ ३ ॥

वटकादिषु शर्करादीनां सादा ।—

सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ।

चूर्णाच्चूर्णसमः कार्थ्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ॥

द्रवञ्च द्विगुणं देयं मोटकषु भिषग्वरैः ॥ ४ ॥

इदानीं गुटिकाः कथ्यन्ते वटकाद्येति ।—अथेति—चूर्णकल्पनानन्तरं वटका गुटिकादिभिर्नाम, अत एव तन्नाम गुटिकावटीप्रभृतयो ज्ञातव्याः । तन्नामेति—तस्य वटकस्य नाम पर्यायवाक्यं गुटिकाटिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ तेषां कर्त्तव्यविधिमाह, लेहवत् साध्यते इति ।—यथा अबल्लहाथे गुडाटिकं साध्यते तथैवाव गुडः, शर्करा, गुग्गुलुर्वाऽपि पक्तव्यः, पाके सति चूर्णे प्रक्षिप्य वटकादीन् कुर्त्यादिति भावः । पचान्तरमाह, क्वचिदिति—न सर्वत्र, अबक्त्रिमिद्धेन कुर्त्यादेन गुग्गुलुना वटकाः कार्याः । गुडाटिकेनापि क्वचिदिति सचारादा (?), अथवा द्रवेण तीक्ष्णोद्दिनाः मधुना क्षौद्रेणापि सम्याज्य गुटिकां कारयेत् बुधः पण्डितः, अत्रापि वक्त्रि विनेति मन्वन्त्यः ॥ २३ ॥

इदानीमनुक्तेषु, गुडशर्करादीनां मात्रमाह, सितेति ।—सिता शर्करा चतुर्गुणा देया चूर्णोदत्तार्थः । गुडोऽव द्विगुणः, अत्रापि चूर्णभागादिति भावः । गुग्गुलुश्च चूर्णसमः, चूर्णभागसमान इत्यर्थः । मधु तत्सममिति—मधु क्षौद्रं, तत्समं चूर्णसमम् । द्रव क्षौद्रतोयादिकं द्विगुणं चूर्णभागादित्यर्थः । चूर्णसद सकलद्रव्याणाम् । भिषग्वरैरात वक्ष्येन खडुङ्गा वा यथायोग्यनवचारवैदिति साम्यदायिकाः ॥ ४ ॥

बटकादीनां मात्रा ।—

कर्षप्रमाणं तन्मानं बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ॥ ५ ॥

स यथा—

अशःप्रभृतिषु श्रीवाहुश्रीशो गुहः ।—

इन्द्रवाहिका मुस्तं शुण्ठी दन्ती हरीतकी ।

त्रिवृच्छटी विडङ्गानि गोक्षुरश्चित्रकस्तथा ॥ ६ ॥

तेजोह्वा च द्विकर्षाणि पृथक् द्रव्याणि कारयेत् ।

शूरणस्य पलान्यष्टौ * बृहदारथतुष्यलम् ॥ ७ ॥

चतुष्यलं स्यात् भङ्गातः क्वाथयेत् सर्वमेकतः ।

जलद्रोणे चतुर्थांशं गृह्णीयात् क्वाथमुत्तमम् ॥ ८ ॥

अथ अक्षयमानमनुक्तानां द्रव्यत्रय, कर्षप्रमाणमिति ।—कर्षप्रमाणं कर्ष-
मात्रम् । तन्मानमिति—तत् तेषां बटकादीनां मानं परिमाणम् । बलमिति—दृष्ट-
बलं दीपबलं व्याधिबलञ्च । बलशङ्केन कर्षमानमत्र सामान्यं सूचितम्, अत एव
दृष्ट्वा विचार्येत्यर्थः ; विचारणाऽत्र बलहृद्धानामेव, मध्यामानु कर्षमात्रैव ॥ ५ ॥

स यथेति वचनं गुटिकासमूहप्रतिपादनार्थमभिहितमाचार्येण । तवादी
श्रीवाहुश्रीशो नाम गुडस्तं द्रव्यत्रय, इन्द्रवाहिकेति ।—अयं वाहुश्रीशोऽर्शो-
व्याधौ शक्तः । तत्रन्द्रवाहिका चर्मटी, तस्या मूलम् । दन्ती बटपर्वाशेषः, तस्या
अपि मूलम् । तर्वाश्रयातमूलमेव । अटी कर्चुरभेदः । तेजोह्वाऽत्र चव्यं, यत्र
तेजोह्वा अशिका च, तत्र तेजोह्वा व्योतिशर्ती ; एव सर्वज्ञ एतत् सर्वं प्रत्येकं
द्विकर्षपरिमितं भवति । शूरणस्य पलान्यष्टौ इति—शूरणः कन्दश्रीशः पाण्डुः,
तन्काष्टौ पलानि भवन्ति । बृहदारः चतुष्यलमिति—निश्रीतभेदः तस्य चतुष्यलानि ।
भङ्गातमिति—भङ्गातकफलानि, तानि चतुष्यलमितानि भवन्ति । एतत् सकलं
पानीयद्रोणे मज्जाय चतुर्थांशं गृह्णीयात् । जलद्रोणमिति—चतुराद्रकपरिमितं
जलं, तेन घट्पञ्चाशोत्तरशतहयपलानि जलपरिमाणं भवति । उत्तममिति—
बलमालतादिकं, तेनाप्तमता कथितस्येत्यर्थः । चतुर्थांशमिति—आटकमात्रम् ।

* असमसङ्घे बृहदारथतुष्यलमित्यत्र बृहदारःप्रथमर्थं, दन्ती इत्यत्र कन्दः,
व्योतिश्वाने नामकेश्वरः तथा चामलकश्वाने मरिच इति पाठान्तराश्च, तथा
मधुन उल्लेखी नास्ति ।

काथ्यदद्यात् त्रिगुणितं गुडं क्षिप्त्वा पुनः पचेत् ।
 मस्यक् पक्वञ्च तं ज्ञात्वा चूर्णमेतत् प्रदापयेत् ॥२॥
 चित्रकत्रिवृतादन्ती-तेजोह्वाः पलिकाः पृथक् ।
 पृथक् त्रिपलिकाः कार्थ्या व्योषैस्ताऽऽमलकत्वचः ॥१०॥
 निक्षिपेत् मधु शौरे च तस्मिन् पस्थप्रमाणतः ।
 एवं सिद्धो भवेच्छोमान् बाहुशालगुडाभिधः ॥ ११ ॥
 जयेदशोसि सर्वाणि गुल्मं वातोदरं तथा ।
 आद्यवातं प्रतिश्यायं महान्तं क्षयपीनसम् ॥
 हृन्नीमकं पाण्डुरोग प्रमेहञ्च रसायनम् ॥ १२ ॥

काम भारवादिषणम् ।—

मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली ० कर्षमस्मिता ।
 अर्धकर्षा गवक्षारः क्षुप्रयुग्मञ्च टाडिमम् ॥ १३ ॥
 एतच्चण्डाकृतं यज्जरादष्टकर्षगुलेन हि ।
 शाणप्रमाणां गृष्टिकां कृत्वा वक्रोण धारयेत् ॥
 अस्याः प्रभावात् सर्वाऽपि कामा यान्त्येव सङ्घयम् ॥१४॥

काथ्यदद्यात् त्रिगुणितं गुडमात्रं—गुडस्य शोथं शाल्यम् । काथ्यदद्यादिति—इन्द्र-
 शक्तिर्वादिर्तेजोह्वानात् त्रिगुणितं विभागः । एतत् गुडं पादशुक्राद्यैश्चिप्त्वा पुनः
 पचेत् यावत् सान्द्रा भवति । अथ चूर्णमाह, चित्रकत्रिवादि—चित्रकायवक्रण्टा ।
 त्रिपलिकाशोतम् । दन्ती प्रामडा । तेजोह्वा चकी । एतत् द्रव्यचतुष्टयं पलप्रमाणम् ।
 अन्वदशाष्ट, व्योषलऽऽमलकत्वच इत्यादि—व्याधुः पिप्पलीकम् । त्वक गुडत्वक ।
 इदमापं द्रव्यवृत्कं त्रिपलप्रमाणं प्रत्येकम् । शोवाह्वानात् गुडं एवं सिद्धो भवति,
 बाहुशाल आषाद्यादर्शप्रकोश निर्मातो गुड वृत्कम् । इत्यम् । आद्यवात
 ऊरुशोभासदः । सङ्घान् प्रवर्तमित्यर्थः । रसायन इति प्रभावात् ; तत् यथा—
 “यज्जराव्याध्याध्यास सधुक् तद्रसायनम्” इति ॥ ८—१२ ॥

इदानीं मरिचं टिग्वाकम् । दशयुग्मं भारवादिषणम् । अथ टाडिमं टाडिम-
 फलशोथान् कर्षयन् मात्रं—कर्षयन्मात्रं । अर्धं गवक्षारः । अथ वक्रधारणात्

० “अप्यस्याः कर्षादस्य” तथा “टाडिमस्य पलः” इति वक्रधारणतो

शामकासे गुडाट्टिगुटिका ।—

गुडशुण्ठीशिवामुस्तैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।

श्वामकासेषु सर्वेषु विभोतं वाऽपि केवलम् ॥ १५ ॥

टण्यायाम आमलकाट्टिगुटिका ।—

आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकः ।

एतच्चर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥

टण्यां प्रवृद्धां हृत्पेषा मुखशोषञ्च टारुणम् ॥ १६ ॥

सञ्जीवांदो सञ्जीवनीवटी ।—

विडङ्गं नागरं कृशा पथ्याऽऽमलविभोतकम् ।

वचा गुडूची भक्षातं भद्रिषञ्चात्र योजयेत् ॥ १७ ॥

एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेषयेत् ।

गुञ्जाभा गुटिका कार्या टद्याटाट्टैकजै रसैः ॥ १८ ॥

एकामजीर्णगुल्मेषु हे विसूच्यां प्रदापयेत् ।

इदमौषधं धूमश्दानत्याहुरेक । चक्रेण तु स्वसङ्घे एतत् चर्षुं बल्यमाणं गुड इत्यादि-
चूर्णञ्च, वक्रैश्च धारयादात् प्रभावे लिखितम् । वैद्यप्रसारकेऽपि गुटिकास्वरूप-
मन्त्रणमभ्योक्तम् । एतदाभप्रायेणाव लिखितम् । अस्या मरिचादकाया वटिकायाः
प्रभावादाभत्ययक्तम् । सर्वे कासा इति—पञ्चप्रकाराः ॥ १२।१४ ॥

गुडशुण्ठीति ।—स्पष्टम् ॥ १५ ॥

अथामलकाट्टिगुटिकामाह, आमलानिति ।—आमलमामलकफलम् । कमल-
मुत्पल, तदभावे कमलवैशानं याञ्छाण । लाजाः शृष्टधान्योद्भवाः । वटरोहक
इति—वटरोहप्रराहः, स च वटरोहशब्दवाच्यः । मध्वव गुटिकाकरणं मानं परि-
भाषोक्तम् । धारयेन्मुखे इति—एतेन यथा यथा गुटिका ट्यात, तथा तथा
शोलनीया, पुनरिमा सङ्घमेवाभ्यवहरादिति दृष्टपरिचयः । पट्टामिति—कैरपि
यागेरनिवाच्याम् । मुखशोषञ्च टारुणात्—टारुणं दुःखकरम्, असौम्यमित्यर्थः ॥१६॥

अथ सञ्जीवनीगुटिका दशम्यन्नाह, विडङ्गमिति ।—अव नागरं शुण्ठी । कृशा
पिप्लो । पथ्या हरीतकी । आमलमामलकफलम् । भक्षातं भक्षातकफलम् ।
सद्भिधानिति—शुद्धं विषम् । एतेषां समानमात्रा वा इत्या । गोमूत्रमव गुटिकाद्य-
परिहितम् । गुञ्जाभा गुञ्जापरिभाषा वटी काव्या । आट्टैकमोऽवागुदानम् ।

तिघ्नश्च सर्पदष्टे तु चतस्रः सान्निपातिके ॥
वटी सञ्जीवनी नाम्ना सञ्जीवयति मानवम् ॥ १९ ॥

वीनसादौ व्योषादिगुटिका ।—

व्योषास्त्रवेतसं चव्यं तालीशं चित्रकं तथा ।
जोरकं तिल्लिङ्गीकश्च प्रत्येकं कर्षभागिकम् ॥ २० ॥
त्रिसुगन्धं त्रिशार्णं स्याद्गुडः स्यात् कर्षविंशतिः ।
व्योषादिगुटिका सेयं पीनसश्चामकासजित् ॥
रुचिस्त्रकरी स्याता प्रतिश्यायप्रणाशिनौ ॥ २१ ॥

आमादौ गुडगुण्टादियोगचतुष्टयम् ।—

आमेषु सगुडां गुण्टीमजोर्णं गुडपिप्पलीम् ।
कृच्छ्रे जोरगुडं दद्यादशःसु सगुडाभयाम् ॥ २२ ॥

अजोर्णगुण्टाधोरकेका वटी देया, विमृश्या द्वे वक्ष्यी, सर्पदष्टे तिस्रो गुटिकाः, सन्निपाते चतस्र इति । नाम्ना कृत्वा सञ्जीवनी कथिता, यतोऽस्याः प्रभावान्मानवो यदा सुमूर्च्छितदा भोवतीति । विचारण्याऽथ न काप्यां, “वायुषित्थ्यो द्वि मन्थिमन्तोषधीनां प्रभावः” इति वचनात् ॥ १७—१९ ॥

इदानीं व्योषादिगुटिकाभाष्यं, व्योषेति ।—व्योषमत्र त्रिकटकम् । अस्त्रवेतसं प्रसिद्धम् । चव्यं चावशब्दवाच्यम् । तालीशं स्वनामख्यातम् । तिल्लिङ्गीकमिति—अस्त्र-फलद्रव्यम् । त्रिसुगन्धं त्रिशार्णमिति—एला त्वक् पत्रकं, तश्च मिक्षितं त्रिकं, न तु प्रत्येकम् । व्योषादिति लिङ्गीकान्तं द्रव्यश्च प्रत्येकं कर्षनाममित्यर्थः । गुडः स्यात् कर्षविंशतिरिति—गुडाऽत्र पुरातनी याव्याः, कर्षविंशतिरिति—पञ्चपलानि, तेन सकलद्रव्यात् । इगुण्टी गुड इत्यर्थः ; तथा हि—“व्योषाचक्रकृतालीशतिल्लिङ्गीकास्त्र-वेतसम् । सचव्याजाजोतुष्याश्रमेलात्कपत्रपादिकम् ॥ व्योषादिशमिदं चूर्णं पुराचगुडमयुतम् ॥” इति ॥ २०।२१ ॥

अथ गुडचतुष्टयगुटिकां व्याचष्टे, आमेष्विति ।—गुडचतुष्टयगुटिका इति कोऽर्थः ? गुडेन सप्त चत्वारो योगाः कथिता इत्यर्थः । तद्वयथा—आमेषु सगुडां गुण्टीमित्येको योगः, आमेषु आमदोषेषु सगुडांमिति—अत्र * गुडत्रैगुण्टम्, एव योगचतुष्टयेषु

* गुण्टोऽत्र तुल्य इति गूढार्थदीपिका ; चूर्णत्वात् युक्तमेतत् ।

अशंसु बृहदारकादिभोटकः ।—

बृहदारकभस्मात्-शुण्ठीचूर्णेन योजितः ।

भोटकः सगुडो हन्यात् षड्विधार्शःकृतां रजाम् ॥ २३ ॥

अशंसु शूरणपिण्डी ।—

शुष्कशूरणचूर्णस्य भागान् द्वात्रिंशदाहरेत् ।

भागान् षोडश चित्रस्य शुण्ठ्या भागचतुष्टयम् ॥ २४ ॥

द्वौ भागौ मरिचस्यापि सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।

गुडेन पिण्डिकां कुर्यादशंसं नाशनीं पराम् ॥ २५ ॥

अशंसु शूरणवटकः ।—

शूरणो बृहदारक्य भागैः षोडशभिः पृथक् ।

मुञ्जलीचित्रकौ ज्ञेयावष्टभागमितौ पृथक् ॥ २६ ॥

कोऽयम् । अशंसु गुडपिण्डीमिति द्वितीयः । अशंसु विष्ट्यादिके । कृच्छे शूर-
गुडं दद्यादिति तृतीये योगः ; कृच्छे मृदकृच्छे । अशंसु च सगुडमथानिति
चतुर्थी योग इति ॥ २२ ॥

इदानीं बृहदारकभोटकमाह, बृहदारकेति ।—बृहदारको विख्यातः, तदभावे
निर्गता यास्या, यतोऽस्या भेदो बृहदारक इति । एतेषां द्रव्यत्रयाणां चूर्णं ममभाव-
माहुः । सगुड इति—अत्र भोटकत्वेन गुडो विगुणितो ज्ञेयः ; केचित्तु नाद्रियन्ते,
धतक्षत्र चतुःभमयइत्येव सम एव गुडो युज्यते, मास्येनार्पि विच्छिन्नं द्रवं दत्त्वा अश्री
भोटकाः कार्य्याः । रजामिति—पोडाम् ॥ २३ ॥

अथ शूरणपिण्डीमाह, शुष्कशूरणेति ।—शूरणः कन्दशिशिषः प्रसिद्धः, तत्र शुष्कं
कृत्वा चूर्णं कार्य्ये, द्वात्रिंशद्भागान् पञ्चदशभागान् (१) शूरणस्येत्थयं, चित्रकस्य चित्रक-
मूलस्य त्वचः षोडशभागान्, शुण्ठ्यासत्वारो भागाः, मरिचस्य द्वौ भागौ गुडेन पिण्डिकां
कुर्यादिति—सकलद्रव्यद्विगुणितेनेत्यर्थः । अशंसामिति बहुवचनत्वेन षड्विधत्व-
मित्यर्थः । परामित्यनेन विष्टित्वसंख्या दर्शितम् ॥ २४-२५ ॥

अथ शूरणवटकानाह, शूरण इति ।—शूरणः शुष्कशूरणचूर्णे, तत्र षोडशकर्व-
प्रमाणम् । बृहदारकोऽप्येवम् । मुञ्जली तालमूली, मूञ्जरीशब्दाच्चा, सा अटकर्व-

शिवा विभीतकी धात्री विडङ्गं नागरं कणा ।
 भक्षातः पिप्पलीमूलं तालीशञ्च पृथक् पृथक् ॥ २७ ॥
 चतुर्भागप्रमाणानि त्वगिना मरिचं तथा ।
 पृथक् द्विभागमात्राणि ततस्तेनैव चूर्णयेत् ॥ २८ ॥
 द्विगुणेन गुडेनाथ वटकान् कारयेद्बुधः ।
 प्रबलाग्निकरा एते तथाशीनाशना पराः ॥ २९ ॥
 यद्गणी वातकफजां श्वासं कामं क्षयामयम् ।
 प्रोहानं श्लीपटं शीथं प्रमेहञ्च भगन्दरम् ॥
 निह्न्यः पलितं बृहदाः (१) तथा मेध्या रसायनाः ॥ ३० ॥

कामलादौ मण्डूरवटकः ।—

त्रिफला त्रूषणं चय्यं पिप्पलीमूलचित्रकी ।
 दाह माक्षिकधातुश्च दार्वी मुस्तं विडङ्गकम् ॥ ३१ ॥
 प्रत्येकं कषेमात्राणि सवेद्विगुणितं तथा ।
 * मण्डूरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽष्टगुणे क्षिपेत् ॥ ३२ ॥

नितिः भवति । चित्रकमटाचूर्णमप्यत्रमेव । शिवादितालीशान्तं नवद्वयं प्रत्येकं
 चतुःकषमितम् ; तत्र शिवा इरीतकी । धात्री आमलकी । कणा पिप्पली । भक्षातः
 भक्षातकफलातः । तालीशं पामिञ्जम । त्वगिला मरिचमपि द्विकर्षमात्रं प्रत्येकम् ।
 तेनेन चूर्णयेदित्यनेन चूर्णोक्तविधिना चूर्णयेदित्यर्थः । द्विगुणेन गुडेनेति —सकल
 चूर्णोद्व्यात गुडा द्विगुणितो पास्तः । यद्गणी वातकफजाभिति —वातजा कफजा
 वातकफजा वा । क्षयामयं क्षयोरोगम् । पलितं वाडकम् । बृहदा एके बृहदाति
 खानि * त्रथात पठन्ति व्याख्यानयन्ति च । मेध्या इति—बृहद्विदाः । रसायना
 इति—जराव्याधिबिध्वंसकाः ॥ २६—३० ॥

इदानीं मण्डूरवटकानाड, त्रिफलातः ।—त्रिफला इरीतकाटिकम् । त्रूषणं
 त्रिकटकम् । दाह देवदाह । माक्षिकधातुः स्वर्णमाक्षकम् । दार्वी दाहकारिणी ।
 एकं दाहमाक्षिकधातुस्त्वक् दार्वी मुस्तं विडङ्गकम् इति पठन्ति ; तत्र दाहइरिद्राया

* इध्या इति पाठ एव युक्तियुक्तः तन्वाप्तरदशंगत् बृहदा इति पाठस्य
 निरर्थकत्वाच्च ।

पक्वा च वटकान् कृत्वा दद्यात्तक्रानुपानतः ।
 कामलापाण्डुमेहार्शः-शोथकुष्ठकफामयान् ॥
 ऊरुस्तन्मजार्णञ्च म्लीहानं नाशयेदपि ॥ ३३ ॥

विषमज्वरादौ पिप्पलीमोदकः ।—

(चौद्राद्द्विगुणितं सार्पघृताद्द्विगुणपिप्पली ।
 सिता द्विगुणिता तस्याः क्षौर देयं चतुर्गुणम् ॥
 चातुर्जातं चौद्रतुल्यं पक्वा कुर्याच्च मोदकान् ।
 धातुस्थांश्च ज्वरान् सर्वान् श्वासं कामञ्च पाण्डुताम् ॥
 धातुक्षयं वाङ्मन्यं पिप्पलीमोदको जयेत् ॥)

इत्येव याद्या श्रेष्ठत्वात्, काष्ठ त्वगभावे गृह्यते, न तु त्वकश्चन्देन गुडत्वक् याद्या,
 यतस्तन्नात्तरं चतुर्दशद्वयं निर्मितम् । सर्वाद्द्विगुणितं मण्डूरमिति—प्रमाणमिलितान्
 एकलद्वयचूर्णान् मण्डूरचूर्णं द्विगुणं देयमित्यर्थः ; मण्डूरं लौहकिट्टं, लौहमलमित्यर्थः ।
 यद्वा—पुराणमण्डूरमिति विख्यातं गुणाभिख्यातः तथा हि—“शतार्द्धमुत्तमं किट्टं
 सप्तशतीतिवापकम् । अधमं षाष्टवर्षीयं ततो ह्येन विषापनम् ॥” इति ।
 काष्ठत लौहकिट्टात् पृथक् पाण्डुद्वयं मण्डूरमिति वदन्ति । शुद्धमिति मण्डूर-
 मित्यर्थः । “मण्डूरं चूर्णितं शुद्धम्” इति वचनात् । अथ चूर्णमञ्जनसदृशं चूर्णीभूतम्
 पतादृशमेव श्रेष्ठं भवति । शुद्धमिति—आयनेन सप्तधा गोमूत्रे निशोपशार्दना गाढः ;
 अथ एकोक्तं तन्नात्तरं—“निर्वाप्य बहुशो मूत्रे मण्डूरं यास्यमिष्यते” इति । कर्णव्य-
 ताऽस्य—मण्डूरचूर्णमेव पृथक् गामूत्रं पक्तव्यम्, आसन्नपाके च तस्मिन् विफलादि-
 चूर्णप्रक्षेपः, यतः चूर्णानां पाका नास्तीति ; अत्रार्थं क्वचित् श्लोकः—“प्रायो न
 पाकचूर्णानां मुरिचूर्णस्य तनोः । आसन्नपाके प्रक्षेपः स्वल्पस्य पाकमागते ॥”
 प्राकृतस्यैवमपि प्रसङ्गतो लक्ष्यते यथा—“रमा मन्थः शुभः पाके वार्तः
 आद्वाद्दमदेनात्” इति । ऋष्टगुणे गोमूत्रे इति—गूढस्य मण्डूरादृष्टगुणं
 भवति ; तथा हि—“याद्वै त्वष्टगुणं सूवं शुद्धमण्डूरचूर्णतः” इति । एके “मण्डूरं
 चूर्णयेत् सर्वे गोमूत्रेऽष्टगुणे क्षिपेत्” इति पठन्ति, तत्र सकलद्रव्याऽष्टगुणं गामूत्रं
 गाढम् ; पतदमङ्गतम्, अथ पाठी बहुपुष्पकेषु न दृष्टः । कृफामथानिति—
 क्षयकासभृतीन् ॥ ३३—३३ ॥

प्रमेहादौ चन्द्रप्रमागुण्यः ।—

चन्द्रप्रभा वचा सुस्तं भूनिम्बासृतदाहकम् ।

हरिद्राऽतिविषा दावीं पिप्पलीमूलचिचकी ॥ ३४ ॥

धान्यकं त्रिफला चव्यं विडङ्गं गजपिप्पली ।

व्योषं माक्षिकधातुश्च * द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥ ३५ ॥

एतानि श्राणमात्राणि प्रत्येकं कारयेत् बुधः ।

चिह्नदन्तौ पत्रकञ्च त्वगीला वंशरोचना ॥ ३६ ॥

प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्यादितानि बुद्धिमान् ।

द्विकर्षं हतलोहं स्याच्चतुष्कर्षा मिता भवेत् ॥ ३७ ॥

शिलाजत्वष्टकर्षं स्यात् † अष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलीः ।

एभिरैकत्र सङ्कुसैः कर्त्तव्या गुटिका शुभा ॥ ३८ ॥

चन्द्रप्रभादि विख्याता मर्वरोगप्रणाशिनौ ।

प्रमेहान् विंशतिं कृच्छ्रं मूत्राघातं तथाऽश्मरीम् ॥ ३९ ॥

इदानीं चन्द्रप्रमागुटिका दशधन्नाह, चन्द्रप्रमेत्यादि—। चन्द्रप्रभा कर्पूरः ; एके चन्द्रप्रमाशब्देन शटी शतावरी वा कथयन्ति संज्ञाशब्देनात् । भूनिम्बः केरातः । चव्यत गुडची । दाहकं देवदाह । कवित् १ "भूनिम्बासरदाहकम्" इति पाठो युक्तः । तद्वामरदाह देवदाह । दावीं दाहहरिद्रा । व्योष त्रिकटुकम् । माक्षिक-धातुः स्वर्णमाक्षिकम् । द्वौ चाराविति—आर्जिकाचारश्चरुचारी । लवणत्रयमिति—संश्लेषं सोषणं विडं लवणत्रयम् । विडं त्रिप्रोतः । दन्तौति—दन्तौमूलत्वक् ; तदभावे दन्तौवात्रान्यपि मनाक् द्वाभ्याम् इति कश्चिञ्चित् सम्प्रदायः, न सर्वम् । हतलोहं मय्यङ्घ्रतलोहचूर्णम् । शिलाजतु प्रायस्कं, तच्चान् शुद्धं यावत्, यावत् रक्षान्यत्र ज्ञातव्या विज्ञेयम् । शेष द्वयं सुबोधम् । मात्राऽपि चैतेषा व्यक्ता

* रसेन्द्र चारुलवणधीरेकेककलं पाठस्य, तथा च "लवणचरुनिशायुग" इति ।

† रसेन्द्र गुग्गुलीः कषययमावा निर्दिष्टा ।

‡ चन्द्रप्रभा इत्यस्य कर्पूरायः कुचापि क्रीडादी न दृश्यते । रसेन्द्रे शटी पाठः ।

§ चमरदाहकामथेन पाठो युक्तः, रसेन्द्रे सुरदाहपाठद्वयनात् गुडची-

प्रज्ञादशनात् ।

विबन्धानाहशूलानि मेहनं ग्रन्थिर्बुद्धम् ।
 अन्द्रवृद्धिं कटौशूलं श्वासं कामं विचर्चिकाम् ॥ ४० ॥
 अण्डवृद्धिं तथा पाण्डुं कामलाञ्च हलीमकम् ।
 कुष्ठान्यर्शांसि कण्डूञ्च प्लीहोदरभगन्दरम् ॥ ४१ ॥
 दन्तरोगं नेत्ररोगं स्त्रीणामार्त्तवजां रुजम् ।
 पुंसां शुक्रगतान् दोषान् मन्दाग्निमरुचिं तथा ॥ ४२ ॥
 वायुं पित्तं कफं हन्यात् बल्या वृथा रसायनी ।
 चन्द्रप्रभायां कर्षस्तु चतुःशाणो विधीयते ॥ ४३ ॥

गुल्मादी काङ्गायनगुडिका ।—

* यमानी जीरकं धान्यं मरिचं गिरिकर्णिका ।

अजमोदोपकुञ्ची च चतुःशाणाः पृथक् पृथक् ॥ ४४ ॥

हिङ्गुः षट्शाणिकं कार्यं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।

सुधाधा ज्ञातव्या । अन्द्रप्रभादिविख्यातेति—अन्द्रप्रभेयं बटौ आदिविख्याता
 पुत्रं प्रसिद्धेत्यर्थः, अन्द्रप्रभेवेत्यर्थः, अस्याः सतताभ्यासाच्चन्द्रस्यैव प्रभा कान्ति-
 भवतीति, यदा, अन्द्रप्रभा नाम द्रव्यमादियस्याः । सर्वरोगमिति—अवशिष्टं रोग
 ज्ञातमुक्तरीगनमूहात्, तमपि नाशयितुं योग्या भवतीति भावः । कृष्णं मूत्र-
 कृष्णम् । विबन्धा वातादीनामप्रवृत्तिः । आनाह उदरापूरः । मेहनमिति यद्वृथे-
 नेवापदग्रशुक्रदोषादथाऽभिधीयन्ते । बल्या बलकरौ । वृथा शुक्रवृद्धिकरौ । रसायनी
 जराव्याधिविनाशिनोत्यनेन पीनरुत्तयेन प्रभावीत्कृष्टत्वमस्या दर्शितम् । “अन्द्र-
 प्रभाया कर्षस्तु चतुःशाणो विधीयते” इति पादद्वयं उपक्रमामनन्ति
 काचन ॥ ३४—४३ ॥

अथ काङ्गायनगुटिकाविवरणमाह, यमानीति ।—अथ गिरिकर्णिका
 “गणियारौ” शब्दवाच्या, साके “इस्कन्द” इति प्रसिद्धः । उपकुञ्ची कृष्णजीरकः ।

* अक्रन्दतरसेन्द्रसारोद्युक्तकाङ्गायनेन सह एतस्य मङ्गलनारा द्रव्यम् ।

† गिरिकर्णिकाशब्दः स्वतापराजितार्थे आस्फोतार्थे च आयुर्वेदटीकाकारैः
 व्यवह्रियते । बहुदेशे गणियारौशब्दः अग्निमन्थगणिकारिकादिशब्दानामपभ्रंशार्थे
 प्रसिद्धः, न तु गिरिकर्णिकायाः, मन्थे आस्फोता एव टीकाकारस्य देशे
 “गणियारौ” “इस्कन्द” इति भाषया प्रसिद्धा इति ।

त्रिवृत्तष्टमितैः शायैः प्रत्येकं कल्पयेत् सुधीः ॥ ४५ ॥
 दन्तो शटी पौष्करश्च विडङ्गं दाडिमं शिवा ।
 चित्रोऽम्बुवेतसः शुण्ठी शायैः षोडशभिः पृथक् ॥ ४६ ॥
 बीजपूररसेनैषां गुटिकां कारयेद्बुधः ।
 घृतेन पयसा मद्यैरस्त्रैरुष्णोदकेन वा ॥ ४७ ॥
 पिवेत् काङ्गायनप्राक्तां गुटिकां गुल्मनाशिनीम् ।
 मद्येन वातिकं गुल्मं गीर्क्षीरेण च पैत्तिकम् ॥ ४८ ॥
 मूत्रेण कफगुल्मश्च दशमूलैस्त्रिदोषजम् ।
 उद्ग्रीदुग्धेन नारीणां रक्तगुल्मं विनाशयेत् ॥
 हृद्ग्रीध्रं ग्रहणीं शूलं क्रिमीनशांसि माशयेत् ॥ ४९ ॥
 आमवाते योगरानगुग्गुलुः ।—
 नागरं पिप्पलो चय्यं पिप्पलीमूलचित्रकौ ।
 भृष्टं हिङ्गुजमोदा च सर्षपो जौरकद्वयम् ॥ ५० ॥

हिङ्गुव भर्जितं देयम् । चाराविति—यवचारः स्वार्जकाचारः । लक्षणपञ्चकं
 प्रसिद्धम् । विहासिभ्योतः । दन्ती प्रसिद्धा । शटी कर्चूरभेदः । पौष्करं पुष्करमूलं, तदभावे
 कुष्ठमेव । दाडिमं दाडिमबीजम् । शिवाऽव इरीतकी । चित्रश्चित्रकजटा । एतेषाम
 उक्तमानतुलितानां चूर्णं कृत्वा गुटिकाकारणार्थं परिमितेन बीजपूररसेनाप्लाव्य मोदकाः
 कार्याः । घृताद्यनुपानं नामान्यमुक्त्वा विशेषानुपानं मद्यादिकं यदुक्तं तत् विशिष्टरोग-
 निहत्यर्थं, न दोषः पौनरुक्त्या । मूत्रमत्र गोमूत्रम् । दशमूलैरिति—कथितदशमूलजलेः ।
 काङ्गायनप्राक्तामिति—काङ्गायनाचार्येण प्राक्तां कथितां गुटिकामित्यर्थः । तन्वान्तरं
 गुटिकयमशीविनाशिनी विहितता ; तथा हि—*“काङ्गायनेन शिष्येभ्यः शस्त्रचाराग्नि-
 भावना । कथितो वटका स्त्रेयः गुदजाना विनाशनः ॥” इति ॥ ४४—४९ ॥

अथ योगरानगुग्गुलुवटकमाह, नागरमिति ।—नागरं शुण्ठी । भृष्टं हिङ्गुज-
 मोदात—भर्जितं हिङ्गु देयम्, उरुकेदभयात् ; यतः,—“चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं
 नात्कदकद्वयेत्” (शा० मन्व० ६ ५०) इति । अजमोदाऽत्र यमागी यास्या, अन्तःपरि-

शीकाऽथ अकदभे अशीऽधिकाराक्तकाङ्गायनमोदके विद्यते, तत्र च
 उक्तवाहे “भिषग्जतमिति प्राक्तं श्रेष्ठमशीविकारिणाम्” इति पाठः । उक्त-
 काङ्गायनमोदकेन सह एतस्याः काङ्गायनगुडिकाया मद्यान् भेदः ।

रेणुकेन्द्रयवाः पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
 कटुकाऽतिबिषा भार्गी वचामूर्वे त्रिभागतः ॥ ५१ ॥
 प्रत्येकं शाणकानि स्युर्द्रव्याणीमानि विंशतिः ।
 द्रव्येभ्यः सकलेभ्यश्च त्रिफला द्विगुणा भवेत् ॥ ५२ ॥
 एभिश्चूर्णीकृतैः सर्वैः समो देयश्च गुग्गुलुः ।
 वङ्गं रौप्यञ्च नागञ्च लीहसारस्तथाऽभ्रकम् ॥ ५३ ॥
 मण्डूरं रमसिन्दूरं प्रत्येकं पलसन्धितम् ।
 गुडपाकममं कृत्वा इमं दद्याद्यथोचितम् ॥ ५४ ॥
 एकपिण्डं ततः कृत्वा धारयेत् घृतभाजने ।
 गुटिकाः शाणमात्रास्तु कृत्वा याज्ञा यथोचिताः ॥ ५५ ॥
 गुग्गुलुर्योगराजोऽयं त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
 मैथुनाहारपानानां त्यागो नैवात्र विद्यते ॥ ५६ ॥

साजगत्वात् । श्रीरकड्यमिति—श्वेतकृष्णभेदेन विहितम् । रेणुका प्रसिद्धा । गजपिप्पली
 चव्यफलम् । मूर्वा शोरकायुः । शीर्षं प्रसिद्धम् । एतत् विंशतिसङ्काकं द्रव्यगणं विंशति
 शाणत्वितमित्यर्थः, प्रत्येकं टङ्कमितमाहुः । सकलद्रव्येभ्यस्तु त्रिफलाचूर्णं द्विगुणित
 देयं, तद्य चत्वारिंशत् शाणमितमित्यर्थः । त्रिफलाऽप्यत्र सममात्रा बोद्धव्याः ।
 गणनाया तुलनायां वा साम्यत्वमव्याः । सर्वसमो गुग्गुलुदेय इति—तेन षट्शान्तिमितो
 गुग्गुलुर्भवति । एकपिण्डमित्यादिवाक्येनास्य करणार्थं यावता पिण्डोभूतं भ्यात्
 तावत्पिमाद्येन घृतं याज्ञमिति उद्धानां व्यवहारोऽस्ति । पिण्डमत्र कृद्द-
 निघांतादिना, तत एव घृतभाजने धारयेत्, अतिस्निग्धत्वात् । गुटिकाः
 शाणमात्रास्त्विति—यद्यपि शाणपरिमिता गुटिका भवति, तथापि भक्षणविधौ
 यथोचिता याज्ञा, तेन दोषादिकं शीत्य देया इति तात्पर्यार्थः ; तथा ऋक्त—
 “चत्वारो माषका हीने मध्ये त्वष्टौ च माषकाः । श्रेष्ठे द्वादशकाः प्रोक्ताः कोहं
 विज्ञाय तत् विधा ॥” इति ; यथा—शोधनार्थं च गुग्गुलुः कर्मः शमनायै तु
 माषकतुष्टय इति व्यवहारः । मैथुनाहारपानानामित्यादि—अस्याभ्यासे मैथुनादयो
 न त्याज्याः, मैथुनं स्वीयेवा ।* एके “मैथुनाहारपानाभ्यां प्रयोजनत्वात् विद्यात्”

* “एके” इत्यारभ्य “शरदि करम्” इति यावत् व्याख्यानम् असङ्गतम-
 भासं कथञ्च ।

सर्वान् वातामयान् कुष्ठानशांसि ग्रहणीगदम् ।
 प्रमेहं वातरक्तञ्च नाभिशूलं भगन्दरम् ॥ ५७ ॥
 उदावर्तं क्षयं गुल्ममपस्मारमुरोग्रहम् ।
 मन्दाग्निं श्वासकासञ्च नाशयेदरुचिं तथा ॥ ५८ ॥
 रेतोदोषहरः पुंसां रजादोषहरः स्त्रियाम् ।
 पुंसामपत्यजनकी बन्ध्यानां गर्भदस्तथा ॥ ५९ ॥
 रास्नादिकाथसंयुक्तो विविधं हन्ति मारुतम् ।
 काकोल्यादिश्रुतात् पित्तं कफमारग्वधादिना ॥ ६० ॥
 टार्वीश्रुतेन मेहांश्च गोमूत्रेण च पाण्डुताम् ।
 मेदोवृष्टिञ्च मधुना कुष्ठं निम्बश्रुतेन च ॥ ६१ ॥
 क्लिन्नाक्वाथेन वातास्रं शोथं शूलं कणाश्रुतात् ।
 पाटलाक्वाथसहितो विषं मूषिकजं जयेत् ॥ ६२ ॥
 त्रिफलाक्वाथसहितो नेत्रान्तिं हन्ति दारुणाम् ।
 पुनर्नवादिक्वाथेन हन्यात् सर्वोदराण्यपि ॥ ६३ ॥

इति पठन्ति, पतत मद्गतं, तेन मेघनादयो बाह्व्यमात्रं भवन्तीत्यर्थः ।
 क्लिन्नु उच्यते यतः—“आरास्त्ररसगुष्पाक्तं दोषघातवक्त्रोचिनम् । वसुधितो
 मानपानमद्याङ्गुलुसेवकः ॥” इत्यादिवचनात् उचितं यथा मेघमपि; तथा हि—
 “मेघेन कामतः कामं हृती वागौकृतः हिमे । बाहावमन्तशरदोः पलाहाष्ट-
 निटाघयोः ॥ प्रकामश्च निषेवेत मेघनं शिशिरागमे । शीते रावौ दिवा
 गीष्मे प्राहृत्वर्जितवर्षणे । वसन्ते च दिवा रावौ नास्मरेत् शरदि स्मरन् ॥”
 इति । अस्यानुपानविशेषमाह, रास्नादिकाथसंयुक्त इत्यादि—रास्नादिकाथः
 काथकल्पनायां कथितः, स च ब्रह्मद्रास्नादिल्लेषुषी । काकोल्यादि चूर्णकल्पनायां
 प्राप्तव्यः, तच्च कीबनीयादिगणसंज्ञम्, अस्य श्रुतेन काथेनेत्यर्थः । आरग्वधादि-
 नेति—आरग्वधसंदिगणकाथेनेत्यर्थः; अथमपि काथकल्पनायाम् । टार्वीश्रुतेनेति—
 टार्वी दारुहरिद्रा, तस्याः श्रुतेन काथेन । गोमूत्रेण च पाण्डुतामिति—अतजं
 वा मूत्रं प्रशक्तं व्यवहारात् । मधुना क्षौट्रेण । निम्बश्रुतेनेति—निम्बकाथेनेत्यर्थः ।
 क्लिन्ना गुष्पी, तस्याः काथेन । पाटला प्रसिद्धा, तस्याः मूलत्वक् यास्या ।
 त्रिफला हरितक्यादिकम् । पुनर्नवादिक्वाथः काथकल्पनायां प्रसिद्धः ॥ ५०—६३ ॥

वातरक्तादी केशीरगुग्गुलुः ।—

त्रिफलायास्तयः प्रस्थाः प्रस्थैका चामृता भवेत् ।

सङ्ख्य लोहपात्रेण साङ्गं द्रोणास्त्रुना पचेत् ॥ ६४ ॥

जलमर्द्धशृतं ज्ञात्वा गृह्णीयाद्वस्त्रगालितम् ।

ततः क्वाथे क्षिपेच्छुद्धं गुग्गुलुं प्रस्थसन्धितम् ॥ ६५ ॥

पुनः पचेदयःपात्रे द्रव्यां सङ्घर्षयेन्महुः ।

मान्द्रीभृतं ततो ज्ञात्वा गुडपाकसमाकृतम् ॥ ६६ ॥

चूर्णीकृत्य ततस्तत्र द्रव्याणौमानि निक्षिपेत् ।

अधुना केशीरगुग्गुलुवटकानाह, त्रिफलाया इत्यादि ।—सन्धिलितत्रयस्य त्रय एव प्रस्थाः, तेन दादशकृडवा इत्यर्थः । प्रस्थैका चामृता भवेत् इति—चामृता गुडूची, तस्याः प्रस्थैकम्, एकै “दिप्रस्थसमृता भवेत्” इति पठन्ति ; अथमपि पाठः प्रचरति आहृतत्वात् यस्यान्तरदर्शनाद्वा ; तथा च * “दात्रिंशच्छिन्नरुहापात्राणि देयानि यत्नेन” इति । सङ्ख्येति त्रिफलागुडूचीमित्यर्थः । द्रोणास्त्रुना पचेदिति—उत्तद्द्रव्यं अत्राटकपरिमितेन जलेन साङ्गं परिपचेदिति क्वाथविधानेन, क्वाथाङ्गीकृतं गृतं वस्त्रगालितं गृह्णीयात् । अपरकार्यभाह, यद्गं गुग्गुलु-
नित्यादि—गुडताऽस्य निष्पत्तादित्नेन सभरात्रं तृतीषितत्वात् ; यद्वा, गुडं नात्युत्कृष्ट-
तामव्यामनन्ति, यतः गुग्गुलीः पञ्चमातयः, तद्व्यथा—“सुबन्धुवणः प्रथमो द्वितीयः
कुमुसदातिः । तृतीयः पश्चारागस्तु चतुर्थेयन्दमौलिकः ॥ पञ्चमी मण्डिषाक्षय
नामत. शास्त्रकोविदेः ॥” इति । तत्र मण्डिषाक्षं विहितम्, उक्तञ्च तन्नात्तरं—
“वरमण्डिषलोचनीदरसान्नभवर्यस्य गुग्गुलीः प्रस्थम्” इत्यादि । अथ पात्रे लोहपात्रं ।
द्रव्यां सङ्घर्षयेन्महुरिति—दर्वी सञ्चालनक्रियाया प्रसिद्धैव, मुहुरिति—वारवारं,
कृतं १ दग्धभयात् । गुडपाकसमाकृतमिति—यथा गुडपाकं तथा गुग्गुलाः
पाकमित्यर्थः ; यतः,—“गुडवद्गुग्गुली पाक. + सुगन्धस्तु विशेषतः” इति । लक्षणात्पा
गुडपाकस्य तन्नात्तरं प्रथितं, तद्व्यथा—“तृतीयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्रवर्तते
गुडः । क्षिप्तस्तु नियतक्षिपेत् पतितस्तु न शीघ्र्यते ॥ एष पाको गुडादीना
सर्वेषां परिकीर्तितः ॥” इति । अपरकार्यभाह, चूर्णीकृत्य ततस्तचेति ।—तत

* पाठोऽयं चक्रपाणिसम्मतः, तथा च—“दात्रिंशच्छिन्नरुहापात्राणि देयानि यत्नेन” इति ।

+ “सुबन्धुस्तु विशेषतः” इति चक्रपाठः ।

त्रिफला * द्विफला ज्ञेया गुडूची पलिका मता ॥ ६० ॥

षड्भ्रं त्र्यषणं प्रोक्तं विडङ्गानां पलाईकम् ।

दन्ती कर्षमिता कार्या विह्वत् कर्षमिता स्मृता ॥ ६१ ॥

ततः पिण्डीकृतं सर्वं घृतपात्रे विनिक्षिपेत् ।

गुटिकाः श्राणमात्रेण युञ्ज्याद्दोषाद्यपेक्षया ॥ ६२ ॥

अनुपाने भिषक् दद्यात् कोष्णं नीरं पयोऽथवा ।

मञ्जिष्ठादिशृतं वाऽपि युक्तियुक्तमुतापरम् ॥ ७० ॥

जयेत् सर्वाणि कुष्ठानि वातरक्तं त्रिदोषजम् ।

सर्वव्रणानि गुल्मानि प्रमेहपिडकास्तथा ॥ ७१ ॥

प्रमेहोदरमन्दाग्नि-कासश्वयथुपाण्डुजान् ।

हन्ति सर्वाभयान्निख्यमुपयुक्तौ रसायनः ॥ ७२ ॥

इति शृङ्गपाकादन्तरं, तत्र इति—गुणुपुपाकद्रव्यं । त्रिफला द्विफला ज्ञेयादि—
शार्ङ्गधरसंहितायां विनियमितं चूषणं याद्यम् । गुडूची पलपरिमिता,
स्ववहारतस्तु गुडूच्याः सत्त्वनादाय क्षिपेदिति मनोहरः । द्र्यषणं विकटुकं, तत्र
भित्तत्वा पडलम् । विडङ्गचूर्णमप्यङ्गपलम् । दन्तीमूलं कर्षप्रमाणम् । केचित्तु दन्ती-
लोकान्यत्र क्षिपन्ति, तत्र सर्वमतम् । विह्वविशोतः । ततः पिण्डीकृतमित्यादिना च
कर्तव्यावधिरपि योगराजवत् बोद्धव्यः । गुटिकाः श्राणमात्रेणैति—श्राणपरिमिता
गुटिकाः कृत्वा दोषाद्यपेक्षया, न तु नियतश्राणमात्रेणैव ; दोषापेक्षया यथा—कर्ष-
मिता, पित्त विनाशकं, वायो विनाशकम् इति । कोष्ठापेक्षया यथा “चलारो
साम्रका ह्येने मध्ये लघौ च माषकाः । श्रेष्ठे चादशकाः प्रोक्ताः कौष्ठं विज्ञाय
ताम्रया ॥” इति । कृत्वपेक्षया यथा “प्राहृत्काले च योषे च घृतयुक्तं प्रदापयेत् ।
अरक्काले वसन्ते च दापयेत् त्रिफलायुतम् ॥ ज्ञेयन्ते शिशिरं चैव गोमूषेण
कृत्वा युतम् ॥” इति । अनुपाने तु कोष्णं नीरं पयोऽथवेत्यादि—पयः क्षीरम् ।
मञ्जिष्ठादिशृतमिति—मञ्जिष्ठादिकाद्यं कायकल्पनाया कथितम् । युक्तियुक्त-
मुतापरमात—उताथवा अपरमनुपानं युक्तियुक्तं रोगसत्त्वं दद्यादिति सम्बन्धः ;
तथा च—“यस्य रोगस्य यत् सत्त्वं दद्यात् तदनुपानकम्” इति । एतच्चाद्ये

ए “त्रिफलाऽङ्गपला” इति चकषस्मतः पाठः । गूदाद्यदोषकाकारथापि
अथनेषु पाठः समादृतः ।

वासादिना नेत्रैर्गदान् गुल्मादीन् वरुणादिना ।
 काथेन खदिरस्यापि व्रणकुष्ठानि नाशयेत् ॥
 कैशोरकाभिधानोऽयं गुग्गुलुः कान्तिकारकः ॥ ७३ ॥
 अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यायामं श्रममातपम् ॥
 मद्यं रोषं त्यजेत् सम्यग्गुणार्थी पुरमेवकः ॥ ७४ ॥

भगन्दरादौ त्रिफलागुग्गुलुः ।—

त्रिपलं त्रिफलाचूर्णं कृष्णाचूर्णं पलोन्मितम् ।
 गुग्गुलुं पञ्चपलिकं क्षौद्रयेत् सर्वमेकतः ॥ ७५ ॥
 ततस्तु गुटिकां कृत्वा प्रयुञ्ज्यादङ्गप्रपचया ।
 भगन्दरं गुल्मशोथावर्शांसि च विनाशयेत् ॥ ७६ ॥

वक्ष्यमाणमिति । वासादिना नेत्रैर्गदानिति—वासादिना वासादिकाथेन ।
 वरुणादिना वरुणादिकाथेन । गुल्मादीनिति आदिग्रहणत् कृष्णाग्नीप्रभृतीन् । कृष्णं
 मूत्रकृच्छम् । खदिरस्य काथेनेति—खदिरं उच्चावशेषः तस्य मूलत्वक् । कैशोर-
 गुग्गुलुरिति—कैशोरो बालकः तस्य रूपं कैशोरकं, तेनाभ्यास्यासे बालकस्त्वैव रूपं
 भवतीत्यर्थः, अत एव कान्तिकारकः काथितः । अस्याभ्यासे व्याज्यमाह,
 अम्लमित्यादि ।—अम्लमम्लोका सातुलुकादि । तीक्ष्णं राशिकादि । अजीर्ण-
 मन्नादिजम् । व्यायामं शरीरायासजनकं कर्म । श्रमं बह्वायासकृतकर्म ।
 आतप घर्नसेवा । मद्यं मद्यपानम् । रोषं क्रोधम् । सम्यक् त्यजादिति यतः
 अस्त्रादीनि वातरक्तप्रकोपीणाण्य भवन्ति । एके अम्लं तीक्ष्णमित्यादि श्लोकं न
 पठान्, क्षेपकोऽथमिति मन्यन्ते ॥ ६४—७४ ॥

इदानीं त्रिफलागुग्गुलुवटकमाह, त्रिपलमित्यादि ।—साम्प्रलितफलत्रिफलाचूर्णं
 त्रिपलप्रमाणं यावत्, तेन हरीतकी पलमानं, विभीतकं पलप्रमाणं, आमलकमपि
 पलमानमिति । कृष्णा पिप्पली तस्याचूर्णं पलप्रमितमिति । गुग्गुलुं पञ्चपलिक-
 मिति—पञ्चपलप्रमाणं गुग्गुलुं सङ्गृह्य घृतेन सङ्गृह्य चूर्णं सङ्गृह्य मोदकाः
 कार्याः, अत एव क्षौद्रयेदित्युक्तं, घृतमत्र व्यवहारदर्शनात् । वङ्गप्रपचय-
 त्यादना भक्ष्यं मानं बोद्धव्यम् । गुल्मशोथावर्शांसि—गुल्मश्च शोथश्च । एकं
 “भगन्दरं गुल्मशोथमर्शांसि च विनाशयेत्” इति पठान्, तत्र गुल्मेन ज्ञानितं
 शोथमिति ॥ ७५-७६ ॥

प्रमेहादौ गोक्षरादिगुग्गुलः ।—

अष्टाविंशतिमङ्गानि प्लान्यानीय गोक्षरात् ।
 विपचेत् षड्गणे नीरे काथो ग्राह्याऽर्द्धशेषितः ॥ ७७ ॥
 ततः पुनः पचेत्तत्र पुरं सप्तपलं क्षिपेत् ।
 गुडपाकसमाकारं ज्ञात्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ७८ ॥
 त्रिकटु, त्रिफला सुस्तं चूर्णितं पलसप्तकम् ।
 ततः पिण्डीकृतम्यास्य गुटिका मुखयोजिता ॥ ७९ ॥
 हन्यात् प्रमेहं कृच्छ्रञ्च प्रदरं मूत्रघातकम् ।
 वातास्रं वातरोगाश्च शुक्रदोषं तथाऽश्मरोम् ॥ ८० ॥

कुश्रादौ त्रिफलामोदकः ।—

त्रिफलाऽष्टपला कार्या भस्मात्तच्च चतुष्पलम् ।
 वाकुची पञ्चपलिका विडङ्गानां चतुष्पलम् ॥ ८१ ॥
 हतलोहं त्रिवृच्चैव गुग्गुलुश्च शिलाजतु ।

अथ गोक्षरादिगुग्गुलु दर्शयन्नाह, अष्टाविंशतीति ।—गोक्षरादिति—पञ्चाङ्ग
 गोक्षरकस्याष्टाविंशतिपलानि ग्राह्याणि, तानि भङ्ग्य पङ्कणे पानीय सङ्ग्राह्याङ्गी-
 वशधी ग्राह्याः, षड्गुणता च गोक्षरपारभाषात्, अर्द्धशेषी जलपारभाषात् ।
 ततः पुनः पचेदित्यादि—पुनः पचेदित्यर्द्धशेषितं काथम् । तत्रार्द्धशेषितं पुर
 गुग्गुलुं सप्तपलपरिमितम् । गुडपाकसमाकारं—वथा गुडपाको भवति
 तथा अयमपि कर्तव्यः, तत्र गुडपाकलक्षणं पूर्वमुक्तम् । तत्र विनिक्षिपेदिति—
 तत्र गुग्गुलुपाके विनिक्षिपेत्सप्तपलमाष्टव्याणोत्थम् । तानि कानि १ इत्याह,
 विकटु त्रिफला सुस्तंति ।—त्रिकटु व्यापणम् । त्रिफला हरीतक्यादिकम् । सुस्तं
 प्रसङ्गम् । एतत् सकलं पलसप्तकं ग्राह्यं प्रत्येकं पलमात्रमित्यर्थः । गुटिका
 मुखयोजितेति—अस्य गुटिका प्राणमात्रा प्रकल्प्या यथादोषं भक्षणीया इति भावः ।
 कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् । वातरोगान् हनन्तभावेपिकादीन् ॥ ७७—८० ॥

अथ त्रिफलामोदकमप्याह, त्रिफलंत्यादि ।—* सर्वाङ्गितफलत्रिकसप्तपल-
 परिमितं भवात् । भस्मात् भस्मात्तकफलम् । हतलोहंति—सन्ध्यातलोहचूर्णम् ।
 “हतलोहं गुग्गुलुश्च शिलाजतु पिकतिकम्” इति पाठे—विकटिकं त्रिफलमित्यर्थः ।

* त्रिफला प्रत्येकसप्तपला इति गू. दी० ।

एकैकं पलमात्रं स्यात् पलाहं पौष्करं भवेत् ॥ ८२ ॥
 चित्रकस्य पलाहं स्याद्विश्राणं मरिचं भवेत् ।
 नागरं पिप्पली मूस्ता त्वगीलापत्रकुङ्कुमम् ॥ ८३ ॥
 शाणोन्मितं स्यादेकैकं चूर्णयेत् सर्वमेकतः ।
 ततस्तत् प्रक्षिपेच्चूर्णं पक्कखण्डे च तत्समे ॥ ८४ ॥
 मोटकान् पलिकान् कृत्वा प्रयुञ्जीत यथोचितान् ।
 हन्यात् सर्वाणि कुष्ठानि त्रिदोषप्रभवामयान् ॥ ८५ ॥
 भगन्दरप्लीहगुल्मान् जिह्वातालुगलामयान् ।
 शिरोऽक्षिभ्रूगतान् रोगान् हन्यात् पृष्ठगतानपि ॥ ८६ ॥
 प्राग्भोजनस्य देयं स्यादधःकायस्थिते गटे ।
 भेषजं भक्तमध्ये च रोगे जठरसंस्थिते ॥
 भोजनस्योपरि ग्राह्यमूर्ध्वजत्रुगटेषु च ॥ ८७ ॥

अयं पाठस्त्वसङ्गत एव, किन्तु “इतलोहं विप्रक्षेव गगुलस्य शिलासक्त”
 इति पाठः साधुः ; तत्र त्रिष्विप्रक्षेपं, तेन लोहचूर्णादिशिलासक्तपृथक्
 * पलमात्रमाहः । पौष्करं पुष्करमूलं, पलाहं याह्वम । नागरादिकुङ्कुमानं
 द्रव्यसप्तकं शाणोन्मितं प्रत्येकमिति भावः । पक्कखण्डे च तत्समे इति—
 तत्समे सकलद्रव्यसम्भारसाध्ये, तेन + सप्तविंशतिपलाभोव्यर्थः । यथोचितानिति—
 यथादीवापेक्षया । जिह्वातालुगलामयानित्यनेन जिह्वाभयान्, ताल्वाभयान्,
 गलामयान् एते मुखरोगे पठिताः । हन्यात् पृष्ठगतान् रोगानित्यर्थः ।
 धाम्भोजनस्थिति—प्रातःकाले । अधःकायस्थिते गटे इति—ग्रहणादौ ।
 जठरसंस्थिते उदरादौ । ऊर्ध्वजत्रुगटेष्विति—शिरोरोगादिषु । भोजनस्योपरि
 सायङ्काले ॥ ८१—८७ ॥

* प्रत्येकं पलमात्रमाहः इत्येव पाठः करणीयः, अन्यथा लोहादीनां चतुर्णां
 मिलितानां पलमात्रमित्यर्थोधापत्तेः ।

† चित्रकान्दिकुङ्कुमान्नेद्रव्यैर्मिलितैः शाणोत्तरक्षयथाधिकसप्तविंशतिपलानि
 भवन्ति, न तु सप्तविंशतिपलाभोति द्रव्यम् ।

गण्डमालादौ काञ्चनारगुगुलः ।—

काञ्चनारत्वचो ग्राह्यं पलानां दशकं बुधैः ।
 त्रिफला षट्पला कार्या त्रिकटुः स्यात् पलत्रयम् ॥ ८८ ॥
 पलैकं वरुणं कुर्यादिला त्वक् पत्रकं तथा ।
 एकैकं कर्षमात्रं स्यात् सर्वाण्येकत्र चर्णयेत् ॥ ८९ ॥
 यावच्चूर्णमिदं सर्वं नावन्धात्रस्तु गुग्गुलुः ।
 सङ्कथ्य सर्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा च धारयेत् ॥ ९० ॥
 गुटिकाः शाणमात्रेण प्रातर्ग्राह्या यथोचितम् ।
 गण्डमालां जयत्यग्रामपचीमर्बुदानि च ॥ ९१ ॥
 ग्रन्थीन् व्रणांश्च गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्तरम् ।
 प्रदेयश्चानुपानार्थं काथो मुण्डितिकाभवः ॥
 काथः खदिरसारस्य पथ्याक्काथोऽथ कोष्ठाकम् ॥ ९२ ॥

पथौ माषादिमोदकः ।—

निस्तुषं माषचूर्णं स्यात्तथा गोधूमसम्भवम् ।
 निस्तुषं यवचूर्णञ्च शान्तिरण्डलजं तथा ॥ ९३ ॥

अथ काञ्चनारगुगुलु प्रकटघण्टाद्, काञ्चनारत्वच इति ।—काञ्चनारो बल-
 विशेषः प्रमिदु एव निजनाम्ना, तस्य त्वक् दशपलपरिमिता ग्राह्या । त्रिफलैति—
 सन्निहितफलत्रिकं षट्पलप्रमितम् । त्रिकटोरपि मिलित्वा पलत्रयं भवति ।
 वरुणोऽपि स्वनामप्रमिदो ब्रह्मविशेषः, तस्यापि त्वगेव ग्राह्या । पला त्वक् पत्रक
 मिति—सुगन्धत्रयं प्रत्येकं कर्षमात्रं देयम् । गुग्गुलुस्य सकलचूर्णसमः, तेन
 त्रिकर्षोत्तराणि विंशतिपलानि भवन्ति । पिण्डं कृत्वेत्यादिना मृतेन सङ्कथ्य
 सन्निधमागुले धारयेदिति सम्प्रदायः । यथोचितमिति—ग्रहादोषापेक्षया ।
 अनुपानार्थं दद्यात्पाण्डु, काथो मुण्डितिकाभव इति ।—मुण्डितिका भृशदम्बकं,
 केदारमुण्डो इति लोके । खदिरः प्रमिदुः, तस्य सारो मज्जाभागस्थितकाष्ठविशेषः ।
 पथ्या इरोतकी । कोष्ठाकमिति—उष्णादकं, यतः “कं शिरो जलमाख्यातम्” इति
 वचनम् ॥ ८८—९२ ॥

अथ माषादिमोदकमाह, निस्तुषमित्यादि ।—माषचूर्णं निस्तुषं तुषरहितं
 पाण्डु, तथैति यद्व्याजोधूमचूर्णमपि निस्तुषमित्यर्थः । शान्तिरान्विशेषः, स च

सूक्ष्मञ्च पिप्पलीचूर्णं पलिकान्युपकल्पयेत् ।
 तत एकीकृतं सर्वं भर्जयेद्गोष्ठतेन च ॥ ८४ ॥
 अर्द्धमात्रेण सर्वभ्यस्ततः खण्डं समं क्षिपेत् ।
 जलञ्च द्विगुणं दत्त्वा पाचयेत शनैः शनैः ॥ ८५ ॥
 ततः पक्वं समुद्भूय वृत्तान् कुर्वीत मोदकान् ।
 भुक्त्वा सायं पलेकञ्च पिबेत् क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ८६ ॥
 वर्जनायी विशेषेण क्षाराक्षी ह्यै रसावपि ।
 कृत्वंव रमयेन्नारार्वह्वाने क्षीयते नरः ॥ ८७ ॥

इति श्रीटामोदरमुनिना श्रीशार्ङ्गधराचार्येण विरचितया शार्ङ्गधरसंहितायां
 मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने वटककल्पना नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ अवलेहकल्पना ।—

अवलेहस्य स्वरूप परिचयो नात्र च ।—

काथादीना पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।

मोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात् पलोन्मिता ॥१॥

षष्टिको ग्रन्थः, तस्य तण्डुलानि कृत्वा तज्जातं चूर्णं देयम् । पालकानोति बहु
 वचनेन माधुचूर्णाटाप्यनाचूर्णान्त द्रव्यं प्रत्येकं पलमात्रमाहुः कस्यचिद्विधावत् ।
 तत एकीकृतमित्यादि—चूर्णादहमावथ गोष्ठतेन चूर्णं मनाग्भर्जयित्वा तदनु
 सकलचूर्णसमानं खण्डं मङ्गुल्य खण्डाद्द्विगुणितेन जलेन सद्यः पक्त्वा पलप्रमिता मोदकाः
 कार्याः । सायं सप्त्यासमये । पिबेत् क्षीरं चतुर्गुणमिति—पलप्रमाणं द्रव्यं भक्षयित्वा
 पानवत्तुष्टयं क्षीरमनुपेयमित्यर्थः । ह्यै रसौ विशेषेण वर्जनायी, यतः क्षाराक्षी शुकश्याति-
 करो भवतः । न क्षीयते नर इति—शुकश्यानिर्भवंतीति तात्पर्यायः ॥ ८३—८७ ॥
 इति श्रीवाल्मीक्यन्यायप्रकाशने—श्रीभाषिण्डात्मजनाटभद्रेण विरचितया शार्ङ्गधरसंहितायां
 काथा मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने वटककल्पना नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

अधुनावलेहानां प्रथमतस्तत्स्वरूपविषयं दर्शयन्नाह, काथादीनामिति ।—

अवलेहे सितागुडद्रवाणां मात्रा ।—

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः ।

द्रव चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥ २ ॥

सम्यक्पक्वावलेहसंज्ञकम् ।—

मुपक्ते तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहोऽप्यु मज्जति ।

स्थिरत्वं पीडितं मुद्रा-गन्धवर्णरसोद्भवः ॥ ३ ॥

काषादीनामिति * आदिग्रहणात् खरसफाण्डकल्काद्योऽभिधीयन्ते । घनत्वमिति—
आन्तत्वं यावद्भवति तावत् पाकः कर्तव्य इति भावः । पाकस्तु काषादीनां भवति,
यतः प्रथमतः काथविधिना पाकं कृत्वा पश्चात् पाकेन लेहः स्यादिति ।
तन्मात्रेति—तस्यावलेहस्य भक्षणार्थं मानं पलमितं बोद्धव्यम् इति सामान्यमानं
भक्षणोऽभिहितम् ॥ १ ॥

इदानीममुक्ते सितादीनां परिमाणमाह, सितेति ।—अनुक्रमानावलेहं सिता
चतुर्गुणा देशा, चतुर्गुणताऽत्र सकृद्रव्यादित्यर्थः । गुडस्तु द्विगुण इति चूर्णद्रव्यात् ।
द्रव तोयस्रोरादिकं चतुर्गुणम्, अत्रापि चूर्णादिति भावः । सर्वत्र निश्चय इति—
स्वतन्त्रे परतन्त्रे वा ॥ २ ॥

अथावलेहस्य सिद्धिलक्षणमाह, मुपक्ते इति ।—सम्यक् पक्वेऽवलेहे एतादृशं
लक्षणं भवति, कौटुष्य तदाह, तन्तुमत्त्वामत्यादि—द्वयां सञ्चालनेन तन्तुसंयुक्त
इव दृश्यते, तेन दृश्यमानोऽङ्गुलिघाटी भवतीत्यर्थः । अप्सु मज्जति पानीयमध्ये
यदा क्षिप्तमटा निमग्नो भवति । स्थिरत्वमिति—निश्चलत्वं, एतन्न द्रवरहित
इत्यर्थः ; तथा हि—“तोयपूर्णे यदा पाने क्षिप्तो न प्रवते गुडः । क्षिप्तस्तु
ानश्लक्षिष्ठेन पतितस्तु न शीयते ॥ एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परिकीर्तितः ॥”
इति । पीडिते मुद्रेति—तस्मिन्नङ्गुल्यादिपीडिते सति मुद्रादीनामुद्भवो भवति,

* आदिग्रहणात् खरसफाण्डकल्काद्योऽभिधीयन्ते इति यदुक्तं तन्न सङ्गर्भं,
यतः “काथादयन्तु पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्तिया” इत्यत्र पुनः-शब्देन द्वितीय
वारपाको वाच्यते, खरसस्य पाक एव न भवति द्वितीयपाकस्तु सुतरां नास्त्येव,
एवं पण्डितपण्डित कल्कस्यापि प्रथमपाकरहितस्य पुनःपाकेन घनत्वसम्पादनं न
सम्भवत्येव इति सुबोधिर्भावेभाव्यम् । आदिपदेन श्रोतफाण्डयोर्ग्रहणमिति वक्तुं
शुक्लते, यतः उष्णतोये निक्षेपान् तथोः प्रथमपाकः सम्पद्यते एव इति ।

अथलेहे अनुपानम् ।—

दुग्धमिक्षुरसो यूषः पञ्चसूनीकषायजः ।

वासनाकाथो यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥

स यथा—

कामे कण्टकाद्यवर्जितः ।—

कण्टकारीतलां नीर-द्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।

पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ॥ ५ ॥

* मुद्राऽथ निम्बता ; यदुक्तं—“पीडिते त यदाऽङ्गुल्या निम्बता तत्र जायते” इति ।
गन्धवर्णरसोद्भव इति—सुगन्धोपेतः सुरसापत इति, याऽवर्लहो भवति स सुपक्व
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीमनुक्तेष्वनुपानमाह, दुग्धमिति ।—दुग्धमिति सामान्यगृहणन सर्वाधि
क्षोराण्य यथादाय ग्राह्याण्य । इक्षुरसगृहणेन सर्वे इक्षुवकारः गृह्यन्ते ।
पञ्चसूनी मङ्गला ऋषा वा यथाव्याधिर्वाहता ग्राह्या । कषायज इति यूष इत्यर्थ,
तत्र पञ्चमूलस्य कषायेण कृत्वा यूषः सोऽनुपानमिति भावः । कषायगृहणन
स्वरसकायकल्कादपि ग्राह्याः । वासनाकाथ इति—वासना साटव्यकः । यथायोग्य-
मिति—यत् यस्य दोषस्य योग्यं तत् यथायोग्यम्, एतेन दोषानुपपत्तिं व्याख्यनुसार
काथितम्, तद्यथा—वातेऽस्त्रगधुरलवणप्रायाः स्निग्धादयः, पित्त मधुरकषायतिक्त-
प्रायाः शीतादयः, कफ तिक्तोषणकषायप्राया उष्णादयः । साया यथा,
तथा च्युक्तम्—“अनुपानं प्रयोक्तव्यं कफस्थाधौ पले भवेत् । पलद्वयत् पित्त
वाऽनिलजं च पलद्वयम् ॥” इति । यदा—“गण्डुष मात्रया देय मृदा क्रुरे तु
पक्ष च । अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालाद्यपेक्षया ॥” इति । अनुपानानामात—अनु
पश्चान् पान, तत् कृतः ? तदाह—“यथा जलगतं तैलं तत्क्षणादेव सर्पति ; तथा
सर्वज्यमङ्गुषु प्रसर्पत्यनुपानतः ॥” इति ॥ ४ ॥

स यथांते ।—त दशयन्नाह, कण्टकारीति—लघुकण्टकारिका, सा समूलफल-

* मुद्रा अङ्गुलीचिह्नम्, अङ्गुलीरेखाह इति उक्ताः ।

+ चकसङ्गहादौ—“अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ शेषमवे पक्षम् । पलद्वयन्व-
त्रिलजे पित्तजे तु पलद्वयम् ॥” इति पाठः ।

पृथक् पलानि चैतानि गुडूचीचव्यचित्रकाः ।
 मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्रूषणं धन्वयासकः ॥ ६ ॥
 भार्गी रास्त्रा शटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
 प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्याद्दृततैलयीः ॥ ७ ॥
 पक्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम् ।
 चतुष्पलं तुगाचौर्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम् ॥ ८ ॥
 क्षिप्वा निदध्यात् सुदृढे मृन्मये भाजने शुभे ।
 लेहोऽयं हन्ति द्विकार्त्ति-श्वासकासानशेषतः ॥ ९ ॥

अथचौषादौ चवनप्राशः ।—

पाटलाऽरणिकाश्मर्य-विल्वारलुकगोक्षुराः ।
 पर्ण्यौ बृहत्थी पिप्पल्यः शृङ्गी द्राक्षामृताभयाः ॥ १० ॥
 बला भूम्यामली वासा ऋद्धिर्जीवन्तिका शटी ।

शाखा यास्या । भीरद्रीणे इति—चतुराङ्कपरिमिते पानीये । त्रूषणं प्रत्येकं
 पलप्रमाणमाहः । धन्वयासकः दुर्गलभा । रास्त्रा सुरभी । शर्करा पलविंशतिरिति
 भुगमम । दृततैलयोरिति मालत्वा बोद्धव्यपलानि । दृतमत्र गोदृतम् आर्जु-
 वा व्याधिबिद्धितत्वात् । तैल कटुतैलमत्र बदन्त्येके, यतः “कासे श्वासे च द्विकाद्या
 कटुतैलं प्रयोगेन” इति । काचिदस्य प्रयोगोऽपि दृश्यते, “गुडं कटुकतेलन
 मिश्रयित्वा मम लिङ्गेन । विसृताहप्रयोगेण श्वासं निर्मूलतो जयेत् ॥” इति । शीते
 मधु पलाष्टकमिति—मधु सौद्रमष्टपलप्रमाणं शीते द्विमध्यशं विान्चिपेदित्यर्थः, यतः,
 —“उष्णान्मृष्यैष्यो च तन्निहन्ति यथा विषम्” (सु० सु० ४५ अ०) इति वचनात् ।
 अपर्याण द्रव्याण्याह, चतुष्पलं तुगाचौर्या इत्यादि ।—तुगाचौरी वांशी ।
 पिप्पली प्रमिहा । सुदृढे लतिचिक्कणे । भाजने पात्रे । शुभे अमये मङ्गलत्वात् ।
 अथ लेहः कण्टकारीरंशः । अशेषत इति—सम्पूर्णारिष्टदर्शनादपि आसन्न्या-
 टित्यर्थः (१) । पतेनास्य प्रामाण्य दर्शितम् ॥ ५—९ ॥

अधुना चवनप्राशवनिहमाह, पाटलेत्यादि ।—पाटला प्रसिद्धा । अरणिः
 आद्यमस्यकः । काश्मर्यः गाभारी । विल्व प्रालडम् । अरलुकः श्यानाकः । पर्ण्यौ
 इति न अलपर्ण्यौ वृश्चिपर्ण्यौ चेति, तत्र हयं “कवरावय”शब्दवाच्यम् । बृहत्थाविति—
 इ बृहत्थी । कण्टकारीरंशमित्यर्थः । शृङ्गी कर्कटाख्या । भूम्यामली तामलकी

जीवकर्षभकौ मुस्तं पौष्करं काकनासिका ॥ ११ ॥

मुद्गपर्णी माषपर्णी विटारी च पुनर्नवा ।

* काकोली कमलं मेदे सूक्ष्मैलागुरुचन्दनम् ॥ १२ ॥

एकैकं पलसम्मानं स्थूलचूर्णितमौषधम् ।

एकीकृत्य महत्यात्रे पञ्चामलशतानि च ॥ १३ ॥

पचेद्द्वीणजले क्षिप्वा ग्राह्यमष्टावशेषितम् ।

ततस्तु तान्यामलानि निष्कुतीकृत्य वाससा ॥ १४ ॥

† ऋद्धी इति द्विवचनत्वेन ऋद्धिऋद्धी याच्ते । जीवकी शाकविशेषः । जीवक
 र्षभकाविति द्वौ तेन जीवक ऋषभकथेति । काकनासिका “कौवाडोडो” इति लोके ।
 विटारी कन्दविशेषः । काकोल्याविति द्रव्यद्वयं, तेन काकोली चौरकाकोली चेति ।
 कमलसुत्पलं, तदभावे पद्मबीजं याच्यम् । मेदे हे मेदा महामेदा च । अगुरुः
 कृष्णागुरुः । चन्दनं श्रेतम् । स्थूलचूर्णितमिति—उदूखले मूषकादिभिः कृत्रित-
 मित्यर्थः, न तु वस्त्रगालितम् । पञ्चामलशतानि चेति—चामलकफलान-
 गुडकानि पञ्चशतानि ; अथ पाञ्जतिमानम्, एवं सर्वत्र पलादिमानाभावे ;
 यथा वक्ष्यमाणे अगस्त्यइरीतकवलेहे “इरीतकीशतं भटम्” इत्यादि, एवं
 भल्लातकगुडे “भल्लातकसहस्रे हे” इति । यत्र पलादिमानमुक्तं तत्र तु पलादि-
 मानेनेव व्यवहारः ; यथा पूर्वोक्तबाहुशालगुडे—“सुत्पलं स्याद्भल्लातः” इति ।
 पचेदिति—इक्षुपरिपाटीव्यवहारात्, तद्यथा—अग्निसिद्धतामलकफल कर्पटे पीडको
 वद्वा कथनोयं, तेन तानि सुयुष्णस्य स्युः । अष्टावशेषितमिति—अथ यत्र यत्न-
 तत इन्दुटिपणकारमतमालोक्य कृतं, इन्दुते तु—“ज्ञात्वा गतरसं द्रव्यं रसं गृह्णीत
 गालितम्” इत्यस्य व्याख्यायाम् अष्टभागवशेषेण द्रव्यार्ण गतरसत्वं स्यात् इति ।
 केचित्तु “ग्राह्यं पादावशेषितम्” इति पठन्ति, तत्र † सुसुते वाग्भटे च “पादशेषं

* चरकवाग्भटादौ काकोली तथा मेदा इति एकवचनान्तपाठ एव, न
 तु काकोलीद्वयं तथा मेदाद्वयम् । तथा कमलमित्यत्र उत्पलम् इति पाठः ।
 उत्पलं नीलीत्पलम् ।

† मूले “ऋद्धिः” इति एकवचनान्त एव पाठी दृश्यते, स च चरकादि-
 सम्मतः । टीकाकारव्याख्या न समीचीना ।

‡ सुसुते अथनप्राप्नोति नास्ति ।

दृढहस्तेन सम्पीड्य क्षिप्त्वा तत्र ततो घृतम् ।

॥ पलमसमितं तानि किञ्चिद्दृष्ट्वाऽल्पवह्निना ॥ १५ ॥

ततस्तत्र क्षिपेत् काथं खण्डञ्चाहृतुलोन्मितम् ।

लेहवत् साधयित्वा च चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ १६ ॥

पिप्पली द्विपला देया तुगाक्षीरो चतुष्पला ।

प्रत्येकञ्च त्रिशाणं स्यात्त्वर्गलापत्रकेशरम् ॥ १७ ॥

ततस्त्वैकीकृतं सर्वं क्षिपेत् क्षौद्रञ्च षट्पलम् ।

इत्येतच्च्यवनप्रीक्तं च्यवनप्राशमञ्जितम् ॥ १८ ॥

लेहं वह्निबलं दृष्ट्वा खादेत् क्षीणो रमायनम् ।

बालवृद्धक्षतक्षीणा नारीक्षीणाश्च शोषिणः ॥ १९ ॥

हृद्रोगिणः स्वरक्षीणा ये नरास्तेषु युज्यते ।

कामं श्वामं पिपासाञ्च वातास्रमुरसा ग्रहम् ॥ २० ॥

वातपित्तं शुक्रदोषं मूत्रदोषञ्च नाशयेत् ।

मेधा स्मृतिं स्त्रीषु हृषं कान्तिं वर्णप्रसन्नताम् ॥

अस्य प्रयोगादाप्नोति नरो जीर्णविवर्जितः ॥ २१ ॥

“ने” इत्येकीकृतम् । “नक्खलोरुत्थिति—नक्खलमिति क्षीर्मादिघषणात् पेषणादा, तेन अखिलमादरहितमित्यर्थः । सप्तपलपरिमितेन सपिषा तद्वर्जनं कार्यं, एकदलीकं—“मिता मन्मन्गुडकाभावे धाव्याश्च नृदमर्जनम् । अतुर्भागजले प्रायो दस्य गतरसं भवेत् ॥” इति । † खण्डस्य काथमिति—श्रीराशब्दार्थं, खण्डनापि काथत व्यवहरन्ति । क्षौद्रमत्र शीतीभूतं दद्यात् । च्यवनप्रीक्तमिति—च्यवनो नाम मानसेन प्रीक्तं कथितम् । प्राशयेत् इति प्राशः च्यवनस्य प्राश इति भावः । क्षीणो भानुदोषः । रमायनमिति—जराव्याधिनाशनम् । नरो जीर्णविवर्जित इति—नराऽस्य सेवो पुरुषः, जीर्णविवर्जितः जरारहितो भवतीत्यर्थः । यद्वा,

० शरकाटौ “तेलसपिषोः पलद्वयशकं” इति पाठः ।

† खण्डस्य काथमिति व्याख्यानमसाधु । मूलं “ततस्तत्र क्षिपेत् काथं खण्डञ्चाहृतुलोन्मितम्” इति पाठः ; ततः आमलकमर्जनामभरं तत्र भर्जितामलकं काथं पूर्वकृत पाटलादीनां काथम् अहृतुलोन्मितं खण्डञ्च क्षिपेदित्येवास्य पाठस्य व्युत्पत्त्या ।

रक्तपिप्पे कुष्माण्डावलेहः ।—

निष्कलीकृत्य कुष्माण्ड-खण्डात् पलशतं पचेत् ।
 निक्षिप्य द्विगुणं नीरमर्द्धं शिष्टञ्च गृह्यते ॥ २२ ॥
 तानि कुष्माण्डखण्डानि पोड्येद्दृढवाससा ।
 आतपे शोषयेत् किञ्चिच्छूलाग्रैर्बहुशो व्यधेत् ॥ २३ ॥
 क्षिप्वा ताम्रकटाहे च दद्यात् * अष्टपलं घृतम् ।
 तेन किञ्चिद्भर्जयित्वा पूर्वोक्तं तज्जलं क्षिपेत् ॥ २४ ॥
 खण्डात् पलशतं दत्त्वा सर्वमेकत्र पाचयेत् ।
 सुपक्वे पिप्पली शण्डो जीरकं द्विपलं पृथक् ॥ २५ ॥
 पृथक् पलाहं धान्याकं पत्रैलामरिचं त्वचम् ।
 चूर्णीकृत्य क्षिपेत्तत्र घृताहं चौद्रमावपत् ॥ २६ ॥

अजोर्णविवर्णौ भवति, तदपि रोगमूलमेव ; यतः,—“प्रायेणाहार-
 बेषम्यादजोर्णं जायते वृषाम् । तन्मूलो रोगसङ्घातस्तद्दिनाशदिनश्यात ॥”
 इति ॥ १०—२१ ॥

अथ कुष्माण्डावलेहविवरणं दर्शयन्नाह, निष्कलीति ।—निष्कलीकृत्यति—
 त्वस्रज्जादिरहितानि कुष्माण्डशकलानि सङ्कृत्तव्यं । द्विगुणं नीरमिति कुष्माण्ड-
 परिमाणात्, तेन कुष्माण्डशकलानि तुलापरिमितानि द्वितुलामितं नीरमिति,
 अर्द्धावशिष्टं काथरूपं जलम् । शूलाग्रैरिति—काष्ठमयशङ्कुमुखैः । बहुशो
 व्यधेदिति—बहुच्छिद्राणि कुष्माण्डशकलानि कारयेदिति भावः, उक्तञ्च—उष्णपाद्या
 पूर्वे निष्कलीकृतं तदद्य क्रतच्छिद्रं पश्चात् संक्षेद्य चौमेष वेष्टयित्वा पोड्येत्, आतपे
 मनाक् भृशाय पिष्टा पलशतं गृहीत्वा पक्तव्यम् । तेन किञ्चिद्भर्जयित्वेति—किञ्चिदव
 यथापाकं भर्जयेत् ; तथा हि “सुक्तमपिपि कुष्माण्डे पाकी गन्धेन मुद्रया” इति ।
 तज्जलमिति—अर्द्धावशिष्टं पूर्वोक्तं काथम् । खण्डान् पलशतमिति—शकल-
 पलशतम् । घृताहं चौद्रमावपेदिति—चौद्रं मधु घृतमानादहं क्षिपेदात्
 भावः । अपेदिति यद्येन श्रुतीभूते तस्मिन् पश्चात् मेलयेदित्यर्थः ।

अकदवायुर्बेदसारादौ घृतप्रश्नमित्युक्तम् ।

खादेदग्निबलं दृष्ट्वा रक्तपित्तो क्षयो ज्वरी ।

शोषदृष्ट्वावमिच्छति-श्वामकासक्षतातुरः ॥ २७ ॥

कुष्माण्डकावलेहोऽयं बालवृद्धेषु युज्यते ।

उरःसन्धानकृद्दृष्यो वृद्धणो बलकृन्मतः ॥ २८ ॥

अशरीरेण खण्डशूरणावलेहः ।—

युक्त्या कुष्माण्डखण्डस्य शूरणं विपचेत् सुधीः ।

अशंसां मूढवातानां मन्दाग्नीनाञ्च युज्यते ॥ २९ ॥

वासं अमल्यहरीतक्यवलेहः ।—

हरीतकीशतं भद्रं यवानामाढकं तथा ।

पलानि दशमूलस्य विशातञ्च नियोजयेत् ॥ ३० ॥

चित्तकः पिप्पलीमूलमपामार्गः शटी तथा ।

कपिकक्कुः शङ्खपुष्पो भार्गी च गजपिप्पली ॥ ३१ ॥

बला पुष्करमूलञ्च पृथक् द्विपलमात्रया ।

आतुरशब्दः शोषार्दान्नः प्रत्येकमभिसम्बन्धते । बालवृद्धेषु युज्यते इति—सौम्यत्वात्
धातुर्पोषकत्वात् । वृष्यः मुकुरद्विकरः । वृद्धणो धातुर्द्विकरः । बलकृदोजसो
तद्विकर इति ॥ २७—२८ ॥

इदानीं खण्डशूरणावलेहमाह, युतेति ।—कुष्माण्डखण्डस्य युक्त्या कर्तव्य-
विधिना अशमपि शूरणावलेहः कर्तव्यः । सुधीरिति यद्वयेन पूर्वोक्तकुष्माण्डखण्ड
यद्वयं यन्मूलं या कर्तव्यता तत् सुकर्तव्यं विचार्य तेनैव प्रकारेण शूरणावलेहः
साध्यः । निशेषेण मूढवातानां मन्दाग्नीनाञ्च युज्यते ॥ २९ ॥

अथागम्यहरीतक्यवलेहं दर्शयन्माह, हरीतकीशतमित्यादि ।—हरीतकीशतं
हरीतकीगुटिकाशतं, न तु हरीतकीपलशतं, “सद्यः फलानां शतशः पलानाम्”
इति वचनान्न । भद्रमिति—श्रेष्ठं, हरीतकीफलशतं, तेन नवादिगुणसहितमित्यर्थः ;
तथा शतं—“नवा क्षिप्रा घना वृषा गुर्वी क्षिता तथाऽर्भासि । निमज्जंत या
प्रशक्तत्वात् गुणकत् सा प्रकीर्षिता ॥” इति । यवानामाढकमिति—यथोऽन्नविशेषः,
तस्य अद्वाष्टपलानि । कपिककु “हरीतकीशतं भद्रं यवानामाढकं तथा” इति पठन्ति,
तत्र भद्रं वा इन्द्रं वा इति व्याख्याः प्राक्, एतन्न प्रचरति, सर्वेषां सम्प्रदायविरिधात् ;

पचेत् पञ्चाढके नीरे यवैः खिन्नैः मृतं नयेत् ॥ ३२ ॥

तच्चाभयाशतं दद्यात् क्वाथे तस्मिन् विचक्षणः ।

सर्पिस्त्रैलाष्टकपलं क्षिपेत् गुडतुलां तथा ॥ ३३ ॥

पक्वा लेहत्वमानीय सिद्धे शीते पृथक् पृथक् ।

क्षौद्रञ्च पिप्पलीचूर्णं दद्यात् कुडवमात्रया ॥ ३४ ॥

हरोतकौहयं खादेत्तेन लेहेन नित्यशः ।

क्षयं कासं ज्वरं श्वासं ह्रिकारशीऽक्षिपीनसान् ॥ ३५ ॥

ग्रहणीं नाशयेदेष बक्षीपलितनाशनः ।

बलवर्णकरः पुंसामवलेहो रसायनम् ॥

विहितोऽगस्त्यमुनिना सर्वरोगप्रणाशनः ॥ ३६ ॥

तस्मात् हरोतकौशतं भद्रमिति पाठः साधुः । दशमूलस्य विंशतिपलानि प्रत्येकं द्विपलमित्यर्थः । शेषं द्रव्यं प्रसिद्धम् । यवैः खिन्नैरिति उपलक्षणे तृतीया । यवखिन्नताऽत्र चतुर्भागावशेषे जले एव भवति, तेन चतुर्भागावाश्टमेव यावन्मू; तन्मानरेऽप्युक्तं—“जलाढकेः पञ्चभिरङ्गुशेषं क्वाथं नयेत्” इत्यादि । पक्वा लेहत्वमानीयति—व्यवहारात् हरोतकौशतस्य कपटे पीष्टलं बद्धा कथनं, पञ्चाद्गुत्स्त्रिद्वहरोतकौशतस्य घृततैलयोर्भङ्गनं तद्दृढार्थम्; यथा तन्मानरे सर्वाथे-
निद्धहरोतक्या हरोतकोभङ्गनमुक्तं, तदग्रे क्वाथे गुडतुलां लोडयित्वा पाकः कर्षव्यः, अवतरणसमये पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः, शीतोभृते चापरैऽङ्ग मधुदानमिति शङ्काम मतम् । सुगन्धार्थे मनाक् चातुर्जातमिति केचित्; तदुक्तं—“पिप्पली-
चूर्णकुडवं चातुर्जाताश्चूर्णितम्” इति । सर्पिस्त्रैलाष्टकपलमिति यदुक्तं * तन्मिालत्वा ग्राह्यम् । हरोतकौहयं खादेत् तेन लेहेन नित्यशः इति—यद्यपि गुडस्य भक्षणमानं नोक्तं, तथापि हरोतकौहिकप्रयुक्त्येन लेहस्य + पलमानं भवत्येव; यथा तन्मानरे भागीगुडे “भक्षयेदभयसिक्कां लिङ्घ्याहपलं लिहेत्” इति, तेनात्र हरोतकौहिकप्रयुक्त्यात् गुडपलं भक्ष्यमिति । अन्ये तु गुल्माच्छेदे हरोतकीत्यायात् गुडं द्विपलमाहुः; एतत् सर्वमेव व्याधिबलावलत्वात् प्रचरति । अगस्त्यमुनिर्विहित-
लिनास्य सिद्धफलत्वमुच्यते ॥ ३०—३६ ॥

* शिवदासेन पृथगष्टपलमानमिति व्याख्यातम् ।

† सुश्रुते कर्षनानमुक्तं, शिवदासेनापि तथैव व्याख्यातम् ।

अर्शोरोगादौ कुटजावलेहः ।—

कुटजत्वक्तुला द्रोणे जलस्य विपचेत् सुधीः ।
 कषायं पादशेषञ्च गृह्णीयात् वस्त्रगालितम् ॥ ३७ ॥
 त्रिंशत् पलं गुडस्यात्र दत्त्वा च विपचेत् पुनः ।
 सान्द्रत्वमागतं दृष्ट्वा चूर्णानौमानि दापयेत् ॥ ३८ ॥
 रसाञ्जनं मोचरसं त्रिकटु त्रिफलां तथा ।
 लज्जालुं चित्रकं पाठां विष्वमिन्द्रयवं त्वचम् ॥ ३९ ॥
 भल्लातकं प्रतिविषां विडङ्गानं च बालकम् ।
 प्रत्येकं पलसम्मानं घृतस्य कुडवं तथा ॥ ४० ॥
 सिद्धशीते ततो दद्यान्मधुनः कुडवं तथा ।
 जयेदघोऽवलेहस्तु सर्वाण्यर्शांसि वेगतः ॥ ४१ ॥
 दुर्नासप्रभवान् रोगानतौसारमरोचकम् ।
 ग्रहणौ पाण्डुरोगञ्च रक्तपित्तञ्च कामलाम् ॥ ४२ ॥
 अम्लपित्तं तथा शोथं कार्श्यञ्चैव प्रवाहिकाम् ।
 अनुपाने प्रयोक्तव्यमाजं तक्रं पयो दधि ॥
 घृतं जलं वा जोर्यं च पथ्यभोजो भवेन्नरः ॥ ४३ ॥

इदानीं कुटजावलेहमाह, कुटजत्वगिति ।—कुटजो वृक्षविशेषः तस्य त्वक्
 हृल्लौ, सा पलशतपरिमितः याञ्चा । पादशेषमिति—चतुर्थांशं कषायं वस्त्रपूतं
 कृत्वा याञ्चम् । कुवचिदंतत्र प्रचरति, किन्तु पादशेषमिति—पादस्य चतुर्थांशस्य
 यच्छेषं चतुर्भागं तत् याञ्चम्, एतेनाष्टभागावशेषं कथितम् ; तथा च तन्वान्तरं—
 “कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
 वस्त्रपूतं ततः क्वाथं पचेत्स्नेहत्वमागतम् ॥” इति । विश्वत्पलं गुडस्यानेति—अथ क्वाथे
 गुडस्य पुरातनस्य त्रिंशत् पलं दत्त्वा पुनर्विपचेदिति यावत् सान्द्रत्वं भवति । चूर्णाद्यं-
 मपराणि द्रव्याण्याह, रसाञ्जनमिति—रसाञ्जनं प्रतीतं, तस्य दार्ढ्यंकाथसमुद्भवमिति
 प्रसिद्धिः । मोचरसं शालमल्लोषिकम् । इन्द्रयवं त्वचमिति—इन्द्रयवं कुटजबीजं, त्वक्
 गुडत्वक् । दुर्नासप्रभवान् रोगानिति—गुल्मोदरप्रभृतीन् । अनुपाने प्रयोक्तव्यमिति

रक्षातीसारारौ कृटजाटकम् ।—

कृटजत्वक्तुलामार्द्रां द्रोणनोरे विपाचयेत् ।

पादशेषं शृतं नीत्वा चूर्णान्येतानि टापयेत् ॥ ४४ ॥

लज्जालुर्धातकी विल्वं पाठा मोचरमस्तथा ।

मुस्तं प्रतिविषा चैत्र प्रत्येकं स्यात् पलं पलम् ॥ ४५ ॥

ततस्तु विपचेद्भूयो यावद्दूर्वाप्रलीपनम् ।

जलेन क्वाग्द्रुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत् ॥ ४६ ॥

सर्वातिमारान् घोरांस्तु नानावर्णान् सवेदनान् ।

असृग्दरं ममस्तञ्च सर्वाशींसि प्रवाहिकाम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीदामोदरमुनना श्रीशार्ङ्गधराचार्य्येण विरचितायां शार्ङ्गधरभट्टितायां
मध्यखण्डे त्रिकल्पितस्थानेऽबलेहकल्पनानामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथ स्नेहपरिभाषा ।—

स्नेहस्य पाकविधिर्माता च ।—

कल्काच्चतुर्गुणोक्तस्य घृतं वा तैलमेव वा ।

—आजं तकम्, आजं पयः, आजं दधि, आज घृतञ्चेति । जलं पानीयं
तकाटीनामभावात् ; एतत् सकलमनुपातं यथाभावात् निवेदितव्यम् । शीर्णो
चेति—द्रव्ये (१) परिणते मति पथ्यभीजी भवेन्नर इति भावः ; यतः,—“बौधधग्नि
भुक्तम्” इत्यादिवाक्यान्नीधत् ॥ ३९—४३ ॥

कृटजाटकाबलेहनाह, कृटजेति ।—अयं कृटजाटकाबलेहो व्याख्यायां सुगम
पवावगम्यः । कर्षण्यविधित्तु पूर्ववत् बोद्धव्यः । दूर्वाप्रलीपनम् इत्यबलेहस्य
संनिद्रिलक्षणं मूषितं पूर्वात्ताबलेहविधौ ज्ञातव्यम् ॥ ४४—४७ ॥

इति श्रीवात्सव्यान्वप्रकाशवैद्य-श्रीनाभिनंदात्मजेनाटमन्त्रेण विरचितायां शार्ङ्गधर-
दोषिकायां मध्यखण्डे त्रिकल्पितस्थानेऽबलेहकल्पनानामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ स्नेहेति ।—तत्र तावत् प्रथमतः परिभाषामस्य व्याचष्टे । इदानीं

चतुर्गुणे द्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलीम्बिता ॥ १ ॥

खेदपाकाद्यं क्रायसाधनविधिः ।—

निलक्षिप्य क्राथयत्तीयं क्राथ्यद्रव्याञ्चतुर्गुणम् ।

पादशिष्टं गृहीत्वा च खेदं तेनैव साधयेत् ॥ २ ॥

क्राथ्यस्य सृदसज्यादिभेदेन जलपरिमाणम् ।—

चतुर्गुणं सृदद्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम् ।

तथा च मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः ॥

अत्यन्तकठिने द्रव्ये नीरं षोडशिकं मतम् ॥ ३ ॥

क्राथ्यद्रव्यस्य परिमाणभेदेन जलपरिमाणम् ।—

कर्षादितः पलं यावत् क्षिपेत् षोडशिकं जलम् ।

खेदकल्पनां दर्शयन्नाह, कल्कादिति ।—चतुक्ते कल्कात् कल्कयोग्यद्रव्यात् घृतं तैलं वा चतुर्गुणं याष्टं, न तु द्रवदि पेषितात् कल्कात् । द्रवमपि चतुर्गुणं खेदपरिमाणात्, द्रवं तीयादि । तस्य नावा पलीम्बिताति—तस्य संनिद्ध-
खेदस्य पानार्थं पलीम्बिता पलप्रमाणा मात्रा क्रिया इति, चतुक्तेषु मानमिदं सामान्यम् । परिभाषेयमपि सामान्यखेदपाकविधौ बोद्धव्याः । तथा हि—“कल्का-
चतुर्गुणः खेदः खेदान् क्राथ्यचतुर्गुणः । क्राथ्याचतुर्गुणं बारि क्राथः क्राथ्यसमी मतः ॥”
इति । विशिषीऽपि क्वचिद्वर्तते, यथा तन्नात्करं वासाघृते बलाद्ये घृते वा ; तद्व्यथा—
“अवाप्यष्टगुणेकोयैः क्वथितं क्राथदुग्धयोः । प्रत्येकं द्विगुणो भागो निषक् सर्पिषि
निक्षिपेत् ॥” इति ॥ १।२ ॥

इदानीं द्रव्यविशेषे क्राथनिमित्तं जलमानमाह, चतुर्गुणमिति ।—अत्र चतुर्गुण-
प्रभृतिकं द्रव्यपरिमाणात् बोद्धव्यं, यावत्परिमाणं क्राथ्यद्रव्यं भवति तावत्परिमाणा-
चतुर्गुणितं जलं याञ्जामित्यर्थः । सृद कठिनं कठिनतरश्च द्रव्यं तथैवानुमानतो-
ऽवगतव्यम् । तथा च मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पय इति—मध्यमे सृहादिमृदाते
पयः पाणीयं, यत्र सृदकठिनतरद्रव्यमेकत्र मिलित्वा क्राथ्यं तदाष्टगुणं पाणीयं दत्त्वा
पादशेषं याञ्जामिति सर्वत्र ; तथा हि—“सृहादिक्राथ्यमृदाते मानानुक्ते चिकित्सकाः ।
मध्यस्थीमयभागित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं जलम् ॥” इति ॥ ३ ॥

अथ मतान्तरे परिमाणविशेषमाह, कर्षादित इति ।—कर्षादित इत्यादि-

तदूर्ध्वं कुडवं यावद्भवेदष्टगुणं पयः ॥

प्रस्थादितः क्षिपेन्नौरं खारौ यावच्चतुर्गुणम् ॥ ४ ॥

क्षेडपाके जलादिद्रवभेदेन कल्कस्य परिमाणम् ।—

अम्बुकाथरसैर्यत्र पृथक् क्षेडस्य साधनम् ।

कल्कस्यांशं तत्र दद्यात् चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ ५ ॥

दुग्धे दध्नि रसे तत्रो कल्की द्वियोऽष्टमांशकः ।

कल्कस्य सम्यक् पाकार्यं तोयमत्र चतुर्गुणम् ॥ ६ ॥

परिमाणं सामान्यद्रव्यविषये वर्तते, अन्यथा स्वतन्त्रविरोधः, यावत् काष्यद्रव्यं कषादिपरिमाणात् पक्षं भवति तावत्तत्र षोडशांशं जलं दत्त्वा काथः पादशेषो याञ्चः, षोडशिकमत्र काष्यद्रव्यपरिमाणात्। ततस्तु पक्षादुपरि यावत् कुडवं काष्यद्रव्यपरिमाणं भवति तावत्तत्र पयः पानोयमष्टगुणं भवेत् काष्यद्रव्यादित्यर्थः; अत्र काथः चतुर्थांशः याञ्च इति सर्वत्र । प्रस्थादित इति—प्रस्थादिपरिमाणात् यावत् खारौ भवति तावत्तत्र चतुर्गुणं नीरं पानोयं प्रक्षिप्य सङ्घुष्य च पादशेषो याञ्च इति तात्पर्यायः । आदिशब्दात् आदिकं द्राणसूपद्रोणीप्रभृतयो याञ्चाः । यदा, प्रस्थादितः प्रस्थादिशब्दात्, तेन शरावर्मापि गृह्यते, शरावादित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

• अपरमध्यनुक्तमाह, अम्बुकाथेति ।—यत्र क्षेडपाके पानोयादिनवाणां द्रव्याणां मध्ये यदा एकैव पाकः स्यात् तदा कल्कस्य कल्कद्रव्यस्य चतुर्थांशं षष्ठांशम् अष्टमांशं यथाऽनुक्रमेण दधम् ; अनुक्रमो यथा—यदि अम्बुना केवलं पाककर्त्तुं कल्कद्रव्यस्य चतुर्थांशं देयं, क्षेडपरिमाणादित्यर्थः । यदा केवलं काथेनैव पाकस्तदा कल्कद्रव्यस्य षष्ठांशं देयम्, अत्रापि क्षेडपरिमाणादित्यर्थः । यत्र तु केवलस्तरसनेन साध्यते क्षेडः तत्र कल्कद्रव्यस्याष्टमांशं देयं, क्षेडमानादिति अत्रापि मूलस्यः इत्यनुक्रमः । अपरमपि, दुग्धे इति—अत्रापि एकद्रव्यसाध्यता सूचते, तदा कल्कद्रव्यं क्षेडपरिमाणादष्टमांशं देयमिति भावः । कल्कस्येति—यत्र तु अन्यद्रव्यैः केवलकथेनैव साध्यते क्षेडस्तदा चतुर्गुणं * कल्कद्रव्यचतुर्गुणं तोयं

* कल्कद्रव्यचतुर्गुणं अस्तिमिति व्याख्या न समीचीना साम्प्रदायिकविद्वान्-विरोधात्; चतुर्गुणता तु क्षेडपरिमाणादेव इति सर्ववैद्यविद्वान्तः । गूढाद्येकार्थ-त्वापि इयमेव व्याख्या समाहृता; तथा च—“कल्कस्य सम्यक् पाकार्यं चतुर्गुणं क्षेडादित्यर्थः” इति ।

स्त्रेहादिद्रवेषु स्नेहपाके द्रवपरिमाणम् ।—

द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि ।

तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम् ॥ ७ ॥

केवलकल्कसाध्यस्नेहपाकपरिभाषा ।—

द्रव्येण केवलेनैव स्नेहपाको भवेत् यदि ।

तत्राभ्युपिष्टः कल्कः स्याज्जलञ्चात्र चतुर्गुणम् ॥ ८ ॥

कल्कोल्लेखविरहितस्नेहपाकपरिभाषा ।—

* क्वाथेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित् ।

क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्काऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ॥ ९ ॥

निर्लिपिदिति सर्वतः सत्यक् पाकाद्यैर्बोद्धव्यम् ; एतन् किमुक्तम् ? यदा क्षौरादिभिः प्रत्येकेन स्वस्वकं पाकस्तदा चतुर्गुणं चतुर्थांशं पानीयं देयम् ; पानीयं विना पाको नास्तीति सर्वमतम् ॥ ५।६ ॥

इदानीमनुक्तमानद्रवाणां मानमाह, द्रवाणोति ।—यत्र स्नेहपाकाद्यैर्द्रवाणि क्षौरतत्करसमूहकायादीनि अन्यान्यपि पञ्चादीनि पञ्चभृशानि भवन्ति, अनुक्तमाना-
नीति विषयः, तत्र तानि द्रवाणि स्नेहमानान् प्रत्येकमाहुराचार्याः, यथा वक्ष्य-
माणा विफलाष्टतः । अर्वाक् द्रवं चतुस्तथा, तर्हं स्नेहपरिमाणञ्चतुर्गुणं ज्ञेयं प्रत्येक-
मित्यर्थः । एके यथापूर्वं चतुर्गुणमात्रं पठन्ति, तत्रापि स एवायं । कुत्रचित्
द्रव्याणीति पाठो दृश्यते, सोऽसङ्गत एव ॥ ७ ॥

अथ केवलद्रव्यस्य स्नेहपाकाद्यैर् मानमाह, द्रव्येणेति ।—अत्र द्रव्यं स्नेहा-
चतुर्थांशं, कल्काद्यैर् वारि तावदेयं यावता कल्कः स्यात्, यतः पिषणं जलस्य परिमाणं
न स्यात् । जलञ्चात्र चतुर्गुणमिति—अत्र कल्के जलं पानीयं चतुर्गुणं देयं,
स्नेहमानादित्यर्थः । एके द्रव्यमानाच्चतुर्गुणं जलमिति व्याख्यायन्ति, तत्र
मत्तोद्धरं कल्कद्रव्याल्पत्वात् ॥ ८ ॥

अपरमयाह, क्वाथेनेति ।—यत्र स्नेहे क्वचिदिति—अनुक्ते केवलेन क्वाथेन

* परिभाषेयं न सर्वैः समान्द्रियते ।

+ विफलाष्टतस्य दृष्टान्तोऽत्र न युज्यते, यतः परिभाषेयमनुक्तद्रवमान-
विषयिणी, विफलाष्टते तु सर्वेषामेव द्रवाणां मानोल्लेखो दृश्यते ।

अकल्कलोहपाकपरिभाषा ।—

कल्कहीनस्तु यः खेहः स साध्यः केवले द्ववे ॥ १० ॥

पुष्पकल्कलोहपाकपरिभाषा ।—

पुष्पकल्कस्तु यः खेहस्तत्र तीर्थं चतुर्गुणम् ।

खेहे खेहाष्टमांशश्च पुष्पकल्कः प्रयुज्यते ॥ ११ ॥

१. कल्का पाकः कश्चितः, तत्र खेहे काय्यद्रव्यस्य कल्कः कार्यः, * कल्काद्यखान चतुर्गुणं जलमिति ; तेन यमेव द्रव्येण कावः क्रियते, तेनेव तत्परिमितेन च द्रव्येणाथमांशं कल्काऽन चतुर्गुणेन च जलेन सह साध्यः, पूर्वं कायेन साध्यः यस्मात् कल्केनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ केवलद्रवसाधनमाह, कल्कहीन इति ।—यः खेही छततैलादिकः कल्कहीनः कल्करहितो भवेत्, सः केवले द्ववे साध्यः ; तत्रमत्र चतुर्गुणं खेह-परिमाणात् ॥ १० ॥

इदानीं पुष्पकल्कस्य परिमाणमाह, पुष्पकल्क इति ।—यः पुष्पकल्कसंज्ञः खेहः तत्र खेहे तीर्थं पानीयं चतुर्गुणं देयं, चतुर्गुणता च खेहपरिमाणात् । अः पुष्पकल्कः खेहाष्टमांशः प्रयुज्यते खेहखाष्टमांशं तेन साध्यो धीव्य इत्यर्थः ।
५ पुष्पाद्य यथा—नागकेशर-कुङ्कुम-लवङ्ग-दमनक-सुरपुष्प-अम्यकीत्पल-पुण्डरीक-कैतकी-जाती-कुसुमप्रभृतीनि । एके पुष्पकल्कः प्रयुज्यते इत्यस्य ख्यातिं पत्रकल्कः प्रयुज्यते

* पाकादे काये सत्यपि पुनः कल्काद्यं चतुर्गुणं जलमिति यदुक्तं तन्न समीचीनं, सुश्रुतविरीधात्, सुश्रुते येन केनापि द्रव्येण सहैव कल्कपाकावधानान्, तथा च—
“खेहाश्चतुर्गुणो द्ववः, खेहचतुर्गुणो भेषजकल्कः तदेकध्वं संसृज्य विपचेत् इत्येव खेहपाककल्पः” इति । किञ्च परिभाषायांमपि केवलखरसखीरमाह्वयैः सह पाके कल्कस्य बीर्याधानार्थं चतुर्गुणजलेन पाकव्यवस्था अस्ति, न तु कायेन सह पाके, तथा च—“खरसखीरमाह्वयैः पाको यमेरितः कश्चित् । चतुर्गुणं जलं तत्र बीर्याधानार्थमावपेत् ॥ न मुञ्चति रसं द्रव्यं खीरादिभिर्हपकृतम् । कल्कस्य अस्यक् पाकाद्यं जलं तत्र चतुर्गुणम् ॥” इति । किञ्च केवलकायेन सह पाके काय्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि यावत् इति परिभाषाऽपि अरक्षादिभिर्बद्धा, यत्र खेहे नवाधिकारोक्तिः विद्यते तत्रैव कल्ककायसहणविधिर्दृश्यते ; तथा च—“यथाधि-
कारयोगीक्तिर्गेषु स्नात् खेहसविधौ । तत्रैव कल्कनिर्युद्धाविष्यते खेहवेदिना ॥” इति ।

खेडपाकविहितवचनम् ।—

वर्तिवत् खेडकल्कः स्यात् यदाऽङ्गुल्या विमर्दितः ।
शब्दहीनोऽग्निनिक्षिप्तः खेडः सिद्धो भवेत्तदा ॥ १२ ॥
यदा फेनोद्गमस्तौले फेनशान्तिश्च सर्पिषि ।
गन्धवर्णरसोत्पत्तिः खेडसिद्धिस्तदा भवेत् ॥ १३ ॥

खेडक विविधपाकवचनम् ।—

खेडपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
ईषत्सरसकल्कसु खेडपाको मृदुर्भवेत् ॥ १४ ॥
मध्यपाकस्य सिद्धश्च कल्के नीरसकीमले ।
ईषत्काठनकल्कश्च खेडपाको भवेत् खरः ॥ १५ ॥

दग्धामपक्वखेडयोः दोषः ।—

तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्याद्वाहकान्निप्युयोजनः ।
आमपाकश्च निर्वीर्यो वङ्गिभान्यकरो गुरुः ॥ १६ ॥

इति पठन्ति व्याख्यानयति, तत् पदकल्कं प्रक्षेपमाहुः, तथा हि—“गन्धनिर्यास-
पुष्पाणां सिद्धयौतेऽवतारिते । प्रक्षेपो गन्धः॥द्वयै पदकल्कन्तु तद्विदुः ॥” इति ॥ ११ ॥

इदानीं खेडानां संसादलवचनमाह, वार्त्तवदिति ।—यदा खेडे परिपाचितः
कल्कः अङ्गुल्या विमर्दतो वार्त्तवदृशी भवति तदा सिद्धी ज्ञेयः । अथवा स
पत्र कल्कः यदाऽष्टो वाचनः शब्दरहितो भवति तदा सिद्धी ज्ञातव्यः इति
सामान्यम् । अपरमपि विशेषमाह—यदा खेडक पाकात्तेषु फेनोद्गमो भवति
सर्पिषि च फेनशान्तिर्भवति तदा सिद्धलक्षणं बोधव्यम् । गन्धवर्णरसोत्पत्तिरपि
यदा तदा सः सिद्धिः स्यात् ; वर्णादिकमपि तेषु सर्पिषि च ज्ञातव्यम् ॥ १२।१३ ॥

अधुना विविधखेडपाकस्य वचनमाह,—खेडपाक इति । ईषत्सरसकल्क इति ।—(१)

यदा कल्के मान्द्रता किञ्चित् भवति अग्नौ निक्षिप्ते सति चटवटशब्दो भवति
तदा मृदुपाको ज्ञेयः । यदा नीरसः कल्को भवति कीमलश्च तातिकदिमो तातिकदु-
षिति तदा मध्यपाकः । यदा किञ्चित् कठिनकल्को जातः नीरसश्च भवति तदा
खरपाक इति । एतेषु परीक्षयनतुमानतोऽवगतत्वं गुरुत्वकाशदग्धमाहा ॥ १४।१५ ॥

दग्धामपक्वखेडयोर्दोषवसाह, तदूर्ध्वमिति ।—तदूर्ध्वं खरपाकादूर्ध्वे यदा खेडकल्कः

पाकविशेषेण खेदस्य उपशान्तिता ।—

नव्याश्रयं न्याय्यदः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ।

अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथोचितम् ॥ १७ ॥

अथ अथ पकृष्टनाटोनां गुणधिक्यम् ।—

घृततैलगुडाटीशं माधुर्यैकैकत्रामरे ।

प्रकृष्टस्थपिता ह्येते विशेषाङ्गणमध्यम् ॥ १८ ॥

स यथा—

त्रिषमन्तगदो क्षीरघटपलघृतम् ।—

पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरैः ।

मसैन्धवैश्च पन्निकैर्घृतपस्थं विपाचयेत् ॥ १९ ॥

काठिनतरो भवति तदा दग्धी ज्ञेयः, स च सर्वकर्मसु निष्कलः स्यात् दाहकारश्च भवति । आमपाकश्चेति—आमपाकोऽपविपाककल्कः खेदो निर्बीज्यो भवति निःश्लेषेण बोध्यवद्विद्वि इत्यर्थः । बक्तिमान्द्यकङ्कणयथीगे गुणश्च भवति ॥ १६ ॥

इदानीं तस्य त्रिविधपाकस्य गुणमाह, नव्याश्रयमिति ।—नव्यविषये घृतपाकः

‘खेदः’ । मध्यपाकस्तु सर्वकर्मसु युज्यते, सर्वकर्मं नव्याभ्यङ्गपानादिकम् । खरपाकस्यैव श्लेष्माभ्यङ्गे विहितः मान्यकर्मसु । यथोचितमिति—यथायोग्यं युञ्ज्यादित्यर्थः । एके “नव्याभ्यङ्गे खरः प्रोक्तः” इति पठन्ति, तत्र सर्वमतं, नखे तु नौम्यमाहः ॥ १७ ॥

खेदस्तु त्रिसैकाष्टमैव साध्यः, एतत् टीर्षदिबसैः १ तद्विषयमाह, घृतैः ।—घृत-

तैले प्रसिद्धे, गुडोऽवलीढः ; आदिशङ्क्यात् ईदृशसम्भारा ये चास्ये प्रयोगाः तान् सर्वान् एकस्मिन्नेव वासरे न साधयेत् न पाचयेत् इत्यर्थः । कृतकदाह, प्रकृष्टं इत्यादि ।—एते खेदादयस्तु यदा उचिताः सन्ति तदा गुणमध्यं प्रकृष्टं ।

एत एव बहुदिबसैः कृत्वा साधनीया इति भावः । तन्नात्तरेषु एतत् बहुदिव्यसम्भार-विषयम्, अस्मात्सम्भारोऽपि स्तैस्त्वमपि खेदं क्विचिद्विपाच्योपरिऽङ्कि त्रिडोऽवतार्यः, गुडादिभ्यमपि आपरेऽङ्कि मधुदानादिभ्यस्तं कुर्यात्, नैवं सर्वमतविरोधः ॥ १८ ॥

स इति ।—स यथेत्यनेन तं खेदपाकसमूहं दर्शयति पन्थकारः । तत्रादौ तावत्

घृतकल्पनां दर्शयन्नाह, यतस्तेषादिशिष्टी घृतकल्पः पूर्वाचार्यैर्दशितः, तथेषामपि सिद्धितः । प्रथमतः क्षीरघटपलघृतव्याख्यानमाह, पिप्पलीति ।—अत्र पिप्पल्यादिकं

पक्षद्वयं पक्षकोषसंज्ञं बोद्धव्यम् ; यतस्तेषां पक्षकोषघृतमस्य नाम प्रसिद्धम् ।

क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा तत् मिद्धं प्लीहनाशनम् ।

विषमज्वरमन्दाग्नि-हरं रुचिकरं परम् ॥ २० ॥

गृह्ययादौ चाङ्गेरोष्ठतम् ।—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकी हस्तिपिप्पली ।

श्वदंष्ट्रा नागरं धान्यं पाठा विल्वं यमानिका ॥ २१ ॥

द्व्यैश्च पलिकैरेतैश्चतुःषष्टिपलं प्लुतम् ।

प्लुताश्चतुर्गुणो देयः चाङ्गेरीस्वरमो बुधैः ॥ २२ ॥

तथा चतुर्गुणं दत्त्वा दधि मर्पिर्विपाचयेत् ।

शनैः शनैर्विपक्त्यं चाङ्गेरीप्लुतमुत्तमम् ॥ २३ ॥

तत् प्लुतं कफवानघ्नं गृह्यैर्गोविकारनुत् ।

हन्त्यानाहं गुदभ्रंशं सूत्रकच्छं प्रवाहिकाम् ॥ २४ ॥

गृह्ययादौ समरप्लुतम् ।—

मसूराणां पलशतं नौरदोषे विपाचयेत् ।

पाटशेषं शृतं नीत्वा दत्त्वा विल्वपलाष्टकम् ॥ २५ ॥

अथ अश्वमिति—विटपविशेषः, यस्य फलं गजपिप्पलीति श्रुतिः । पलिकैरिति—
पलप्रमाणात् प्रत्येकमाहुः, अत एव क्षीरघट्टपलकप्लुतमितं चतुर्गुणक्षीरेण सह
घट्टपलप्रमाणघट्टद्व्यैश्च साधितमित्यर्थः । अथ चतुर्गुणं नौरमपि दंष्टं, मस्यकृपाकार्य-
मित्यश्वत्थभद्राशाभिप्रायः । प्लुतप्रश्वमिति—क्षीरपलमितम् । क्षीरस्य चतुर्गुणताऽत्र
प्लुतपरिमाणात् । तत् सिद्धमिति—सिद्धताऽस्य परिभाषीकविधानात् ॥ १९-२० ॥

अथ चाङ्गेरोष्ठतमाह, पिप्पलीति ।—अथ हस्तिपिप्पली गजपिप्पली । श्वदंष्ट्रा
गोक्षुरकः । नागरं गुण्ठी । विल्वमत्र विल्वशलाटुः । पलिकैरिति—पलप्रमाणं प्रत्येकम् ।
चाङ्गेरीस्वरम इति—चाङ्गेरी प्रसिद्धा, सा चाङ्गुरसा चामचाङ्गेरीति लोके
प्रसिद्धा, तस्याः स्वरस इति—सद्योरसः । बुधैरिति गृह्येण सद्योरसाभावात्
काशोऽपि दधः । दधि चतुर्गुणं प्लुतपरिमाणात् । शनैः शनैः पक्त्यमिति—
मन्दपाचकपाचनमिति भावः, दग्धभयात् ॥ २१—२४ ॥

अथ मसूराणां प्लुतमाह, मसूराणांमिति ।—मसूरोऽप्रविशेषः प्रसिद्धः ।
नौरदोषे जलदोषे, * चतुःषष्टिकृत्वपरिमितं भवति । विल्वं पलाष्टकमितं

* जलदोषे चतुःषष्टिकृत्वपरिमितमिति यदुक्तं तत्र समीचीनम्, श्लोक

घृतप्रस्थं पचेत्तेन सर्वातीसारनाशनम् ।

ग्रहणीं भिन्नविट्कञ्च नाशयेच्च प्रवाहिकाम् ॥ २६ ॥

रक्तपित्तादी कामदेवघृतम् ।—

* अश्वगन्धा पलशतं तदहं गोजुरं स्मृतम् ।

शतावरी विदारी च शालपर्णी बलाऽमृता ॥ २७ ॥

अश्वत्थश्च च शुङ्गानि पद्मवौजं पुननेवा ।

काशमर्याश्च फलञ्चैव माषवौजं तथैव च ॥ २८ ॥

पृथक् दशपलान् भागान् चतुर्द्विणोऽश्वसि पचेत् ।

द्रोणे शेषे रसे तस्मिन् पचेच्चैव घृताढकम् ॥ २९ ॥

सृष्टीका पद्मकं कुष्ठं पिप्पली रक्तचन्दनम् ।

पत्रकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥ ३० ॥

भवति ; बिल्व विल्वमञ्जा, तत्र कल्कीकृतं जलम् सह देयम् । कर्तव्यविधावपि मन्त्राः कपटवदाः क्राव्याः, स्रष्ट्रिणा च साधनं काव्यम् ॥ २५।२६ ॥

इदानीं कामदेवघृतविवरणं दर्शयन्नाह, अश्वगन्धाति—अश्वगन्धामूलं पलशतं याच्यम् । तदहं गोजुरमिति—पचाशत्पल, गोजुराऽत्र पञ्चाङ्गो याच्यः । + अपराह्वि दशद्रव्याश्च दशपलमिति प्रत्येकमाहुः ; तानि कानि इत्याह, शतावरीत्यादि—सुगन्धम् । तत्र तु अश्वत्थशुङ्गानिति—पिप्पलशुङ्गानि सिद्धानि । काशमरो गाभारो, तथा फलानि । पद्मवौजं प्रसिद्धं “कमलमृगटा” शब्दवाच्यम् । माषवौजमिति—माषं प्रतीतम् । एतत् सकलं पानीयद्रोणचतुष्टये संक्राम्य पादशेष वस्त्रगालितं याच्यम् । अपराह्व्यापि कल्कयोग्यानि द्रव्याख्याह, सृष्टीकेत्यादि—सृष्टीका द्राक्षा । पद्मकं

शब्देन चतुषष्टिकुडवचद्वयं शुक्लद्रव्ये एव बोद्धव्यं न तु द्रवार्द्रयोः, अतः जल-द्रोणशब्देन चतुःषष्टिरावपरिमितमित्येवार्थः साधुः ।

* अस्मीत्तकामदेवघृते “बलाऽमृता” इत्यत्र “बला तथा” “घृताढकम्” इत्यत्र “घृतप्रस्थम्” “पद्मकम्” इत्यत्र “बालकम्” इति पाठान्तराणि ।

+ शिवदासेन “शतावर्थादीनां बलान्ताणां प्रत्येकं पञ्चाशत्पलानीत्यर्थः, अश्वत्थशुङ्गादीनाञ्च पञ्चानां पृथक् दशपलानि, तती मिलित्वा पलशतचतुष्टये काव्ये प्रतिशतं जलद्रोणो देयः तुलाद्रव्ये जलद्रोण इत्युक्तेः” इति व्याख्यातम् ।

नौलोत्पलं सारिवे हे जीवनीयो गणस्तथा ।

पृथक्कर्ममान् भागान् शंकरायाः पलद्वयम् ॥ ३१ ॥

रसस्य पौण्ड्रकैच्छूणामाढकैकं समाहरत् ।

चतुर्गुणेन पयसा घृताढकं विपाचयेत् ॥ ३२ ॥

घृतमेतान्नहन्याशु रक्तपित्तमुरःक्षतम् ।

हृत्नीमकं पाण्डुरोगवर्णभेदं स्वरक्षयम् ॥ ३३ ॥

मूत्रकृच्छ्रमुरोदाहं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।

एतत् सर्पिः प्रयोक्तव्यं बह्वन्तःपुरवासिनाम् ॥ ३४ ॥

काशविशेषः, तप्तु चम्पकवत् हृत्विशेषः । आत्मगुप्ता कापिकच्छः तस्याः फलानि । नौलोत्पलं नीलकमलवाच्यं, तदभावे कमलबीजं याज्यम् । सारिवे हे इति— कृष्णसारिवा शुक्रसारिवांत, ते “अफाई” शब्दवाच्ये, कृष्णसारिवा कलहंसवत्-पत्रा सुगन्धा, शुक्रसारिवा जम्बूवत्पत्रा व्रतती । जीवनीयो गण इति— जीवनीयो : जीवन्तो शाकविशेषः, तदादिसंज्ञको जीवनीयो गणः, तथा हि— “जीवन्तो मूत्रपर्णैश्चक्राकाल्यो जीवकर्मभौ । मर्दे हे यष्टीमधुरो जीवनीयो गणो मतः ॥” इति । तस्याप्रसिद्धत्वात् तत्साम्यगुणद्वयाणि ध्याज्यानि इति हृद्-द्वयाना सम्यक्तम् । एतानि स्वहोकादीनि द्रव्याणि पृथक् कर्मप्रमाणानि याज्याणि । शंकरायाः पलद्वयमिति—कोचित् सिद्धेऽस्मिन् शंकरायाः प्रलेपमाहुः । रसस्य पौण्ड्रकैच्छूणासितं— पौण्ड्रको विख्यातः इक्षुविशेषः, इक्षुः सामान्यः, स च जीहितेक्षुप्रसृतिर्को यथालाभ याज्यः । ननु इक्षुयष्टेनेव पौण्ड्रकयष्टणप्रसिद्धः,

* जीवनीयः जीवन्तो शाकविशेषः इत्यादि व्याख्या न समीचीना, तन्नाम्नरे “जीवकर्मभको मर्दे काकोस्थौ मूत्रपर्णके । जीवन्तो मधुकच्छति जीवनीया गणो मतः ॥” इत्युक्तगणे जीवकशब्दस्य प्रथमयष्टणात्, जीवन्तोशब्दस्य प्रथमोऽर्थेऽस्मात् एतान् जीवनीयगणः परन्तु जीवनीयशक्तिवर्द्धकत्वात् गणस्यास्य जीवनीय इति सञ्ज्ञा प्रादुभ्याः ।

१ रसस्य पौण्ड्रकैच्छूणाम् इत्यत्र पौण्ड्रकशब्दः इक्षुविशेषणं, बह्वेषु इक्षुजातिषु पौण्ड्रकसंज्ञकलूणा रस इत्येवायः चक्रादसम्मतः, न तु पौण्ड्रकैच्छुरसः क्रीडितेक्षु-प्रभृतिसामान्येक्षुरसश्च इत्यर्थः, “रसस्य पौण्ड्रकैच्छूणामाढकं तत्र दापयेत्” इति चक्रसंज्ञकम् ।

स्त्रीणाञ्चेवाप्रजातानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
 श्रृङ्गं बलकरं वण्यं हृद्यं पुष्टिरसायनम् ॥ ३५ ॥
 श्रीजस्तेजस्करं हृद्यमायुष्यं प्राणवर्द्धनम् ।
 संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम् ॥ ३६ ॥
 सर्वरोगविनिर्मुक्तो पयःसित्तो यथा द्रुमः ।
 कामदेव इति ख्यातं सर्पिर्मुक्तं महागुणम् ॥ ३७ ॥

उन्नादादो पानीयकल्याणकं घृतम् ।—

त्रिफला हे निशि कीन्ती मारिवे हे प्रियङ्गुका ।
 शालपर्णी पृश्निपर्णी देवटार्वेलवालुकम् ॥ ३८ ॥
 नतं विशाला दन्ती च दाडिमं नागकेशरम् ।
 नीलोत्पलैना मञ्जिष्ठा विडङ्गं कुष्ठपद्मकम् ॥ ३९ ॥
 जातिपुष्पं चन्दनञ्च तालीमं बृहती तथा ।
 एतैः कर्षममैः कल्कैर्जनं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ४० ॥

तत कथं भिन्नयद्दणम् ? उच्यते—पौष्टकयद्दणं गुणप्राप्त्यात् कृत, यतः—
 “पौष्टकः शीतलः स्निग्धो बृहण, कफकृत सरः” इति, तस्मात् पौष्टको
 विशेषणतः पाचनीयः (?) । अस्य रसस्याटकं प्रत्येकं हिरादकयद्दणात् (?)
 घृतादकमेकं, गोदुग्धं चतुरादकमिति ॥ २७—३७ ॥

अथ पानीयकल्याणकं घृतम् आह, त्रिफलाऽत्र हरीतकी-
 प्रभृतिफलमयम् । हे निशि हरिद्राहयम् । कीन्ती रणुका । मारिवे
 हे कृष्णयुक्तमेदनम् । प्रियङ्गुर्लताविशेषः, तस्याः फलानि । शालपर्णी
 पृश्निपर्णी अति कबराहयशब्दवाच्यम् । एलवालुकं खनामख्यातं, तच्च कुष्ठमश्व
 कटफलसदृशम् । नतं तगरपादिका । विशालेन्द्रशक्यो, दन्ती प्रमिष्ठा ।
 दाडिमं दाडिमफलं बीजानि च । नीलोत्पलं नीलकमलं, तदभावे पद्मबीजं
 द्रव्यं याच्यम् । एषा बृहत्फला । जाली मालती तस्याः कुसुमानि ।
 चन्दनं श्वेतम् । तालीमं खनामप्रसिद्धम् । बृहती बृहत्कण्टकारिका ;
 एतानि कर्षममाषानि मल्लिकम् । जल पानीयं चतुर्गुणं दैवं घृतपापनाथात् ।

घृतप्रस्थं पचेद्दामानपस्मारे ज्वरे क्षये ।
 उन्मादे वातरक्ते च कासे मन्दानले तथा ॥ ४१ ॥
 प्रतिश्ल्राये कटोशूले ढनीयकचतुर्थके ।
 मूत्रकृच्छ्रे विसर्पे च कण्डूपाण्ड्रामये तथा ॥ ४२ ॥
 विषहये प्रमेहेषु सर्वथैवोपयुज्यते ।
 बन्ध्यानां पुचदं भृत-यक्षरक्षीहरं स्मृतम् ॥ ४३ ॥

वातरक्ते असृताघृतम् ।—

असृताक्वाथकल्काभ्यां सक्षीरं विपचेत् घृतम् ।
 वातरक्तं जयत्याशु कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ ४४ ॥
 कुष्ठान्दो मद्घातिककं घृतम् ।—
 सप्तच्छदः प्रतिविषा सम्पाकः कटुरोहिणी ।
 पाठा सुस्तमुशीरञ्च त्रिफला पपेटस्तथा ॥ ४५ ॥

घृतप्रस्थानाम्—* कुष्ठचतुष्टयप्रामतं गव्यं घृतं भवति । केवलपानीयपारपाचनात्
 पानीयकल्याणकमस्य संज्ञा वादः ॥ ३८—४३ ॥

असृताघृतनिवरणमप्याह, असृतेति ।—असृता गुडुची तस्याः क्वाथकल्काभ्यां
 क्वात्वा सक्षीरं घृतं विपाच्य वातरक्तादिकं दैयम् ; तेन क्वाथचतुर्गुणमूलं सिद्धः,
 स च घृताञ्चतुर्गुण इति परिभाषाया प्रतीतः । कल्को हृषदि पोषितः, स च
 घृताञ्चः तेन कल्कद्रव्यं घृताञ्चतुर्गुणं दैयमित्यर्थः । सक्षीरमिति—चतुर्गुणं क्षीरं घृत-
 परिमाणात् । कौबस्तु + खड्गसमं प्रीतिनामि पठन्ति, एतदपि सङ्गतं, न विरुद्धं
 द्रवान्तरत्वात् । कल्केऽपि चतुर्गुणं पानीयं दत्त्वा पाचनीयमिति व्यवहारः ।
 अस्य पानमाहुरभ्यङ्गश्च ॥ ४४ ॥

इदानीं मद्घातिककघृतमाह, सप्तच्छद इति ।—सप्तच्छदः सप्तपर्णशब्दवाच्यः,
 स च शाखलोपचसदृशो युष्मपत्रः । प्रतिविषा अतिविषा । सम्पाको राजहथः तस्य

* प्रख्येन कुष्ठचतुष्टयवर्षं युष्मद्रव्यं एव बीजव्यं, द्रवाद्रंयोस्तु शराव-
 चतुष्टयमिति ज्ञेयम् ।

+ परिभाषासिद्धत्वात् हृषद्व्यवहाराच्च एतदेव मतं सङ्गतमिति । कल्केऽपि
 चतुर्गुणं पानीयमित्यादि यदुक्तं तन्न सर्वसम्मतं, तत्तु प्रागेव प्रदर्शितमिति ।

पटोलनिखमञ्जिष्ठाः पिप्पली पञ्चकं * शटी ।
 चन्दनं धन्वग्रामश्च विशाली हे निशे तथा ॥ ४६ ॥
 गुडूची सारिवे हे च सूर्वा वासा शतावरी ।
 त्रायन्तीन्द्रयवो यष्टी भूनिख्वाक्षभागिकाः ॥ ४७ ॥
 घृतं चतुर्गुणं दद्याद्घृतादामलकीरसः ।
 द्विगुणः सर्पिषश्चात्र जलमष्टगुणं भवेत् ॥ ४८ ॥
 तत्र सिद्धं पाययेत् सर्पिर्वातरक्तेषु सर्वथा ।
 कुष्ठानि रक्तपित्तञ्च रक्ताग्नींसि च पाण्डिताम् ॥ ४९ ॥
 हृद्रोगगुल्मवैमर्ष-प्रटरं गण्डमालिकाम् ।
 क्षुद्ररोगान् ज्वरांश्चैव महातिक्तमिदं जयेत् ॥ ५० ॥

कृतादी काशीशाद्यं घृतम् ।—

कासीसं हे निशे मूस्तं हरितालं मनःशिलाम् ।
 कम्पिल्लकं गन्धकञ्च विडङ्गं गुग्गुलुं तथा ॥ ५१ ॥
 सिक्थकं मरिचं कुष्ठं तुत्यकं गौरसर्षपान् ।
 रसाञ्जनञ्च सिन्दूरं श्रीवासं रक्तचन्दनम् ॥ ५२ ॥

फलम् । चन्दनं घृतम् । विशाली हे इति—इन्दुवाकणोदयम् । हे निशे इति
 —हरितादयम् । सारिवे हे इति—शुक्लकणभेदेन । सूर्वा चोरजायः । वासा चाट-
 रुषकः । त्रायन्ती त्रायमाणा । शेषं द्रव्यं प्रसिद्धम् । अक्षभागिकाः कर्षप्रमाणाः
 प्रत्येकम् । घृतं चतुर्गुणमिति पूर्वद्रव्यसम्भारात् । आमलकीफलस्वरमो द्विगुणो
 घृतपरिमाणात् । स्वरसाभावे क्वाथोऽपि दैयः न दीयः । जलं पानीयसाष्टगुणं
 द्रव्यं सम्यक्पाकार्थं सर्पिषो घृतपरिमाणात् । एतत् सिद्धं महातिक्तं
 नाम घृतं वातरक्तादिषु प्रशस्तम् ॥ ४५—५० ॥

अधुना काशीसाद्यघृतविवरणमाह । कासीसमिति—कासीसं द्रव्यविशेषः
 मन्थवदत्त्वन्त, अथ भेदः पुष्पकासीसं, तच्च काश्चित् पीतम् । हे निशे हे हरिद्रे ।
 कम्पिल्लको रोगोशब्दवाची त्रयविशेषः, कम्पिल्लत्परि । सिक्थकं मधुच्छिद्यम् ।

* चरकवाम्बटशकटतेषु शटी इत्यत्र तथा तथा विशाली इत्येकवचनान्त एव
 पाठः, न तु विशाली इति ।

हरिमेटं निम्बपत्रं करञ्जं सारिवां वचाम् ।
 मञ्जिष्ठां मधुकं मांसीं शिरीषं लोध्रपञ्चकम् ॥ ५३ ॥
 हरीतकीं प्रपुत्राडं चूर्णयेत् कार्ष्णिकान् पृथक् ।
 ततस्तच्चूर्णमालोष्य त्रिंशत्पलमिते घृते ॥ ५४ ॥
 स्थापयेत्ताम्रपात्रे च घर्मे सप्त दिनावधि ।
 अस्याभ्यङ्गेन कुष्ठानि टट्टपामाविचर्चिकाः ॥ ५५ ॥
 शूकटोषा विमर्षाश्च विस्फोटा वातरक्तजाः ।
 शिरस्फोटोपदंशाश्च नाडीदृष्टव्रणानि च ॥ ५६ ॥
 शोथो भगन्दरश्चैव लताः शाम्यन्ति देहिनाम् ।
 शोधनं रोपणञ्चैव सर्वर्णकरणं घृतम् ॥ ५७ ॥

त्रयशोथं ज्ञात्वादिघृतम् ।—

जातीनिम्बपटोलश्च हे निशे कटुरोहिणी ।
 मञ्जिष्ठा मधुकं सिकथं करञ्जोशीरसारिवाः ॥ ५८ ॥

इसाङ्गं दावीकाथोद्भवम् । निन्दूरं प्रनिडम् । शीवासः निर्व्यासटव्यं । राल-
 शब्दवाच्यम् । हरिमेटो विट्पुट्टिरः बीजशब्दवाच्यः । करञ्जी तुल्यकरञ्जी तुल्य-
 विशेषः, लोके बीला इति प्रसिद्धः । सारिवा चास्तीता “आफोई” इति लोके । मांसी
 गन्धमांसी जटावद्विष्टपः । पञ्चकं पञ्चकाङ्गम् । प्रपुत्राडः चक्रमर्दभोजानि । एतानि
 पृथक् चर्षप्रमितानि चूर्णीकृत्य त्रिंशत्पलपरिमिते घृते आलोष्य तासंपात्रे निधाय
 घर्मे चारयेत् यावत् सप्त दिनानि भवन्ति ; एतच्चाद्रवाप्रसिद्धं स्थीपाकसंज्ञितं
 बीजव्यम् । अस्मत्प्रदाये तु कल्काङ्गे द्रव्यं कल्कीभूतं ज्ञत्वा चतुर्गुणेन पाभीयेन सह
 घृतं विपाच्य पश्चात् पक्षेपयोग्यं द्रव्यं चूर्णीकृत्य तत्र प्रक्षिप्य आलोष्य घर्मे सप्तदिनं
 यावत् चारयेत् एवं सिद्धो भवति । कल्काङ्गे द्रव्यं यथा—हरिद्रासुकरज्जन्तनेरिमेटनिम्ब-
 पत्रकरञ्जसारिवावचामञ्जिष्ठामधुकमांसीशिरीषलोध्रपञ्चकहरीतकीपञ्चकितिकं, श्रेष्ठं प्रदीपाक्षं
 त्रयेयम् ॥ ५१—५७ ॥

इदाभौ ज्ञात्वादिकं घृतमाह, जातीत्यादि ।—जातीनिम्बपटोलनिम्ब
 अथायां पत्राश्च वाञ्छाण्य तन्नाम्नरदर्शनात्, तथा च—“जातीनिम्बपटोलानां
 जन्तनाकस्य पञ्चवाः” इत्यादि । हे निशे हे हरिद्रे, तेन हरिद्रा दाहहरिद्रा ।
 कटुरोहिणी कटुबीजशब्दवाच्यम् । मधुकं बटोमधु । सिकथं महानकम् । करञ्जी

तुल्यञ्च विपचेत् सम्यक् कल्कैरेभिर्वृतं बुधः ।
 अस्य लेपाद्दिरोहन्ति सूक्ष्मनाडीव्रणा अपि ॥
 मर्माश्रिताः क्लोदिनश्च गन्धोराः सक्जो व्रणाः ॥ ५८ ॥

हररी बिन्दुघृतम् ।—

चित्रकं शङ्खिनी पथ्यः कम्पिल्लस्त्रिवृतायुगम् ।
 इहदारश्च सम्पाको दन्ती च त्रिफला तथा ॥ ६० ॥
 कीश्रातको देवदालो नीलिनी गिरिकर्णिका ।
 सातला पिप्पलीमूलं विडङ्गं कटुकी तथा ॥ ६१ ॥
 हेमक्षीरो च विपचेत् कल्कैरेभिः पिचून्धितैः ।
 घृतप्रस्थं सुहीक्षीरं षट्पलन्तु पलद्वयम् ॥ ६२ ॥
 अर्कक्षीरस्य मतिमांस्तत् सिद्धं गुल्फकुष्ठघृतम् ।

इहकारणः, तस्य प्रमात्रि फलानि वा । अक्षीरं सुगन्धद्रव्यम् । सारिवा चास्तीता ।
 तुल्यं हरितपाषाणवत् क्वचिन्नद्रव्यविशेषः, एतत् सामानानम् । सकलद्रव्यात् घृतं
 चतुर्गुणं साध्यम् । अथ कल्कपाचनार्थं चतुर्गुणतं कलं देयम् । एके सिक्कवतुल्योः
 सिद्धे प्रक्षेपमाहुः ; तथा च—“प्रक्षेपं कारयेद्दीमान् सिद्धे सिक्कवतुल्योः” इत्यादि ।
 जातीकाय गौराद्यश्च तैलमाप पच्यते ; तथा च चक्रः—“गौराद्यं जातीकायश्च
 तैलमेवं पसाध्यते । तैलं सूक्ष्मानने दुष्टे व्रणे गन्धोरे एव च ॥” इति ॥ ५८ ५९ ॥

अधुना बिन्दुघृतमाह, चित्रकमिति ।—अत्र चित्रकं प्रसिद्धम् । शङ्खिनी श्वेतिका,
 शङ्खपुष्पीशब्दवाच्या । कम्पिल्लकः कंवीला विख्याता, “रीरो” शब्दवाच्यामिति काचत् ।
 विहृतायुगमिति—श्वेतकृष्णभेदेन “निश्रीत” इत्यम् । इहदारः मन्दाग्न्यामी दीर्घपत्रः,
 स च त्रिषाराशब्दवाच्यः । सम्पाकः कृतमालकः । दन्ती “दन्तिवृत्ति” इति लोके,
 तस्याः फलं जयपालशब्दवाच्यम् । त्रिफला हरीतक्यादिकम् । कीश्रातको
 घोषारी । देवदालो बद्धोविशेषः । गिरिकर्णिका “गोफन्द ईशफन्द” इति प्रसिद्धः ।
 सातला सिद्धकृष्णभेदः, “षट्पत्रव” लोके । हेमक्षीरो ककुद्, कैचिन्नोकाशब्द-
 वाच्यमिति वदन्ति । पिचून्धितैरिति—क्षुध्रप्रमाणैः प्रक्षेपम् । अथ कल्काद्यं
 श्रायं चतुर्गुणं देयं व्यवहारात् ; तथा च—“सूक्ष्मार्थं पयसा साकसात्प-
 पतितः । चतुर्गुणं कलं देयं पाकाद्यं बिन्दुसर्पिषि ॥” (७८१) इत्यादि । सुहीक्षीरं
 सुहृद्यश्च श्लोः षट्पलमसितं देयम्, अर्कक्षीरम् पचयमानम् वदन्ति काचत् ।

इति शुद्धमुदाकर्त्तं शोयाधानं भगन्दरम् ॥ ६३ ॥
 श्रमयत्युदराख्यष्टौ निपीतं विन्दुसङ्घ्रया ।
 गोदुग्धेनोद्दुग्धेन कौलस्येन शृतेन वा ॥ ६४ ॥
 उष्णोदकेन वा पीत्वा विन्दुवैर्गैर्विरिच्यते ।
 एतद्दिन्दुष्टनं नाम नाभिलेपाद्विरिच्यते ॥ ६५ ॥

नेत्ररोषे त्रिफलापृतम् ।—

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं वासारसोद्भवम् ।
 सृङ्गराजरसप्रस्थं प्रस्थमाजं पयः स्मृतम् ॥ ६६ ॥
 दत्त्वा तत्र छतप्रस्थ कल्कैः कर्षमितेः पृथक् ।
 त्रिफला पिप्पला द्राक्षा चन्दनं सैन्धवं बला ॥ ६७ ॥
 काकीला चारकाकोला मेदा मारचनामरम् ।
 शंकरा पुण्डरीकञ्च कमलञ्च पुनर्नवा ॥ ६८ ॥
 निशायुग्मञ्च मधुकं सर्वैरोभविंपाचयत् ।
 नञ्जान्म्य नकुलान्म्यञ्च कण्डूं पत्रं तथैव च ॥ ६९ ॥

अथान्यथाये तु अष्टपलपरिमितं क्षुद्धीचोरम्, एतत्परिमाणत्वं चर्कचौरानिति ।
 विन्दुसङ्घ्रया निपीतमिति—“विन्दुः स्नातर्जनीपर्वश्चयमग्नौद्धृती मितः” इति,
 व्यञ्जारात षड्दृष्टनाषका देयाः । विन्दुवैर्गैरिति—यावत्सङ्घ्रान् विन्दून् पिवत्
 तावन्मात्रेण विरिच्यते इत्यर्थः । “नाभिलेपाद्विरिच्यते” इत्यननाश्रु प्रभावात्कृष्टलं
 दशितम् ॥ ६०—६५ ॥

इदानीं त्रिफलापृतव्याख्यानमाह, त्रिफलेति ।—त्रिफलाया रसप्रस्थमिति,
 स्वरसामावे क्वाषः कल्का वा प्रचरति । वासारसोद्भवं प्रस्थमात—वासा चाट-
 क्कः । सृङ्गराजो मार्कवः सुमराशब्दवाच्यः । आज पयस्कागोदुग्धम् । एके
 “प्रस्थमाजं पयः स्मृतम्” इत्यन्वये” अतावत्यां गुडुच्यासु आमलक्या रसं तथा । प्रस्थ
 प्रस्थ सुमाहृत्य सर्वैरभिघृतं पचत् ॥” इति पठानि व्याख्यानयानि च । कल्केरिति
 तद्व्युत्पत्त्याद्यां, तदुत्पत्त्या—त्रिफला इरोतक्यादिकम् । चन्दनं शृतम् ।
 पुण्डरीकं शतकलजम् । कमलं सानान्मलेन रक्तं गालं वा । निशायुग्मानिति—हारद्रा-
 वृत्तम् । मधुकं मधुषट्ठी । एतत् सङ्घं भोजनाये भोजनमध्ये भोजनान्ते च

नेत्रसावच्च पटलं तिमिरं काचकं जयेत् ।
अन्येऽपि प्रथमं यान्ति नेत्ररोगाः सुदारुणाः ॥
त्रैफलं घृतमेतद्धि पाने नस्यादिप्रूचितम् ॥ ७० ॥

त्रयशोथे गौराद्यं घृतम् ।—

हे हरिद्रे स्थिरा मूर्वा सारिवा चन्दनहयम् ।
मधुपर्णी च मधुक-पद्मकेशरपद्मकम् ॥ ७१ ॥
उत्पलोशीरमेढाभिस्त्रिफलापञ्चवल्कलैः ।
कल्कैः कर्षमितैरैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७२ ॥
विसर्पलताविस्फोट-विषकौटव्रणापङ्गम् ।
गौराद्यमिति विख्यातं सर्पिर्विषहरं परम् ॥ ७३ ॥

शिरोरोगे माधुरघृतम् ।—

* बलामधुकरास्त्राभिर्दशमूलफलत्रिकैः ।
पृथक् द्विपलिकैरेभिर्द्रोणनौरेण पाचयेत् ॥ ७४ ॥
मयूरं पक्षपित्तान्त्र-शकृत्पादास्यवर्जितम् ।
पादशेषं शृतं नोत्वा क्षौरं दत्त्वा च तत्समम् ॥ ७५ ॥

विहितम् ; तथा च तन्नाम्नरे—“कईपानमधःपानं मध्ये पानञ्च शक्यते” इति ।
प्रकाराऽत्र सिद्धे प्रक्षेपमाहुरेके । नक्तान्यादयो नेत्ररोगे विख्याताः ॥ ६६—७० ॥

अधुना गौराद्यं घृतमाह, हे हरिद्रे इति ।—हरिद्रा दारुहरिद्रा । स्थिरा शालपर्णी ।
मूर्वा चौरसायुः । सारिवा चास्त्रोता । चन्दनहयमिति—श्रुतरक्तमेदेन । मधुपर्णी
यष्टीमधुमेदः । मधुकं मधुयष्टी । केचिन्मधुयष्ट्या एव भागहयं यार्त्तं द्विःपाठात् । पद्मकः
काष्ठविशेषः । पञ्चवल्कलैरित्यस्याये “जातीनिम्बपटोलश्च करञ्जं तित्तसिकृष्णकम्” इति
पठन्ति, तत् बहुपुष्पकेषु न दृश्यते । अत्रापि कल्कपाकार्थं पानीयं अतुगुणमिति
देयं, परिभाषामतानुसारतः । गौराद्यमिति—गौरा हरिद्रा ॥ ७१—७३ ॥

अथ मयूराद्य घृतमाह, बलीति ।—बला । मधुकं यष्टीमधु । रास्त्रा सुरभिः
दशमूलं प्रनिह्नम् । फलत्रिकं हरीतक्यादि । पृथक् द्विपलिकैरेभिरित्यस्य स्थाने

* बला इत्यादिश्लोके “दशमूलबलारास्त्रामधुकैस्त्रिपलेः सङ्घ” इति पाठः
अत्रान्भटसम्मतः । “शकृत्पादास्यवर्जितम्” इत्यत्र “शकृत्पादास्यवर्जितम्” इति
पाठान्तरम् ।

घृतप्रस्थं पचेत् सम्यक् जीवनीयैः पिचून्धितैः ।

तत् सिद्धं शिरसः पीडां मन्यापृष्ठग्रहं तथा ॥ ७६ ॥

अर्दितं कर्णनासाक्षि-जिह्वागलरुजो जयेत् ।

पाने नस्ये तथाऽभ्यङ्गे कर्णपूरेषु युज्यते ॥

हेमन्तकालेशिशिर-वसन्तेषु च शस्यते ॥ ७७ ॥

धोनिव्यापस्तु वृद्धफलघृतम् ।—

त्रिफला मधुकं कुष्ठं हे निशि कटुरोहिणी ।

विडङ्गं पिप्ली मुस्तं विशाला कट्फलं वचा ॥ ७८ ॥

हे मेदे हे च काकोत्थौ सारिवे हे प्रियङ्गुका ।

शतपुष्पा हिङ्गु रास्त्रा चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥ ७९ ॥

क्षेपितं त्रिपलिकैरिति पठन्ति मानयन्ति च । पचयित्वात्प्रशक्त्यादास्तुवर्जितं मयूरमेकं द्रोणनीरेषेति—चतुरादकमितेन पानीयेन, व्यवहारतः क्लिप्तु चर्धिकं जलं दधं, यतः मयूरं च सङ्घट्ट्याणां क्लृप्तविधानं भवति । तथा च चक्रः,—“दशमूलादिना तुभ्यो मयूर इह गृह्यते” इति । एवं मिलित्वा यावत् क्लृप्तं भवति तावत्कलं देयम् ; तत्र “क्लृप्त्याचतुर्गुणं वारि” इत्यादि परिभाषया कल-व्यवस्थेति पूर्वव्याख्याप्रचारः । शीरं दत्त्वा च तन्ममिति—क्लृप्तसमम् ; एके * घृतसमं शीरमिति सन्धने, तदपि सङ्गतं द्रवान्तरत्वात् । जीवनीयैः पिचू-न्धितैरिति—जीवनीयो मधुरमणः, स यद्यालाभं शास्त्रः । पिचून्धितैः कर्षप्रभासैः प्रत्येकं, जीवनीयस्तु कल्कद्रव इत्याहुः । एतत् घृतं पानाम्यङ्गवत्यादिषु योज्यम् । संव्यमितं हिमशिशिरवसन्तेषु इति, चन्धया दोषकृतं स्यात् ; तथा श्रुतं—“हेमन्त-काले शिशिरं च संव्यं वसन्तकाले च मयूरसर्पिः । स्याद्दिदाही विषमक्षयाच्च वर्षाशरद्वीशमुखीत्वपथ्यम् ॥ आहारजातं हि विडङ्गमन्त्र कीटाश्च सर्पाश्च सरीसृपाश्च । पिप्लीकान्त्रुचनचिक्वाश्च तेषांश्चालीष्वडितो मयूरः ॥ तथैव काले जलदाभिरासि विद्यन्त्य शुक्रञ्च बलञ्च बर्ही । कश्चलनाथात्पतिदीनभावात् शरन्त्यान्ते तेन विवर्जनीयम् ॥” इति ॥ ७४—७७ ॥

इदानीं वृद्धत फलघृतमाह, त्रिफलेति ।—विशालीश्वशाकथी । हे मेदे इति—

* एतदेव चरकादिसम्मतम् ।

जातीपुष्पं तुगाक्षीरी कमलं शर्करा तथा ।
 अजमोटा च टन्ती च कल्कोरैश्च कार्ष्णिकैः ॥ ८० ॥
 जीवहत्त्रैकवर्णाया वृतप्रस्थञ्च गोः क्षिपेत् ।
 चतुर्गुणेन पयसा पचेदारण्यगौमयेः ॥ ८१ ॥
 सुतिथौ पृथ्वनक्षत्रे मृङ्गाण्डे ताम्रजे तथा ।
 ततः पिबेच्छुभटिने नारी वा पुरुषोऽथवा ॥ ८२ ॥
 एतत् सर्पिर्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ।
 पुत्रानुत्पादयेद्दोमान् वन्थ्याऽपि लभते सुतम् ॥ ८३ ॥
 अनायुषं या जनयेत् या च सूता पुनः स्थिता ।
 पुत्रं प्राप्नोति सा नारी बुद्धिमत्तं शतायुषम् ॥ ८४ ॥
 एतत् फलघृतं नाम भारद्वाजेन भाषितम् ।
 अनुक्तं लक्षणांमूलं क्षिपेटत्र चिकित्सकः ॥ ८५ ॥

शोनिव्यापकं स्वल्पफलघृतम् ।—

त्रिफलां हे सहचरे गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।
 शुक्रनामां हरिद्रे हे राक्ष्णां मेदां शतावरीम् ॥ ८६ ॥

भेदा सहमेदा । हे च काकोत्थाविति—काकोत्थी शीरकाकोथी । सारिबे हे इति—
 सारिबा जम्बसारिबा "माव" इति लोके । प्रियकुर्लताविशेषः । राक्ष्णा सुरभी । जाती
 सुमनाः तस्याः पथ्यम् । तुगाक्षीरी वात्री । कमलमुपलम् । टन्ती जयपालमूलम् ।
 शेषं द्रव्यं सुबोधम् । एतेषां प्रत्येकं वर्षप्रमितानां कल्कमाहुः । जीवहत्या एकवर्षा
 या गौक्षत्या घृतमिति, जीवहत्यायुष्यमिति मङ्गलत्वात् । चतुर्गुणेन पयसेति—
 घृतपरिमाणात् । आरण्यगौमयैरिति—मन्दपावकपाचनत्वात् । अनुक्तं लक्षणांमूल-
 मिति क्वचित् पठ्यते : लक्षणा श्वेतकण्टकारिका, अन्ये चत्वारिपत्रमाहः ; तथा
 हि—"पुत्रकाकाररक्षात्सिन्धुभिर्काञ्चिता सदा । लक्षणा पुत्रजननी वसुगन्धाकति-
 भवेत् ॥ शरत्काले भवति सा फलपुष्पान्विता सदा । गृह्णीयात् * पुष्यमूलाके
 हलाके चाभिमन्त्रा च ॥" इत्यादि ॥ ७८—८५ ॥

अथ लघुफलघृतमाह, त्रिफलामिति ।—सहचरे हे पीतरक्षभेदेन । शुक्रनासा

* पुष्यमूलाके हलाके इत्यत्र पुष्यमूलके हलाके इति पाठकल्पनं समीचीनम् ।

कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ।
 तत् मिद्धं पाययेन्नारीं योनिशूलनिपीडिताम् ॥ ८७ ॥
 पिण्डिता चलिता या च निःसृता विहृता च या ।
 पित्तयोनिश्च विस्रस्ता षण्डयोनिश्च या स्मृता ॥ ८८ ॥
 प्रपद्यन्ते हि ताः स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासक्तत् ।
 एतत् फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ ८९ ॥

विषमज्वरादो पञ्चतिक्तकं घृतम् ।—

वृषनिम्बासृताव्याघ्री-पटोलानां शृतेन च ।
 कल्केन पक्वं सर्पिस्तु निह्न्याद्विषमज्वरान् ॥
 पाण्डुं कुष्ठं विसर्पञ्च क्षमीनर्शांसि नाशयेत् ॥ ९० ॥

इति श्रीदामोदरभूतना श्रीशाङ्गधराचार्येण विरचिताया शाङ्गधरसंहिताया
 मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने घृतकल्पना नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीनाकः । रासा सुरभिः । शीघ्रं द्रव्यं सुगमम् । एतत् सकलं घृतचतुर्धाशं याद्यं,
 कल्कं कृत्वा क्षीरचतुर्गुणेन सह घृतं साध्यम्, यत्र कल्कार्थे चतुर्गुणं पानीयं देयं,
 चतुर्गुणं स्नेहपरिमाणात् । एतत् घृतं योनिदोषेषु प्रायशः प्रचरति । पिण्डिता
 चालितेत्यादयो योनिगदविशेषाः कश्चिन्ताः, ते तु तत्रैव बोद्धव्याः ॥ ८६—८९ ॥

अथ पञ्चतिक्तकघृतमाह, वृषेति ।—वृषः पाटरुषकः, निम्बः प्रविद्धः, अमृता
 गुडची, व्याघ्रो कण्टकारिका, पटोलः प्रविद्धः, एतेषां शृतेन क्वाथेन, क्वाथार्थे
 द्रव्यं स्नेहविगणम् ; पानीयमत्र चतुर्गुणं, क्वाथचतुर्धाविशेषी याद्यः । कल्केनेति ।—
 वषाटीनामपि कल्केन पाकमाहुः, कल्कार्थे घृतचतुर्धाशं द्रव्यकटम्बमाहुः ।
 * पानीयमप्यत्र चतुर्गुणं शोभनपाकाद्यम् । अथ पानाभङ्गमाहुः । इति घृतं
 समाप्तम् ॥ ९० ॥

इति श्रीवामनान्वयप्रकाशवेद्य-श्रीभावसिंहिकाकजीमादमल्लेन विरचितायां शाङ्गधर-
 टीपिकाया मध्यखण्डे चिकित्सितस्थाने घृतकल्पना नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

* मतमेतत् सुसृतादिविबद्धं, तत् प्रदर्शितमेव ।

दशमोऽध्यायः ।

तैलकल्पना ।—

विषमज्वरादौ लाक्षादितैलम् ।—

लाक्षादं कं क्षाययित्वा जलंश्च चतुरादकैः ।
 चतुर्थांशं शृतं नीत्वा तैलप्रस्थे विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥
 मस्त्वादकञ्च गोदध्नस्तत्रैव विनियोजयेत् ।
 शतपुष्पामश्लगन्धां हरिद्रां देवदारु च ॥ २ ॥
 कटकीं रेणुकां मूवां कुष्ठञ्च मधुयष्टिकाम् ।
 चन्दनं मुस्तकं राक्ष्णां पृथक्कषप्रमाणतः ॥ ३ ॥
 चूर्णयेत्तत्र निक्षिप्य साधयेन्मृदुवाङ्कना ।
 अस्वाभ्यङ्गात् प्रशाम्बन्ति सर्वेऽपि विषमज्वराः ॥ ४ ॥
 कासश्वासप्रतिश्याय-त्रिकपृष्ठग्रहास्तथा ।
 वातं पित्तमपस्मारमुन्नादं यक्षराक्षसान् ॥ ५ ॥
 कण्ठं शूलञ्च दौर्गन्ध्यं गात्राणां स्फुरणं जयेत् ।
 पुष्टगर्भा भवेदस्य गर्भेण्यभ्यङ्गता भृशम् ॥ ६ ॥

कीचंज्वरे चकारकतैलम् ।—

(मूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवाङ्गुणी ।

बृहती सैन्धवं कुष्ठं राक्ष्णा मांसी शतावरी ॥

इदानीं तैलकल्पनायां प्रथमतो लाक्षादितैलमाह, लाक्षादकमिति ।—
 अथ लाक्षारसः तैलाश्चतुर्गुणो ज्ञेयः, लाक्षाया चादकमपि निव्यांसत्वाद्द्वितरम ।
 मस्त्वादकमपि तैलाश्चतुर्गुणं ज्ञेयमित्यर्थः; गोदध्न इति—गोदधिसम्बन्धं मस्तु,
 न तु दध्यादकमपि तैले पचनीये, यतस्तन्नात्तरऽपि—“लाक्षारसं समादाय तैल-
 प्रक्षाश्चतुर्गुणम् । मस्तुमस्त्वादकं दद्याद्द्वैरेभिश्च क्षारिकैः ॥” इत्यादि । दधि-
 पचयन्त दधिसम्बन्धास्तुपात्रिमिर्त्तं कृतं, यतः मस्तु सप्तविधं भवति;

आरनालादके तत्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥)

* वातव्याधौ नारायणतैलम् ।—

अश्वगन्धां बलां विस्त्रं पाटलां बृहतीद्वयम् ।

श्वदंष्ट्राऽतिबला निस्त्रं ग्योनाकञ्च पुननेवा ॥ ७ ॥

प्रसारणौमग्निमन्यं कुर्याद्दशपलं भिषक् ।

चतुर्दोषे जले पक्त्वा पाटशेषं शृतं नयेत् ॥ ८ ॥

+ “स्नाहस्रमथस्त्रकमन्दनात् तथा शृतचौरभवं सरस्य । असारमेवं दधि सप्तधाऽऽभिनृ-
वर्गे क्षुता मस्तुगुणास्तथैव ॥” (सु० सू० ४५ अ०) इति । द्रव्याणाम् प्रसिद्धानि ।
केचित्तु “कृष्णञ्च मधुघाटकाम्” इत्यस्याये “मस्त्रिष्टापशकीशीर-भाभीलोहितचन्दनम्”
इति पट्टनि व्याख्यानयन्ति च । “कल्कात्तैलं चतुर्गुणम्” इति परिभाषया यद्व्यवहृष्टं
तदनुक्तकल्करिभाषायाँ मनीषरम् । चूर्णयति—एत चूर्णोपलक्षितत्वात् प्रथमं
चूर्णभूतं क्त्वा पथात् दृषादि पेषितं कुर्यादिति भावः । त्रिकपृष्ठयष्टा इति—
+ तृतीयकज्वरभेदः कथितः, यतः,—“कफपित्तात् त्रिकयाहो पृष्ठात् वातकफात्मकः”
(अ० वि० ज्वर०) इति वचनात् । यद्यपि पूर्वं विषमज्वरशङ्केनैव तृतीयकज्वर-
प्रतिस्तथाऽपि विशिषेण तृतीयकज्वरनाशनेऽस्य प्रभावः इत्यदोषः । अथ तैलस्त्राभ्यङ्गात्
गर्भिणी स्त्री पृष्ठगर्भा भवेत् इति, पागाहाऽस्तेति केचित् ॥ १—६ ॥

अथ नारायणतैलव्याख्यानमाह, अश्वगन्धाति ।—अश्वगन्धादीनि प्रसिद्धानि,

* नारायणतैलं निम्बशब्दं पारिभद्रायकः “पारिभद्री निम्बतरुभन्दारः
पारिजातकः” इति कोषात् तन्नाम्नरे पारिभद्रपाठदर्शनाच्च । चक्रदत्ते कल्कोक्त-बला-
ख्याने पुननेवा इति पाठः ।

+ ज्ञाकोऽयं सप्तविधदधिजातस्य सप्तविधमस्तुनः स्वधीनिबल गुणवत्त्वप्रदर्शनपरः
न तु दधीतरद्रव्यजातमस्तुनः पोषणपरः । मस्तु तु दधिनिःसृतजलाद्यै एव पृष्ठात् ।
यत् सुस्तुनेन कूर्बिकादधितकजं मस्तुदयं मस्तुदयं वा उक्तं तत्तु नातिप्रसिद्धम् ।

+ त्रिकपृष्ठयष्टाः तृतीयकज्वरभेद इत्यादि यदुक्तं तत्र सङ्गतं, त्रिकपृष्ठयष्टसु
वातव्याधावशेष एव, यदि त्रिकपृष्ठयष्टशब्देनैव तृतीयको लभ्यते, तदा वातव्याधि-
नाशप्रकथने पाणिपृष्ठशिरोषः इत्यापि पृष्ठशिरोषश्च इत्यनेन तृतीयक एव
अपि न भवितुमर्हति, यतः,—“पृष्ठात् वातकफात्मकः । वातपित्ताच्छिरोयाहो
द्विविधः आसृतीयकः ॥” इति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

